

У.Х. ШӘЛЕКЕНОВ

ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕР

Бірінші том

**V–XIII
ҒАСЫРЛАРДАҒЫ
БАЛАСАҒҰН ҚАЛАСЫ**

АЛМАТЫ
«ЖІБЕК ЖОЛЫ»
2014

У.Х. ШАЛЕКЕНОВ

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

Первый том

**ГОРОД БАЛАСАГУН
В V–XIII
ВЕКАХ**

АЛМАТЫ
«ЖИБЕК ЖОЛЫ»
2014

УДК 902/904
ББК 63.4
Ш 34

*Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша жарық көргі*

Кітаптың мұқабасын көркемдеп, суреттерді өңдеген –
тарих ғылымдарының докторы, профессор
Мұрат Уахитұлы Шәлекенов

Шәлекенов У.Х.

Ш 34 Ғылыми еңбектер. Үш томдық / Уахит Шәлекенов. – Алматы:
Жібек жолы, 2014.

ISBN 978-601-294-199-9

Т. 1: V–XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы. – 584 бет + 16 қосарбет. –
Қазақ және орыс тілдерінде.

ISBN 978-601-294-200-2

Белгілі археолог-ғалым, профессор У.Х. Шәлекеновтың үш томдық ғылыми еңбектерінің бірінші томына «V–XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы» атты зерттеу еңбегі еніп отыр.

Кітапта кешенді деректердің, соның ішінде жаңадан қол жеткен құнды археологиялық жәдігерлердің негізінде ертедегі ортағасырлық тарихи қала – Баласағұнның орналасқан жері нақтыланған, оның саяси, экономикалық және рухани мәдениеттің ірі орталығы болғаны баяндалған. Осы деректердің арқасында ғалымдарды алты ғасырдан бері мазалаған Баласағұнның орналасқан жері туралы жұмбақ шешілді.

УДК 902/904
ББК 63.4

ISBN 978-601-294-200-2 - (Т. 1)
ISBN 978-601-294-199-9

© Шәлекенов У.Х., 2014
© «Жібек жолы» БҰ, 2014

Жүсіп Баласағұн портретінің эскизі
(суретшісі *Е. Байқұлбаев*)

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Жолдауында егемен елімізді әлемдегі дамыған мемлекеттердің қатарына жеткізуде ғылымның атқаратын рөліне айрықша мән берілген.

Осы бағдарламаның аясында барлық ғылым салаларын, соның ішінде төл тарихымызды қайта жаңғырту жөнінде пәрменді жұмыстар атқарылып жатыр. Ғылым жетістіктеріне негіз қалау басты мәселелердің бірі екені ұзақ жылдар Қазақстан Республикасының алға өрлеуінің айқын жолын көздеген «Қазақстан-2050» стратегиялық бағдарламасында ерекше сөз болған.

Елбасының осы тапсырмасын іске асыру барысында Қазақстан Республикасының Мәдениет министрлігі тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР еңбек сіңірген қайраткері, Ұлы Отан соғысы және еңбек ардагері, ҚР Гуманитарлық академиясының толық мүшесі Уахит Хамзаұлы Шәлекеновтың үш томдық ғылыми еңбектерін қазақ және орыс тілдерінде жарыққа шығаруда. Ол – кең мәндегі белгілі тарихшы, этнолог, археолог, 500-ден астам ғылыми еңбектердің (оның 30-дан астамы монографиялар) авторы. Олардың ішінде «Казахи низовьев Амурдари. К истории взаимоотношений народов Каракалпакии в XVIII–XX вв.» (1996); «Әлем халықтарының этнологиясы» (1994, 2002); «Түріктердің отырықшы өркениеті» (2003); «История и этнология народов Амударьи и Сырдарьи в XVIII–XX вв.» (2003); «V–XIII ғасырлардағы Баласағұн» (2006, 2007); «Город Баласагун в V–XIII вв.» (2009); «Қазақ өркениеті» (2009); «Орталық Азиядағы арийлердің өркениеті» (2011); «Цивилизация ариев Центральной Азии» (2012); «Шыңғысхан – моңғол мен түрік этностарын біріктіруші» (2014) және т.б. бар. Бұл жерде біз автордың соңғы жылдарда жарық көрген монографияларының ең күрделілерін ғана атап өттік.

Қазақ халқы кеңінен жүргізген азаттық күресінің нәтижесінде Қазақстан Республикасының егемен ел болып, алға өрлеуі барлық саналы азаматтарды қуанышқа бөледі. Осындай рухани көтеріңкілік У.Х. Шәлекеновтың басында болғаны байқалады. Ол 40 жылдан астам уақыт бойы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде ұстаздық пен ғылыми жұмысты бірге алып келе жатыр. Оның жоғарыда

аттары аталған ғылыми еңбектерінің көпшілігі егемен Қазақстан Республикасымен байланысты.

Жарық көрген ғылыми мақалалары мен монографияларын У.Х. Шәлекенов жеке өзі жазған. Оның еңбектерінде серіктес авторлық өте сирек ұшырасады. Ғалымның жазған ғылыми еңбектері Орталық Азияны мекендеген түркі тілдес этностардың, солардың ішінде қазақ халқының ежелден өркениетті халық болғанын ғылыми тұрғыдан дәлелдеуге арналған. Осы орайда, 1997 жылы қазақ тілінде жарық көрген Махмұт Қашқаридың «Түрік сөздігі» кітабының «Жолың болсын, «Жәдігер»! деген алғы сөзіндегі Н.Ә. Назарбаевтың мынадай сөздері еске түседі: «Тәуелсіздік туын көтеріп, егемендік өрісіне өз бағытымен шыққан жас мемлекетіміз үшін тарих – көне дәуірдің куәсі ғана емес, сонымен бірге ол осы жерді мекендеген халықтың ертеңінің бағдары. Ұзақ уақыттар бойы бұрмаланып келген халқымыздың тарихын егемен еліміздің жалпыұлттық мүддесі тұрғысынан қайта жазудың аса маңыздылығы да осында».

Тұңғыш Президентіміздің бұл ой-пікірі қазіргі күннің талабына сай келіп, ол «Қазақстан-2050» стратегиясында да сәулеленді. Елбасының тапсырмасына сәйкес, ұзақ жылдар бойы бұрмаланып келген төл тарихымызды басынан аяғына дейін қайта қарап, шынайы деректерге негіздеп қайта жазып шығу үшін, барлық ғалымдар, солардың ішінде гуманитарлық ғылым өкілдері атсалысып жатыр. Мемлекетіміз бұл мәселені табысты шешу үшін барлық жағдай жасауда. Бұл өзекті мәселені шешуге тарихшы мамандар өздерінің сүбелі үлестерін қосуда. Солардың бірі – У.Х. Шәлекеновтың ғылыми еңбектерінің үш томдығы. Оның бірінші томы «V–XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы» деп аталады.

XIX–XX ғасырларда археология ғылымы жалпы тарихқа тамаша жаңалықтар әкелді. Әсіресе, XX ғасырда Кеңес Одағы аумағында, сондай-ақ Қазақстанда археологиялық зерттеулер кеңінен жүргізіліп, ірі-ірі экспедициялар ұйымдастырылды, алуан санды ескерткіштер ашылды. Олар тарихтың барлық дәуірлеріне – палеолит, қола, темір және ортағасырларға жатады. Осы ескерткіштерді зерттеудің барысында өте құнды жәдігерлер (артефактілер) жиналды. Оған қосымша жазба деректер де шоғырландырылды. Міне, осы деректер негізінде көптеген шиелініскен тарихи мәселелерге жаңаша қарап, оларға ғылыми дұрыс баға беру мүмкіндіктері пайда болды. Осы бай деректердің арқасында «көшпенділік» тұжырымдамасына соққы беріліп, Орталық Азияны, Солтүстік Кавказды және Қара теңіздің солтүстік жағалауын мекендеген автохтонды түрік этностарының шетінен көшпенді өмір сүрмей, қола дәуірінен бастап тұрақты мекендер салғаны айқындалды. Әсіресе халықаралық сауда жолы бойында олардың алғашқы мекендері ірге тепкен, мысалы, Ұлы Жібек жолының бойында ірі-ірі қалалар бой көтерген. Олар саяси, экономикалық және мәдени орталықтарға айналған. Бұндай қалалар Орталық Азияда қола, темір дәуірлерінде және ортағасырларда пайда болған. М. Қашқаридың «Түрік сөздігі»

еңбегіне сүйенсек, түріктер ертеден қала салған, оған ат қойып, сөз соңына «кент» – қала сөзін қосып атаған.

Ж. Баласағұн былай деп жазады:

Болған талай қалалар да, халық та,
Уақыт көмді бәрін жердей табытқа.
Болған талай ауылымыз, тайпамыз,
Енді соның ізін тауып, байқаңыз...

Осы ғұламалардың жазғандарына қарағанда, Орталық Азияда, Қазақстан жерінде қала мәдениеті көне замандарда пайда болып, үздіксіз дамып отырған. Олардың пайда болғаннан бергі жасы 2000 жылдан асады. Олардың арасында Қашқар, Жаркент, Қойлық, Алматы, Баласағұн, Аспара, Мерке, Құлан, Тараз (Талас), Саудакент, Манкент, Испиджаб, Ташкент, Самарқанд, Бұхара, Балх, Мерв және т.б. бар.

Міне, осы қалалардың ішіндегі Баласағұн (Ақтөбе) қаласын әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің археологтары У.Х. Шәлекеновтың басшылығымен 1974 жылдан бері зерттеп келеді. Жамбыл облысының Шу ауданында жер қойнауында жатқан бұл ортағасырлық археологиялық ескерткіштің көлемі 150 шаршы шақырым, қала тұрғындарының шоғырланған орталығы 70 шаршы шақырым. Ол түгел 52 шақырым ұзындықтағы қамалмен қоршалған. Осындай үлкен қала жермен-жексен болып, біздің уақытымызға үлкендікішілі сансыз төбе болып жеткен. Ол үш бөліктен құрылған: цитадель, шахристан және рабад. Осы ескерткіш аталмыш университеттің «археологиялық базасына» айналды. Онда тарихшы студенттер, магистранттар әр жылы археологиялық жобалар өткізіп, қазба-зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді. Осы 40 жылдың ішінде өте бай артефактілер жиналды және жазба, этнографиялық деректер шоғырланды. Осы бай деректерге негізделіп, бұл ескерткіш тарихи қала – Баласағұн екені ғылыми тұрғыдан дәлелденді.

Баласағұн қаласы туралы тарихта көп жазылған. Ол – V–XIII ғасырларда өмір сүрген түргештердің (сарыүйсіндердің), қарлұқтардың, қараханидтердің және қарақытайлықтардың бас астанасы, саяси, экономикалық және мәдени орталығы болған, Ұлы Жібек жолындағы ең үлкен қалалардың бірі.

Осындай қала ортағасырдағы өзара феодалдық соғыстардың нәтижесінде қирап, азып-тозып, жер астында қалған. XIV ғасырдан бастап оның орналасқан жері де, аты да ұмыт болған. Содан бері алты ғасыр бойына шығыстанушы ғалымдар осы қаланы іздеумен келген. Олардың әрқайсысы түрлі пікірлер айтумен шектеліп, қала орнын дәл таба алмаған. Осы көп ғасырлық жұмбақты әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің археологтары шешті, бізге «Ақтөбе» деген атпен жеткен археологиялық ескерткіштің тарихи Баласағұн қаласы екенін дәлелдеп шықты. Бұл ғылыми тұжырымды осы бірінші томдағы құжаттар кешенді түрде растайды.

«Түріктердің және қазақтардың өркениеті» атты екінші томда У.Х. Шәлекеновтың жарық көрген еңбектері қамтылған. Олар: «Түріктердің отырықшы өркениеті», «Қазақ өркениеті», «Орталық Азиядағы арийлердің өркениеті», «Цивилизация ариев Центральной Азии». Осы еңбектерде Орталық Азияны, Солтүстік Кавказды және Қара теңіздің солтүстік даласын мекендеген түркі тілдес этностар ежелден кешенді отырықшы және жартылай отырықшы тұрмыс құрған этностар екені нақтылы тарихи, археологиялық, этнологиялық деректерге негізделіп суреттелген. Олар өз мекендерінде өркениеттің негізін қола, темір дәуірлері мен ортағасырларда қалап, оны үздіксіз дамытып, өздерінің жақын және алыс көршілеріне өркениеттік ықпалын тигізіп отырған. Ғылыми еңбектерде адам баласының алғашқы өркениеті Шығыстан Батысқа тарағанын дәлелдейтін жәдігерлер мен жазба деректер жеткілікті екені баяндалады.

Үшінші томға У.Х. Шәлекеновтың Орталық Азияның, соның ішінде қазақ халқының өзара және жақындағы, алыстағы көршілерімен саяси, экономикалық, мәдени қарым-қатынастарына арналған ғылыми еңбектері енген. Бұл – өз алдына айрықша проблема. Себебі осы күнге дейін Түрік әлемінің басқа этностармен ғасырлар бойы жүргізіліп келе жатқан кешенді қарым-қатынастары қазіргі күннің талабына сай зерттелмей жүрген өзекті мәселелер қатарына кіреді. Осы еңбектің авторы, өзінің шәкірттерімен бірге, жалпы түркілердің, қазақтардың өзара және көршілерімен жасаған қарым-қатынастарына көңіл бөліп, ғылыми еңбектерінде нақтылы фактілермен дәлелдейді. Бұл – өзекті мәселе, өйткені жер шарындағы үлкенді-кішілі этностар еш уақытта томағатұйық күн кешпегені шындық. Олардың өмірлері бір-бірімен қарым-қатынаста өткені – тарихи заңдылық. Осындай заңдылық байланыстарды Орталық Азияның автохтондық этностары да бастарынан өткізген және қазіргі кезде де қарым-қатынастары кең өріс алып жатқанына барша оқырман куә.

Құрметті оқырмандар!

Әкеміздің 90 жасқа толған торқалы тойына орай жарық көрмекші үш томдық ғылыми еңбектерінің алғы сөзін жазу арқылы өзіміздің лебізімізді білдірмекпіз. Біздерді азамат болуға тәрбиелеген ұстаздарымыз, өнеге тұтқан зиялыларымыз аз емес. Солардың бірі әкеміз – Уахит Хамзаұлы Шәлекенов, анамыз – Мәдіс Құсанқызы Шәлекенова екенін атап өтпекпіз. Саналы ғұмырларын сүйікті еліне қызмет етуге, ізін басқан өскелең ұрпақты, шәкірттерін тәрбиелеуге арнаған екеуі де адал азаматтар, ғалым-ұстаздар. Олар біздің ғылым жолына түсуімізге ықпал етумен бірге, өмірде де бағыт-бағдар көрсетуін жалғастырып келеді. Осындай ортада ержетіп, елімізге еңбек етудеміз. Біздердің ұстаздыққа және ғылым жолына түсуімізге әкем мен анамыздың ықпалын айтып жатудың қажеті шамалы шығар. Солай болса да, бауыр етінен жаралған ата-анамыз туралы сөз айтудың өзі қиын екен. Олар туралы перзенттік лебізімізді білдіруді парызымыз деп білеміз.

У.Х. Шәлекеновтың үш томдық ғылыми еңбектері Орталық Азияның автохтонды түрік және қазақ этностарының ұзақ жылдар бойы бұрмаланып келген тарихын егемен еліміздің жағдайында қайта жаңғыртуға арналған. Бұл басылымдардан төл тарихымызға зиян келтірген еуроцентристік, шовинистік көзқарастарға соққы беріп, шынайы тарихымызды қайта жазу жайындағы ашық пікірлерді кездестіреміз. Әлем түріктерінің ежелден өркениеттің негізін қалаған, оны үздіксіз дамытып келе жатқан этностар екенін әлемге паш ету өзекті мәселе екені осы ғылыми еңбектерде баяндалады. Автордың ұзақ жылдар атқарып келе жатқан ұстаздық еңбегі мен ғылыми мұралары жеткіншек ұрпақтарға үлгі боларлықтай ескерткіш екеніне сенімдіміз. Қалың оқырман қауым бұл еңбектерге шынайы бағасын бере жатар.

М.У. ШӘЛЕКЕНОВ,
тарих ғылымдарының докторы, профессор

Халқымыздың ғасырлар бойы бұрмаланып келген тарихын егемен еліміздің мүддесі тұрғысынан қайта қарап, Қазақстанның шынайы тарихын жазып жатқан шақта еліміздегі алуан санды археологиялық ескерткіштерді «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша зерттеудің маңыздылығы арта түседі. 2003 жылы 28 қарашадағы Қазақстан Республикасы Ұлттық Кеңесінің үшінші мәжілісінде Елбасы Н.Ә. Назарбаев: «Дәстүрлі мәдениетті жаңғырту, өз халқының тарихи тәжірибесіне жүгіну – бұл өзі тәуелсіздікке ие болған елдің өмірінен орын алатын заңды құбылыс... Тарихи ескерткіштерді жаңғырту жұмысы ерекше ыждаһаттылықты талап етеді. Бұл – құрылыс емес, ғылыми жұмыс. Сондықтан ескерткіштерді қалпына келтіру шаралары дарынды, білікті мамандардың қатысуымен, халықаралық тәжірибелерді пайдалана отырып жүзеге асырылуға тиісті. Сол сияқты қазба жұмыстарында да айрықша жауапкершілік қажет. Ол жұмыстардың біткенінен кейінгі тағдыры қандай болмақ? Отырар сияқты ашық аспан астында ашықшашық қалдырамыз ба? Осы жағын да қадағалап, ойластырған жөн» (Егемен Қазақстан. 2003. 29 қараша), – деп атап көрсетті.

Елбасының «Мәдени мұра» бағдарламасына қалай көңіл бөліп отырғаны осы келтірілген үзіндіден-ақ айқын көрініп тұр. Н.Ә. Назарбаевтың тікелей басшылығымен жасалған «Мәдени мұра» бағдарламасы республика бойынша жоспарлы түрде іске асырылып жатыр. Соның бір айғағы – археолог-этнолог У.Х. Шәлекеновтің «V–XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы» монографиясы. Бұл еңбекте Түркеш (Сарыүйсін), Қарлұқ, Қарахан және Қарақытай (Қарақидан) сияқты ортағасырлардағы түркі мемлекеттерінің бас астанасы болған, Ұлы Жібек жолының солтүстік тармағында орналасқан Баласағұн қаласының тарихы жан-жақты қарастырылған.

О. СМАҒҰЛҰЛЫ,
тарих ғылымдарының докторы,
ҚР ҰҒА академигі, Болонья (Италия)
Ғылым академиясының корреспондент мүшесі,
антрополог

1974 жылы С.М. Киров (қазіргі Әбу Насыр әл-Фараби (қысқаша әл-Фараби) атындағы Қазақ ұлттық университетінің тарих факультетінің археология және этнология кафедрасының археологтары Жамбыл облысының Шу ауданындағы Шу өзенінің сол жағасында орналасқан ортағасырлық Ақтөбе қаласын зерттеу үшін университеттің археологиялық экспедициясын (УАЭ) ұйымдастырды. Бұл экспедиция өзінің археологиялық зерттеу жұмысын оқу процесімен байланыстырып, Ақтөбені тарих факультеті студенттерінің археологиялық тәжірибе орнына (базасына) айналдырды. Ескерткіштің басына университет жүз орынды тұрақты жатақхана салды, әр жылы болашақ тарихшылар сол жерде тәжірибеден өтіп келе жатыр.

Кафедраның археологтары студенттермен бірге ғасырлар бойы жер қойнауында жатқан ортағасырлық Ақтөбе қаласының сырын ашып, оның V–XIII ғғ. өмір сүргенін, Ұлы Жібек жолының солтүстік тармағында орналасқан түркілердің ең үлкен ортағасырлық қаласы болғанын дәлелдеді. Отыз жылдан астам уақыттың ішінде, Ақтөбенің цитаделі мен шахристанында және рабадында қазба жұмыстары жүргізіліп, ескерткіштің V–VIII ғғ. және IX–XIII ғасырларда Түркеш (Сарыүйсін), Қарлық, Қарахан және Қарақытай (Қарақидан) мемлекеттерінің астанасы болған тарихи орын екені анықталды. Бұл тұжырым тек археологиялық қана емес, сондай-ақ жазба, ономастикалық, этнологиялық деректерге де сүйеніп жасалған тұжырым екеніне монографияның ішінде тоқталамыз.

Ақтөбе ескерткіші бойынша жиналған кешенді деректерді жүйелеп, оларды ғылыми тұрғыдан сараптап, оқырмандарға мәдени мұра дәрежесінде ұсыну – монографияның алдына қойған негізгі мақсаты. Ақтөбе ескерткішіне байланысты жиналған көп салалы деректер Орталық Азия түркілерінің басым көпшілігі ертеден отырықшы болып, тұрақты мекендер мен қалаларды салып, отырықшы мәдениеттің негізінде түркі өркениетін әлемге әкелгенін паш етеді. Бұл аймақта 2000-2500 жылдай тарихы бар қалалар жеткілікті. Бұндай тарихтары мың жылдап саналатын қалаларды Еуропа жерінен табу екіталай.

Осындай саяси, экономикалық және мәдениеттің ірі орталығы болған Ақтөбе (Баласағұн) қаласының орнын археологиялық жақтан

зерттеуде көптеген азаматтар, солардың ішінде білікті мамандар белсенді түрде қатысты. Алдымен, өткен ғасырдың 70–80 жылдарында әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ректоры болған белгілі ғалым, ұйымдастыру қабілеті зор, адамгершілігі мол Өмірбек Арыстанұлы Жолдасбековты атағым келеді. Осы ескерткіште кешенді археологиялық зерттеу жүргізуде, оны студенттердің тәжірибе алатын орнына айналдыруда әрдайым қамқорлық жасап, қолдан келген жәрдемін аяған жоқ. Ө.А. Жолдасбековтың Ақтөбе қаласын қазуда қолдау көрсеткеніне осы кітаптың тиісті жерінде арнайы тоқталамыз. Ақтөбе ескерткішін археологиялық зерттеуге, онда әр жылы студенттерді тәжірибеден өткізуге көптеген кафедра ғалым-оқытушылары қатысты. Осы жұмыстары арқылы олардың ғылыми дәрежелері де өсіп, алды кандидат және ғылым докторы дәрежелеріне ие болды. Өзіммен бірге көп жылдар бойы жұмыс істеп келе жатқан, Ақтөбедегі қазба жұмысына қатысқан археология және этнология кафедрасындағы қаламдас шәкірттеріме: тарих ғылымдарының докторлары, профессорлар М.Е. Елеуов, А.Т. Төлеубаев, Ж.Қ. Таймағамбетов, К.Н. Бұрханов, С. Мадуанов, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент А.М. Оразбаев мырзаларға жақыннан жәрдемдесіп, зерттеуге қатысқандары үшін шын жүректен алғысымды білдіремін. Аға оқытушы, белгілі археолог Н.О. Алдабергеновке, Е.М. Тұрғанбаевқа, Ғ. Омаровқа өз ризашылығымды білдіріп, олардың ғылым жолындағы жұмыстары жемісті болуын қалаймын.

Егеменді еліміздің белгілі нумизматик-маманы, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Р.З. Бурнашеваға айрықша ризашылығымды білдіргім келеді. Ол Ақтөбеден табылған теңгелерді талдап, зерттеп, өзінің «Монетные находки с городища Актобе (Чуйская долина)» атты мақаласын жазып, түркештердің, қарахандардың теңгелері туралы құнды еңбекті жарыққа шығарды. Олардың ішінде, Шу мен Баласағұн қалаларының негізін салған Шу хақанының теңгесі бұл шаһарлардың орнын белгілеуде құнды дерек екенін айрықша атағымыз келеді.

Ақтөбе ескерткішін зерттеуде өздерінің ғылыми тәжірибесімен бөліскен белгілі археологтарды арнайы еске алмақшымын. Алдымен Қазақстан археологиясының негізін салушы, академик Әлкей Хақанұлы Марғұланды айрықша атамақшымын. Ақтөбе ескерткішін көріп, оны зерттеуді алғаш мақұлдаған, ғылыми кеңес берген, оның зерттелуіне ұдайы көңіл бөліп отырған Ә.Х. Марғұлан болатын. Сондықтан да бұл ғұламаның баға жетпейтін ғылыми басшылығы барлық уақытта есте сақталады. Ақтөбе ескерткішін археологиялық зерттеу кезінде тікелей қатысқан, тілектес болған белгілі археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор В.Л. Воронинаға (Мәскеу), Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы Л.Р. Қызыласовқа (Мәскеу), тарих ғылымдарының докторы, профессор В.А. Лившицке, белгілі аэротәсіл маманы К.В. Шишкинге (Мәскеу), тарих ғылымдарының кандидаты,

Автордан

доцент Ю. Маныловқа зор ризашылығымды білдіремін. Жоғарыдағы аталған мамандардың қатысуымен 30 жылдан астам уақытта тарих факультетінің бірнеше жүздеген студенттері Ақтөбе ескерткішінде тәжірибеден өтіп, Ақтөбе қаласының сырын ашуға азды-көпті үлестерін қосты. Олардың біразы қазірде археология бойынша ғылыми дәрежелі маман болып, республикадағы ескерткіштерді зерттеуде «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша жұмыстар атқарып жүр. Оларға археология бойынша жемісті еңбек етулеріне тілектестігімді білдіремін және бұл жас түлектер археологияны жаңа сатыға көтереріне сенімім мол.

2003 жылдың қарашасының 28 жұлдызында Астана қаласында Қазақстан Республикасы Ұлттық Кеңесінің үшінші мәжілісінде Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Мәдени мұра» бағдарламасын жариялап, ол туралы баяндама жасады. Елбасы өз сөзінде «Мәдени мұраны» егеменді еліміздің игілігіне айналдыру мәселесін ашық айтып, оны жүзеге асырудың тиімді жолдарын да көрсете келіп: «Мінеки, сол себепті де «Мәдени мұра» бағдарламасының жасалуына айрықша мән беріп, республикалық бюджеттен мол қаражат бөлінгелі отыр. Шынын айтсақ, дәл мұндай мол қаржы бұрын-соңды мәдени бағдарламаға бөлінген емес. Әйтсе де, осы шаруаның бәрі жоспарлы түрде жасалып отырғанын естеріңізге сала кеткім келеді...

Енді, міне, мәдени мұраларымызды жүйелеп, оларды қалпына келтіру, сақтау, одан әрі дамыту ісіне кең көлемде білек түріп кірісетін кез келді деп есептеймін», – деген болатын («Мәдени мұра» бағдарламасы Мемлекеттік бағдарлама болуы тиіс». Егемен Қазақстан. 29 қараша 2003 ж.).

Елбасының осы тарихи сөзінде «Мәдени мұраға» айрықша мән беріп, оны мемлекеттік деңгейде іске асырудың қажеттігіне айрықша көңіл бөлінген. Турасын айтқанда, бұрын-соңды мәдени мұраға бұндай көңіл бөлінген жоқ. Қазақ халқының тарихында бірінші рет мәдени мұраны қорғауға, зерттеуге және жаңартуға егеменді еліміздің жағдайында айқын жол ашылып отыр.

Елбасының көтерген осы мәселелерін басшылыққа алып, археологиялық және сәулеттік ескерткіштерді сақтауды, зерттеуді және жаңғыртуды шын мәнінде ғылыми негізде жүргізіп, Кеңес өкіметі кезінде орын алған кемшіліктерге сабақ ретінде сын көзбен қарап, орын алған ақаулықтарды түзетіп, ескерткіштерді ата-бабамыздың бізге қалдырған мұрасы ретінде құрметтей білуіміз қажет.

Елімізде әр дәуірдің тарихынан мағлұмат беретін археологиялық ескерткіштер баршылық. Олар – ТАС, ҚОЛА, ТЕМІР, ОРТАҒАСЫР дәуірлерінің куәгерлері. Оларды шынайы ғылыми тұрғыдан зерттеу – өзекті және жанашырлық мәселелердің бірі. Ғасырлар бойы жердің қойнауында «оқылмай жатқан кітап сияқты» болып кел-

ген ескерткіштер Кеңес өкіметі кезінде ауыл шаруашылығында, құрылыста пайдаланған көптеген техникалардың күшімен қирап, бүлінді, олардың кейбіреулері жермен-жексен болып тегістеліп кетті. Дерек ретінде бір-екі мысал келтірейік: сол кезде әлемге әйгілі Отырар қаласының төңірегі тегістеліп, тек ортасында 20 га аумақты алып жатқан Отырар төбе ғана қалды. Ұлы Жібек жолындағы үлкен қалалар Испиджаб (Сайрам), Тараз, Құлан, Мерке, Алматы қазіргі тұрғын үйлердің, құрылыстардың астында қалды. Ауылдық жерлердегі археологиялық, сәулеттік ескерткіштердің сау қалғандары шамалы. Олардың көпшілігі тың жерді игеру және қолдан суару арқылы егістіктің көлемін кеңейту науқаны кезінде көз алдымызда қирап жатты. Кеңес үкіметі ескерткіштерді зерттеу және қорғау туралы арнайы заң қабылдап, мекемелер ұйымдастырды. Бірақ оны іске асырған жоқ, керісінше, ескерткіштер бұрын болып көрмеген апатқа ұшырады. Осы жайт қазірге дейін жалғасуда. Енді «Мәдени мұра» бағдарламасына сәйкес, жоғарыдағы орын алған кемшіліктерді тоқтатып, қалған археологиялық, сәулеттік ескерткіштерге халқымыздың көзімен қарап, оларды ұқыпты, ғылыми тұрғыдан сақтап, зерттеп, қазақтың рухани байлығына айналдыруға жаңа жағдай туды.

Орталық Азияны отанына айналдырған түркілер «евроцентристердің» жасанды пікірлері бойынша: «шетінен көшпенді өмір сүріп, тұрақты мекендерді салмаған». Олардың теріс пікірлері бүгінге дейін жалғасып келеді. Ғылымға негізделмеген осындай қияли пікірлерді әшкерелейтін, отырықшы мәдениеттің орталығы болған Орталық Азия түркілерінің қалалары мен тұрақты мекендері қола дәуірінде пайда болып, ең жайып, тарихтың кейінгі кезеңдерінде ірі қалаларға айналған. Оны айғақтайтын мәдени ескерткіштерді Қазақстанның барлық аймақтарынан археологтар ашып жатыр. Олар әсіресе Ұлы Жібек жолының солтүстік тармағының бойынан ғана емес, Қазақстанның басқа аймақтарынан да табылды. Өйткені Ұлы Жібек жолының солтүстік тармағы Қазақстан қалаларының үстімен өткен.

Осындай ортағасырлық, аты әлемге әйгілі болған қалалардың бірі – Баласағұн. Ол бізге жердің қойнауына түгелімен енген археологиялық ескерткіш түрінде жеткен. Бұл қаланың орны Жамбыл облысының Шу ауданы, бұрынғы «Калинин» колхозының (қазіргі Баласағұн ауылының) жерінде, Алматы – Тараз тас жолының бойында. Ол Шарғау, Ақсу, Қарабалта және Тоқташ өзендерінің Шу өзеніне құятын төменгі ағыстарындағы тегістікке орналасқан. Сондықтан да бұл аймақта құрғақшылық болмайды. Суы мол, ауа райы тамаша, отырықшылыққа қолайлы табиғи-жағырафиялық өңірде, тамаша жерде салынған қала.

Баласағұнды археологиялық ескерткіш ретінде тұрақты түрде зерттеу 1974 жылдан басталды. Оны әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің археологиялық экспедициясы кешенді зерттеп келеді, оған отыз жылдан астам уақыт өтті. Бұл мерзім археология ғылымына

көп уақыт емес. Солай болса да, осы өткен жылдарда археологиялық зерттеу қаланың цитаделінде, шахристанында және рабадында жүргізілді. Бұған қосымша, Баласағұн қаласының төңірегіндегі тарихи жер атаулары (ономастикалық) қосыла зерттелді. Осы зерттеу жұмыстары кең көлемде жүргізіліп, табылған деректерге негізделе отырып мақалалар мен кітаптар жарық көрді. Нәтижесінде, бұрынғы Ақтөбенің тарихи Баласағұн екені ғылыми негізде дәлелденді. Бұл еңбектерге төмендегі хронологиялық тәртіп бойынша тоқталайық: *Шәлекенов У.Х.* Қазіргі Ақтөбе, бұрынғы Баласағұн // Вопросы истории социалистического и коммунистического строительства в Казахстане. Алма-Ата, 1978. С. 180–191; *Шәлекенов У.Х., Елеуов М.Е., Алдабергенов Н.О.* Раскопки цитадели городища Ақтөбе // Вопросы истории социалистического и коммунистического строительства в Казахстане. Алма-Ата, 1978. С. 161–179; *Алдабергенов Н.О.* Жилища горожан на рабаде городища Ақтөбе // История материальной культуры Казахстана. Алма-Ата, 1980. С. 39–48; *Елеуов М.Е.* Раскопки средневековой мастерской на городище Ақтөбе // История материальной культуры Казахстана. Алма-Ата, 1980. С. 57–61; *Елеуов М.Е.* Этапы развития крепостной стены шахристана городища Ақтөбе // История материальной культуры Казахстана. Алма-Ата, 1980. С. 48–57; *Воронина В.Л.* Элементы строительной и художественной культуры городища Ақтөбе // История материальной культуры Казахстана. Алма-Ата, 1980. С. 21–24; *Такибаева С.С., Шәлекенов У.Х., Қулахметова С.У., Жанқубаева Т.А., Шұлғабаева Г.И.* Анализ керамического материала Ақтөбе // История материальной культуры Казахстана. Алма-Ата, 1980. С. 71–80; *Шәлекенов У.Х.* Ақтөбе – средневековый памятник // История материальной культуры Казахстана. Алма-Ата, 1980. С. 13–20; *Шәлекенов У.Х., Оразбаев А.М.* Некоторые данные о водопроводной системе средневекового города Ақтөбе // История материальной культуры Казахстана. Алма-Ата, 1980. С. 24–38; *Елеуов М.Е.* К изучению цитадели Ақтөбе // Материалы республиканской научной конференции молодых ученых и специалистов по общественным наукам, посвященной 110-й годовщине со дня рождения В.И. Ленина (17–18 апреля 1980 г.) Алма-Ата, 1981. С. 142–143; *Алдабергенов Н.О.* Раскопки шахристана на городище Ақтөбе // Средневековые города Южного Казахстана. Алма-Ата, 1986. С. 40–53; *Байпаков К.М.* Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (начало VI–XIII вв.) Алма-Ата, 1986. С. 31, 35, 69, 146, 154; *Бурнашева Р.З.* Монетные находки с городища Ақтөбе (Чуйская долина) // Средневековые города Южного Казахстана. Алма-Ата, 1986. С. 71–87; *Грошев В.А.* Иригация Ақтөбе (Чуйская долина) // Средневековые города Южного Казахстана. Алма-Ата, 1986. С. 129–137; *Елеуов М.Е.* К вопросу о системе обороны раннесредневековых городов и поселений Чуйской долины // Раннесредневековые города Южного Казахстана. Алма-Ата, 1986. С. 54–70; *Шәлекенов У.Х.* О раскопках на городище Ақтөбе (1979–1983 гг.) // Средневековые

города Южного Казахстана. Алма-Ата, 1986. С. 15–39; *Шишкин К.В.* Камеральное обследование городища Ақтобе с помощью аэрометода // Средневековые города Южного Казахстана. Алма-Ата, 1986. С. 111–129; 2002 жылы жарық көрген «Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштер жиынтығы» кітабының 317-бетінде, 806 сан бойынша «Ақтобе – Степнинское қаласының қалдығы» деген атпен Баласағұн ескерткішін берген. Бұл жерде Ақтобе (Баласағұн) туралы қалыптасып қалған ақаулық қайталанған; *Елеуов М.Е.* Шу мен Талас өңірлеріндегі ортағасырлық қалалар. Алматы, 1998; *Шәлекенов У.Х.* Түріктердің отырықшы мәдениеті. Алматы, 2003. 230–238-бб.; *Шәлекенов У.Х., Шәлекенов М.У.* Баласағұнның жұмбағы шешілді. Алматы, 2004; *Шәлекенов У.Х.* Баласағұнның жұмбағы шешілді // Қазақ әдебиеті. 2005. 10 маусым.

Ұзақ жылдар бойы Баласағұнды зерттеуде табылған құнды жәдігерлер Алматыдағы ҚР Орталық мұражайында, Жамбыл облыстық және Шу аудандық өлкетану мұражайларындағы көрмелерге қойылған. 1983 жылы ҚазҰУ-дың тарих факультетінде ортағасырлық археология мұражайы ашылды. Мұнда Баласағұннан табылған археологиялық заттар көрсетіліп, студенттердің мамандануына өзінің қолайлы ықпалын тигізуде.

Есімі халқымызға мәлім, Қазақстанның халық жазушысы, Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Шерхан Мұртаза өткен ғасырдың 80-жылдары Ақтобе ескерткішіне арнайы барып, ондағы жүріп жатқан археологиялық зерттеудің барысымен қызыға танысып, өзінің көргендері бойынша терең, құнды пікірін білдірген болатын. Қаламгердің ескерткіш туралы жазғанымен көпшілік оқырман таныс болсын деген мақсатпен «Баласағұн жұмбағы» атты мақаласын (*У. Шәлекенов. Құм басқан қала. Алматы: Қазақ университеті, 1992. 3–15-бб.*) түгел беруді жөн көрдік.

* * *

«Зерттеушілер қанша іздесе де,
Баласағұнның орны дәл қай
жерде екені әлі беймәлім».
(Қазақ совет энциклопедиясы. I том. 124-б.)

Кімдер жүрмеген ұлы жолдың бойы. Ежелгі заманда түйелі керуендер маң-маң басқан жолменен қазір мотор зуылдайды. Ерсілік-қарсылы ағылған машиналар тізбегі. Заман нышаны. Жылдамдық дәуірі.

Биылғы кенжелеп кеш келген көктемнің көгі енді ентелеп бой жаза бастағандай екен. Егінжайдың реңі жаман емес. Алыс-жақын қырат-қырқалар жасыл қызыл реңмен жайқалады.

Талай рет жүріп өткен жол. Бірақ байқамайтынымыз көп. Соны осы сапарда сездім. Оны сездірген жанымдағы профессор.

– Әне, әне! – дейді ол машинаның терезесінен әрі көсіліп жатқан жап-жазық даланы ұмтыла нұсқап. Мен әуелі ештеңе аңғармаймын.

– Әне, оқылмай жатқан кітаптар!

Абайлап қарасам, жап-жазық деген даланың бедері бар екен. Сағым толқынындай мұнартып, қаз-қатар тізіліп, жеті төбе бұғып жатыр. Жай көзге елене бермейді. Шөгіп қалған. Мүлде шөгіп, жермен-жексен болғаны қашан. Трактормен айдалып, егістікке айналып кеткені қанша...

Алматыдан алпыс шақырым Есік қаласының түбіндегі дәл осындай төбелердің бірінен «Алтын адам» табылған. Дәл осындай қазба байлық Египеттен табылып еді – бүкіл дүние жүзі шулады. Ал біздің «Алтын адам» табылғанда әуелі бір дүрілдедік те, «Осының өзі рас па, өтірік пе?» дегендей саябырси қалдық. Археолог ғалымдарға мың рақмет, олар істерін істеді – әлемде теңдесі сирек қазына тапты. Ал енді сол «Алтын адамды» жұртшылыққа кеңінен танытуға жазушылар, ақындар, суретшілер – жалпы әдебиет пен өнер қайраткерлері онша құлшына қойған жоқ. Ал Египеттен табылған Тутанхамон перғауынның алтын табыты туралы қаншама кітап жазылды.

Мүмкін, біз «Алтын адамның» қадір-қасиетін әлі жете сезініп болмадық па? Кенеттен табыла кеткен бұл неғылған «батпан құйрық» деп әлі ес жия алмай отырмыз ба? Өйткені біз күні кешегі көшпенділер ұрпағымыз ғой. Ал буржуазиялық идеология «көшпенділерде мәдениет жоқ, болған да емес» деп қақсай-қақсай, тіпті, көзі ашық оқығандардың өзінің құлағын бұрап қойған. Мода күнде өзгереді, кешегі күпі киген қазақтың баласы бүгін европаша киініп, галстук тағып жүрсе, ешкім ерсі көрмейді. Сәт-сәтімен сана да өзгерер, ал психологияның жаны сірі, ол «ит жанды».

Әне, ана бір төбені беттей құжынап қой жайылып жүр. Төбенің үстінде, атын ажырыққа оттатып қойып, радиоқабылдағышын құлағына тосып, шопан жантайып жатыр. Радиоқабылдағыштың антеннасы айдаладағы оған әлемнің шартарабынан хабар тартады. Әлемнің түкпір-түкпірінде не болып жатқанынан шопан хабардар. Ал дәл жамбасындағы төбенің қатпарында не жатқанынан хабары бар ма? Қайдан білсін. Дәл табанымыздың астында тау-тау алтын жатса да ашығып жүретін әдетіміз болған баяғыда.

Жіті қарасаң, төбелер көбінесе жетеу, үшеу, не жалғыз болып келеді. Сондықтан да күллі Қазақстанда не көп – Жетітөбе, Үштөбе деген жер аттары көп. Ара-тұра Бестөбе, Қостөбе де кездеседі. Жетілік сан бұрынғылар үшін киелі болғаны белгілі: жеті қат жер асты, жеті қат аспан, «жеті нан құдайы», «жеті теңге қайыр-садақа», т.б.

Ал енді бір жиі кездесетін ат – Ақтөбе. Тек Жамбыл облысының өзінде ғана археологияға байланысты жиырмадан астам Ақтөбе бар екен.

Біздің беттегеніміз – Шу бойындағы Ақтөбе. Айтпақшы, Шу бойының өзінде бірнеше Ақтөбе бар. Дәлірек айтсақ, біздің іздегеніміз

– Ақсу, Қарабалта өзендері Шуға құяр тұстағы Ақтөбе, Тасөткел су қоймасының жоғарғы жағы.

Бұл Ақтөбе – Шу ауданы «Калинин» колхозының жерінде жатыр.

– Әне, біздің Ақтөбе!– дейді профессор алға қол созып. Алыстан, жасыл дүние арасынан елеусіз ғана ағараңдап бір қырат көрінген.

Асфальт жол артта қалды. Қара жолдың тозаңы қаланың адамдарын сағынып қалғандай қойын-қоныш, құлақ-мұрынға дейін лап қойды. Жан-жағын егістік қоршаған, айналасы ат шаптырым жер, бедері ерекше. Әуелі орасан бір қорым, зират екен деп қаласың, жерге сұлай құлаған сансыз обалар. Құмды дауылдан қорғанып, мойындарын соза шөккен мыңдаған түйе жатқандай.

– Сіз ойлағандай, мола емес, осының бәрі бір кездегі үйлердің, ғимараттардың орны,– деп қойды профессор.

Обалардың ортасында жан-жағы текшелене қазылған, бұрынғы кавказдықтардың сакля деп аталатын үйлеріне ұқсас, кертпеш-кертпеш үлкен төбені профессор «цитадель» деп таныстырды.

Цитадельге тұмсығын тірей машина да тоқтады.

Абайлап басып жерге табан тіредік. Өйткені Омар Хайям акынның өлеңі еске түсті. Қазақшаға әлі аударыла қоймаған рубаиды тұспалдап тәржімалағанда былай болып шығады:

Біздерге дейін де тандар атқан!
Біздерге дейін де жұлдыздар аққан!
Бір сұлудың жәудір көзі емес пе,
Түйір кесек табаныңда жатқан?!

Бұдан мың жыл бұрын жазылған рубаидың осыншама өміршендігіне қарап: бәрі де өткінші, бір өлмесе тек асыл өнер, асыл өлең ғана өлмейді демеске лаж жоқ.

Әйтпесе дәл мына біз тұрған жерде бір заманда тіршілік шіркін таудан құлаған Шу толқындарындай бұрк-сарқ қайнап жатқан. Мынау – цитадель, хан ордасы болған. Хан болған соң, ханның ордасы болған соң бағыныштылары, уәзірлері, қызметкерлері, әскері, т.б. толып жатқан қауымы болары белгілі. Соны бәрі тұп-тура осы жерде бірі тайраңдап, бірі бүгежектеп, бірі жайраңдап, бірі ілбіп басып, бірі сайраңдап, бірі қайғырып, бірі шаттана шалқып жүріп жатқан ғой.

Тым-тырыс. Төбенің үстін адыраспан басып кетіпті. Адыраспан ақ гүл ашып, айнала ащылау, кермек жұпар шашқан кез екен. Цитадельдің археологтар қазған қабаттарына шүпірлеген тесіктер пайда болыпты. Соның бәрі құрқылтайдың, көк қарғаның ұясы. Құдды бір баяғы адамдар құрқылтай мен көк қарғаға айналып кеткендей.

– Ал анау жатқан – шахристан. – Профессор етекте бір топ адам жүрген тұсты мегзеді. Менің профессордың айтқанынан түсінгенім: шахристан дегені, сірә, уәзірлер, қазіргі тілмен айтқанда, министрлер тұрған ғимараттар.

Бір топ бала шахристанды қазып жатыр. Төбеден қарағанда, олар ши салып жатқан сияқты. Үйдің қабырғалары белдеуден асып қалған сияқты. Жоқ, олар қазып жатыр. Жерге күректерін абайлап қадайды. Қақырата қазбайды. Археология заңы сондай. Мұндай әрбір сантиметр жерге абай болмасаң, қиын-ақ. Жақынырақ барсақ, тіпті, әлгі балалардың кейбірі жерді бәкімен шұқылап, қыл сыпырғышпен таза-лап отыр. Күйген кірпіш табылған екен.

Балалар дегеніміз – таяудағы «Калинин» колхозындағы орта мектептің оқушылары, қазір каникулда. Бос жүргенше деп осында келіп, ғалымдарға көмектесіп жатқаны. Өте оңды болған дейміз біз. Өйткені осы отыз шақты баланың ішінен кейін жер зерттегіш атақты ғалымдар шығар. Көп балалар космонавт болуды аңсайды. Көбі әлі сол ғарышқа ұшар да. Космостың жұмбағы көп. Зерттеу керек. Ал жер ше? Мына төбенің астында жатқан жұмбақ аз ба? Біз, әуелі, өз қара бесігіміз – жерді танып болдық па? Айта берсе, жұмбақ көп, сұрақ та көп.

Соның бірі – Баласағұн жұмбағы.

* * *

Кеш түсіп, күн батып бара жатты. Біз цитадельдің үстінде тұрмыз. Цитадель биік. Шартарап алақандағыдай анық көрінеді. Терістікте талдаракты аң шаңқан үйлері тізілген «Калинин» колхозының орталық мекенжайы орналасқан. Өлгіде шахристанды қазып, қыбырлап жүрген жеткіншек археологтар енді велосипедтеріне, аттарына, кейбірі, тіпті, есекке мініп орталыққа қарай, сондарынан шаң шұбалтып, атойлап барады. Олардың жұмыс күні бітті. Сонау соғыс жылдарында элеватордан ауылға қарай біз де дәл осылай озаңдатып оралатынбыз.

Күншығыста – осы өлкенің күміс белдігіндей жарқырап Шу ағып жатыр. Бір кезде тұла бойы тұнған қала болған Шуыңыз осы. «Әмудария – мың қаланың елі» деп жазды оқымысты Массон. Ал Шу – ондаған қаланың арқауы.

Күнбатыста – Қарабалта өзені. Жағасында топ-топ өскен сәмбі тал, үкілі қамыс қарауытады. Арқандай созылып, тыраулаған тырна тізбекті көргенде жүрегі түскір кәдімгідей бүлк-бүлк ете қалады. Жақсылықтың нышаны ғой. Үйрегі ұшып, қазы қонып жатқан жердің берекесі бар.

Оңтүстікте – Алатау. Айбынды асқар шыңдар. Осы тұстың бел ортасында Аспара шыңы бар болар. Сәл мұнар тұтқан. Дәл іргеден әлдекімдер тағы бір тау тұрғызбақ болған сыңайлы. Сөйтсек, ол плотина-тоған екен. Бір кезде мына көне қаланы қақ жарып ағып жататын Ақсу өзені енді Шуға жетпей бұғалықталыпты. Ұзындығы екі жүз метрдей сұр бетоннан өрілген тоған-тосқауылдан кәдімгідей көл пайда болыпты. Осы маңның колхозы жерін суаратын көрінеді. Әр ауыл бас-басына көл жасап алып жатқан заман. Дұрыс-ақ қой. Азық-түлік молшылығы үшін өте пайдалы-ақ.

– Байқайсыз ба, қала өте бір қолайлы жерге орналасқан,– деді профессор өлі қала емес, тірі қаланы көріп тұрғандай сеніммен сөйлеп,– жан-жағы өзендер. Бұдан мың жыл бұрын, ал мына қаланың жасы одан да ұзақ. Қарабалта, Ақсу, Шу өзендері, әрине. Қазіргіден гөрі молырақ шалқып аққан. Су мол болған. Шаруашылық үшін де, қорғаныс үшін де мұның мәні зор. Жалпы айтар едім, қалалардың отаны – өзендер. Қай қаланы алмаңыз, өзен бойына орналасқан. Сусыз жерде тұрған қала... некен-саяқ, әй, жоқ-ау. Шу, Талас, Сырдария, Әмудария бойларын болжап көріңізші...

– Сөйтіп, бұл қаланың табиғи қорғандары – өзендері,– деді профессор бұйра бурыл шашын салалы саусақтарымен бір тарап қойып. – Ал енді қолдан тұрғызылған қорғандарды көріп тұрсыз ба?

Әрине, қытай қорғаны көрінбейді. Ал енді зерделеп қараған кісіге киіз үйдің белдеуіндей болып қаланы айнала қоршап жатқан сызықтың орны байқалады.

– Әне, таптым...

– Дұрыс. Бірақ сол ғана ма екен? Әрірекке көз жіберіңіз.

– Иә, екінші белдеу білініп жатыр.

– Одан әріде ештеңе байқамайсыз ба?

Одан әріні байқау қиын. Әлдебір сызық бұлдырап бірде көрінеді, бірде үзіліп кетеді. Сағым сияқты. Оның үстіне аралықта теңіздей толқып, жап-жасыл егістік жатыр.

– Бұл қаланың үш қабат қорғаны бар,– деді профессор. – Үш қабат ор қазылған. Ордың топырағы биік-биік қорған болып тұрған.

– Жарықтық неменеге сонша қымтана берген?

– Соғыс, бауырым, соғыс. Шығыстан – кара қытай, батыстан – парсылар, өзара ру соғыстары, тағысын тағылар. Асылы, бұл қаланы көзге түгел елестету үшін биіктен, самолетпен қараған онды. Тілеуінді бергір, біздің авиаторлар осы қаланың картасын түсіріп берді. Карта бойынша, қаланың сыртқы қорғанының ұзындығы елу километрден асады. Қала көлемі 72 шаршы километр.

Көне заман үшін айналасы елу километр қала, сірә, осал шаһар болмаса керек. Орталық орда – цитадель, цитадельді орай – шахристан. Шахристанды орай – рабат орнайды екен. Шахристан – қала аристократтарының мекені, рабат – құмырашы, етікші, наубайшы, бағбандар, кірекештер, тағы басқа еңбекші елдің мекені. Жау келіп қалса, алдымен оққа кеудесін тосатын да солар.

Шу, Талас алқаптарындағы шаһарлардың: Сұяб, Аспара, Мерке, Құлан, Таластың (Тараз) құрдасы, замандасы, мына біз тұрған төбе түнере қарауытып, көзге көрінбес көрпесін жамылғандай болды.

– Етекке түсейік, не көп – шұңқыр көп, түсіп кетерміз,– деді профессор.

Етекте ұзыннан-ұзақ созылған жалғыз қабат ақ үй тұр. Бұл – Қазақ мемлекеттік университеті археология және этнография кафедрасының

экспедициялық мекені. Ал менің бағанадан бергі серік-жетекшім – осы университеттің кафедра меңгерушісі, тарих ғылымының докторы, профессор Уахит Хамзаұлы Шәлекенов.

Қазақстанның ғасырлар бойы қатпар-қатпар болып тас-топыраққа айналған тарихын зерттеу үшін тарихшылар мен археологтар әлі талай тер төгуі керек-ақ. Бұл салада Кемел Ақышев, Карл Байпақов сияқты дарынды ұлдар ел сүйсінер еңбек етіп жүр. Десе де, қазылмаған қорғандар, оқылмаған тас-топырақ кітаптар, нешеме құпия сырлар әлі мұрты бұзылмай жатыр. Соның бірі – Ақтөбе...

– Бұл қаланы біз алғаш 1974 жылдан қаза бастадық, – дейді профессор Уахит Шәлекенов. – Біздің студенттеріміз осында бір-екі ай практикада өтеді. Оларға кафедра мұғалімдері – Нұртаза Алдабергенов пен Мадияр Елеуов жетекшілік етеді. Әуелі қиыншылығы көп болды. Техника, жұмыс қолы жетіспейді. Біздің жұмысымызға қаржыны Қазақ ССР Тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау қоғамы бөледі. Жылына 20-25 мың сом шамасы. Біреуді әке, біреуді көке деп жүріп, электр жүйесін тарттырдық, бір «Беларусь» тракторын, төрт трансформатор сатып алдық... Он бір жылдың ішінде қаланың тек бір пұшпағы ғана қазылды. Соның өзінен табылған бұйымдар, шүкіршілік, талай қазына. Оны қоймадан, университеттің музейінен көрерсіз...

Табылған заттардың құнсызы жоқ: қыш құмыралар, ыдыс-аяқ, жиырма бір килограмм мыс теңге, бірнеше километрге созылған су құбыры... Жер астынан табылған зат аз емес. Сөйтсе де... Сөйтсе де аңсаулы бірдеңе қолға ілікпей-ақ қойды. Ол – қаланың бұрынғы атын таңбалаған белгі. Қаланың бұрынғы аты Ақтөбе емес қой. Ақтөбе беріде шыққан. Не көп – Ақтөбе көп екенін жоғарыда айттық. Шіркін, бір жазуы бар шежіре шыға келсе... Тым болмаса, бір жапырақ қағаз... Қағаз жарықтық ғасырлар бойы топырақ тұтқыны болғысы келмей ме, әйтеуір, табылмайды. Ақтөбе емес. Сонда не?

* * *

Өлі қаланың қарауылы Сейітқұлдың киіз үйінің іргесінде шай ішіп отырғанда әлгі ой мазалай береді. Дәл іргеден плотина салынғалы бері сол бөгеттің бергі жағынан ойдым-ойдым шалшық су пайда болды. Сіреу, бөгет қанша қалың десе де, іші бетонмен қапталса да, су топырақты кеулеп, сызат тауып, аз-аздап сытылып шықса керек. Сол көлшіктердің көк қасқа бақалары мына кеште «қойдай шулайды».

Баласағұнды әйгілі ғалым Бартольд Токпақтың түбіндегі Бурана деген мұнараның орнынан іздеді. «Баласағұн осы» деп қалды да, артынша: жоқ, Ақбешімнен іздеу керек деді. Ақбешім де Токпақтың түбінде. Шу мен Талас бойларын көп зерттеген ғалым Бернштам да Баласағұн осы Ақбешімде деп жорамал ғана айтты. Ал Москва университетінің ғалымы хакас Л.Р. Қызыласов Ақбешімді егжей-тегжейлі зерттеп, Баласағұн мұнда емес деді. Сонда қайда?

Жетінші ғасырда Баласағұнды көзімен көрген қытай саяхатшысы Сюань-Цзянь оны Тоқпақтан батысқа қарай аса алыс емес деп жазады. Қазір біз жұртында шай ішіп отырған үнсіз қала мен Тоқпақтың арасы, шамамен, алпыс-жетпіс километр. Ал біздің Үнсіз қаламыз көлемі жағынан Тоқпақ түбіндегі Бурана мен Ақбешімнен гөрі әлдеқайда үлкен көрінеді. Егер Баласағұн Қарахандар әулетінің (X–XII ғғ.) бір астанасы болғанын ескерсек, астанаға үлкендік тән. Ондай көлем Бурана мен Ақбешімнен табылмай тұр. Сонда...

Осы кезде дастарқан басына археолог Нұртаза Алдабергенов келді. Қолында таяуда табылған тостаған бар. Керамика. Сыры кетпеген.

– Мұндай тостағанмен бектер шарап ішкен, – деп профессор Шәлекенов әлгі қазба олжаны қолына алып, айналдыра қарады.

Қолыма кесені алып қарай бердім,
Ішінде нақақ көзден жас бар ма деп.

(Сұлтанмахмұт)

Масаңдауымын шараптан. Қыш тостаған.
Шарап па, әлде ерін бе бүлкілдеген?
Ернеуінен сүйіп едім... селк еттім:
Ернімнен біреу сүйгендей болды маған.
(Кімнің ерні, кімнің күлі?)

(Омар Хайям)

Ұлы Омардың бұл ғажайып жолдарын мен орысшадан тұспалдап, өз білгенімше дөрекілеу аударып отырмын. Омардың Қуандық Шаңғытбаев аударған рубаиларында бұл шумақ жоқ. Амалсыздан ақын болуға тура келеді.

Атақты Майлықожа ақынның туған шөбересі Нұртаза Алдабергенов тапқан тостағанды қолға ұстап отырып, Омар Хайямды да, беріде өткен Сұлтанмахмұтты да еріксіз еске аласың.

Бұдан мың жыл бұрын, бәлкім, мың жарым жыл бұрын дәл осы арада бұл тостағанмен кім шарап ішті екен? Баласағұн бегі емес пе екен? Ал Омар айтады: бұл қандай сұлудың тәнінен топыраққа айналды? Сол топырақ қандай сұлудың ерні болды екен? – дейді. Ол, тіпті, әріге мегзейді. Омарды оқи берсең, философияның көкесін көресің. Енді бірде Омар қыш құмыраны жырлап отырып, сенің топырағыңда кедейдің де, байдың да, құлдың да, әміршінің де қабырға сүйектері араласып жатыр-ау – дейді. Ар жағы айтпаса да түсінікті...

Ал енді сол Омар Хайямның тұстасы, замандасы, XI ғасырдың перзенті Жүсіп Баласағұни бір заманда дәл осы біз отырған жерді басып жүрмеді ме екен? Мына тостағанмен Жүсіп ақын Баласағұни, яғни Юсуф Баласагунский шарап ішпеді ме екен?

Әрине, бұл қиял аулының әңгімесі.

Ал шындық не дейді? Шындық айтады: Жүсіп ақын Баласағұн да 1018 жылы туғаны рас дейді. Түркі тілінде тұңғыш рет көркем дүние жазған керемет ақын дейді. «Құтадғу біліг» атты поэзиялық кітап жазып, оны Қарахандар әулетінің екінші астанасы Қашқарда тәмамдап, Қарахандар әулетінің сол кездегі бүкіл шығыс түркілерді билеп тұрған «хандардың ханы» Тавғаш Қара Боғраханға сыйға тартыпты («Боғра» дегені – бура).

«Құтадғу біліг», яғни «Құтты білім» баспаханасы жоқ сол заманда қолдан көшіріліп, дүние әлемге тарапты. Араб әрпімен көшірілген Каир (Мысыр) данасы, Наманган данасы, ұйғыр әрпімен көшірілген Герат данасы деген қолжазбалар бар. Бұл шығарманы орыс тіліне ең алғаш атақты ғалым В.В. Радлов аударды. Тіпті, соңғы он екі жылдың ішінде «Құтты білім» орыс тілінде екі рет басылып шықты. Бірі – Наум Гребневтің аудармасы (1971), соңғысы (1983), яғни тұңғыш толық аудармасы – С.Н. Ивановтікі. Өзбектер әлдеқашан тәржімалап алды.

Айта берсе, «Құтты білімнен» өз ана тілінде ләззат алып жатқандар аз емес. Жайбасар десең – өзіңе тиеді. Айтпайын десең – есең кетіп барады. Есесінен айрылу естілік те емес. Орысша айтқанда: «Богу – богово, кесарю – кесарево». Жүсіп Баласағұн метрлеп, сантиметрлеп есептегенде, дәл қазіргі Қазақстан шекарасында тұмаған күннің өзінде (ал тұмады деп айту қиын), түркі тіліне жататын қазақ халқына да ортақ емес пе?! Ендеше, біз неге аудармаймыз? Әлде ХІ ғасырдан қалған Жүсіптей ақындарға мелдектеп, оқып тауыса алмай жатыр ма едік? Әлде «Құтты білім» біз менсінбейтіндей ортақол дүние ме? Онда неге орыстар қайта-қайта жарысып аударарды? Жүсіп Баласағұни «Құтты білімді» оқырманға таныстыру бөлімінде өз кітабы туралы:

Надан адам түсінбес, назар салмас,
Дана адам бір оқыса – ажырамас, –

депті.

Академияның Тіл институты, Әдебиет институты! Мемлекеттік баспа комитеті! Бәр-бәріміз болып кешіктірмей қолға алып, осынау асыл қазынаны ортақ игілікке айналдырар кез келген жоқ па?!

Бізде кейбір ғалымдардың үстірт қалқуынан кеткен жаңсақ пікірлер бойынша, Жүсіп Баласағұн ұйғырдың ақыны, шығармасы ұйғырша жазылған-мыс. Қашқар ұйғыр жерінде деген наным орнығып қалған. Түк те олай емес. 1970 жылы «Құтты білімнің» жазылғанына 900 жыл толуына бағышталып Бүкілодақтық конференция өтті. Конференция «Құтты білім» Қарахандар дәуіріндегі кітаби-түркі тілінде жазылған, арғы атасы сонау Орхон жазуларына барып ұласады деген тұжырым жасады. Ал Орхон жазуында «Күлтегін», т.б. туылғаны мәлім. Демек, «Құтты білім» қазіргі қазақтарға да, кыргыздарға да, өзбектерге де, ұйғырларға да, түркі тілдестердің бәріне бірдей ортақ. Ары тарт, бері тарттың реті жоқ.

– Дәм алыңыз.

Әлгі бір түйдек ойлар тым-тырақай болды да, дастарқанға қарадым. Цитадель – төбе жақтан ыңырсып қобыз үні, күмбірлеп керней, сыңғырлап сырнай үні шығып жатқандай. Әлдебір жолаушы ақын сүйген қызға:

Ей, сұлуым, мен саған не сыйлайын,
Бұхарадан алып қайтқан малым жоқ.
Жүрегімді жарып берер едім,
Жансыз, тәнсіз жүрер халім жоқ, –

деп күйзеліп отырғандай. Дәл осы Шудың бойында кеше ғана өткен Сауытбек ақын:

Бес кепені жағалай бес үй отыр,
Ақбөпе жоқ ішінде, несіне отыр?
Мал жеткені барады алып кетіп,
Кедейшілік қолымды кесіп отыр, –

деп еді-ау.

Заманалар бір-бірімен осылай үндеседі. Ақындар бір-бірімен осылай сабақтасады. Жұлдызға жұлдыз тіл қатқандай.

Жұлдыздар... Сейітқұл қарауылдың қараша киіз үйінің іргесінде шалқаннан түсіп жатқаныңызда жұлдыздар бұл арадан ерекше сәулеленіп, әсіре нұрланып көрінеді екен. Аспанның тым-тым алыс түкпірлеріне дейін түріліп, жұлдыздар соншама көбейіп, ине шаншар жер қалмағандай қалың екен.

Әлгіде ана Сейітқұл қарауылдың радиоқабылдағышы: Космосқа ұшырылған «Вега-1», «Вега-2» Шолпанға жетті деп хабарлады. Біз сөйтіп, Шолпанның да сырын ашып жатырмыз. Ал дәл табанымыздың астында жатқан қаланың сыр әлі мәлімсіздеу. Баласағұн осы ма, жоқ па?

Академик Әлкей Марғұлан бұл тілсіз қалаға үш рет келіпті. Профессор Уахит Шәлекеновке:

– Осы болуы керек. Бірақ дәлел керек, – депті. Дәлел. Не дәлел бола алады? Төрткүлден табылған толып жатқан диірмен тастар, толып жатқан тандыр пештер не дейді? Егер қала шағын, елеусіз болса, соншама диірмен тас пен тандыр пеш бір жерге неге үймелеп қалған? Бұл үлкен шаһардың наубайханасы ғой. Шарап ашытатын құмыралар неге тіл қатпайды? Анау цитадель іргесіндегі үңгір сөйлеп-ақ жатқан жоқ па? Қабырғаларына балқыма қатып қалған. Кірпіш күйдірген «завод» сол. Мыс ақшаның көп табылғанына қарағанда, ақша соғатын сарайы да болған ғой. Түйенің жауырын сүйегіне жазылған хат ше? Оны оқып, зерттеу керек...

Иә, табылып жатқан заттардың кемдігі жоқ. Көне Талас (Тараз) қазбаларынан аз емес. Таяуда ғана Нұртаза Алдабергенов пен Мадияр

Елеуов асықтың үлкендігіндей мөр тапты. Мрамордан қашалған мөр арыстан бейнесінде ойылған. Табанында таңба бар. Ол кімдікі? Әлі анықталған жоқ. Мүмкін, Қарахандар әулетінің бір әміршісінің мөрі шығар? Сондай бір беделді «документ» табылса – Баласағұн сыры ашылар да.

Баласағұн – Қарахандар әулеті астаналарының бірі болған. Бірі – Қашқар, Қарахандар дегенде көбінесе кісі атымен шатастырады. Таластағы (Тараз), қазіргі Жамбыл қаласындағы мавзолейді әдетте Қарахан мавзолейі дей салады. Ал Қарахан – кісі аты емес, титул, дәреже белгісі. Қарахан – ұлы хан деген ұғым береді. X–XII ғасырларда өмір сүрген әулеттің ішінен толып жатқан хандар шыққан. Бәрі де қарахан. Әулет басы Бильге Кюль Қадыр хан, Сатук Бугра (Бура) хан абд аль-Керім, оқымыстылардың пікірінше, бұлардың арғы бабасы сонау хұндар заманындағы Тұман ханға, «көк түріктерге» барып тіреледі. Ал кейбір ғалымдар бұл болжамды жоққа шығарады.

Жә, бізге дәл қазір керегі ол да емес. Бізге Баласағұн керек. Бізге Жүсіп Баласағұнидің, оның жерлесі, замандасы Махмұд Қашқаридың туындылары керек. «Махмұд Қашқари» дегеніне қарап, оны көпшілік Қашқарда туған екен деп қалады. Ал қырғыз ғалымы О. Қараевтың бұлталақсыз дәлеліне қарағанда, ол Ыстықкөлдің бойында, Барсхан қаласында туған, «Диуани лұғат-ит түрк» атты құнды шығармасын қазір мәдениеттімін дейтін халықтар өз ана тілінде оқып жатыр. Шығарманың атын қазақшалағанда «Түркі тілінің сөздігі» болып шығады. Өте құнды кітап.

Профессор Шәлекеновтың шамалауынша, Баласағұн қаласы осы заманғы V ғасырда пайда болып, XIII ғасырдың басында қираған. Қиратқан моңғолдар емес. XIII ғасырдың басында Баласағұн қарақытай ханы – Гур ханның қолында болған. Гур хан мен Мұхаммед Хорезмшах Талас түбінде соғысып, Гур хан жеңіліп, кейін шегініп Баласағұнға қайтқан. Қайтып келсе, халық оны қалаға кіргізбей қояды. Жаудан жеңіліп қашқанда үйінің қақпасы жабылып қалса, Гур ханның халыққа қадірі болмағаны ғой. Басқыншы неге сонда бөтендігін істеп, қаланы шауыпты. Он алты күн шабуылдап, қақпаны талқандап кіріп, үш күн бойы тонап, алатынын алып болып, күні кеше өзі тұрған орданы өртке орапты.

Әне, содан қайтып Баласағұн еңсе көтере алмай қалған. Халқы қырылған. Ғимараттар қираған. Араға он шақты жыл салып, моңғолдар келгенде Баласағұнда жауға қарсы бас көтерер хал болмаған. Қарсылықсыз берілген қаланы Шыңғыс хан «Го балық» деп атапты. Онысы «жақсы қала» дегені.

Қазір мына тілсіз қаланың қабат-қабатынан ылғи да күл шығады. Өрттен қалған болар. Оқушы Данияр баланың:

– Табылды! Табылды! – деп күндіз айқай салғаны құлақтан кетпейді. – Не табылды? – деп алқынып жетсек, қыш қабырғаға кадалып қалған жебенің ұшы екен. Жебенің сабы, әрине, шіріп

топырақ болып кеткен. Әбден таттанған темір ұшы бір сүйемдей көлемді. Гур ханмен соғыстың ізі шығар. Мұндай ысқырық жебелер жиі табылады.

Қазақ мемлекеттік университеті археология және этнография кафедрасының игі ісіне көпшілік қауым болып табыс тілесек жарасар. Ұдайы жұлдыздарға көз тігіп жүргеніміз – озғанымыз. Ал жер қабатына да үңіліп, тарихымызды танығанымыз – инабаттылығымыз. Тарихын танымаған – талақ.

Жүсіп Баласағұни бір бәйітінде:

– Сөзің қысқа, өмірің ұзақ болсын! – деген екен.

Біз де сөзді қысқартайық.

Жүсіп Баласағұни бір бәйітінде:

– Өмір қысқа, асыл сөз мәңгілік, – депті.

Баласағұни сөздері мәңгілік.

Шу бойындағы Ақтөбе, бәлкім, Баласағұн.

Ш. МҰРТАЗА,
жазушы, Қазақ ССР Мемлекеттік
сыйлығының лауреаты

* * *

Мақалада Ш. Мұртаза ортағасырлық Ақтөбе ескерткішіндегі жүргізіліп жатқан археологиялық зерттеудің құндылығына айрықша тоқталып, оның Ұлы Жібек жолындағы ірі қалалардың бірі ретінде саяси, экономикалық және мәдени орталық болғанына көңіл бөлген. Археологтардың күнделікті жүргізіп жатқан жұмыстарына жоғары баға беріп, жеті қабат жер астына көміліп қалған ескерткішті сөйлеткенін әдеби тілмен суреттеген. Бұл қалада дүниеге келген әлемге әйгілі Жүсіп Баласағұнидың мәңгі жасайтын «Құтты білім» шығармасын айрықша терең мазмұнда суреттей келе: «Демек, «Құтты білім» қазіргі қазақтарға да, қырғыздарға да, өзбектерге де, ұйғырларға да, түркі тілдестердің бәріне бірдей ортақ», – деп ғылыми тұжырым жасаған. Бірақ Ақтөбе (Баласағұн) қазақ жерінде орналасқандықтан, ол ескерткіш қазақтарға айрықша ыстық көрінетіні тілге тиек етілген. Ш. Мұртаза «Шу бойындағы Ақтөбе, бәлкім, Баласағұн» – деп сөзін аяқтаған. Жазушының бұл пікірі ғылыми деректерге негізделіп, Ақтөбенің тарихи Баласағұн екені дәлелденді.

2003 жылы Елбасының тікелей басшылығымен «Мәдени мұра» бағдарламасын талқыланған кезде, ҚР Парламентінің депутаты Ш. Мұртаза Ақтөбе (Баласағұн) ескерткішінің ғылыми тұрғыдан құнды тарихи орын екенін орынды деректермен дәлелдеп, оны 2003–2006 жж. Бағдарламаға кіргізу қажеттілігін айтқан болатын. Оны Елбасы іждағатпен тыңдап, осы бағдарламаға енгізу жөнінде тапсырма

берсе де, кейінгі шенеуніктер әртүрлі себептермен бұл тапсырманы орындамады. Сөйтіп, Ақтөбе ескерткішіне қаражат бөлінбеген соң, ол жерде археологиялық зерттеу тоқталып қалды. Солай болса да, Ш. Мұртазаның Ақтөбе ескерткішіне айрықша мән беріп, оны зерттеу мәселесін көтергеніне алғыс сезімімізді білдіреміз.

Жоғарыда аттары мен еңбектері аталған мамандардың көпшілігі ұзақ жылдар бойы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің археологиялық экспедициясында қызмет етіп, Баласағұн ескерткішін археологиялық тұрғыдан зерттеуге атсалысқан ғалымдар. Солардың қажырлы еңбектерінің арқасында, ғасырлар бойы жердің койнауында сырын жасырып жатқан Баласағұн қаласын «сөйлетіп», оның түркі халықтарының ортағасырдағы ірі саяси, экономикалық және рухани орталықтарының бірі болғандығы анықталды. Осындай табыстарға жетуде қажырлы еңбек еткен мамандарға шексіз ризашылығымды білдіремін. Олардың жарық көрген және қолжазба еңбектерін бұл кітапты жазуда кеңінен пайдаландық. Өйткені бәріміз білімімізді, тәжірибемізді қосып, жемісті еңбек еттік.

Ақтөбе (Баласағұн) ескерткішінде ұзақ жылдар бойы жүргізілген кешенді зерттеулердің нәтижелерін осы «V–XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы» атты монографияда сәулелендіруге тырыстық.

I тарау.

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ ҚЫСҚАША ШОЛУ

Археология тарих ғылымының бір саласы болып, алғашқы қоғамнан және ортағасырдан қалған заттай ескерткіштерді зерттеу арқылы адам қоғамының тарихын жазады. Ескерткіштерді зерттегенде, археологтар еңбек құралдарына, қару-жарақ түрлеріне, ою-өрнектерге, үй бұйымдарына, мекен-жайларға, қоныстарға, қала бекіністерінің құрылымдарына, киім-кешектеріне және алуан санды адамдардың ой-өрісінің, физикалық еңбегінің нәтижесінде пайда болған заттарға айрықша көңіл бөледі. Осындай деректерге сүйеніп, біз ертедегі өткен бабаларымыздың қоғамдық даму деңгейін ғылыми тұрғыдан ұғынамыз. Бұндай ғылыми тұжырымға келу үшін, археологтар басқа да гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдарының жетістіктерін қосымша пайдаланады.

Археологиялық атау б.з.д. IV ғасырда Грекияда пайда болғанымен, оның өз алдына ғылымға айналу тарихы өте ұзаққа созылды. Антикалық дәуірде археологияға қызығушылық біршама болғанымен, ортағасырда ол төмендеді. XV–XVI ғғ. Ұлы жағырафиялық ашу жылдарында археологияға деген көзқарас қайта жанданды. Бірақ XVII ғасырға дейін археологиялық зерттеулер кездескен тарихи деректерді жинаумен шектелді. XVIII ғасырдан бастап, Еуропада жиналған деректерге ғылыми мән беретін еңбектер шыға бастады [1]. Ресейде Петр I көне заманның қазбадан табылған бұйымдарын жинау, сақтауға ерекше мән беріп, 1718 жылы сол туралы арнайы бұйрық шығарып, табылған тарихи мәні бар заттарды, қолжазбаларды жинайтын мұражай ұйымдастырды [2]. Осы жылдардан бастап, Ресей империясында археологиялық зерттеулер бірте-бірте ен жайып, антикалық дәуірлердегі ескерткіштерді қазба түрінде зерттеу жұмыстары жүре бастады. Бірақ Ресей империясында, оның бір бөлігі Орталық Азияда археологиялық ғылыми зерттеу жұмыстары жоғары дәрежеге жете алмай, көпшілік жағдайда тек археологияға қызығатын ғалымдар айналысты. Мемлекет тарапынан ешбір

жәрдем көрсетілмеді. Осы жағдай Ұлы Қазан төңкерісіне дейін жалғасты.

Орталық Азия – алғашқы адамдар өрбіген Жер шарының бір бөлігі. Бұл аймақта алуан санды археологиялық ескерткіштер сақталған: тас, қола, темір және ортағасыр. Бұл ескерткіштер айтарлықтай зерттелмегендіктен, олардың таралу аймақтары, мазмұндары туралы ғылыми түсініктердің айтарлықтай болмауы себепті, отаршылық жылдарындағы ғалымдар жергілікті халықтардың тарихына дұрыс баға бере алмаған. Тарихымызды көпшілік жағдайда болжам арқылы қарап, Орталық Азияны ежелден мекен еткен түркілердің тарихын ақтаңдақтарға толтырды.

Ұлы Қазан төңкерісінен кейін археологиялық зерттеуге айрықша көңіл бөлінді. Енді бұл жұмыстар мемлекет көлемінде ұйымдастырылды. Осы жағдайда, Ресей академиясы мен жоғары оқу орындарының ғалымдары Орталық Азия жеріндегі археологиялық ескерткіштерді зерттей бастады. Олардың ішінде Ресей империясы кезінде осы жұмыспен айналысып жүрген ғалымдар да болатын. Олар өздерінің бұрын бастаған археологиялық зерттеулерін жалғастырған. Сондықтан, бұл археологиялық шолуда, сол ғалымдардың XIX ғ. соңғы жылдарында жарық көрген еңбектерінен бастап, Кеңес өкіметі жылдарындағы көлемді жүргізілген археологиялық зерттеу деректеріне шолу жасамақшымыз. Өйткені біздің арнайы тоқталып отырған монографиямыз осы зерттеулердің бір бөлшегіне кіреді.

1889 жылы белгілі орыс шығыстанушысы Н.М. Ядринцевтің бастауымен және түрлі мамандардың қатысуымен Моңғолияның көне астанасы Қарақорымда қазба-зерттеу жұмыстары жүргізілген болатын [3]. Осы зерттеу барысында бұл қаладан өте құнды мәдени деректер табылды. Олар туралы жан-жақты мәлімет Н.М. Ядринцев еңбектерінде сәулеленген. Сондай-ақ Моңғолияны, Оңтүстік Сібір және Орталық Азияның шығыс бөліктерін зерттеген кеңес-монғол археологиялық экспедициясы болды. Бұл зерттеу жұмыстарының нәтижесінде осы аймақтардан алғашқы адамдардың палеолит және неолит дәуірлерінде жасаған қоныстары ашылды [4]. Осы экспедиция мүшелерінің жариялаған еңбектеріндегі палеолит пен неолит дәуірлеріне жататын деректер Оңтүстік Сібір, Моңғолия жерлерінен мол көлемде табылды. Әсіресе, С.В. Киселев басқарған археологтар Моңғолиядан 50-60-қа жуық қақпатаc (шиточные) молаларды, жартасқа салынған адамдардың, хайуанаттардың суреттерін тапты [5]. Осы деректерге қарағанда, Орталық Азияның шығысында тас, қола мәдениеттерінің кең көлемде болғаны байқалады.

Сібірдің және Моңғолияның археологтары хұндардың ескерткіштерін зерттеді. 1924 жылы хұн кезеңіне жататын Ноин-ула ескерткішін П.К. Козлов қазды. Оның нәтижесінде хұндардың тұрмысын жан-жақты көрсететін құнды деректер табылды [6]. 1954 жылдан бастап Моңғолия археологтары Ноин-ула, Хуннуй-голе және басқа хұндардың ескерткіштерін зерттеуді кең көлемде жүргізді. Бұрын-соңды бізге белгісіз болып келген хұндардың мәдени өркениеті туралы көптеген мағлұматтарға қол жеткізді.

Археологтар Бурят пен Хакасия жерлерінде зерттеу жұмыстарын С.В. Киселев, А.П. Окладниковтардың басшылығымен жүргізіп, хұндардың және түркілердің ескерткіштерін ашты. Нәтижесінде, олардың әлеуметтік құрылымын, шаруашылығын, мәдениетін сәулелендіретін жаңа деректерді қолға түсірді. Археологтардың осындай ғылымға қосқан үлкен үлестерінің бірі – Оңтүстік Сібір және Моңғолия жерінен отырықшылық мәдени өркениет орындарын ашуы. Олар бұл аймақтардан ертедегі тұрақты мекендердің, ортағасырлық қалалардың болғанын айқындады. Бұрыннан «еуроцентристер» Орталық Азия түркілерін және моңғолдарды «шетінен көшпелі халықтар» деп келген пікірлеріне жаңалық әкеліп, Орталық Азияның шығысында да ертеден отырықшылықтың болғанын дәлелдеді. Бұл аймақтың аборигендері де отырықшы, көшпелі және жартылай көшпелі болғанын сәулелендіретін деректерді ғылыми айналымға қосты.

Мысалы, С.В. Киселев «Древнемонгольские города» [7] атты өз еңбегінде Орталық Азияның шығысында да ертеден отырықшы өркениеттің болғанын жаңа археологиялық деректермен дәлелдеген. Хұндар мен түркілердің тарихын кешенді сәулелендіретін археологиялық деректер Бурят, Хакас, Тува жерлерінен кең көлемде ашылды. Олардың ішінде ертедегі ортағасырлық тұрақты мекендер мен қалалар бар [8]. Осы жаңа деректерге сүйене отырып, Моңғолия тарихшылары: «В свете новых материалов роль оседлости в истории кочевничества в Монголии выглядит более значительной, чем это предполагалось ранее» [9] – деген тұжырымға келген.

Археологиялық зерттеулердің осы жаңалықтарына негізделіп, Моңғолия, Бурят, Хакас, Тува халықтары өздерінің тарихтарын қайта қарап, отырықшылықтың белгілі дәрежеде дамығандарын жазуда. Ертеден осы жерді мекендеген түркі тайпаларының, халықтарының тарихына тиісті ескерткіштер мол сақталған. Олардың ірілері тасқа қашалып жазылған, мысалы, Орхон-Енисей жазуы. Атышулы ескерткішті көптеген Еуропа елдерінің шығыстанушылары: Н.М. Ядринцев, В.В. Радлов, В. Томсен, П.М. Мелиоранский, С.Е. Малов және тағы басқа ғалымдар зерт-

теген. Олардың жүргізген зерттеулерін жергілікті түркітанушылар жалғастырды. Олардың көп жылдық жүргізген жұмыстары Қаржаубай Сартқожаның арнайы жазылған «Орхон мұралары» [10] атты монографиясында егжей-тегжейлі сәулеленгендіктен, біз жоғарыдағы түркітанушылардың еңбектеріне тоқталмадық. Осыларды түркітанушылар, солардың ішінде археологтар зерттеп, түркі, қырғыз, ұйғыр, моңғолдардың араларында отырықшылық өркениеттің белгілі орын алғанын бекерге шығара алмайтын деңгейде дәлелдеді [11].

Орталық Азияның шығысын мекендеген түркілердің, моңғолдардың тарихы жөнінде мағлұмат беретін жазба деректер де мол. Олар түрлі тарихи оқиғаларға қатысқан немесе оның куәгері болған адамдардың жазып қалдырған деректері, моңғолдардың үстемдік еткен кездерінде шығарылған заңдар мен қарарлары, мемлекетаралық өзара келісім шарттары түрінде кездеседі. Әсіресе, құнды дерек ретінде Моңғол империясының күнделіктерін ерекше атауға болады. Соның бірі 1240 жылы жазылған «Сокровенное сказание» және Шыңғыс ханның рулық, нәсілдік құпия «Алтын дәптер» («Царственная книга») деректері. Бұл құнды жазбалар орыс, моңғол тілдеріне аударылып, олардың мазмұндарымен ғалымдар кең көлемде танысуға мүмкіндіктер алды. Оның арқасында Еуропа ғалымдарының «көшпелілер» туралы қалыптасқан орынсыз пікірлері әшкереленді.

Жалпы түркілерде, моңғолдарда жазу-сызудың ерте замандардан болуы, сол арқылы өз тұрмыстарының, тарихтарының келелі беттерін сомдауының өзі де өркениетті мәдениеттің болуының бірден-бір дәлелі.

Алайда XIX–XX ғғ. Моңғолия және Шығыс Түркістанды зерттеген орыс тарихшылары талай құнды деректер тапса да, өздерінің бұрыннан қалыптасқан «көшпелі» деген пікірлерінен қайтпаған. Бұл пікір отарластырылған халықтардың мәдени даму дәрежесі төмен екенін «дәлелдейтін» құрал ретінде ойдан шығарылған. Жергілікті тұрғындардың өмірлерінде кездесетін жақсы қасиеттерді басқа халықтардан қабылдаған деп көрсетуге тырысқан. Бұрыннан қалыптасып қалған ғылыми дәлелденбеген бұл пікірге қазірде де ғалымдардың басым көпшілігі күдікпен қарайды. Алайда, зерттеулердің отырықшы мәдениеттің ескерткіштерін ашқанына қарамастан, моңғолдарды, түркілерді көшпелі деп жазуларын тоқтатпай келе жатыр. Бұндай көзқарастағы ғалымдардың пікірлері бір-біріне қайшы келіп отырады.

Енді Орталық Азияның оңтүстігі мен батысында, орталығында жүргізілген археологиялық зерттеулерге назар аударалық. Азияның бұл бөлігінің қақ ортасында Қазақстан Республика-

сы орналасқан. Еліміздің ұлан-байтақ жеріндегі ғасырлар бойы қалыптасып, кейін археологиялық, сәулет ескерткіштеріне айналған орындар жеткілікті. Олардың қойнауында түркілердің, қазақтардың тарихына қатысты мол деректер сақталған. Ғасырлар бойы зерттелмей келген ескерткіштер көптеген ізденушілердің назарынан тыс қалмаған. Қазақстан археологиялық ескерткіштері туралы мәліметтер ортағасырдағы ғалымдар мен тарихшылар, жағырафияшылар мен саяхатшылардың еңбектерінде кездеседі. Өздері тікелей көзімен көрген, немесе естіген әдеттен тыс заттарды, бейнелерді, өз замандарынан бұрын болған қалалар мен қоныстардың жұрттарын, оқиғаларды баяндап кеткен.

Қазақстанда археологиялық жұмыстың басталуы Ресейдің отарлау саясатымен тікелей байланысты. Ол өзінің сағасын І Петр кезінен алады. Ол көне мұраларды жинауға және ұқыпты сақтауға зор мән бергені туралы жоғарыда тоқталғанбыз. Осы жылдарда Қазақстанға келген Ресей ғалымдары, саяхатшылары өздерінің жүрген жерінде кездескен ескі мұраларды жинаған. 1707 жылы С. Ремезов «Сібірдің жазба кітабы» деген еңбегінде Қазақстанның солтүстік бөлігіндегі кейбір археологиялық ескерткіштерді көрсеткен [12].

Бұдан кейін, Батыс Қазақстан Ресей қарамағына кіргеннен соңақ, Ресейдің саясатшылары мен зерттеушілері, саудагерлері бірінен соң бірі келе бастаған. Олар қазақ жерінен көрген-білгендерін қағаз бетіне түсірген. Олардың арасынан археологиялық ескерткіштер туралы мағлұматтар кездесіп отырады. Олардың ішінен 1862 жылы Қазақстанда археологиялық жұмысты бастаған В.В. Радловты айтуға болады. Қазақстанның солтүстік-шығыс және Сібір жерлерінен зерттеуші кейбір қола, темір дәуірінің ескерткіштерін қазып, бұл мәдениет беттерін алғашқы рет ашты. Оларды қола, темір, ортағасыр деп үш кезеңге бөлген [13]. В.В. Радловтың жүргізген археологиялық қазба жұмыстары кең көлемде болмаса да, оның алғашқы рет археологиялық ғылыми негізде бастауының маңызы айтарлықтай.

Қазақ Алтайының төріне жайғасқан Үлкен Берел обасын В.В. Радлов 1865 жылы бастап қазса, оны 1959 жылы С.С. Сококин жалғастырған. Қазу кезінде жақсы сақталған, сол кездегі жерленген адамның заттары шыққан: киімі, құрал-саймандары, ең бастысы адамның мүрделері, жылқының еті мен сүйектерінің қалдықтары күні бүгінге дейін сақталып келген [14]. Бұдан кейін 1866 жылы ол Семипалатинский қаласынан бес обаны, Павлодарға жақын жерлерден үш обаны қазса, 1869 жылы Іле бойында кезекті археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген [15]. 1867 жылы археологиялық комиссияның тапсырмасы бойынша

Қазақстанның ортағасырлық ескерткіштерін, Жанкент, Жент, Сауран, Сығанақ қалаларын аралаған. Олардың ішінде Жанкент қаласында аздап қазба жұмысын жүргізген.

В.В. Радловтың бұндай археологиялық жұмыстарын бағасы жоқ шынайы зерттеу деп айту қиын. Ол кезде бұл ғылым Ресей империясында жаңадан қалыптасу кезеңінде болатын. Бұл шығыстанушымен талай кездесіп, пікір алысқан Мұстафа Шоқайдың айтқанын келтірейік: «Радловтың ірі түркітанушы екенінде шүбә жоқ еді... Радлов қай жағынан қарағанда да, орыс емес. 21 жастағы неміс жігіті. Вильгельм Радлов 1858 жылы Ресейге келіп, Ресей азаматтығына кіреді. Орыс академиясының академигіне дейін көтерілді. Алайда ол өмірінің ең соңғы сәтіне дейін (1918) неміс болып қалды... Радловты түркілердің де кереметтей жанашыры етіп көрсету артық. Радлов халықтарды күшті және әлсіз деп екі топқа бөлетін. Осы арқылы ол орыстардың бізді билеп-төстеуін заңды құбылыс деп көретін» [16]. Шығыстанушы В.В. Радловтың ғылыми еңбегіне М. Шоқай сын көзбен қарап, оның ғылыми мұраларында ақаулықтардың бар екенін ашық айтқан. Біздіңше, ондай кемшіліктер Ресейден келген зерттеушілердің басым көпшілігіне тән екенін естен шығармаған жөн.

Бұдан кейінгі жылдары археологиялық комиссия өзінің зерттеу жұмысын кеңейтіп, 1887 жылы Ф.Д. Нефедов Торғай кеңістігінде, 1889 жылы Э.Ю. Петрей мен С.Н. Назаров Қостанай облысында, А.Н. Харузин Батыс Қазақстанда, Н.Н. Пантусов Жетісу өлкесінде, Е.Ф. Коль Әулиеата өлкесінде, 1894 жылы А.В. Селеванов Ақмола, Көкшетау облыстарында азын-аулақ қазба жұмыстарын жүргізген.

Жоғарыда келтірілген деректерге қарағанда, Ресей үкіметі ұйымдастырған «Археологиялық комиссияның» жылма-жыл ен жайып, археологиялық зерттеу көлемін кеңейте бастағанын байқаймыз. ХІХ ғасырдың 60-жылдарында комиссия мүшелері археологиялық ескерткіштерді барлауға көңіл бөлсе, ал 80-жылдарда қазба жұмыстарын жүргізілгені байқалады. Зерттеу барысында жиналған деректер бойынша бүкіл Ресейлік ХІІ археологиялық съезінде баяндама жасалды [17].

Бірақ бұл Қазақстан жеріндегі ескерткіштерді алғашқы ғылыми негізде зерттей бастаған кезең болатын. Археологтар өздерінің қолдарына түсірген деректеріне сүйенетіндей дәрежеге жетпеген. Олар отырықшы мәдениеттің орталықтары болған үлкенді-кішілі қалаларға, қонысты мекендерге кең көлемде археологиялық қазба жұмыстарын жүргізе алмаған. Орталық Азияның жерінен отырықшы мәдениеттің қалдықтарының кездесуі оларды ойландырған. Тек, ХІХ ғасырдың 90 жылдары-

нан бастап, тұрақты мекендерге қазба жұмыстарын жүргізуге көңіл аударған.

Бұл жылдарда археологиямен айналысушылар бірлесіп, археологиямен қызығушылардың «Түркістан үйірмесін» ұйымдастырып, оған В.А. Коллаур, Н.Н. Пантусов, Н.П. Остроумов, Ә.А. Диваев, И.В. Аничков, А.А. Семенов және т.б. қатысқан. Олардың қатары жылма-жыл көбейіп отырған. Бірақ бұлардың көпшілігі Түркістан жеріндегі көп санды археологиялық ескерткіштерді тек сырт көзбен болжаумен, олар туралы өз пікірлерін айтумен шектелген. Өйткені ол кезеңде бүгінгі дәрежедегі археологиялық экспедициялар мен ғалым мамандар болмаған. Мысалы, А. Кларе және А. Черкасовтар Отырар қаласында бірнеше жерден шұңқырлар қазумен-ақ шектелген. «Түркістан үйірмесінің» мүшелері осы сияқты тиіп-қашпа зерттеу жүргізген және олардың археологиялық зерттеу жұмыстары ғылыми деңгейден алшақ болған. Белгілі шығыстанушы В.В. Бартольд өзінің «Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893–1894 гг.» атты жұмысын археологиялық зерттеуге арнаған. Ол қазіргі Оңтүстік Қазақстан және Ыстықкөл атыраптарындағы кейбір ортағасырлық қалалардың орындарын көріп, кездескен археологиялық деректерді жинап, сол ескерткіштер туралы әдеби деректер негізінде өзінің осы ғылыми еңбегін жариялаған [18]. Ғұлама өзінің көрген ескерткіштерін археологиялық зерттеу деген айдармен жариялағанымен, ол шын мәнінде ешбір қазба жұмысын жүргізбеген. Солай болғанмен де, В.В. Бартольдтың бұл еңбегін «археологиялық» деп танып жүрміз. Осы сияқты пікірді өзге де зерттеушілерге қатысты айтуға болады. Олар біздің жеріміздегі ескерткіштерді ғылыми археологиялық жағынан зерттей алмаған. Өздерінің барған ескерткіштері туралы жазып қалдырған сипаттамаларын, пікірлерін Орталық Азияны мекендеген түркілер тарихына қосқан азды-көпті үлестері екенін еске алып, қажетті жерлерін өзіміздің шынайы тарихымызды жазуға пайдалануымыз керек. Сол кездегі археологтардың жинаған заттары бір жерде сақталмаған. Олардың көпшілігі зерттеушілер қолында, ал біразы түрлі мұражайларға тапсырылған. Оларды қазіргі күнде жинақтауымызға көп күш қажет.

Отаршылық жылдарында басталған археологиялық зерттеулер Кеңес Одағы кезінде мемлекеттің ұйымдастыруымен жалғасты. Солай, 1919 жылы Кеңес үкіметі «Заттай тарихи мәдениет академиясын» құрды. Соның бір бөлімшесі ретінде 1920 жылы мұражайлар және өнер, табиғат, көне ескерткіштерді қорғауға бағытталған Түркістан комитеті құрылды. Бұл ұйым ежелгі ескерткіштерді есепке алуға, зерттеуге, сақтауға көңіл бөлді. Бұл

зерттеулер кейінгі кездегі археология ғылымының Орта Азияда ғылыми негізде қалыптасып, дамуына үлкен әсерін тигізді.

Түркістан Республикасындағы зерттеу жұмыстарына Түркістан комитеті басшылық жасап, археология мамандарын ұйымдастырды, кейбір ескерткіштерді ғылыми негізде зерттей бастады. П.П. Иванов Сайрамда (Испиджабта), В.Д. Городецкий Жетісуда, М.Е. Массон Сайрам мен Ахмет Йассауиде, М.П. Грязнов Батыс Қазақстанда археологиялық зерттеулерін жалғастырды [19].

Аттары аталған зерттеушілердің археологиядан хабары бар, тарихтың бұл саласымен қызығатын білікті мамандар еді. Бірақ олар бытыраңқылық жолмен, өз бетінше өте шағын адамдармен жұмыс атқарған. Әлде де бұл археологтар бірлескен экспедициялар құрып, күштерін топтап, көлемді түрде қазба жұмыстарын ілгері алып баратын дәрежеге жетпеген.

Археологиялық жұмысты Кеңес Одағында, сондай-ақ Орталық Азияда жандандыруда МЗМАИ* үлкен қызмет атқарып, XX ғасырдың 30-жылдарынан археологиялық экспедициялар ұйымдастырды. Сол жылдардан бастап бірқатар орыс археологтары Қазақстанда зерттеу жұмыстарын жүргізді. Олар: П.С. Рыков, М.П. Грязнов, М.Е. Массон және т.б. Бұлар Қазақстанның көптеген жерлерін аралап, тарихи ескерткіштерді есепке алып, ал кейбіреулерінде қазба жұмыстарын жүргізді. Жүргізген жұмыс нәтижелерін ғылыми есептер, мақалалар күйінде түрлі басылымдарда жариялаған. Оларды «Археологическая карта Казахстана» (АКК) сияқты басылымдардан кездестіруге болады [20].

Осы жылдарда Мәскеу, Ленинградтан археология мамандары Қазақстанға келіп, ұзақ жылдар бойы қазба жұмыстарын жүргізді. Олар КСРО Ғылым академиясы Заттық мәдениет тарихы институтының (ЗМТИ) ғалымдары: С.С. Черников, А.Н. Бернштам сияқты мамандар болды. Сол кездегі салт бойынша олар зерттеу кезінде қолға түскен деректердің біразын өздерімен бірге Мәскеу мен Ленинградқа алып кетіп, оларды сол жақта сақтады [21]. Ол деректер сол ғылыми мекемелердің қорларында сақталуы мүмкін. Анығын айтқанда, экспедициялық зерттеудің нәтижесінде қолға түсірілген құнды деректер қазіргі Ресей Академиясы Археологиялық институтының немесе оның бөлімшелерінің қорларында сақталса керек. Және де олардың қатарында ғылымға енбегендері де болуы мүмкін. Алдағы уақытта ол деректерді өз отанына қайтару кезеңі келетін шығар. Өйткені олар қазақ халқының мұрасы.

* МЗМАИ – Мемлекеттік заттық мәдениет академиялық институты.

Жоғарыдағы келтірілген деректерге қарағанда, Ресейге бодан болған жылдарда, Ұлы Отан соғысына дейінгі уақытта Қазақстандағы ескерткіштерді азды-көпті зерттеген орыс ғалымдары болған. Жергілікті халықтан шыққан археолог мамандар жоқтың қасы еді. Олардың арасында қазақ халқының өкілдері бірен-саран ғана болған. Ол кездегі археологиялық экспедициялар шағын болуы және көлемді, тұрақты қазба жұмыстарын жүргізе алмауы себепті, оларға басқа ғылым өкілдері қатыса алмаған. Сондықтан зерттелу көбінде тек тарихи жазба деректерге негізделіп жүргізілген. Шеттен келген археологтар жергілікті халық тілін білмеген. Сол себепті ескерткіштер туралы халық арасынан этнографиялық деректер жиналмаған. Ал, біздің білуімізше, қазба кезінде табылған деректер сол мекендердің жергілікті тұрғындарының алуан санды тұрмыс, өмірінен берер хабары мол. Археологтар оны естерінде сақтауы керек.

Қазақстанда археология ғылымының ең жайған кезеңі Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдарға тура келді. 1945 жылы КСРО Ғылым академиясының Қазақстандағы филиалының Тарих институтында археология бөлімі ашылды. 1946 жылы Қазақ КСР-нің Ғылым академиясы алғашқы рет шаңырақ көтеріп, бұрынғы Тарих институты енді Тарих, археология және этнология институты болып қайта ұйымдасты. Міне, осындай ұлттық Академияның Алматыда ашылуы барлық ғылым салаларының дамуына өзінің жағымды әсерін тигізді. Алғашқы жылдардан-ақ, Қазақ Академиясы археологиялық зерттеулерге көңіл аудара бастады. 1946 жылы тұңғыш рет Ә.Х. Марғұланның басшылығымен Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы ұйымдастырылды. 2006 жылы оған 60 жыл толғанын арнайы атап өтті. Белгілі қазақ ғалымы, археология ғылымының Қазақстандағы негізін қалаушы, академик Ә.Х. Марғұлан тарихтың бұл саласын дамытуға, осы салада білікті мамандар тәрбиелеуге орасан зор үлес қосты. Ол Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясын ұзақ жылдар бойына өмірінің соңына дейін басқарды. Осы экспедиция Орталық Қазақстанды археологиялық тұрғыдан кең көлемде зерттеп, алғашқы ортағасырға, әсіресе қола мәдениетіне жататын қыруар ескерткіштерді ашты. Оның қорытындылары көптеген ғылыми еңбектерде жарық көрді [22].

Бірақ осы уақытқа дейін академик Ә.Х. Марғұланның (45-беттегі сурет) ұзақ жылдар бойына жинаған археологиялық, сәулеттік, этнологиялық, фольклорлық өте бай деректерінің барлығы жарық көрді деу қиын. Ғұламаның бір ерекшелігі, жиналған деректер бойынша өзінің ғылыми тұжырымын жазып, текшелеп, қағаз папкаларына салып қоя беретін. Мен Әлкей

Хақанұлының үйіне бір барғанда: «Сіз осы еңбектерді күнбе-күн тынымсыз жазып, оны папкаға сала бергенше, оларды бастырмайсыз ба?» – дегенімде, ғұлама көп кідірмей-ақ: «Менің мақсатым, жинаған деректерді ғылыми негізде жазып қалдыруым керек. Менің қолжазбамды кейін шығарып аласыздар ғой», – дегені есімнен кетпейді. Ұлы адамның бұл сөзінен халқына соншалықты сенгенін байқаймыз. 1998–2006 жылдарда ұлы ғұламаның 4 томы жарық көрді. Бұл еңбектерді баспаға дайындауда, оны шығаруда Дәнел Хақанқызы Марғұлан қыруар жұмыс атқаруда. Сонымен, Ә.Х. Марғұланның ғылыми мұрасын халқына жеткізудегі Дәнелдің атқарған жұмысы көпшілікке үлгі боларлықтай. 1998 жылы Қазақстан Республикасының Ұлттық академиясының академигі Әлкей Хақанұлы шығармаларын басып шығару туралы арнайы қаулы шығарылған еді. Осы күрделі жұмыстарды іске асыру үшін «Академик Әлкей Хақанұлы Марғұлан атындағы халықаралық қор құрылды». 1998 жылы ғұлама еңбектерінің I томы «Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана» деген атпен жарық көрді. Оның бірінші бетінде «Дорогие читатели» деген алғы сөзді Елбасымыз Н. Назарбаев жазған. Онда Ә.Х. Марғұланның еңбегіне жоғары баға берген: «Колоссальная эрудиция, неустанный творческий поиск, пронизательный ум, огромное трудолюбие и любовь к своему народу позволили ученому представить историю материальной и духовной культуры кочевников и их преемников казахов в энциклопедическом объеме» [23].

Бұл үзіндіде Ә.Х. Марғұланның бойынан табылатын тамаша қасиеттерді жоғары бағалаған.

Ә.Х. Марғұлан өзінің шығармаларында түркілерді, соның ішінде қазақтарды көшпелі өмір сүрген деген пікірді жаза да, айта да бермейтін. Ол кезде жиі айтылатын бұл сөздерді ғұлама өз еңбектерінде өте сирек қолданатын және қазақтардың өмірі кешенді шаруашылыққа негізделгенін жиі-жиі жазған. Өйткені өзіміз ғұламаның қасында болып, көптеген өнеге боларлық үлгілердің куәгері болғанбыз. Ә.Х. Марғұланды ұстаз тұтып, жақын араластым және менің өміріме қолайлы әсерін тигізгенінен бірлі-жарым жағдайды айтуды жөн көремін. Мысалы, 1973 жылы Ә.Х. Марғұлан бастаған Орталық Қазақстан экспедициясына қатысып, халық арасында аса құрметпен аталатын Сарыарқаны, Ұлытауды аралап, көптеген тарих ескерткіштерін көріп, археологиялық қазба жұмыстарына араласып қайтқаным есімнен әлі кетпейді. Оған қоса, ғұламамен Алматыда жиі-жиі кездесіп, пікірлесіп жүргеннің өзі бір ғанибет болатын. 1974 жылы Жамбыл облысының Шу ауданындағы Ақтөбе қонысын бастап қазған

кезде арнайы күтпеген жерден келіп, ескерткішпен жан-жақты танысып, оның тарихи Баласағұн болуын болжап айтқан болатын. Одан кейін бұл жерге екі рет келіп, ескерткіштен шыққан бұйымдармен танысып, өзінің Ақтөбе туралы бұрынғы пікірін қайталаған болатын. Ендігі жерде, жоғарыда аталған Ә. Марғұлан атындағы халықаралық қордың жұмысы оң болып, ғалымның жарық көрмеген мұраларын қазақ халқына жеткізсе, қазақтың шынайы тарихын тану мен жазуға қосқан үлкен үлес болар еді.

Осы жылдарда археологиялық экспедиция зерттеулері Отырар оазисіндегі, Шу-Талас өзендерінің аралығындағы, Қаратаудың солтүстік беткейіндегі, Сырдария алқабындағы қалалар мен қоныс орындарын зерттеп, оларды картаға түсірді. Қала орындары мен керамиканы топтау түйінді тарихи мәдени кезеңдер туралы, колөнер мен сауданың даму деңгейі туралы ғылыми пікір айтуға мүмкіндік тудырды [24].

Бұл айтылғандардан аңғаруға болатыны, Қазақстанның оңтүстік аймақтарындағы көп санды отырықшы мәдениеттің куәгері болатын үлкенді-кішілі қалалар мен тұрақты мекендерді зерттеген. Осыған дейін бұл ескерткіштер туралы үстірт археологиялық мағлұматтар болғанымен, олардың нақтылы сырларын ашатын археологиялық қазбалар жүргізілмеген. Бұл кемшілікті түзетуге археология мамандары А.Н. Бернштам мен Е.И. Агеевалар белгілі үлестерін қосқанын атап өткеніміз дұрыс. Зерттеу барысында Оңтүстік Қазақстан жерінде де отырықшы мәдениеттің басым болғанын дәлелдейтін бірқатар жаңалықтар жарық көрді [25]. Алайда бұл экспедиция археологтары белгілі ортағасырлық қалалардың орнында ұзаққа созылған қазба жұмыстарын жүргізбеген десе де болады. Олар аздап Тараз қаласын, Баба-Ата ескерткіштерін қазып, оны Қазақстанның оңтүстігінде, Қырғызстанның Шу өзені бойындағы қалаларда жалғастырғанымен, оларды ізбе-із ұзақ мерзімде зерттей алмады. Соғыстан кейінгі жылдарда С.С. Черников басқарған Шығыс Қазақстан археологиялық экспедициясы Өскемен және Бұқтырма атырабында жұмыс жасап, жаңа тас (неолит) және басқа дәуірлердің ескерткішін зерттеді.

1954 жылдан бастап К.А.Ақышев бастаған Іле археологиялық экспедициясы көп жылдар бойына Жетісу өңіріндегі қола мен темір дәуірлеріне жататын қыруар ескерткіштердің сырын ашты. Олардың әсіресе көңіл аударғаны тарихтың алғашқы қоғамына тиісті обалар болды. Соның нәтижесінде, қола мен темір кезеңдеріне жататын ескерткіштерден шыққан деректерге негізделіп жазылған еңбектер баршылық [26].

Осындай жетістіктерге қарамастан, Жетісу өңірінде көп сақталған обаларды зерттей келе, ол ескерткіштерді орнатқан тұрғындардың қоныстарын қарауға көңіл аударылмаған. Обалардан табылған құнды деректер сол кездегі тұрғындардың салт-санасына байланысты мәлімет береді. Бұл мәліметтер бар білім қорын аса кеңейте қоймады. Көпшілік обалардан аттардың қаңқалары, ер-тұрманның қалдықтары, қару-жарақ сияқты бұйымдар көбірек кездескеннен кейін археологтар бұл жерде ертеде «көшпелілер» мекендеген деген пікірге келеді. Бұл пікір тарихтың осы саласынан тұрақты орын алып, күні бүгінге дейін үстемдік етуде. Шын мәнінде, бұл деректерге сүйеніп қола мен темір дәуірлеріне жататын обаларды «көшпелілердің» ескерткіші деп қарау ақиқатқа келіңкіремейді. Себебі жылқыны жергілікті жердің тұрғындарының бәрі де көлік ретінде ертеден пайдаланған. Әрине, олардың ішінде отырықшылар да, көшпенділер де болған. Обаларды қазу барысында отырықшыларға тән түрлі құмыралар, темірден жасалған бұйымдар да кездесті. Соған қарағанда, бұл обаларда отырықшы тұрғындар да жерленген болуы керек. Сондықтан қазіргі кейбір археологтарымыздың айтып та, жазып та жүрген қола дәуіріндегі «көшпелілер», «ертедегі көшпелілер» сияқты тұжырымдары ғылыми тұрғыдан дәлелденбеген демекшіміз.

Кейінгі жылдарда қазақ археологтары Жетісу бойынан қола және темір, ертедегі ортағасырлық қоныстарды тауып жатыр. Олардан табылған деректер бұл пікірлердің ғылымға жатпайтынын әшкерелеуде.

Қазақстанның оңтүстігіндегі ертедегі ортағасырлық ірі қалалар тұрақты қазылуда. 1969 (1971) жылдары ұйымдасқан, К.А. Ақышев басқарған Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы алуан жұмыстарды атқарды. Ол экспедиция 30 жылға жуық Отырар шаһарын, оның атыраптарындағы ортағасырлық ескерткіштерді зерттеді. Олардың ішінде Отырар шаһарын қазуға айрықша көңіл бөлінді [27].

«Қалалар мен қоныстардың орындарына қоса, экспедиция мүшелері түрлі дәуірлердің обаларын, соның ішінде белгілі және бұрын зерттелген Бөріжар обасын, Шағаны, Көк-Марданды зерттеді. Отырар төбе қаласының орнында кең көлемді қазу жұмысы ұйымдастырылды. XVI–XVIII ғасырлар қабаттарының деңгейінде көптеген қыш және кірпіш күйдіру шеберханалары, қоғамдық құрылыстар – мешіттер, кесенелер, моншалар қазылып, ашылды. Біздің заманымыздағы I мыңжылдықтың 1-жартысындағы қоныс Көк-Марданға ауқымды қазба жұмыстары жүргізілді. Онда да тұрғын үйлер мен ғибадатханалар ашылды» [28].

Келтірілген үзінді – Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының жүргізген зерттеу жұмысынан шолу. 30 жылдай уақыт ішінде көптеген ортағасырлық ескерткіштер ашылып, Қазақстан жерінде ертеден пайда болған отырықшы мәдениеттің болғанын дәлелдейтін қыруар деректер топталып, олардың біршамасы ғылыми еңбек ретінде жарық көрді [29].

Алғашқы қоғам тарихы тас дәуірінен басталса, бұл Қазақстан тарихында кейінірек зерттелді. XX ғасырдың 60-жылдарында Қазақстан жерінен тас ғасыр ескерткіштері: Бөріқазған, Кемер, Қызылтау, Тоқалы, Дарбаза, Қосқорған, Шоқтас (Оңтүстік Қазақстан), Құдайқол, Семіз-Шақпақты, Өнежек (Батыс Қазақстан) [30] тұрақтары ашылды. Бұл дәуірдің ескерткіштерін кейінгі кездерде кең көлемде зерттеп жүрген Ж.Қ. Таймағамбетов [31]. Ол Ресей археологтарымен бірлесіп, Орталық, Оңтүстік және Батыс Қазақстан жерлерінен көптеген тас дәуіріне жататын ескерткіштерді ашты және бұл жұмысты қарқынды жүргізуде.

1991 жылы Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнология институтынан Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты енші алып шықты. Археолог мамандардың басым көпшілігі осында шоғырланған. Қайта құру кезінде бұрынғыдай үкіметтен қаржы бөлінбегендіктен, археологтар әртүрлі жолдармен қаражат тауып, бірнеше топтарға бөлініп зерттеу жұмыстарын жүргізіп жатыр. Олардың жұмыстары Қазақстанның көпшілік жеріне таралған [32]. Дегенмен осындай шашыраңқы түрде жүргізілген археологиялық зерттеулер бұрынғы Кеңес кезіндегідей қайдан болсын?! Сондықтан да бұл археологиялық зерттеулер ірі кешенді экспедициялар болмай, шағын-шағын топтарға бөлініп, өз жұмыстарын жүргізіп келеді. Олардың қолға түсірген деректері Археология институтында топтала бергені жөн, тек шашырап кетуден сақтану керек.

Өткен ғасырдың 60–70-жылдарынан бастап, Қазақстандағы ірі жоғары оқу орындарында білікті археолог мамандар даярлау ісі басталды. 1971 жылы Қазақ мемлекеттік университетінде археология және этнология кафедрасы ашылып, 1974 жылы археологтар тәжірибеден ортағасырлық Ақтөбеде (Баласағұн) өтетін болды. Осы ескерткіште университеттің археолог мамандары студенттермен бірлесіп қазба жұмыстарын жүргізіп келе жатыр. Баласағұн жердің қойнауына кіріп қалған өте ірі шаһарлардың бірі. Оның орталығының көлемі 70 шаршы [33]. Кейінгі жылдары Қазақстанның басқа да жоғары оқу орындарында археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізіле бастады. Көп жылдардан бері археологиялық тұрғыдан зерттеліп келе жатқан ортағасырлық

Ақтөбе (Баласағұн) ескерткішін ғалымдардың көп ғасырдан бері іздеп келген Баласағұн шаһары екенін пайымдаймыз.

Сөйтіп, Қазақстандағы археологиялық зерттеулер қарқынды жүре бастады. Сондай-ақ Ұлы Отан соғысынан кейін олар Өзбекстан, Түрікменстан, Тәжікстан және Қырғызстан жерлерінде кең көлемде жүргізілді. Олардың жұмыстары біз үшін құнды. Өйткені біздің бабаларымыздың, халқымыздың тарихы ең алдымен Орталық Азия халықтарымен тығыз байланысты. Олардың ішіндегі жер көлемі жағынан ең ірісі Өзбекстан Республикасы. Ол осы аймақтағы қос өзеннің (Әмудария және Сырдария) көпшілік жерін алып жатыр. Әмудария және Сырдарияның орта ағысынан бастап, олардың төменіне дейінгі және орталықтарындағы шөлдік-шөлейттік жерлердегі археологиялық ескерткіштерді зерттеу үшін 1937 жылы КСРО Ғылым академиясының Хорезм археологиялық экспедициясы ұйымдасты [34]. Бұл экспедиция әйгілі шығыстанушы С.П. Толстовтың тікелей басшылығымен жүргізілді. Ұлы Отан соғысынан кейін де (1945) Хорезм кешенді археология экспедициясы өз жұмысын кең көлемде жалғастырды. Біздіңше, ол XX ғасырдағы Кеңес Одағындағы ең ірі археологиялық экспедиция болатын. Оның жүргізген зерттеу жұмысына көптеген ғылым саласының мамандары қатысатын: археологтар, сәулетшілер, этнологтар, жағырафия мамандары, тілшілер, геологтар, биологтар және т.б. Экспедиция сол заманның техникасымен, әртүрлі ауыр машиналар, самолеттермен (АН-2, ЯК) жабдықталды. Сондықтан Хорезм экспедициясы әсіресе шөлдік-шөлейттік аймақтарда болған Қызылқұм, Қаракұм (Ингуш), Үстірт жерлеріндегі ескерткіштерді зерттеуге айрықша көңіл бөлген. С.П. Толстов: «Хорезм археологиялық экспедициясының мүмкіндігі болғандықтан, шөлдік жерлердегі ескерткіштерді зерттеуге күш салып жатырмыз, ойпаттағы ескерткіштерді жергілікті мамандар зерттей береді ғой» – дейтін. Сондай-ақ С.П. Толстов: «...изменился характер технической вооруженности экспедиции. Например, Хорезмская экспедиция, до войны передвигавшаяся на верблюдах, теперь использует автомашины новейших марок. Проводится механизация земляных работ...» [35] – деп жазды. 1937–1969 жылдар бойына бұл экспедиция С.П. Толстовтың басқаруымен жүргізілді.

Ұзаққа созылған зерттеу жұмысында Хорезм археологиялық экспедициясы тарих ғылымына баға жетпейтін үлесін қосты. Зерттеу кезінде археологиялық, антропологиялық және т.б. ғылымның тарауларына жататын өте бай деректер табылды. Ежелгі заманнан-ақ тарихтың әр кезеңдерінде аборигендердің мәдени өркениетке жеткендері айқындалды. Алғашқы қоғамға жататын

Тазабагъяб, Суярган, Амирабад мәдениеттері болса, антикалық дәуірді сәулелендіретін Гюзели-ғыр, Қолалы-ғыр, Қойқырылған-кала, Топырақ-кала ескерткіштерінде күрделі қазба жұмыстары жүргізілді. Сондай-ақ ортағасырлық және жаңа заманға жататын үлкен көлемді, көп санды ескерткіштер зерттелуде [36].

«Советская историческая энциклопедияда» бұл экспедиция туралы былай тұжырымдалған: «Большие масштабы приобрела археологическая экспедиция в Средней Азии. Хорезмская экспедиция под руководством С.П. Толстова открыла в низовьях Амударьи совершенно новую для науки древнюю цивилизацию» (М., 1961. 834-б.). Бұл келтірілген үзіндіде аталмыш экспедицияның тарих ғылымына қосқан үлесінің зор екені айтылған. Осы жаңалықтардың негізінде Орталық Азия аборигендерінің алғашқы, антикалық және ортағасырлар кезеңдеріндегі тарихы қайта қаралды.

Хорезм археология және этнология экспедициясының қорытындылары жарияланған ғылыми мұралар ұшан-теңіз [37]. Бұл рухани байлық Орталық Азияны мекендеген түркілердің шынайы тарихын жазуда сүйенетін құнды деректер. Бұл байлық Орталық Азияның барлық аборигендеріне ортақ. Хорезм археология және этнология экспедициясы мүшелерінің жарық көрген еңбектері алуан санды. 1952 жылдан бастап шыққан «Труды Хорезмской экспедиции» көп томдық еңбекте біздің тарихқа қатысты қыруар деректер бар.

Ұлы Отан соғысынан кейін Хорезм экспедициясынан басқа да, М.Е. Массон басқарған Оңтүстік Түрікменстан археологиялық экспедициясы, Тәжік Ғылым академиясының археологиялық экспедициясы және тағы басқа экспедициялар Өзбекстан, Тәжікстан, Түрікменстан жерлеріндегі археологиялық бағасы бар ескерткіштерді зерттеуге кеңінен кірісті. Олардың нәтижесінде орасан зор археологиялық, антропологиялық, этнологиялық және Орталық Азияның табиғи-жағрафиялық жағдайына қатысты деректер жиналып, жергілікті халықтардың тарихына мол жаңалықтар енгізілді.

Орталық Азия – жалпы түркі тілдес халықтардың ежелгі отаны. Олар осы жерде туып-өсіп, Жер шарындағы басқа да көптеген халықтар сияқты, талай тарихи дәуірлерді басынан кешіргенін табылған археологиялық деректер дәлелдейді. Тілге тиек болатын мағлұматтар тас дәуірінен басталып, соңғы ортағасырға жалғасады. Алғашқысында терімшілікпен, жинаушылықпен өмір сүрген аборигендер кейіннен, мезолит кезінде өзара еңбек бөлісуге қол жеткізіп, мал шаруашылығымен айналысқан. Эволюциялық

дамудың нәтижесінде олар қоршаған табиғи-жағырафиялық жағдайға икемделіп, отырықшы, жартылай отырықшы шаруашылықпен, ал шөлдік аймақтарда мал шаруашылығымен айналысқан. Осындай өмірді барлық аймақтағы түркілер бастарынан өткеріп жатқан. Орталық Азияда Тұран ойпаты сияқты жерлерде отырықшылар ежелден басым болып, отырықшы мәдениеттің негізін салған. Ол мәдениетті өркениетті дәрежеге жеткізу үшін жартылай отырықшылар мен көшпелілер де өз үлестерін қосып отырған. Жартылай отырықшылардың тұрақты баспаналары қыстайтын жерлерінде және жайлауында да болған. Қазіргі кезде тұрақты қоныстардың қалдықтарын археологтар Қазақстанның барлық жерінен тауып жатыр. Өйткені таза көшпелі халықтар, тайпалар, рулар болмаған. Олардың басым көпшілігі кешенді шаруашылықты дамытқан.

Сөйтіп, жалпы түркілер, оның бір үлкен бөлігі қазақтар шетінен көшпелі тіршілік кешпеген. Олардың тұрмысында отырықшылық басым болған, ертеден бастап қалалар, тұрақты мекендер салған [38]. Бұл мекендер жергілікті халықтардың салған отырықшы мәдениетінің орталықтары. Ертедегі Орталық Азиядағы салынған ірі шаһарлардың көпшілігінің жасы 2 мың жылдан асады: Семізкент (Самарқанд), Бұқара, Ташкент, Отырар, Түркістан, Испиджаб (Сайрам), Тараз, Мерке, Баласағұн және т.б.

Сөйтіп, XX ғасырда тарих ғылымының, оның ажырамас тармағы археологияның қолға түсірген тамаша жаңалығы айтарлықтай. Осы табыстарымен археология тарих ғылымында төңкеріс жасады. Жиналған археологиялық, тарихи деректер жеткілікті. Соған негізделіп, ғасырлар бойы көпшілік тарихшылардың «жалпы түркілер, соның ішінде қазақтар «көшпелі болып келді» деген пікірін қайта қарайтын уақыт жетті. Біздіңше, қазіргі қазақ халқының мәдени өркениеті даму сағасын ертеден алатын, түркі халықтарының отырықшы мәдениетінің негізінде қалыптасқан және ол үздіксіз эволюциялық заңдылықпен дамып келе жатыр.

Әдебиеттер

1. Советская историческая энциклопедия (СИЭ). Т. I. М., 1961. С. 828.
2. Сонда. 831-б.
3. Труды Орхонской археологической экспедиции. Т. 1, 3–5, 9, 11. СПб., 1892–1899.
4. Киселев С.В. Монголия в древности //Изв. АН СССР. Серия истории и философии. Т.4. 1947; Новое в изучении древнейших культур Монголии //Советская этнография. 1962. №1; О начале земледелия за

- Байкалом и в Монголии // Древний мир. М., 1962; Дорж. Д. Неолит Восточной Монголии. Улан-Батор, 1971.
5. Киселев С.В. Монголия в древности // Изв. АН СССР. Серия истории и философии. Т.4. 1947. №4.
6. Краткие отчеты экспедиции по исследованию Северной Монголии в связи с Монголо-Тибетской экспедицией П.К. Козлова. Л., 1925.
7. Киселев С.В. Древние города. М., 1971.
8. Кызласов Л.Р. История Тувы в средние века. М., 1969.
9. История Монгольской Народной Республики. М., 1983. С. 23.
10. Сартқожа Қ. Орхон мұралары. Астана, 2003. 7–36-б.
11. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951; Он же. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л., 1959; Кляшторный С. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964.
12. Чертежная книга Сибири, составленная тобольским сыном боярским Семеном Ремезовым в 1701 г. СПб., 1882.
13. Радлов В.В. Сообщение о раскопках. Отчеты археологической комиссии (ОАК) за 1866 г. СПб., 1867. С. XXII–XXIV.
14. Самашов З., Базарова Г., Жумабекова Г., Сунгатай С. Берел. Алматы, 2000. С. 14.
15. Археологическая карта Казахстана (АКК). Алма-Ата, 1960. С. 10.
16. Мұстафа Ш. Шығармалары. 2-т. Алматы, 1999. 132–134-бб.
17. Пантусов Н.Н. Археологические памятники в Семиречье и Кульджинском крае // Туркестанские ведомости. 1879. №43; Труды XII археологического съезда. Харьков, 1902.
18. Бартольд В.В. Сочинения. Т. II. М., 1966. С. 21–94.
19. Археологическая карта Казахстана. Алма-Ата, 1960. С. 12–17; Лунин Б.В. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. Ташкент, 1958.
20. Археологическая карта Казахстана. Алма-Ата, 1960. С. 10–26.; Қазақстан тарихы. 1-т. Алматы, 1996. 16–31-бб.
21. Черников С.С. Древняя металлургия и горное дело Западного Алтая. М., 1949; Бернштам А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алтая // Материалы исследования по археологии СССР МИА. М.,–Л., 1952; Список основных печатных работ А.Н. Бернштама // Краткие сообщения Института ист. матер. культуры. Т. 80. М., 1960.
22. Маргулан А.Х. Археологические разведки в Центральном Казахстане (1946 г.) // Известия АН КазССР. Сер.ист. 1948. Вып. №4; Отчет о работах Центрально-Казахстанской археологической экспедиции 1947 года // Известия АН КазССР. Сер. археологическая. 1949. Вып.2; Кызласов Л.Р., Маргулан А.Х. Плиточные ограды могильника Бегазы // КСИИМ. 1950. Вып. 32; Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алматы, 1966; Маргулан А.Х. Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Соч. Т.1. Алматы, 1998.

23. Назарбаев Н.А. Дорогие читатели // Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Т.1. Алматы, 1998. С. 5.

24. Қазақстан тарихы. 1-т. Алматы, 1996. 9-б.

25. Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана //Изв. АН КазССР. №67. Сер.археологическая. Вып. 2. Алматы, 1950; Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана //Труды ИИАЭ. Т.30. Алматы, 1958; Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. Алма-Ата, 1972.

26. Акишев К.А. Памятники старины Северного Казахстана // ТИИАЭ АН КазССР. 1959. Т.7; Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата, 1963; Акишев К.А. Памятники старины Северного Казахстана //ТИИАЭ АН КазССР; Акишев К.А. Курган «Иссык». Искусство саков Казахстана. М., 1978; Акишев К.А. Саки азиатские и скифы европейские //Археологические исследования в Казахстане. Алма-Ата, 1973.; Агеева Е.И. Курганские могильники ранних кочевников северо-восточной части Алма-Атинской области //Изв. АН КазССР. Сер. ист., архелог., этногр. 1959. Вып. 3 (11); Мартынов Г.С. Иссыкские находки //Краткие сообщения ИИМК. Вып. 59. 1955.

27. Қазақстан тарихы. 1-т. Алматы, 1996. 22–23-бб.

28. Сонда. 22-б.

29. Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. Алма-Ата, 1986; По следам древних городов Казахстана. Алматы, 1990; Байпаков К.М., Ерзакович А.Б. Древние города Казахстана. Алма-Ата, 1974; Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Позднесредневековый Отырар. Алма-Ата, 1981; Их же. Отырар в XIII–XV вв. Алма-Ата, 1987; Байпақов К.М. Қазақстанның ежелгі қалалары. Алматы, 2005; Сямашев З., Григорьев Ф., Жумабекова Г. Древности. Алматы, 2005.

30. Алпысбаев Х.А. Находки нижнего палеолита в Южном Казахстане //ТИИАЭ АН КазССР. 1959. Т.7; Находки памятников каменного века в хребте Каратау //ТИИАЭ АН КазССР. 1962. Т.14; Памятники нижнего палеолита Южного Казахстана. Алма-Ата, 1979.

31. Таймагамбетов Ж.К. Палеолитическая стоянка им. Ч. Валиханова. Алматы, 1990.

32. Самашев З. Наскальные изображения верхнего Прииртышья. Алматы, 1992; Самашев З., Базарбаев Г., Жумабекова Г., Сунгатай С. Берел. Алматы, 2000.

33. Шәлекенов У.Х. Құм басқан қала. Алматы, 1992; Шәлекенов У.Х. Библиографиялық көрсеткіш. Алматы, 1998; Соныкі. Түріктердің отырықшы өркениеті. Алматы, 2003; Шәлекенов У.Х., Шәлекенов М.У. Баласағұнның жұмбағы шешілді. Алматы, 2004; Елеуов М. Шу мен Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары (VI–XIII ғғ. басы). Алматы, 1998.

34. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962. С. 5.

35. Сонда. 8-б.

36. Сонда.

37. *Толстов С.П.* Древний Хорезм. М., 1948; По следам древнехорезмской цивилизации. М., 1948; По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962; *Толстов С.П., Андрианов Б.В.* Новые материалы по истории развития ирригации в Хорезме //КСИЭ, XXVI. 1957; *Толстов С.П.* Приаральские скифы Хорезма (к истории заселения и освоения древней дельты Сырдарьи) //Советская этнография. 1961. №4; *Толстов С.П., Кесь А.С., Жданко Т.А.* История географии и палеографии Азии. М., 1955; *Андрианов Б.В.* Древние оросительные системы Приаралья. М., 1969; Неоседлое население мира. М., 1985 және т.б.

38. *Шәлекенов У.Х.* Ертедегі және ортағасырлардағы қалалар //ҚазМУ. Хабаршы. Тарих сериясы. 1999. №12; Ертедегі және ортағасырлардағы Әмудария мен Сырдарияның алқаптарындағы түрік қалалары //Ақиқат. 1999. №6; Ұлы Жібек жолының дамуына ирандықтардың қосқан үлесі. ҚазМУ. Хабаршы. 1999. №15; Орталық Азия түрік әлемінің ежелгі отаны //ҚазМУ. Хабаршы. Тарих сериясы. 2000. №3; Орталық Азия шығысындағы түріктердің ерекшеліктері // ҚазМУ. Хабаршы. Тарих сериясы. 2001. №1 (20); Орталық Азияның шығысындағы түріктердің ерекшеліктері //ҚазМУ. Хабаршы. Тарих сериясы. 2001. №1 (20).

II тарау.

БАЛАСАҒҰН ҚАЛАСЫНЫҢ ТАРИХИ ӘДЕБИЕТТЕРДЕ СӘУЛЕЛЕНУІ

2.1. Ертедегі ортағасырдағы Баласағұн

Қазақстан жері ерте замандардан бері отырықшы мәдениеттің пайда болған және оның дамыған аймағы. Оның дәлелі болатын үлкенді-кішілі ортағасырлық шаһарлардың қалдықтары мен қоныстардың көп екеніне жоғарыда тоқталып өттік. Олардың ішінде дүниеге әйгілі Ұлы Жібек жолындағы бірнеше түркі мемлекеттерінің астанасы болған Афрасиаб (Самарқанд), Бұқара, Өзкенд, Сужаб және Баласағұн қалалары. Өкінішке қарай, бұл қалалардың көпшілігінің орналасқан жерін анықтау өте қиынға соғып жүр. Ескі қалалардың, бекіністердің орындары Шу, Талас өзендерінің алқаптарында археологиялық ескерткіштер күйінде сақталып келген. Мезгіл ағымымен олардың көпшілігі өздерінің алғашқы атауларынан айырылған. Бізге ол қалалар құм, саз, топырақ басқан үлкенді-кішілі төбелер күйінде, сыры ашылмаған күйінде келіп жеткен.

Сондай жер астында қалғандардың бірі – әлемге әйгілі тарихи Баласағұн қаласы. Оның қай жерде орналасқанын анықтаумен шығыстанушы ғалымдар XIV ғасырдың басынан бері айналысуда. Баласағұн Батыс Түрік қағанатының басты астанасы, саяси, экономикалық және рухани мәдениеттің орталығы болғаны тарихи деректерден белгілі. Сондықтан да Баласағұнның тұрған жерін анықтаудың тарихи да, ғылыми да зор мәні бар екенін есте сақтап, оны іздеуге көп көңіл бөлінген. Бірақ әзірге дейін бұл қаланың орналасуы жөнінде әртүрлі пікірлер айтылумен ғана шектелуде. Сондықтан бұл болжам ғана, ол ғылыми тұрғыдан осы күнге дейін дәлелденген жоқ. Енді Баласағұн қаласы туралы ғалымдардың жазып қалдырған деректерінен мәліметтер келтірейік.

Баласағұн қаласы туралы азды-көпті тарихи деректер ортағасырлық ғалымдардың, саяхатшылардың еңбектерінде кездеседі. VII ғасырдың соңы мен IX ғасырдың басында өмір сүрген жерлесіміз, Хорезм жерінде дүниеге келген Мұхаммед

Ибн-Мұса әл-Хорезми (IX) өзінің дүние жүзілік жағырафиялық картасында Шу, Талас, Жетісу өңірлеріндегі түркі қалалары туралы сөз қозғаған және де оларды картаға түсіріп, координаттарын белгілеген. Солардың ішінде Баласағұнды да дәл көрсеткен [1]. X ғасыр аяғы мен XI ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген, Хорезм елінің ұлы ғалымы Әбу-Райхан Бируни жасаған дүние жүзінің жағырафиялық картасында Баласағұнды $91^{\circ} 30'$ бойлықта, $44^{\circ} 40'$ ендікте орналастырған, Таластың $89^{\circ} 50'$ бойлықта, $43^{\circ} 5'$ ендікте жатқанын көрсеткен [2].

VII ғ. екінші жартысында Араб халифаты Орталық Азияға кіріп, өздерінің қол астына өткен жерлердегі автохтондық түркі халықтарының арасында үстемдігін жүргізіп, ислам дінін таратты. Сонымен бірге Орталық Азияның табиғи-жағырафиялық, этникалық, экономикалық және мәдени жағдайларымен тереңірек танысу үшін ел арасынан деректер жинады. Бұл тарихи заңдылық. Отарлаушылар қол астына өткен жерлерде бекемденіп, ол жерді ұзақ билеп тұру үшін, алдымен осындай жұмыстарды жүргізген. Осы мақсатпен түркілердің жеріне Арабия, Иран, Ауғанстаннан ғалымдар, саяхатшылар, саудагерлер Ұлы Жібек жолымен келіп жатқан. Олардың Орталық Азия халықтары туралы жинаған кешенді деректері кітап, қолжазба ретінде сақталған. Зерттеушілердің еңбектерінен Ұлы Жібек жолындағы әлемге әйгілі Баласағұн қаласы туралы азды-көпті деректерді кездестіреміз. Енді, олардың ішінен бізге белгілі ғалымдарының еңбектеріне тоқталайық.

820 жылы туылған арабтың жағырафия танушысы Убейдаллак Ибн-Абдаллах Ибн-Хордадбек өзінің 846–847 жж. жазылған «Китаб ал-масалик ал-мамалик» атты еңбегінде Орталық Азиядан өтетін Ұлы Жібек жолының солтүстік тармағындағы ірі-ірі қалалардың аттарын атап, олардың арақашықтығын фарсах (бір фарсах 6 км. – *У.Ш.*) арқылы көрсеткен. Ғалым еңбегінде Самарқанд (Темір қақпа – ертеде бұл қаланы осылай атаған), Шаш (Ташкент), Испиджаб (Сайрам), Шараба (Шарапхана. – *У.Ш.*), Түркеш қаласы (Баласағұн. – *У.Ш.*), Барсхан, Навакет (Набакент. – *У.Ш.*), Кубала, Жоғарғы Барсхан қалаларының аты аталған. Осы қалалардың арақашықтықтары берілген. Біздіңше, ғалым қалалардың бір-бірінен қанша қашықтықта орналасқандарын дәл көрсетуге тырысқаны байқалады. Мысалы, Шаш және Испиджабтың арасы 13 фарсах десе, қазіргі Сайрам мен Ташкенттің арақашықтығы 78 км болып шығады. Тараздан шығысқа қарай, Түркеш (Баласағұн. – *У.Ш.*) қаласына дейінгі Ұлы Жібек жолындағы ірі қалалар мен үлкен тұрақты мекендердің арақашықтығын фарсахпен белгілеп, сол екі қаланың арасындағы жазылған қашықтықтарды қосқанда

48 фарсах болады. Оны 6-ға көбейткенде 288 км болып шығады. Қазіргі Тараздан Алматыға қарай тартылған тас жолдың да ұзақтығы Баласағұнға дейін сол көрсетілген қашықтықтан аспайды [3]. Ғұламаның атаған қалалары Ұлы Жібек жолының солтүстік желісінің Тасөткелден өтетін бойлауында орналасқан.

X ғ. басындағы арабтың жағырафия танушысы, тарихшысы Ибн ал-Факиха ал-Хамадани өзінің «Китаб ахбар ал-булдан» атты еңбегінде біздің жоғарыдағы тоқталған Ибн-Хордадбектің жазғанын қайталаған. Бірақ Тараздан Кимақ еліне атты адамның 80 күнде бара алатынын айтқан [4].

X ғ. арабтың ұлы жағырафиятанушысы, Иерусалимде дүниеге келген ғалым Мұхаммед Ибн-Ахмед ал-Макдиси барлық мұсылман елдерін, соның ішінде Орталық Азияны да түгел аралаған. Нәтижесінде бай деректерді топтап, өзінің «Ахсан ат-такасим фима'рифат ал-акалим» туындысын жазған. Орталық Азия түркілерінің көптеген тұрақты мекендері мен қалаларын ғұлама осы еңбегінде келтірген. Солардың ішінде үлкен қалалардың қатарында Баласағұнды екі жерде айта келіп: «Баласағұн халқы көп, суы мол қала. Оның төңірегінде бір-біріне жақын көлемді және тұрғындары көп қалалар орналасқан» [5] дейді. Ал-Макдиси Испиджаб қаласының сонша үлкен аймақтық қала екеніне айрықша көңіл бөліп, оның рабады мен мединасының үлкен көлемді алып жатқанына, оның дарбазасы (қақпасы) бар екеніне тоқталған: Нуджакет, Фархана, Шафан, Бұхара. Оның базарының бір айлық кірісі 7000 дирхем екені айтылған [6].

Жоғарыда біз тоқтаған Таяу Шығыс елдерінің ғұламалары Баласағұн қаласы жөнінде күрделі мағлұмат бере алмағанын байқаймыз. Олардың көпшілігі Ұлы Жібек жолындағы және жалпы Орталық Азия қалалары туралы жазғанда, Баласағұнға да тоқтап, оның үлкен шаһар екенін тілге тиек еткен.

Ертедегі ортағасырдағы ғұламалардың ішінде Баласағұн туралы жан-жақты мағлұмат берген Махмұд Қашқари. Ол түркі халқының ішінен шыққан ұлы ғұлама және жерлесіміз. X ғ. бірінші жартысында Шу және Талас өңірлерінен шыққан ғұламаның еңбегін зерттеуші, қазіргі қазақ тіліне аударушы Асқар Егеубай: «Махмұд Қашқаридың толық аты-тегі Махмұд Құсайынұлы, бабасы Мұхаммед. Ата-бабасы Барсғанда туған. Яғни ата-тегінің шыққан жері, өзінің өсіп-өнген жері осы көне түрік шаһарларының аумағы, Баласағұн, Барсған жері. Өзі де осы құнарлы Талас, Шу топырағында, Барсған қаласында дүниеге келген» [7] дейді. Барсған (Барсхан) Шу өзенінің жоғарғы ағысында, осы күнгі Қырғызстанның Тоқпақ қаласының жоғарғы жағында, Ыстықкөлге баратын тас жолдың бойындағы ортағасырлық

ескерткіш. «Барсған – Афрасиаб ұлының есімі. Барсған қаласын салдырған сол. Бұл Махмұдтың атасының шаһары» [8], – деп жазды.

Бұл келтірілген деректер М. Қашқаридің Талас, Шу өлкелерінің перзенті екенін дәлелдейді. Ол есейгеннен кейін, Шығыс Түркістанның орталығы Қашқарға барып оқып, тәрбиеленіп, ержеткен соң, сол қаланы өзіне лақап аты ретінде қабылдаған [9].

Ғұлама өзі туралы қысқаша мағлұмат береді: «Сонымен, мен сол түркілердің қызыл тілге ең шешендерінен, ең әдемі әңгімешілерінен, ең бір зеректерінен, ең білгірлерінен, ежелгі асыл тайпаларынан уа соғыс ісінде мықты найзагерлерінен болғандығымнан, олардың шаһарлары мен сахарасын бастан-аяқ аралап шықтым. Түрік, түркмен, оғыз, шығыл, йағма, қырғыздардың сөздерін және (сөздерінің) қасиет, құпияларын анықтап шықтым, оларды пайдаландым... Бұл бір мәңгілік жәдігерлік уа таусылмас, түгесілмес, азып-тозбас бір байлық болсын деп, бір Тәңірге сиынып, осы кітапты түзіп шықтым да, оған «Диуани лұғат ит-түрк – Түрік тілдерінің диуаны» деген ат бердім» [10].

М. Қашқаридың өзіне берген мінездемесінен оның әйгілі түркі тайпаларынан шыққанын, білімді ғұлама, көп салалы тәлім-тәрбие алған, елінің бір сырлы, сегіз қырлы азаматы екенін байқау қиын емес. Ол ғылым жолына түсіп, түркі елдерін бастан-аяқ аралап, өзінің халқының тарихын, мәдениетін жетік иеленіп, ел арасынан құнды деректер жинап, соның негізінде мәңгі жасайтын ғылыми еңбек қалдырған ғалым. М. Қашқаридың бұл еңбегінде түркілердің үлкенді-кішілі қалалары мен тұрақты мекендері туралы құнды мағлұматтар баршылық. Оларды аталмыш еңбегінде өзі жасаған әлемдік дөңгелек картада көрсеткен. Ертедегі ортағасырда Баласағұн қаласы туралы ол мол мағлұмат қалдырған. Біз осы еңбегімізде, М. Қашқари бабамыздың сызған дөңгелек картасына және «Диуани лұғат ит-түрк» ғылыми мұрасына сүйендік. Мүмкіндігімізше, Баласағұн туралы жазылған деректерінен кең пайдалануға тырыстық. Енді сол деректерден мәліметтер келтірейік.

М. Қашқари өзінің дөңгелек картасында Баласағұн қаласы жетінші климатта орналасқанын көрсетіп, Талас (Тараз) қаласының шығыс-солтүстігінде орналасқанын жазған. Ертедегі ортағасырда, мұсылман дүниесінде карта сызғанда, Меккені орталығы етіп алып келген болса, ал М. Қашқари өзінің картасында Қашқар қаласын орталық етіп алып, картаның Батыс Түркістан жағының орталығын Баласағұн қаласы етіп белгілеген. Кейінгі кездегі шығыстанушы кейбір ғалымдар М. Қашқаридың карта-

сын сызудағы кіргізген жаңалығы заңды құбылыс екенін атаған [11]. Ғалымның картада Баласағұнды көрсеткен орны жоғарыдағы айтылған әл-Бирунидің пікіріне сәйкес келеді.

М. Қашқари «Түрік сөздігінде» Ұлы Жібек жолының солтүстік желісінің бойындағы қалалар мен тұрақты мекендер, асулар сияқты орындарға сондай-ақ Баласағұн туралы мағлұмат бере келіп: «Арғу: екі таудың арасы. Тараз (Талас) пен Баласағұн арасындағы шаһарларды «Арғу» дейді. Өйткені ол жерлер екі тау арасында жатыр» [12], – дейді. Қазірдің өзінде де, Ақтөбе (Баласағұн) қаласының орны екі таудың арасына орналасқаны байқалып тұр. Оның солтүстік-шығысында Жайсан тауы, оңтүстігінде Қырғыз Алатауы жайласқан. Бұл ғұламаның ерекшелігі, өзінің еңбегінде табиғи-жағырафиялық жағдайды да еске алған.

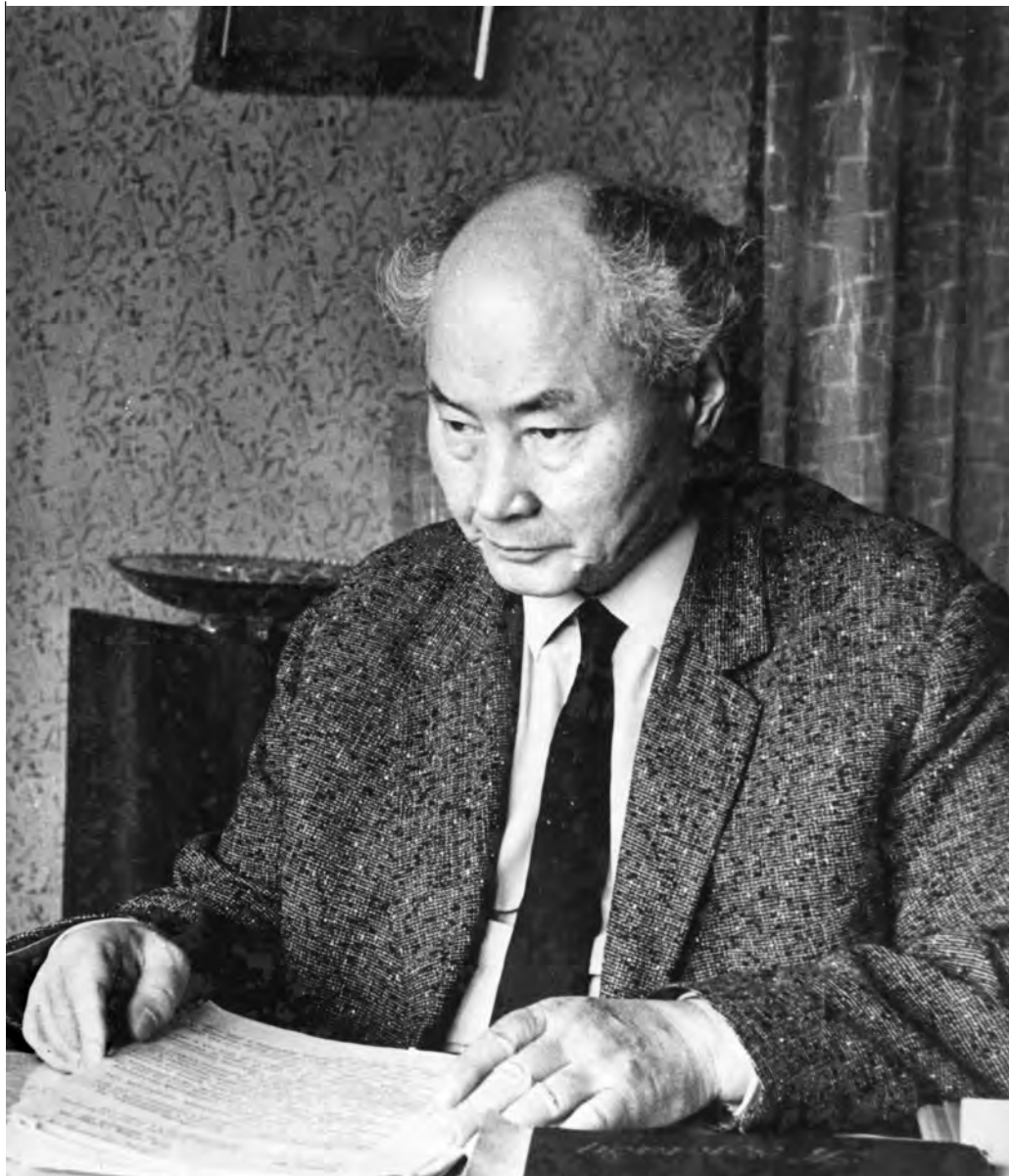
Баласағұн шаһарының атамалары мен оның келіп шығуына М. Қашқари айрықша көңіл бөлген. Ғұламаның сол пікірлерін толығырақ келтіруді жөн көрдік: «Ұлұш: қала, қыстақ (Шігілше – ол рудың аты – *У.Ш.*). Баласағұн мен оның жанындағы Арғу шаһарларында тұратын халықтар тілінде «uluo» сөзін «шаһар» дейді. Содан барып Баласағұн шаһарын «Kuz uluш – Күз ұлұш» деп атаған [13]. Тағы да бұл қаланы «Күз орда», яғни хан қаласы деп атаған [14]. Осы деректер халықтың «сүйген құлдың аты көп» – деген қанатты сөзін еске түсіреді. Өйткені ол түркілердің ірі қаласы болғандықтан, өздерінің сүйікті қаласына әртүрлі атамалар бергенге ұқсайды.

Баласағұн қаласының этимологиясы мен оның келіп шығуына М. Қашқари құнды деректерді береді. Қаланың аты екі сөзден құрылғанын былайша түсіндіреді: Бала + сағұн. Бірінші сөз «жас» дегенді білдірсе, екінші сөз жоғарғы дәрежелі адамдарға беретін құрметті атақ, лақап екені айтылған. Ғұламаның сөзі: «Сағұн: Қарлұқ жұртының мықтыларына берілетін ат, лақап. Түркі тәуіптеріне: «Ата сағұн» дейді» [15]. Осыдан Баласағұн қаласының этимологиясы «Жас хақан», яғни Баласағұн деген атамадан шығады.

Тарихта белгілі, бұл қала түркештер мен қарлұқтардың астанасы болған. Оның негізін салушы жергілікті түркеш тайпалары. Сондықтан да, жоғарыда келтіргендей, оны түркештердің қаласы деп атаған. Бұл пікірді қуаттайтын М. Қашқаридың жазған мынандай хикаясын толық келтірейік:

«TÜRKMEN – ТҮРКМЕН: түркмен. Бұлар оғыздар.

Олардың «түркмен» деп аталуы хақында мынадай хикая бар: Зұлқарнайын Самарқандтан асып, түрк қалаларына қарай беттеген кезде, түркілердің «*** – Шу» есімді бір жас хақаны болған екен. Ол үлкен қосынның иесі болған. Баласағұн жанындағы

Академик Ә.Х. Марғұлан

«*** – Шу» қаласын (осы. – *А.Е.*) Шу басып алған да, өзі салдырған. Баласағұндағы сарайының алдында күн сайын бектер мәртебесіне үш жүз алпыс рет дабыл қағылып тұрған. Батыр хақан Шуға Зұлқарнайынның жақындап қалғандығы жөнінде хабар жеткізіп: «Зұлқарнайын жақындап келіп қалыпты. Онымен соғысамыз ба, не істейміз?» – деп сұрапты.

Хақан Шу Хожанд дариясының бойына қарауыл қойып, әрі Зұлқарнайынның өзеннен өткенін хабарлау үшін сол өзен жаққа таңдаулы қырық тарханнан шолғыншы жіберіп отырса керек. Олар жасырын жөнелтілген. Шолғыншылардың кеткендігінен хан қосынындағылардың бәрі бейхабар, ешкім білмейді екен. Оларға қарағанда хақанның көңілі жай, жүрегі орнықты екен. Хақанның жорыққа, сапарға шыққанда қоса алып жүретін күмістен құйылған хауызы бар көрінеді. Оған су толтырғаннан кейін қаз, үйрек жүзіп, сүңгіп ойнайды екен. «Зұлқарнайынмен соғысамыз ба, қайтеміз?» – деп сұрағандарға хауызын көрсетіп: «Қаз, үйректерді қараңдаршы, қалай сүңгиді екен?» – деп жауап береді. Хақанның жауап орнына айтқан сөзі адамдарды ойлантып тастайды. Олар бұдан «Хақан Зұлқарнайынмен ұрыспақшы да емес, өзі бір жаққа шегінбекші де емес» деген дүдәмал ойға қалады. Зұлқарнайын дариядан өтеді. Шолғыншылар оның дариядан өткенін хақанға түнделетіп келіп хабарлайды. Хақан сол түнде дабыл қақтырып, Шығысқа қарай жолға шығыпты. Хақанның әзірліксіз жолға шыққандығынан халық ішінде алаңдау туып, әбігер болады. Үлау тапқандары асығып-аптығып, мінгесіп-ұштасып хақанның соңынан еріпті. Әбдірегендіктен, сасқандықтан бірі-бірінің ылауына мінісіпті. Таң атқанда үлкен бір сайға келіп кіреді. Ол кезде Тараз, Ісбіжап, Баласағұн (жоғарыда Баласағұндағы сарайының алдында дабыл соғылатыны айтылған... Не жаңылыс кеткен, не екі Баласағұн туралы болжамның жаны бар. – *А.Е.*) қалалары салынбаған уақыт. Бұлардың бәрі кейін салынған. Ол жерлерде киіз үйлерде тұратын көшпенділер өмір сүретін. Хақан өзінің қосынымен түнделетіп аттанғанда, жиырма екі адам олармен бірге кетуге ылау таба алмай, бала-шағаларымен сол жерде қалып қояды. Мен олардың есімдерін кітаптың басында көрсеткенмін, малдарына басатын таңбаларына дейін сонда айттып көрсетіп өткен болатынмын. Мәселен: «*** қыпық: қынық», «*** – салғұ: салғұр», тағы басқалары. Осы жиырма екі ауыл осы жерде тұра берсек деп кеңесіп тұрғанда, олардың қасына екі кісі келіп қосылады. Олардың бала-шағалары да қастарында бірге екен. Жүктерін арқаларына артып алып, қосынның соңынан кетіп бара жатқан беттері болса керек. Арып-ашып, шаршаған, қиналған, жүк артып терге малшынған. Осы екі ауыл қалып қойған жиырма екі ауылға қосылып, тілдеседі. Екі түтін оларға: «Ай, адамдар! Зұлқарнайын да бір жолаушы, ол бір жерде тұрмайды, біздің жерде де тұрып қалмай өтіп кетеді. Біз бәрібір өз жерімізде өзіміз қаламыз», – деседі. Олар екі ауылға: «*** Қал ач: Қал ач – Осы жерде қалыңдар, осы жерде тұрып қалыңдар» – депті. Кейін

олар «*** Қалач: Қалач» – деп аталып кеткен. Қалачтардың түп негізі солар. Олар екі тайпа жұрт.

Зұлқарнайын келгенде олардың ұзын шаштарын, түркітерге тән қасиет белгілерін көріп, жөн сұратып сөйлеспестен-ақ «***** – түрк мәпенд: түрк мәненд» дейді. «Түркітерге ұқсайды» дегені екен. Содан кейін осы атау солардың аты болып қалған. Негізінде олар жиырма төрт рулы жұрт. Әйтсе де, ежелгі әдетпен жиырма екі ата қалған екеуінен өздерін бөлек санайды. Сол себепті олар оғыз деп есептелмейді. Бұл сөздің жөні де солай.

Хақан Шу Шынға өтіп кетеді. Зұлқарнайын оның соңына түседі. Ұйғырларға жақын жердің бірінде Шу хақан Зұлқарнайынға бір бөлек қосын жібереді. Зұлқарнайын қарсы қол салады.

Бұл шайқас «**** Altun қап: Алтұн қап» деген бір тауда болған еді. Қазір ол тау «**** Altun хан: Алтұн хан» деп аталады. Зұлқарнайын мен хақан Шу сол жерде бітімге келеді. Одан кейін Зұлқарнайын ұйғыр қалаларын салдырды; сол жерде біраз тұрып қалды. Зұлқарнайын қайтып кеткеннен кейін Шу хан қайтып келеді де, Баласағұнға қарай ілгері басады. Содан соң өзінің атымен аталып кеткен Шу қаласын салдырады. Сол жерді ырымдап тылсымдатады. Күні бүгінге дейін ләйлектер сол тылсым сиқырлы қала маңынан асып кете алмайды. Шахар тұсына келіп тоқтап тұрып қалады. Әрі қарай өте алмайды. Сол тылсым күні бүгінге дейін бұзылмай сақталып келеді» [16].

М. Қашқаридың жазған хикаясын сол қалпында түгел келтірдік. Өйткені оның ішінде аксиома және теорема мәніндегі деректер баршылық. Хикаяның мұндай мағынада болуы – оның табиғи қасиеті. Түрікмендер, эзербайжандар және оспан түріктері өгіз тайпаларының ұрпақтары екенін өз тарихтарында мойындайды. Шу есімді жас түріктің хақаны Баласағұнға жақын қала салып, оған өзінің атын беруі де шындықтан алшақ емес. Қазірдің өзінде де бұл екі қаланың арасы жақын. Хақан Шу осы екі қаланы да өзінің атымен атағанға ұқсайды. Біреуін өзінің шынайы есімі Шу десе, екіншісін Баласағұн, яғни жас хақанның қаласы (Баласағұн) деудің жөні келіп тұр. Билеушінің даңқы шыққан, елінің ізет-құрметіне бөленгенін білдіретін жәйт. Баласағұндағы сарайының алдында күн сайын бектер мәртебесіне үш жүз алпыс рет дабыл қағылып тұратыны соның айғағы болып көрінеді. Ғұламаның бұл келтірген деректері бойынша Баласағұн осы жас батыр, елбасшы Шудың атына арнайы қойылған қала деуге әбден болады.

Александр Македонский (арабша Ескендір Зұлқарнайын) б.з.б. 356–323 жылдарда жасаған тарихи тұлға. 329 ж. Орталық Азияға келіп, Марақанды (Самарқанды) алып, Сырдария өңіріндегі қалаларға аяқ басқан. Жергілікті тұрғындар Ескендірдің әскері-

мен айқаса күресіп, оларды Сырдарияның оң жағасына өткізбеген. А. Македонский бұл жерде үш жылға жақын болып, б.з.б. 327 ж. көктемінде Батыс Үндістанға өткен. Әлбетте, бұл маңға Ескендір әскерінің келуі жергілікті тұрғындарды дүрліктіргені шындыққа келеді. Соның салдарынан кейбір тайпалар Шығыс Түркістанға қоныс аударып, бағзы біреулері көшпей қалып қойғандарын М. Қашқари атап көрсетеді. Бірақ бұл кезде хақан Шудың осы оқиғаға қатысканының қисыны келіңкіремейді. Хикаяда баяндалған Александр Македонский мен хақан Шу екеуінің жасаған хронологиялық кезеңдері тура келмейді. Шу Батыс Түрік қағанатында VI–VII ғғ. жасаған атакты хақандардың бірі болған көрінеді. Солай болса да, бұл хикая Баласағұн мәселесін шешуде бірқанша құнды деректердің бірі.

Махмұд Қашқари Баласағұнға жақын жатқан жерлердің, қалалардың атын атайды. Олардың кейбіреулері Баласағұнмен тіпті іргелес жатқан. Солардың бірі – Қырықкүй, Қарақыршын, Тасқала (Тасөткел), Тоқтали. Бұлардың бәрі осы күнгі Ақтөбенің (Баласағұнның) солтүстігіндегі жалғасып жатқан қалалардың орындары болса, қаланың оңтүстігіндегі осы күнгі Қырғыстанға қарайтын жерлерде ортағасырлық қалалар жеткілікті. Осы көптеген қалалар мен отырықшы мекендердің ортасында Баласағұн орналасқан. Осынша көп санды мекендердің кейбіреулері М. Қашқаридың еңбегінде аталған: «Шу – Баласағұнға жақын шаһар; Бақырлығ – Баласағұнға жақын жер; Бадаларт – Ош пен Баласағұн шаһарларының арасындағы жолы қиын асу» [17].

Сонымен бірге, Баласағұн шаһарының төңірегіндегі сол кездегі белгілі тарихи жер атамаларын ғұлама өзінің еңбегінде жазып қалдырған. Бұл деректердің қаланың орнын анықтауда тілге тиек болғаны себепті, оларды атауды жөн көрдік. Олар: Баласағұн тауы (Әулиетау); Бақырлықтау және Юн-Арық. Аттары аталған тарихи орындар М. Қашқаридың еңбегінде былай берілген: «Құлбақ. Түріктердің үлкен діндар, әулие адамдарының біреуінің есімі. Ол Баласағұн тауларында тіршілік етті. Айтылғандарға қарағанда, ол қара тасқа «Тәңірі құлы Құлбақ – Тәңірдің құлы Құлбақ» деп жазса, ақ жазумен жазылып шығады екен, ал ақ тасқа жазса, қара жазумен жазылып шығады екен. Оның іздері күні бүгінге дейін сақталған деседі» [18]. Енді Бақырлықтау туралы: «Баласағұнға жақын бір жердің атауы. Бақырлығ – мысты. Бақырлығ тағ – мысты тау; мысы көп тау» [19] – деп жаза келіп, Баласағұнға жақын жерде Юн-Арық деп аталатын бұл қаланың тұрғындарының жайлауы бар екені айтылған. Бұл аттары аталған тарихи жерлердің біз зерттеген Баласағұн (Ақтөбе) шаһарының

төңірегінде орналасқандары анықталды. Сондықтан ол жерлерге жұмыстың кейінгі тарауларында тоқталамыз.

М. Қашқаридың замандасы, XI ғ. Баласағұн қаласында дүниеге келген Жүсіп Баласағұн өзінің «Құтты білік» (1069–1070 жж.) шығармасында кіндік қаны тамған қаласы туралы мағлұмат береді. «Құтты білікті» көне түркі тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған жазушы, ғалым А. Егеубаев былай дейді: «Қазір бүкіл шығыс зерттеушісі ғалымдардың назарын күн санап өзіне аудара түскен «Құтты білік» 1069–1070 жылдары он сегіз айдың ішінде жазылған. Авторы – Жетісу өңірінің Шу өзені бойындағы тарихқа ықылым заманнан белгілі ірі шаһарлардың бірі Баласағұнда (Күзорда деп те атаған) туып-өскен. Жүсіп бұл қоғамдық әлеуметтік мәні терең, халықтың моральдық-этикалық бағдарламасы іспеттес еңбегін 54 жасында (Түркия ғалымы Рашид Рахмати Араттың жобалауы бойыншы) жазған. Ежелгі Баласағұн қаласында бастап, Қашқарда аяқтап, Караханидтер мемлекетінің сол кездегі әмірі Бұғра ханға тарту еткен. Хан оның еңбегін жоғары бағалап, «Хас Хажыб» деген атақ берген. Сөйтіп, Жүсіптің Хас Хажыб Баласағұн деген аты дүниеге тараған...» [20].

«Құтты білік» поэмасынан айқын байқалып тұрғандай, Жүсіп Баласағұн өз заманының озық ойлы энциклопедист ғалымы, философы, адам жанын нәзік сезінген ақыны, шығыс поэзиясы мен мәдениетін, қоғамдық-әлеуметтік диалектиканы кемел біліп түсінген ойшыл, білімді қайраткері болған. Астрономия, математика, жаратылыс, қоғамдық қарым-қатынастар заңдылығын жетік білген.

Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» поэмасында автордың Құлық әулиеге сиынғаны былай жазылған:

«Елік айтты: – Ұқтым енді сөзінді,
Қуант мені; ықтият бол өзің де.
Мен айтайын, жаманатты білгейсің,
Жақындамай, одан аулақ жүргейсің.
Жақтырмаймын: жалғандықты жалғанда,
Зорлық етіп, қара күшке салғанды...
Ісі – олақ, өсек-өтірік тергені,
Өзі ұшқалақ, көзі ұятсыз пендені.
Дөрекелік, қызбалық та – ағаттық –
Құлы болса қу құлқын мен шараптың,
Ондай жандар шығыса алмас менімен,
Айттым ашық: тең ғой әркім теңімен.
Адал қызмет еткің келсе, кел, біліп...»

Мұндайлардан тый өзіңді, ей, Күлік!
Жақын тартып, бұл көңілің тоғаяр,
Менің де ізет, ықыласым молаяр!» [21]

Бұл келтірілген шумақтан, ғұламаның өмір сүрген кезінде, Құлық әулиенің дүниеден өткені байқалады. Бірақ ол түркілердің арасында әйгілі әулие адам болған, халықтар оның аруағын дәріптеп, сиынған. Ж. Баласағұн адамдардың арасындағы болатын жағымсыз істерге, мінездерге, жалпы күнәлі қылмыстарға тоқталып, солардан сақтану үшін Құлық әулиеге сиынғанын байқаймыз. Ол өзінің кіндік қаны тамған Баласағұн қаласының қасындағы тауда өмір сүргеніне жоғарыда тоқталдық.

Бұл сөздерден Жүсіп Баласағұн бабамыздың кемеңгер ғалым екенін, оның есімі мәңгі құрметпен аталатын жерлесіміз екенін мақтаныш етуіміз керек. «Құтты білік» поэмасын адамгершілікке талпынған ұрпақтардың баршасы, оның ішінде ел басқарушы азаматтар оқып, көңілге тоқып алулары керек. Сөйтіп, біздің іздеп жүрген Баласағұн қаласы тек Жібек жолындағы сауда-саттық қаласы деп қана емес, ол біздің ертедегі бабаларымыздың, рухани мәдениетіміздің ірі орталығының бірі деп түсінуіміз керек. Бұл қаладан тек қана Жүсіп хас-Хаджиб Баласағұн ғана емес, басқа да көптеген ғұлама ғалымдар шыққан.

Ортағасырлық ұлы ғалым, біздің жерлесіміз Жүсіп Баласағұн өзінің «Құтты білік» поэмасында бұрынғы өткен өмірден хабар береді:

«Болған талай қалалар да, халық та,
Уақыт көмді бәрін жердей табытқа.
Болған талай ауылымыз, тайпамыз,
Енді соның ізін тауып байқаңыз.
Бұл жалғанды билеймін деп ойлаған,
Қайда қалды ханың қанға тоймаған?!
Көз суалды, түнді-түнге жалғадым,
Сөзді жазып, баршаңызға арнадым.
Менің зілдей еңбегімді білсін деп,
Келер ұрпақ есте тұтып жүрсін деп» [22].

Ұлы ғұлама адам баласының тарихына диалектикалық тұрғыдан қарап, әр түрлі себептермен отырықшы мәдениеттің орталықтары болған көптеген қалалардың жермен-жексен болып кеткенін баяндайды. Сол мәдениетті өрбіткен, оны дамытқан халықтардың тегіне көз жібереді. Сондай қалаларды, халықтарды, ауыл мен тайпаларды іздеудің ғылыми мәні зор екенін арнайы

өсиет ретінде айтып, сөзімнің шындығына көз жіберіңдер, мені естеріңде сақтаңдар деген өсиетін жазып қалдырған.

М. Қашқари мен Ж. Баласағұнилерден кейінгі ертедегі ортағасырда жасаған басқа да ғалымдар Баласағұн шаһары туралы мағлұматтарды өздерінің еңбектерінде қалдырған. Солардың бірі, жерлесіміз Абу Са'д Абд-ал-Керім ас-Сам'ани (1113–1169) Мерв қаласында дүниеге келген. Ол өзінің «Китаб ал-ансаб» атты еңбегінде «Баласағұн қаласы – түріктердің аудандарымен шекаралас орналасқан қала. Ол Сырдарияның арғы жағында, Қашқарға жақын» деген пікір айтқан [23].

Баласағұн шаһары туралы құнды деректерді Мосул қаласының тұрғыны Изз-ад-дин Али Ибн-Мұхаммед Ибн ал-Асир (1160–1234) қалдырған. Ол өзінің «Ал-Камиль фи-т-тарих» еңбегінде барлық мұсылман елдерінің тарихын хронологиялық тәртіп бойынша беріп, моңғолдардың Орталық Азияға басып кіргендеріне тоқталған. Орталық Азиядағы Қарахан мемлекеті туралы құнды деректерді қалдырған. Солардың арасынан Баласағұн шаһарына байланысты мағлұматтарға тоқталайық. 992–993 жылдары Қарахан мемлекетінің ханы Богра-хан Илек Бұхара хандығына шабуыл жасады, нәтижесінде Бұхара әмірі Ибн-Мансур Богра-ханның әскерін қиратқан соң, ол қалған қолымен өзінің астанасы Баласағұнға қайтқаны айтылған. Бір жылдан кейін, яғни 994 жылы Богра-хан Бұхараны жаулап алып, өзінің мемлекетіне қосып, Баласағұн және Қашқар жеріне, яғни Батыс және Шығыс Түркістанда өз үстемдігін жүргізген. Қарахан мемлекетінің бас астанасы Баласағұнда Богра-хан Илек, оның ұрпақтарынан шыққан билеушілердің тұрғаны айтылған [24].

Сирияның Хама қаласының басқарушысы Абу-л-Феда Исмаил Ибн ал-Али ал-Айюби 1273–1331 жылдарда өмір сүрген. Ол өзінің жағырафиялық «Китаб таквим ал-булдан» кітабын жазылған әдебиеттерге негіздеп жазған. Бұл шығармада Орталық Азияның бірқанша бас қалаларының координаттарын беріп, Баласағұнның 91° 35', 91° 50' ендікте, жетінші климатта орналасқанын көрсеткен. Бұл қаланың Сырдарияның ар жағында, түріктермен шекаралас Қашқарияға жақын мұсылман елі екенін жазған. Бірақ қазір моңғолдардың қол астына қарайды деген [25].

Дамаскі шаһарының тұрғыны, Шихаб-ад-дин Ахмед Ибн-Фадлаллах әл-Омари (1348–1349 ж. қайтыс болған) өзінің «Масалик ал-абсар фи-мамалик ал-абсар» еңбегінде Түркістан өңіріндегі көптеген ортағасырлық қалалардың арасында Баласағұнды да атайды [26]. Араб ғалымы Мұхаммед Ибн-Мансур Мерверруди «Тарихи Мүбәракшах» кітабында түркі елінің шығысы Қытайға дейін, батысы Византияға (Рум), солтүстігі Гога даласына дейін,

оңтүстігі Үндістанға дейінгі жерлерді алып жатыр деген [27]. Бұл ғалым түркі елдерінің кең-байтақ жерді алып жатқанын баян етумен бірге, түркілердің рухани мәдениеті жөнінде де хабар береді. «Араб тілінен кейінгі түркі тілі өте жақсы және жағымды тіл. Түркілердің жазуы болған. Олар жаратылыстағы құбылыстардың заңдылығын ертеден білген. Балаларын оқытып, сауатын аштырған. Олардың жазуы екі түрлі болған: біреуі соғдыларша, екіншісі оғұз-гузектерше. Түркілер қасида және рубаих жазған. Бізге олардың мағынасы өте зор рубаилары жеткен» [28].

Мұхаммед Ибн-Мансұр Мерверруди түркі халықтарын, олардың мекенін және рухани мәдениетін жетік білгендігі көрініп тұр. Олардың мәдениеті ерте заманнан дамыған. Өте бай, тарихи мәдениетке ие болғандығын баяндап, олардың арасынан ғұлама адамдардың шыққанына да айрықша көңіл бөлген. Бұл пікірді арабтың белгілі ғалымы, энциклопедисі, саяхатшысы Иакут Ибн-Абуллах Ар-Руми әл-Хамава да айтады (1179–1229 жж.). Баласағұн туралы былай дейді: «Баласағұн түріктермен шекаралас қала... Бұл қаладан бір топ ғұламалар шыққан. Олардың ортасынан Әбу-Абдаллах Мұхаммед Ибн-Мұса әл-Баласағұни шыққан. Ол кісі Ат-Түрік деген ныспымен елге белгілі. Ол Бағдаттағы Әбу Абдаллах ад-Дамагани кади Халифта оқыған. Онан кейін ол Шамға (Сирияға) барып, ол жерде Байт-әл-Мукаддас кади қызметін атқарған. Онан соң, ол Дамаскіде қызмет еткен» [29].

Арабтың ғалымы Махмұд Ибн-Вали өзінің «Бахр әл-Асрар» атты еңбегінде Баласағұн қорғанының ені 2,5 гяза (біздіңше, 5-6 м. – УШ) болғанын айтады [30]. Бұл ғұлама Баласағұн туралы төмендегі мағлұматтарды береді: «Моңғолдар келгенде дейін Баласағұн жақсы сақталған, гүлденген қала болатын. Онан кейін қирап, азып-тозып, қаңырап қалған. Мен бұл кітабымды Балх қаласында жазып болған кезімде, маған Қашқардан келген бір жолаушы мынадай хабар айтты: Қашқардың қолбасшысы әскерімен Батыс түркі жеріндегі қалмақтарды бағындыру үшін шабуыл жасады. Шығыстан солтүстікке қарай жүріп отырып, екі айдан кейін бір қираған қалаға келдік. Айналасын құм басқан, биіктігі 4-5 зира (бір зира – 40-45 см), сақталған үлкен-үлкен үйлердің қабырғаларын көрдік. 4 фарсақ (бір фарсақ – 6 шақырым) қашықтықтан мұнаралар, сарайлар, медреселер сарайып анық көрінеді. Осы қаланың қасында қалмақтарға жетіп, екі арада шайқас болды. Оларды жеңіп, Қарабалта өзенінен кейін қайырып, жаңағы қираған қалаға алып келдік. Содан кейін қолға түскен қалмақтардан бұл қай қала деп сұрағанда, олар біздің білетініміз Баласағұн қаласы деп жауап берді. Біздер қаланы аралағанда, бұзылған үйлердің ішінен тұрмысқа қажетті нәрселерді көрдік:

казандар, қыштан жасалған әртүрлі ыдыстар, құмыралар, алашалар, т.б. бұйымдарды кездестірдік. Кейбір бөлмелерде өлген адамдардың мүрделері жатыр. Бұрын ең жақсы, үлкен қала болған, қазір қирап қалған. Қаланың аты да естен шыққан» [31].

Бұл келтірілген деректерден қашқарлықтардың келген қаласы бүлікшілікке ұшыраған, қирап қалған қала күйінде сақталған. Қашқан қалмақтарды Қарабалта өзенінің қасынан қайырып, жаңағы бұзылған қалаға айдап келуі осы күнгі Ақтөбеге (Баласағұнға) дәл келеді. Қарабалта өзені Ақтөбе қаласының батыс бөлігінің үстінен кесіп өтіп, Ақсу өзеніне құяды. Ендеше, қашқарлықтардың келген қаласы апатқа ұшыраған, бүлінген Баласағұн болып отыр. Сөйтіп, қазіргі Ақтөбе бұрынғы Баласағұн деп айтуға бұл да бір тілге тиек болатын дәлел.

Махмұд Ибн-Валидің айтуынша, «Баласағұнда діни адамдардың жұма намазын оқитын 40 мешіті, күнделікті намаз оқитын 200-ден астам мешіті, 20 ханқа және 10 медресе болған» [32]. Махмұд Ибн-Валидің айтқаны шындыққа келіп, Баласағұн қаласының үлкен мәдени орталық екенін айқындай түседі. Махмұд Қашқаридың айтуынша, Шу, Талас өңірінің тұрғындары IX ғасырдың бірінші жартысында ислам дінін қабылдаған, Баласағұнды билеушілердің ішінде бірінші ислам дініне енген, 955–956 жылдар шамасында қайтыс болған Сатух Бограхан Абдал-Карим [33]. Махмұд Қашқари өзінің жұртшылыққа белгілі «Диуани лұғат ит-түрк» деген еңбегінде: «Баласағұнның тұрғындары соғдыларша және түркілерше сөйлейді ... Испиджаб пен Баласағұн арасындағы қала Харгудың тұрғындарының тілдері жұмсақ келеді» [34] деген.

Жоғарыда біз тоқталған, ертедегі ортағасырда жасаған ғұламалар Ұлы Жібек жолындағы, 704–766 жылдарда үстемдік еткен Түркеш қағанатының, 766–940 жылдардағы Қарлұқ қағанатының, 940–1130 жылдардағы Қарахан мемлекетінің, 1130–1211 жылдардағы Қарақытай (Қарақидан) және 1211–1218 жж. Найманнан шыққан Кушлук (Кучлук) мемлекеттерінің 6 ғасырдан астам астанасы Баласағұн қаласында болғанын айтқан, ал кейбіреулері жазылған әдебиеттерден білген құнды деректерді жазып қалдырған. Солардың деректері, тарихи сахнадан түсіп, аты да, орналасқан жері де бейтаныс болып қалған Баласағұнды табуға, онығылыми тұрғыдан дәлелдеуге жәрдемдеседі. Жоғарыда айтылған 1210 жылы Мұхаммед Хорезмшах пен Қарақытай (Қарақидан) мемлекетінің билеушісі Гурхан (астанасы Баласағұн) арасында Талас өзенінің жағасында, Тараз шаһарының қасында болған шайқаста, Хорезм билеушілігі жеңіске жетіп, Баласағұннан келген Гурхан жеңілген. Жеңіске жеткенмен Мұхаммед Хорезм-

шах Баласағұнға бармай, елдегі жағдайға байланысты Самарқандқа қайтып оралған.

Бұл жағдайдан кейін, Гурхан қалған әскерлерімен өзінің астанасы Баласағұнға қайтып, жолындағы елдерін тонап, ойрандап, Баласағұнға жеткен. Бірақ қала тұрғындары мықты бекініп, Гурханды қалаға жібермеген. Билеуші өзінің тұрғындарымен 16 күн соғысып, ақырында, қаланың батыс дарбазасын сындырып, қаланың тұрғындарын қанға батырып, Баласағұнды үш күн өртеуге жөндеттеріне бұйрық берген. Сол қырғынның нәтижесінде, бас көтеретін қаланың азаматтарынан 47 мың адам өлтірілген және қала негізінен қираған. Тұрғындардың тірі қалғандары бас сауғалап жан-жаққа босып кеткен. Баласағұн қаңырап бүлінген күйінде қайта тұрғызылмай қала берген. Арада бір жыл өтпей-ақ, 1211 жылы Найманнан шыққан Кушлук (Кучлук) Гурханды тұтқынға алып, оның мемлекетін 1218 жылға дейін билеген. Осы жылы Баласағұнды Шыңғыс ханның қолбасшысы Жебе-ноян соғыссыз алып, оған «гобалық» (жақсы қала) деген ат берген [35]. Соған қарағанда, моңғолдар келгенде азып-тозып, тек атын әлі жоймаған қала күйінде сақталса керек. Сөйтіп, Баласағұн қаласы тарихи сахнадан түсіп, уақыттың өтуімен аты да, орналасқан жері де XIV ғасырда белгісіз болып, кейін жергілікті тұрғындар шаһардың ортасында сақталып қалған биік төбенің атымен Ақтөбе деп атап кете берген.

XVI ғасырдың орта шамасында жасаған жерлесіміз Мұхаммед Хайдардың еңбектерінде Баласағұн (Қаралиг) қаласы тек кітаптар арқылы жазылғаны, олардың қай жерде орналасқаны қазіргідей сол кезде де белгісіз болғаны айтылған.

Мырза Мұхаммед Хайдар өзінің белгілі «Тарих-и Рашиди» деген еңбегінде: «Қарақытайлықтар келгенге дейін Баласағұн Афрасиабтың ұрпақтарының қол астында болған. Қарақытайлық Гурхан Баласағұнды Илек ханнан тартып алған. Илек хан Афрасиабтың руынан болып, бұл қаланы өзінің астанасына айналдырған. Тоқсан бес жыл бойына Баласағұн Қарақытайлардың астанасы болған. Джахунның төңірегіндегі және оның шығысындағы барлық елдер бұл қалаға салықтарын (харадж) төлеп тұрған. Моголлар Баласағұнды Қаралиг деп атаған... Менің әкем Баласағұндағы Хафиздардан шыққан. Ол өзінің «Мулхакат-и сурах» (Дополнения к «Ясности языка») деген еңбегінде әр қалалардан шыққан ғалымдардың аттарын келтірген. Ол Самарқандтан шыққан ғалымдардың аттарын оңға жеткере алмады, ал Баласағұннан шыққан көптеген ұлы адамдар мен ғалымдарды атады және олардың кейбіреулері туралы сөйлеп берді. Осынша көп ғалымдардың бір уақытта және бір қалада

болғанына адамның ақыл-ойы жетпейді. Қазір Баласағұн туралы ешнәрсе жоқ. Мен Қаралиг деп аталған қоныстар туралы ешнәрсе естімедім» [36], – деп жазды.

Ғалымның пікірі бойынша, Шу, Талас, Жетісу өңірлеріндегі көптеген қалалар, соның ішінде Баласағұн да бұрынғы тарихи мәнінен айырылып, уақыттың өтуімен қирап, олардың аттары да және орналасқан жерлері де жергілікті тұрғындардың естерінен шығып қала берген. Тек, олардың жер бетінде болғандығы туралы азды-көпті деректер ғана сақталған.

2.2. Жаңа дәуірдегі Баласағұн

Ертедегі тарихи деректерде Баласағұн бірнеше түркі феодалдық мемлекеттердің астанасы, саяси, экономикалық және мәдени ірі орталық болғанымен, тарихи сахнадан түсіп, орналасқан жері де белгісіз болып қалған. Баласағұн шаһарының орнын табу күрделі мәселелердің біріне айналып, кейбір ғалымдар айрықша мән бере бастаған. Солардың бірі – әйгілі шығыстанушы, академик В.В. Бартольд. Ол Баласағұн қаласының тарихына және оның қай жерде орналасқанына айрықша көңіл бөлген. XIV ғасырдың бірінші онжылдығында Баласағұн өзінің ежелгі атымен аталғаны белгілі. Алайда Ақсақ Темірдің жорықтарын жазғанда Баласағұнның аты аталмайды. Олай болса, Шу, Іле және Талас қалалары сияқты, XIV ғасырдан бұрын үздіксіз болып жатқан тақ үшін өзара күрестердің нәтижесінде қираған болуы керек деген пікірді айтқан [37].

1893 жылдың мамырында жазба деректерден алған мағлұматтарды толықтыру үшін В.В. Бартольд ғылыми командировкаға шығып, Шу және Іле алқаптарындағы археологиялық және сәулеттік ескерткіштермен танысқан. Оны Шымкенттен Әулиеатаға (Таразға) дейін жалғастырып, жолдағы ескерткіштерді көріп, олар туралы ел арасынан мәліметтер жинап, қолға түскен заттарды (экспонаттарды) топтаған. Талас өңіріндегі ескерткіштермен танысып жүргенде аяғы сынып, Ташкентке қайтуға тура келген. Келесі жылы бұл ғылыми жұмыстарды жалғастырып, Талас, Шу, Іле, Нарын өңірлеріндегі және Ыстықкөл төңірегіндегі ескерткіштерді аралап, «Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893–1894 гг.» [38] атты көлемді еңбек жазған.

Осы еңбегінде Ақтөбе қаласының орнына барғанын былайша баяндайды: «Ақсу өзенінің жоғарғы ағысындағы Беловодский станциясына келгенде, Ақсу өзенінің төменінде үлкен қаланың орны бар екенін жергілікті тұрғындардан естіген соң, солға бұрылып, Ақсу және Сукулук (Соклук) өзендерінің төменгі

ағысындағы үлкен көлемді жерді алып жатқан қаланың орнына келдім. Қаланың орналасқан жері жағырафиялық жақтан дұрыс зерттелмеген. Ал орыс армиясының генштабының жаңадан жасалған картасында Қарабалта, Ақсу және Сукулук өзендері нүктелермен ғана көрсетілген екен. Шындығында бұлар әжептәуір сулы өзендер екенін байқадым. Олар Шу өзеніне құяды. Сукулук пен Ақсудың оңтүстігіне жақын жерде Ақтейе (Ақтөбе. – *У.Ш.*) атты биік төбе бар. Ол төбеде, оның айналасында күйдірілген кірпіштің сынықтары көп. Соған қарағанда, бұл қала күйдірілген кірпіштен тұрғызылған болуы тиіс деген пікірге келдім. Бірақ Ақтөбеден бағалы нәрсе таба алмадық, тек бір күміс сақинаны кездестірдік. Көрген қаланың көлемі үлкен». Солай болса да, ғұлама бірден бұл қала туралы толығырақ мәліметтерді ала алмаған сияқты. Өйткені Ақтөбе қаласының жалпы көлемі, оны қоршаған қамалдар туралы жазбайды. Тек, Ақсудың жағасында Төрткөл төбенің қасында орналасқан «Степнинское» деген орыс селосының бар екенін айтқан. В.В. Бартольдтан бұрын да, кейін де XIX ғ. бұл жерде археологиялық зерттеулер жүргізілмеген.

В.В. Бартольд бұдан кейін Шу өңіріндегі үлкенді-кішілі ортағасырлық қалалардың, бекіністердің орындарын көріп, олардан жинақталған ғылыми тұжырымдарын осы еңбегінде жариялаған. Оның ішінде Баласағұн қаласы жөнінде пікірлерін жазба және археологиялық деректерге сүйеніп сәулелендірген. Сөйтіп, әртүрлі зерттеу еңбектеріндегі Баласағұн қаласы туралы айтылған пікірлерді жинақтап және Талас, Шу алқаптарынан ортағасыр қалаларының орнын көргеннен кейін пайда болған ойларын қосып, В.В. Бартольд Ақбешім қаласының орны іздеп жүрген Баласағұн болуы мүмкін деген болжамалы пікірге келген [39]. Ақбешімнің құбыла-батысына жақын орналасқан Бұрана атты қаланың орнын көріп, оның жалпы көлемі кішкентай екенін жазған. Бірақ Ақбешім де, Бұрана да Баласағұнға балама болмайтынын атап өткен. Бұның бәрі Баласағұнның қай жерде орналасқанын дәлелдей алмайтынын айта келіп, В.В. Бартольд алдағы уақытта да Баласағұнның орнын анықтаудың тарихи мәні зор екенін жазған және өзі де осы проблеманы шешуге әрекет еткен.

В.В. Бартольд «Энциклопедия ислама» деген еңбегінде Орталық Азия, Солтүстік Кавказ жерлеріндегі ономастикалық және ортағасырлық қалалардың тарихына қысқаша шолу жасап, «Баласағұн» [40] атты мақала берген. Осы еңбегінде әдеби және археологиялық деректерге негіздеп, Баласағұн проблемасын шешуге едәуір қызмет еткені байқалады. Әсіресе, араб, парсы, түркі тілдерінде жазылған ғылыми еңбектер мен қолжазбаларды кең

пайдаланып, Баласағұн шаһарының орналасқан жерін табуға ұмтылған. Бірақ қолдағы деректердің жетіспеуінің нәтижесінде, бұл мәселеге болжам айтумен шектелген. Ол пікірді де сол күйінде бергенді жөн көрдік: «Баласағұн – город в Средней Азии, местонахождение которого не удаётся точно установить... Город, по-видимому, следует искать в западной части русской области, называемой ныне Семиречье, вероятно на Чу, где и поныне можно увидеть много городищ. На это же, кажется, указывают приводимые Абу-л-Фида» [41].

Баласағұн қаласы туралы осындай ізденістер, болжамдар жинақтала берген. Бірақ бұл жұмбақ дәл шешілмей, Ұлы Қазан төңкерісіне дейін келіп жеткен.

2.3. Кеңес өкіметі жылдарындағы Ақтөбенің (Баласағұнның) зерттелуі

Қазан төңкерісінен кейін Орталық Азиядағы археологиялық зерттеу жұмыстарына көңіл бөліне бастады. 1927 жылы М.Е. Массон Талас және Шу өңірлеріндегі ортағасырлық қалаларды аралап, Ақбешім ортағасырлық қаланың орнында болып, оның қарапайым (схематикалық) жобасын түсірген [42]. Одан кейін, сол жылы А.И. Тереножкин Шу өңіріндегі ескерткіштерді аралап, Ақбешімде болып, ескерткіш туралы мақаласын жариялаған [43]. Бұл зерттеушілер Талас және Шу алқаптарындағы ортағасырлық ескерткіштерге шолу жасаумен шектелген.

1938–1939 жылдары ленинградтық ғалым А.Н. Бернштам Заттық мәдениет тарихы институты (ЗМТИ) ғылыми мекемесінің есебінен Жетісу археологиялық экспедициясын ұйымдастырып, Талас және Шу өңірлеріндегі ортағасырлық археологиялық ескерткіштерді зерттеу жұмыстарын орындады. Ол Таразда аздап археологиялық жұмыс жүргізіп, Қырғызстандағы Ақбешім қаласына айрықша көңіл бөлді [44]. Бірақ бұлардың бәрі Шудың орта ағысында орналасқан Ақтөбе ескерткішінде болғанымен, оны зерттеуге көп көңіл бөлмеген.

Тек, 1941 жылы жергілікті археолог Г.И. Пацевич ортағасырлық Ақтөбе қаласының орнына барып, онда барлау жұмысын жүргізіп, ескерткіш туралы толығырақ мағлұмат қалдырған. Қала шартарапқа қарап орналасқан: солтүстігінің ұзындығы – 265 м, шығысы – 250 м, оңтүстігі – 255 м, батысы – 208 м. Ол биіктігі 1,5-2 м ормен қоршалған. Ескерткіштің дәл ортасында цитадель орналасқан. Оның ұзындығы: солтүстігі – 35 м, батысы – 60 м, оңтүстігі – 80 м және шығысы – 50 м. Оның төрт бұрышында биіктігі 5-9 м 4 мұнара (минарет) бар екенін жазған. Бұл берілген

деректерді өзінің зерттеу (шолу) пікірі бойынша шамамен беріп, оны VII–XIII ғғ. ескерткішіне жатқызған [45]. Солай болса да, Кеңес үкіметі кезінде бұл ескерткіш туралы алғашқы мағлұмат берген ғалым.

Бұдан кейін, 1951–1953 жылдары П.Н. Кожемяко Шу өңіріндегі ертедегі ортағасырлық қалаларды және қоныстарды археологиялық тұрғыдан зерттеп, оның нәтижесін өз алдына кітап етіп шығарған [46]. Осы еңбегінде автор Ақтөбе ескерткіші туралы біршама мәліметтер берген. Енді соларға тоқталайық. Ақтөбені зерттеп, оған «Степнин қалашығы» деген ат берген. Бұл осылай аталатын Ақтөбенің батыс-түстігінде 3 км жерде орналасқан Қырғызстанға қарайтын ауылдың аты. Қазіргі кезде бұл қонысты «Сабыр елді мекені» деп атайды. Ол ауылдың ішінде кішігірім ортағасырлық қоныстардың орны бар. 1941 жылы Сабыр мекенін Г.И. Пацевич көрген.

1989 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік ұлттық университетінің археологтары зерттеп, өздерінің көрген-білгендерін жазған. Сабыр қонысы сопақша келген алаңқайы бар төбе, төменгі алаңқай 170x115 м, биіктігі – 2,5 м, әрқайсысының жағында диаметрі 60 м, биіктігі 3 м төбе бар. Сол жерден құмыралардың сынықтарын және т.б. заттарды жинаған. Соларға негіздіп, бұл ескерткішті X–XII ғғ. жатқызған [47]. Ауылдың ортасынан Қарабалта өзені өтіп, Ақтөбенің үстімен Шу өзеніне құяды. Отаршылық жылдарында бұл жерге Ресейден босып келген орыстар қоныстанған. Сол жерде олардың ұрпақтары жергілікті халықтармен араласып жасайды. Сөйтіп, Степнин (Сабыр) тұрақты мекенінің Ақтөбе қаласымен еш қатысы жоқ. Оның төңірегіндегі көптеген ортағасырлық мекендердің бірі деп қараған тура болатын шығар.

П.Н. Кожемяко Ақтөбені жан-жақты шолып, барлағаннан кейін, оны өзінің еңбегінде «Степнин қалашығы» деп жазған. Мүмкін, автордың өзі Қырғызстанның ғалымы болғандықтан, Қазақстан жерінде орналасқан ескерткішті көрші елдің мұрасына айналдыруды көздеген болуы тиіс. Қалай болса да, шындық бұрмаланып жазылған. Негізінде Ақтөбе археологиялық ескерткіші қазақ жерінде, сол халықтың мәдени мұрасына жататыны даусыз.

Бұдан кейін, П.Н. Кожемяко Ақтөбе ескерткішінің схемалық жобасын жасап, қаланы қоршаған бекіністерді көрсеткен. Орлардың жалпы ұзындығы 39 шақырымға жететінін айтқан. Бізге дейін сақталып қалған ордың тереңдігі 3-3,5 м; оның тағанының ені 18-20 м. Ордың сыртынан жүргізіп қойған су жүйелерінің ені 8-10 м; тереңдігі 0,6-0,8 м екенін баяндаған [48]. Қаланы қоршаған орлардың 3 жерінде барлау қазба жұмыстарын жүргізген. Ішкі

бекіністің үстінен 4x4 м археологиялық қазба жасаған және оны 2,5 м-ге тереңдетіп, кездескен деректерге сүйеніп, бекініс бұзылмай тұрған кезде ордың биіктігі 5-6 м болғанына көз жеткізген. Ор саз балшықтан пахса тәртібімен өріліп шығарылған [49]. Бұл археологиялық барлау жұмысы Ақтөбедегі бекіністердің сырларын толық аша алмаса да, қала бекінісінің үлкен және мықты екенін дәлелдейді.

Бұдан кейін, археолог цитадельде барлау жүргізу үшін, оның үстіндегі шұңқырды 4,19 м тереңдетіп, кездескен заттарға негіздеп, Ақтөбе ескерткішін IX–XIII ғғ. жатқызған [50]. Осы археологиялық шолудың нәтижесінде, ізденуші Ақтөбенің цитаделі мен шахристаны жоқ, соған қарағанда, бұл феодалдардың мекені және әскери бекінісі болса керек деген қорытындыға келген [51]. Осындай болжаулармен шектеліп, П.Н. Кожемяко Ақтөбе ескерткішінде көлемді қазба жұмыстарын жүргізбеген.

Бұдан кейін, Ақтөбе қонысын ешкім зерттемеген, сол күйінде қала берген. Тек, 1967–1968 жылдары Жамбыл облысының жерді суландыру шаруашылығы Ақсу өзенін бөгеу, ескерткіштің орталығынан Ақсу қоймасын салмақшы болып, қоныстың орталығы цитадельді, оны қоршаған шахристанды жер қазу техникаларымен бүлдірген. Рабадты қақ жарып, ұзындығы 3 шақырым, ені 100-150 м канал қазған. Осы жүргізілген қазба жұмыстары кезінде, елді мекендердің орындары қирап, олардан әртүрлі бұйымдар шыға берген соң, басшы орындарға хабар айтып, су қоймасын салу уақытша тоқтатылған.

Тек, 1974 жылы қазіргі Әбу Насыр әл-Фараби (сол кезде С.М.Киров) атындағы Қазақ ұлттық университеті студенттерінің археологиялық тәжірибе өтетін орнын (базасын) құру мақсатымен, университет археологтары (У.Х. Шәлекенов, Н. Алдабергенов) Ақтөбе ескерткішіне келіп, оның база болуға қолайлы екеніне көз жеткізген. 1974 жылы студенттердің бірінші тобы сол жерде археологиялық тәжірибеден өтті. Міне, содан бері Ақтөбедегі студенттердің тәжірибелік базасында тарих факультетінің 1-курс студенттері тәжірибеден өтіп келе жатыр.

Отыз жылдан астам уақыттан бері Ақтөбе (Баласағұн) қаласының орнында жүргізілген археологиялық зерттеулерден табылған бай деректер көптеген журнал, газет мақалаларында, жеке кітаптарда жарық көрді. Мысалы, 1992 жылы Алматы қаласында шыққан У.Х. Шәлекеновтың «Құм басқан қала»; М. Елеуов, Н. Алдабергеновтың «Ақтөбе – Степнинское қаласының қалдығы» (Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштер жиынтығы. Жамбыл облысы, 2002 жыл). Баласағұн ескерткіші туралы көптеген осындай көлемді еңбектер жариялан-

ды. Оларға өз реттері бойынша, осы монографияның тарауларында тоқталамыз.

1938–1939 жылдары ленинградтық (Санкт-Петербург) ғалым А.Н. Бернштам Заттық мәдениет тарихы институты жанынан Жетісу археологиялық экспедициясын ұйымдастырып, Ақбешім қаласында, оның рабадында кішігірім жерде қазба жұмыстарын жүргізген. Археологиялық зерттеулердің барысында Ақбешімде қолға түскен деректерге негіздеп, Ақбешімді Баласағұн деп жариялап жіберген.

Шығыстанушылардың ғасырлар бойы таба алмай жүрген Баласағұнды таптым деп, А.Н. Бернштам да тарихта «сенсация» жасаған. Осы пікір бойынша, тарихи карталарда, әдебиеттерде Ақбешімнің орнын Баласағұн қаласы деп көрсетіп келе жатыр. Ғылымға «жаңалық» енгіземін деп, А.Н. Бернштам тарих ғылымына дезинформация (жалған пікір) әкелген. Осы жалған пікір өзінің шешімін таба алмай келе жатыр. Көп жылдарға созылған жұмбақты Ақтөбе ескерткішін зерттеу арқылы шешілді деген ғылыми қорытындыға келіп отырмыз. Енді ортағасырлық Ақбешім мен Бұрана қалаларының Баласағұн бола алмайтынына тоқталайық.

2.4. Ақбешім мен Бұрана Баласағұн қаласының баламасы бола алмайды

Ортағасырлық Ақбешім – Қырғыстан Республикасының Тоқмақ қаласының оңтүстік-батысында 8 км қашықтықта орналасқан археологиялық ескерткіш. 1894 жылы бұл қаланы В.В. Бартольд көріп, өзінің пікірін жазған: «Ақ-Пишин (Ақбешім. – У.Ш.) ортағасырлық үлкен қаланың орнына ұқсайды. Ол үш бөліктен құрылған: цитадель, шахристан және рабад. Ол дөңгеленіп салынған қамалмен (ормен) қоршалған. Оның шет жақтарында елді мекен орындарының бар екені байқалады. Қаланың тауға жақын жайласқанына қарағанда, жаугершілікті далалық (тегіс) жақтан күткенге ұқсайды» [52].

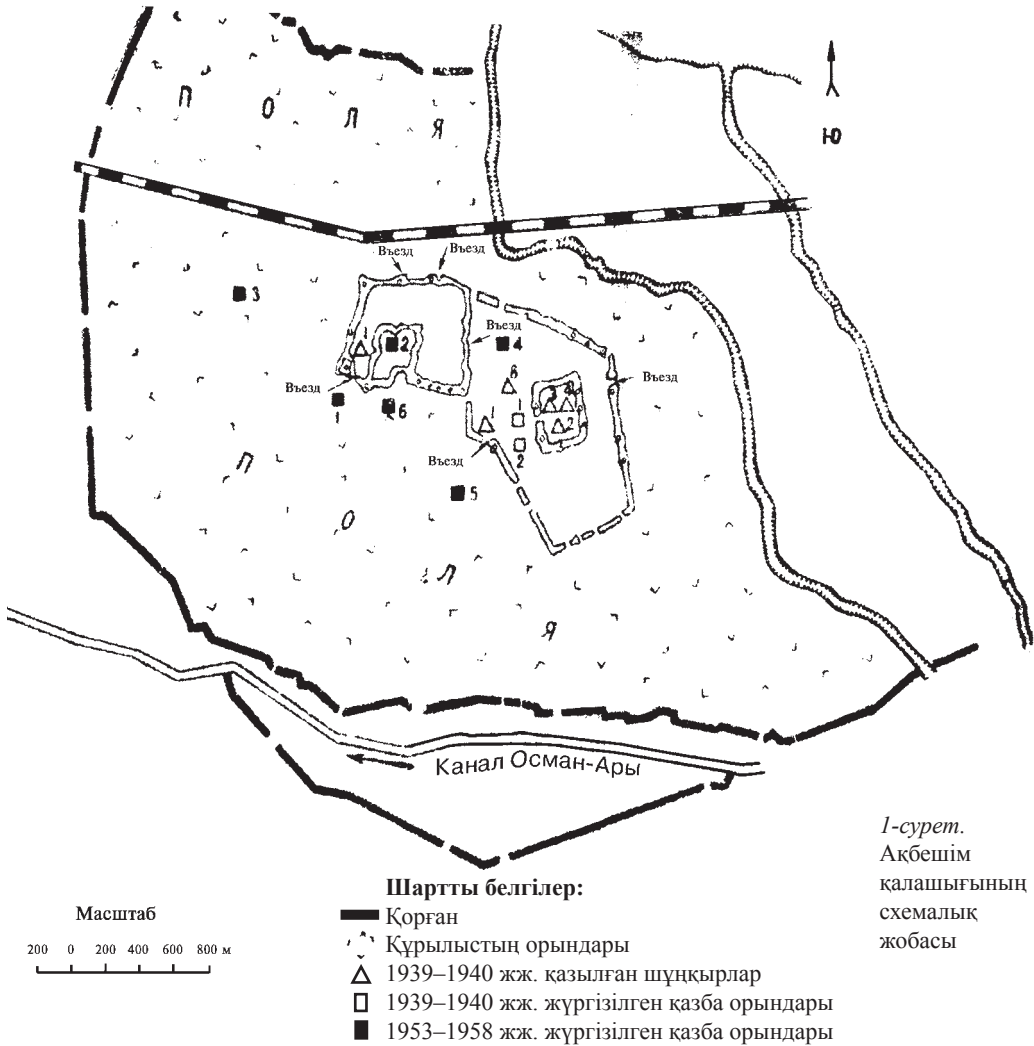
Ақбешім мен Бұрананы көргеннен кейінгі В.В. Бартольдтың жазған болжау пікірін сол күйінде келтірейік: «Мнение о тождестве Бураны с Баласагуном было высказано мною (в статье, на которую ссылается г-н Петровский) только в качестве предположения: несостоятельность его нельзя доказать, но сколько-нибудь существенных доказательств в его пользу пока тоже нет. Бурана и ближайшие к ней развалины занимают очень незначительное пространство, гораздо меньше, чем Ақ-пишин; если Баласагун находился в этой местности, то его с большой степенью вероят-

ности можно отождествить с Ак-Пишином, Бурана в таком случае могла составлять какое-нибудь загородное предместье» [53].

В.В. Бартольдтың Ақбешім мен Бұрана қалаларын Баласағұнға жатқызу туралы айтқан жорамалы оқырмандарға түсінікті болу үшін түпнұсқасын сол күйінде келтірдік. Ғұлама бұл екі қаланың орнын Баласағұнға жатқызу үшін нақтылы деректердің жоқ екенін ашық айтып, тек өзінің болжауы бойынша пікірін білдірген. Міне, осы болжамды шындық санап, А.Н. Бернштам, жоғарыда айтқандай, дезинформацияға жол беріп, бұрыннан шиеленіскен проблеманы одан да бетер күрделендірген. 1953–1954 жылдары А.Н. Бернштамның басшылығымен Семиречин археологиялық экспедициясы Шу өңіріндегі ортағасырлық археологиялық ескерткіштерді зерттеп, Ақбешім қаласында тұрақты қазба жұмыстарын жүргізді. Зерттеу барысында Ақбешім шахристанының көлемі 35 га, рабады – 60 га болған, қаланы қоршаған қамалдарды көрсеткен. 1938–1939 жылдары осы экспедиция қалаға барлау жұмысын жүргізді, 6 жерден шурф (шұңқырлар) қазып, одан табылған заттарға негіздеп, А.Н. Бернштамның мынадай қорытындыға келгені туралы сол экспедицияның бас археологы болған, қазірде Ломоносов атындағы МГУ-дың профессоры, тарих ғылымдарының докторы Л.Р. Қызыласов былай жазады: «В 1938–1939 гг. разведочную шурфовку городища, а также сравнительно небольшие раскопки в рабаде произвела Семиречинская археологическая экспедиция ИИМК под руководством А.Н. Бернштама. Последний, опираясь на некоторые добытые при этих работах археологические материалы, более категорично, чем В.В. Бартольд, высказался за отождествление городища Ак-Бешим с древним Баласагуном и впоследствии во всех своих работах называл это городище не иначе, как Баласагун» [54].

1953 жылы КСРО-да Қырғыз кешендік археология-этнографиялық экспедициясы ұйымдасып, оның Шу археологиялық бөлімінде Ақбешім ортағасырлық қаласының орнын кең көлемде археологиялық жағынан зерттегені белгілі. Бұл бөлімге Л.Р. Қызыласов басшылық етіп, 1953–1954 жылдары бірінші рет Ақбешімде кең көлемдегі археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген. А.А. Бернштамның басшылығымен Ақбешімді барлау мақсатында бірнеше шұңқырлар қазылған және онша үлкен емес көлемде рабадта қазба жұмысы жүргізілген болса, енді осы экспедицияның Шу бөлімі кең көлемде тұрақты қазба жұмыстарын Ақбешімнің бес жерінде орындаған: цитадельде, шахристанда және рабадта (1-сурет). Картада көрсетілгендей, 1953–1954 жылдары осы жер-

1-сурет.
Ақбешім қалашығының схемалық жобасы

лерде археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізіліп, Ақбешім ескерткішінің қойнауында ғасырлар бойы жасырынып жатқан сырлары ашылды.

1953–1954 жылдары Ақбешімде 5 жерде қазба жұмысы жүргізілген: цитадельде – ол ескерткіштің оңтүстік-батыс бұрышындағы көлемі 60x60 м, биіктігі 8 м, төрт бұрышты бөлігі. Оны екі мерзім қазып, 5 мың шаршы метр топырақ шығарған. Цитадельдің кам кірпіштен соғылғаны анықталған. Бұл төбе батыстан шығысқа қарай 85 м-ге созылып жатыр, ал оның ені 35 м-ге тең, төбесінің биіктігі 4,2 м. Қаланы қоршаған ордың жалпы ұзындығы 11 км [55]. Бұл келтірілген деректерге қарағанда, Ақбешім – цитадель ескерткіштің бір бұрышында

орналасқан көлемі кішкентай бекініс. Оның қабырғасының жалпы ұзындығы 850 м-ді құрайды. Қалған 4 қазба жұмысы шахристанда, рабадта, камалда және будда храмында жүргізілген. Қазба жұмысы кезінде Ақбешімнің архитектурасы, құрылыс заттары анықталған. Қаланың дуалдары мен бекіністері қам кірпіш пен пахса блоктарынан құрылған. Қазба кезінде тастан жасалған әртүрлі бұйымдар, бөлмелердің ішін безендірген декорлар, қабырғаға салынған суреттер, түсті металдардан жасалған зергерлік әшекейлер, буддалардың бейнелері, қыштан істелген ыдыстар және т.б. табылды. Екі жылғы археологиялық зерттеудің нәтижесін Л.Р. Қызыласов өзінің көлемді мақаласында (86 бет) жариялаған. Осы табылған деректерге талдау жасап, оларды V–X ғасырларға жатқызған. Қарахан империясы кезінде Ақбешімдегі өмірдің тоқтағаны жөніндегі тұжырымға келген [56].

Л.Р. Қызыласовтың Ақбешімдегі жүргізген археологиялық зерттеулері барысында қолға түскен ғылыми деректерге сүйеніп, көптен іздеген Баласағұн туралы жаңа пікірін түпнұсқасында келтірейік: «Как видно из вышесказанного, исследованные нами объекты располагались во всех основных частях городища, но нигде не было обнаружено ни жилых сооружений, которые относились бы ко времени позже X в., ни слоев, связанных с ними, ни построек, сооруженных из обожженных кирпичей. Особенно показательны в этом отношении результаты наших работ в центре шахристана» [57].

Ақбешім қаласының барлық негізгі бөліктерінде жүргізілген қазба жұмыстары кезінде, X ғасырдан кейінгі уақытқа жататын тұрақты салынған үйлердің, бекіністердің және күйдірілген қыш кірпіштен тұрғызылған құрылыстар орындарының кездеспегенін тілге тиек еткен. Әсіресе, осындай мәдени қабат шахристанда жүргізілген қазбада ұшырамаған. Соған қарағанда, Ақбешім қаласының тарихы V–X ғғ. қамтиды. Автордың пікірі бойынша, XI–XII ғғ. үстемдік еткен Қарахан әулеттері кезінде, бұл қала қирап, ол археологиялық ескерткіш ретінде сақталғандығы баяндалады. Сонымен қатар, Ақбешімді қазған кезде табылған заттардың басым көпшілігі түркештердің мәдениетіне жататыны айрықша аталған [58]. Осындай кең көлемдегі зерттеудің нәтижесінде Л.Р. Қызыласов мынадай қорытындыға келген. Оны сол күйінде келтірсек: **«Все вышеизложенное приводит нас к выводу, что отождествление городища Акбешим с историческим Баласагуном, сделанное еще В.В. Бартольдом, а в последствии поддержанное А.Н. Бернштамом, который при этом опирался на так называемые «каракиданские» памятники из своих раскопок 1940 г. в рабаде, не может быть ныне принято.**

Исторический Баласағұн – блестящую столицу караханидов XI–XII вв., город, просуществовавший, согласно письменным источниками, вплоть до XIV в., – надо искать в другом месте» [59].

Л.Р. Қызыласовтың бұл келтірген ғылыми тұжырымымен келіспеу қиын. Өйткені бұл Ақбешімді кең көлемде зерттеп, одан табылған археологиялық деректерге шынайы ғалым ретінде талдау жасап, соның нәтижесінде айтылған қорытынды. Л.Р. Қызыласов ақиқат шындықтан аттамай, ғалым ретінде Ақбешім туралы жиналған деректерге негіздеп, өзінің ұстазы А.Н. Бернштам екеуінің алғашқы Баласағұн туралы жазған пікірлерінен қайтып, Ақбешімде Қарахан дәуірін сәулелендіретін заттардың шықпағанын тілге тиек еткен. Бұндай тұжырымға келуді ашық-айқын айту тек шынайы ғалымдардың қолынан келетін іс. Бұл пікірді «Қазақстан тарихында» жазылған деректер де қуаттайды: «Оғұл шахтың немере інісі Сатұқ Боғра-ханды (915–955) Қарахан әулетінің негізін салушы деп есептейді. Исламды қабылдап, Саманилердің қолдауын пайдалана отырып, Сатұқхан Оғұл шахқа қарсы шығып, оны талқандады, сөйтіп, Тараз бен Қашқарды бағындырды; 942 жылы ол Баласағұн билеушісін құлатып, өзін жоғарғы қаған деп жариялады. Шындығына келгенде, Қарахан мемлекетінің тарихы осы уақыттан басталады... XII ғасырдың бірінші жартысында (1130 ж. – *У.Ш.*) Қарахан мемлекеті іс жүзінде тарихи сахнадан шығып қалды» [60]. Бұл келтірілген үзіндіден Қарахан мемлекетінің 915–955 жылдардан бастап, 1130 жылға дейін дәурендегенін көреміз. Сонда Л.Р. Қызыласов Қарахан мемлекетінің хронологиялық үстемдік еткен кезеңін бір ғасырға кеміткен. Яғни, бұл мемлекет тарихы 915–1130 жылдарды қамтиды. Оның басты астанасы Баласағұн болған.

Қарахан әулеті екі ғасырға жақын (188 жыл) үстемдік еткен кезде, үлкен империяға айналып, көптеген жерлерді өздеріне қаратып, олардың экономикасын, мәдениетін біршама дамытты. Қалалардың саны көбейіп, қолөнер кәсібі дамыды. Оның ішінде күйдірілген сапалы қыш кірпіштер, ыдыстар жасайтын үлкенді-кішілі шеберханалар ең жайды. «IX–X ғғ. жапсырма керамика (липкая) және қалыпта жасалған топтарының өзгеруімен сипатталады; жапсырып жасалған ыдыстардың үлесі 35-40 пайыздан 15-20 пайызға дейін азайды... XI–XIII ғасырлардағы керамиканың бәрі құмырашының ұршықшасында (гончарный круг) жасалған деуге болады» [61]. Сөйтіп, қыштан жасалған заттар көбейіп, олардың сапалары да жақсарған. Солардың арасында өте сапалы күйдірілген кірпіштер кең көлемде құрылыста пайдаланылған. Бұл дәуірдің ескерткіштері жоғарғы қабатта сақталған. Ақбешімді

қазғанда, оның жоғарғы қабатынан Қарахан дәуірінің күйген кірпіштерінің, қыш ыдыстарының кездеспеуін, ол қаланың X–XII ғасырларда өмір сүрмегендігін Л.Р. Қызыласовтың тілге тиек етуін ғылыми тұжырым деп қараған жөн. Ақтөбе (Баласағұн) қаласынан Қарахан дәуірінің қыштан жасалған бұйымдары, құрылыстары мол көлемде табылды. Баласағұндағы қазба жұмысы кезінде табылған заттар кітаптың соңғы бөлімдерінде мол берілген.

Л.Р. Қызыласовтың бұл ғылыми тұжырымынан кейін, Қырғызстан Республикасының тарихшылары, археологтары Ақбешім ескерткішінің оңтүстік-шығысында 5 км қашықтықта орналасқан Бұрана қалашығын Баласағұнмен ұқсастырып жүр. Бұл ескерткіш жоғарыдағы тоқталған Ақбешімнен де көлемі жағынан кіші, әлемге әйгілі тарихи Баласағұнға жақындамайтын қалашық.

Енді Бұранаға қысқаша тоқталайық. Ол суы тайыз Бұрана өзенінің екі жағасында орналасқан. Тоқмақ қаласының оңтүстігінде 15 км қашықтықта, Дон-Арық ауылының шығыс жағында. Қаланың шығыс-батысының ұзындығы 570 м, оңтүстігі – 600 м, шығысы – 500 м. Бұрана ормен (қамалмен) қоршалған. Шығыс жағы екі қатар, батысы бір қатар. Бірақ толық дөңгелек емес. Ордың сақталған биіктігі 1,5-1,7 м, ені 14 м, ордың жалпы ұзындығы 11 км. 1954 ж. П.Н. Кожемяко Бұрананы зерттеп, 5 жерден шурф қазған кезде 24x4 см-ге тең күйдірілген, 30x15x10 см-лік қам кірпіштер, қыштан соғылған құмыралар, ыдыстар және олардың сынықтарын тапқан. Қоршаған орды да жоғарыдан төмен қарай екі жерден кесіп түскенде, бекіністің пахсадан (иленген саздан) соғылғаны байқалып, оның сақталған ені 3 м, биіктігі 1,85 м екені анықталған. Бұрананы қазғанда айтарлықтай Қарахан дәуірін сәулелендіретін күйдірілген кірпіштер, құрылыстар, ыдыстар кездеспеген. Тек, осы дәуірге жататын 8 шаршы метр көлеміндегі Бұрана мұнарасы ашылған [62].

Бұрана туралы бұл келтірілген зерттеулерге қарағанда, бұл ескерткіштің Ақбешімнен де кіші дәрежедегі мекен екенін байқаймыз. Мұны зерттеген маман Л.Р. Қызыласов та мойындайды. Ол Бұрана туралы өзінің пікірін былайша қорытқан: «Бұл қала Бұрана сайының бойына орналасқан, онда XI ғ. қыш кірпіштен салынған төрт бұрышты мұнара сақталған. Бұранада Қарахан дәуіріне жататын XIII–XIV ғғ. қабаты жоқ. Көлемі кішкентай...» Оны тарихта әйгілі Баласағұнмен салыстыруға болмайтынын айта келіп, Ақбешім мен Бұрана жөнінде үзілді-кесілді ғылыми тұжырымға келген: **«Таким образом, ни городище Ак-бешим, ни городище Бурана не могут связываться с историческим Баласагуном. Их забытые имена еще предстоит установить историкам Киргизии»** [63].

1951–1953 жылдары П.Н. Кожемяко Шу өңіріндегі ертедегі ортағасырлық қалаларды және қоныстарды археологиялық тұрғыдан зерттеп, оның нәтижесін өз алдына кітап етіп шығарған [64]. Бұл еңбекке ұзын қорғанды 12 қаланың стратиграфиясы, онша үлкен емес 15 қоныс пен бекініс кірген. Осы жерде 56 объектінің стратиграфиясына негізделген қазба жұмысы жүргізілсе, құлаған 16 қоныстың қабырғалары жоғарыдан төмен қарай кесіліп зерттелген. Осы зерттеу кезінде табылған деректерге сүйеніп, көптеген ортағасырлық қоныстарға, оның ішінде Ақбешім, Бұрана және Ақтөбе (Степнинское) және т.б. қалалардың схематикалық жобасын сызып, олардың кейбіреулерінде шұңқырлар қазып барлаулар жүргізген.

П.Н. Кожемяконың берген деректері бойынша, Ақбешім қонысының мәдени қабаты 7,5 м тереңдікте. Шахристанның батыс қабырғасының ұзындығы 400 м, солтүстік қабырғасы 600 м, шығысы 500 м, оңтүстігі 700 м екенін көрсеткен. Қаланың оңтүстік-батысында шеті төрт бұрышты 60x60 м, биіктігі 30x30 м-ге тең цитадельдің бар екенін айтқан. Қала 11 шақырымға созылған ормен қоршалған. Егерде, Ақбешімнің шығыс қабырғасы ормен жалғасқанын есептесек, қамалдың жалпы ұзындығы 16 шақырымға жететіні айтылған. Ордың қазіргі сақталған тереңдігі 1,2-1,5 м, ені 12 м. Осы жүргізілген археологиялық зерттеулердің барысында, Ақбешім қаласының екі үлкен мәдени қабаттардан тұратыны анықталды. Төменгі қабатынан V–VI ғасырларға жататын соғды кезеңдерінің қыштан істелген ыдыстары мен ақшалары табылса, жоғары қабатынан IX–X ғасырда пайда болған бұйымдар табылған. Шахристанның шығысын қазғанда христиан (несториандық) шіркеуінің қалдығымен бірге, мүрде табылған. Ал, шахристанның шетінен VI–VIII ғасырға жататын буддистік храм ашылған [65].

Бұрана қаласын 1954 жылы П.Н. Кожемяко да зерттеп, оның құрылысын анықтап және схематикалық жобасын сызған (2-сурет). Осы археологиялық зерттеу кезінде ескерткіштің құрамын барлау үшін 5 жерден кішігірім қазба жұмысын жүргізген. Оның төртеуі Бұрананың орталығында жүргізілсе, біреуі қаланың шет жағында атқарылған. Бұл қазбаларды қаланың жобасынан байқауға болады.

Өткен ғасырдың 50-жылдарындағы жоғарыда аталған археологтардан кейін, Ақбешім мен Бұранада кең көлемдегі қазба жұмыстарын Қырғызстан археологтары ойдағыдай жүргізе алмай келе жатыр. Алайда бұл ескерткіш туралы кейбір жарық көрген жұмыстарға тоқталайық.

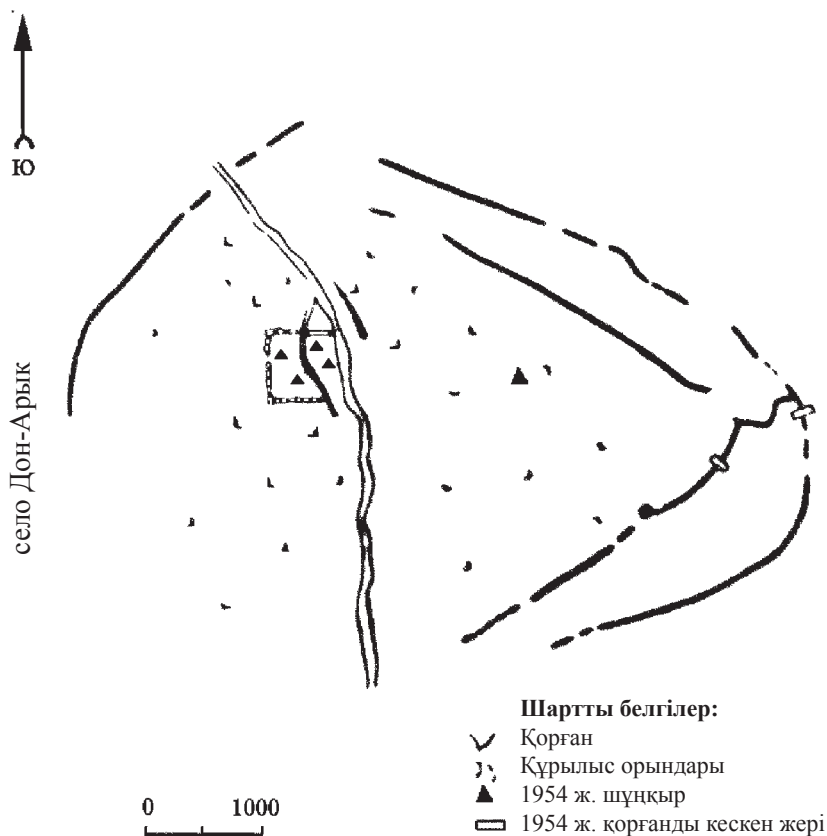
«Бұрана» [66] атты кітап екі бөлімнен тұрады: 1. М.Е. Массон-

ның «Начальные этапы изучения Бураны» мақаласы; 2. В.Д. Горячеваның «История дальнейшего изучения охраны памятников Бураны 1930–1980 гг.» атты мақаласы. Бірінші бөлімде ортағасырлық Бұрана ескерткішінің 1929 жылға дейін зерттелу тарихына көңіл бөліп, әртүрлі авторлардың бұл ескерткіш туралы айтқан пікірлеріне тоқталған. Олардың ішінде Бұрананың шынайы сырын ашатын деректерді келтірген. Оның үстіне белгілі ғұлама Бұрананы көріп, онымен танысып, Қарахандар дәуірінде салынғанын айта келіп, Баласағұнның орналасқан жері жөнінде В.В. Бартольдтың пікірін қолдаған. Бұрана қаласының Баласағұнға ұқсамайтынын да, оның көлемі шамамен 28 га-ға тең екенін де М.Е. Массон жазған [67]. Жалпы алғанда, терең мәндегі ғалым М.Е. Массон пайдаланған деректерге шынайы ғылыми мән беріп, Бұрана қаласының Қарахандар әулеті кезінде салынғанын, оның XII ғ. дейін өмір сүргенін асырмай және кемітпей баяндаған.

Бұл кітаптың екінші бөліміндегі В.Д. Горячеваның мақаласы Бұрана ескерткішінің 1930–1980 жылдардағы тарихи археологиялық зерттеулеріне арналған [68]. Оны кімдер, қай жылдары көргеніне және жүргізілген зерттеу жұмыстарына, Бұрана мұнарасының қайта қалпына келтірілгеніне шолу жасаған [69]. Бұрана мұнарасын қайта өңдеуден өткізуде біраз жұмыстар Кеңес өкіметі кезінде жасалғаны байқалады. Бұл жөнінде Д.Ф. Винниктің мақалаларында жазылған [70].

1975–1976 жж. Қырғызстан Академиясы жанындағы Тарих институтының «Бұрана» атты археологиялық тобын В.Д. Горячева басқарды. Сол жердегі қазба жұмыстарымен кезінде танысқан болатынбыз. Бұл зерттеудің күрделі бөлігі қаланың оңтүстік дуалында жүргізіліп жатқанын көргенбіз. Осы жылдарда Бұранадағы қазба жұмыстары жүргізілген территорияның көлемі 320 шаршы м деп көрсетілген. Зерттелген жерлерден X–XIV ғғ. тура келетін түрлі деректер кездескен. Әйтсе де, Бұрана қаласын әлде де кең көлемде зерттеп, оның сырын толық ашу алдағы уақытта болатын шығар. В.Д. Горячева өз еңбегінде қазба кезінде табылған деректерге сүйене отырып, осы қаланың Баласағұн екенін дәлелдеуге барынша күш салған. Оның пікірінде ғылыми тұжырымнан бұрын, патриоттық сезім басым болып келеді. Бұл тәсілден ғылымға еш жаңалық қосылмайды. Ойын дәлелдеуде В.Д. Горячева Махмұд Ибн-Валидың пікірін бұрмалап, Қашқардың адамдары қалмақтарды Қарабалта өзенінің маңында қуып жеткенін арнайы атамай кеткен. Оның себебі, Қарабалта өзені осы күнгі Баласағұн деп жүрген Ақтөбе қаласының үстінен ағады. Ол Гурхан Баласағұнды 16 күн қоршап, қала тұрғындарын қанға батырып, Баласағұнды үш күн өртеп, қаланың белгілі

2-сурет.
 Бұрана қалашығының схемалық жобасы (П.Н. Кожемяко)

47 мың адамын өлтіргенін де атамайды. Солай болса да, ол эмоцияға беріліп, барлы-жоқты деректермен кішкентай қалашық Бұрананы Баласағұн деп дәлелдемекші. Шындықты бұрмалау, ғылымға қиянат келтіру және қисыны келмейтін жалғандықпен ақиқатқа жету мүмкін емес. Ақбешімнің Баласағұн бола алмайтынына көзі жеткен соң, кейбір қырғыз археологтары одан да кіші Бұрананы Баласағұн деп жүр. Бұрын-соңды бұл қаланың Баласағұн бола алмайтынын В.В. Бартольд және басқа да шығыстанушылар ашық айтқандарына жоғарыда тоқталғанбыз.

Кеңес өкіметі кезіндегі Ақбешім мен Бұрана қалаларындағы археологиялық зерттеулер кезінде орын алған кейбір жеңіл ойлар да жетерлік, олар ғылыми деректермен дәлелденбеген. Қырғызстан тарихшылары алдымен Ақбешімді, кейін Бұрананы Баласағұн деп жариялап, оны тарихи карталарға да салып көрсетіп жіберді. Қырғыз КСР-нің бес томдық тарихының 1-ші томында: «Баласағұнның қай жерде орналасқаны жөнінде ғалымдардың әртүрлі пікірлері бар. Олай болса да, Токмақтан қашық емес жерде орналасқан Бұрана Баласағұн болуы керек» деп көрсетілген. Бұл

пікірді болжау деп қана қарауға болмайды, себебі осы кітаптың көп жерінде Бұрананың Баласағұн екенін ашық жазған және картадан да көрсеткен. Осыған қоса, кейінгі жылдары Бұрананы Баласағұн деген ғылыми еңбектер мен көркем әдебиеттер де пайда болды. Мысалы, белгілі Қарахан қағанатының тарихын зерттеуші О. Қараев: «Біздіңше, бұрынғы Қарлұқ мемлекетінің орталығы болған қаласын (Шу өңіріндегі Бұрана қалашығы) алдымен Қарахандықтар жаулап алған» [71], – дейді.

О. Қараев осы монографиясында, өзінің басқа да еңбектерінде Ақбешім Баласағұн деген пікірде емес, Бұрананың Баласағұн екеніне күмәнданбайды. Оны өзінің «Қырғызстан маданияты» атты мақаласында жазып, біздің пікірімізді сынға алады. М. Қылабековтың «Баласағұн кімдікі?» – деген мақаласы жарияланды. Көріп тұрғандай, мақаланың аты да дұрыс қойылмаған. Баласағұн ешкімнің, бірде-бір халықтың меншігі емес. Бұл қаланың өмір сүріп тұрған кезінде, Орталық Азия түркілері ұлтқа әлі бөлінбеген болатын. Олар тайпа-тайпа болып, үлкенді-кішілі мемлекеттерге бөлшектеніп тіршілік еткен кезде салынған қалалардың бірі – Баласағұн. Ол барлық түркі тілдес халықтардың мәдени мұрасына жатады. Оны меншіктемей, қаланың қай жерге орналасқанын айқындау күрделі мәселелердің бірі дегеніміз жөн шығар. Осындай мақалалармен Баласағұн проблемасын шешу мүмкін емес. Баласағұнның ертедегі түркілер салған қала екенін, ірі мәдени орталық болғандығын дәлелдеудің мәні зор. Егерде Баласағұн Қырғызстан жерінде орналасқан қала екені рас болса, оны ақиқат ғылыми деректермен дәлелдеу керек. Бұрананың Баласағұн екеніне күмәнданбайтын қазақстандық К. Байпақов сияқты ғалымдар да бар. Ол өзінің еңбектерінде ғылыми дәлелденбеген пікірінен қайтқан жоқ [72].

Бұл пікірді қолдаушылардың тағы бірі М. Елеуов: «Баласағұнмен баламаланып жүрген келесі қала ортағасырлық Ақтөбе. У.Х. Шәлекеновтың бірқатар мақалалары мен еңбектерінде Ақтөбе қаласы тарихи Баласағұнмен баламаланған. Ақтөбе түркі керуен жолынан солтүстікке қарай 45 км жерде, Ақсу мен Қарабалта өзендері жағасында орналасқан ұзын қорғанды қала. Тарихи-топографиялық құрылымы жақсы сақталған, көлемі жағынан Шу өңіріндегі үлкен қалалардың бірі. Ақтөбенің әртүрлі бөліктерінде жүргізілген стратиграфиялық және кең көлемді қазба жұмыстарының нәтижесінде, қаланың VI–XIII ғғ. аралығында өмір сүргені анықталды. Біз Ақтөбе қаласының түркі керуен жолынан солтүстікке қарай 45 км жерде орналасқанын, оның төңірегінде аттары жазба деректерде аталған ортағасырлық қалалар мен елді мекендердің жоқтығын және бұл қаладағы тіршіліктің

XIII ғ. басында-ақ тоқталғанын ескере отырып, Ақтөбе Баласағұн деген пікірге қосыла алмаймыз. Сөз жоқ, Ақтөбе Шу өңіріндегі аса үлкен қалалардың бірі, оның қорғаныс жүйесі жан-жақты ұйымдастырылған, Тасөткелге баратын керуен жолында тұрған қала ретінде оның аты жазба деректерден табылатынына сенгіміз келеді» [73].

Жоғарыда тоқталып өткеніміздей, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық мемлекеттік университетінің археологиялық экспедициясы Ақтөбе ескерткішін 1974 жылдан бастап зерттеп келе жатса, соның белсенді қазушыларының бірі М. Елеуов болатын. Ақтөбенің көптеген сырлары мен қырлары осы зерттеушінің көз алдында ашылды. Ол өзінің археологиялық зерттеуін осы Ақтөбеден бастап, мол жинаған деректерге негіздеп кандидаттық және докторлық диссертацияларды қорғаған азамат. Соған карамастан, М. Елеуовтың Ақтөбеден табылған деректерге дұрыс, ғылыми мән бере алмағанына қайран қаламыз. Бұл олқылық жоғарыдағы М. Елеуовтің тұжырымынан байқалады: 1) Ақтөбе түркі керуен жолынан 45 км қашықта жатқанын айтқан. Тасөткелдегі Тасқаланы М. Елеуовтың өзі қазды. Бұл солтүстік Ұлы Жібек жолындағы тарихи өткел және сол жердегі қала. Ол Ақтөбенің солтүстік шетімен жалғасып жатыр. Олай болса, бұл қала әйгілі сауда жолында орналасқан; 2) Әдебиеттерде көрсетілген Баласағұнның төңірегіндегі қалалардың жоқ екенін тілге тиек еткен. Бұл да шындықтан алшақ жатыр, өйткені әдебиеттерде айтылған Баласағұнның төңірегіндегі қалалардың орындары сақталғанын жоғарыда атап өттік. Оларды М. Елеуовтың өзі зерттеп, «Шу мен Талас өңірлері мен ортағасырлық қалалары (VI–VIII ғғ.)» атты монографиясында жазған болатын. Бұл мәселемен автор тікелей айналысып, ол ескерткіштерді кітабына ендіріп, енді Баласағұнның төңірегінде қалалар болмады дегенін түсіну қиын. Баласағұнның төңірегіндегі тарихи жер атамалары М. Қашқариде де бар. Оларға төменде арнайы тоқталамыз. Қазіргі кезде де Ақтөбенің төңірегіндегі Қырғызстан және Қазақстан жерлерінде қалалардың орындары көп. Олардың кейбіреулері: Қарақыршын, Қырықүй, Соқлық, Степное және т.б.; 3) Ақтөбе қаласының хронологиясын VI–XIII ғасырларға жатқызып, оның XIII ғ. басында өмірін тоқтатқанын айтқан. Бұған қарсы айтарлықтай пікір жоқ. Солай болса да, біздіңше, Баласағұн (Ақтөбе) XIII ғасырда тарихи сахнадан түскенімен, онда тіршілік жалғасқан. Біздіңше де, бұл қала 1210 жылы Гурхан (Қаракидандар) кезінде қирап, онан кейін де бүлінген күйінде сақталған. Бірақ бұдан кейін Баласағұн астана болмаған. Бұл кезде Қаракидандарды Шыңғыс ханның жаулап

алынғанына жоғарыда тоқталдық. 1211–1218 жылдарда Баласағұн Кушлуктің қол астына қараған.

Ұзақ жылдар бойы Ақтөбедегі археологиялық қазбаларға және ел арасынан жиналған ономастикалық деректерді жинауда куә болған маман-археолог М. Елеуовтің кейбір құнды деректерді еске алмағанын түсіну қиын. Ақтөбенің төңірегінде табылған тарихи жерлерді Бұрананың төңірегіне кім алып барып орналастырар екен? Бұндай жерлерді жалпы солтүстік Қырғызстан жерінен табу екіталай. Шындық қап түбінде жатпайтын қылыш сияқты, өзінің ақиқаттығын дәлелдейді. Сондықтан, қолдағы кешенді деректер бойынша, Баласағұн қаласының ежелгі орны Ақтөбе атты археологиялық ескерткіш жерінде. Оны ешкім өзгерте алмас деген пікірдеміз.

Біздіңше, Ақбешім және Бұрана екеуі қосылып Сужабты (Суябты) құраған. Бұл пікір тарихи деректерге тура келеді. Мәселен, Кудамы Ибн-Жафар өзінің «Китаб әл-Харадж» атты еңбегінде: «Сужаб екі қаладан (селениеден) тұрады. Біреуін Кубал, екіншісін Сагур Кубал деп атайды. Сагур Кубалдан Барсаханға, онан әрі Қытай шекарасына дейін түйемен күндік жол...» Әбу Райхан Бирунидің картасында Барсахан 93° бойлықта, 46° 30' ендікте орналасқан. Ендеше, осы күнгі Ақбешім, бұрынғы Сужаб (Суяб) Барсаханнан қашық емес» [74] дейді. Ақбешім мен Бұрана өзара жақын орналасқан. Оны қазірдің өзінде де байқауға болады. Ақбешімнен Ыстықкөлге қарай жүргенде Барсахан қаласының орны көрінеді. Сондықтан Кудамы Ибн-Жафар Сужаб пен Барсахан қалаларының онша қашық емес екенін дұрыс көрсеткен. Ақбешімнің үстіне шығып, жай көзбен қарасақ, екі қаланың қазқатар орналасқаны анық байқалады. Бұл екі қаланың біреуі қазіргі Ақбешім, бұрынғы Сагур Кубал болса, екіншісі Бұрана, бұрынғы Кубал болуы керек. Бұл пікір ғылыми тұрғыдан анықталуы тиіс.

Афрасиаб әулеті болып саналатын Қарахандар империясының бас астанасы Х–ХІІІ ғасырларда ірі мәдени-экономикалық орталық Баласағұн қаласы болғанына дау жоқ. Ол туралы тарихи, әдеби деректерде және археологиялық зерттеулерде дәлелденген. Көптен бері шешілмей келе жатқан тарихи мәселелердің бірі Баласағұн қаласының тарихи орнын табу болатын. Оны шешуге шығыстанушылардың тырысқанына тарих куәгер. Олар өздерінің қолға түсірген мәліметтеріне сай түрлі болжамдар, жорамалдар ұсынғанымен, бізге дейін бұл проблема әлі де шешімін таппай келеді. Олардың ішінде В.В. Бартольдтың Баласағұн туралы жорамалдары шындыққа біршама жақын келеді. Өйткені ол Баласағұн қаласының орнын Тараз қаласының солтүстік-шығысындағы Шу өзенінің бойынан іздеуді ұсынған. Баласағұнның Ақбешім болу

мүмкіндігі туралы пікірлерді де қорытындылап, В.В. Бартольд сондай-ақ Бұрананы Баласағұнмен шатастырмау керектігін де баса айтқан.

Ал, А.Н. Бернштам болса осы мәселені шешкен болып, Ақбешімді Баласағұн деп жариялап жібергенін жоғарыда айттық. Алайда кейінгі жылдардағы зерттеулер бұл пікірдің ғылыми негізі жоқ екенін әшкереледі. Енді не болды? Әрине, осындай өзара қайшы пікірлер оқырмандарды алаңдатушылыққа ұшыратып, бұрынғы мәселені одан да шиеленістіре түсті. Л.Н. Гумилев: «Көне түріктер» атты монографиясының «Пікірлер мен күдіктер» деген тарауында А.Н. Бернштамға келесідей мінездеме берген: «Фактілер мен даталарға бей-берекет қарағандықтан да А.Н. Бернштамның мақалалары мен кітаптары ғылымға онша пайда келтіре қойған жоқ» [75].

Л.Р. Қызыласовтың Ақбешім мен Бұрананың Баласағұн бола алмайтыны туралы қорытындысын біз құптаймыз. Өйткені ортағасырдағы Баласағұн туралы деректер жағырафиялық тұрғыдан сипатталған ұзындық пен ендікке жақын келмейді. Қала Тараздың солтүстік-шығысына қарай 250 км аралықта болуы тиіс. Осы деректерге қарағанда, Баласағұнның көлемі үлкен болған. 1210 жылы Тараз қаласының жанында, Талас өзенінің жағасында Мұхаммед Хорезмшах пен Баласағұн билеушісі Гурханмен екі ортада қанды соғыс болып, нәтижесінде Гурхан жеңіліп, Баласағұнға қайтып оралғанда, қала тұрғындары өз ханын қалаға жібермегенін жоғарыда айтқанбыз. Солай болса да, тағы еске түсірейік: хан тұрғындармен 16 күн соғысып, ақыры қалаға кіріп, Баласағұнды 3 тәулік өртеп, 47 мың белгілі адамын өлтірген. Осының өзі-ақ Баласағұнның астаналық қала болғанын дәлелдейді. Шу өңіріндегі бізге белгілі ортағасырлық қалалардың қатарында өзінің көлемі жағынан біз зерттеген Ақтөбе қаласына тең келері жоқ. Тарихи деректерде Баласағұн Ұлы Жібек жолының бойындағы ірі түркі қалаларының бірі. Оның іргетасы ертеде салынып, осы ұлы жол бойындағы тарихта белгілі ірі қалалармен бірге дүниеге келген. Біраз әдеби, тарихи деректерде Баласағұн Қарахан әулеттері кезінде гүлденіп, оның басты астанасы болғаны баяндалады. Соған негіздей отырып, Баласағұнды іздеушілер оны X–XII ғғ. жатқызып, сол ғасырға тура келетін археологиялық мәдениетті тілге тиек етеді. Біздіңше, Баласағұнды сәулендіретін ортағасырлық қала бірнеше қабатты археологиялық ескерткіш. Оның астында антикалық, үстінде ортағасырлық қабаттар жатыр. Ол рабаттардың ең үстінде Қарахан дәуірінің мәдениеті жайласқан. Яғни, X–XII ғғ. мәдениеті. Баласағұнның ең гүлденген, өркендеген уақыты осы Қарахан

әулеттерінің кезі. Олардың алдында өмір сүрген Түркештердің (Сарыүйсіндердің), Қарлұқтардың мәдениеті де Баласағұннан орын алған. Бірақ ол мәдениет астыңғы қабатта болғандықтан, археологтар оны кең көлемде зерттей алмай келе жатыр. Біріншіден, үстіңгі Қарахан мәдениеті қалың, оның астындағы V–VIII ғғ. жету үшін көп күш және уақыт керек. Екіншіден, Ақсу су қоймасын салғандықтан, ескерткіштің астындағы жер асты суы көтеріліп, ол қабатты қазуға үлкен тосқауыл жасауда. Жалпы Баласағұн қаласына антикалық, ортағасырлық мәдениетті өзінің бойында сақтаған ұлы археологиялық ескерткіш ретінде қараған жөн. Баласағұн Самарқанд, Ташкент, Испиджаб (Сайрам), Тараз сияқты қалалардың замандасы. Олардың тарихы 2000 жылдан асады.

Осындай әлемге әйгілі болған тарихи Баласағұндай, көп жылдар түркі мемлекеттерінің астанасы болған қаланың орналасуына қолайлы Қырғызстанға қарайтын Шу өңірінде жер де жоқ. Бұл республиканың тарихшыларының Ақбешім мен Бұрананы Баласағұн деуден жалықпай айта берулері де ғылыми негізсіз. Дәлелсіз патриоттық сезіммен аттары аталған ортағасырлық қалалардың орнын Баласағұнмен шатастырудың жөні келмейді. Таудың етегінде, тар жерге жайласқан Ақбешім мен Бұрана қалалары сырттан қарағанда да астана болатын қалаларға ұқсамайды. Бұл айтылғандарға қосымша, М.Қашқаридың жазған тарихи жер атамалары қазіргі Ақтөбе (Баласағұнның) төңірегінен табылды. Бұл ономастикалық орындарға кейінірек арнайы тоқталамыз.

2.5. Оғыздардың қалалары

Жоғарыда Баласағұн қаласының негізін салуда «Алты Алаштың» перзенттері қатысқанын айтқанмен, олардың ішінде ежелден отырықшылық өмір сүрген оғыз тайпалары болған. Олар да бұл қаланың іргетасын қаласқан. Сондықтан оғыздардың қалаларынан деректер келтірейік.

Түркілердің басым көпшілігі отырықшы болып, ежелден тұрақты мекендер мен қалалар салғанын дәлелдеп, отырықшы өркениеттің негізін салғанын айқындайтын ғылымның әдеби бұлақтары жеткілікті. Б.з. V–VIII ғғ. түркі халықтарының этникалық құрамын тұжырымдап айтатын «Алты Алаш» ұғымы пайда болып, оған төмендегі тайпалар кірген: қыпшақ, тоғыз-оғұз, басмыл, қарлұқ, түргеш, отыз-оғұз. «Алты Алаш» сөзі Білге қаған мәтінінің түсініктемесінде былай берілген: «Осы алтауы ғана. Осы алтауы Түркі төрінің (өкіметінің) алтын бағанасы. Бұл алтауы бірлік, ынтымақта болса, қағанат айбарлы, қаһарлы. Алта-

уы араз болса, қағанат әлсіз. Олар түркі қағанатының көк туының астына жиналғанға дейін өз-өзінің қағанаты болған» [76].

Келтірілген деректерге қарағанда, «Алты Алаш» ұғымы Білге қаған, Күлтегін және Тоныкөктердің басқарып тұрған кезінде пайда болғанға ұқсайды (716–734 жылдарда). Білге қаған болып, бауыры Күлтегін, ақылшысы Тоныкөк үшеуі бірлесіп, бытырап жүрген түркі тайпаларын біріктіріп, Түркі мемлекетін құруда тамаша жетістіктерге жетіп, күдіретті Түркі империясын құрғаны, ұйымдастырғаны туралы тарихи еңбектерде кең жазылған. Осы мақсатына жеткенін Білге қаған былайша айтқан: «Тәңірімнің бұйрығы үшін халқымның көзінің көрмегені, құлағының естімегені үшін күннің шығысына, күннің батысына, күндізге, түнге жеткіздім. Алтынның сарысын, күмістің ағын, жібектің тазасын, аттың айғырын, нәжісінің қарасын, тиынның көгін түркі халқына енгіздім... Ей, түрік! Жоғарыдағы аспан құламай, төмендегі жер тесілмей сенің мемлекетіңді, әдетіңді кім жоя алады» [77] деген сөздері Білге қағанның «Алты Алаштың» басын қосып, күдіретті елге айналдырғанын суреттейтін жайт. Білге қаған түркілерді 18 жыл басқарып, оларды ұлы күшке айналдырғанын сондай көтеріңкілікпен тұжырымдап, түркілердің бірлігі бар жерде береке-бақыт болып, олардың ұлы жеңілмейтін күдіретті күш екенін баяндаған. Бұл тұжырым тарихтың барлық кезеңдерінде де өзекті мәселе. Міне, осы Білге қаған кезінде барлық түркі тайпалары бірігіп, «Алты Алаш» деген қанатты ұғымға қол жеткізген болуы тиіс.

Бұл пікірдің негізі бар екенін нақтылайтын Білге қаған мәтінінде мынандай дерек бар: «Алты тақ иегерлері». Осы алты кіші хандықтың ордасын не деп атағанын іздестірдік. Таңқаларлығы соншалық, кіші ордаларды М. Қашқари «алачу» (alacu) деп атапты. XI ғасырға дейін халық арасында қалыптасып, XI ғасырдың басында жазылған хатқа түскен атау. «Аласу» – кіші орда... Бұл тарихи дерек, алты үлкен тайпалар одағы алты кіші хандық құрып тұрған.

Түркілер қағанат орталығын Орда деп атаса, хандықтардың орталығын «алачу» деп атағаны бізге осылайша белгілі болды. Олай болса, байырғы түркілердің осы алты тайпасы кейін «Алты Алаш» атанып, күні бүгінге дейін халық жадында сақталып қалған. Бұл атау Еуразия құрлығындағы ұлы дала көшпелілерінің ұранына айналған, бүкіл бүтін оғұз, қыпшақ, қарлұқ, басмыл, он-оқ түркештердің кейінгі ұрпағы – қазақ халқының ұранына айналған [78].

«Алты Алаш» сөзінің семантикасы түркілердің аттары аталған алты тайпасының бірлескен ордасы деген пікір шындыққа

келетін сияқты. Бұрынғы жарық көрген тарихи, лингвистикалық әдебиеттерде «Алты Алаш» сөзінің келіп шығуына, оның семантикасына әртүрлі пікірлер айтылғанымен, оның ғылыми анықтамасы жеткіліксіз болатын. Енді Орхон ескерткіші мен М. Қашқаридың қалдырған деректерінің шындыққа жақын екенін байқауға болады. Қазақ халқының арасында «Алты Алаш» сөзі жиі қолданылып жүргенімен, оның семантикасы мен пайда болуы туралы түсінік жоқтың қасы, оны әркім өздерінше түсіндіруге ұмтылатын. Сөйтіп, «Алты Алаш» дегенде, барлық қандас, тілдес халықтардың бірлігін түсінеміз. Кейін, түркілердің бірлестігі ыдырап, өзара енші алысып кеткенде, оның ортасында мекендеген қазақтар түркілердің қара шаңырағына ие болып қалған. Бұл туралы М. Жұмабаев:

«Тұранда түрік ойнаған ұқсап отқа,
Түріктен басқа от болып жан туып па?
Көк түрік енші алысып тарасқанда,
Қазақта қара шаңырақ қалған жоқ па?
Арыстан елге отан болған Тұран,
Тұранда қазағым да хандық құрған.
Қазақтың қасқа жолды Қасым ханы
Тұранның талай жерін билеп тұрған.
Бұл Тұран ежелден-ақ алаш жері,
Тұрансыз тарқамаған алаш шері,
Тұранның топырағында тыныштық тапқан
Алаштың арыстаны Абылай ері...
Шер батса кім іздемес туған елін,
Тұлпар да көксемей ме туған жерін?
Арқаның ардагері – қалың алаш,
Тұран да, біле білсең, сенің жерің!
Ертеде Оқыс, Яксарт-Жейхун, Сейхун,
Түріктер бұл екеуін дария дейтін.
Киелі сол екі су жағасында,
Болмаса, барсаңшы іздеп бабаң бейітін!» [79].

XX ғ. қазақтың көрнекті ақыны М. Жұмабаев түркілердің тарихын жетік білген, оның тарихына терең қараған. «Түркістан» атты шығармасынан үзінді келтірдік. Бұл жерде «Алаш» деген сөзді бірнеше жерде келтіріп, ертедегі түркілердің бәрін алаштың ұрпақтары деген, Тұран елі, Амудария, Сырдария алаштардың отаны екеніне айрықша көңіл бөліп, бұл жерде бабаларымыз қоныстары және молалары (бейіттері) сақталғаны, соның куәгері екенін тілге тиек еткен. Міне, Тұран елінің қақ ортасында,

етек-жеңін көтермей, «қара шаңырақ» иесі қазақ халқы екенін мақтаныш етеді. Сондықтан да «Алты Аталы алаш» болған кездегі ірі-ірі тарихи уақиғалар қазақ халқының санасында, ауыз әдебиетінде мықты сақталғандықтан, алаш сөзін тұрмыста жиі қолданады. Енді оның семантикасын білуге қол жеткіздік.

Осындай «Алты Алашқа» біріккен тайпалар, Орталық Азияны түгел, Солтүстік Кавказ, Қара теңіздің солтүстік жағасына дейін мекендеген түркілер шетінен көшпелі болмай, отырықшылыққа жарамды жерлерде тұрақты мекендер мен қалалар салған. Олардың ертедегі қоныстарын археологтар жылма-жыл ашып жатыр. Солардың ішінде, өзендер мен көлдердің, теңіздердің алқаптарын жайлаған көп санды оғыз тайпалары. Енді, сол тайпалардың салған қалаларына қысқаша тоқталайық.

Жалпы түркілердің өркениетті мәдениетінің зор болуы, ол да болса отырықшы, жартылай отырықшы және көшпелі шаруашылықтардың қосындысының (синтезінің) нәтижесі деген көзқарастамыз. Өте бай, кең-байтақ өлкені (регионды) мекен еткен түркілер, ерте заманнан бастап-ақ, өз Отанының табиғи-жағырафиялық ерекшеліктеріне икемделіп өмір сүрген. Отырықшылыққа жарамды жерлерде тұрақты баспаналар мен қалалар, бекіністер салып, оларды өздерінің заттай, рухани мәдениеттерінің орталығына айналдырған. Жартылай шөлді аймақта отырықшылық, көшпелі тұрмыс кешірген. Шөлейттік жерлерде көшіп-қонып, төрт түлік малды өсірген. Каспий, Арал сияқты теңіздер мен көлдерде, өзендерде балық аулаған. Аталған көп салалы шаруашылықтың түрлерімен айналысушылар өзара, ұдайы қарым-қатынас жасап, өздерінің өнімдерімен, рухани байлығымен алмасып отырған. Осындай кешенді шаруашылықтардың негізінде өркениетті мәдениеттің іргетасын қалап, оны ұдайы дамытқан. Оның үстіне, түркілер шығыстағы көршісі Қытай, оңтүстіктегі Үнді, батыстағы Алдыңғы Азия, Еуропа елдерімен үздіксіз қарым-қатынас жасаған. Міне, осындай жағдайда түркілер өз мәдениетін өркениетті дәрежеге жеткізген. Оның орталығы түркі қалалары мен отырықшы мекендері болған.

Ертедегі ортағасырда Орталық Азияда тұрақты мекендер мен қалаларды салған түркі тайпаларының бірі – оғыздар. «Оғыздар (араб және парсыша – гүз, ғузз; ежелгі түрікше – оғуз; қазақша – оғыз) – ертедегі ортағасырда Орталық және Орта Азияда өмір сүрген түркі тілдес тайпалар» [80]. Олардың тайпа екенін қазіргі Түркияның ғалымдары да мойындайды: «Оғыз» сөзінің мағынасына қатысты түрлі пікірлер айтылады. «Оғыз» сөзі түркі тілінде сол кезде «тайпа» мағынасына келетін «оқ» сөзіне

түрікшедегі «з» көптік жалғауының жалғануы арқылы жасалып (ок+из), «тайпалар» дегенді білдіреді» [81].

XI ғ. жасаған әйгілі түркі ғұламасы Махмұт Қашқари түркі тайпаларын мейлінше аралап, деректер жиып, өзінің мәңгілік мұрасы етіп, кейінгі ұрпақтарға қалдырған «Түрік сөздігі» атты еңбегінде: «Оғұз: оғыз. Түрік тайпаларының бірі. Оғыздар – түркмендер. Олар жиырма екі ұрық; әрбірінің айырым-белгілері мен малға басатын таңбалары бар. Руларды, бір-бірінің малын сол таңбаларға қарап таниды.

Бұл ұлыстардың тегін білуге адамдардың ынта-ықтияры болғандығы үшін мен оларды бір-бірлеп жазып шықтым. Бұл таңбалар ат, мүлік пен малдарының белгілері...

Бұлар негізгі тайпалар. Олардың әрқайсысының аймақтары бар. Қысқарту үшін оларды жазбадым...» [82] дейді.

Келтірілген үзіндіде, М. Қашқари оғыздардың тайпа екенін нақтылы, ашық айтуымен қатар, олар түркілердің ішіндегі **негізгі тайпалар** деп айтуында үлкен мән бар екенін меңзейді. Соған қарағанда, оғыздар саны және жайласқан аймақтары жағынан да көп көлемге таралған, өскен түркілердің басты тайпалары екенін байқаймыз. Тілекке қарсы, олардың жайласқан аймақтарын әдейі көрсетпегенін баяндаған. Егерде, оны жазып қалдырғанда, оғыздар туралы мағлұмат молырақ болар еді.

Бізге белгілі тарихи деректерге қарағанда, оғыздар Ыстықкөл, Сырдария, Шығыс Түркістан аймақтарын мекендеген көрінеді. М. Қашқарида: «Окуз: Жайхун мен Фират (Еврат) секілді үлкен дарияларға берілген ат. Бұл сөз жалғыз қолданғанда оғыздарша Venegit: Бенегит–Бенегит» дариясы деген ұғымды білдіреді. Олардың шаһарлары сол өзеннің жағалауларына орналасқан; олардың көшпенділері де сол дария жағалауларында тіршілік етеді. Түрік өлкелерінің басқа бірталай өзендері мен өлкелері де «Өкүз-Өкүз» деп сол атты алған, солай аталады. «Ілә: Іла–Іле» мен «Лафынш: Иафынш–Иафынш» арасында орналасқан бір қала да «Лкі өдүз: Ики өгүз – Екі өгіз» деп аталады.

Өгүз: өгіз. Мақалда былай айтылады: «Өгіздің аяғы болғанша, бұзаудың басы болса игі». Бұл мақал «басқаға жүгінді болғаннан, бас-басына болған артық» [83].

Ұлы ғұламаның еңбегінен келтірілген деректерге қарағанда, оғыз тайпалары Орталық Азиядағы үлкенді-кішілі өзендердің (дариялардың) алқаптарында жайласып, ол су жүйелерін өздерінің этникалық атымен жалпы Өкүз (өгіз) деп атаған. Үлкен дарияларға жекелеп Бенегит деген ат берген. Соған қарағанда, үлкен аймақтағы өзендер мен өлкелерді оғыздар өзара бөлшектеп орналасқанын байқаймыз. Бұл жерде автор Жетісудың ең үлкен өзені болған Ілені

де атайды. Сөйтіп, оғыздар Сырдария, Шу, Талас, Жетісу, Ертіс аймақтарын мекендеп қана қоймай, олар Шығыс Түркістандағы Тула-Селенга өзендерінің өңірінде өзінің қағанатын 630 жылдары құрғаны айтылады [84]. Бұл пікір М. Қашқаридың айтқанына тура келеді: «Рум жерінен Шынға (Қытайға. – У.Ш.) дейін тіршілік ететін оғыздар мен көшпелілер бірқатар сөздерді жеңілдетіп айту үшін іс-әрекеттің ұластылығын білдіретін «Ғ» мен «Г» әріптерін түсіріп айтады» [85]. Бұл жерде де, автор оғыздардың Византиядан Қытайға дейінгі жерлерде жайлайтынын баяндайды. М. Қашқари «Шігіл» деген сөздің мағынасына тоқтап, Шігіл түркілердің үш аймағының атауы екенін айтады: Барсғанның, Талас қаласының, Қашқар өңірлерін жайлайтын түркі тайпасының. Олар оғыздармен тату тұрмағанына тоқталып: «Оғыздар да сол төңіректегі жерлерде тіршілік еткен және шігілдермен үнемі қақтығысып, соғысып отырған, олардың арасындағы алауыз жаулық бүгінгі күнге дейін сақталып келеді» [86] деген.

Бұл дерек бойынша, шігілі, оғыз тайпалары Ферғана, Ыстықкөл, Сырдария, Шығыс Түркістан жерлерін мекендеген көп санды этникалық топтар. Олардың басым көпшілігі отырықшылық өмір сүріп, егіншілікпен айналысқан. М. Қашқаридың айтуына сүйенсек, әсіресе, оғыздардың көпшілігі тұрақты мекендер мен қалалар салған. Бұл пікірді Жүсіп Баласағұн да (ХІ ғ.) растайды:

«Болған талай қалалар да, халық та,
Уақыт көмді бәрін жерлей табытқа.
Болған талай ауылымыз, тайпамыз,
Енді соның ізін тауып байқаңыз...» [87].

Ғұламаның әйгілі еңбегінен келтірілген бір шумақ туындысында, түркілердің ерте замандардан бері тұрақты мекендері мен қалаларының болғанын және олардың бірқатары көнеріп, әртүрлі тарихи тәлкектердің себебінен қирап, жер қойнауына кіріп, археологиялық ескерткіштерге айналғанын көзі көріп, «Құтты білік» еңбегінде жазып кеткен. Сонымен қатар, түркілердің тайпалардан құрылған ауылдары болғанын да еске салады. Осының бәрін кейінгі ұрпақтардың зерттеу керектігін өсиет ретінде айтқан. Бұның бәрі түркілердің ежелден көшпелі болмағанын және олар өздерінің бай Отанының табиғи-жағырафиялық ерекшелігіне икемделіп, кешенді шаруашылықты ұдайы дамытқанын ашық айтқанын байқауға болады.

Ұзақ жылдар бойына тарих ғылымында үстемдік еткен түркілер туралы айтылған евроцентристердің пікірлерінің жалған екенін жазба және археологиялық зерттеулер әшкерелейді.

Түркілер ежелден шетінен көшпелі болмаған. Олардың отырықшы мәдениетінің орталықтары болған үлкенді-кішілі қалаларды, тұрақты мекендерді өздері ерте заманнан бастап, Тұран өлкесінде салғандағы аты аңызға айналған, тегі түркі Афрасиабпен байланысты екендігі тарихи деректерде кең көлемдерде суреттелген. Афрасиаб туралы иран, араб, түркі тілдес әдебиеттерде көп жазылған. Атақты шығыстың ұлы ғұламаларының бірі Фирдоусидің «Шаһнамасында» Афрасиаб жан-жақты суреттелген [88]. Шығармада Афрасиаб Тұран (жалпы түркі әлемінің) патшасы (ханы, қағаны) әрі елін парсылардан қорғаушы, қолбасшы болып бейнеленген. Оның әкесі – Бешен (Бошан), ағасы – Перен, балалары – Барысхан, Қарахан, Шиде, Алақ, қызы – Қаз [89]. М. Қашқари «Афрасиаб: Алып, батыр» – деп жазған. Оның өліміне байланысты мынадай шумақ келтірген:

«Алып Ер тоңа өлді ме?
Жаман дүние қалды ма?
Заман өшін алды ма?
Енді жүрек жыртылар!» [90].

Аты аталған шығармада мынандай түсіндірме берген: («Афрасиаб (Алып Ер, тоңа) өлді ме? Жалған дүние одан кейін қалды ма? Тағдыр, замана одан өшін алды ма, енді сол үшін заманаға күйініп, өкініп жүректер жыртылар!») [91].

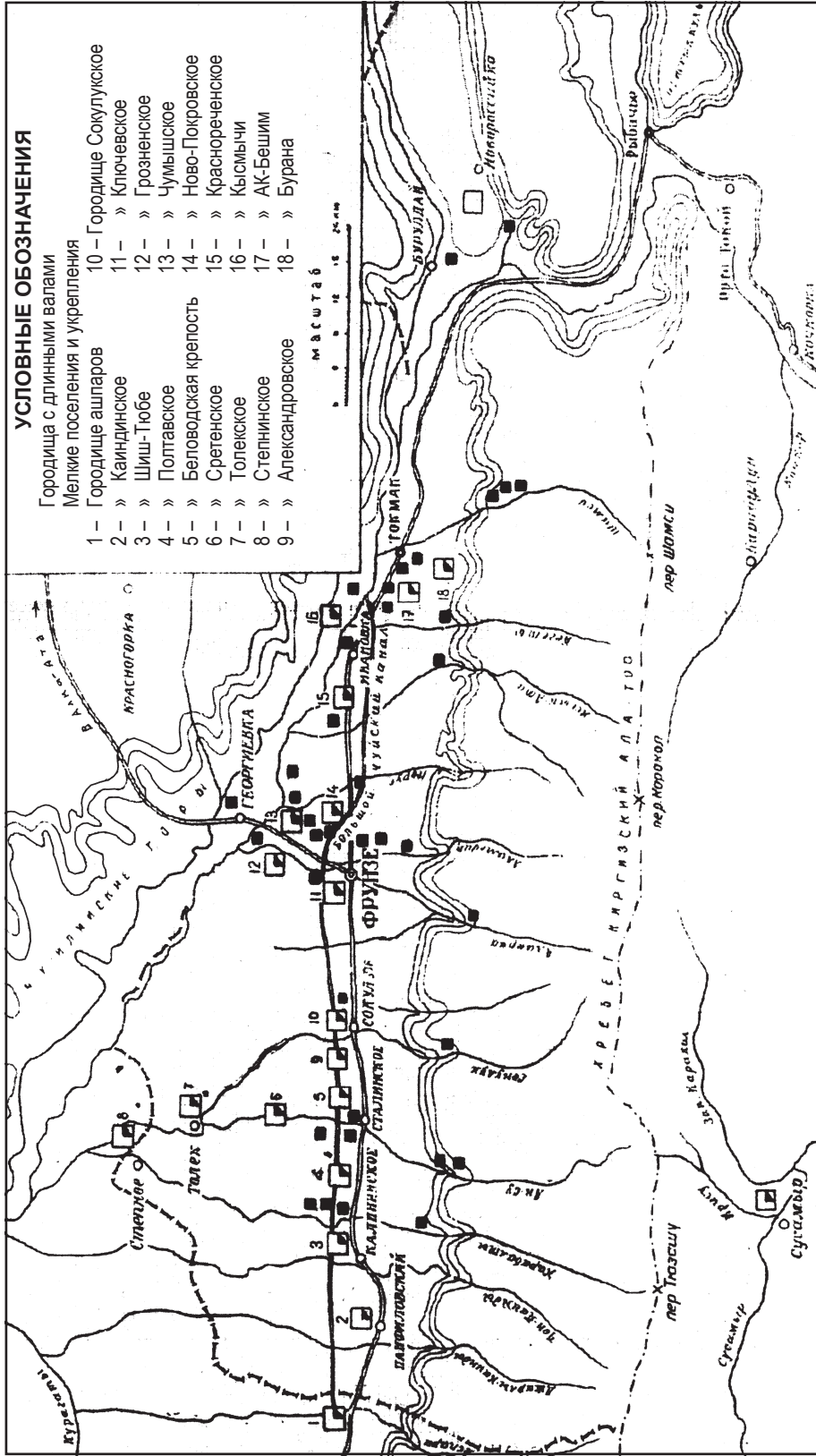
Бізге белгілі деректерге қарағанда, Афрасиаб барлық түркілердің құрметіне бөленген көсемі. Ол Амудариядан солтүстікке қарай созылып жатқан Орталық Азияны түгел басқарған. Кең-байтақ жерді «Афрасиаб әулеті» билеп, қалалар, ордалар салдырған. Оған бағынған елдер – оғыз, қарлұқ, қимақ, беркен, қаңлы, хазар. Міне, Афрасиаб билеп тұрғанда, түркілер бірнеше елдерден, мемлекеттік құрылымдардан құрылған ұлы мемлекет болған» [92].

М. Қашқари «Түрік сөздігі» атты еңбегінде Мауераннахр, Жетісу, Шығыс Түркістан жерлерінде түркілердің, әсіресе, оғыздардың ірі-ірі қалаларының Афрасиаб кезінде салынғанын жазған: Ниса, Мерв, Термез, Самарқанд (Афрасиаб), Бұхара, Соғдақ, Мар, Пайкент, Ферғана, Ахсикет, Ходжент, Өзкент, Ош, Ташкент, Түркістан, Янкент, Қият, Үргеніш, Испиджаб (Сайрам), Манкент, Құмкент, Саудакент, Бабата, Тараз, Құлан, Мерке, Баласағұн, Аспара, Қарақастек, Алматы, Қойлық, Жаркент, Қашқар және т.б.

Осы қалалардың көпшілігі оғыздар тайпасының салған қалалары екенін ашып айтқан. Осы еңбегінде: «Орда. Хан

3-сурет. VI–XII ғғ. Шу өңіріндегі ортағасырлық қоныстардың археологиялық картасы (П.Н. Кожемяко)

қаласы... Орда кент. Баласағұн»; «Кенд: кент: оғыздар және оларға жақын маңда тұрған жұрт тілінде «қыстак» деген мәнде, түрік халықтарының көпшілігінің тілінде «шаһар, қала» дегенді білдіреді. Осыдан алып, Ферғананы «Өз кенд: Өз кенд – Өзкент» деп атаған, «өз шаһарымыз» дегендегісі. Сол сияқты үлкен қала болғандықтан «Semіз kенд: Семіз кенд – Семіз қала; семіз кент» солай аталған. Мұны парсылар «Samaг kанд: Самар канд – Самарқанд» дейді. Балық: исламдықтан бұрын, ілгері замандағы түрік тілінде шаһар, қала. Ұйғыршада да айтылады. Ұйғырлардың ең үлкен шаһарларының бірі «Бес балық» деп аталады. Бұл «Бес қала» деген мағынада» [93].

Антикалық дәуірде салынған Афрасиаб (Самарқанд) шаһары бізге археологиялық ескерткіш ретінде жеткен. Оның алып жатқан көлемі 219 га. Ол осы күнгі Самарқандтың солтүстік шетінде орналасқан. Оны 1874–1885 жылдары Н.И. Веселовский, 1904 жылы В.В. Бартольд, 1905–1931 жылдары В.Л. Вяткин, 1945–1948 жж. А.И. Тереножкиндер археологиялық жақтан зерттеген. Көне Афрасиабты кең көлемде археологиялық тұрғыда 1958 жылдардан Өзбекстан ғалымдары зерттеп жатыр. Бұл ескерткіште Өзбекстан Ғылым академиясының Археология институты орналасқан. Нәтижесінде, Афрасиаб шаһарының көп ғасырлар жердің қойнауында жатқан сырлары ашылуда. Антикалық заманнан бастап, Түркі әлемінің алғашқы ірі астаналарының бірі болып, саяси, экономикалық және мәдени орталығы болғанына ақ шашты тарих куә.

Афрасиаб сияқты көне шаһарлардың бірі Бұхара: «Б.з. I ғасырында іргесі қаланған. 709 жылы арабтар басып алған кезде, ол Орта Азиядағы ірі сауда және мәдени орталық болған. IX–X ғасырларда Сямани әулеті мемлекетінің құрамына кірді, оның астанасы болды. X ғасырдың аяғында көшпелі қараханидтерге, XII ғасырдың ортасында қарақытайларға бағынды» [94]. Бұхара шаһары Зарафшан өзенінің төменгі ағысында орналасқан. М. Қашқари қаланы оның негізін салушы Афрасиабтың күйеу баласы Сияуышпен байланыстырады: «Кейбіреулер бүкіл Мауераннахрды түрік елі деп есептейді. Ол Янкенттен басталады. Оның тағы бір аты – Дизроин-мыс шаһары. Беріктігіне байланысты солай аталған. Бұл Бұхараға жағын. Осы жерде Афрасиабтың қызы – Қаздың күйеуі – Сияуыш өлтірілген. Мажусилер жыл сайын сонда бір күн жиналып, құрбандық шалып, қабіріне қанын шашады. Бұл оларға салт болып кеткен. Бүкіл Мауераннахр мен Янкенттен шығысқа дейінгі жерді түрік шаһарлары дейтініміз сондықтан... Қазір бүкіл түрік елінің шекарасы Абисқун (Каспий)

теңізінен айналып, Рум елі мен Өзкенттен Шынға дейін созылады. Ұзындығы сегіз мың фарсах» [95].

Бұхара шаһары да Афрасиабен байланысты көрінеді. Ол ертедегі түркі жеріндегі көп шаһарлардың бірі екеніне шек келтіруге болмайды. Антикалық авторлардан Страбон мен Юстиндердің «Бактрияның ар жағында (мың қаланың) елдері бар» [96] деп жазғандары, түркілердің жерінде ертеден қалалардың көп болғанын меңзейді. Бұхарада солардың бірі болғанын В.В. Бартольд та мойындайды: «Мұсылмандар келгенге дейінгі Бұхара шаһарының тарихы туралы мағлұмат өте аз. Мандисидің айтуына қарағанда, ертедегі Бұхараның орнында Рамисан ямаса Рийамисан атты қоныс (аул) болған. Жалпы алғанда, исламдарға дейін бірнеше ғасыр бұрын қаланың негізі салынған» [97].

Сонымен қатар, М. Қашқари түркілердің батыс шекарасы Каспий теңізінің барлық төңірегін түркілер жайлағанын айтады, яғни осы күнгі шығыс, солтүстік Кавказ елдерінің жерлерін де қамтиды. Түркі елінің ұзындығы сегіз мың фарсах болса, әр фарсах 6-7 км тура келгенде 56 мың км болады. Осынша үлкен жерді түркілер иеленіп, оны сақтап, өздерінің мекеніне айналдыруы олардың қаһарман халық екеніне ашық-айқын дәлел.

Тарихи деректерге қарағанда, Хорезм мен Ферғана өңірлерінде түркілердің басқа тайпаларымен бір қатарда оғыздар да аралас өмір сүріп, қалалар салған. Антикалық заманның ғалымдарының еңбектерінде, Әмударияның төменгі ағысына орналасқан Хорезм елі туралы азды-көпті мағлұматтар сақталған. Олардың ішінде «Авестаның» отаны Хорезм болса керек деген пікірді жазған [98]. Геродоттың, Гекатейдің, Арианның еңбектерінде Хорезм ежелден отырықшы мәдениеттің дамыған жері екені айтылған. Оның ертедегі астанасы Әмударияның оң жағындағы қала Қият шаһары болғанын жазған [99]. Якутудің айтуынша, хорезмдіктердің тілінде ол Қас дуал, Қорған деген мән береді [100]. Ибн Баттута Қиятты ол-Қат деген. Ертедегі ортағасырдағы ғылыми еңбектерде бұл шаһар Қият деген атпен белгілі. Бұл шаһардың орны жақынға дейін осы атпен аталып келді. XX ғ. 70-жылдарында Бируни деп атады. Себебі Қиятта әл-Бируни дүниеге келген. Гурганджаның – Көне Үргеніштің билеушісі Абу-л-Аббас Мамун Мұхаммед Хорезмшахтың билеушісі әулетін қиратып, Қиятты тарихи сахнадан шығарғанын Макдиси хабарлайды [101].

Қияттан кейінгі Хорезм мемлекетінің астанасы Гурганджа (Көне Үргеніш). Бұл да осы ойпаттағы үлкен шаһарлардың бірі. В.В. Бартольдтың пікірі бойынша: «Сөзсіз мұсылмандар келгенге дейін салынған шаһар. Қытай деректерінде Гургандж Хорезмнің ежелгі атымен б.з.б. I ғасырда аталған [102]. Осы кезде бұл шаһар

Юегянв деген атпен белгілі» [103]. 995 ж. Гурганджа шаһарының әмірі Қиятты басып алып, ондағы мұсылман әулетін тағынан түсіріп, Хорезмді қайтадан біріктіріп, Хорезмшахтың атын өз руына қабылдаған [104]. Бұл қаланың көлемі бойынша Көне Үргеніш Хорезмдегі Қияттан кейінгі екінші дәрежедегі шаһар. 1221 жылы бұл қаланы моңғолдар талқандаған, 1388 ж. Әмір Темір басып алған [105]. Бұнан кейінгі Хорезмнің астанасы Хиуа шаһары. XIV ғ. бастап ол қаланың атымен Хиуа хандығы 1920 жылға дейін жасаған. Бұл шаһарды С.П. Толстовтың басшылығымен Хорезм археологиялық экспедициясы 1950 жылдары зерттеп, керуен-сарайдың төңірегін, базарын ашты.

Хорезм археологиялық экспедициясы Сырдарияның орта және төменгі өңірлеріндегі оғыздардың қалаларын, тұрақты мекендерін кең көлемде зерттеді: «Археологическое исследование огузских памятников северо-восточных окраин средневекового Хорезма было начато Хорезмской экспедицией еще в 1946 г. на городищах и развалинах, названных нами в совокупности «болотными городищами»... это исконный район обитания огузов: ряд исторических источников свидетельствует, что находящийся в низовьях Сыр-Дарьи город Янгикент в X–XI вв. был резиденцией царя гузов... Исследования памятников огузов значительно расширили круг сведений о хозяйстве, культуре и быте этого народа» [106].

Сырдарияның орта, төменгі ағысындағы оғыз қалаларын зерттеу нәтижелері С.П. Толстовтың еңбектерінде молырақ камтылған [107]. Бұл еңбектерде оғыз мемлекетінің жалпы мәдениеті отырықшылық шаруашылыққа негізделгенін және заттай, рухани мәдениеттерінің дамуы жоғары болғанын дәлелдейді.

Сырдарияның орта және жоғарғы ағысында, Ферғана өңірінде ертедегі ортағасырда Ферғана, Ташкент, Ахишкент, Құба, Өзкенд, Ош шаһарларының бар екенін жазған деректер де жеткілікті [108].

Осы күнгі Қазақстан Республикасының жерінде орналасқан Отырар (Қарашұқ), Сауран, Испиджаб (Сайрам), Манкент, Құмкент, Саудакент, Тараз (Талас), Құллан, Мерке, Аспара, Ақтөбе (Баласағұн), Қарақастек, Алматы, Жаркент қалаларының көпшілігі оғыздардың салдырған қалалары [109]. М. Қашқари «Қаратүк – Фараб қаласының атауы. Бұл оғыздар шаһарларының бірінің атауы... Қарашұқ: Фараб қаласының атауы. Бұл оғыздар шаһарларының бірінің атауы» дейді. Осы күнгі Түркістан шаһарының жанында дейді: «Қарнак – оғыз қалаларының бірі» [110]. Сондай-ақ Сауран, Сығанақ, Барысхан, Сужаб және т.б. көптеген қалалар осы күнгі Қазақстан мен Қырғызстан жерлерінде көп екені ортағасыр деректерінде жазылған.

Жоғарыдағы келтірілген деректерге қарағанда, Орталық Азия түркілері антикалық замандардан бастап тұрақты мекендер мен қалалар салған. Түркі тайпаларының арасында сан жағынан да, жайлаған жер жағынан да оғыздар кең тараған және олардың басым көпшілігі отырықшы болып, қалалар, бекіністер, тұрақты мекендер салған және өз мемлекетіне ерте ие болған. «В дальнейшем потомуки древних обитателей низовий Сыр-Дарьи продолжали играть значительную роль в этнической истории населения Приаралья: как известно, огузы составляли основное ядро в этногенезе туркмен, а печенеги вместе с частью огузов влились в состав формировавшегося в Приаралье кара-калпакского народа» [111].

Тарихта дәлелденген мәселенің бірі, оғыздар осы күнгі түрікмен, әзірбайжан, Оспан түріктерінің этногенезіне белгілі үлесін қосқан тайпа. Олар ертедегі ортағасырда Орталық Азияны мекендеген. Кейін әртүрлі тарихтың тәлкегімен оғыздардың бір бөлігі батысқа қарай жылжып, жаңа қоныстарға ие болған. Солай болса, олар ертеде отырықшы мәдениеттің орталықтарына айналған қалалар салған, әсіресе, Ұлы Жібек жолдарында.

Оғыздар батысқа жылжып барған жерде, бұрынғы тәжірибелері бойынша тұрақты мекендер мен қалалар салған. Сельжук пен Оспан империясы кезінде, оғыздардың Алдыңғы Азияның бірқатар жерінде, атап айтқанда, осы күнгі Иран, Сирия, Рум жерлерінде тұрғызған қалалары болған: Стамбул, Анкара, Измир және т.б. Сондықтан да, Оспан түріктерін бұрын көшпенді болды деудің ешбір қисыны келіспейді. Олардың бабалары оғыздар отырықшы мәдениетті пайда етуші өркениетті ел болған. Оны өздерінің жаңа қоныстарында іске асырған.

Бұл ғылыми тұжырымды кейбір Түркия ғалымдары өздерінше былай түсіндіреді: «Еуразия территориясы, яғни Байкалдан Балқан жарты араларына дейінгі кең алқаптар атты көшпелі мәдениет үшін барынша ыңғайлы мекен болған. Сондықтан да дала мәдениеті осы аймақтарда қалыптасқан.

Дала мәдениетін көшпенді мәдениетпен шатастырмау керек. Дала мәдениеті ат, қой және темірден құралғандықтан, көшпенділердің өміріндегі сияқты ат бірінші орында тұрмайды. Ал, темір көшпенді қауымның мәдениетінде кездеспейді. Осы тұрғыдан дала мәдениеті мен көшпенді мәдениет бір-бірінен өзгеше болады».

Бұл келтірілген үзіндіде авторлар ертедегі түркілердің мәдени дамуын екіге бөледі: дала және көшпелілер мәдениеті деп. Бірақ бұл екеуінің бір-бірінен қандай ерекшеліктерімен бөлінетініне анықтама бере алмаған. Байкалдан Балқанға дейінгі кең-

байтақ аймақты егіншілер де, қолөнершілер де, малшылар да, балықшылар мен аңшылар да мекендеген. Дала деп жүргеніміз, біздіңше, бүкіл Орталық Азия, Кавказдың солтүстігі, Қара теңіздің солтүстік жағалауларына кіретін түркі әлемінің ежелгі қоныстары. Тарихшылардың көпшілігі «дала» деген сөзді басқаша түсінеді. Олай болмау керек. Дала дегеніміз жалпы түркілердің автохтондық Отаны. Осы Отанында түркілердің басым көпшілігі отырықшы, жартылай отырықшы болып, тұрақты мәдениеттің іргетасын қалаған. Олардың ішінде шөлдік аймақтарда көшпелі өмір сүрген түркілер өз үлестерін қосқанына жоғарыда тоқталып өттік. Сөйтіп, түркі өркениетінің негізін көп салалы шаруашылық құраған. Бұл пікірді дәлелдейтін тарихи деректер жеткілікті. Осы тұрғыдан қарағанда, қазіргі айтылып жүрген «дала» және «көшпелілердің мәдениеті» деген ұғым ғылыми жақтан дәлелденбеген пікір.

Әдебиеттер

1. *Хасенов Х., Буреєв О.* Әл-Хорезми географиясы. Ташкент, 1983. 55–62-б.
2. *Бируни Абу Райхан Конури Масудий.* Танлаган асарлар. 1-кітаб. Ташкент, 1975. 428-б.
3. *Волин С.* Сведения арабских источников IX–XIV вв. о долине реки Талас и смежных районах // ТИИАЭ. Т.VIII. Алма-Ата, 1960. С. 73–74.
4. Сонда. 75-б.
5. Сонда. 80-б.
6. Сонда. 80-б.
7. *Қашқари М.* Түрік сөздігі. 1-т. Алматы, 1997. 10-б.
8. Сонда. III т. Алматы, 1998. 555-б.
9. Сонда. I т. 11-б.
10. Сонда. 8-б.
11. *Крачковский И.Ю.* Избранные сочинения. Т. IV. М., 1958. С. 269.
12. *Қашқари М.* I т. 157-б.
13. Сонда. 91-б.
14. Сонда. 154-б.
15. Сонда. 462-б.
16. Сонда. III т. 551–554-бб.
17. *Қашқари М.* Түбі бір түркі тілі. Алматы, 1993. 15–16, 18-бб.
18. Сонда. I т. 534–535-бб.
19. Сонда. 553-б.
20. *Баласағұн Ж.* Құтты білік. Алматы, 1986. 5-б.
21. Сонда. 124-б.
22. Сонда. 602, 605-бб.
23. *Волин С.* Сонда. 86-б.
24. Сонда. 87–89-бб.
25. Сонда. 89–90-бб.

26. Сонда. 90–91–бб.
27. Материалы по истории Средней и Центральной Азии X–XIX вв. Ташкент, 1988. С. 84.
28. Сонда. 92–б.
29. Сонда. 78–б.
30. Сонда. 24–б.
31. Сонда. 241–242–бб.
32. Сонда.
33. *Бартольд В.В.* Соч. Т. III. М., 1965. С. 356.
34. *Волин С.* Сонда. 83–б.
35. *Бартольд В.В.* Соч. Т. III. М., 1965. С. 357.
36. *Мырза Мұхаммед Хайдар.* Тарих-и Рашиди. Ташкент, 1996. 458–б.
37. *Бартольд В.В.* Баласагун. Соч. Т. III. М., 1965. С. 357.
38. *Бартольд В.В.* Соч. Т. IV. М., 1966. С. 21–94.
39. Сонда. 21–88–бб.
40. *Бартольд В.В.* Т. III. С. 355–357.
41. Сонда. 355–б.
42. *Массон М.Е.* Старый Сайрам // Известия Среднеазиатского комитета памятников старины. Вып. 3. Ташкент, 1928. С. 271.
43. *Тереножкин А.И.* Археологические разведки по реке Чу в 1929 г. // Проблема истории докапиталистических обществ (ПИДО). 1935. № 5–6. С. 148–149.
44. *Бернштам А.Н.* Результаты работ экспедиций // Труды Семиреченской археологической экспедиции «Чуйская долина». Материалы и исследования по археологии СССР. №14. М.-Л., 1950; Предварительная публикация // Археологический очерк Северной Киргизии. Фрунзе, 1941.
45. Археологическая карта Казахстана. Алма-Ата, 1960. С. 282–283.
46. *Кожемяко П.Н.* Раннесредневековые города Чуйской долины. Фрунзе, 1959.
47. *Елеуов М., Алдабергенов Н.* Сабыр елді мекені // Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштер жиынтығы. Алматы, 2002. 321–б.
48. *Кожемяко П.Н.* Сонда. 113–б.
49. Сонда. 116–б.
50. Сонда. 117–б.
51. Сонда. 118–б.
52. *Бартольд В.В.* Путь от Таласа к Чу и Чуйская долина // Соч. Т. IV. М., 1966. С. 45–46.
53. *Бартольд В.В.* С. 56–57.
54. *Кызласов Л.Р.* Работы Чуйского археологического отряда в 1953–1954 гг. // КСИЭ. Археологические исследования на городище Ак-Бешим. Сб. № 3. Фрунзе, 1958. С. 157.
55. Сонда. 235–б.
56. *Кызласов Л.Р.* Археологические исследования на городище Ак-Бешим в 1953–1954 гг. // Труды КАЭЭ. Т. II. М.-Л., 1959. С. 156–241.
57. Сонда. 235–б.

58. Сонда. 236-б.
59. Сонда. 236-б.
60. Қазақстан тарихы. 1-т. Алматы, 1996. 399–402-бб.
61. Сонда. 468–469-бб.
62. *Кызласов Л.Р.* Археологические исследования на городище Ак-Бешиш в 1953–1954 гг. С. 236.
63. Сонда.
64. *Кожемяко П.Н.* С. 4.
65. Сонда. 127-б.
66. *Массон М.Е., Горячева В.Д.* Бурана. Фрунзе, 1985.
67. Сонда. 23-б.
68. *Горячева В.Д.* О локализации города Баласагуна // Страницы истории и материальной культуры Киргизстана. Фрунзе, 1975; Городские центры и монументальная архитектура средневековой Киргизии. Фрунзе, 1988; Город золотого верблюда. Фрунзе, 1988.
69. *Винник Д.Ф.* Работы Бураинского отряда // Археологические открытия 1972 г. М., 1973. С. 495–496.
70. История Киргизской ССР. Т.1. Фрунзе, 1984. С. 311, 344–400.
71. *Караев О.* История караханидского каганата. Фрунзе, 1989; О местонахождении города Баласагуна // Средневековые города Средней Азии и Казахстана. М.-Л., 1970. С. 58–60.
72. *Байпаков К.М.* Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. Алма-Ата, 1986; О древних городах Суяб и Баласагун // ВАН КазССР. 1976. №1; Ежелгі Қазақстандағы қалалар. Алматы, 2005.
73. *Елеуов М.* Шу мен Талас өңірлері мен ортағасырлық қалалары (VI–VIII ғ. басы). Алматы, 1998. 188–189-бб.
74. *Волин С.* 77-б.
75. *Гумилев Л.Н.* Көне түріктер. Алматы, 1994. 93-б.
76. *Сартқожа Қ.* Орхон мұралары. Астана, 2003. 269-б.
77. Білге қағанның өсиеті. Түркістан, 2001. 8–9-бб.
78. *Сартқожа Қ.* Сонда. 270-б.
79. *Жұмабаев М.* Шығармалары. Алматы, 1989. 175–176-бб.
80. Қазақ совет энциклопедиясы (КСЭ). 8-т. Алматы, 1976. 438-б.
81. *Ювалы А., Имашова Н.* Жалпы түркі тарихы. Түркістан, 2004. 73-б.
82. *Қашқари М.* Түрік сөздігі. 1-т. Алматы, 1997. 85–87-бб.
83. Сонда. 87–88-б.
84. *Ювалы А., Имашова Н.* Қараңыз. 73-б.
85. *Қашқари М.* 1-т. 584-б.
86. Сонда. 452-б.
87. *Баласағұн Ж.* Құтты білік. Алматы, 1986. 602-б.
88. *Фирдоуси.* Шаһнама. Алматы, 1972. 168-б.
89. ҚСЭ. 1-т. Алматы, 1972. 600-б.
90. *Қашқари М.* Түрік сөздігі. Алматы, 1997. 70-б.
91. Сонда.

92. *Шәлекенов У.Х.* Түріктердің отырықшы өркениеті. Алматы, 2003.
95-б.
93. Сонда. 90–103-бб.
94. *Қашқари М.* 1-т. 154, 402, 436-бб.
95. ҚСЭ. 2-т. Алматы, 1973. 532-б.
96. *Қашқари М.* 1-т. 210-б.
97. История Узбекской ССР. Т.1. Кн.1. Ташкент, 1955. С. 78.
98. *Бартольд В.В.* Бухара. Соч. Т.III. М., 1965. С. 378.
99. *Бартольд В.В.* Хорезм. Соч. Т.II. М., 1965. С. 544.
100. Сонда.
101. Сонда. 475-б.
102. Сонда.
103. Сонда. 403-б.
104. ҚСЭ. 2-т. 434-б.
105. *Бартольд В.В.* 473-б.
106. *Толстов С.П.* По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962.
С. 269–273.
107. Сонда. 276-б.
108. *Толстов С.П.* Города гузов //Советская этнография (СЭ). 1947.
№3. С. 55–102; Огузы, печенеги, море Даукара //СЭ. 1950. №4.
109. Материалы по истории Средней Азии и Центральной Азии
X–XI вв. Ташкент, 1988. С. 18–19.
110. *Қашқари М.* 1-т. 546-б.
111. *Толстов С.П.* Сонда. 533-б.

III тарау. **БАЛАСАҒҰН ҚАЛАСЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ**

3.1. Қаланың стратиграфиясы

Баласағұн қаласының орналасқан табиғи-жағырафиялық жағдайы тамаша. Қырғыз Алатауының солтүстік бөктерінде, одан сағасын алатын Шу өзенінің сол жағында, Шарғау, Ақсу, Қарабалта, Тоқташ өзендерінің Шуға құятын төменгі ағысындағы тегістік алқапқа жайғасқан. Жері тегіс, құнарлы, суы мол және ауасы таза. Ертедегі әдебиеттерде бұл өңірдің тұрақты мекендері «Арғу» деп аталған, бұл екі таудың арасындағы қоныстар дегенді білдіреді [1]. Солардың бірі – осы Баласағұн шаһары. Оның оңтүстігін Қырғыз Алатауы, солтүстік-шығысын Жайсан тауы қоршап жатыр. Бұл жерде 1930 жылдарда «Жданов» және «Калинин» шағын колхоздары ұйымдасқан. Олар 1957 жылы біріктіріліп «Калинин» деп аталған. Сол жердегі археологиялық ескерткіштің құрметіне 1991 жылдан кейін бұл шаруашылыққа «Баласағұн» аты берілген.

4-сурет.
Ақтөбе.
Цитадельдің
қазбаға
дейінгі көрінісі

1941 жылы археолог Г.И. Пацевич Баласағұнға барып, онда барлау жұмысын жүргізіп, төмендегіше мәлімдеме жасаған: Баласағұн биікте орналасқан: солтүстік жағы – 265 м, шығысы –

250 м, оңтүстігі – 255 м және батысы – 208 м. Оның төңірегіннің биіктігі 1,5-2 м. Қырат жерден қазылған ормен қоршалған. Ортасында төрт бұрышы тең емес (трапеция) болып келетін биік цитадельдің орны бар. Оның ұзындығы: солтүстігі – 35 м; батысы – 60 м; оңтүстігі – 80 м және шығысы – 50 м. Цитадельдің төрт бұрышында биіктігі 5-9 метр шамасында мұнара болған. Шахристанның төңірегінде 2,5 шақырым көлемінде рабад орналасқан, оның ені 10-20 м; тереңдігі 2,5-3 метрдей ор (қамал) қоршаған. Осы деректерге сүйеніп, Г.И.Пацевич Ақтөбе қонысы VII–XIII ғасырларға жатады деген тұжырымға келген [2] (4-сурет).

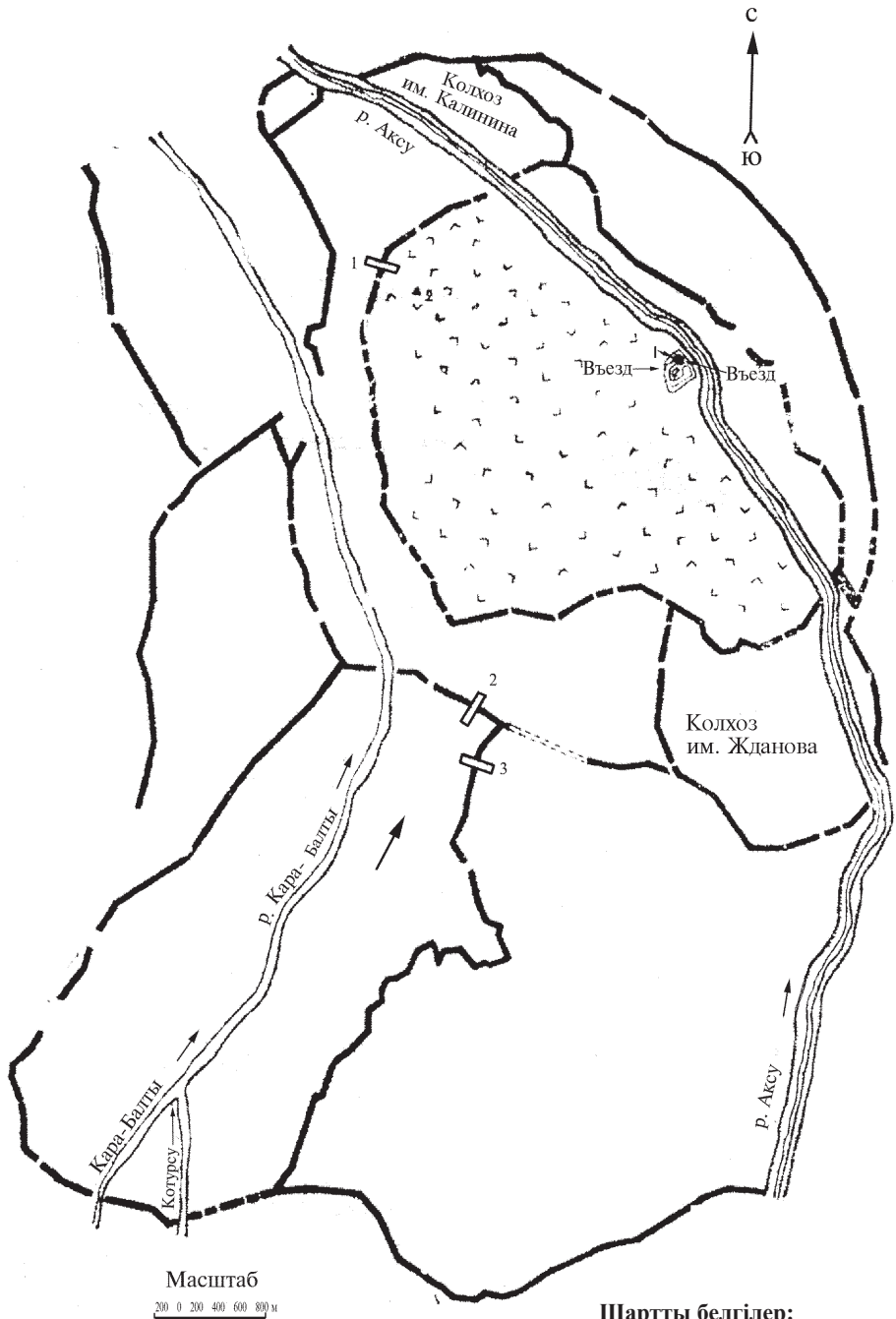
Г.И. Пацевичтің мақаласында Ақтөбе қонысы жөнінде аз да болса тыңғылықты мағлұмат берілген. Ол ескерткішті өзінше өлшеп, қарапайым көзбен қарап, жалпы шолу жасаған. Ол бұл жерде қазба жұмысын жүргізбеген. Сондықтан қаланың жалпы көлемін, оның ішіндегі цитадель, шахристан және рабадты, оны қоршаған ордың (қамалдың) ұзындығын толық көрсете алмаған. Қолға түскен деректер жеткіліксіз болғандықтан, Баласағұнның өмір сүрген дәуірін нақтылы анықтай алмаған.

Содан соң, 1954 жылы П.Н. Кожемяко Баласағұн қонысын зерттеп, оған Степнин қалашығы деп ат бергенін жоғарыда жазғанбыз. Бұл қоныс өте үлкен ортағасырлық қаланың орны екенін, оның бекініспен қоршалғанын автор нақты көрсеткен [3] (5-сурет).

Археолог схемалық жобасында Ақтөбе қаласын қоршаған бекініске (орға) айрықша көңіл бөліп, оның жобасын қағазға түсірген және жалпы ордың ұзындығы 39 шақырымға жететінін көрсеткен. Оның мәліметтері бойынша, бізге дейін сақталып келген ордың тереңдігі 3-3,5 м, оның табанының ені 18-20 м, орды қоршаған су жүйелерінің ені 8-10 м, тереңдігі 0,6-0,8 екенін баяндаған.

Қаланы барлау үшін қоршаған орға үш жерден қазба жұмысын жүргізген. Ішкі қоршаудың үстіңгі биіктігінің ені 4,4 м, тереңдігі 2,5 м шамасындағы жерде қазба жұмысын жүргізіп, бұзылмай тұрған кезінде бекіністің биіктігі 5-6 м болуы мүмкін деген пікір айтқан [4]. Бұл бекініс (ор) бірнеше қабаттан тұратынын анықтаған. Бірақ археолог Ақтөбедегі бекіністерді толық көрсете алмаса да, қаланың үлкен екенін, оның бекіністері айтарлықтай мықты болғанына айрықша көңіл аударған.

Онан кейін, ол Ақтөбенің цитаделінен 4,2 м шұңқыр қазып, оны 4,10 метрге тереңдетіп, ескерткіштің жоғарғы қабатына жеткен. Қазба кезінде көлемі 22x20x7 см қам кірпіш, 32x18 см, 5x3 см, 22x21x3,7 см үш күйдірілген кірпіш табылған. Табылған заттар негізінде Ақтөбе ескерткішін IX–X ғасырға жатқызған [5].

5-сурет.
Степнин –
Ақтөбе қаласының
схемалық картасы
(П.Н. Кожемяко)

- Шартты белгілер:**
- Қорған
  - Құрылыс орындарының аумағы
  - 1954 ж. қазылған шұңқырлар
  - Қорған кесінділері (1954 ж.)

Осы археологиялық шолудың нәтижесінде П.Н. Кожемяко Ақтөбенің цитаделі мен шахристаны жоқ, Ақтөбе деп аталатын биік төбе феодалдардың мекені және әскери бекінісі болса керек деген пікірді айтқан [6]. Бұл зерттеуші жоғарыдағы аты аталған Г.И. Пацевичтің жазғанына қарама-қарсы тұжырым жасап, Баласағұнның цитаделі, шахристаны жоқ және бұл ескерткіш қала емес, феодалдық бекініс дей келіп, Баласағұнның жасаған уақытын біршама кішірейтіп көрсеткен. Сөйтіп, бұл ескерткішті археологиялық зерттеуде әжептәуір еңбек еткеніне қарамастан, Баласағұн ескерткішіне толық ғылыми мінездеме бере алмаған. Ғалымның айтуынша, барлық ортағасырлық қалалардың цитадельдері және шахристандары бір тектес болу керек деген түсінік болған сияқты. Ғалым әр қаланың өзіне лайықты ерекшеліктері болатынын ескермеген. Археологиялық зерттеулерге қарағанда, ортағасырлық қалалардың цитадельдері мен шахристандары әртүрлі етіп салынып, олардың өздеріне тән ерекшеліктері болған.

П.Н. Кожемякодан кейін Баласағұн қонысын ешкім зерттемей, сол күйінде қала берген. 1967–1968 жылдары Жамбыл облысының жер суландыру шаруашылығы Ақсу өзенін бөгеп, Ақтөбе қаласының ортасынан су қоймасын салмақшы болып, қоныстың цитаделін, оны қоршаған шахристанды біршама бүлдірген. Оның үстіңгі қабатынан 1 м тереңдіктегі жерді бульдозермен ысырып, шахристанның үстіңгі бетін ойрандаған. Рабадты қақ жарып, ұзындығы 3 шақырым, ені 100-150 м канал қазған. Жүргізген қазба жұмысы кезінде, археологиялық бұйымдар шыға берген соң, басшы орындардың нұсқауы бойынша, бұл жұмысты уақытша тоқтатқан. Бірақ та осы жұмыс кезінде ескерткіш бүліншілікке ұшырап, көптеген қоныстардың орындары бұзылған. Міне, ортағасырлық Баласағұн қаласы бізге осы күйінде жеткен.

1974 жылы С.М. Киров, қазіргі Әбу Насыр әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің археологтары (У.Х. Шәлеқенов, Н.О. Алдабергенов) Ақтөбе ескерткішіне барып, оның үлкен қаланың орны екеніне көздері жеткеннен кейін, оны археологиялық жақтан зерттеу үшін университеттің археологиялық экспедициясы (УАЭ) ұйымдасты. Осы жылы зерттеу жұмыстары Ақтөбе (Баласағұн) қонысында жүргізілді. Ескерткішті археологиялық тұрғыдан зерттеу үшін, оның стратиграфиясын нақты белгілеу басты мәселелердің бірі болды. Бұл проблеманы шешу үшін аэрометод (аэротәсіл – АТ) қолдануға тура келді (6-сурет).

Ортағасырлық Ақтөбе қаласының жайғасқан орнын аэрофотоға түсіру қиынның қиыны, көп қаражат арқылы, арнайы

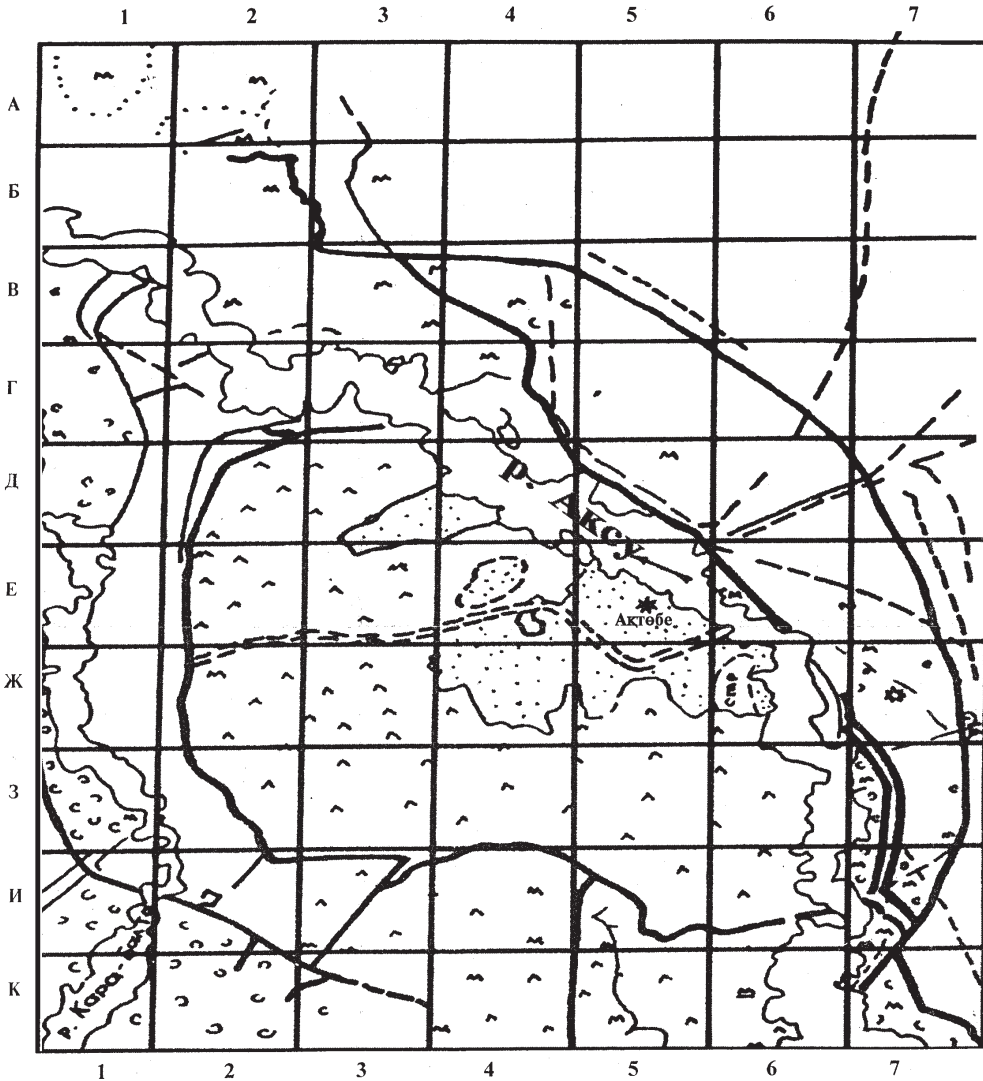

мамандардың қатысуымен іске асатын тіршілік. Бірақ бұның да сәті түсті. Ол былай болды. 1979 жылдың күзінде «Алматы» санаторийінде демалдым. Қол босаған шақта бильярд ойнап жүріп Төреғали Мәдіғожин деген азаматпен таныстым. Ол Қазақстан Республикасының Азаматтық авиациясының бірінші орынбасары, Кеңес Одағының құрметті ұшқышы екен. Өзара әңгімеде Ақтөбе қаласындағы археологиялық зерттеудің барысын әңгімелеп бердім. Ол өте қызығушылық танытты. Сонан кейін, өзім көптен бері арман етіп жүрген Ақтөбе қаласын әуеден суретке түсірсем деген ойымды айттым. Т. Мәдіғожин мән бере тыңдап, ойланып қалды. Бірақ сол күні маған ешнәрсе айтпады. Ертеңгісін екеуіміз бильярд ойнап жүргенде маған: «Сіздің кешегі ойыңызды іске асыруға жәрдем берейін», – деді. Мен қуанып кетіп, оны қалай іске асырамыз деп сұрадым. «Сіз ректордан бізге хат әкеліңіз. Арғы жағын өзіміз орындаймыз», – деді ол. Мен бұл мәселені ректорымыз Өмірбек Арсланұлы Жолдасбековке айттым. Ол ойланып: «Өте қажет нәрсе екен, қаражатын бір нәрсе етерміз, хатты жазып кел», – деп тапсырма берді. Бұл тапсырманы орындап, хатта Ақтөбе қаласының координатын көрсетіп жаздық.

6-сурет.
Ақтөбе.
Цитадельдің
қазба
жұмысынан
кейінгі
көрінісі

Бұл өтінішімізді орындау үшін, Т. Мәдіғожин Кеңес Одағының Қарулы Күштер министрлігінің Бас штабына хат жазып, Ақтөбені әуеден суретке түсіруге рұқсат алды. Сөйтіп, Ақтөбе шаһары суретке 1980 жылдың 5 мамырында түсірілді [7]. ИЛ-14 ұшағымен 1:2000 масштабтағы аэрофотосы түсірілді. Жұмыс сапалы орындалды (7-сурет).

- Шартты белгілер:**
- Қамал
  - ▲ Құрылыстың қалдықтары сақталған жерлер
  - ★ Цитадель
  - Шахристан

0 1 км

7-сурет.
Ақтөбе
(Баласағұн)
қаласының
аэромикро-
картасы (1980)

Бұдан кейін қуаныш қойынға сыймады. Бірақ «оған төлейтін қаражатты ректор таба алар ма екен» деп уайым жедім. 1980 жылдың маусым айында ұшқыштар екі қағаз қапшыққа салынған аэрофотоның екі дана планшеттерін университеттің арнайы бөліміне әкеліп тапсырды. Аэрофотоның бір данасы ҚазҰУ-дің ар-

8-сурет.
1-аэрофото

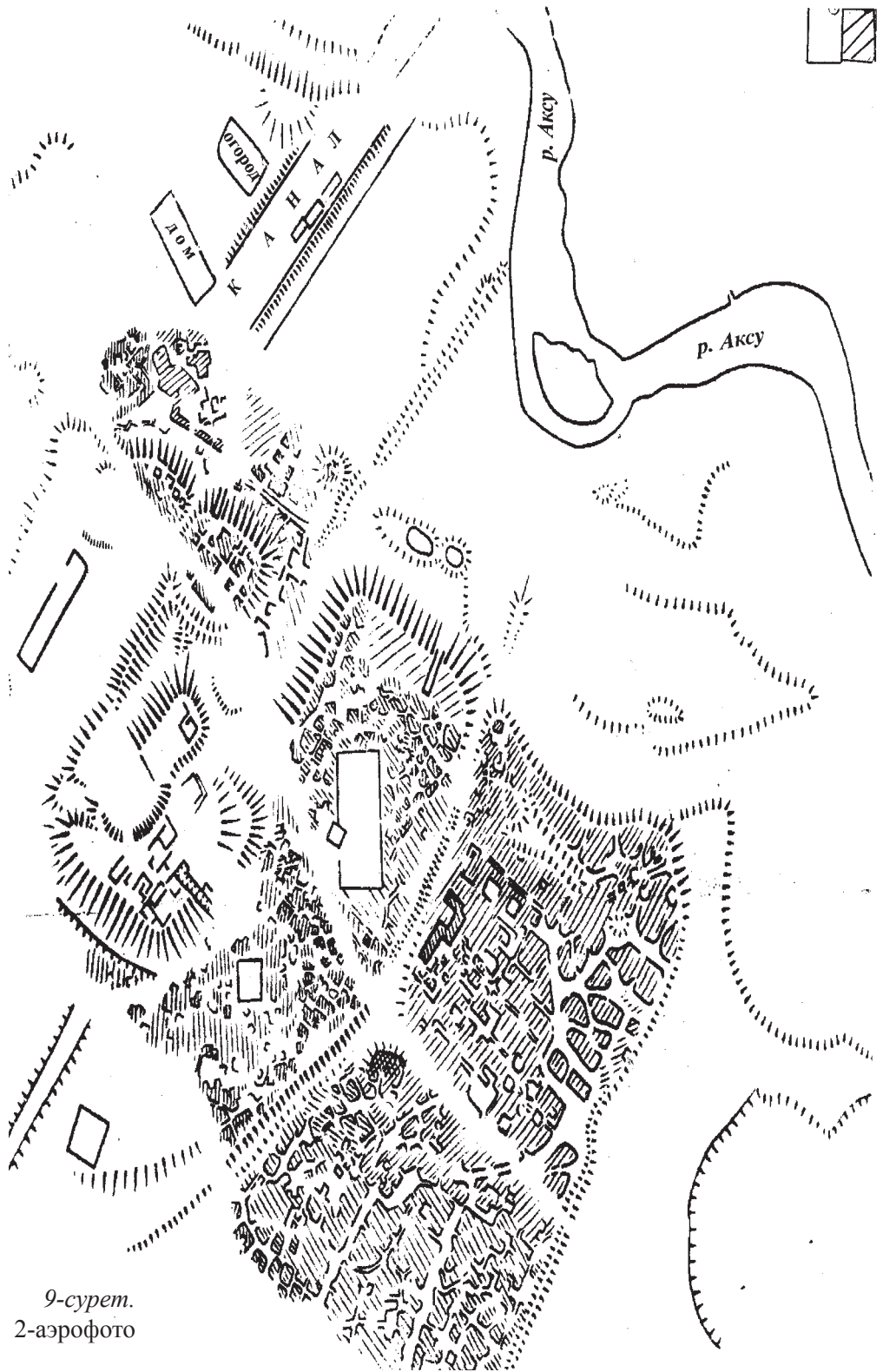

найы қорында сақталуда. Екінші данасын ғылыми жұмысқа пайдаланып, Ақтөбе шаһарының ғылыми макро және микрокартасын жасадық. Бұл Ақтөбе қаласының сырларын ашуға айтарлықтай жәрдем етті. Осынша қыруар жұмысты Т. Мәдіғожин мырза университетке жәрдем ретінде тегін істеп берді. Айтар ауызға жеңіл болғанмен, бұл атқарылған жұмыстың құны өлшеусіз. Ақтөбе қаласын зерттеуде баға жетпейтін үлес болып табылады. Бұл азамат қазір құрметті демалыста, оған көрген сайын алғыс айтамын. Өйткені ол көпке үлгі боларлық зор қызмет көрсетіп, ғылымға үлесін қосты.

3.2. Ақтөбе (Баласағұн) қаласын аэрофотоға түсіру

Әлемде археологиялық ескерткіштерге аэротәсіл (АТ) қолдану – кейінгі кездері шыққан жаңалықтардың бірі [8]. Бұрын ол әскери мақсатқа кең қолданылса, қазір археологиялық зерттеулерде пайдаланып келе жатыр. Ескерткішті қажетті биіктіктен шолып, оның жайласқан жерін анықтауда аэротәсіл анық нәтиже береді. Осы және басқа да ғылыми тәсілдер арқылы күрделі мәселелерді іске асыруға болады. Мәселен, көне замандағы өркениеттерге жататын Солтүстік Африка, Еуропа, Алдыңғы Азия мен Орталық Азиядағы суару жүйелері, бекіністері, археологиялық, сәулеттік ескерткіштер әуеден суретке түсірілген болатын. Кеңес өкіметі жылдарында бұл тәсілді алғашқы рет Кеңес Одағында С.П. Толстов басқарған Хорезм кешенді археология экспедициясы қолданып, Амудария мен Сырдарияның алқаптарындағы көне заманның археологиялық ескерткіштерін, су жүйелерін картаға түсірді [9].

Қаланың құрылымы микрокартада көрсетілгендей болып шықты. Ол ормен түгел қоршалған. Оны жай тәсілмен (қолмен) өлшеп шыққанда қателіктерге ұрынар едік. Өйткені үлкен территорияда орналасқан қала құрылымы алуан түрлі болғандықтан, оны қолмен сапалы сызып шығу көптеген қиыншылыққа душар етеді және нақты болмайтыны сөзсіз. Ескерткіштің топографиясының құрамын белгілеу үшін, қаланың орталығындағы 60 ш. км кеңістікте зерттеу жұмысы жүргізілді. Ұшақтан түсірілген картада ірі құрылыстар: хан сарайының қалдықтары, мавзолейлер, кешенді күрделі құрылыстар, су жиналатын хауыздар, көшелер, су жүйелері және қаланы қоршаған бекіністер (қамалдар) көрсетілген. Ақтөбенің археологтар сызып қалдырған картасымен салыстырғанда, аэрофото арқылы жасалған картада қаланың көлемі 8 есеге дейін үлкейгенін байқаймыз. Ақтөбе қаласы негізінен қам кірпіштен салынғандықтан, уақыт өте келе ондағы

9-сурет.
2-аэрофото

ғимараттар құлап, үлкенді-кішілі «табиғи» төбелер бейнесіне айналып, олардың үстеріне шөп шығып, малдың жайылымы болып кеткен, дей тұрғанмен, бұрынғы кезде сол жерде адамдар қоныстанғанын аэрофотоның мына планшетінен байқауға болады (8–9-суреттер).

1954 жылғы П.Н. Кожемяконың линзулдық сьемкасы арқылы түсірілген Ақтөбенің картасындай емес, жаңа картада қаланың бейнесі, оның құрылыс орындары мен молалары, қатынас жолдары айқын көрінеді. Аэрофото бойынша Ақтөбенің орталығының жалпы көлемі 70 шаршы шақырым: солтүстіктен оңтүстікке дейінгі ұзындығы 10 км, ені батыстан шығысқа қарай 7 км. Бұндай нақтылы мәліметке тек аэротәсілдің нәтижесінде қол жеткізгенімізді айрықша атағымыз келеді.

3.3. Қаланың бекінісі

Баласағұн ертедегі ортағасырлық түркілердің Ұлы Жібек жолындағы ірі қалаларының бірі екеніне дау жоқ. Орталық Азиядағы қалалардың төңірегін бекініспен қоршау кейін пайда болғанға ұқсайды. «Білге қағанның өсиеті» атты кітапшаның (Түркістан, 2001) 7-бетінде былай деп жазылған: «725 жылдан кейін, Білге қаған Қытайға оң қабақ таныта бастады. Олардың осы уақытта жіберген елшісін жақсы қарсы алды. Бас уәзір Тонюкүк туралы соңғы хабар осы елшінің келуіне байланысты болды. Ол осыдан аз уақыттан кейін өлген болу керек. Көктүрік мемлекеті құрылғаннан бастап Ілтеріш Құтлүк, Қапан және Білге кезінде мемлекетке үлкен қызмет еткен. Тонюкүктың жетістіктері дұшпаны Қытайдың деректерінде де айтылған. Бір кездері Білге, Қытай мемлекеті сияқты Түрік мемлекетінде де қалалардың айналасын қоршап, қорғандар салғысы келді. Тонюкүк бұған қатты наразылық білдірді және Білгені үлкен қауіп-қатерден құтқарды. Оның ойынша, түріктердің саны қытайлықтарға қарағанда аз болғандықтан, сыртқы дуалмен қоршалған жабық қалаларда өмір сүре алмайтын-ды. Өйткені түріктер сулы және шөбі шүйгін кен жазық далада өмір сүруге әбден дағдыланған болатын. Бұлай өмір сүру оларды әрдайым соғысуға дайын тұруды үйреткен. Егер күшті болса, әскер құрады, жорықтар жасайды, әлсіз болған жағдайда, жазық далаларға шегініп, күресе береді. Егер сырты қоршалған қорғандарда бекінетін болса, онда қытай әскері оңай басып алып, өлкені талан-таражға салар еді».

Осы келтірілген дерекке қарағанда, Орталық Азиядағы ертедегі ортағасырлық түркі қалаларының Білге қаған тұсында бекіністермен қоршалмағанын байқаймыз. 734 жылы 25 қарашада

Білге қаған дүние салғаннан кейін, оның қол астындағы түркілер бөлшектеніп, үлкенді-кішілі мемлекеттерге айналып, ірі-ірі қалаларының төңіректерін бекіністермен қоршаған. Қалаларды қоршау Орталық Азия түркілерінде Білге қағаннан кейін етек алған сияқты. Төңірегі қоршалған қалалар біз зерттеп жүрген Шу және Талас өңірлерінде және Орталық Азияның басқа да аймақтарында жиі кездеседі. Бұл жағдай Көктүрік империясы ыдырағаннан кейін ен жайып, үлкенді-кішілі феодалдық мемлекеттер өздерінің астаналары мен ірі қалаларын қоршаған сияқты. Солардың бірі – Баласағұн шаһары.

Ақтөбе кезінде түгел ормен (қамалмен) шығыршық тәрізді дөңгеленіп қоршалған, кезінде мықты бекініс болған. Қаланың бекінісі пахсадан (саз балшықтан) соғылған. Оның ені 16-18 м, биіктігі 7-8 м шамасында болған. Түсірген суретке қарағанда, ордың кейбір бөліктерінің түсі кара-қоңырлау және ақшылдау болып келеді. Өйткені қала өмір сүріп тұрған шақта қорғаныс қамалдары бірнеше рет бұзылғандықтан, оның қайтадан қалпына келтірілген бөліктері ақшыл түске ие болған тәрізді. Пахсадан соғылған бекіністің бірнеше қақпалары болған. Әсіресе, өзінен-өзі айқын көрініп тұрғаны – батыс құбыласындағы қақпа (дарбаза). Қалаға кіретін осындай бірнеше қақпалар болған. Ақтөбені қоршаған қамал (ор) үш бөліктен тұрады: сыртқы ордың ұзындығы 25 км, ішкінің ұзындығы 17 км, ішкі қатарласқан ор – 10 км. Барлық ұзындығы 52 км-ге созылады. Осынша ұзын және биік бекіністің сыртынан ені 8-10 м арық (канал) қазылып, онан су ағып жатқан. Канал Қарабалта, Ақсу өзендерімен жалғастырылған. Одан аққан су егістік жерлерді суарумен қатар, қаланың сол кездегі қорғаны да болған. Қаланы қоршаған бірнеше қабат ормен қатар саздан соғылған қорған – дуал бар. 700-800 жылдай қирап жер астында жатса да, биіктігі 4-6 м және ені 18-20 метрлік бұл дуал жақсы сақталған. Бекіністің тек ішінде ғана емес, оның сыртында да тұрғындар көптеп мекендеген. Олардың қоныстары үлкенді-кішілі төбелер ретінде қазірге дейін сақталған. Төбелердің арасында табиғи төбелер кездеспейді, барлығы да қоныстардың қалдығы. Осы тәрізді төбелер көп. Олардың аралары 25-80 м қашықтықта орналасқан. Бекіністің ішіндегі және сыртындағы қоныстардың орны болған сансыз төбелер бір-бірімен тығыз байланыста екені анықталды. Ол қоныстардың қастарында тұрғындардың қора-қопсылары, бау-бақшалары және тұрмысқа қажетті құрылыс орындары салынған. Қаланың тұрғындары баспаналарын қазіргідей көшенің екі жағына салған. Ұшақтан түсірілген картада осы қоныс орындары, егістік

жерлері, суару жүйелері және көшелер жақсы, анық көрінеді. Қаланың төңірегін көптеген қарауыл төбелер қоршаған және олардың аралары 1-2 шақырымнан аспайды. 1980 жылдары УАЭ мүшесі М. Елеуов Баласағұнды қоршаған қарауыл төбелерде археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізген. Содан деректер келтірейік: Жетіжар қарауыл төбесі X–XII ғғ. жатады. Ол Қарабалта өзенінің батысындағы Жетіжар қыратының шығыс жағасында орналасқан. Оның диаметрі 20 м, биіктігі 3,5 м, тік бұрышты дуалмен қоршалған (35x25 м), ені 4 м, биіктігі 1 м және ені 5 м, тереңдігі 0,5 м ормен қоршалған. Қазба жұмысы кезінде құмыралардың сынықтары табылған. Қасымбек қарауыл төбе – X–XII ғғ. ескерткіші. Баласағұннан 8,5 км, Ақсу өзенінің сол жағалауында 5,5 км жерде орналасқан. 1980 жылы оны М. Елеуов қазған. Диаметрі 35 м, биіктігі 3 м, тік бұрышты (60x55 м), ені 8-10 м, тереңдігі 0,3-0,5 м ормен қоршалған. Төбенің үстінде солтүстік-шығыс жағында сопақша келген ұзындығы 14 м, ені 8 м, тереңдігі 0,8 м шұңқыр бар екені айтылған. Қырықүй қарауыл төбесі – X–XII ғғ. жататын бекініс. 1988 жылы М. Елеуов зерттеген. Ол Тоқаш (Тоқташ) өзенінен Ақсу өзеніне құятын, екі өзеннің арасындағы биіктікте орналасқан. Ол қазіргі Баласағұн ауылынан 7 км қашықтықта дөңгеленген төбе күйінде сақталған (20x20 м), биіктігі 2,5 м, әлемнің төрт бұрышына бағытталған төбе. Ені 8-10 м, тереңдігі 1,5 м ормен қоршалған. Осындай қарауыл төбелер Баласағұн шаһарының төңірегін түгел қоршаған. Бәрінің де құрылымы біркелкі және бір мезгілде жасаған. Бұл тарихи кезең Қарахан мемлекетінің дәуірлеген ғасырлары [10].

Ұшақтан түсірілген Ақтөбе қаласының картасына сипаттама беріп, қаланың гүлденіп өскен кезеңіндегі тұрғындардың санын шамамен жобалауға болатынын белгілі аэрофото маманы К.В. Шишкин жазған болатын. Таяу Шығыстағы мұсылман елдерінің қалаларында бір гектар жерде 500 адам тұрған болса, осы есепке сүйене отырып, Ақтөбенің орталығындағы жердің көлемі 70 гектар деп алсақ, онда 350 мыңдай адам тұрған. Ақтөбедегі суармалы жердің көлемі 1500 гектар мөлшерінде. Мұсылман елдерінің есебі бойынша, бұндай бір гектар суармалы жерде 50 адам тұрса, егістік жердегі қала тұрғындарының саны 75 мың адамдай болуы тиіс. Ақтөбеде жиілете салынған үйлердің орны 1000 гектарға жетеді. Мұндай жерде 250 мың адам тұрған. Бәрін қосқанда, Ақтөбеде 675 мың адам өмір сүрген. Қала қорғанының сыртындағы жерді қоса есептегенде, Ақтөбенің жалпы көлемі 150 мың гектар болса, қала тұрғындарының саны бір миллионнан асады. Бұл әдіс жалпы қала халқының санын есептеп шығару заңдылығына қайшы келмейді [11].

К.В. Шишкиннің бұл келтірген демографиялық есебін көпшілік тарихшылар шындыққа тура келіңкіремейді деген пікір айтады. Мұндай күмәнданудың да жөні бар сияқты. Осы күнге дейін Орта Азияда осынша көп адамдар қоныстанған қалалардың бар екеніне айрықша көңіл бөлінбеген. К.В. Шишкин осы қаланы Алдыңғы Азияның тарихта белгілі ірі қалаларымен салыстырып, XII ғасырдағы Ақтөбенің тұрғындарының есебін шығарған. Бұл есеп орта ғасырды зерттеп жүрген қазіргі тарихшылардың пікіріне тура келмейді. Мәселен, К.М. Байпақов Қазақстанның оңтүстігіндегі ірі ортағасырлық қалалар тұрғындарының санын төмендегіше көрсетеді: Таразда (Таласта) – 10 мың; Отырарда – 15,5 мың, 17,460 адам; Испиджабта (Сайрамда) – 40 мың; Баласағұнда – 6 мың; Шелекте – 1,2 мың; Сүмбеде – 2,2 мың; Дүнгенде – 5600; Антоновскийде – 13 мың адам тұрған [12].

Бірақ бұл келтірілген дерек те күмән туғызады. Себебі тұрғындардың санын қандай деректерге сүйеніп анықтағанын К.М. Байпақов көрсетпеген. Біздіңше, Орта Азиядағы және Қазақстандағы ортағасырлық қалалар тұрғындарының саны дұрыс көрсетілмеген. Жоғарыда келтірілген Ақтөбе картасындағы ұзындығы 52 шақырымнан астам бекіністі 6 мың тұрғыны бар Баласағұн қаласының адамдары тұрғыза ала ма? Осындай сұрақтарды аты аталған қалалардың бәріне де қатысты қоюға болады. Өйткені отаршылдық жылдары біздің аймаққа келген Ресей империясы ғалымдарының көпшілігі жергілікті халықтарда отырықшы мәдениет болмаған деген пікірді ұстанғандықтан, орта ғасырдағы қалалар тұрғындарының санын анықтауға көңіл бөлмеген. Басқасын былай қойғанда, Орта Азия халықтарының тарихын жазуда үлкен үлес қосқан белгілі шығыстанушы, академик В.В. Бартольдтың еңбектері де осындай көзқарастан құр емес екенін байқауға болады. Тіпті, кеңес ғалымдары да осы пікірге жүгініп, қазақ халқы көшпелі, шетінен сауатсыз, жазу-сызуы болмаған халық деген ұғымды «заңды» себеп ретінде айтып келгені баршаға мәлім. Осындай көзқарастың негізінде Орталық Азиядағы ортағасырлық қалалардың тұрғындарының санын тура көрсету мүмкін емес. Көптеген тарихшылар, археологтар өздерінің зерттеген археологиялық қоныстары мен қалалардың тұрғындарын аз етіп көрсетуге тырысады. Керек десеңіз, бұл тұрақты мекендерді соғдылар «салып» кеткен деген пікірді айтушылар әлде болса да баршылық.

Ерте заманнан бері талай өркениетті басынан өткерген Орталық Азияда жүздеген, мыңдаған тұрғындары бар қалалар неге болмауы тиіс? Самарқанд, Бұхара, Испиджаб, Баласағұн, Отырар, Тараз сияқты шаһарлар – халықтың мәдениетінің, экономикасының

дамыған орталықтары. Бұндай қалалардың тұрғындарының саны анағұрлым көп болған. «Алғашқы Хан династиясы» тарихында, яғни антикалық дәуірдегі деректе «Самарқанд (Қанжүй хандығы, яғни Қаңлы мемлекеті) хандығының қыстық астанасы... Бұл жер Қытай астанасына 9104 шақырым келеді. Түтін саны 120 000, жан саны – 600 000, әскері – 120 000» [13] – деп көрсеткен болса, «Ферғана мемлекетінің астанасы Ферғана (Дайун) Қытай астанасы Шаңнаннан 12 550 шақырым шалғай. Түтін саны 60 000, жан саны – 300 000, әскері – 60 000» [14]. Енді ертедегі ортағасырлардағы деректерден мысал келтірейік. 893 жылы халиф Исмаил Ибн-Ахмед Тараз қаласын алып, Қарлұқ патшасының әйелін және 10 000 адамды иеленіп алған және көптеген қарсыласқан адамдарды өлтірген [15]. Келтірілген деректерге қарағанда, Орталық Азияда антикалық және ертедегі ортағасырда тұрғындары жүз мыңдап саналатын қалалар болғанға ұқсайды. Сол кездегі Қазақстан жеріндегі қалалардың тұрғындары көп болған деген пікірге келуге болады. Осыған орай, белгілі Өзбекстан археологиясының атасы, академик Я.Г. Гулямовтың пікіріне көңіл аударайық: «Экономические, политические и культурные связи Хорезма с различными странами Востока и Запада способствовали быстрому развитию Гурганджа (Көне Үргеніш. – У.Ш.) как столицы огромной торгово-ремесленного и культурного центра. Мы располагаем, например, данными источников о масштабах города в 1221 году, когда он был захвачен монголами. По рассказу Джувайни, монголы в уличных боях в столице Хорезма перебили массу горожан, а остальных выгнали в поле. Из них было отобрано 100 000 ремесленников, которых угнали в Монголию. Затем отделили молодых женщин и детей и также отправили в Монголию. Остальные горожане были истреблены захватчиками. Монгольское войско насчитывало 50 000 воинов, и каждому досталось по 24 жителя Гурганджа. Таким образом, по сведениям источника, население Гурганджа превышало полтора миллиона человек. К этому можно добавить, что Ибн-Батута, прибывший в Ургенч в 1333 г., также был поражен величиной и многолюдностью города» [16].

Ғұламаның еңбегінен алынған үзіндіден кейбір археологтар пікір түйелері керек. Хорезм мемлекетінің көне астанасы Қият қаласынан кейін болған орталығы Гурганджа (Көне Үргеніш) қаласының тұрғыны көп, үлкен қала екенін жазба деректерге сүйеніп дәлелдеген. XIII ғ. басында Көне Үргеніште 1,5 млн тұрғын болса, ондай қалалар Орталық Азияда да жеткілікті. Олардың біразы Қазақстан жерінде, Ұлы Жібек жолының бойында. Олардың ішінде әлемге әйгілі Испиджаб (Сайрам) қаласында 40 мың, Баласағұнда 6 мың тұрғын болды дегеннің қисыны

келмейді. Қазақстандағы ортағасырлық қалаларға бұндай көзқарастың болуы, сол ескерткіштердің әлі нашар зерттеліп келе жатқанын көрсетеді. Қалалар мен тұрақты мекендерді археологтар кейінгі жылдарда кең көлемде зерттеп келе жатыр. Осы зерттеулердің барысында Орталық Азиядағы ірі ортағасырлық қалалардың көлемі, олардың тұрғындарының саны анықталуы тиіс.

Бұл аймақ жеріндегі ертедегі ескерткіштер тек соңғы 50-60 жылдың ішінде ғана зерттеле бастады. Бұл археология ғылымы үшін көп мерзім емес. Алдағы уақытта археологиялық зерттеулер орта ғасыр тарихынан көптеген жаңалықтар әкелетіні сөзсіз. Соның бірі Ақтөбеде (Баласағұн) дер едім. Мәселен, осы қаланың маңындағы суару жүйесі егіншілік мәдениетінің жоғары дәрежеде дамығанын дәлелдейді.

Қала тұрғындарының күшімен ірі-ірі су жүйелері салынған. Солардың ең үлкені – Дода, Қожай, Оразалы тоғандары (каналдары). Олар сол су жүйелерін қазған рулардың атымен аталған. Ұлы жүздің бұл руларының ұрпақтары осы күндерге дейін Баласағұн ауылшаруашылық бірлестігінде (бұрынғы «Калинин» колхозында) тұрады және осы руларға бөліп орналасқан. Бұлар ертеден келе жатқан су жүйелері екендігіне дау жоқ.

Дода каналы басын Ақсудың өрінен алып, қаланың оңтүстік-батыс жағын жағалап, Қарабалтаға барып құйған. Бұл канал Ақтөбенің биік жағынан Бозжорға қыратының етегімен жүріп отырып, Ақсудың сол жағынан Қарабалтаға дейінгі қоныстарды сумен қамтамасыз еткен. Қала тұрғындары кіші су жүйелерін Дода тоғанынан алып, сол су жүйелері арқылы егістік жерлерін, малдарын суарған. Сондай-ақ ауыз сулары, бау-бақшалары осы канал суымен қамтамасыз етілген. Қожай, Оразалы каналдары Ақсудың оң жағын жағалап, сол жердің тұрғындарына су жеткізген. Бұл су жүйелері бертінге дейін жұмыс істеп келген. Олардың су жүрген жүйелері қазірге дейін сақталған. Ақсу өзені мен Дода тоғанының арасы 60-70° бұрыш формасында солтүстікке бет алып, жолда Қарабалта өзеніне құйған. Оның ені 5 м, тереңдігі 0,7 м, ұзындығы 1,5 км. Қаланың сыртқы қашасының оңтүстік-батысын жағалап, қазылған каналды суға толтырып, табиғи-қорғаныс қызметін атқарған.

Баласағұн қаласының тұрғындары қолдан суару арқылы бау-бақша және егіншілікпен айналысқан. Олар үлкенді-кішілі су жүйелерін салған. Қаланың тұрғындары ру-ру бойынша жол салып, өздерінің қазған су жүйелерін сол руларының атымен атаған: Дода, Бесторсық және Қожай. Ақтөбенің су жүйелерін археолог В.А. Грошев сипаттап жазып, мақала етіп жариялады [17].

Зерттеулердің нәтижесі көрсеткендей, сол су жүйелері арқылы тұрғындар су жинайтын хауыздарды, шұңқырларды толтырып, оны тұндырып, тұрғындардың үйлеріне су құбырлары арқылы жеткізген. Ол құбырлар қыштан, бір қалыпта соғылған. Ақтөбенің цитаделіне де осындай жолмен су барып тұрған. Бұл мәселеге кейіннен кеңірек тоқталамыз.

Ақсу өзенінің оң жағына орналасқан қала тұрғындары Оразалы тоған, Қожай тоған арқылы су ішкен. Бұл екі су жүйесі суды қаланың жоғарғы жағындағы Ақсуға салынған Қарабура бөгетінен алады. Осы жерде өзенді бойлап келген суларды тоғандар арқылы ағызған. Оразалы тоғанның ені 5 м, тереңдігі 0,7 м. Құлаған топырағы 3 м, оның биіктігі 0,9 м, ұзындығы 3 км. Қожай тоғанының ұзындығы 4 км.

Осы тоғандардың бойына су диірмендерін құрған. Олардың орны, диірмен тастары осы күнге дейін өз орындарында жатыр. Су диірмендерінің тұрмыста кең көлемде қолданылуы – Ақтөбе қаласы маңында егіншіліктің мол болғанын айқындайтын дәлелдің бірі.

Қазақстандағы ортағасырлық қалалар соңғы 50-60 жылдарда зерттеле бастады. Бұл археология ғылымы үшін көп мерзім емес. Ол ескерткіштерді зерттеушілердің кейбіреулері ескі көзқарастан арыла алмай, кешегі «көшпелі» деп жүрген қазақтардың қалаларының тұрғындары көп болмауы керек деген пікірлерде болуы белгілі зиянын тигізуде. Солай болса да, шындық өзінің ақиқаттығын дәлелдейді. Алдағы уақытта археологтар талай жаңалықтардың бетін ашып, елімізде көп санды тұрғындары бар қалаларды бабаларымыздың салып кеткенін ғылыми тұрғыдан дәлелдейтініне сенуіміз қажет.

3.4. Құрылымы

Орта Азия және Қазақстандағы ортағасырлық қалаларға, әсіресе, Ұлы Жібек жолындағы шаһарларға ғалымдар, саяхатшылар жиі-жиі ат басын тіреген. Олар осы қалалар жөнінде азды-көпті құнды деректер қалдырғанына жоғарыда тоқталдық. Ортағасырлық үлкен қалалардың үш бөліктен құралғаны туралы арабтың ұлы географы Ибн-Хаукал жазған. Ол Ферғана қаласының құрылысын былайша суреттеген: «Ферғананың орталығында кухендиз (цитадель), оны қоршаған мекка (шахристан), оның төңірегінде рабад орналасқан. Әмірдің үйі және түрме кухендиздің ішінде... Ферғана аймағында кухендизсіз бірде-бір қала жоқ» [18]. Тарихта белгілі, Ферғана көрші аймақтарға да

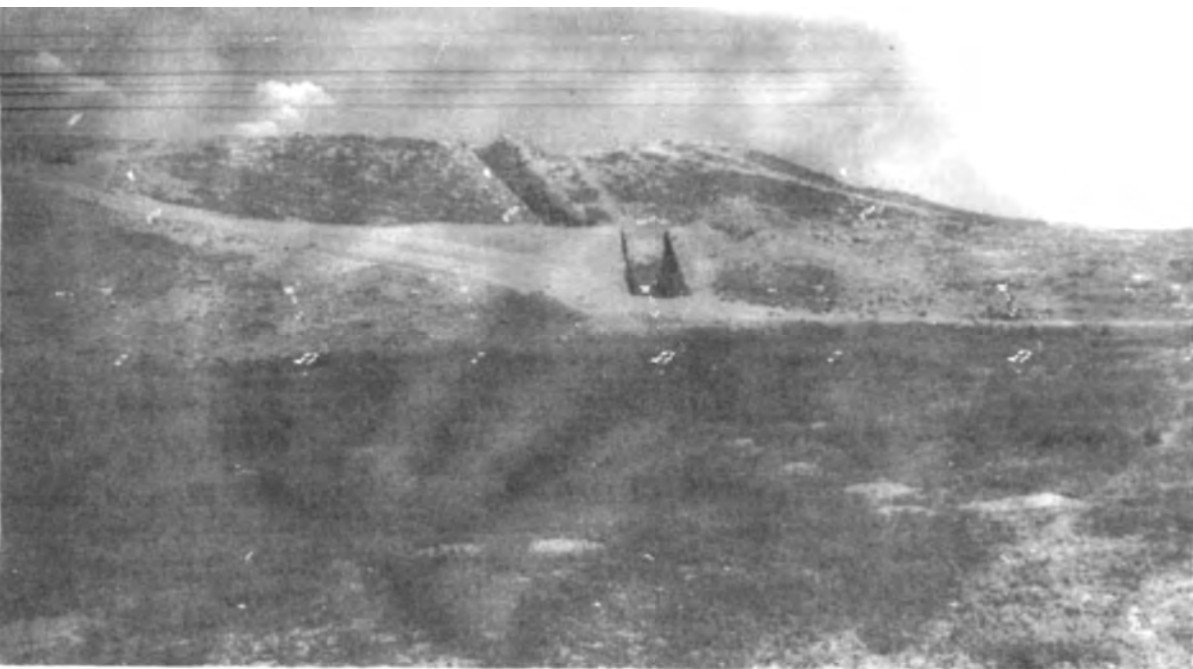
өзінің ықпалын жасаған. Баласағұнның да құрылысы осындай үш бөліктен құрылған.

Цитадель (кухендиз) қаланың қақ ортасында, Ақсу өзенінің сол жағында жердің бетінен 20 м биіктікте орналасқан. Оны жергілікті тұрғындар, кейінгі кезде алыстан ағарып көрінгендіктен, Ақтөбе деп атап кеткен. Бұл төбе – қаланың цитаделі (кухендизи). Оның солтүстік жағының биіктігі 35 м, батысы – 60 м, оңтүстігі – 80 м, шығысы – 50 м. Жалпы цитадельдің көлемі 7-8 гектар. Цитадельдің үстінен бұрын археологтар кішкентай шұңқыр қазып, барлау жұмысын жүргізгеніне тоқталғанбыз. Бірақ оның құрылымы зерттелмеген болатын. 1976–1983 жылдары ҚазҰУ-дың археологиялық экспедициясы бұл мәселемен айналысты [19]. Соның ішінде 1977–1980 жылдары цитадельді солтүстік-шығыс мұнараның тұсынан жоғарыдан төмен қарай кесіп өтіп, оның қандай қабаттардан құрылғанын анықтамақшы болдық. Оның ені 7-8 м, ұзындығы 22 м, тереңдігі 10-12,5 м. Қазба жұмыстары 22 квадратқа бөлініп қазылды және оның қабаттары (ярус) жоғарыдан төмен қарай саналды. Реперлік нүкте етіп ескерткіштің оңтүстік бұрышы алынған (10-сурет).

10-сурет.
Ақтөбе
цитаделінің
солтүстік
жағынан
қазылған
кесіндісінің
көрінісі

Үш жылға созылған қазба жұмыстарының нәтижесінде, цитадельдің бекініс дуалының салынуы үш кезеңге бөлінетіні анықталды.

Бірінші кезеңде Ақсу өзенінің сол жағасындағы құрылысқа арналған жерді тегістеп, арнайы нықтап, оның үстінен 2 м биік-

тікте платформа (дуалдың іргетасы) салынған. Оның төменін пахсадан 0,3 м тұрғызып, үстіне көлемі 49x27x9-10, 50x27x9-10 см, 50x23x10 см қам кірпіштен (сырец) ені 4 м, биіктігі 3 м дуалды өрген. Осы қабатты қазғанда хумдардың, құмыралардың, диірменнің сынығы, қыш ыдыстар, шырақтар шықты. Аталған заттар VII–XIII ғасырларға жататын Пенджикенттен және Отырардан шыққан қыш бұйымдарға ұқсайды [20]. Соған қарағанда, Ақтөбені салған құрылысшылар Сырдария мен Амудария алқаптарындағы көптеген қалаларды салған ұсталармен байланыста болған тәрізді. Осы кезеңнің 5-қабатынан күлдің ішінен VII–VIII ғасырларға жататын түркеш кезеңінің 5 теңгесі (монета) табылды.

Осы деректерге қарағанда, V–VIII ғасырларда цитадельдің құрылысы бітіп, ірі саяси, экономикалық және мәдени орталыққа айналған. Бұл – осы ғасырларда Ақтөбе (Баласағұн) түркештердің (сарыүйсіндердің), қарлұқтардың астанасы болды деген пікірдің айқын дәлелі. Түркілердің аттары аталған феодалдық мемлекеттері болғаны тарихтан белгілі.

Екінші кезеңде цитадельді түгел қамтыған құрылыс кең көлемде жүріп, оның дуалдарының бекемдігіне және көлемінің кеңеюіне айрықша көңіл бөлінген. Бекініс қабырғаларының ұзындығы 7-8,5 метрге, ені 4 метрге жеткен. Құрылыс заттарында, оның салыну тәсілдерінде айтарлықтай өзгеріс байқалмайды. Қазба кезінде хумдар, құмыралар, қыш қазанның сынықтары, садақтың ұшы, адамның қыштан салынған бейнесі, теңгелер сияқты жәдігерлер табылды. Олардың Отырар мен Құланнан, Қырғызстандағы Соқлықтан (Сокулук) табылған қыштан жасалған бұйымдарға ұқсастығы байқалады [21].

Үшінші кезеңде цитадельдің көлемі үлкейіп, дуалдары қалыңдап, биіктеп, ірі ортағасырлық қорғаныс орталығына айналды. Бұл IX–XII ғасырлар мерзіміне сәйкес. Цитадельдің сыртқы қабырғаларын 1,5 м ендікте, 50x26-27x10, 45x26x10, 44x21x2 см қам кірпіштермен өріп шыққан. Нәтижеде, сыртқы дуалдың қалыңдығы 10 метрге жеткен. Қазба барысында мыс шырақтар, құмыра, келі тәрізді ыдыстар, дастарқан, қыш қазан және т.б. табылды. Олар Талас, Шу өңірлеріндегі ортағасырлық қалалардан табылған жәдігерлерге ұқсас [22].

Цитадельдің құрылысын толығырақ анықтау үшін, оның оңтүстік-шығыс жағынан жоғарыдан төмен қарай 16 м ұзындықта, 1-1,5 м ендікте қосымша кесіп өту жұмысы жүргізіліп, ол 5,5 м тереңдетіліп, материк (табиғи жер) қабатына дейін жеткізілді. Қазба жұмысы солтүстік жақтан жүргізілген кеспе жұмыстың тәсілімен атқарылды. Бекіністің бұл қабырғаларының жасаған

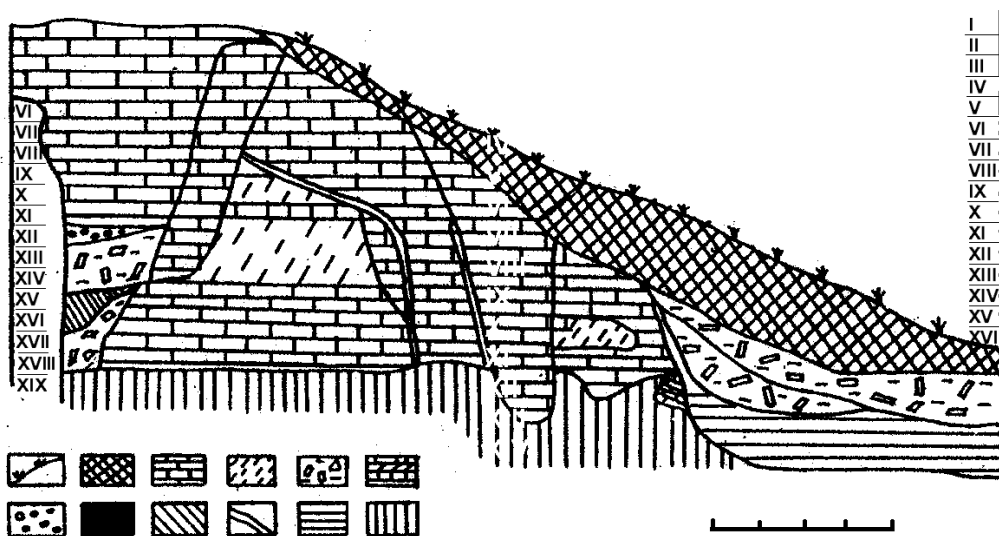

кезеңдері де солтүстік қабырғаларымен сәйкес келетіні байқалды. Бекініс қабырғасының бірінші кезеңдері биіктігі 4,2 м, ені 3 м, екінші, үшінші кезеңнің қабырғаларының биіктігі 2,5 м, ені 1,7 м. Келтірілген деректерге қарағанда, Ақтөбе цитаделінің кешенді құрылысы белгілі бір уақыттарда жүргізілген деген қорытындыға келуге болады (11-сурет).

Цитадельдің стратиграфиясын анықтау үшін жүргізілген археологиялық қазба жұмысы нәтижесінде оның ертедегі ортағасырда ірі әскери бекініс, мемлекет астанасының орталық сарайы және экономикалық, мәдени орталық болғанын дәлелдейтін құнды деректер табылып, оның қабаттарының құрылымы туралы бірқатар мәлімет алынды, сөйтіп ұлы ескерткіштің мазмұнына көз жіберуге қол жеткіздік. Цитадельдің, әсіресе, үшінші кезеңі Қарахан империясының бас астанасы болған жылдарға тура келеді. Бұл мемлекетке кірген аймақтарда қалалардың саны ғана көбейіп қоймай, оның сапасы да өсті, көлемдері де кеңейді. IX–XII ғасырларда Қарахан әулеттерінің басқарған кезеңінде түркілер жоғары өредегі заттай мәдениет пен өркениетке жетті. Ол кездегі құрылысқа қажетті заттардың сапасы да артты.

Цитадельдің стратиграфиясын зерттеу кезіндегі қолға тиген археологиялық деректер Баласағұн қаласының эволюциялық даму жолын айқындады. Бұл қаланың жалпы құрылысының,

11-сурет.
Ақтөбе
цитаделі
кесігінің
құрамы

Шартты белгілер: 1 – алғашқы қабат; 2 – опырылып түскен топырақ; 3 – кірпіштердің қалануы; 4 – пахса дуал; 5 – қираған қам кірпіштер; 6 – құрамалы қалама; 7 – гумус; 8 – күл; 9 – шұңқыр; 10 – саз сылау; 11 – мәдени қабат; 12 – табиғи жер

соның ішінде цитаделінің Орталық Азияның оңтүстігіндегі ортағасырлық шаһарлармен үндестігі бар екені байқалады. Цитадельдің негізі б.з. V ғасырларында салынып, сол кездегі Түркеш және Қарлұқ мемлекеттерінің басты астанасының орталығы болған. Уақыт көшімен бірге цитадельдің көлемі де үлкейіп, бекемденген. Қарахан мемлекеті кезінде бұрынғы құрылыстар жаңарып, оның үстіне заманына сай сапалы, бекем бөлмелер, сарайлар салынған. Тұрғызылған құрылыстар өркендеп-өскен ислам өркениетінің жетістіктерін айғақтайтын дәрежеде жүргізілген. Қарахан империясының бас астанасы Баласағұн болғанын табылған археологиялық деректер дәлелдейді. Осы кезде Баласағұнның цитаделі көркейіп, өзінің өрлеу сатысының жоғарғы дәрежесіне жеткені байқалады. Цитадельден табылған заттардың ішінен қарақытайлардың (қаракидандардың) үстемдік еткен уақытын сәулелендіретіндей деректер ұшыраспады. Бұл кезде цитадельде айтарлықтай құрылыс жүргізілуі былай тұрсын, керісінше, ол консервациялық кезеңге тап болды. 1210 жылы Мұхаммед Хорезмшах пен Баласағұнды билеуші қаракиданның Гурханы арасындағы Талас өзенінің жағасындағы шайқаста Гурхан жеңіліп, өзінің астанасы болған Баласағұн қаласының тұрғындарымен 16 күн соғысып, қалаға кіріп, оны 3 тәулік бойы өртеген. Осындай қолдан жасалған апаттың ізі цитадельдің жоғары қабатынан кең көлемде анықталды. Осыдан кейін Баласағұн тарихи сахнадан түсіп, 1218 жылы монғолдар басып кіргенде оларды қираған күйінде қарсы алды. Монғолдарға қарсы тұратын күштері болмағандықтан, Баласағұнға Шыңғыс хан емін-еркін кіріп, оны «жаксы қала» – «Гобалық» деп атағаны оқырмандарға мәлім.

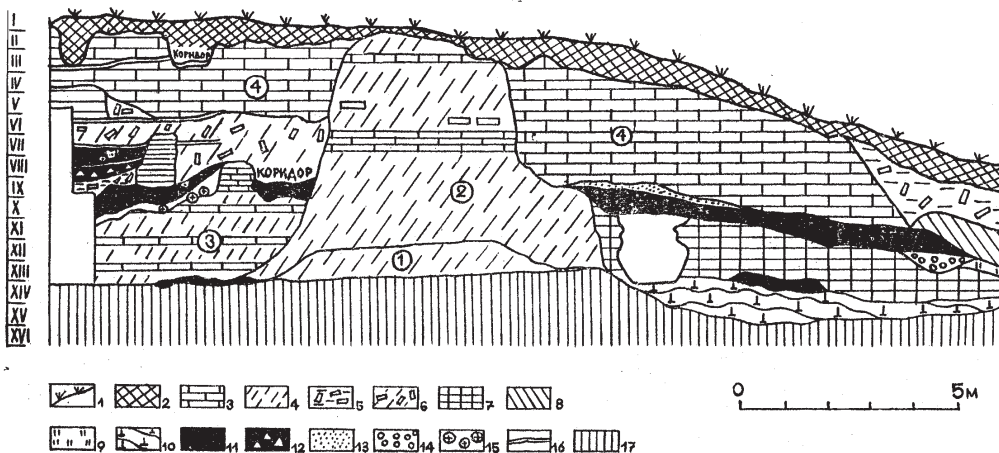
Шахристан (медина). Жоғарыда атап өткендей, шахристан қазіргі заманның жер қазатын машиналарымен (техникасымен) ойрандалып, өзінің бұрынғы көрінісінен біршама айырылған. Жоғарыдан түсірілген аэрофото бойынша, ол жалпы көлемі 20 га жерді алып жатыр. Цитадельдің солтүстік-шығыс бөлігінің үстіңгі қабаты бульдозермен тапталғанына қарамастан, ол бөліктің қабаты біраз сақталған. Ал, шахристанның оңтүстігіндегі бөлігі бұрынғы күйінде. Біздіңше, экскаватормен қазылған ұзындығы 3 км канал шахристанның батыс шетін қиратып, бүлдірген. Бұл жерден цитадельге баратын көп қатарлы орталық су құбырларына зиян келген. Цитадельдің шығысында 600 м қашықтықта орналасқан Төрткөлтөбенің шахристанмен тікелей байланысы болғандықтан, оны шахристанға қоса есептесек, шахристанның көлемі екі есеге ұлғаяды. Бұндай үлкен астана болған қаланың шахристаны да өзіне сай болуы тиіс.

Шахристанның солтүстік-шығыс шетінен, Ақсу өзенінің жағасынан жүргізілген стратиграфиялық кесіктің ені 1,5 м, ұзындығы 22 м, батыс жағы 7 м кеңейтілді. Оның мәдени қабаты 6,5 м тереңдікте табиғи жерге (материкке) барып тіреледі. Кесуге алынған жер 22 квадратқа бөлініп қазылды [23]. Осы кесіктің көрінісі 9-суретте берілген. Шахристанның бекінісі 4 құрылыс кезеңін басынан өткерді. Оның бірінші кезеңінде пахсадан ені 7,5 см, биіктігі 0,8-1 м, тереңдігі 2 м бекініс салынған. Екінші кезеңде бұрынғы қабырғаның үстіне пахсадан биіктігі 2,5 м, ені 8,5 м дуал салып, оны биіктеткен және қалыңдатқан. Үшінші кезеңде 4,5 м кеңістікте дәліз (коридор) ашылған, оның қабырғасы 1 м қалыңдықта пахсадан, кам кірпіштен тұрғызылған. Шахристанның соңғы кезеңінде бекініс қабырғалары қалыңдатылып, 42x25x10,5, 44x22-23x9, 45x24x10-10,5, 46x8-9 см кам кірпіштермен 3 м биіктетілген.

12-сурет.
Ақтөбе қаласы шахристанының шығысынан қазылған кесіктің (тіліндінің) құрылысы

Шахристандағы страграфиялық зерттеудің барысында табылған қыш ыдыстарға қарағанда, бірінші кезең V-VI ғасырларға тура келеді. Табылған құмыралар Тараз, Отырар қалаларының қыш ыдыстарына ұқсас [24]. Сондай-ақ шахристанның екінші кезеңі VI-VII ғасырларға, үшіншісі VII-VIII ғасырларға, соңғы төртіншісі X-XI ғасырларға жататыны анықталды. Осы деректерге қарағанда, шахристан цитадельден бұрынырақ, V-VI ғасырларда салынған [25]. Түркеш (Сарыүйсін), Қарлұқ және

Шартты белгілер: 1 – өсімдік өсетін қабат; 2 – құлап түскен топырақ; 3 – кірпіштен өрілген қабырға; 4 – пахсадан салынған қабат; 5 – кам кірпіштердің сынық үйіндісі; 6 – кам кірпіш пен пахсаның сынықтары; 7 – нықталып жиналған қабат; 8 – нықталған саз қабат; 9 – ұсақталып жиналған саз қабат; 10 – балшықтанған қабат; 11 – күл жиынтығы; 12 – қыштың сынықтары; 13 – құм жиынтығы; 14 – гумус; 15 – бөрөненің күйген бөліктері; 16 – еденнің денгейі; 17 – табиғи жер қабаты

Қарахан мемлекеттерінің астанасы болған кезде шахристан кеңейе түссе, қарақидандар (қарақытайлар) уақытында қалада айтарлықтай құрылыс жүргізілмей, феодалдық соғыстардың нәтижесінде қала кешені нашарлай түскен. 1210 жылғы апаттың ізі шахристанды зерттеген кезде өте жиі кездесті.

Рабад. Ақтөбе ескерткішінің рабады 1500 га шамасындағы жерді алып жатыр. Қала тұрғындары цитадель мен шахристанның төңірегіне шоғырланып, Ақсу, Қарабалта өзендерінің Шуға құятын алқабына орналасқан. 1980 жылғы аэрофотоның планшетінде Ақтөбе айқын көрсетілген. Олардың ішінен үлкенді-кішілі құрылыстарға, молаларға және су жүйелеріне тоқталайық.

Үлкен құрылыстардың – жоғарыда тоқталған цитадель мен шахристанның орналасқан жеріндегі кешен картаға түсірілген. Оған бекіністің қабырғалары, үлкенді-кішілі үйлер, шаруашылық бөлмелер, алаң, дәліз (коридор), қақпалар, хауыздар сияқты объектілер жатады.

Рабадта орналасқан қарапайым құрылыстар: үйлер, олардың қасындағы шаруашылық құрылыстар, бау-бақшалар, су жинайтын хауыздар, су жүйелері, көшелер және т.б. құрылыс орындары. Бұндай құрылыстар картада үшбұрышты майда белгілермен көрсетілген. Олардың басым көпшілігі қамалдың ішінде шоғырланғанмен, бекіністердің сыртында да тұрақты баспаналардың болғаны анықталды. Рабадтағы құрылыстардың көлемдері біркелкі болмағандықтан, олардың қалдықтары үлкенді-кішілі төбелер түрінде бізге келіп жеткен. Үлкен үйлердің үйіндісі биік төбе, кіші баспаналар, кішірек төбе болып жердің қойнауында сақталған. Олардың барлығының осынша сансыз төбелерге айналу себебі, барлық құрылыстар қам (күйдірілмеген) кірпіштер мен пахсалардан (иленген саздан) салынғандықтан, жауын-шашынның, желдің, жалпы табиғаттың басқа да құбылыстарының әсерлерінен ұзаққа бармай құлап қалған.

Оның үстіне, ертедегі ортағасырда жиі-жиі болып тұрған өзара феодалдық соғыстар да қаланың, бекіністердің құлауына үлкен зардабын тигізген. Бұндай тарихи оқиғаларды Баласағұн сияқты үлкен қалалар бастарынан жиі-жиі өткеріп тұрған.

3.5. Молалар

Ортағасырдағы қалаларды, молаларды (мүрделерді) табу – өте қиын мәселелердің бірі. Себебі тек Маңғыстау өңірінен болмаса, басқа жерлерде молалардың үстіне мықты құрылыс заттарынан кесене сала бермеген [26]. Осы еңбектерде Маңғыстауға қарасты жерлердегі молалардың үстіне салған адам таңқаларлық кесене-

лер зерттеліп, ғылыми тұжырымдар жасалған. Өкінішке қарай, Қазақстанның басқа аймақтарында Маңғыстаудағыдай молаларға айрықша көңіл бөлінбеген сияқты. Бірақ бұл өңірлерде де азды-көпті монументті мавзолейлер (кесене) кездеседі. Алаша ханның, Жошы ханның (Қарағанды облысы), Қараханның, Дәуіт атаның, Айша Бибінің, Бабажа хатунның (Тараз), Шоқай датқа (Байқадам селосы), Домалақ ана (Шымкент облысы), Қожа Ахмет Йассауи (Түркістан), Арыстанбаб (Отырар), Жанқожа батыр (Қазалы) және т.б. тарихи тұлғалардың бейітінің үстіне салынған кесенелер белгілі. Бірақ дүние салған адамдардың басына жаппай белгі орнату Үстіртті мекендеген Адай руларына тән. Ондай ерекшеліктер алдағы уақытта арнайы зерттеуді қажет етеді.

Ақтөбе қаласының орталық қорымдары (молалары) әлі күнге дейін табылмай келе жатыр. Түсірілген аэрофотоға қарағанда, Г-5, Г-6 квадраттарда шөптердің, егілген бидайлардың арасында майда-майда төмпешіктердің бар екені байқалады. Сол жерлер қорымдарға ұқсайды. Осы төңіректен орталық моланың табылуы мүмкін. Алайда ол жерлер әлі зерттелген жоқ. Баласағұн қаласының орталық молаларының үстіне салынған белгілер, кесенелер табиғат құбылысына төзімсіз заттардан тұрғызылып, уақыт өте келе майда төмпешіктерге айналып кеткендіктен, оларды табу қиыншылық келтіруде. Егерде, оларды тауып зерттегенде, Баласағұн қаласын мекендеген тұрғындардың діни көзқарасы, наным-сенімдері туралы көптеген жаңалықтар ашылуы мүмкін.

3.6. Суару жүйелері

Баласағұн тұрғындары өзендердің суларын еркін пайдаланып, қолдан суару арқылы бау-бақшалар, түрлі көркем ағаштар, гүлдер, дәнді дақылдар және техникалық өсімдіктер өсірген. Олар еккен егістерінен тұрақты өнім алған. Аэрофотоға қарағанда, Ақтөбенің төңірегіндегі қолдан суарылатын егістік жердің көлемі 2000 га екені байқалады. Оның қыратты жерлерінде жаңбырдың суымен өсірілетін егістік те болған. Қала осындай суы мол, ауасы таза жерде орналасқан.

Баласағұнның шарықтау заманы IX–XII ғасырларда ұлы Қарахан әулеттерінің басқару кезеңіне тура келеді. Бұл ғасырларда түркілердің заттай және рухани өркениеті жоғары дәрежеге жеткен. Басқасын айтпағанда, сол кезде түркілердің әлемге әл-Хорезми, Ибн-Сина, әл-Бируни, әл-Фараби, М. Қашқари, Жүсіп Баласағұни, Қожа Ахмет Йассауи, М. Хайдари және т.б. көптеген ұлы ғұламаларды беруінің өзі айқын дәлел. Орта ғасырдағы көптеген ғұламалар шыққан қалалардың бірі – Баласағұн [27].

Жоғарыдағы келтіріген деректер бойынша, Баласағұнның өзіне лайықты үлкен рабады болғанын көреміз. Онда феодалдар мен саудагерлердің, қолөнершілердің, басқару жүйелерінің кеңселері, шаруашылық пен мәдени орындар қарапайым баспаналармен бір қатарда, көше-көше бойынша орналасқан. Олардың араларында адамдардың демалатын алаңдары да болған. Үлкен қоныс орындарына құбыр арқылы су жүйелері тартылып, хауыз (бассейн) салынған және үлкен бау-бақша орындары болған. Ал қарапайым қоныстар салынған тұрғын үйлер және шағын жерлермен шектелген. Бұдан қала тұрғындарының әлеуметтік жағдайларының біркелкі болмағандығы байқалады. Баласағұнның этникалық тарихы да күрделі мәселелердің бірі. Оның негізгі тұрғындары автохтондық тайпалар болған. Олар Орталық Азияны мекендеген «Алты алаш» түркілерінің өкілдерімен қатар, **басым көпшілігі өгіздер, тохш, шылы, қаңлы, үйсін тайпаларынан құрылған**. Бұлардың арасында соғдылар (таттар) да өмір сүрген. Түркілер соғдыларды, яғни иран (парсы) тілдес халықтарды «тат» деген. М. Қашқари «Түрік сөздігінде» мынандай мақал келтірген: «Татсыз түрік болмайды, бассыз бөрік болмайды» [28]. Бұл мақал түркілердің ірі-ірі қалаларында қолөнермен, саудамен айналысатын таттардың болғанын білдіреді. Саудамен айналысатын адамдар сатып алушыларды алдауға тырысатыны ежелден белгілі. Саудагер «таттар» түркілерді саудада талай алдағанын аңғартатынын М. Қашқариден екінші мақалды келтірейік: «Татты көрсең көзіне ұр, тікенді жұлсаң түбінен жұл» [29]. Біріншіден, алдамаса сауда болмайтыны белгілі болса, екіншіден, тікен шөпті тек қана түбінен жұлмаса, оны сабағынан жұлға болмайды. Баласағұнның рабадынан соғды (тат) жазуы бар құмыра табылды. Оған кейінірек тоқтаймыз. Сондай-ақ Баласағұн қаласында соғдылардың тұратын махаллалары (кварталдары) болған. Олар қыштан әртүрлі бұйымдар жасаған және Ұлы Жібек жолы бойындағы қалада сауда жүргізген. Соғдылар өз ана тілімен қатар, түркі тілін жетік білген [30].

Баласағұнның рабады көпшілік тұрғындардың шоғырланған орны болғандықтан, ол жердегі сансыз қоныстардың орындарында түркілердің, оның қара шаңырағының иесі болып отырған қазақ халқының тарихынан мәлімет беретін құнды деректер мол. Алайда қаланың рабадтағы мәдени қабаттары әлі айтарлықтай ашылған жоқ. Келешекте осы олқылықты ескеріп, рабадты кең көлемде зерттеу қажет. Біздің жүргізген археологиялық зерттеуіміз Баласағұнның цитаделі мен шахристанын ғана қамтиды. Бұл орындардан табылған заттардың көпшілігі дәулетті адамдардың, басқарушы шенеуніктердің тұтынған дүниелерінің қалдықтары

болып, бұқара-көпшілік тұрғындардың заттары сирек кездесуі мүмкін.

Сөйтіп, V–XII ғасырларда Түркеш (Сарыүйсін), Қарлұқ, Қарахан және Қарақытай (Қарақидан) түркілері мемлекеттерінің бас астанасы Баласағұн болған. Бұл бізге жеткен ортағасыр қалаларының ішіндегі ежелгі бейнесін сақтап қалған бірден-бір тарихи ескерткіш. Бұндай қалалардың көпшілігі Кеңес өкіметі кезінде жермен-жексен болып, тегістеліп кеткенін, немесе көп қабатты осы күнгі қалалардың астында қалғанын жоғарыда ескерттік. Цитадельден, шахристаннан және рабадтан құрылған көп қабатты бұл ескерткіштің үстіңгі бөлігінің төменгі қабаттарында V–VIII ғасырлардың мәдени қабаттары жатса, IX–XIII ғасырлар мәдениеті үстіңгі қабаттарда сақталған. Баласағұн Ұлы Жібек жолының солтүстік тармағында орналасып, түркі мемлекеттерінің саяси, экономикалық және мәдени орталығы болғандықтан, түркі әлемінің дамуына тарихи әсерін тигізген және оның даңқын паш еткен. Осыған байланысты оның даму тарихын, жайласқан орнын ғылыми тұрғыдан дәлелдеп шығу – түркі халықтарының тарихындағы өзекті мәселелердің бірі. Бұл мәселе осы кітаптың кейінгі тарауларында қарастырылады.

Әдебиеттер

1. *Қашқари М.* Түрік сөздігі. 1-т. Алматы, 1997. 91-б.
2. Археологическая карта Казахстана. Алма-Ата, 1960. С. 282–283.
3. *Кожмяко П.Н.* Раннесредневековые городища и поселения Чуйской долины. Фрунзе, 1959. С. 113.
4. Сонда. 116-б.
5. Сонда. 117-б.
6. Сонда. 118-б.
7. *Шәлекенов У.Х.* Жылдар және ғұмыр //Ғалымдар, ұстаздар, тәлімгерлер. Алматы, 2004. 33–39-бб.
8. *Дойль Лео.* Полет в прошлое. М., 1979.
9. *Толстов С.П.* По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962; *Андрянов Б.В.* Древние оросительные системы Приаралья. М., 1969.
10. Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштер жиынтығы. Жамбыл облысы. Алматы, 2002. 315–330-бб.
11. *Шишкин К.Б.* Камеральное обследование городища Актобе с помощью аэрометода //Средневековые города Южного Казахстана. Алма-Ата, 1986. С. 111–129.
12. *Байпаков К.М.* Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. Алма-Ата, 1966. С. 159–161.
13. *Бахаддин Өгел.* Ұлы хун империясының тарихы. 2-кітап. Алматы, 1998. 25-б.
14. Сонда. 26-б.

15. *Волин С.* Сонда. 76-б.
16. *Гулямов Я.Г.* Эпоха Абу Райхана Бируни //Бируни и гуманитарные науки. Ташкент, 1972. С. 31.
17. *Грошев В.А.* Ирригация Актобе (Чуйская долина) //Средневековые города Южного Казахстана. Алма-Ата, 1986. С. 129–137.
18. Материалы по истории Средней и Центральной Азии X–XIX вв. Ташкент, 1988. С. 18–19.
19. *Шалекенов У.Х.* О раскопках на городище Актобе (1979–1983 гг.) //Средневековые города Южного Казахстана. Алма-Ата, 1986. С. 15–39.
20. *Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б.* Древний Отрар. Алма-Ата, 1972. С. 88. Рис. 11, 42.
21. Научный отчет (УАЭ) 1977–1979 гг.; *Байпаков К.М.* Раскопки раннесредневекового замка в Семиречьи //Вестник АН КазССР. №8. Алма-Ата, 1966. С. 64.
22. *Сенигова Т.Н.* Средневековый Тараз. Алма-Ата, 1972. Таблица XI. С. 152; Красная речка и Бурана. Фрунзе, 1989. С. 96–97.
23. *Елеуов М.* Этапы развития крепостной стены шахристана городище Актобе //История материальной культуры Казахстана. Алма-Ата, 1980. С. 48–57.
24. *Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б.* Древний Отрар. Алма-Ата, 1972. С. 87; *Максимова А.Г., Мершеев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М.* Древности Чардары. Алма-Ата, 1968. С. 40.
25. *Елеуов М.* Этапы развития крепостной стены шахристана городище Актобе //История материальной культуры Казахстана. Алма-Ата, 1980.
26. *Тасмағамбетов И.* Құлпытас. Астана, 2001; История и культура Арало-Каспия. Алматы, 2001.
27. Мирза Мұхаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. Ташкент, 1996. 458-б.
28. *Қаишқари М.* Түрік сөздігі. 1-т. Алматы, 1997.
29. Сонда.
30. Сонда.

IV тарау.

БАЛАСАҒҰНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

4.1. Цитадель

1974 жылдан бері университеттің археологтарымен, тарих факультетінің студенттерімен және уақытша қабылдаған жұмысшылармен Баласағұнда (Ақтөбеде) қазба жұмыстары жүргізіліп келеді. Бұл зерттеу жұмыстары цитадельде, шахристанда және рабадта жүргізілуде (13-сурет).

13-сурет.

Ақтөбе
цитаделінің
оңтүстік-
батыс бекініс
кабырғалары-
ның көрінісі

Монографияның үшінші тарауында Баласағұнның стратиграфиясы мен құрылымына тоқталған кезде, цитадельдің ішкі қабаттарын білу үшін, оның солтүстік-шығысынан жоғарыдан төмен қарай кесіндісіне (разрез) тоқталғанбыз. Осы зерттеудің барысында цитадельдің қабаттары анықталып, оның үстінде

археологиялық қазба жұмыстары соған бағдарланып жүргізілді. Қазба жұмыстары жүргізілген кезде, қандай тереңдікте, қай қабатқа жеткенін біліп отыратын жағдай жасалды. Әйтпесе, жоғарыдан төмен қарай цитадельді қазғанда көптеген қателіктерге ұшырау мүмкін. Мұндай кемшіліктерді жібермеуге тіліп кесілген жұмыс белгілі ғылыми тұрғыдан жәрдемдесті (6-суретті қараңыз).

Осы кеспе жұмыстарын аяқтағаннан кейін, 1976–1983 жылдары цитадельдің үстіңгі қабатында кең көлемде қазба жұмыстары жүргізілді [1]. Оның алдыңғы үш жылында цитадельдің үстіңгі қабатында жүргізілген қазба кезінде 13 бөлме ашылды: салтанатты сарай, қонақ қабылдайтын бөлмелер, асханалар, намаз оқуға арналған бөлмелер, айван, дәліз, кең алаң, дарбазалар және т.б. Кешенді бекініс сарайдың сыртқы дуалының ені 1-1,5 м, оның ішкі қабырғаларының ені 0,25-1 м болып, 42x20x11 см, 45x21x 17-18 см, 48x21–22x17-21 см қалыпқа салынған қам кірпіштерден бөлмелердің қабырғалары тұрғызылған [2]. Сарай кешенін салғанда өте сапалы күйдірілген 22x22x4-5 см кірпіштерді де пайдаланған. Оларды кейбір дуалдардың қажетті жерлеріне өрген және бөлмелердің еденіне төсеген.

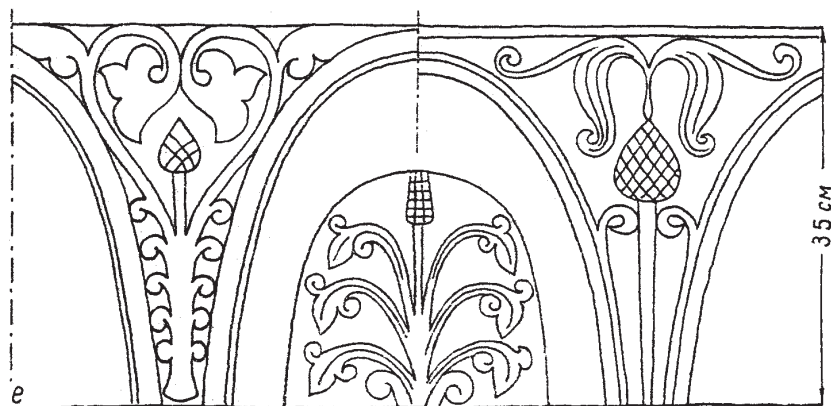
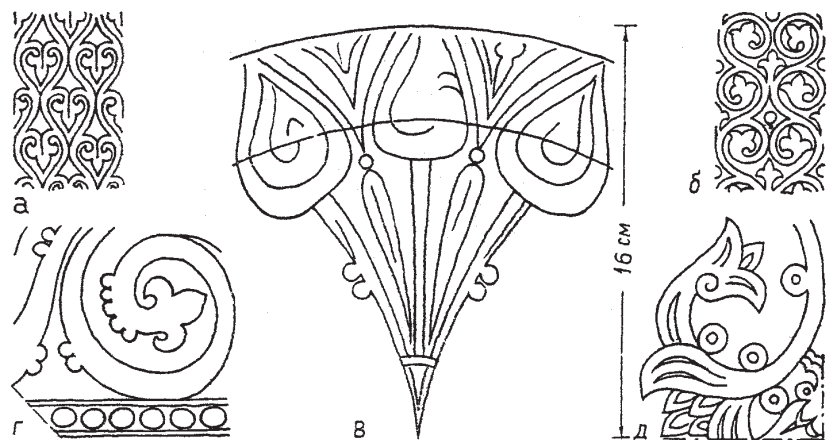
13а-сурет.
Ақтөбе
цитаделінің
ашылған
шығыс
қақпасы

Цитадельдің ең үстіңгі қабатынан 13 үлкенді-кішілі бөлмелер ашылды. Олардың ішінен 4, 11-бөлмелерге айрықша тоқталуға тура келеді. Төртінші бөлменің дәлізін (коридорын) және 11-бөлмені аршығанда өрнектелген фриздер табылды. Осы ою-өрнектермен бөлмелердің төбелері мен қабырғаларын безеген. Фриздерде әртүрлі әдемі өрнектер салынған, оның басым көпшілігі өсімдіктердің бейнесі: гүлдер, қызғалдақ (безектер) және сол сияқты көркем өрнектер. Ол өрнектерді салу үшін алебастр сияқты саз балшықты илеп, оны өздеріне қажетті үлгіге салып, оның бетіне қолмен ойып, өрнек салып, онан кейін кептіріп, бөлменің ішіне арнайы раствормен орнату арқылы көркемдеу жұмысын жүргізген. Бұндай тәсілмен сарайларды, кесенелерді, мұнараларды, мешіттерді және сол сияқты қоғамдық құрылыстарды әшекейлеу Орталық Азияда IX–XII ғғ. кең ең жайған [3]. Безелген плиталардың (тақталардың) қалыңдығы

1,5-3 см, көлемі төрт бұрышты болып келген. Осындай әдемі ою-өрнектерді, 1983 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің тарих факультетінде «Археология мұражайын» ұйымдастырғанда, соның интерьерін және есігін, «Этнология» мұражайының есігін безендіруге пайдаландық. Сол мұражайдың ішінде өрнектің бөліктері көрмеге қойылған.

Тарих ғылымдарының докторы, белгілі археолог, ортағасырлық ескерткіштерді кең көлемде зерттеген В.Л. Воронина Ақтөбедегі қазба жұмысына қатысып, Ақтөбе ескерткішінің құрылымы мен безелгеніне айрықша көңіл бөлген болатын (14-сурет). Автордың пікірін түпнұсқасы бойынша бергенді жөн көрдік: «Ақтөбе был обширным и богатым средневековым городом. В XI–XII вв., на которые падает его расцвет, город находился в пределах государства Караханидов. Естественно поэтому ждать общих для того времени признаков в пределах материальной культуры и строительной техники на городище Актөбе» [4].

14-сурет.
Ақтөбенің
цитаделіндегі
бөлмелерінен
табылған ою-
өрнектердің
көрінісі
(В.Л. Воронина)

В.Л. Воронина Ақтөбеде жүргізілген бір жылғы археологиялық қазба жұмысына қатысып, Ақтөбе ескерткішінің үлкен көлемді алып жатқанын терең аңғарып, одан Қарахан әулеттері үстемдік еткен кезіндегі мәдениеттің жәдігерлері шығып жатқанын көріп, ескерткіштің өмір сүрген хронологиясын дұрыс көрсеткенмен, оны бір ғасырдай бұрынырақ болғанын айтқан. Қарахан империясы X–XII ғғ. дәуірлегені баршаға мәлім. Ақтөбеден шығып жатқан тасқа ойып жасалған өрнектерге айрықша қызығушылық білдіріп, оны өзінің аталмыш мақаласында өте мұқият ғылыми негізде талдаған. Ақтөбенің цитаделін қазғанда ойып жасалған өрнектерді В.Л. Воронина өзінің жоғарыдағы көрсетілген мақаласында: «Что касается резного по глине орнамента в помещениях дворца, его узор в основном воспроизводит мотивы, хорошо известные именно для XI–XII вв. Ниша помещения № 2 была окаймлена выпуклым бордюром с сеткой из трилистников, как на внешней раме деревянного искодарского михраба (рис. а). Фоном надписи в помещении № 11 служили завитки растительного узора, как на резных колоннах II стиля хивинской соборной мечети (рис. б). Узор ограничивали цепочки перлов, распространенных в резном штуке и терракоте вплоть до XV в.

Поскольку речь зашла об орнаменте, следует затронуть один из сюжетов узора, не связанного с архитектурой. А именно – росписи поливного керамического блюда с объекта 2. По краю блюда четырежды повторяется букет, где внимание привлекают бутоны, или скорее цветы в форме нераскрывшегося тюльпана, собранные по три, стебли их сходятся к центру блюда (рис. а). Цвет «тюльпанов» слишком темный, марганцево-коричневый, но сходство подчеркнуто процарапанными линиями, повторяющими контур цветка. Форма его напоминает шишечку, украшавшую деревянные фризы VII–VIII вв. (рис. е). – может быть то был стилизованный вариант тюльпана с косой насечкой. На желтоватом стебле цветка видны круглые парные наросты, аналогичные таким же в росписях древнего Пенджикента (рис. г). Отчетливое сходство этих деталей не оставляет сомнений в повторе более раннего мотива. Происхождение кружков прослеживается на стебле между арок пенджикентского фриза (рис. е, слева) – это свернувшиеся листочки. Схематизированный вариант кружков-наростов оказался настолько жизнеспособным, что оживает в хивинской резьбе по дереву XIX–XX вв., где стебли растительного узора усеяны кружочками «маргуля».

Бұл жерде қазба кезінде табылған ою-өрнектер туралы автордың ой-пікірін сол күйінде бердік. Себебі келтірілген үзіндіде ою-өрнектерге қатысты ерекше сөздер кездеседі. Солардың ма-

ғынасына зиян келмесін деп түпнұсқасы бойынша беруді мақұл көрдік.

Осы бөлмелердің оңтүстікке қараған қабырғаларын алып жатқан екі шатыр (навес) ашылды. Оның қақ ортасынан бөлмелерге кіретін ені 2,5 м дәліз салынған. Бөлменің кіреберіс сол жағында ені 0,5 м ұзын сыпа орнатылған. Соған қарағанда, бұл жерде сақшылар тұрып, келген-кеткендерді бақылап, осы жерден өткеріп тұрған орын сияқты. Шатырлардың бұрыштарында шатырлардың колонналарын (тіреулерін) ұстап тұратын 55x55x5 см төрт бұрышты керамикалық плита сақталған. Оның ішкі шеттері бөлмелерге жалғасса, сыртқы шеттері колонналардың үстіне бөрене сияқты ағашты көлденеңінен қойып, оңтүстік шетінің үстіне ағаштарды салып, төбесін жапқан. Шатырдың едендері 22x22x4-5 см күйдірілген кірпіштермен төселген. Бір қызығы, сол кірпіштердің ортасынан бәрін ұрып сындырған. Олар сол күйінде орындарында жатыр. Оның араларында сау қалған кірпіштерді кездестірмедік. Соған қарағанда, жаугершілік кезінде, қаланы қиратқанда, айрықша құнды болған күйген кірпішті кейін пайдаландырмау үшін арнайы сындырылған сияқты. Цитадельдің ашылған бөлмелерінің ішінен көптеген өрнектелмеген қыш ыдыстар табылды: тамақ ішетін ыдыстар, дастарқандар, орнын алмастырып тұратын дөңгелек ошақтар (бөлмелерді жылытатын), өрнектелген қыш ыдыстар, садақтың ұштары, адамның бейнесін салған нефрит және т.б. Бұл заттардың барлығы Қарахан дәуіріне жататын бұйымдар.

1978–1979 жылдары цитадельдің солтүстігінен 22x10x7 м көлемде жоғарыдан төмен қарай кесік түсірілді. Бұл қазбадан көптеген өрнексіз және өрнекті шаруашылық, үй тұрмысына қолданатын қыш заттарменен қатар, цитадельдің 15 қабатының деңгейінен VII–VIII ғғ. жататын 5 түркеш теңгесі (монеталары) табылды. Түркеш теңгелері Баласағұн қаласын алғашқы салушы түркештердің теңгесі екенін екінші тарауда айтқан болатынбыз. Бұрын тарихи еңбектерде жарық көрген түркеш теңгелері мен цитадельден табылған түркеш теңгелерінің ерекшелігі бар екеніне тоқталғанбыз. Бұл теңгелерде үш тіс тәрізді таңба мен жазу бар. Бұл теңгенің құндылығы сонша, ондағы жазу мен таңбада Баласағұн қаласын салушы хақанның аты жазылған. Оған кейін арнайы тоқталамыз. Ондай белгілердің түркеш теңгелерінде бар екені бұрын байқалмаған. Соған қарағанда, VI–VII ғасырларда, Түркеш мемлекеті кезінде Баласағұн қаласында ақша шығаратын сарай болып, өздерінің теңгелерін шығарған.

Цитадельдің қақ ортасындағы үстіңгі қабатын қазғаннан кейін, оның оңтүстік-батыс, солтүстік-шығыс және оңтүстік бөліктерінде

археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Енді сол бөліктерде жүргізілген қазбаның нәтижелеріне шолу жасайық.

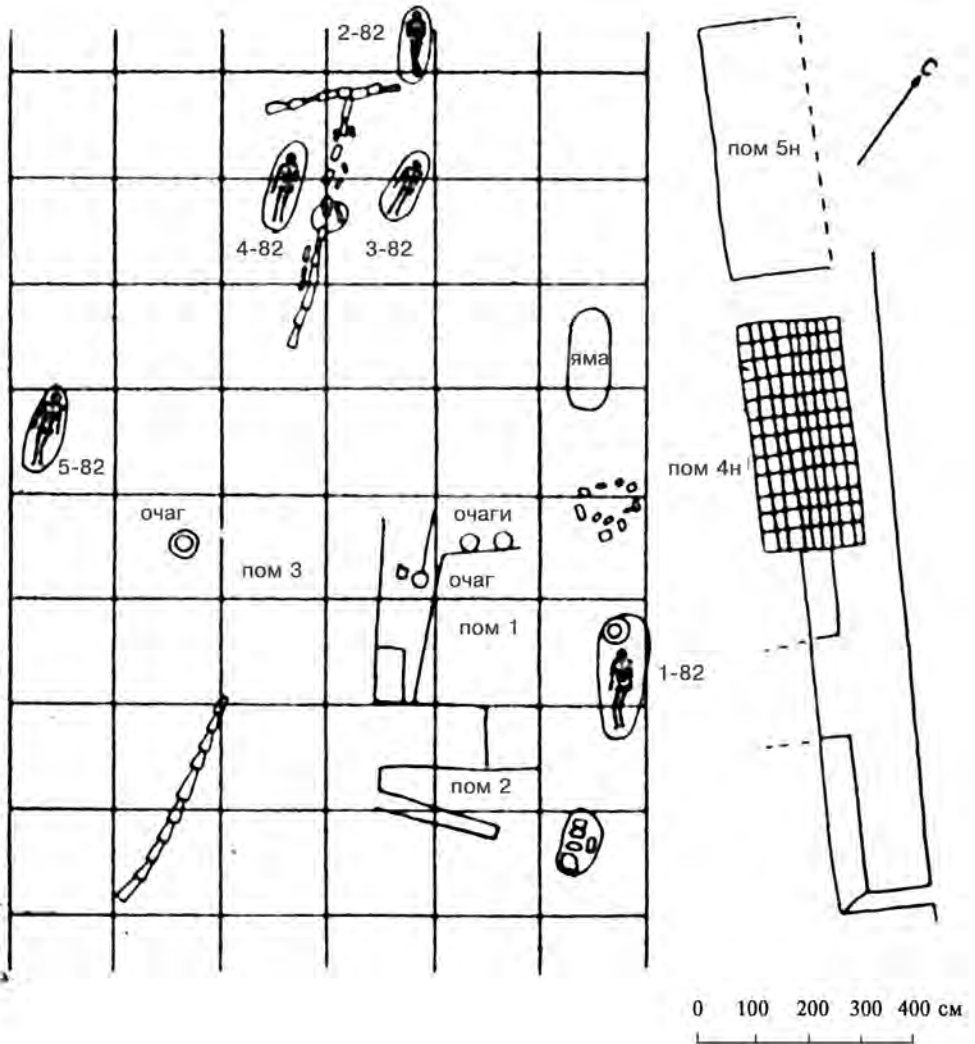
Цитадельдің оңтүстік-батыс бөлігінен солтүстік және оңтүстік мұнара, намаз оқитын михрабымен үлкен зал және көптеген әртүрлі көлемдегі бөлмелер ашылды. Оңтүстік-батыс шетінен 4x3x0,8 м көлеміндегі бөлме ашылды, оған кіретін есіктің ені 1,05 м. Бөлмелердің сақталған қабырғаларының биіктігі 0,4-0,5 м. Оның оңтүстік-шығыс қабырғасы қам (шикі) кірпішпен өріліп, қалың етіп сыланған. Бөлменің ішінен тандыр, ошақ, малдардың сүйектері, қыш ыдыстар, олардың қасынан үйілген құм шықты. Бұндай бөлмелер көптеген ортағасыр қалаларын қазғанда шыққанын археологиялық еңбектерден байқаймыз [5].

Бірінші бөлменің оңтүстік-шығыс жанынан 3x0,8x0,6-0,8 м екінші бөлме ашылды. Оның қабырғалары нашар сақталған. Ішінен дастарқан, құмыраның қақпағы, хұмның жарты бөлігі сияқты, IX–XII ғасырларға жататын заттар шықты.

Айрықша көңіл аударатын үшінші бөлме. Ол жоғарыдағы тоқталған бөлмелердің солтүстік жағында 8 м жерде орналасқан. Бұл бөлменің ішінен екі жерден канализациялық (пайдаланған суды сыртқа шығаратын) қыш трубалар (құбырлар) табылды. Олардың жалпы ұзындығы 16 м. Құбырлар сапалы күйдірілген, құмыра жасайтын дөңгелек ұршық сияқты станокта соғылған. Оның бір шеті тарлау, екінші жағы кеңдеу болып, бір-біріне кидіріп жалғастыруға қолайластырылған. Олардың жандарына 22x21x3-4 см күйдірілген кірпіштерді тік тұрғызып қалаған. Сондықтан су шығаратын трубалар мықты орнатылған. Олар X–XII ғасырларға жататын Қарахан әулеттерінің кезінде жасалған бұйымдар.

Цитадельдің оңтүстік-батысында жүргізілген қазба жұмысы кезінде 5 адамның жерленген мәйіті ашылды. Олар 15-суретте нөмірлеп көрсетілген: 1-82, 2-82, 3-82, 4-82, 5-82. Бірінші цифрлар – қаңқаның нөмірі, екіншілері – табылған жылдары. Бес адамды да ұзындығы 2 м, ені 1 м шұңқыр қазып жерлеген. Оларды қабырғасынан ұзынынан жатқызып, бастарын солтүстік-батысқа қаратып, беттерін оңтүстік-батысқа қисайтып жерлеген. Бұндай тәртіппен қайтыс болған адамдарды жерлеу ислам дініне енген халықтарға тән. Сол тәртіп қазірге дейін сақталған. IX ғ. Орталық Азияның оңтүстігіндегі түркілер ислам дінін қабылдаған (15-сурет).

Суретте көрсетілген бес қаңқаның біріншісінің қасынан тігінен қойылған шағын құмыра шықты. Оның биіктігі 61,5 см, диаметрі 19,2 см, бүйірінің диаметрі 0,46 м. Астыңғы жағы тегістелген, дөңгелек таспен аузы жабылған. Оңтүстіктегі

15-сурет.
Ақтөбе
цитаделінің
оңтүстік-батыс
бөлігінде
жүргізілген
қазба
жұмысының
жоспары

ортағасыр қалаларын қазғанда бұндай тұрмыста жиі қолданатын қыш ыдыстар қайтыс болған адамдардың моласынан жиі-жиі шыққан [6]. Осы қаңқаның беліне таман жерден тастан жасалған, ұзындығы 14 мм, ені 13 мм, ортасындағы тесіктің диаметрі 2 мм моншақ шықты. Оның алдыңғы бетінде тілген сызық бар. Бұндай моншақтар Шу, Талас өңірлерінде орналасқан ортағасырлық қалалардың молаларынан мол көлемде кездескен [7]. Моншақтың бұл моладан (мүрдеден) табылуына қарағанда, жерленген әйел болуы керек. Қалған 2, 3, 4, 5 нөмірлі қаңқалардың қасынан еш нәрсе табылған жоқ.

Қазбадан шыққан бес адамның жерлену тәртібінде аз да болса айырмашылықтың бар екені байқалады. Бірінші адамның

қаңқасының төңірегінен әртүрлі бұйымдардың табылуына қарағанда, қола, темір дәуірлеріндегі адамды жерлеу тәсілдерінің ұшқындары сақталса, ал қалған 4 қаңқаның жандарында ондай нәрселер болмаған. Солай болса да, бұл бес адам да ислам дініне енген адамдар екені анық. Оған жерлену тәртібі куә. Олардың цитадельдегі жерленген қабаты IX–XII ғасырларға жатады. Біздіңше, цитадельдегі мүрделер Баласағұн қаласының тарихи сахнадан түсіп, жер қойнауына кіріп, археологиялық ескерткішке айналған кезінде жерленген адамдардың қаңқалары болуы тиіс. Осы кезде Баласағұнның бұрынғы төл аты да ұмытылып, оған жасалмалы «Ақтөбе» деген ат қойып, бұл жерді жергілікті тұрғындар «әулиелік» орынға айналдырған. Жергілікті тұрғындардан жинаған этнологиялық деректер де осы пікірдің куәсі. Ақтөбеде жақынға дейін шырақшы болып, әртүрлі ауруға шалдыққан адамдардың түнегендері сол маңның тұрғындарының есінде сақталған.

Қазба жұмысының барысында, цитадельдің оңтүстік-батысындағы зерттеуді солтүстік-шығысқа қарай кеңейтіп, 4,38x1,9 м көлемдегі 4 бөлме ашылды. Олардың қабырғалары кам кірпіштен өрілген, едендеріне 35x35,5x17; 5x3-3,5 см күйдірілген кірпіштер төселген. Еденнің төңірегіндегі қабырғаларға кірпішті тігінен өрген (16-сурет). Соған қарағанда, едендегі отырған адамдардың иығына ызғар өтпеу үшін салынған кірпіш болуы керек. Осы бөлмелердің оңтүстік-шығыс қабырғаларының іргелерін жағалап, биіктігі 0,35-0,37 м, ені 0,22-0,27 м кам кірпіштермен сыпаны (суфа) өріп шығарған. Оның биіктігі 0,22 м үстіңгі қабатына, жоғарыдағы көрсетілгендей, күйдірілген кірпіш төселген. Бұндай сыпа (суфа) адамның отыруына өте қолайлы, ызғар өтпейді. Бөлмелердің сақталған қабырғаларының биіктігі 1,6-1,9 м, бірнеше рет сыланған және бірнеше рет әктелген. Соған қарағанда, бұл бөлмелер ұзақ уақыт пайдаланылғанға ұқсайды [8].

Цитадельдің батыс бөлігінде жүргізілген қазбаның барысында оңтүстік-батыс мұнара (башня) ашылды, оның оңтүстіктен-шығысқа қарай созылған ұзындығы 8,2 м, оңтүстіктен-батысқа қарай 7,7 м көлемде. Алғашқы кезде мұнара бекініс дуалының үсті 3,35 м биіктікте 42-44x21,5-23x9-10 см кам кірпішпен өрілген. Оның дуалы әуелдегі әдет бойынша 74° еңкейген. Мұнараның төңірегіне пахсадан, кам кірпіштен қосымша құрылыстар салынған: биіктігі 0,2 м, 0,5 м, 0,6 м, 0,75 м, пахсаның үстіне 42-44x19,5-20x9-10 см кам кірпіш өрілген. Астыңғы қабатынан есептегенде оның қиябеті (откос) 87° шамасында [9].

Цитадельдің оңтүстік-батысында жүргізілген қазба жұмысының нәтижесінде Баласағұн бекініс дуалының өте бекем қамал

16-сурет.
Ақтөбенің
цитаделіндегі
еденіне
қыш кірпіш
төселген
бөлмелердің
бірі

етіп салынғаны анықталды. Оның оңтүстік-батыс мұнарасы биік және өте қалың етіп, пахса және қам кірпіштерден тұрғызылған. Бұл жерден табылған өте бай деректер, цитадельдің басқа бөліктерін қазғанда табылған заттар да X–XII ғасырларға жататын жәдігерлер.

1982 жылы цитадельдің солтүстік-шығыс бөлігінде қазба жұмысы кең көлемде жүргізіліп, 5 бөлме ашылды. Олардың қабырғаларының көлемі 41-42x21-22x8-9 см келетін қам кірпішпен өрілген. Бірінші бөлменің ұзындығы 10 м, ені 2,4 м, едені екі қабат. Бірінші бөлменің едені биіктігінен 2,2 м төменде, едені 32-33x16-17x3-4 см күйдірілген кірпіштермен төселіп шыққан. Оның үстінде ағаштың көмірі, күл, топырақ 0,04-0,1 м қалыңдықта жиналған. Бұның бәрі бөлменің қатты өртенгенінің айғағы. Осы бөлмемен жалғасатын, қам кірпіштен өріп шыққан 5-бөлмеге баратын дәліз, қам кірпішпен салынған, биіктігі 1,5 м, ені 0,85 м арка (дарбаза) табылды. Бірінші бөлменің шығысына жапсырылып салынған екінші бөлменің көлемі 7,4x1,95 м, оның еденіне 35-35x18-19x33,5 см күйдірілген кірпіштер төселген. Оның үстін өрттің қалдықтары басқан. Еденнің айналасына қыш кірпіштерді тігінен қойып шыққан. Сондай-ақ үшінші бөлменің көлемі 8,3x1,8 м, төртіншісінікі – 11,25x1,9 м, бесіншісі 6,3 м соғылған дәліз, ені 1,6 м. Бұл бөлмелердің екінші қабатында едендерінің бар екені байқалады. Соған қарағанда, олар цитадельдің екінші қабатының едендері болуы керек. Қазба жұмысының барысында бірінші қабаттың еденін кесіп өткенге ұқсайды. Зерттеу жұмысының барысында, көптеген қыштан істелген бұйымдармен қатар, 5-бөлмедегі күлдердің арасынан ортасында төрт бұрышты

тесігі бар 5 дана теңге табылды. Олардың Түркеш мемлекеті кезінде шығарылғаны белгілі (17-сурет). Цитадельдің шығыс шетінен 32-33x16-17x3-4 см күйдірілген кірпіштен өрілген текше шықты, оның көлемі 1,7x1,1 м, тереңдігі 0,5 м. Біздіңше, бұл дән сақтайтын орын (ұра) сияқты. Бірақ суретте көрінгендей көлемі кішірек. Осы бөлмелерге кіретін 5 есік ашылып, олардың кірер жері қам кірпіштен арқа сияқты өрілген [10]. Бұл бөлмелердің алдында дәлізі бар. Есіктері өз алдарына, терезесі жоқ. Оларға жарық төбеден түсірілген сияқты. Бұл үш бөлмелер алаңның шығыс жағында, оған кіретін дарбазаның (қақпаның) сол жағында орналасқан. Олардың салыну тәртібіне және қасынан дән сақтайтын ұраның табылғанына қарағанда, бұл бөлмелер азық-ауқат сақтайтын орындар деген пікірге келуге болады.

1983 жылы цитадельдің солтүстіктен шығысқа қарай созылған бөлігінен алаңнан шығысқа қарай шығатын қақпаға дейін 33x21-24 м көлемде қазба жұмысы жүргізілді. Зерттеудің барысында бұл жерден үш бөлме шықты. Бірінші үлкен бөлме 20x13,5-14 м көлемді алып жатыр. Оның дуалы 1-1,5 м тереңдікте аршылды. Есігі сарайдың алдыңғы жағынан оңтүстік-батысқа қарай ашылған. Бөлменің қабырғалары 40-42x20-21x7-8 см қам кірпіштермен өрілген. Бөлменің батыс дуалы цитадельдің орталығымен біріктірілген. Қазба кезінде бұл бөлмеден көлемі 24x24x4,5-5 см қыш кірпіштер, құмыралар, шырақтар және сол сияқты заттар шықты. Жоғарыдағы айтылған есіктің кіре берісінің сол жағында тік орнатылған канализациялық труба шықты. Оны 4 м тереңдетіп ақырына дейін апарғанда, бір-біріне күйдіріле жалғастырылған 6 труба болды. Трубалардың ұзындығы 70 см, екі жағы 40 см, жіңішке шеті 27 см [11]. Барлық трубалар жақсы күйдірілген, сол күйінде сақталған.

Осы бөлменің үлкендігіне және шыққан заттарға қарағанда, сарайдың ішіндегі мехманханаға ұқсайды. Есіктің сол жағынан табылған трубалар көп адамдардың қолдарын жуған суды сырттағы шұңқырға шығару жұмысын атқарған. Бөлме әлі толық ашылған жоқ. Одан тұрмысқа пайдаланған заттардың қалдықтары

17-сурет.

Ортасында төрт бұрышты тесігі бар түркештердің (сарыүйсіндердің) мыс теңгесі

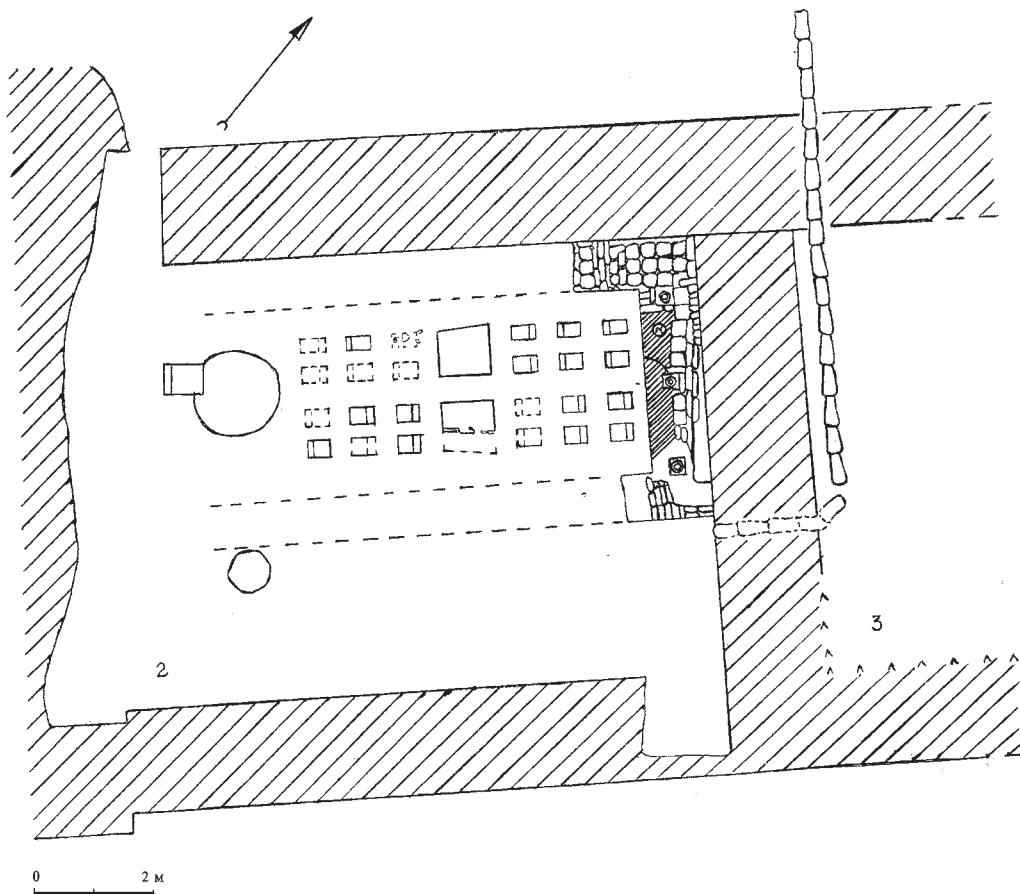

мол көлемде табылған жоқ. Осы айтылғандарға қарағанда, сыйлы қонақтарды қабылдайтын патшаның бөлмелерінің бірі болуы тиіс. Бірақ бұл пікірді анықтау үшін, оны ақырына дейін қазу алдағы уақыттағы кезектегі мәселе.

Монша. Бұнан кейінгі екінші бөлмеде жүргізілген қазба жұмысы күрделі нәтиже берді. Оның көлемі 10x7,1 м, батыстан шығысқа қарай созылған. Оның батыс қабырғасы солтүстік мұнараға тірелген, қалғандары 1 және 3-бөлмелермен жалғасқан. Үш есігі бар. Қазба кезінде бұл бөлме монша екені анықталды. Оның ені 3 м, ұзындығы 9 м. Моншаның қабырғалары 25x25x4,55 см және 37x25x4,5-5 см келетін күйдірілген кірпіштерден өрілген. Солтүстік қабырғасының қалыңдығы 0,8 м, шығыс жағы 0,9 м, оңтүстік жағы 0,75 м. Олардың сақталған биіктігі 0,7-1,25 м (18-сурет).

18-сурет.
Ақтөбе
цитаделінің
шығыс
бөлігінен
табылған
моншаның
жобасы

Моншаның ішкі құрылысы ортағасырдағы белгілі еденнен жылытатын моншалардың тәсілімен салынған. Бұл бөлмеге

19-сурет.
Моншаның
аршылғаннан
кейінгі көрінісі

солтүстік қабырғадан кіретін есіктің қасында ошақ салынып, оның ортасында тайқазан орналасқан орын сақталған. Ошақ 50x50x4,5-5 см келетін күйген кірпішпен өрілген. Оның диаметрі 1,25 м, тереңдігі 0,5 м, іші күлге толған. Бөлменің ішіндегі монша батыстан шығысқа қарай 6 м ұзындықта, арасы 37 см, ені 25 см, биіктігі 0,5 м төрт қатар 2,4 діңгек (колонна) орнатылған. Колонналар 25x25x4,5-5 см, 37x25x4,5-5 см келетін күйдірілген кірпішпен төрт бұрышты етіп 0,5 м биіктікте өрілген. Олардың 15-і жақсы сақталған, қалғандары орындарында бұзылып қалған. Осы колонналардың арасынан оттың жалыны мен түтіндері шығатын үш канал арқылы үш трубамен жалғасқан. Колонналардың дәл ортасында көлемі 87,5x87,5x77,4 м екі үлкен тақта (плита) орнатылған. Олардың осылай орналастырылуы, моншаның бекемділігін сақтау үшін арнайы қойылған плита болулары тиіс (19-сурет). Себебі шомылғанда адамдардың көпшілігі оның орта жерінде көбірек жүреді ғой. Адамдардың шомылатын орны бөлменің еденінен 0,5 м биігірек орналасқан. Колонналардың үстін 50x50x5 см, 25x12x5 см күйдірілген кірпішпен (плитамен) жапқан. Моншаның еденін шығысқа қарай қия беріс етіп еңкейткен. Себебі шығыс қабырғаны жағалай салған шағын құбырлармен (трубалармен) жуынды су сыртқа шығарылған (20-сурет). Бұл трубалар 3-бөлменің батыс қабырғасын жағалап салынған. Бұл батыс қабырға 2 және 3-бөлменің ортасында күйдірілген кірпіштен өрілген, оның ортасында үш труба орнатылған. Құбырлардың

20-сурет.
Моншаның
пайдаланған
жиынды
суларын
сыртқа
шығаратын
қыш құбырла-
рының көрінісі

жолдары айқын байқалып тұр. Трубалардың ұзындығы 7,2 м, кішкентай қыштан істелген трубалар [12].

3-бөлме. Ол екінші бөлмемен шығысқа қарай жалғастырылған. Оның тек жоғарғы жағы ашылды, бөлменің ортасында құдық бар болып шықты. Бірақ бөлме және құдық толық зерттелген жоқ. Екі ортада есіктің орны бар. Сондықтан ол жер асты суына жеткізілген терең құдық болуы тиіс. Ол арнайы ауыз су және монша үшін қазылған болса керек.

Монша бөлмесін аршығанда әртүрлі ою-өрнекпен безендірілген декорлар шықты. Бөлменің қабырғасын, төбесін 3-5 см қалыңдықта илеуі жетілген балшықпен сылап, оның үстіне 1-1,5 см алебастр салып, үстіне тереңдігі 0,3-0,4 см келетін бедерлі ою-өрнектер жүргізген. Әшекейлер әртүрлі: геометриялық пішіндердің, гүлдердің, басқа өсімдіктердің суреттері салынған. Осы шыққан заттарға қарағанда, монша бөлмесінің мейлінше безендірілгені байқалады. Жүргізілген декорлардың көпшілігі қара, көк және сары бояулармен әшекейленген [13].

Бұндай ою-өрнектердің ішінде өсімдіктерді бейнелейтін суреттердің көп болуы осы ғимараттарды салған тұрғындардың

мәдени дәрежелерінің жоғары сатыда болғанының дәлелі. Ертедегі ортағасырдағы түркілер моншаны салып, оны айрықша безендіруге көңіл бөлгенін дәлелдейтін деректерді археологиялық еңбектерден кездестіреміз. С.П. Толстов Хорезмнен Тешік-кала, Топырақкала сарайларын ашып, олардың іштері декорлармен безендірілгенін жазған [14]. А.Н. Бернштам Тараз қаласының XI ғ. жататын моншасын ашып, оны қалай безендірілгендігі туралы мәлімет берген [15]. Бұндай сарайлардың, үйлердің, моншалардың іштерін ою-өрнектермен безендірудің Орталық Азиядағы IX–XIII ғасырларға тура келетінін А.А. Хахимов те атаған [16]. IX–X ғғ. жататын Тәжікстандағы Мұхаммед Бошоро мазарының михрабы ойып жасалған өрнектермен безендірілгенін Г.А. Пугаченкова жазған [17]. Балшыққа ойып салынған ою-өрнектерді Шу бойындағы, Қырғызстан жеріндегі ортағасыр қалаларынан кездестіргенін археологтар ғылыми еңбектерінде атап көрсетеді [18].

Осы келтірілген деректерге қарағанда, IX–XII ғғ. Қараханид әулеттерінің үстемдік етіп тұрған кезінде, қалаларды, бекіністерді, сарайларды, мешіттер мен медреселерді, мавзолейлерді салуға, оларды безендіруге айрықша көңіл бөлінген. Бұл кез ислам өркениетінің шарықтаған кезеңі. Сондай-ақ қоғамдық құрылыс орындары болған, моншаларды салу, оларды безендіру жұмыстары жоғарғы дәрежеге жеткен. Моншаға бару салтқа айналып, оның ережелері халық арасында кең өріс алған. Бұл туралы ұлы жерлесіміз, түркілердің ортағасырлық ғұламаларының бірі, әлемге аты әйгілі Ибн-Сина моншаға барудың денсаулықты сақтауда үлкен мәні бар екенін, өзінің «Канонында» моншаға түсу арқылы емдеудің қажет екенін жан-жақты түсіндірген. Моншадағы судың температурасының қаншалықты болуын, моншаның ішіндегі ауаның дымқылдығын қандай дәрежеде ұстау қажеттігін, шомылудың да белгілі уақыттан аспауының керектігін жазған. Моншаға түсудің осы шарттарын ержеткен адамдар бекем сақтап, кейінгі ұрпақтарды да соған дағдыландырған (Абуали Ибн-Сина (Авицена). Канон врачебной науки. Кн. 1. Изд. второе. Ташкент, 1981. С. VII). Ертедегі ортағасырда түркілердің арасында моншаға бару салтанатты жағдайда өткен.

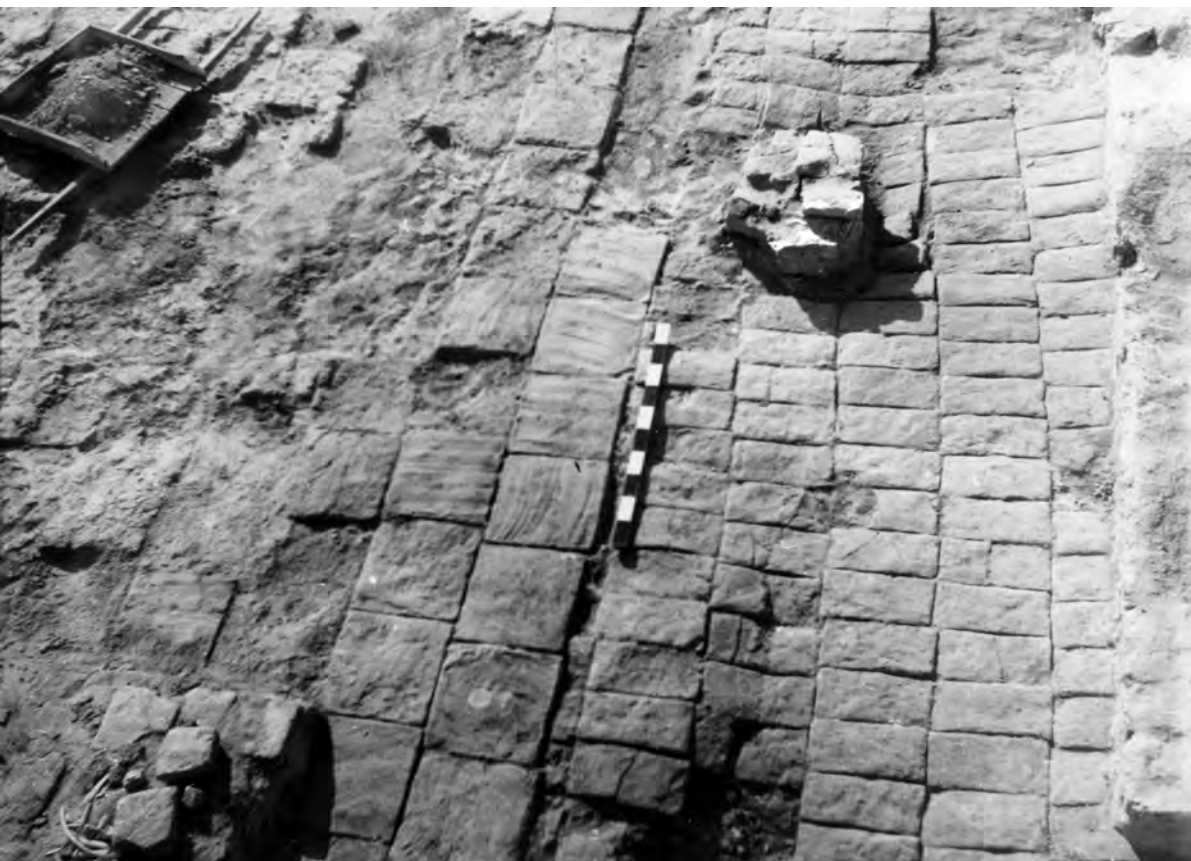
Сарайдың алаңы. Цитадель қазылмай тұрғанда, ол биік, жұмыр төбе бейнесінде болатын. Тек, оның оңтүстік шетіне жақын жерде үлкен шұңқыр сақталған. Осы жерде қазба жұмысы жүргізілді. Бұл ойды тазартуға транспорттирді пайдаланып, қыр-уар топырақ сыртқа шығарылды. Нәтижеде, бұл көміліп қалған сарайдың алаңы екені анықталды. Оның еденіне көлемі 18x15 м, ені 40x40x5 см, 30x20x5 см келетін жоғары сапалы күйдірілген

кірпіштер төселген. Осы алаңнан сарайдың барлық бөлмелеріне кіретін есіктер аршылды. Алаңның арқа жақ шетінен бір құдықтың (шұңқырдың) бар екені байқалды. Бірақ ол әлі аршылмаған күйінде жатыр. Алаңға екі жақтан кірген: шығыстан және оңтүстіктен. Біріншісінің ені 10 м, ұзындығы 16 м. Шығыс жақтан алаңға кіргенде оң жақ қабырғаға тақап таудың тасынан төселіп, ені 0,75 м келетін жол (тротуар) салынған. Оның сол жағында жүретін бос жер сақталған. Бұл жол күнделікті тұрмыста жиі пайдаланатын қақпа деген пікірге келесің. Екінші сарайға кіретін есік алаңның оңтүстігіне орналасқан. Бұл кірменің баспалдақтары көлемі 30x20x5 см келетін күйдірілген кірпіштермен өріліп, баспалдақ етіп салынған. Төселген кірпіштердің көпшілігі өз орындарында жатыр. Олардың кейбіреулері бұрынғы орындарынан қозғалған, сынған. Бұл есіктен сарайға келетін құрметті қонақтарға, басшыларға, сарай иесіне арналған жол сияқты. Цитадельдің үстінде орналасқан сарай алаңын ашқанда қыруар күш жұмсалды. Оның ұлтанына жетіп, Қарахан дәуірінің қыш кірпіштері төселгенін көрдік. Ол кірпіштер де сол күйінде орындарында жатыр (21-сурет).

21-сурет.

Ақтөбе
цитаделіндегі
алаңның тас
төселген
еденінің
көрінісі

Сөйтіп, цитадельдің үстіңгі қабатында археологиялық қазба жұмыстары көп жылдар бойына жүріп, оның үстіңгі қабатының сыры едәуір ашылды. Оның солтүстігінен жоғарыдан төмен еденіне дейін кесінді қазылып, ескерткіштің қабаттары анықталды. Қазба кезінде әртүрлі көптеген заттар шықты. Оларды осы кітаптың бесінші тарауында арнайы таныстырамыз. Табылған жәдігерлер IX–XIII ғғ. жасаған Қарахан әулеттерінің өте бай, өнерлі заттай мәдениетін айқын айғақтайтын куәгер, асыл мұралар.

Ақтөбе қаласының қай кезеңде салынғаны жөнінде бірнеше пікірлердің бар екенін жоғарыда атап өткенбіз. Бірақ, бұл айтылған болжамдарды анықтау мақсатымен, ең алдымен, қаланың қай ғасырларда жасағанын білу үшін цитадельдің және шахристанның үстінен төмен қарай көлденең кесінді қазып, табылған археологиялық заттарға сүйеніп, ескерткіштің өмір сүрген дәуірін анықтауға тура келеді. Ол үшін, Ақтөбенің солтүстік-шығыс мұнарасының тұсынан жоғарыдан төмен қарай ені 7-8 м, тереңдігі 10-12,5 м, ұзындығы 22 м көлемінде көлденең кесінді қазылды. Бұл жұмыс үш жыл бойына созылды. Қазылған жер 22 қабатқа бөлінді. Кездескен заттар баспалдақ қабаттар бойынша есепке алынды. Қазба жұмысы цитадельдің жер табанына дейін жеткенше жүргізілді [19].

Осы археологиялық зерттеулердің нәтижесінде, цитадельдің көп қабаттан құралғаны анықталды. Оның сыртқы бекініс қабырғасы үш кезеңде салынған. Жерді тегістеп, топырағын нығыздап, оның үстіне 2 м биіктікте платформа (биіктеу алан) соққан және еденін ені 0,3 м келетін саз балшықтан салған. Оның үстіне 49x27x9-10, 50x27x9-10, 50x23x10 см мөлшердегі күйдірілмеген кірпіштерден цитадельдердің бекініс қабырғаларын тұрғызған. Бірінші кезеңге жататын жерден әртүрлі қыштан істелген ыдыстар табылды: үлкенді-кішілі құмыралар, ыдыстар, шырақтар және т.б. бұйымдар. Бұл ыдыстардың барлығы үй тұрмысында қолданатын қолөнершілердің қыштан істеген бұйымдары. Олар Орталық Азиядағы Пенджикенттен, Қазақстандағы Отырар қалаларынан табылған VII–VIII ғасырларға жататын қыштан істелген ыдыстарға ұқсас келетіні байқалады [20]. Олай болса, Ақтөбенің тұрғындары ертедегі ортағасырда Орта Азия халықтарымен тығыз байланыста болған. Цитадельдің бесінші қабатының деңгейінен күлдің ішінен VII–VIII ғасырларға жататын түркештердің 5 мыс теңгесі табылды. Бұл теңгелердің шеттерінде үш тіс тәрізді белгілері бар. Бұрынғы ортағасыр қалаларынан сирек болса да табылатын түркілердің теңгесінде ондай ерекшеліктер байқалмаған. Соған қарағанда, Ақтөбені өздерінің астанасы еткен түркілер, осы қалада өздерінің ақшасын шығарған. Тарихта

белгілі, біздің заманымыздың V–VI ғасырларында Жетісу, Шу, Талас өңірлерінде Түркеш (Сарыүйсін) қағанаты жасаған [21]. 603 жылы түркілер Шығыс және Батыс болып екіге бөлінбестен бұрын да, бұл жерлерді түркі тілдес тайпалар да мекен еткен.

Мұнан кейінгі екінші кезеңде цитадельде үлкен құрылыс жұмысы жүргізіліп, бекініс қабырғаларының қалыңдығы 4 м-ге жетіп, оның биіктігі 7-8,5 м биіктеген. Құрылыс жұмыстары цитадельдің кешенін толық қамтыған. Құрылыс қоспасында, оның салу тәсілінде айтарлықтай өзгерістер болмаған. Осы қазылған қабаттан көптеген археологиялық дүниелер шықты: құмандар, құмыралар, қазан, садақтың ұштары және басқа да бұйымдар бар. Бұл деректер Отырардан, Құланның табылған заттарға ұқсас. Табылған археологиялық қазбаларға қарағанда, цитадельдегі екінші кезең VII–IX ғасырларға тура келеді. Осы ғасырлар – түркілерге қарлұқтар билігін жүргізген кезең. Дегенмен түркілердің мәдениеті айтарлықтай өзгеріске ұшырамады, қарлұқтардың үстемдік еткен кезінде цитадельде үлкен құрылыс жүріп, ол бұрынғыдан да мықты бекініске айналған.

Үшінші кезеңде цитадель тағы да қайта жөндеуден өтіп, өзінің сыртқы көрінісін, көлемін өзгерткен. Бекініс қабырғасының сыртынан қыш кірпіштен 49x27x9-10; 50x27x9-10; 50x23x10 см келетін қосымша қабырға салынып, оның ені 10 м-ге жеткен. Осылай цитадель өте үлкен бекініске айналған. Қазылған қабырғаның ішінен көптеген археологиялық заттар шықты: қыштан істелген әртүрлі ыдыстар, құмыралар, қазан, мыс шырақтар табылды. Бұл заттар Орталық Азиядағы ортағасырлық қалалардан шыққан қыш бұйымдарына көпшілігі ұқсас. Соған қарағанда, цитадельдің үшінші кезеңі IX–XII ғасырларға тура келеді. Бұл шақ Қарахан және Қарақытай (Қарақидан) әулеттерінің үстемдік еткен кезеңдері, жоғарғы қабаттағы мәдениет өзінің өркениеттік дамуына жеткен қарахандар дәуіріне тән. Бұл кезде Ақтөбе (Баласағұн) өзінің гүлдену дәуірінде жасаған. Олардың орнын басқан қарақытайлар (қарақидан) моңғол нәсілді халық болып, Баласағұнда 90 жылдай билік құрған. Олар қаланың дамуына еш ықпал жасамай, 1210 жылы оны өртеп, ойрандап, қаланың тарихи сахнадан шығуына себепкер болған.

Цитадельдің кешенін тереңірек анықтау үшін, оның оңтүстік-шығыс бөлігінен ұзындығы 16 м; ені 1-1,5 м; тереңдігі 5,5 м етіп жоғарыдан төмен қазып, табиғи жер тағанына жеттік. Бұл қазба жұмысы да жоғарыдағы тәсілмен жүргізілді. Цитадельдің бұл бөлігінен табылған заттар солтүстік-шығыс мұнара жақтан табылған археологиялық деректерге ұқсас. Бұл бөлікте де үш кезең ескерткіші байқалды. Бірінші кезеңінің қабырғасының биік-

тігі 4,2 м, ені 3, екінші кезеңінің қабырғасы бірінші қабырғаның сыртынан 4 м биіктеу, 2,3 м ұзындау салынған. Оның сыртынан үшінші бекініс қабырғасы 2,5 м биіктікте, ені 1,7 м етіп салынған. Қазба кезінде көптеген археологиялық заттар табылды. Олар жоғарыдағы цитадельді қазғандағы қолға түскен материалдарға ұқсас. Соған қарағанда, цитадель кешенінің негізі бір мезгілде салынып, кейін қайта құрылысқа ұшырап отырған.

Қарахандардың кезіне айрықша тоқталуға тура келеді. Себебі осы дәуірде қарахандар Қазақстанның шығыс оңтүстігі мен Орта Азияны түгел билеп, қуатты мемлекетке айналған. Бұл кезде осы елдің, экономикасы мен рухани мәдениеті гүлденіп өскен кезең екені тарихта талай жазылды. Бұл мемлекеттің астаналары Самарқанд, Қашқар және Баласағұн қалалары болған. Қарахан әулетінің ең үлкен ханы Баласағұнда тұрған. Қазіргі Ақтөбе деп аталатын қоныстың цитаделінің үстіңгі қабатынан табылған заттар Қарахан дәуірінің мәдениеті. Ал қарақытайлар кезінде феодалдық өзара таластың күшейе түсуінен мәдениеті мен экономикасы төмендеп кеткенін байқаймыз.

4.2. Шахристан

Цитадельдің үстіңгі кешенінде археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізгеннен кейін, оны қоршаған шахристанның солтүстік жағы 265 м, шығысы 250 м, оңтүстігі 255 м, батысы 208 м, жер бетінен биіктігі 9 м көлемді алып жатқан шахристанда 1974 жылы 5 жерден қазба жұмыстары бастап жүргізілді [22]. Олар: шахристан-1, 2 және 2А, Төрткөлтөбе құбыр жүйелері. Енді осыларға қысқаша тоқталайық.

Шахристан-1. Цитадельдің солтүстігінде 40 м қашықтықта, 10х10 м көлемде қазба жұмыстары жүргізіліп, оны 1-1,5 м тереңдетіп, мәдени қабатқа жеткізілді. Қазба жұмысының барысында, екі бөлме ашылды. Біріншісінің көлемі 3х2,5 м, екіншісі 2,5х2 м. Олардың қабырғалары 21х20х7 см, 22х20х7 см қам кірпіштен өрілген, ені 0,8-1 м. Олардың қабырғалары 20-25 см. Өйткені 1968 жылы Ақсу су қоймасын саламыз деп, шахристанның үстіңгі қабатын 1 м тереңдікте қырып жібергенде мәдени қабат алынып кеткен. Қазба жүргізілген жерлерден бадраб, 2 құдық, сыпа, пеш (печь) және шатырдың (навес) орындары шықты. Қыштан соғылған 85х70 см көлемдегі пеш, оның түтін шығатын трубасы 60х65 см. Оның көлеміне және соғылуына қарағанда, зергерлердің бұйым жасауда пайдаланатын пешіне ұқсайды.

Осылардың ішінен кірпіш, трубалар, құмыралар күйдіретін пешке айрықша тоқталайық. Өйткені ол сол кездегі

колөнершілердің әрқилы қыш бұйымдарды шығаратын үлкен өндіріс орындарының бірі. Пеш оңтүстіктен шығысқа қарай созылып салынған. Оның ұзындығы 4,45-4,50 м, ені 2,9 м, ішінде 6 күмбезделіп салынған бөлме (камера), олардың көлемдері 40-55 см, биіктіктері ұлтанынан 2,16 м. Күмбез 35x18x8 см келетін қам кірпіштен өрілген. Камераларда су құбырлары, үлкенді-кішілі хұмдар, құмыралар, ыдыстар, шырақтар және тұрмысқа қажетті тағы басқа қыш бұйымдар сапалы дәрежеде күйдірілген. Пештің қабырғаларындағы қоқыстың (шлак) қалыңдығы 4-6 см. От астынан жағылған, жалын мен түтіндер екі труба арқылы сыртқа шыққан. Зерттеудің барысында, бұл пеш екі рет жөнделгені анықталды: бірінші жөнделгендегі қоқыстың қалыңдығы 0,2-0,3 см болса, екіншісінде 4-5 см-ге жеткен. Пештің сыртқы қабырғасын 35x 18x8 см келетін қам кірпіштерден қалаған. Оның сыртынан өлшегендегі көлемі 5,5-4,5 м. Пештің шығысынан диаметрі 50 см, тереңдігі 20 см және диаметрі 48 см, тереңдігі 38 см келетін екі тандыр шықты. Бұл қазба орнынан көптеген қыш бұйымдар табылды: қыш құбырлар, хұм құмыралар, дастарқан, құмыралардың қақпақтары, қыш ыдыстар, шырақтар, әшекейленген қыш табақтар және т.б.

Осы келтірілген деректерге қарағанда, шахристан-1-де жүргізілген археологиялық зерттеудің барысында, бұл жер – қыш, темір бұйымдарды жасайтын колөнер орталығы екені байқалды. Бұндай қыштан бұйымдар жасаған орталықтар Орталық Азиядағы ертедегі ортағасыр қалаларынан табылғандары археологиялық еңбектерде сәулеленген: *А.К. Писарчик*. Строительные материалы и конструктивные приемы народных мастеров Ферганской долины в XIX–XX вв. // Труды Института этнографии. Т. XXI. М., 1954. С. 230–234; *М.Е. Массон*. Городище старого Термеза и их изучение // Труды Узб. АН ССР. Серия 1. Вып. 2. Ташкент, 1940. С. 102; *И. Ахраров*. Кирпичеобжигательная печь XI в. на старом городище Куве // ИМКУ. Вып. 3. Ташкент, 1962. С. 80; *Е.Б. Пругер*. Кирпичеобжигательное производство средневекового Мерва // Труды ЮТАКЭ. Т. XIV. Ашхабад, 1969. С. 238; *Ш. Шапекимов*. Кирпичеобжигательная печь средневекового Самарканда (Афрасиаб) Вып. 3. Ташкент, 1974. С. 84. Орталық Азияда қалалар салу және қыш кірпіштерді, бұйымдарды пайдалану түркілердің арасында ертеден кең өріс алғанын көрсетеді.

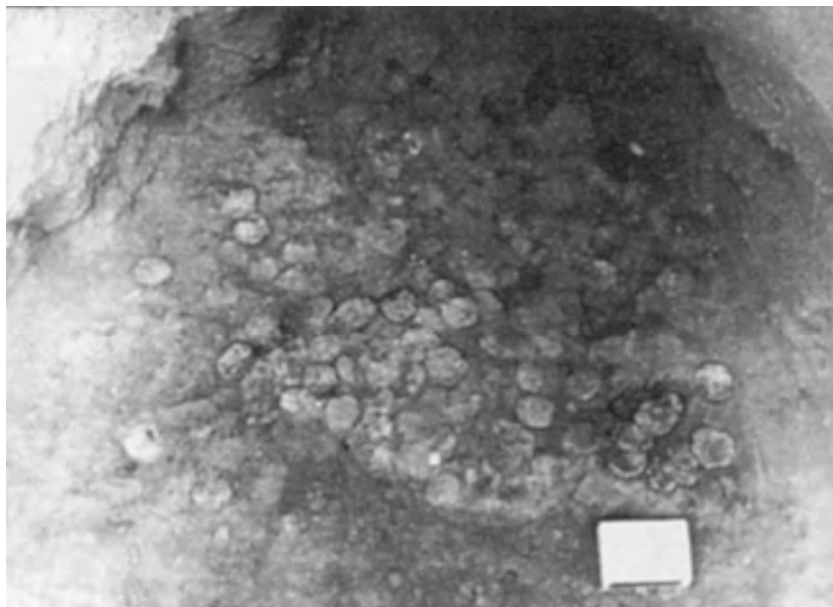
Шахристан-2. Цитадельдің солтүстік батысында 25 м қашықтықта, 140 м² көлемде қазба жұмысы жүргізіліп, мәдени қабатты 60-80 см тереңдеткенде 8 бөлме ашылды. Олардың дуалдары 20-21x10x40 см қам кірпіштер мен пахсадан 0,9-1,2 м ендікте тұрғызылған. Бұндай кірпіштер IX–XII ғғ. Ферғана (Қарабұлақ,

Ана-Қызыл), Шу, Талас, Жетісу өңірлеріндегі ортағасырлық ескерткіштерді қазғанда кездескен [22]. Бөлмелердің еденіне, табалдырыққа, ошақтарды салуға 22x22x3-4 см; 23x23x5 см; 21x7x7 см; 22x9x10 см; 13x30x4-6 см келетін көлемдегі күйген кірпіштерді пайдаланған [23]. Бұндай көлемдегі күйген кірпіштер Қарахан дәуірінде (IX–XII ғғ.) Жетісу, Шу, Талас, Оңтүстік Қазақстан және Ташкент жерлеріндегі ортағасыр қалаларынан кең көлемде кездескен [24]. Ашылған бөлмелердің көлемдері бірдей емес: бөлме 1-дің көлемі 18м² болса, екіншісінікі – 43 м² (6x7 м), үшіншісінікі 22,7 м², қалғандары кішігірім бөлмелер, 6, 7, 8-бөлмелердің шет жақтары ашылған. Толық ашылған бөлмелердің бәрінде көлемі әртүрлі суфалар салынған. Олардың ішінде ең үлкені бірінші бөлменің ішіндегі ені 2,9 м, ұзындығы 3,9 м суфа, үстіне 22-23x22(23)x4(5) см күйген кірпіш төселген. Оның алдында ошақ орнатылған. Соған қарағанда, бірінші бөлме адамдардың тамақтануына арналған болуы тиіс. 3-бөлме ішінде қабырғаға жапсырып салынған, диаметрі 50 см, түбі 40 см, төмендегі жел кіретін тесігі 16 см (іші толған күл) тандыр бар. Осы тәрізді тандырлар қазба кезінде жиі кездеседі (22-сурет).

22-сурет.
Ақтөбедегі
шахристан-2-де
ашылған
бөлмелердің
көрінісі

23-сурет.
Ақтөбедегі
шахристан-
2-ден табылған
көмбе (клад).
Қарахан
дәуірінің мыс
теңгелері

Шахристан-2-де жүргізілген қазба кезінде көптеген археологиялық заттар шықты. Олардың көпшілігі өрнектелген (поливной) және өрнектелмеген (неполивной) қыштан жасалған бұйымдар. Өрнектелген қыш ыдыстар онша көп емес. Барлығы ұршық сияқты станокта жасалған және әртүрлі өсімдіктердің өрнектерімен безендірілген. Мысалы, дөңгелек кесе диаметрі 4,5 см, биіктігі 6-7 см, бүйірі 12 см, тамақ құятын аяқ (чашка), аузының диаметрі 28 см. Бұндай әшекейленген, яғни суреттелген заттар Шу, Талас, Жетісу өңірлеріндегі IX–XII ғғ. жататын ескерткіштерден табылған. Осындай Қарахан дәуірінде ұршық станокқа салынып жасалған сапалы өрнектелмеген бұйымдар мол көлемде кездесті: хұмдар, хұмшалар, келі (ступа), тагора, шырақтар, су құбырларының бөліктері, қазандар, ас құятын аяқтар және т.б. үй тұрмысында пайдаланатын заттар.

Шахристан 2-де көптеген тұрғын үйлер үстіңгі қабатынан ашылды. Зерттеулердің барысында үй тұрмысына керекті қыштан істелген ыдыстар: құмыра, тандырлар, қоладан істелген шырақтар, шойын қазандар, кетпен және басқа да бұйымдар шықты. Осы бөлмелердің біреуінен Қарахан дәуірінің 5000-ға жуық қоладан соғылған мыс ақшасы шықты. Теңгелермен бірге кішкентай мыс таразы, мөрлер (мыс, мрамор) кездесті (23-сурет). Оның үстіне, осы теңгелер табылған жерден жартылай жасалған тиындар да шықты. Соған қарағанда, шахристан-2 ақша соғатын сарай болса керек (24-сурет). Қарахан дәуірінің мұндай теңгелері бұрын Орта Азия және Қазақстанның ортағасырлық қалаларынан

да табылған еді. Бірақ мұндай көп көлемде бірінші рет Ақтөбеден кездестірдік. Бұдан басқа Ақтөбедегі цитадель, шахристан, рабадтардың мәдени қабаттарынан қоладан, күмістен соғылған шашылып жатқан ақшалар да ұшырасты. Солардың 35 данасын Қазақстандағы белгілі археолог-нумизматист (теңгелерді зерттеуші) Р.З. Бурнашева ғылыми тұрғыдан жазып,

сипаттады [25]. Осы ғалымның айтуынша, ғылыми тұрғыдан зерттеліп отырған теңгелердің бәрі қоладан соғылған. Олар: VII–VIII ғасырлардағы 7 теңге түрік-тохси тайпаларының ақшасы болса, 3 теңге түркештердікі екені анықталды. Түркештердің теңгелері Шу, Талас алқаптарына VIII ғасырдың бас кезеңдерінде тарағаны мәлім. Қалған 25 теңге XI–XII ғасырларға жататын Қарахан дәуірінің дирхемдері. Р.З. Бурнашеваның айтуына қарағанда, X–XII ғасырларда Барсханда, Таразда ақша шығаратын орындар болған. Бұдан кейінде бес жылдың ішінде Ақтөбеден көптеген теңгелер табылды. Бірақ бұл құнды археологиялық деректер әлі толық зерттелген жоқ. Ол алдағы іс. Бұл ақшалар тазартылып жатыр. Олардың ішінде жазулары, таңбалары бар теңгелермен бірге, еш таңба түспегендері де кездеседі. Дайындалған теңгелермен теңгеге айналдыру үшін әзірлеген теңгелердің араласып жатуына қарап, осы теңгелердің табылған жері Қарахан әулетінің ақша жасайтын сарайы болуы тиіс деген пікірді айтуға болады. Барлық кездескен археологиялық заттар және бұйымдар VI–XII ғасырларда жасаған түркілердің мәдениетін сәулелендіреді.

Шахристан-2А Ақтөбенің оңтүстік жағына орналасқан. Бұл жерден де үлкен қоныс ашылып, 13 бөлме тазартылды, шахристан-2А қонысы бір-біріне тіркес салған екі бөліктен құрылған. Бұл қоныс үлкен патриархалдық әулеттің қонысына ұқсайды. Қазба жұмысының барысында Шахристан-2А үш қабатты қоныс екені анықталды. Олардың ішінен 3, 4, 5-бөлмелерді тереңдете қазып, астыңғы қабаттағы үйдің табанына жеткізілді. Бұл тұрғын үйлер екі дәуірді бастарынан өткерген: үстіңгі қабаты IX–XII ғасырлар мәдениетіне жатса, астыңғы қабаты VI–VIII ғасырларда өмір сүрген. Қалған 6–13-бөлмелердің үстіңгі қабаттары қазылып, ең астыңғы қабатына жақындадық. Дегенмен ең төменгі қабатын қазу мүмкін емес. Өйткені жер асты су көтеріліп кеткен. Бұл қазбадан

24-сурет.
Қарахан дәуірінің мыс теңгесіне басылатын тас мөрдің бейнесі

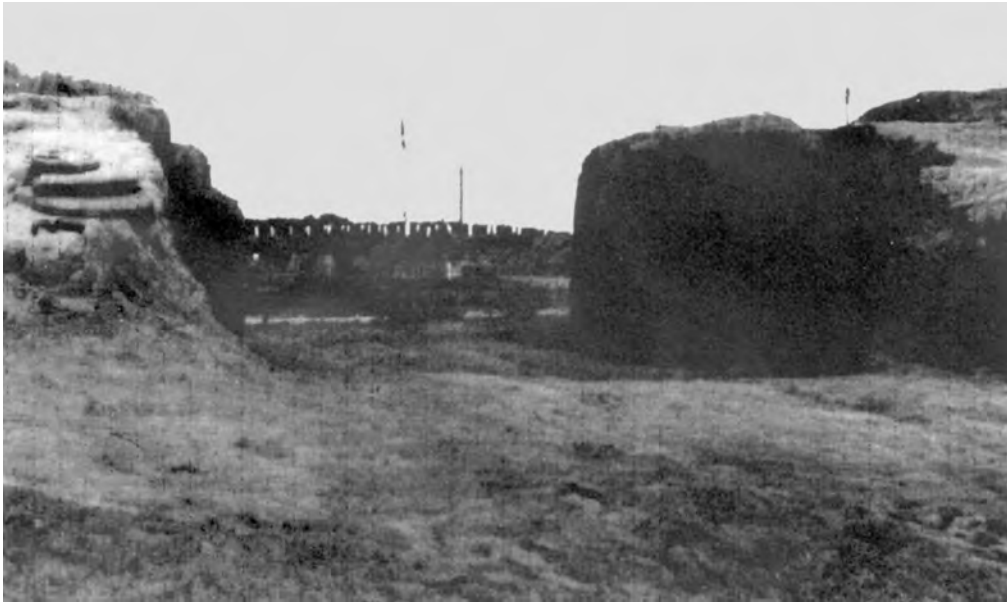

көптеген құмыралар, қыштан істелген ыдыстар, темір құралдар, тандырлар, мыс теңгелер, есеп тастары, адамның қаңқасы және т.б. көптеген дүниелер табылды. Осы шахристандағы ашылған бөлмелердің ішінен жанған бөренелердің көмірі, т.б. сондай өрттен қирағанын дәлелдейтін заттар көптеп кездеседі. Соған қарағанда, қала жалпы өртке ұшыраған. Үй дуалдарына қадалып қалған садақ оғының ұшы жиі ұшырасты. Бұларға қарап, қала жаугершіліктен өртеніп, жермен-жексен болып, қайта қалпына келтіре алмастай болып кеткен деген пікірге еріксіз келесіз. Шахристанда зерттеулердің кезегін күтіп жатқан қоныстардың орны өте көп. Олар жоспарлы түрде қазылып келе жатыр.

4.3. Рабад

Баласағұн қаласының рабады туралы кітаптың үшінші тарауында тоқталғанбыз. Онда қаланың көпшілік бөлігі орналасқан. Рабад сол тұрғындардың баспаналары мен бекіністерден құрылған. Олар аэросъемка картада анық көрсетілген. Бірақ мың сан қоныстың көпшілігі сол күйінде төбе-төбе болып жатыр. Тек солардың арасында аз болса да жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарына тоқталып, жердің қойнауында ғасырлар бойы жатқан ескерткіштердің сырының ашылғандарынан дерек келтірейік: Төрткөлтөбе; қаланы суландыру жүйелері; қазба 1, 2, 3 және Жетіжар. Енді осы археологиялық зерттеулерге жеке-жеке тоқталайық.

Төрткөлтөбе. Шахристанмен жалғаспаған, өз алдына алыстан оқшау көрінетін ескерткіш. Ол цитадельдің шығысында, Ақсу өзенінің оң жағасында 600 м қашықтықта, Қожай тоғанының бойында орналасқан биік төрт бұрышты төбе. Оның жалпы көлемі 50х70 м, биіктігі 8-9 м, үш жылдай осы жерде қазу жұмысы жүргізілді. Төбе бекініс түгел пахса дуалмен қоршалған. Бекініс қабырғасының ені 4 м, биіктігі 1,5 м тереңдікте қазылып, солтүстіктен оңтүстікке қарай созылған дуалды жағалай салған 8 бөлме ашылды. Олардың шығыс қабырғасы 4 м пахса блогынан соғылған, сыртқа шығатын терезелердің орындары жоқ, бітеу. Бөлмелер 1х0,5 м ендікте, қабырғалары пахсадан соғылған. Бөлмелердің қабырғаларында үлкенді-кішілі ыдыстарды (хұм, құмыра, шырақ, аяқ-табақ) қоюға арналған, ойылып салынған орындар (текшелер) бар. Барлық бөлмелердің еденіне Қарахан дәуірінің күйдірілген қыш кірпіштері төселген. Бәрінің есіктері батысқа (бекіністің ішіне) қаратылған. Олардың алдында ені 3 м, ұзындығы 20 м, қабырғасы 0,5 м қам кірпіштен соғылған дәліз (коридор) бар. Барлық бөлмелердің есігі осы жерге шығады.

Дәліздердің сыртында көп санды тандырлардың, диірмендердің тастары, сыпа (суфа), пеш, ошақ, бәдіребхана және сол сияқты орындар ашылды. Бұл бекіністің қақпасы шығысқа қараған. Оның сырт жағы арка тәрізді күйдірілген кірпішпен өрілген, ішкі жағы қалың етіп қам кірпішпен салынып шыққан. Оның дуалдарына қадалып қалған садақтың ұштары табылды. Төрткөлтөбенің оңтүстік-батыс бұрышынан 22x20 м (40 м²) көлемде қазба жұмысы жүргізіліп, үш бөлме ашылды. Олардың ішінен табылған заттарға қарағанда, шарап жасайтын орын деген ұғымға келуге болады. Оның басқа жеріндегі жүргізілген зерттеуге қарағанда, дуалы сонша қалың бөлмелерінің бәрі ішіне қаратылған, оларға жарық төбесінен түсетін сияқты, мықты бекініс және шаруашылыққа арналған болуы тиіс. Өйткені қолмен айналдыратын, көліктің күшімен жүргізілетін жуаз сияқты орындар көп кездеседі. Сондықтан да цитадельді азық-ауқатпен қамтамасыз ететін наубайхана (пекарня) сияқты орынға ұқсайды. Осы жерден шыққан 4 бөлменің ішінен анаша тартатын қыштан арнайы жасалған қорқор табылды. Осылардың бәрінен Төрткөлтөбенің орны цитадельді қамтамасыз ететін шаруашылық сарайы деген тұжырымға келеміз. Сыртқы бекініс қабырғаның шығыс жағынан салынған үлкен қақпа (дарбаза) бар (25-сурет). Төрткөлтөбе де қырғын соғыстан қирағанға ұқсайды. Зерттеу кезінде табылған көптеген заттарға қарағанда, Төрткөлтөбе VI–XII ғасырларда өмір сүрген үлкен бекініс орны, сарай тұрғындарының әскери, экономикалық орталығы болған.

25-сурет.
Ақтөбенің
Төрткөл-
төбесінің
шығысындағы
қақпа
(дарбаза)

Қаланың суландыру жүйелері. Ақтөбе шаһары Ақсу өзенінің төменгі ағысында өзеннің екі жағын алып жатыр. Ақсудың сол жағы оң жағына қарағанда әжептәуір биік. Сондықтан өзеннің сол жағына Ақсудың суы көтерілмейді. Сол жақтағы қаланың халқы өте тығыз орналасқан және цитадель мен шахристан да осы бетте. Бұл беттегі суару жүйелері, тұрғындардың баспаналары қамалдың ішінде де, сыртында да жақсы сақталған. Ал, өзеннің оң беткейіндегі қаланың тұрғындарының қоныстары біздің заманымызда техниканың күшімен бұзылып, бұрынғы Калинин атындағы колхоздың егістік жеріне айналып кеткен. Егістікке айналған жерлерге зер салып қарасак, оның беті тегіс емес, ойлы-қырлы. Ертедегі қоныстардың іздерін байқауға болады. Сол айдалған жерлерге колхозшылар қызылша мен бау-бақша, дәнді өсімдіктерді егіп, оларға су жібергенде, кейбір жерлерде жер астына су кетіп жатады. Соған қарағанда, өзеннің оң жағалауында да су құбырларының болуы мүмкін. Бұл болжам. Олай дейтініміз, Ақсудың оң жағалауларына салынған үлкен қоныстардың орындары ғана сақталып қалған. Олар әлі зерттелмеген.

Ендеше, қаланың тұрғындары Ақсу өзенінің оң жағалауына да каналдар арқылы су жүйелерін әкелген. Ол су жүйелері қорғаныш қызметін атқарумен бірге, тұрғындарды сумен қамтамасыз еткен. Оған қосымша кейін, Ақсудың оң жағалауында Қожай, Оразалы тоғандары салынған. Бұлай аталу себебі, ол жерді ежелден мекендеген Қожай руының адамдары қазған. Біздің заманда да осы тоғандардан Калинин атындағы колхоздың орталығы бертінге дейін су ішіп келген. Оразалы тоғаны өзінің көзін Ақсудың жоғарғы жағынан 4,5 шақырым жерден алып, өзеннің оң жағасымен колхоздың осы күнгі орталығына келген. Оның бізге жеткен ені 5 м, тереңдігі 0,7 м [26]. Соңғы 5-6 жылдың ішінде ел тоғанды тастап, қасынан жаңа су жүйесін салды. Оразалы мен Қожай тоғандарының екі жағасында қала тұрғындары баспаналарының, қора-қопсыларының орындары көптеген төмпешіктер болып әлі жатыр.

Ақсу өзенінің сол жағын мекендеген қала тұрғындарын Дода тоғаны сумен қамтамасыз еткен. Ол өзінің сағасын Ақсу өзенінен 5 шақырым қашықтықтан алып, Бозжорға биіктігінің астымен қаланы батысқа қарай айнала қазылып, ор қамалдың сыртымен оралып, оның суы төменде жатқан Қарабалта өзеніне құйған. Дода тоғанының (каналдың) сақталған арнасының ені 5 м, тереңдігі 0,7 м. Бұл тоғанның суы мол болып, шамамен 50-55 шаршы шақырым жерді сумен қамтамасыз еткен. Осынша көлемді мекендеген қала тұрғындары Дода тоғанынан үлкенді-кішілі су жүйелерін тартып, өздерінің көшелерін суландырған. Осындай

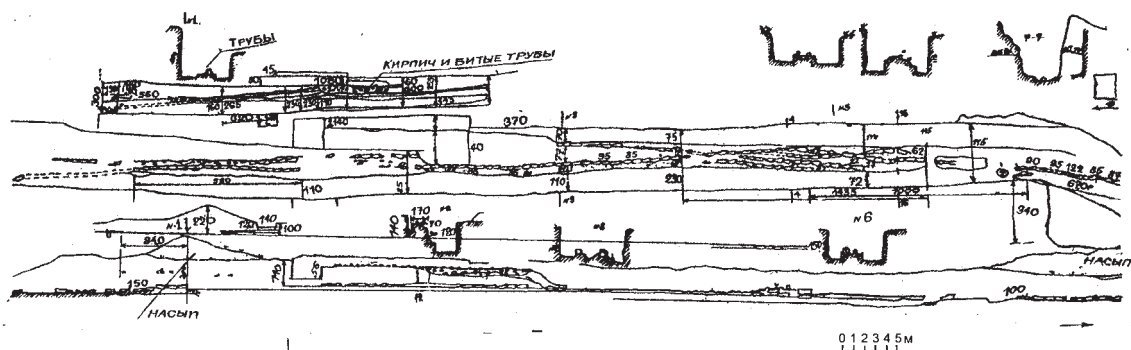
су жүйелері арқылы әуіздерді (су сақтайтын шұқыр) толтырып, ол суларды тұндырып, жердің астымен тартылған су құбырлары арқылы цитадельге, шахристанға және кейбір рабадтардың ірі қоныстарына су жіберген.

Құбырлар. 1974–1977 жылдары Ақтөбе қаласында археологиялық зерттеу кезінде едәуір ұзындыққа созылған орталық су құбырлары ашылды және оның құрылысы мен салу тәсілдеріне көңіл аудардық [27]. Осы еңбектің басында Ақтөбеден табылған су құбырларына байланысты үш жылда жиналған деректерді берген болатынбыз. Енді сол су құбырлары жөніндегі кейінгі жылдардағы жинақталған мағлұматтарды кеңірек көлемде көрсетпекшіміз.

1974 жылы бірінші рет су құбырлары табылған еді. Су құбырлары арқылы суды пайдалану Орталық Азияның оңтүстігіндегі ертедегі ортағасырлық қалаларды қазғанда табылғаны археологиялық әдебиеттерден белгілі. Түркілер ертеден қалалар салып, оларды суландыруда қыш құбырларды жасап, сол арқылы жердің астымен үйлерге су жеткізген. Бұндай құбырлар Отырардан, Тараздан, Баба-атадан, Парфиядан, Афрасиабтан және т.б. үлкен қалалардан кездескен. Олай болса, түркілердің қалаларды салу тәжірибесі ертеден жоғары болғаны байқалады. Бірақ та Баласағұннан табылғандай құбырлар жоғарыдағы аттары аталған ертедегі ортағасырлық қалалардан кең көлемде ашылмай, тек су құбырларының бөліктері кездескен. Біздің жазып отырған Баласағұннан ашылған құбырлармен су келтіру жүйелері ұзаққа созылған құрылыс екені байқалады.

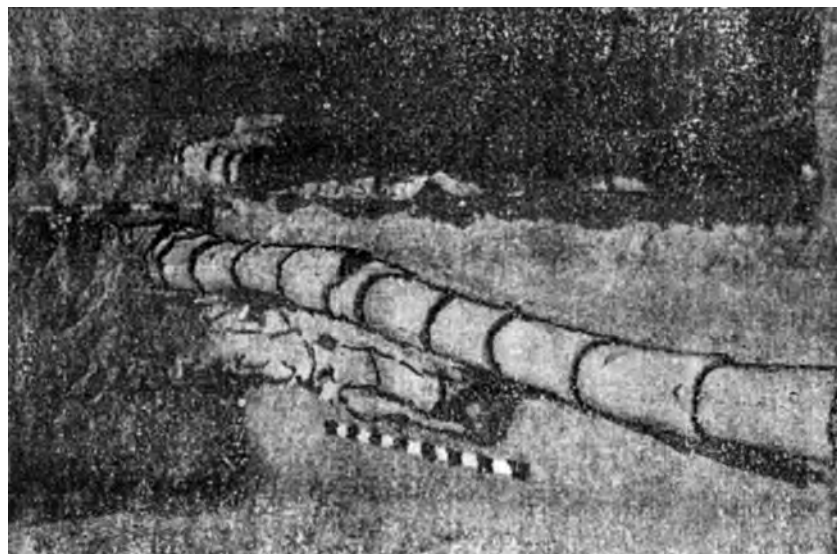
Кейінгі жылдары олардың сырлары ашылды. Су құбырлары көп қатарлы және бір қатарлы болып екіге бөлінеді [28]. Көп қатарлы құбырлар шахристанның үстімен батыстан шығысқа, цитадельге қарай тартылған басты су жүйесі. Осы су жүйесі цитадельге, шахристанға ауыз су әкелген. Шахристанның батыс шетінде су жинайтын шұңқыр бар. Бұл шұңқырға суды жоғарыдағы Дода тоғанынан тартқан кіші арықтар арқылы әкелген. Арықтардың сақталған ені 1,5 м, тереңдігі 0,7 м. Осы жерден екі шұңқыр табылды. Олардың көлемі: 2000-2500 шаршы метр; 500-600 шаршы метр. Цитадельге баратын орталық су құбырлары өзінің сағасын әуізге жиналған судан алған. Ол әуізге 2025 м ұзындықта қазылған Дода тоғанынан сағасын алатын кіші канал арқылы толтырылып тұрған.

Әуіздің оңтүстік шетіне цитадельге баратын құбыр орнатылып, оны әуіздегі суға жеткізіп, құбырдың шетін цемент сияқты қатып қалған сазбен сылаған, құбырдың шеткі аузын ашып-жабатындай етіп істеген (26–27-суреттер).

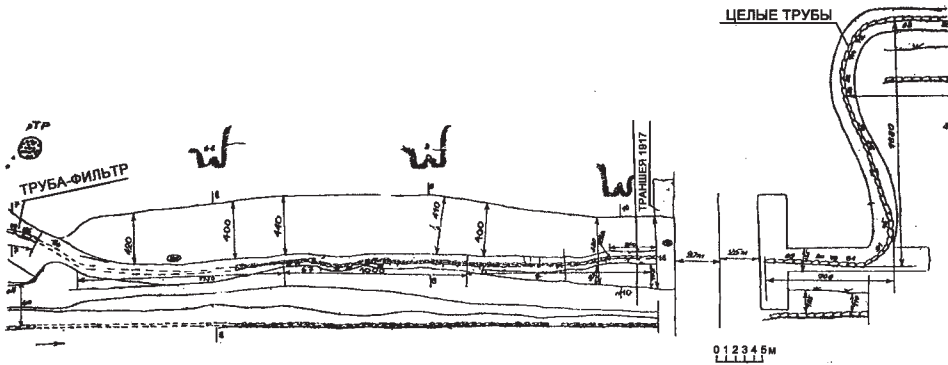

26-сурет.
Ақтөбенің
шахристаны
мен цитаделін
суландыратын
орталық су
жүйелерін
зерттеудің
нәтижесінде
жасалған жоба
(1974–1977 жж.)

Осы жерден орталық құбырларға, цитадельге қарай өз екпінімен су жүретін болған. Әуізден шығысқа қарай жүргенде үлкен қоныстың орны болған биік төбе бар. Оның көлемі өте үлкен. Шамамен, 2-3 гектар жерді алып жатыр. 1968 жылы Ақсу қоймасын саларда, құрылысшылар осы төбені ортасынан қажарып канал қазған да, бұл қонысты бульдозермен қиратып жіберген. Сол кезде осы қоныстың үстімен цитадельге тартылған құбырларды да бұзған. Соған қарағанда, бұл қоныс қаланы билеушілердің орталық су жүйесін басқарған сенімді мұрабының қонысына ұқсайды. Бульдозердің қазған жерінен шашылып қалған Қарахан дәуірінің теңгелері және әртүрлі бұйымдар табылды, үзілген су құбырларының ұштары каналдың ішінде көрініп жатыр. Шығысқа, яғни цитадельге қарай жер астындағы су құбырларын қуалап қазғанда мынадай жағдайларды байқадық: су құбырларын жердің астына салу үшін өте шеберлікпен судың

28-сурет.
Орталық су
жүйесінде
салынған
үш қатарлы
құбырлардың
көрінісі

өзінің екпінімен жүруге қолайластырып жерді қазған. Оның бас жағы 0,8 м тереңдікте болса, қашықтықтаған сайын канал ылдилай берген. Ашылған орталық су құбырларының ұзындығы 500 м болды. Осы қашықтықтағы салынған құбырлардың ылдилап баруын тексергенде, 100 м қашықтаған сайын 1 метрден ылдилай берген [29]. Яғни, су құбырларын салғанда ерте заманнан-ақ, Орталық Азия жерлерінде жүргізілген жер асты су құбырларын құраудағы тәжірибені кең пайдаланып, инженерлік негізде жұмыс атқарылғанын байқау қиын емес.

Бұл су жүйелері Қарахан дәуірінде 3-4 қатар етіп салынған. Су жүретін қыштан істелген құбырлардың әрқайсысының ұзындығы 50-60 см; оның бір жағы кеңіректеу, екінші жағы тарлау. Кеңірек шеті 16-20,5 см болса, тар жағы 10-15 см. Құбырының кеңірек шетіне тарлау жағын кигізіп, бір-бірімен жалғастырып, екі құбырдың байланысқан жерін сарғыш түсті балшықпен дәнекерлеген (28-сурет). Су құбырларын ашқанда олардың бірнеше рет қирап, жөнделгендігі байқалды. Мұны кездейсоқ жағдай деп қарауға болмайды. Себебі екі шеткі су құбырларының күшпен қирағаны көрініп тұр. Олай болса, ортағасырда бұл үлкен қала талай рет феодалдық өзара қақтығыстар кезінде қолдан-қолға өтіп тұрған. Ол заманда қалаға келген жау алдымен жердің үстіндегі, астындағы су жүйелеріністен шығаруға ұмтылған. Осындай кезде орталық жер асты су жүйелерін қиратып, кейін қайтадан жөндеген болуы керек (29-сурет).

27-сурет.
26-суреттің жалғасы

29-сурет.
Орталық су жүйесінде салынған төрт қатарлы құбырлардың орналасуы

Су құбырларына арнайы қыштан жасалған құбырлар тәрізді сүзгілер қойған. Ол сүзгіш құбырлар да қыштан істелген. Бірақ құбырдың кең жағын бітеу етіп саздан істеп, содан кейін оны тескен. Сүзгіштің 19 тесігі бар. Олардың көлемі 2x2,8; 2,8x2,5; 1,6x2,2; 1,2x1; 1x1; 1,2x1 см, ортасындағы тесіктің көлемі 1,5x1,5 см. Сүзгіш құбырдың ұзындығы 51 см, диаметрі 19,5, тар жағы 12,5 см, оның кең жағының шеті өрнектелген. Келген су сол тесіктерден өтіп, сумен келген шөп-шаламдарды жинап алып қалатын болған. Оларды сол жерде жинақтайтын арнайы шұңқыр қалдырған. Кейін сол жерді әлсін-әлсін тазартып тұрған (30-сурет).

Су құбырларының орта шенінен суды екі жаққа жіберетін үлкен құмыра табылды. Осы құмыраға құйылған су екі бағытқа су құбырлары арқылы кететін болған. Біріншісі цитадельге тура тартылса, екіншісі оның сол жағымен шахристанға қарай бағыт алған. Бұл құбырлар су жинайтын үлкен құмыраға кидіріліп жалғастырылған. Құмыраның сыйымдылығы 30-40 литр мөлшерінде. Сөйтіп, орталық су жүйелері цитадельдің, оның қасындағы шахристанның тұрғындарын сумен қамтамасыз еткен. Осындай тереңдікте орналасқан құбырларда су өзінің екпінімен тез ағып жатқан. Осы орталық құбырдың сол жағынан ені 1,5 м тас жол салынған. Біздіңше, бұл тас жол орталық су жүйелерін бақылап жүру үшін және серуендеп жүруге арналған болуы тиіс.

30-сурет.
Орталық су
жүйесіне
орнатылған
қыш сүзгіш

Екінші шұңқырдан оңтүстікке қарай бірнеше су құбыры тартылған. Ол 200 м-ге дейін оңтүстік-шығысқа қарай бұрылып, шахристанның оңтүстік-батысындағы тұрғындарына су жеткізген. Бұл құбырларды әр жерден, секірмелі қазып, оның баратын бағытын білдік. Бұл құбырлардың жоғарыда сөз болған құбырлардан айырмашылығы жоқ. Бұл құбырлар алғашқы салынған күйінде жатыр. Соған қарағанда, жаугершілік кезінде дұшпандар алдымен орталық су жүйелерін істен шығарып, цитадельдің тұрғындарын сусыз қалдыруға тырысып, ал басқа кішігірім су жүйелеріне тиіспеген болса керек. Бұл бағыттағы су құбырлары жердің астында, бұрынғы күйінде жатыр. Оларды ашып, көрме етуге өте қолайлы.

Осы екі су қоймасының батысында 500-600 метрдей жердегі **қоныс-1-ді** зерттегенде, сол үйдің алдындағы көшемен су құбырлары тартылғандығын байқадық. Бұл құбырларды аздап ашып, қалғанын сол күйінде қалдырдық. Соған қарағанда, су құбырлары тек цитадельге, шахристанға ғана емес, қаланың ішіндегі (рабадтағы) тұрғын үйлерге де тартылған болуы керек. Бұл пікірдің қаншалықты дәл екендігін кейінгі археологиялық зерттеулер көрсете жатар.

Баласағұн қаласының рабадынан шахристан мен цитадельге қарай жоғарыдағы аталып өткен екі әуізден басталған құбырлар 1,5 шақырымға ашылды. Оның бір шақырымы цитадельге тікелей тартылса, қалған 0,5 шақырымы құбылаға қарай салынып, шахристанның оңтүстігіндегі тұрғындарды суландырған. Цитадельге тартылған құбырлар 800 м ашылып, 200 см жерін каналды қазғандай бұзып жіберген. Ортағасырлық қалалардың орындарынан бұндай үлкен көлемде су құбырлары ашылмаған. Баласағұн су құбырлары жоғарғы дәрежеде инженерлік тәсілдермен салынған су жүйелері. Шахристанның оңтүстігіне қарай созылған су құбырлары алғашқы күйінде жатыр. Оларды қазып, консервациялауға әбден болады. Орталық цитадельге баратын құбырлардың бір бөлігін дамбының астында қалдырдық. Оны да консервацияға айналдырса болады (31-сурет).

Май сақталған құмыра. Оқырмандарды тағы бір қызық жаңалықтың куәсі болуға шақырайық. 1975 жылдың жазында Калинин атындағы колхоздың диқандары сол кездегі «Октябрь» бөлімшесінің жерінде жаңадан арық қазып жатқанда, төмпешіктің үстімен су жүйесін жүргізуге тура келген. Сол биіктіктің бір шетін ала 2,5-3 м тереңдете қазғанда бір құмыраны көрген. Диқандар ашып қараса, іші аппақ сүзбе сияқты бір нәрсеге толы екен. Тапқандар таң қалып, ақ затты құмырадан шығарған. Ауа

31-сурет.
Орталық қыш
су құбыр-
ларының
орналасу реті

тиісімен әлгі зат қарая бастаған. Бұл құбылысты көрген колхозшылар, табылған нәрсені қасиетті деп құмыраны сындырып, сынықтарын өзара бөлісіп алған. Бір сынығын ағарған затымен сол кездегі колхоздың бастығы Айтжан Әбішевке әкеп берген. Ол көріп, құмыраның сынығын, оның ішінен шыққан ақ нәрсені 0,5 метрлік банкеге салып, аузын бекітіп, өзінің сейфіне салып сақтаған. Колхоз бастығы бізге бұл хабарды жеткізіп, сақтағанын бізге тапсырды. Сол кісі бұнан кейін біздерге құмыра сынығын алған адамдарды тауып беріп, құмыраны түгел жинап алдық. Құмыра ішіндегі зат қап-қара болып смолаға айналып кеткен екен. Тек, колхоздың бастығы А. Әбішев алған бойда ағарған нәрсені шыныға салып, аузын бекітіп тастаған. Сәтін салғанда, сол алғашқы күйінде сақталып қалыпты.

Әлгі ақ затты Алматы зоотехникалық-малдәрігерлік институтының органикалық және биологиялық химия кафедрасына анализге бердік. Осы кафедраның сол кездегі меңгерушісі, биология ғылымдарының докторы, профессор З. Сейітовтің басшылығымен бұл зат лабораториялық жағдайда зерттеліп, құрамы толық анықталды. Анализ анықтағандай, құмырадағы ақ нәрсе органикалық, табиғи сары май болып шықты. Құрамында химиялық көміртегі, сутегі бар екені байқалды. Суда езілмейді, ал бензинде, хлороформде жақсы езілетіні анықталды. Осы органикалық затта: азот глицериннің қалдықтары 0,112 пайызға, органикалық қышқыл тотығының саны 150-ге тең, галогендердің құрамы жоқ, түсі ақ, ауада қараяды, иісі күшті, жеңіл, жұққыш келеді. Жүргізілген зерттеулердің қорытындысында бұл құмыраға салынған сары майдың қалдығы болып шықты.

Құмырадағы сары майдың үш метрге жуық тереңдікте, жер астында қанша уақыт жатқаны бізге белгісіз. Алайда май салынған құмыра өзінің пішіні мен жасалу үлгісі бойынша X–XII ғасырларға тән. Бұл қорытынды оның ішіндегі сары майдың қанша уақыт сақталғанын болжауға мүмкіндік беруге тиіс.

Сары майдың мұншалық ұзақ уақыт сақталуы – ғылымда сирек кездесетін оқиғалардың бірі. Қанша сақтаса да, сары май бір жылдан соң-ақ өзінің алғашқы қасиеттерін жоя бастайтынын мамандар айтады. Бұл сары май сапалы дәрежеде дайындалған, таза құмыра ыдысқа салып, аузын мықтап бекітіп, ауа бармайтын тереңдікке көміп тастаған соң, ол май ғасырлар бойы жата берген сияқты. Кейбір тағамдарды ұзақ мерзімге сақтаудың жолдарын халықтар ертеден білген ғой. Біздің де бабаларымыз осы тәсілдерді ертеден тұрмыста жиі қолданып келген. Бұл жәйт «Лениншіл жас» газетінің 1975 жылғы 27 сәуірдегі санында «Мың жыл сақталған сары май» деген атпен жарияланды. Оны АҚШ-

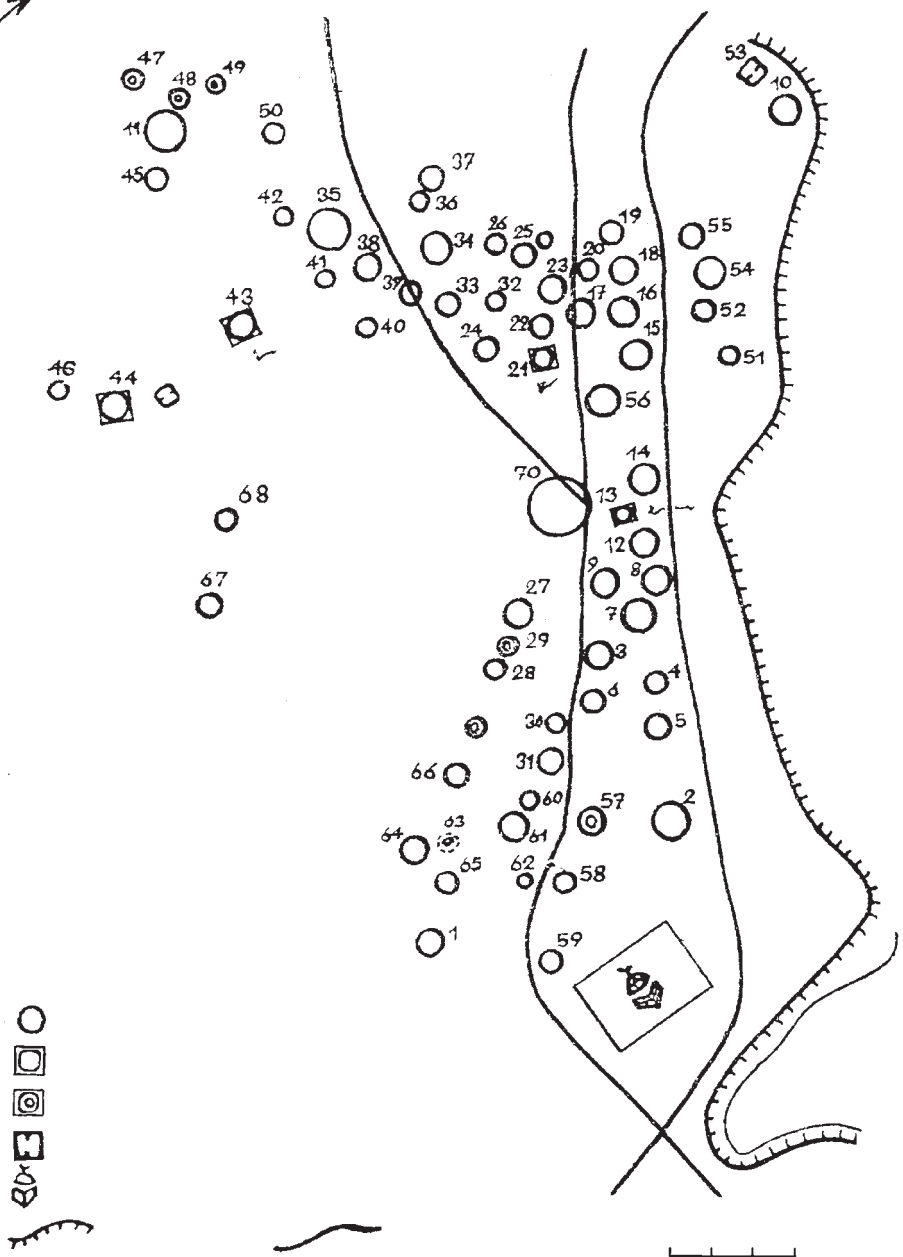
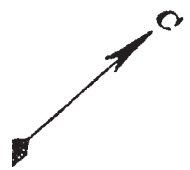

тың бір ғалымы естіп, өзінің бұл мәселеге қызығушылығын маған білдірген болатын.

Қазба 1. Цитадельдің батысынан 800 м жердегі биіктігі 2,5 м, көлемі 30x60 м (480м²) төбенің үстінде қазба жұмысы жүргізіліп, 6 бөлме ашылды. Оларға кіретін екі есік ашылды. Негізгі есік оңтүстік қабырғадан, яғни көше жаққа шығарылған, ені 2,7 м, батыс есіктің ені 1,3 м. Қоныстың оңтүстік жағынан көше өтіп, оның бойымен шығыстан батысқа қарай жер асты су құбырлары өтіп, зерттелген жерден батысқа қарай 150 м жерде үлкен қоныстың терең әуізіне су апарылғаны байқалады. Ол қоныс әлі зерттелген жоқ. Бұл жердегі құбырлар сол күйінде орындарында жатыр. Оларды ашып, консервациялау келешектің жұмысы. Бөлмелердің қабырғалары қам кірпіштен және пахсадан тұрғызылған. Олардың оңтүстік-батыс дуалы 1-1,5 м ендікте пахсадан салынған. Оның қалған қабырғалары көлемі 37-38x9-20x8-9 см; 55x19-20x8-9 см келетін қам кірпіштерден тұрғызылған. Бөлмелердің ішкі және сыртқы қабырғалары саман араласқан лаймен сыланған (штукатуркаланған). Бөлмелердің көлемдері біркелкі емес. Бірінші бөлменің көлемі 5,75x4,4 м; екіншісінің ені 6 м, ұзындығы анықталмады; үшіншісінікі 4,15x4,6 м, төртіншісінікі 4x4,5 м; бесіншісінікі 3,75x2 м болған [30]. Осы бөлмелерді қазғанда көптеген сырланған, сырланбаған қыштан жасалған ыдыстар: өрнектелген табақтар, аяқтар, кеселер, шырақтармен қатар, өрнектелмеген сондай бұйымдар табылды. Олардың ішінде үлкенді-кішілі хұмдар, құмыралар, дастарқан, қыш қазан және т.б. бар.

Археологиялық қазба кезінде табылған деректерге қарағанда, бұл кешеннің ауқатты адамның отбасылық қонысы екені анықталды. Одан табылған заттар X–XII ғғ. Қарахан дәуірінің мәдениетіне жатады. Бұндай қоныстар Шу, Талас өңірлеріндегі ортағасырлық қалаларды қазғанда табылғаны ғылыми әдебиеттерде жазылған [31]. Бұл өңірлердің сәулеттік құрылыс тәсілдері мен баспаналарды салатын құрылыс заттары бір-біріне жақын келетіні байқалады. Себебі жергілікті тұрғындар алдымен жақын көршілерімен тығыз байланыста болған және жерлерінің табиғи-жағырафиялық жағдайлары да біртектес.

Қазба 2. Цитадельдің оңтүстік шығысынан 800-900 м қашықтықта орналасқан биіктігі 9 м, көлемі 50x40 м екі үлкен төбенің шығыс бөлігінде 22x20 м (40м²) қазба жұмысы жүргізіліп, үш бөлме ашылып, олардың қабырғалары 0,3-0,5 м тереңдікте тазартылды. Қоныс 1-ден табылған заттар осы бөлмелерден де кездесті. Сондықтан шыққан бұйымдарды қайталап жатпау үшін бұл жерде арнайы тоқталмадық. Сыртқы дуалдары көлемі 1x0,5 м

32-сурет.
 Жетіжар молаларының жалпы жобасы
 (А. Оразбаев)

келетін пахсадан салынған. Бөлмелердің қабырғалары 40x20x10 см келетін қам кірпішпен өрілген. Олардың есіктерінің ұзындығы 20 м, ені 3 м дәлізге (коридорға) қаратылып шығарылған.

Тазартылған бөлмелердің құрылысына қарағанда, бұл үлкен феодалдың қонысы сияқты. Ол әлі кең көлемде зерттелген жоқ. Біздің байқауымызша, қоныстың шығысында үлкен тегістік жер бар, ол бау-бақша өсірілген орынға ұқсайды. Оның оңтүстігінде биіктігі 0,5 м қонысты қоршаған дуалдың қалдықтары сақталған. Оның іші алаң сияқты. Келген қонақтардың көліктерін жайғастыратын орын екенін меңзейді. Қос төбенің ортасында оңтүстіктен солтүстікке созылған ой бар. Ол екі жақтағы төбеге орналасқан баспаналарға кіретін дәліз (дарбаза) болса керек. Осы екі төбенің батысында үлкен шұңқыр сақталған, ол Дода тоғаны жағынан тартылған арықпен жалғастырылған. Біздіңше, бұл жер су жинайтын әуіз тәрізді. Оған жиналған сумен құбырлар мен қонысты суландырған көрінеді. Осы айтылған пікірлерге қарағанда, бұл жер үлкен мешіт, әйтпесе, медресе сияқты мәдени орын болуы тиіс. Осы қонысты түгел зерттегенде, бұл айтқан пікірлерімізге біршама өзгерістер енуі мүмкін.

Қазба 3. Цитадельдің солтүстігінде 2,5 км қашықтықта, Ақсу өзенінің сол жақ шетінде көлемі 10x8 м, биіктігі 0,9 м орналасқан төбеде қазба жұмысы жүргізілді. Зерттеудің барысында қоныс ашылды, оның дуалдары ені 0,9 м, сақталған биіктігі 0,5-0,6 м пахсадан салынған. Қоныс 4 бөлмеден құрылған. Олардың көлемі бірдей емес. Бірінші бөлме 5,1x4,1 м; екінші 3,2x1,5 м; үшінші 4,1x2,6 м; төртіншінің ұзындығы 3 м, ені 0,5 м. Олардың ішін тазалағанда 3 бөлменің қақ ортасында аузының диаметрі 49 см, биіктігі 94 см үлкен хұм, диаметрі 13,4 см, ұзындығы 0,33 м сыпа (суфа), төртінші бөлмеден көлемі 32x20x3-3,3; ???x19,5x4; 33x???x3,5 см үш күйдірілген кірпіш шықты. Бөлмелердің қабырғаларын 0,8-1 см қалыңдықта алебастрмен сылаған. Бұлардан басқа да құмыраның көлемі 9 см, қазан диаметрі 32 см, қақпақ 23 см, шырақ 8 см [32].

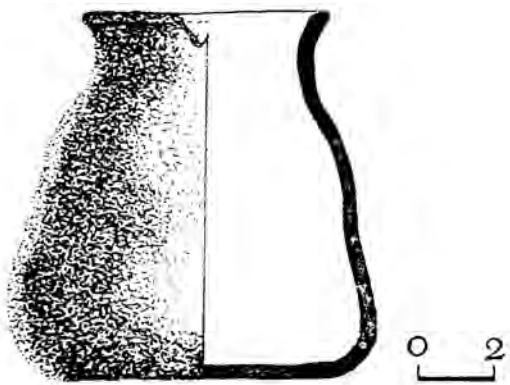
Осы қолға тиген заттарға, табылған баспананың құрылысына қарағанда, археологтар бұл қонысты жүзімнен шарап дайындайтын орын деген пікірге келді. Демек, екінші бөлмеде жүзімді сығып, одан шыққан шырынды 3 бөлмедегі хұмға құбырлар арқылы құйып, сол ыдыстың ішінде ашытып, өзінің бабына келтіріп ішімдік дәрежесіне әкелген. Сол бөлменің ішіндегі орнатылған сыпаның (суфаның) үстіндегі ыдыстарға құйып сақтаған. [33]. Бұл айтылған болжамның ақиқаттығын кейінгі археологиялық зерттеулер көрсете жатар. Осы қазбадан табылған жәдігерлер Х–ХІІ ғасырлардың мәдениетіне жатады. Бұндай

жүзімнен шарап істелгені туралы деректер Шу, Талас өңірлерінен бұрынырақ табылған [34].

Жетіжар. Қарабалта мен Тоқташ өзендерінің арасында оңтүстіктен-солтүстікке қарай созылған үсті тегістеу келген жота жатыр. Оның шығыс, яғни Қарабалта өзені жағы тік жар. Байқап қарасаң, бұл жар жеті бөліктен құрылған. Соған негіздеп, жардың астындағы ойды Жетіжар деп атаған. Бұл жерден Қарабалта мен Ақсу өзендері солтүстікке қарай ағып, Шу өзеніне жақындағанда Қырықкүй қонысының қасында қосылып, Ақсу өзені болып Шу өзеніне құяды. Қарабалта мен Ақсу өзендерінің екі арасында үлкенді-кішілі төбелер орналасқан. Олардың үстімен оңтүстіктен солтүстікке қарай қарапайым екі жол бөліп өтеді. Оның батысындағы жолдың төменгі жағы екіге айырылады.

1978 жылы С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің археологиялық экспедициясының (УАЭ) археологтары А.М. Оразбаевтың басшылығымен Жетіжар обаларын зерттеп, ескерткіштердің жалпы жоспарын жасады [35] (31-сурет). Обалардың алып жатқан көлемі 400х320 м. Осын-

33-сурет.
Жетіжар
обаларынан
табылған
құмыра

ша ауқымды жерде 70 оба есепке алынып, олардың үшеуінде (13, 43, 21) қазба жұмыстары жүргізілді. Обалардың жер бетінде сақталған диаметрі 10-12 м, биіктіктері 50-70 см. Көлемі 12 м келетін нөмірі 13 обаны қазғанда айтарлықтай ешнәрсе табылмады, нөмірі 43 оба қазылды, оның диаметрі 8,5 м, ортасының биік жері 70 см. Осы обадан бойы 1,8 м адамның қаңқасы табылды, марқұмды арқасынан жатқызып, ба-

сын батыс-солтүстікке қаратқан. Мамандардың болжауы бойынша, бұл европеоидтық әйелдің қаңқасы болуы керек деген болжам бар. Жерленген шұңқырдың оңтүстік-батыс бұрышынан көлемі 8 см құмыра табылған (32-сурет).

Оба 21-дің солтүстіктен оңтүстікке қарай диаметрі 11,6 м, шығыстан батысқа қарай диаметрі 10,8 м. Осы жерде қазба жұмысы жүргізіліп, ұзындығы 2,2 м, ені 1 м шұңқырдан бойы 1,8 м адамның қаңқасы табылған. Оның қасынан ешнәрсе табылмаған.

Нөмірі 43 және 21 обалардан табылған адамдардың қаңқаларының қасында айтарлықтай заттарды қоса көмбеуіне қарағанда, бұл молаларда (мүрделер) қарапайым тұрғындар жерленген сияқты. Марқұмдарды жерлеу тәртібі бізге белгілі

б.з.д. V–III ғасырлардағы сақ-үйсін дәуірлеріне жатады [36]. Жетіжардағы бір жерге шоғырланған обалар сол жерді ертеден мекен еткен, отырықшы сақ, үйсін тайпаларының қорымы болуы керек. Көшпелі тайпалардың бұндай бір жерге топталған молалары өте сирек кездеседі. Бұндай суы мол, жері құнарлы жерді мекендеген тұрғындар көшпелі өмір сүрді деген пікірлердің қисыны келіңкіремейді [37]. Сөйтіп, Жетіжар обаларынан табылған деректер Баласағұн қаласының жайласқан жерін біздің бабаларымыз б.з.д. V–III ғасырларда мекендегенін айғақтайды. Осы деректерді тілге тиек етіп, Баласағұн қаласы қола, темір дәуірлерінде пайда болған отырықшы қоныстардың үстіне салынған шаһар, ол тарихи жасаған өмірі 2000–2500 жылдарды қамтитын Тараз (Талас) сияқты ортағасырлық қалалардың бірі десек, асыра айтпаған болармыз.

Қарауыл төбелер. 1980–1984 жылдары университеттің археологиялық экспедициясы Қазақстанға қарайтын Шу өзенінің орта ағысында орналасқан ортағасырлық қалалардың төңірегіндегі қарауыл төбелерді зерттеді. Олардың жалпы саны 20: Ақтөбеде (Баласағұн) – 6 қарауыл төбе; Тасөткелде – 9; Новый путье – 5. Баласағұн шаһарын қорғау үшін орнатылған қарауыл төбелердің археологиялық қазба арқылы зерттелгендігіне үшінші тарауда тоқталғанбыз. Солардың ішінен Қамысбек мұнарасына және Жетіжар қонысына кеңірек тоқталмақшымыз.

Қамысбек мұнарасы. Цитадельдің оңтүстігінде 5,5 шақырым, Ақсу өзенінің сол жағасындағы биіктіктің үстіне орналасқан. Оның диаметрі 35 м, биіктігі 3 м. Төбе көлемі 60x55 м ормен қоршалған. Оның ені 8–10 м, тереңдігі 0,3–0,5 м.

Жетіжар қонысы. Ол цитадельдің солтүстік-батысында 7 шақырым жерде орналасқан. Оның диаметрі 20 м, биіктігі 3,5 м. Ол көлемі 35x25 м, ені 4 м, биіктігі 1 м ормен қоршалған. **Қырықкүй** цитадельден 8 шақырым, Ақсу өзенінің оң жағында. Диаметрі 50x50 м, ені 10 м, биіктігі 1–1,2 м. Қырықкүй қалашығы ұзындығы 7–8 м ормен қоршалған. **Тастұмсық, Тоқтас, Сабыр төбелер** толық зерттелген жоқ. Археологиялық қазбалар толық жүргізілген Тоқтас төбеде екі кезеңді құрылыс болғаны байқалған. Бірінші кезеңде биік төбенің үстіне диаметрі 7,8 м, биіктігі 1,2 м топырақ үйілген. Оның төңірегі ені 2 м, тереңдігі 0,5 м ормен қоршалған. Сол ордан шыққан топырақты ортасына үйген болуы тиіс. Екінші кезеңде, үйілген жердің үстіне диаметрі 6 м пахсадан мұнара өріліп, 1,7 м биіктікте сақталған. Оның төңірегін қоршаған орда кеңейіп 5 м, тереңдігі 2 м болған. Басқа қарауыл төбелер де осындай құрылыс кезеңдерін басынан өткерген, оларды жергілікті құрылыс заттардан тұрғызған.

Баласағұнды қоршаған қарауыл төбелер – қаланың солтүстік батысынан оңтүстігіне дейін салынған мұнаралар. Соған қарағанда, қалаға қауіп осы жақтардан болғанға ұқсайды. Баласағұнды қоршаған ұзын қамалдың да батыс жағы үш қабат екеніне жоғарыда тоқталғанбыз. Қазба жұмысы жүргізілген мұнаралардан қыш ыдыстардан құмыра, шырақ, Қарахан дәуірінің теңгесі кездесті. Бұлар салынған мұнаралардың X–XII ғасырларда пайдаланылғанын дәлелдейді. Олардың төбесіндегі ой жерлерде күл көп жиналған. Себебі түнде қалаға қауіп туғанда от жағып хабар берген. Осындай мұнараларды (қарауыл төбелерді) археологтар Амудария мен Сырдария, Талас, Шу және Жетісу өңірлерінен жиі кездестіргендері және зерттегендері туралы мәліметтер берген [38]. Бұндай мұнаралардың Орталық Азияда ен жаюы ертедегі ортағасырда мұнда жаугершілік ұдайы болып тұрғанын, әсіресе, өзара феодалдық соғыстардың жиі болғанын айғақтайды.

Жетіжар қонысы – Баласағұн қаласына кіретін жерге орналасқан, яғни Ақсу мен Қарабалта өзенінің екі арасында, Жетіжар жотасының жағасында тегістікке орналасқан археологиялық ескерткіш. 1978 жылы ол УАЭ-ның мүшесі, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, археолог А.М. Оразбаевтың басшылығымен зерттелді. Оған Жетіжар-1 деген атама беріп, археологиялық қазба жұмысы жүргізілді [38]. Ол осы күнгі Баласағұн ауылының батысында, 1,5 шақырым қашықтықтағы кеңістікте орналасқан. Бұл жерде 70-тен астам обалар шоғырланған. Олардың алып жатқан жерінің көлемі оңтүстіктен-шығысқа 400 м, батыстан-солтүстікке 320 м. Обалардың орналасуы 32-суретте көрсетілген. Ол обалардың орта есеппен диаметрлері жердің бетінен 10-12 м, биіктіктері 50-70 см. Солай болса да, өздерінің көлемі бойынша 11, 27, 34, 35, әсіресе 70 оба әжептәуір үлкен. Олардың арасынан 13, 21, 43-обаларда қазба жұмыстары жүргізілді. Зерттелген обалардан адамдардың қаңқалары, малдардың сүйектері, құмыралардың сынықтары, 33-суреттегі құмыра және т.б. заттар табылды.

Жетіжар-1 обаларының оңтүстік-батысында, Жетіжар-2 деп аталған бір топ обаларда қазба жұмысы жүргізілді. Олардың диаметрлері 30-40 м, биіктігі 3-4 м келетін ескерткіштер, көлемдері Жетіжар-1-ге қарағанда анағұрлым үлкен. Жетіжар обалары түгел зерттелген жоқ. Олардың сырын ашу үшін, кең көлемде, ұзақ уақыт археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу қажет. Осы обаларды қазған кездегі археологиялық деректерге қарағанда, ол б.з.б. V–III ғғ. түркі тайпаларының қорымдары (молалары, мүрделері), яғни Жетісу өңірін мекендеген сақ, үйсін тайпаларының ескерткіштері. Бұл этникалық топтардың

мәдениетін Жетісу, Шу және Талас өңірлерінен археологтар кен көлемде ашты. Соған қарағанда, Баласағұн (Ақтөбе) қаласының орналасқан жерінде қола және темір дәуірлерінде отырықшылық тайпалар өмір сүріп, ертедегі ортағасырда Ұлы Жібек жолында Баласағұн атты саяси, экономикалық және мәдени орталық болған.

4.4. Баласағұннан табылған соғды жазуы

Соғды (Согдиана) – ерте замандағы Зеравшан, Қашқадария өзендерінің алқаптарын мекендеген мемлекет (қазіргі кезде Өзбекстан мен Тәжікстан Республикаларының жерінде). Соғды туралы тарихи мағлұматтар ең алғаш «Авестада», кейін ертедегі парсы патшаларының тасқа басылған жазуларында, сондай-ақ I Дарий (б.з.д. 522–486) патшадан бастап жазылған. Онан кейінгі Соғды жөніндегі деректер антикалық, ортағасыр дәуірлеріндегі қытай, араб және парсы тілдес ғалымдардың еңбектерінде кездеседі. Біздің заманымызға дейінгі VI–IV ғғ. Соғды ертедегі ірі Парсы (Ахеменидтердің) мемлекетінің қарауында болған. Геродоттың берген мағлұматына қарағанда, Соғды, Парфия, Хорезм Арейлік Персияның XI сатрапиясы болып, Ахеменидтерге жылына 300 талант күміс ақша төлеп тұрған [39].

Б.з.д. IV–III ғғ. Грек-Бактрия патшалығына кірген, б.з. I–IV ғғ. Кушанардың ірі мемлекетіне қараған. IV–V ғғ. Соғды Хионито-Эфталиттер мемлекетінің ішінде жасаған, ал VI–VII ғғ. Соғды ертедегі Түрік қағанатына кірген. Жетінші ғасырдан бастап Орта Азияны арабтар жаулаған. Осы кездерде соғдылар бірнеше княздықтарға бөлшектеніп өмір сүрген. Соғдының орталығы ертеден бастап Самарқанд шаһары болған деген болжамдар да бар.

Соғды мемлекетін мекендеген тұрғындар – ертеден Орталық Азияның этникалық құрамаларымен аралас-құралас жайлаған тайпалар және халықтар. Негізінен олар индоеуропалық парсы және түркі тілдерінде сөйлеген. Олар жергілікті халықтармен өзара саяси, экономикалық және мәдени байланыстарда болған.

Соғдиялықтардың ұрпақтары Тәжікстанда, Өзбекстанда әлі де болса жасайды. Соғдиандар ерте кезден Орталық Азиядағы түркілермен сауда қарым-қатынасында болған.

Соғдиялық көпестер ерте заманнан бері өздерінің үстін басып өтетін халықаралық Ұлы Жібек сауда жолын өздерінің қолдарында ұстап, көрші елдерге, сондай-ақ түркілерге сауда жөнінен үлкен әсерін тигізген және сауданы халықаралық көлемде жүргізген. Соғды көпестерінің ішіндегі белгілі мамандарын

Түрік қағанатының басшылары халықаралық сауданы жүргізуге басшылыққа пайдаланған.

Орталық Азияда Түрік қағанаты ұйымдасып, VI ғ. соңында ол Шығыс және Батыс болып екіге бөлінген. Шығысын Тумын басқарды, Батысын Истем (Дизавул) билеген. Батыс қағанатының орталығына Жетісу, Шу, Талас өңірлері кірген. Истемнің үстемдігі кезінде Иран мен Батыс Түрік қағанатының арасында сауда қатынасы нашарлап кеткен соң, осы мәселені шешу үшін Истемнің бұйрығы бойынша Иранға Соғды арасындағы белгілі көпес Маниахтың басқаруымен елші жіберілген. Бірақ екі мемлекеттің арасындағы қайшылық шешілмей, Маниахтың елшілігі нәтижесіз аяқталған. Бұнан кейін, Истем Иранмен байланысты үзіп, сауданы Иранға соқпай Византиямен жүргізу үшін, 568–569 жж. жоғарыдағы аты аталған Маниахты басшы етіп, Константинопольге жіберген. Сөйтіп, Каспий теңізі, Еділ, Жайық, Сырдария өзендері арқылы Кавказ, Батыс Түрік қағанаты Византиямен сауданы қайтадан жандандыруға қолдары жетті. Шығыс Түркістан мен Солтүстік Үндістаннан батыс Каспий теңізіне дейінгі жерлерді иеленіп жатқан үлкен Эфталит мемлекетімен Батыс Түріктер соғысып, VI ғ. орталарында оны құлатып, оның орнына түркі қағандары үстемдігін жүргізген. Эфталиттерді киратуда түркілерге ирандықтар да жәрдем берген. Кейін, түркілер мен ирандықтар шекаралас болған. Олардың арасында келіспеушіліктер пайда болған. VII ғ. 30-жылдарында Орталық Азиядағы түркі, соғдылар жері арқылы Үндістанға баратын сауда жолымен қытайлық буддашы Сюань Цзянь саяхат шегіп, біздің жеріміздегі Жібек жолындағы қалаларға тоқтап, Батыс Түріктің халықтары, тайпалары жөнінде құнды деректер қалдырған.

Бұл келтірілген деректерге қарағанда, Батыс Түрік қағанатының басшылары өзінің қол астындағы халықтардың тұрмысын жақсарту үшін, өзінің ежелден көршілері болған соғды көпестерін дұрыс пайдалана білгенін байқауға болады. Себебі бұрын да, қазір де бір елдің томаға-тұйық ұзақ өмір сүруі мүмкін емес. Сондықтан елдердің арасындағы саяси, экономикалық және мәдени байланыс өмірдің заңдылығынан шығатын жағдай. Бұндай заңдылықты түркі басшылары да ертеден білген.

Жібек жолының халықаралық сауда жүйесіне айналуына байланысты соғдының көпестері Қазақстанның оңтүстігіндегі Талас, Шу және Жетісу бойларындағы үлкенді-кішілі қалаларға таралып, Жібек жолындағы сауданы дамытуға өздерінің үлестерін қосып отырған. Сауда керуендері жүретін жолдағы ірі қалаларға: Мерв-Чаржуй-Бұхара-Самарқанд-Чач-Испиджаб-Талас-Сужаб-Жаркент және басқа көптеген қалаларға, одан әрі Шығыс Түркістанның

ойпатындағы Лоб-Нор көліне дейін барып, Қытай елімен жалғасқан. Осы бағыттағы қалаларға келген сауда керуендерін соғды көпестері қарсы алған» [40].

Жібек жолындағы сауданың дамуы нәтижесінде соғдиялықтар Оңтүстік Қазақстан қалаларына, Жетісу бойларына және Шығыс Түркістан жеріне тараған. Олардың көпшілігі үлкен-үлкен сауда, қолөнер кәсібі және егіншілікпен айналысқан. Бірақ соғдылардың саны Қазақстан жерінде көп болмағанға ұқсайды. Келген соғдылықтардың басым көпшілігі Талас өңіріне, Шу өзендерінің сол жағалауларындағы қалаларға көбірек шоғырланғанын көреміз [41].

XI ғ. түркілердің тілін, жағырафиясын, тарихын, әдет-ғұрпын терең білген әйгілі ғұлама Махмұд Ибн әл-Хусаин Ибн-Мұхаммед әл-Қашқари (Махмұд Қашқари). Туған өлкеміздің ортағасырлық жұлдыздарының бірі Махмұд Қашқари үш кітаптан тұратын «Түркі тілдерінің лұғатын» («Диуани лұғат ит-түрк») құрастырып, артына мәңгілік өлмес ғылыми мұра қалдырды [42].

М. Қашқаридың бізге қалдырып кеткен ғылыми мұралары ортағасырдағы қазақ тарихын, тілін, этнографиясын тереңірек білуге жол сілтейді. Өзінің бұл еңбегінде түркілердің басқа да халықтарға қайыр-қамқоршылықтарының мол екенін айтады және осы еңбегі туралы былай дейді: «Олармен бірге басқалар да пана табады. Сол себепті түркі тілін үйренудің қажеттілігін өмір талабы мен ақыл таразысы әбден дәлелдеді. Түрік, түрікмен, оғыз, шығыл, йағма, қырғыздардың сөздерін және (сөздерінің) қасиет, құпияларын анықтап шықтым, оларды пайдаландым. Мен бұл істерді осы тілдердегі әрбір кішігірім айырмашылықтарды парықтай білу үшін істедім. Сонымен олардың әрқайсысының тілі менің көңілімде ұялап, берік сақталып қалды. Мен оларды мұқият реттеп, әбден тәртіпке келтіріп, жүйелеп шықтым» [43].

Ғұламаның бұл пікірінен, түркілерді паналап келген халықтарға, тайпаларға олардың қайырымдылықтарының мол екенін, түркілердің қорларының бай екенін негізге алып, тек қана олардың тілдерін ғана емес, әдет-ғұрыптарын зерттеп, шаһарларын, ауылдарын ерінбей, талмай аралап, өзінің көп жылдық зерттеулерінен ғылыми тұжырым жасағанын байқау қиын емес.

Арғу шаһарлары тұрғындарының тілдеріне тоқталып, М. Қашқари: «Баласағұндықтар соғды және түркі тілдерінде сөйлеседі. Тираз, Байза шаһарларының халықтарының тілдері де дәл сондай. Испиджаб (Сайрам. – *У.ІІІ*) қаласынан сонау Баласағұнға дейінгі барлық Арғу шаһарларындағы халықтардың тілдерінде шұбарлық бар. Қашқарда кәнжәкше сөйлесетін ауылдар бар. Шаһар ішіндегі халықтар Хақания түрікшесімен сөйлеседі» [44] дейді.

Ғұламаның тұсында Қазақстанның оңтүстігіндегі Ұлы Жібек жолының бойындағы шаһарларда соғдылар (парсы тілдес) түркілермен аралас-құралас өмір сүргенін көреміз. Олардың көпшілігі қолөнер кәсібі, сауда, егіншілікпен айналысқан. Сондай-ақ 1974 жылдан бері археологиялық жақтан зерттеп келе жатқан ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн) қаласында тұрғындар соғды және түрік тілдерінде сөйлеп, ірі сауда орындары болған шаһарларда қос тіл үстемдік еткен.

Жазба және археологиялық деректерге сүйеніп, белгілі шығыстанушы А.Н. Бернштамның айтуына қарағанда, соғдылықтар Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісу бойларындағы қалаларға III–V және VII–X ғасырларда көбірек келген [45]. А.Н. Бернштам және В.А. Лившицтер Қазақстанның оңтүстігіндегі ортағасырлық көптеген қалалардың негізін соғдылықтар салып, оларды түркілер басқарғанын айтқан [46].

Бұл пікір қазақ тарихнамасынан кең орын алды. Бұл Ресей отаршылары, оның көпшілік ғалымдары тарапынан түркілер, соның ішінде қазақтар көшпенді болғандықтан, олар қалалар салмаған деген сыңаржақ пиғылдың салдарынан туды. Олар Қазақстандағы ертедегі қалалар соғдылар және сол сияқты отырықшы халықтардың салып кеткен шаһарлары деген пікірлерді талай жазып қалдырған. Бұндай пікірлерді Кеңес өкіметі кезіндегі ғалымдар да жиі қайталады.

Біздіңше, бұндай пікірлерді ғылыми тұрғыдан дәлелдеу мүмкін емес. Осынша ұлан-байтақ жерді мекендеген түркілер әр аймақтың табиғи ерекшеліктеріне икемделіп, өздерінің шаруашылығын дамыта білген. Олардың арасында отырықшылар да, жартылай отырықшылар да және көшпелілер де болған. Отырықшылар ертедегі ортағасырлардан бастап-ақ Испиджаб (Сайрам), Отырар, Тараз (Талас), Құлан, Мерке, Баласағұн, Аспара, Жаркенд және көптеген басқа қалаларды салған. Ондай тұрақты қоныстардың қалдықтарын Қазақстанның барлық аймақтарынан кездестіруге болады. Әр аймақтың бұл жөніндегі ерекшелігін сол жерлердің отырықшылық тұрмыс дәрежелерінің бірдей болмауынан іздеу керек [47].

Біздіңше, Қазақстан жеріндегі көп санды көне заманға, ортағасырға және одан кейінгі кезеңдерге тән архитектуралық (сәулеттік) ескерткіштер – осы жерді мекендеген ата-бабаларымыздың өз маңдай терімен, саналы еңбегімен тұрғызған мұралар. Ортағасырлық шаһарларда, әсіресе, Ұлы Жібек жолының бойындағы қалаларда соғдылар тұрған болса, олар сол шаһарлардың бір бөліктерінде қоныстанған, ал негізгі тұрғындар түркілер болған, соғдылар түркілерге қарағанда сан жағынан

аз болып, олар түркінің тілі, әдет-ғұрпын еркін меңгерген. М. Қашқаридың кезінде-ақ Баласағұнды мекендеуші соғдылар түркілердің киімін және әдет-ғұрпын қабылдағанын айтқан болатын. Солай болса, одан бері мың жылға жақын уақыт өтті. Соғдылар жергілікті түркілермен мидай араласып, түркі болып үлгерді. Қазіргі қазақ халқының этникалық құрамынан «біз соғдылардың ұрпағымыз» деген қазақтарды кездестіру қиын шығар.

Жоғарыда М. Қашқари Қазақстанның оңтүстігіндегі ірі ортағасырлық қалаларда соғдылар түркілермен аралас тұратынын айтқан болатын. Шу, Талас өзендерінің алқаптарында ортағасырлық қалалардың орындары жеткілікті. Сол археологиялық ескерткіштердің кейбіреулері Кеңес өкіметі жылдарынан бері зерттеліп келеді.

Археологиялық зерттеудің барысында бұл шаһарлардың кейбіреулерінен соғдылардың жазулары табылып жатыр. Бұл аймақтан табылған соғды жазуларын В.А. Лившиц екі топқа бөледі: қыштан жасалған ыдыстарға және жартастарға жазылған жазулар [48]. Қыш ыдыстардың мойнына, бүйірлеріне жазылған соғды жазуларын В.А. Лившиц ІХ–ХІ ғғ. жатқызады. Олар 1941 ж. Красная речка, Ақбешім, Покровка, Якалыч, Тарас (Талас), т.б. ортағасырлық қалаларда археологиялық зерттеу кезінде табылған. Бұл жазулардың көлемдері кішігірім. Солай болса да, бұл жазулардың тарих, тіл үшін мәні зор.

1989 жылы Ақтөбедегі (Баласағұн) археологиялық зерттеу жұмысы кезінде Ақсу су қоймасының батыс жағасынан үлкен хұмның сынықтары кездесті, айрықша көңіл бөліп қарасак, хұмның мойнына толтырып жазған жазудың бар екені байқалады. Сонан кейін шашылып жатқан хұмның сынықтарын жинап, оларды тазартып, кейін құрастырғанда бес бөліктен тұратын хұмның мойны келіп шықты. Ол осы бөліктердегі хұмға жазылған жазудың басы, 35-40 см бөлігі табылмады. Ал қалған бес бөліктен тұратын жазу түгел құрастырылды. Кейіннен ол құрастырылған жазуды Ленинградтағы (Санкт-Петербург) белгілі маман профессор В.А. Лившицке оқуға жібердік. Өйткені ол соғды жазуын оқи алатын бірден-бір маман. Ол жазуды оқып шығып, төмендегі ғылыми тұжырымға келді: «Надпись имеет дату, отличаюсь по этому признаку от всех известных до сих пор согдийских надписей на керамике, в том числе от надписей на венчиках хумов, найденных ранее на памятниках Чуйской долины. Следует также отметить, что надпись из Актөбе, хотя и сохранилась не полностью, по объему превосходит все ранее известные согдийские надписи на керамике» [49].

Жазудың мазмұнына қарағанда, бұл қыштан соғылған үлкен хұм ұлы Худтак атты соғдылық кісіге сыйлыққа тартылған бұйым екені байқалады. Бірақ сыйлық алушының атағы, оның дәрежесі, атқарған қызметі жөнінде ешнәрсе айтылмаған. Бұл мәліметтер табылмай қалған бас жағындағы бөлігінде қалуы мүмкін. Ол бөлікті қанша іздесек те, әзірге табылған жоқ.

Енді Худтактың кім екенін іздестіріп қарасақ, әйгілі шығыстанушы академик В.В. Бартольд төмендегіше түсінік береді: «В языческую эпоху слово *баг*, или *фаг* (диалектически также *фуг*), подобно слову *худа* (или местному *худат*), употреблялось в Иране и иранской Средней Азии также в смысле «царь», в связи с установленным со времени Александра Македонского обожествлением царской власти... так, в Хорезме термином, сложным с *фаг*, обозначался переход царя из летнего местопребывания в зимнее» [50].

630 жылы Қытайдың саяхатшысы, буддалық Сюань Цзянь Орта Азия арқылы Үнді еліне сапар шеккенде, өзінің жүрген жеріндегі халықтар туралы көрген-білгенін жазып қалдырғанын жоғарыда айттық. Бұл саяхатшы Бұхараның төңірегін және Зеравшан алқабын мекендеген соғдылардың арасында болып, олардың бөлек-бөлек, кішігірім княздықтарда жасайтын басқарушыларын бұхарлықтар худтак деп атағанын жазып кеткен. Бұл басқарушылар түркі қағандарына бағынышты болып, оларға салық төлеп тұрғанын айтқан [51].

Осы Орта Азияны мекендеген соғдылар Қазақстанның оңтүстігіндегі, Жетісу бойларындағы қалаларға тарағанын жоғарыда айтып өткенбіз. Сюань Цзяньның жазғанына қарағанда: «Суяб қаласының батыс жағында бірнеше қала бар. Олардың әрқайсысында басқаларынан тәуелсіз, бірақ түріктерге бағынышты өзара бастығы бар. Шудан Гешуанға (Кушанияға) дейін бүкіл ел Сули (Сулиг, Согды) болып аталып келген. Тұрғындарының жартысы егіншілікпен, екінші жартысы саудамен шұғылданған» [52].

Жоғарыдағы келтірілген деректерге қарағанда, Қазақстан жеріне келген соғдылар да, бұхаралық соғдылар сияқты, әр қалаларда бөлшектеніп мекен теуіп, өздерінің худаттарының басшылығы астында өмір сүріп, жергілікті түркі басшыларының қарамағында және оларға саяси, экономикалық тәуелділікте болған. Олай болса, Ақтөбеден (Баласағұннан) табылған соғды жазуы жазылған хұм осы шаһарды мекендеу соғдылардың басшысы худтакқа (ұлы худтакқа) сыйлыққа арнайы жасалған хұм болып шықты. В.А. Лившицтің тәржімесінде худак болып жазылғанмен, худат пен худтактардың түбірі бір. Ал жұрнақтарды

хұмға адам қателесіп жазуы мүмкін. Бұл хұм Баласағұнды мекендеген соғдылардың басқарушы құрметті адамына арнап соғылған ыдыс болып шығады.

Хұмдардағы жазуды профессор В.А. Лившиц орысша тәржіме жасаған. Сондықтан оқырмандарға түсінікті болу үшін сол күйінде бермекшіміз. «Таким образом, возможные даты надписи – 776/777 или 812/813. Транслитерация надписи: [53]. [около 40-50 букв р]. (I фрагмент) rst' ty 'kty dymu=dmz' ux zwbt' k pr prnxwnty srd (II фрагмент) mynk' ygwtyb (myw) [54]. <xr wsy> [55]. srb sn'=xnt' m'xw pnc smrb (III фрагмент) myb r'm rw (c) (IV фрагмент) [n]. (p)yst'y Iymxn [56]. p's' 100 20+20+20 srd brz'z=w'txwy(w) [???]. [57]. (V фрагмент) x(s'???)m(.) [.,]k 'skw't xs'n» [58].

«[... .. Этот сосуд] был изготовлен этому великому Худтаку в благословенном году, знак которого (?) – год Зайца, в месяце Малый ханда, в четверг, в день Рам-роу. Написал (А)лим-хан Аббас (?) 160 год. Да живет (Худтак) возвышенным, да пребывает питье (?) его счастливым!» [59].

Бұл хұмның мойнына жазылған соғды жазуы 776/777 мүмкін 812/813 жылдары Баласағұнды мекендеген бір топ соғдылардың басшысына (худтак) арнайы қыштан соғылған хум екенін байқауға болады. Жоғарыдағы келтірілген деректерге қарағанда, шаһарда тұрушы соғдылар саудамен, бірқатары қолөнер кәсібімен шұғылданған. Осындай мамандардың өте шеберлікпен басшыларына таратқан сыйлығы көрінеді. Сюань Цзяньның айтуы бойынша, «соғдылардың әрпі 25, олар солдан оңға қарай жазады» [60]. Хумдағы жазулар да осы тәртіппен орындалған. Жазудың тәржімесінде сыйлыққа тартатын ыдысты (хұмды) өздерінің ұлы басшысына қай айда, қай жылы сыйлағанын баяндай отырып, оның бақытты болуына, көңілі көтеріңкі дәрежеге жетіп, жасай беруіне тілектерін білдірген.

Сөйтіп, ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн) шаһарынан табылған хұмның мойнына жазылған жазудың тілдік, этникалық, этнография және эстетикалық, экономикалық мәні зор. Ертедегі ортағасырда Шу, Талас өңірлерін мекендеген тұрғындардың арасында Орта Азиядан келген соғдылар түркілермен араласып, заттай және рухани мәдениетті бірге дамытқан. Уақыттың өтуімен иран тілдес соғдылар түркілердің тілін, киімін, салт-санасын, әдет-ғұрпын иеленіп, жергілікті түркі тілдес этникалық халықтарға сіңіп кеткен. Міне, осындай халықтардың өзара қарым-қатынастарын дәлелдейтін хұмның мойнына жазылып қалған соғды жазуы – ғылыми мәндегі жазба дерек.

Жоғарыда қысқаша келтірілген деректер, Ақтөбедегі көп жылдық археологиялық зерттеулердің нәтижесі тарихи

Баласағұнның жасаған өмірін баяндайды. Цитадельден, шахристаннан және рабадтан табылған заттай және рухани мәдениеттің қалдықтары біздің жыл санауымыз бойынша V–XII ғасырларға жатады. Баласағұн ұзақ уақыт түркі тайпаларының құрған мемлекеттерінің басты астанасы болған. XIV ғасырда ол тарихи сахнадан түсіп, оның орналасқан жері осы күнге дейін жұмбақ болып келген. Тарихи, археологиялық, этнографиялық деректерге қарағанда, әлемге әйгілі Баласағұн қаласы феодалдық өзара соғыстардың салдарынан, моңғолдар келместен бұрын қираған. Оның тұрғындарының Шыңғыс ханның шабуылына қарсы тұратындай күштері болмағандықтан, моңғолдарға өз еркімен берілгені тарихтан белгілі. Біздің дәуірімізге Ақтөбе деген жасалмалы атпен келген қала ертедегі ортағасырлық тарихи Баласағұн екенін қолымыздағы көп салалы деректердің бәрі дерлік дәлелдейді.

Әдебиеттер

1. *Шалекенов У.Х.* О раскопках на городище Актобе (1979–1983 гг.) // Средневековые города Южного Казахстана. Алма-Ата, 1986. С. 15–29.
2. *Шалекенов У.Х.* Актобе – средневековый памятник // История материальной культуры Казахстана. Алма-Ата, 1980. С. 13–20.
3. *Кожемяко П.Н.* К вопросу о топографии средневековых поселений Чуйской долины // Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии (29 октября – 4 ноября 1956 г.) Сталинабад – Москва – Ленинград, 1959. С. 56.
4. *Воронина В.Л.* Элементы строительной и художественной культуры городища Актобе // История материальной культуры Казахстана. Алма-Ата, 1980. С. 21–24.
5. *Сенигова Т.Н.* Средневековый Тараз. Алматы, 1972; Материальная культура Казахстана. Алма-Ата, 1980; *Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б.* Жилище позднесредневекового Отрара (XVI–XVIII вв.) // Жилище народов Средней Азии и Казахстана. М., 1962. С. 121–130.
6. *Елеуов М.* Раскопки средневековой мастерской на городище Актобе // Материальная культура Казахстана. Алма-Ата, 1980. С. 60; *Байпаков К.М.* Керамика с городище Кулан // Поиски и раскопки в Казахстане. Алма-Ата, 1972. С. 95.
7. Труды Семиреченской археологической экспедиции. Чуйская долина // Материалы и исследования по археологии СССР. М.-Л., 1950. №14. С. 46–47.
8. Отчет АЭУ. 1982. С. 1–17.
9. Сонда.
10. Сонда. 18–26-бб.
11. Отчет. АЭУ. 1983. С. 7–8.
12. Сонда. 9–22-бб.

13. Сонда.
14. Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948. С. 139–141. Таб. 40–41.
15. Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины. Алма-Ата, 1941. С. 54–57.
16. Хакимов А. А. Из мира образов и мотивов искусства Мавераннахра IX–XIII вв. // Общественные науки в Узбекистане. № 6–7. 1975. С. 63–72.
17. Пугаченкова Г. А. Мавзолей Араб-Ата // Искусство зодчих Узбекистана. Ташкент, 1967. С. 48–62.
18. Гаврющенко П.П., Заурова Е.З., Кожемяко П.Н., Кожамбердиев И.К. Археологические исследования Института истории АН Киргизской ССР // Археологические открытия 1966 года. М., 1967. С. 341–342.
19. Шалекенов У.Х. О раскопках на городище Актобе (1979–1983 гг.) // Средневековые города Южного Казахстана. Алма-Ата, 1986. С. 15–18.
20. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар. Алма-Ата, 1972. С. 88.
21. Шалекенов У.Х. Сонда. 16-б.
22. Алдабергенов Н.О. Раскопки шахристана на городище Актобе // Средневековые города Южного Казахстана. Алма-Ата, 1986. С.40–53; Брыкина Г.А. Карабулак. М., 1974. С.37; Бернштам А.Н. Чуйская долина // МИА. №14. 1950. С.39, 43; Кожемяко П.Н. Раскопки жилищ горожан X–XII вв. на Краснореченском городище // Древняя и средневековая культура Киргизстана. Фрунзе, 1967. С. 56–57.
23. Научный отчет АЭУ.
24. Бернштам А.Н. Чуйская долина... С. 37; Пацевич Г.И. Раскопки на территории Тараза в 1940 г. // ИИАЭ АН Каз ССР. Т. 1. Археология. С.82; Максимова А.Г., Мершиев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Древности Чардары. Алма-Ата, 1968. С. 146.
25. Бурнашева Р.З. Монетные находки о городище Актобе (Чуйская долина) // Средневековые города Южного Казахстана. Алма-Ата, 1986. С. 71–87.
26. Грошев В.А. Сонда. 136-б.
27. Шалекенов У.Х., Оразбаев А.М. Некоторые данные в водопроводной системе средневекового Актобе // История материальной культуры Казахстана. Алма-Ата, 1980. С. 24–38.
28. Сонда.
29. Сонда. 36–37-бб.
30. Алдабергенов Н.О. Жилища горожан на рабаде городище Актобе // История материальной культуры Казахстана. Алма-Ата, 1980. С. 39–48.
31. Кожемяко П.Н. Сонда. 55-б; Оседлые поселения Таласской долины. С. 160–166.
32. Елеуов М. Раскопки средневековой мастерской на городище Актобе // Материальная культура Казахстана. Алма-Ата, 1980. С. 57–61.
33. Сонда. 59–60-б.
34. Бернштам А.Н. Чуйская долина // МИА. №14. 1950. С. 73; Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. Алма-Ата, 1972. С. 108; Байпаков К.М.

Раскопки средневековой мастерской в Семиречье // Вестник АН КазССР. №7. 1964. С. 88–91.

35. *Оразбаев А.М.* Могильник Жетыжар // История материальной культуры Казахстана. Алма-Ата, 1980. С. 62–70.

36. *Максимова А. Г.* Курганы сакского времени могильника Джувантобе // КСИИМ. Вып. 80. С. 60–64; *Акишев К.А., Кушаев Г.А.* Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата, 1963. С. 91, 98.

37. *Толстов С.П.* По следам древнехорезмской цивилизации. М. -Л., 1948. С. 249; *Воронина В.Л.* Раннесредневековый город Средней Азии // СА. 1959. №1. С. 97; *Маргулан А.Х.* Оседлые поселения VIII–XIII вв. на северных склонах Каратау // Изб. АН КазССР. Сер. археологии. Вып. 1. Алма-Ата, 1948. С. 109–110.

38. *Оразбаев А.М.* Сонда. 70-б.

39. История народов Узбекистана. Т. I. Ташкент, 1950. С. 143.

40. Сонда. 147-б.

41. *Қашқари М.* Түбі бір түркі тілі. Алматы: Ана тілі, 1993. 5-б.

42. *Қашқари М.* Түрік сөздігі. 1-т. Алматы, 1997. 10-б.

43. Сонда. 1-т. 31-б.

44. *Қашқари М.* Түбі бір түркі тілі. Алматы. 1993. 14-б.

45. *Лившиц В.А.* Согдийцы в Семиречье: Лингвистические и эпиграфические свидетельства Красной речки и Бурана. Фрунзе, 1989. С. 79.

46. Сонда.

47. *Шәлекенов У.Х.* Қазақ... көшпенді ме? // Жұлдыз. 1990. №10.

48. *Лившиц В.А.* Согдийцы в Семиречье: Лингвистические и эпиграфические свидетельства Красной речки и Бурана. Фрунзе, 1989. С. 81.

49. *Лившиц В.А.* Согдийская надпись на венчике хума Актобе. Чуйская долина. Рукопись. С. 1.

50. *Бартольд В.В.* История культурной жизни Туркестана. Соч. Т. 2. Ч. I. М., 1963. С. 215.

51. История народов Узбекистана. Т. I. Ташкент, 1950. С. 144–145.

52. Қазақ ССР тарихы. 2-т. Алматы, 1980. 346-б.

53. Система транслитерации – обычная для согдийских текстов. Круглые скобки указывают на частично разрушенные буквы, квадратные на полностью уничтоженные; дефис обозначает отсутствие соединения с последующей буквой.

54. «Зачеркнуто» – резчик попытался деформировать слово, причудливо соединив буквы, чтобы показать, что слово нанесено по ошибке.

55. Добавлено под строкой.

56. Или s'n, xsn' и т. д.

57. Или s'n, xsn', s'n, xsnn и т. д.

58. Первоначально ошибочно было «тигра».

59. *Лившиц В.* Рукопись. Ленинград. 20 ноября 1990 г.

60. История народов Узбекистана. Т. I. Ташкент, 1950. С. 148.

5.1. Археологиялық деректердің мазмұны

Бірінші мың жылдықтың орталарында Батыс Түрік қағанатының жеріндегі тұрғындардың арасында өзара феодалдық қатынастар пайда болып, олардың экономикасы мен мәдениеттерінде алға ілгерілеушілік болғаны байқалады. Сондай-ақ түркі қалаларында, соның ішінде Баласағұнда қолөнер кәсібі дамыған. Бұл қалада мамандандырылған көзешілер, теміршілер, тоқымашылар және тас пен сүйекті өңдеушілер өмір сүріп, олар тұрмысқа қажетті бұйымдарды шығарған. Баласағұнның V–IX ғасырлар кезеңін сәулелендіретін қыштан жасалған бұйымдардың басым көпшілігі ертеден келе жатқан тәжірибе бойынша қолмен жапсыру арқылы жасалып, онан кейін күйдірілген. Бұйымдар қолмен қалыпқа салынып шыққаннан кейін, кептіріліп, онан соң арнайы соғылған пештерге күйдірілген. Цитадельдің солтүстік-шығысынан шахристаннан осындай екі пеш, батысынан рабадтан бір пеш ашылды. Бұл жер қыш бұйым жасаушылардың қолөнер орталығы болған, қазба кезінде осы жерден екі құдық шықты және адамдардың жұмыс істейтін, демалатын бөлмелері, шатырлары ашылды. Осы жерден хұмдар, қазандар, тандырлар, қыш дастарқандар, құмыралар, шырақтар, ұршықтың бастары, есепшоттың тастары және т.б. табылды. Олардың көпшілігі Баласағұн қаласының төменгі қабатынан табылды. Соған қарағанда, қаланың негізін салған Түркеш (Сарыүйсін) қағанатының, кейін олардың орнына келген Қарлұқтардың тұрғындары болса керек. Цитадельден, шахристаннан түркештердің төрт бұрышты тесікті теңгелері табылғанын жоғарыда жазғанбыз.

Бұл кезең Батыс Түріктердің экономикасы өрлеп, қалаларда қолөнер кәсібінің мейлінше дамыған уақыты екенін көреміз. «Қалалар санының артуы, олардың аумағының кеңеюі, қала халқының өсуі қолөнер мен сауданың одан әрі дамуына игі әсерін тигізді... Қолөнер өнімін тұтынушылар құрамы өзгерді, егер

бұрын VII–VIII ғасырларда олар бай көпестер мен диқандар болса, енді қатардағы тұрғындар да өнімді негізгі тұтынушыларға айналады» [1]. Қала және ауыл тұрғындарының қолөнер кәсібінен шыққан өнімдерге қажеттігі күшейе түскендіктен, үлкен қалаларда қолөнершілер жеке мамандықтарына сай орналасқан: қыш-құмыра жасаушы кәсіпшілер, теміршілер, зергерлер, ағаш ұсталары, т.б. Олардың өздеріне лайықты шеберханалары болған. Баласағұнда жүргізілген археологиялық зерттеулердің барысында, шахристаннан қыш құмырашылардың шеберханасы цитадельдің солтүстік-шығысынан ашылды. Бұл жерде ертедегі шеберхана кеңейіп, X–XIII ғасырлардың қолөнер кәсібінің талабына жауап беретін қыш бұйымдарды күйдіретін бірнеше камералы (бөлімшелі) үлкен пешке айналған. Бұл пеште сол кездің хұмдарын, үлкен құмыраларды, құмғандар, су құбырларын өте жоғарғы ыстықта күйдірілгені байқалды. Цитадельдің батысында, рабадтан да қатарынан салынған қыш құмыраларды, күйдірілген кірпіштерді шығаратын пештер ашылды. Соған қарағанда, қыш бұйымдарды дайындайтын, кірпіш күйдіретін қолөнер кәсіпорындары Баласағұн қаласында бірнеше жерлерде болған көрінеді.

Тарихтың осы кезеңіне жататын қыштан жасалған бұйымдардың түрлері де, сапасы да бұрынғыға қарағанда айтарлықтай алға ілгерілегенін көреміз. V–VIII ғасырларда жапсырып жасалған қыш ыдыстар басым болса, енді IX–XII ғасырларда қыш қолөнер кәсібінде құмыраның ұршық сияқты айналатын (қыш станок) құралын кең пайдаланып, үлкенді-кішілі қыш ыдыстарды, су құбырларды шығарған. Бұндай жолмен жасалған қыш бұйымдар өте әдемі және сапалы дәрежеде жасалған. Сол кездегі қыштан заттар жасайтын айналмалы станоктардың негізінде, қазіргі фарфордан бұйымдарды жасауда техникалық прогрессивтік құралдар пайдаланылуда. Бұл кезде, жапсыру тәсілімен жасалған қыш ыдыстар бірге-бірте тұрмыстан шығып қалған.

Қыш бұйымдардың барлығы дерлік жоғарғы сапалы түрде қызуда күйдірілген. Отын ретінде пайдаланылған сексеуіл Шу өңірінде көп болған. Сол отынды жағып, оның көмірімен пештерді қыздырып, өздеріне қажетті дәрежеде қызу алуға қолдары жеткен. Сексеуілдің жалыны үлкен қызу беретіні соншалық, күйдірілген кірпіштер еріп, шлакқа (қоқысқа) айналғанын жиі-жиі кездестірдік. Бұл қаладан табылған көк түсті шлактарды ешнәрсемен сындыруға болмайды, сондай қатты, қолөнершілердің бұндай жоғары дәрежеде қыздыра ала білуі – өндірістің өрлеп өскенінің айғағы.

Көркем өрнекпен безендірілген қыш бұйымдарды жасау қолөнер кәсібінде кең орын алған. Оңтүстік Қазақстанда, Отырарда жылтыратылған қыш бұйымдар IX–XIII ғасырларда

пайда болған. Бұл кезде Орталық Азия, Таяу Шығыс арасындағы мәдени-экономикалық байланыстардың дамуы қыш бұйымдардың жаңа көркем туындыларының сәнділігін ғана емес, жетілдірілген технологиялық тәсілдерінің де тез таралуына барынша әсерін тигізді. Осы дәуірдің көркем қыш бұйымдары ортағасырлардағы қоғамның өзіндік талап-тілегіне сай болды [2].

Келтірілген бұл пікір бойынша, жақын және алыстағы көршілер ерте заманнан бір-бірімен қарым-қатынаста болып, бірінің жетістіктері екіншісіне қолайлы әсерін тигізгеніне тарих куә. Ол өмірдің заңдылығы. Солай болса да, жылтыратылған, өрнектелген қыш бұйымдар IX–XIII ғасырларда Қазақстанға кең көлемде таралды. Қолөнер кәсібі түркілердің қалаларында кең ен жайып, адамдардың қажетіне керекті бұйымдарды мол шығарды. Түркілердің кір жуып, кіндік кескен жері Самарқанд, Бұхара, Ташкент, Сауран, Отырар, Испиджаб, Тараз сияқты қалаларды түркілер тұрғызып, олар ірі экономикалық және мәдени орталықтар болды. Орталық Азия түркілері бір-бірімен тығыз байланыста жасаған. Сондықтан да көркем қыш бұйымдар түркілерде ертеректе келіп шыққан. Әр аймақ шеберлерінің өзіндік ерекшеліктері болып отырған. Оның негізгі себептері сол аймақтың табиғи-жағырафиялық өзгешеліктерінен туындаған.

Жылтыр өрнекпен сырланған қыш бұйымдар ретінде саптыаяқ, табак, тостаған, құмыралар, шырақтар, оның тұғырлары кездеседі. Олар сапасы және сыртқы көрінісінің түсіне қарай бірнеше түрге бөлінеді. Әсіресе, балқыған қорғасын түстес қыш бұйымдарды ақ ангобпен әшекейлеу кеңінен тараған. Бұл бұйымдардың өте ертедегі түрлеріне қара, қызыл, қоңыр түсті жылтыр ойық жазбаларымен көмкерілгендері жатады. Баласағұннан табылған жылтыр өрнекті көркем ыдыстардың ішінде қызғалдақ гүлінің суреті салынған ыдыс-аяқтар кездеседі. Кейбір сондай ыдыс-аяқтардың ішінде араб жазуымен әшекейленгендері де бар. Сондай-ақ қыштан жасалған көркем шырақтар көптеп кездеседі.

Баласағұн қаласындағы қазба жұмыс кезінде көбірек ұшырасқаны – үлкенді-кішілі тандырлар. Олардың көпшілігі бір-біріне ұқсас (стандарт түрде). Соған қарағанда, тандыр дайындайтын арнайы шеберлер болып, сол жерден тұрғындарға таратып отырған, қазірде де сол әдет түркі тектес халықтарда кездесіп келеді. Мысалы, өзбектерде, қазақтарда. Ашылған бөлмелердің ішінде тандыры жоқтары ұшыраспайды. Соған қарағанда, халқы қалың орналасқан мекендерде нанды тандырларға пісірген. Көпшілік тандырлардың сыртында ою-өрнектер, таңбалар кездеседі. Қол диірмендердің бірнеше түрлері Төрткөлтөбеден көптеп табылды.

Баласағұннан шыққан өте көркем, әрі құнды қыштан жапсырылған және қыш ұршық сияқты айналдыратын құралдар (станок) табылған. Оны пайдалану арқылы жасалған қыш бұйымдардың сол кездегі Орталық Азия қалаларынан шыққан бұйымдарға ұқсастықтары бар. Себебі Орталық Азияны мекендеген түркілер ежелден бір-бірімен тығыз қарым-қатынаста болып, өздерінің заттай және рухани мәдениеттерін бірлесе жасаған.

Олар кең-байтақ жердің иесі болғандықтан, әр аймақтағы, жан-жағындағы көршілеріне де әсерлері тиген. Мысалы, оңтүстік түркілерге Таяу Азия, Үндістан елдері жақын болса, шығыс түркілер Қытай және сол сияқты көршілермен қойын-қолтық өмір сүрген. Сондай-ақ өздерінің көршілеріне түркілер де өз әсерін тигізген. Мұндай этникалық қарым-қатынастар олардың заттай мәдениетінде өрнектелген. Осындай өзара байланыссыз бірде-бір халық өмір сүрмеген.

Цитадельдің солтүстігіндегі шахристан қышшылардың қолөнер орталығы болғанын жоғарыда айтқан болатынбыз. Баласағұншылар темір рудаларын Бақыртау (қазіргі Жайсан) тауынан алған. Қаладағы теміршілердің тәжірибесінің өскендігі соншалық, үлкен дәрежелі температураға қол жеткізіп, шойын, болат сияқты аса қатты темірлерді игеріп, олардан үй тұрмысына қажетгі бұйымдарды, құрал-жабдықтарды жоғарғы сапада күйдірген.

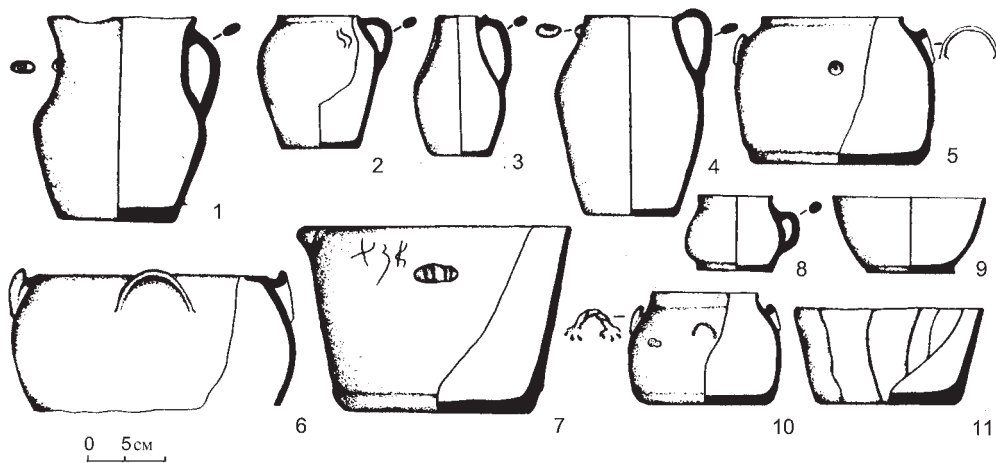
Баласағұндағы археологиялық зерттеу кезінде табылған археологиялық деректер ертедегі ортағасырда Батыс Түрік қағанаты тұрғындарының жалпы мәдениетінің, соның ішінде заттай мәдениетінің өркендеу дәрежесінің жоғары болғанына дәлел. Ертеден жалғасын тауып жатқан қыштан жасалатын бұйымдардың түрлері көбейіп, олардың сапасының артқанын көреміз. Бұрынғы қолмен жапсырып жасалатын қыш бұйымдар қолөнер кәсібінен ығыстырылып, оның орнына ұршықтай айналмалы (станок) құралдарды пайдаланып шығарған әдемі бұйымдар кең орын алған. Оның жоғарғы дәрежеде дамуының арқасында нақышталған ою-өрнекті ыдыстарды шығаруға қол жеткізген және оларды өсімдіктің гүлімен безендірген. Өсімдіктердің жапырағы және гүлімен бұйымдарды безендіру – сол халықтардың мәдениетінің өркендеу дәуіріне жеткенін дәлелдейтін дерек. Бұл кездерде түркілер түсті және қара темірлерді де кең түрде пайдаланып, олардан үй тұрмысына керекті заттармен қатар, соғыс құралдарынан семсер, қылыш, садақтың ұшы, теңгелерді және зергерлік бұйымдарды шығарған. Әсіресе, түркілердің қолөнер кәсібі, мәдениеті Қарахан әулеттерінің басқарып тұрған кезінде тамаша өскен. Сондықтан да Қарахандар кезеңі түркі әлемінің өркениетті заманы деуге толық болады.

5.2. V–IX ғасырлардағы жасалған бұйымдар

Баласағұннан табылған бұйымдарды ерекшеліктеріне қарай екі кезеңге бөлуге болады: V–IX ғғ. Батыс Түрік қағанаттары: Түркеш (Сарыүйсін), Қарлұқтар және Оғыздар кезеңінде жасаған түркілердің мәдениеті дәуірі; X–XIII ғғ. Қарахан әулеттері мен қарақытайлар (қарақидандар) үстемдік еткен уақыт. V–IX ғасырлардағы Баласағұнды сәулелендіретін қыштан жасалған бұйымдардың басым көпшілігі ертеден келе жатқан тәжірибе бойынша қолмен жабыстыру арқылы жасалған. Бұйымдарды қолмен қалыпқа салып, кептіргеннен кейін, оларды арнайы соғылған пештерде күйдірген. Бұндай пештер: цитадельдің солтүстік-шығысында шахристаннан екі пеш, батысынан рабадтан бір пеш ашылды. Бұл жер қыш бұйым жасаушылардың қолөнер орталығы болғанға ұқсайды. Себебі қазба кезінде осы жерден екі құдық шықты және адамдардың жұмыс істейтін, демалатын бөлмелері ашылды. Олардың ішінен: құмдар, қазандар, тандырлар, қыш дастарқандар, құмыралар, шырақтар, ұршықтың бастары, есепшоттың тастары және т.б. табылды. Олардың көпшілігі Баласағұн қаласының төменгі қабатынан орын алған. Соған қарағанда, қаланың негізін салған Түркеш қағанатының, Қарлұқтардың тұрғындары болған. Олардың мәдени дәрежесін сәулелендіретін бұйымдарды көзден өткерейік.

1-кесте. V–IX ғғ. Баласағұнның қыш бұйымдары

1, 2, 3, 4 – құмыралар

5, 6 – қазандар

7 – ернеуінде таңбасы бар тағара

8 – құлақты тостаған

9 – құлақсыз тостаған

10 – қазан

11 – тағара

5.3. IX–XII ғасырларға жататын қыштан жасалған өрнексіз бұйымдар

Бұл кезең Батыс Түріктердің экономикасы өрлеп, қалаларда қолөнер кәсібі мейлінше дамыған. VII–IX ғасырларда олар бай көпестер мен диқандар болса, енді қатардағы тұрғындар да өнімді негізгі тұтынушыларға айналды. Қала және ауыл тұрғындарының қолөнер кәсібінен шыққан өнімдерге қажеттігі күшейе түскендіктен, үлкен қалаларда қолөнершілер жеке мамандықтарына сай орналасты: қыш-құмыра жасаушы кәсіпшілер, теміршілер, зергерлер, ағаш ұсталары, т.б. Олардың өздеріне лайықты шеберханалары болған. Ақтөбедегі жүргізілген археологиялық зерттеулердің барысында, шахристаннан қыш құмырашылардың шеберханасы цитадельдің солтүстік-шығысынан ашылды. Бұл жердегі ертедегі шеберхана кеңейіп, X–XIII ғасырлардың қолөнер кәсібінің талабына жауап беретін қыш бұйымдарды күйдіретін бірнеше камералы (бөлімшелі) үлкен пеш ашылды. Бұл пеште сол кездің хұмдарын, үлкен құмыраларды, су құбырларын өте жоғарғы ыстықта күйдірілгені байқалады. Цитадельдің батысындағы рабадтан қатарынан салынған қыш құмыраларды, күйдірілген кірпіштерді шығаратын пештер шықты. Соған қарағанда, қыш бұйымдарды дайындайтын, кірпіш күйдіретін қолөнер кәсіпорындары Баласағұн қаласында бірнеше жерлерде болғанын байқадық.

5.4. Көркем өрнекті қыш бұйымдар

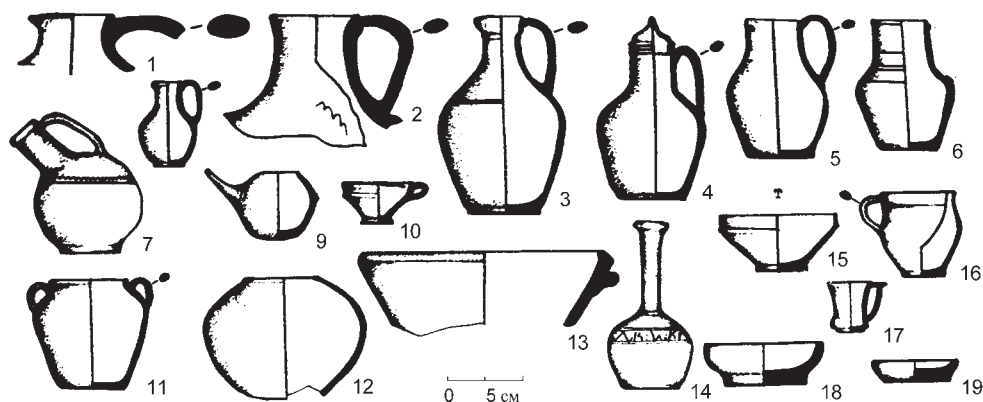
IX–XIII ғасырлардың басында Орта Азия, Таяу Шығыс, Қазақстан арасындағы мәдени-экономикалық байланыстардың дамуы қыш бұйымдардың жаңа көркем туындыларының сәнділігін ғана емес, жетілдірілген технологиялық тәсілдерінің де тез таралуына барынша әсерін тигізді. Осы дәуірдің көркем қыш бұйымдары ортағасырлардағы қоғамның өзіндік талап-тілегіне сай болды.

Баласағұннан шыққан бай қыштан жапсырылып және қыш ұршық сияқты айналдыратын құралды (станок) пайдалану арқылы жасалған қыш бұйымдардың сол кездегі Орталық Азия қалаларынан шыққан бұйымдарға ұқсастығы бар. Ол өмірдің заңдылығы. Орталық Азияны мекендеген түркілер ежелден бір-бірімен аралас-құралас жасап, өздерінің заттай және рухани мәдениеттерін пайда еткен. Олар кең-байтақ жерді иеленгендіктен әр аймақтағы көршілерінің де әсері тимей қоймаған. Мысалы, оңтүстікте түркілерге Таяу Азия, Үндістан елдері жақын болса,

2-кесте. IX–XII ғғ. Баласағұнның қыш бұйымдары

- 1, 2, 3 – құмыралар
- 4 – қақпағы бар құмыра
- 5, 6, 8 – құмыра
- 7 – құман
- 9 – шәугім
- 10 – тостаған
- 11 – екі құлақты құмыра

- 12 – қазан
- 13 – тағара
- 14 – бүйірінде жазуы бар, ұзын мойынды құмыра
- 15, 17, 18 – тостаған
- 16 – бір құлақты құмыра
- 19 – шырақ

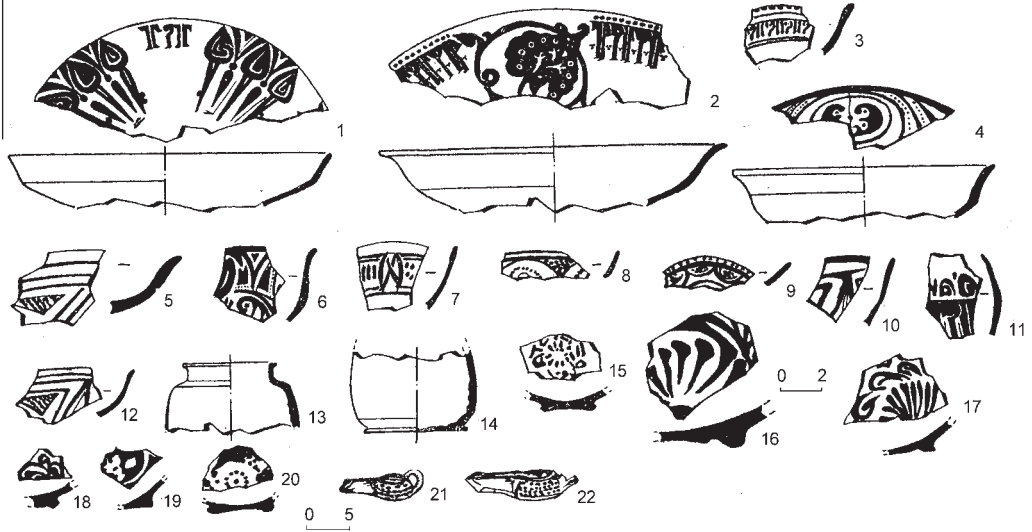
шығыс түркілер Қытай және сол сияқты көршілермен қоян-қолтық өмір сүрген. Сондай-ақ өздерінің көршілеріне түркілер де әсерін тигізген. Бұндай этникалық қарым-қатынастар олардың заттай мәдениетінде орын алған. Бұндай өзара байланыссыз бірде-бір халық өмір сүрмеген. Енді Баласағұннан табылған өрнектелген бұйымдарға көңіл аударайық [3].

5.5. Қолөнер кәсібінің темірден, тастан, сүйектен, шыныдан жасалған бұйымдары

Цитадель мен шахристанда жүргізілген қазба жұмыстардың барысында мыстан, темірден жасалған әртүрлі бұйымдар табылды: мыс, күміс теңгелер, түрлі-түсті ыдыстар, білезіктер, сырғалар, садақтың ұштары және сол сияқты тұрмысқа керекті бұйымдар. Бұл темірден соғылған бұйымдардың көпшілігі: цитадельдің оңтүстігіндегі шахристан-2-2А қазбадан мыстан жасалған шырақтар, Қарахан әулеттерінің кезінде соғылған 5000-дей мыс теңгелер, оған басатын мөр (печать), темір кетпен, болат, семсер, шот-балта, шойын қазан, пышақ және т.б. шықты. Бұндай темір бұйымдардың шахристан-2-ден шығу себебі, бұл жер темірші қолөнер кәсібінің орналасқан жері болып, теміршілер, зергершілер осы жерде еңбек еткенге толық мүмкіншілік болған. Баласағұндықтар темір

3-кесте. IX–XII ғғ. Баласағұнның өрнекті қыш бұйымдары

- 1 – қызғалдық суретті қыш табак
- 2 – эпиграфиялық өрнекпен безелген және ортасында әлем бейнесі салынған өрнекті табак ыдыстың бөлігі
- 3 – өрнекті шырақтың сынығы
- 4 – өрнекті үлкен табактың бөлігі
- 5–20 – сусын ішуге арналған өрнекті қыш ыдыстардың бөлшектері
- 21, 22 – өрнектелген қыш шырақтар

рудаларын Бақыртау (қазіргі Жайсан) тауынан алғанға ұқсайды. Қаладағы теміршілердің тәжірибесінің өскендігі соншалық, үлкен дәрежелі ыссылыққа қол жеткізіп, шойын, болат сияқты темірлерді игеріп, олардан үй тұрмысына қажетті бұйымдарды, құрал-жабдықтарды шығарған.

Кітапқа кірген Баласағұндағы археологиялық зерттеу кезінде табылған деректер ертедегі ортағасырда Батыс Түрік қағанатының тұрғындарының жалпы мәдениетінің, соның ішінде заттай мәдениетінің өркендеу дәрежесінің жоғары болғанына дәлел. Ертеден келе жатырған қыштан жасалатын бұйымдардың түрлері көбейіп, олардың сапасының артқанын көреміз. Бұрынғы қолмен жапсырып жасалатын бұйымдар қолөнер кәсібінен ығыстырып шығарылып, оның орнына ұршықтай айналмалы (станок) құралдарды пайдаланып шығарған әдемі бұйымдар кең орын алған. Оның жоғарғы дәрежеде дамуының арқасында, нақышталған ою-өрнекті ыдыстарды шығаруға қол жеткізген және оларды өсімдіктің гүлімен безендірген. Бұл кездерде түркілер түсті және кара темірлерді де кең түрде пайдаланып, олардан үй тұрмысына

керекті заттарды шығарумен бірге, соғыс құралдарынан семсер, қылыш, садақтың ұшы, теңгелерді және зергерлік бұйымдарды да шығарған. Әсіресе, түркілердің қолөнер кәсібі, мәдениеті Қарахан әулеттерінің басқарып тұрған кезінде тамаша өскен. Темірден, сүйектен, шыныдан, тастан жасалған бұйымдардың көркемдігі және сапасы төмендегі суреттерден айқындалуда.

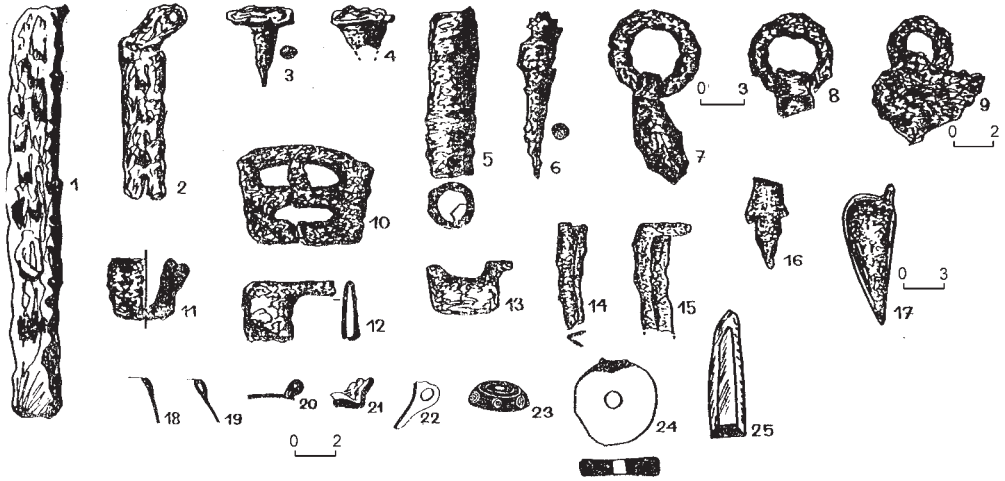
Баласағұн қаласын көп жылдар бойына археологиялық зерттеудің нәтижесінде қолға тиген кешенді бұйымдар ертедегі ортағасырдағы түркі халықтарының заттай және рухани мәдениетінің V–XII ғасырлардағы эволюциялық даму дәрежесін сәулелендіреді. Көне замандардан бері отырықшы мәдениеттің орталығы болған алуан санды қалалар, бекіністер, сарайлар, тұрақты мекендер салынып, олар үздіксіз дамып келген. Оның гүлденген дәуірі Қарахан әулеттерінің империясы кезінде болып, сол кездегі ислам өркениетінің алға өрлеуіне түркілер айтарлықтай үлес қосқан. Сол жетістіктердің куәсі жоғарыда келтірілген заттай мәдениеттердің деректері. Осындай мәдени жетістіктер арқылы жақын және алыстағы көршілеріне түркілер өздерінің әсерін тигізгені туралы мысалдарды көптеп келтіруге болады.

Үндістанның тарихи сәулеттік ескерткіштерінен мысал келтірейік: XII ғасырдың аяғы мен XIII ғасырдың бас кезінде солтүстік Үндістанды мұсылман феодалдарының жаулап алуы Үндістанның мәдени өміріне ислам өнерінің енуіне мүмкіндік тудырды. Қалаларда мешіт, медресе, мұнара, мавзолей және сарайлар салынды. XIII–XIV ғасырларда Дели мен Декан өлкелерінде Сири, Джаханйанах, Фирозабад, Даулатабад қалалары бой көтерді. Ұлы моголдар империясы (1526) кезінде Үндістан өнері қайта өрлеп, Ақбар тұсында Фатихпур-Сикри қамалы (1569–1584), Аджмер (1570), Аллахабад қамалы, Делидегі Хумаюн мавзолейі (1565) салынды. Жаһан шах кезінде сәулеттік ескерткіштерге айрықша мән беріліп, Агра қаласында Тәж-Махал мавзолейі дүниеге келді. Осылар сияқты әлемдік мәні бар ескерткіштерді Үндістанда тұрғызуда түркілер айтарлықтай істерді атқарды. Осы қалалардағы ертеден сағасын алатын Үндістан қолөнер кәсібінің өсуіне, өзгеруіне түркілер өз әсерін тигізіп келді. Ол елдің заттай және рухани мәдениетінің жетістіктерін Орталық Азияға да ендіردі. Бұндай ел аралық қатынастар өз алдына зерттеуді қажет етеді [4].

Түркілердің кезеңінде Үндістанда бой көтерген әлемге әйгілі ескерткіштер, Орталық Азияны отанына айналдырған түркілер антикалық заманнан бастап қалалар тұрғызып, оларда сарайлар, мұнаралар және ортағасырларда мешіт, медресе, мавзолей, обсерватория және сол сияқты мәдени орындарды салуға айрықша көңіл бөлгеніне дәлел. Осы салттары бойынша

4-кесте. Баласағұнның темірден жасалған бұйымдарының нұсқалары

- 3, 4 – қалпашақты темір шегелер
- 5 – темір түтік
- 6 – садақтың ұшы
- 1, 7, 9 – есікке тиісті темір заттар
- 8 – айылдың тоғасы
- 10 – айылдың ілгіші
- 2, 14, 15 – темір бұйымдардың бөлшектері
- 11 – айылдың тілі

- 16 – пышақтың сабы
- 12, 18 – ыдыстың ернеулері, тұтқалары
- 17 – пышақтың ұшы
- 19–22 – ыдыс түптерінің сынықтары
- 23 – сүйектен жасалған тиек
- 24 – моншақ тәрізді дөңгелек
- 25 – қайрақ

олар Үндістанда әлемге әйгілі ескерткіштерді тұрғызған. Бұндай мәдени орындарды дүниеге келтіруге әсіресе оғыз түркілері елеулі үлестерін қосқан. Олар Орталық Азиядағы үлкен өзен, көлдердің алқаптарын жайлап, отырықшы мәдениеттің орталықтары болған тұрақты мекендер мен қалалар салған. Ол туралы М. Қашқари мен Ж. Баласағұнның айтқандарына осы кітаптың екінші тарауында тоқталғанбыз. Тарихтың тәлкегімен оғыздардың бір бөлігі батысқа қарай қоныс аударғанда, Алдыңғы Азия жерінде, кейін Византияда ата-бабаларының салты бойынша қалалар салған және оларды безендіруге айрықша көңіл бөлген.

Оғыздардың бір бөлігі – осы күнгі Түркия мемлекетінің негізін салушылар. XIV ғасырдың басында Византия жерін, Константинопольді жаулап алып, Осман мемлекетін құрып, Константинопольді Стамбұл (1453) деп атап, осы астанасында ертедегі бабаларының салтымен сәулеттік-бейнелеу өнерлері бойынша ғимараттар: медресе, мавзолей, күмбезді монша, фонтандар, мұнаралар салды. Сол кездегі Осман түріктерінің

тұрғызған ескерткіштері осы күнге дейін Стамбұл қаласын безендіріп тұр. Сондықтан оғыздар да, олардың ұрпақтары Осман түріктері де көшпелі өмір сүрмеген. Олар барған жерінде тұрақты мекендер мен қалалар салған және оларды безендірген. Сондай-ақ ертедегі ортағасырда Баласағұн қаласында мұнаралардың, сарайлардың болғанын шығыс ғұламалары жазып кеткеніне тоқталғанбыз. Осы қаланы салушылардың ішінде оғыз тайпалары да болған.

5.6. Баласағұннан табылған қыш бұйымдарды талдау

Ертедегі ортағасырда бабаларымыздың құрылысқа, тұрмысқа пайдаланған құрылыс заттарының құрамын, қадір-қасиетін жасау технологиясын талдау арқылы білудің мәні зор. Бұған оларды ғылыми негізде тек химикалық, петрографиялық, рентгендік, инструменталдық, нейтронды-активациялық талдаулар арқылы қол жеткізуге болады. Баласағұннан шыққан қыш, әйнек және шлак (қоқыс) бұйымдарды белгілі ғалым, техника ғылымдарының кандидаты, доцент Софья Сүлейменқызы Тәкібаеваның тікелей басшылығымен лаборатория жағдайында талдау жұмысы жүргізілді. Жұмыс барысында 220x220x50 мм қыш кірпіштер; қара, көкшіл шлактар; қыш ыдыстардың сынығы; құмыралардың тұтқалары; су құбырларының сынығы; құмыраларды қоятын қыш бұйымдар; қыштың сынықтары; жіңішке ауызды құмыра; үлкен құмыраның тұтқасының бөліктері; қыш пластиктер; кірпіштің сынығы; көкшіл түсті құмыра сияқты заттар талдау арқылы зерттелді [5].

Қыштан жасалған бұйымдардың химиялық талдауы (анализ) 1-кестеде көрсетілгеніндей берілген. Кестеде 11 элементтің қанша қатыстары бар екені цифрлармен көрсетілген. Оқырмандарға түсінікті болу үшін, келтірілген 4 кестені оригиналы (түпнұсқасы) бойынша беруді дұрыс көрдік. Қыштан жасалған заттарда тотықтардың (окись) негізгі құрамы төмендегіше: кремнезем тотығы 50,04–67,60%; алюминий тотығы 10,21–22,50%; темір тотығы 4,29–8,58%; кальций тотығы 2,8–13,44% және магний тотығы 1,41–4,63%. Қалған тотықтар – TiO_2 , SO_4 , K_2O , Na_2O лесс тәрізді суглинкаларда сондай дәрежеде сақталған. Инструменталдық нейтронды-активациялық талдау жүргізіліп, құм, балшық, лесс сияқты қыш бұйымдарды жасайтын заттардың құрамының элементтері 4-кестеде көрсетілген. Құрылыс заттарының химиялық бөлшектерінің араласу мағынасына қарағанда, ертедегі құрылысшылар жергілікті лесс сияқты суглиндерге сапалы

сазбалшықтарды қосып, сапалы құрылыс заттарын шығарған (1 және 4-кестелерді қараңыз).

Қыштан жасалған бұйымдарды түрлері, құрамдары және технологиялық істелу тәсілдері бойынша 3 түрге бөлуге болады: долбар (грубый) қыш бұйымдары; жұқа қыш бұйымдар; аса күйдірілген қара және көкшіл-қара түсті қоқыстар (шлактар).

I. Долбар (грубый) қыш бұйымдар. Оған мыналар жатады: құрылыс кірпіштерінің сынықтары; ашық сарғыш кірпіштер: көлемдері 220x220x50 мм, құрамы ірі дән тәрізді қиыршықтардан құралған, олардың көлемі 0,3 мм. Олар жоғары сапалы физикалық-механикалық қасиетке ие. Барынша қатты күшпен қысқандағы мықтылығы 399 кг/см². Пішіні дұрыс емес тандырдың 7-8 x 1-1,2 см сынығына талдау жасалды. Оның түсі ашық-терракоталық түске ие, құрамы орташа қиыршықтардан қабатталып жасалған, араларында 0,1 мм сызық тәрізді жарықтардың бар екені байқалады. Тандырдың бұл сынығы ақшыл, қоңыр түсті кварц, халцедоннан құралған. Олардың көлемі 2 мм шамасында.

Қыштан жасалған бұйымдардың сипаттамасы 2-кестеде көрсетілген; құмыраның тұтқасының құрамы ірілеу келген қиыршықтан істелген, қызыл реңді кірпіш тәрізді. Олардың ішінде көлемі 2 мм келетін кварц, шпаттар араласқан. Оларды микроскоппен қарағанда, құрамдары біркелкі қиыршықтардан тұратындары байқалған. Соған қарағанда, бірыңғай минералдық құрамалардан істелген.

Жүргізілген зерттеулердің нәтижесін білу үшін, поляризациялық микроскоппен және рентгеноструктуралық зерттеу жұмысының нәтижесі 3-кестеде берілген. Зерттеуге алған қыш ұнтағы плавиковтық қышқылмен жуылып, нәтижесінде таза муллит алынды. Ұнтақ плавиковтық қышқылмен 3 минут жуылды (1:8). Онан кейін ол ұнтақ сілті қышқылымен шайылды (1:1). Осы жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде қыш бұйымдардың жарық өткізу дәрежелері: 1,600–1,630, сирегірек–1,65. Шамалау бойынша, ертедегі қыш бұйымдарды күйдіру біркелкі болмағандықтан, олардың арасынан толық дәрежеде күйдірілмеген муллиттер шыққан (2 және 3-кестелерді қараңыз).

II. Жұқа қыш бұйымдар. Оған әртүрлі қыш ыдыстар, солардың ішінде құмыралар жатады. Олардың құрамдары өте майда қиыршықтардан құралып, жоғарғы дәрежелі температураларда күйдірілген (2-кесте). Микроскоппен қарағанда, олардың құрамдары біркелкі кіші қиыршықтардан тұратыны байқалды. Олардың құрамында 1,56 қиыршық кварцтар орналасқан.

III. Аса күйдірілген қара және көкшіл-қара түсті қоқыстар (шлактар). Олардың көлемі әрқилы (5-6 см). Қоқыстар өте мықты

Көне замандағы қыш бұйымдардың химиялық құрамы

Обозначение и наименование изделий	ЭЛЕМЕНТЫ									
	SiO ₂	Al ₂ O ₃	TiO ₂	Fe ₂ O ₃	CaO	MgO	Na ₂ O	SO ₄	K ₂ O	п.п.п.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Шахристан-шлаковидный материал черного цвета	56,16	11,22	0,64	6,86	11,2	2,82	2,43	0,66	0,49	2,08
Шахристан-шлак серого цвета	59,40	14,28	0,75	8,58	9,8	2,61	2,22	0,74	0,46	0,34
Актобе РШ-3, кв. 3 № 3 осколок керамики в виде 4-х угольника	59,40	16,32	0,68	8,58	4,2	4,42	0,58	0,74	1,87	4,00
Актобе-79 РШ-1 № 4 ручка керамического сосуда-кувшина	61,52	15,30	0,79	8,58	2,8	4,42	0,95	0,55	1,26	1,90
Актобе-74 РШ-3 № 5 осколок водопроводной трубы	57,98	16,32	0,75	7,72	6,2	3,01	1,02	0,94	0,94	1,68
Актобе-74 РШ-3 № 6 в виде подставки кувшина	59,72	16,32	0,75	8,58	3,64	3,61	0,82	0,81	1,87	1,96
Строительный кирпич, размером 220х220х50	60,22	12,75	0,68	5,00	9,24	2,41	2,02	0,50	0,27	2,60
Актобе-74 РУ/Г2 № 8 без форменной обломки	60,94	13,30	0,75	7,72	5,04	3,81	1,60	0,50	1,33	1,92
АЭУ-76 Ц II я II кв 3 г Круглый сосуд-кувшин с узкой горловиной, диам. 9 мм.	56,84	13,77	0,68	6,86	13,44	2,81	2,02	0,61	0,37	0,82
Актобе, РШ-3, кв. 5-3 часть ручки большого кувшина	57,22	15,55	0,77	6,86	7,28	3,21	0,95	1,17	1,17	1,94
Актобе, РШ-1, кв. 4 трапециевидная пластинка, толщиной 18-20 мм	60,82	17,85	0,75	8,58	3,36	3,42	2,22	0,41	0,42	1,18
Актобе (силикат-глыба) обломки кирпича	50,04	11,09	0,45	6,18	12,33	3,62	2,10	0,54	1,57	9,30
Сосуд серый кувшин	54,0	22,50		55,58	11,20	4,63		0,81	0,78	0,98
Включение (в силикатной глыбе) в виде конгломерата в обломках кирпича	67,60	10,21	0,48	4,29	6,60	1,41	1,77	0,25	0,57	4,16

Баласағұннан табылған қыш заттардың физикалық-механикалық сипаттамасы

Обозначение и наименование изделий	Кислото-стойкость (в H ₂ S ₄)	Твердость (кг-мм ²)	Водо-поглощение (%)	Объем-ный вес (кг/м ³)	Предел прочности на сжатие (кг/см ²)
Шахристан-шлака водонный материал	97,3	600	8,21		200
То же, шлак черный	96,8	684	0,32		346
РШ-3 кв. 3		348	14,8		—
Осколки 4-х угольника	98,1	—	—		405—
РШ-1	97,3	—	—		411,76
РШ-3 № 6	98,3	302	—		390—434
РШ-1	97,3	—	—		1166
РШ-3	97,3				
РШ-3 труба	—	500	—		1250
					390
Азу сосуд	98,3	602	0,58		625— 791,66
РШ-3 кувшин	97,8	627	—		434
№ 13 сосуд-серый	98,2	454	0,04		447,91
№ 7 строительный кирпич, размером 220x200x50 мм	97,6	578	17,1		399
№ 12 силикат-глыба	97,3	348			
Силикат-глыба № 11 Актобе-79	97,6	312	—		223
РШ-1, кв. 4	97,3	—	10,3		—

Баласағұннан табылған қыш бұйымдарды рентгенографиялық тәсілмен зерттеудің нәтижесі

№1		№5		№9		№14	
l	d	l	d	l	d	l	d
1	2	3	4	5	6	7	8
—	—	0,35	6,33	—	—	0,37	6,33
0,2	4,23	2	4,23	2	4,23	2,5	4,23
0,2	3,74	—	—	3	3,96	0,4	3,96
0,3	3,96	0,4	3,96	2	3,74	—	—
—	—	1	3,64	—	—	1,25	3,64
0,2	3,62	—	—	1,8	3,62	—	—
—	—	—	—	—	—	0,6	3,42
10	3,35	10	3,35	10	3,35	10	3,35
8	3,18	6	3,18	10	3,18	5	3,18
8	2,98	2	2,98	6	2,98	—	—
—	—	—	—	—	—	2	2,92
—	—	0,35	2,68	—	—	0,7	2,68
—	—	3	2,50	6	2,50	—	—
—	—	—	—	—	—	2	2,49
—	—	1	2,45	—	—	2	2,45
0,15	2,28	—	—	—	—	—	—
—	—	0,7	2,27	1,9	2,27	0,7	2,27
—	—	—	—	—	—	0,35	2,22
0,15	2,20	—	—	—	—	—	—
0,25	2,12	—	—	3	2,12	—	—
—	—	1	—	—	—	1,25	2,11
0,2	2,00	—	—	1,8	2,00	—	—
—	—	0,35	1,97	—	—	0,5	1,97
0,15	1,83	—	—	—	—	—	—
—	—	1,4	1,81	2	1,81	1,30	1,81
0,15	1,77	—	—	—	—	—	—
—	—	0,25	1,66	—	—	0,7	1,66
0,25	1,62	—	—	2	1,62	—	—
—	—	1	1,53	—	—	0,8	1,53

Баласағұннан табылған көне қыш бұйымдардың құрамындағы элементтердің сақталу дәрежесі

A	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Pb	<1,5	<1,5	<1,4	<1,6	1,5	1,8	1,8		1,2		<1,2			
Na	1,8	1,7	1,45	1,4	<1,3	<0,9	<0,9	<2·10 ⁻²	<10 ⁻²	1,4		1,3	1,2	2,3
Sn	<10 ⁻²	<2·10 ⁻²	<2·10 ⁻²	<2·10 ⁻²	<2·10 ⁻²	<2·10 ⁻²	<10 ⁻²	<2·10 ⁻²	<10 ⁻²	<10 ⁻²	<2·10 ⁻²	<2·10 ⁻²	<2·10 ⁻²	<10 ⁻²
Ba	0,094	0,096	0,1	0,115	0,11	0,1	0,087	0,13	0,102	0,077	0,11	0,1	0,1	0,077
Fe	3,9	4,0	4,91	5,04	5,68	5,25	3,23		3,8	4,1		3,77	3,9	2,7
Co	3,0·10 ⁻³	3,1·10 ⁻³		3,8·10 ⁻³		3,8·10 ⁻³	2,6·10 ⁻²	4,1·10 ⁻³	3,7·10 ⁻³	3,0·10 ⁻³		3,3·10 ⁻³		2,1·10 ⁻³
Co				4,4·10 ⁻³		4,4·10 ⁻³		2,6·10 ⁻³		3,7·10 ⁻³		4,6·10 ⁻³	3,3·10 ⁻³	
Sb	1,10·10 ⁻⁴		1,8·10 ⁻⁴		3,1·10 ⁻⁴		2,2·10 ⁻⁴		2,1·10 ⁻⁴		1,9·10 ⁻⁴		2,0·10 ⁻⁴	
Sb		1,9·10 ⁻⁴		2,6·10 ⁻⁴		2,7·10 ⁻⁴		1,9·10 ⁻⁴		2,0·10 ⁻⁴		2,0·10 ⁻⁴		2,1·10 ⁻⁴
Br	2,4·10 ⁻⁴		2,0·10 ⁻⁴		4,5·10 ⁻⁴	10 ⁻⁴	2,8·10 ⁻⁴		2,4·10 ⁻⁴		1,7·10 ⁻⁴		1,1·10 ⁻⁴	
Br		1,5·10 ⁻⁴		9,4·10 ⁻⁴				4,6·10 ⁻⁴		4,0·10 ⁻⁴		9,2·10 ⁻⁴		2,4·10 ⁻⁴
As	2,8·10 ⁻³		3,1·10 ⁻³		3,4·10 ⁻³		<10 ⁻⁴		6,2·10 ⁻⁴		2,2·10 ⁻⁴		4,7·10 ⁻⁴	
As			3,0·10 ⁻³		<10 ⁻⁴		<10 ⁻⁴		2,0·10 ⁻³		5,7·10 ⁻⁴		1,9·10 ⁻³	2,1·10 ⁻³
La		4,6·10 ⁻³		4,4·10 ⁻³		4,0·10 ⁻³			3,9·10 ⁻³		3,1·10 ⁻³			3,2·10 ⁻³
La					4,4·10 ⁻³		5,3·10 ⁻³		3,4·10 ⁻³		5,2·10 ⁻³		4,5·10 ⁻³	
Cs	6,4·10 ⁻⁴		9,3·10 ⁻⁴		8,2·10 ⁻⁴		6,6·10 ⁻⁴		6,7·10 ⁻⁴		1,0·10 ⁻³		7,2·10 ⁻⁴	
Cs		8,0·10 ⁻⁴		1,1·10 ⁻³		1,1·10 ⁻³		9,4·10 ⁻⁴		7,7·10 ⁻⁴		7,4·10 ⁻⁴		2,6·10 ⁻⁴

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
A														
Rb	$1,6 \cdot 10^{-2}$		$1,8 \cdot 10^{-2}$		$2,4 \cdot 10^{-2}$			$1,7 \cdot 10^{-2}$		$1,5 \cdot 10^{-2}$		$1,9 \cdot 10^{-2}$		$1,2 \cdot 10^{-2}$
Rb			$1,3 \cdot 10^{-2}$		$1,9 \cdot 10^{-2}$		$1,9 \cdot 10^{-2}$		$1,7 \cdot 10^{-2}$		$1,3 \cdot 10^{-2}$		$1,4 \cdot 10^{-2}$	$7,6 \cdot 10^{-3}$
Cr ₂	10^{-2}	$<10^{-2}$	$1,3 \cdot 10^{-2}$	$<10^{-2}$	$1,1 \cdot 10^{-2}$		$<10^{-2}$	$<10^{-2}$	$1 \cdot 10^{-2}$	$<10^{-2}$	$<10^{-2}$	$<10^{-2}$	$<10^{-2}$	$4,3 \cdot 10^{-3}$
Cr											$9,1 \cdot 10^{-3}$			
Ag	$<10^{-4}$	$<10^{-4}$	$<2 \cdot 10^{-4}$	$<10^{-4}$	$<2 \cdot 10^{-4}$	$<2 \cdot 10^{-4}$	$<10^{-4}$	$<10^{-4}$	$<10^{-4}$	$<10^{-4}$	$<2 \cdot 10^{-4}$	$<2 \cdot 10^{-4}$	$<2 \cdot 10^{-4}$	$<10^{-4}$
Au	$5,4 \cdot 10^{-6}$		$1,5 \cdot 10^{-6}$		$5,0 \cdot 10^{-6}$		$2,1 \cdot 10^{-6}$		$2,0 \cdot 10^{-5}$		$2,2 \cdot 10^{-6}$		$2,1 \cdot 10^{-6}$	
Au		$3,7 \cdot 10^{-6}$		$2,1 \cdot 10^{-6}$		$4,2 \cdot 10^{-6}$		$3,4 \cdot 10^{-6}$		$1 \cdot 10^{-4}$		$1,7 \cdot 10^{-6}$		$1,7 \cdot 10^{-6}$
Sc	$2,9 \cdot 10^{-4}$		$6,3 \cdot 10^{-4}$		$6,2 \cdot 10^{-4}$		$3,6 \cdot 10^{-4}$		$4,3 \cdot 10^{-4}$		$5,9 \cdot 10^{-4}$		$4,3 \cdot 10^{-4}$	
Sc		$3,8 \cdot 10^{-4}$		$5,8 \cdot 10^{-4}$		$6,1 \cdot 10^{-4}$		$5,5 \cdot 10^{-4}$		$2,7 \cdot 10^{-4}$		$3,8 \cdot 10^{-4}$		$2,7 \cdot 10^{-4}$
Zn	$<6 \cdot 10^{-3}$	$<6 \cdot 10^{-3}$	$<6 \cdot 10^{-3}$	$<6 \cdot 10^{-3}$		$<6 \cdot 10^{-3}$	$<6 \cdot 10^{-3}$	$<6 \cdot 10^{-3}$		$3,2 \cdot 10^{-2}$		$<5 \cdot 10^{-3}$		$4,0 \cdot 10^{-2}$
Zn							$5,4 \cdot 10^{-2}$					$1,5 \cdot 10^{-2}$	$<7,0 \cdot 10^{-2}$	$2,6 \cdot 10^{-2}$
Hg	$<10^{-3}$	$<10^{-3}$		$<10^{-3}$	$8 \cdot 10^{-4}$		$<10^{-3}$	$<10^{-3}$	$8,4 \cdot 10^{-4}$	$<10^{-3}$	$<10^{-3}$	$<10^{-3}$	$<10^{-3}$	$8,4 \cdot 10^{-4}$
Hg				$1,8 \cdot 10^{-3}$					$9,4 \cdot 10^{-4}$					
Mn	$3,0 \cdot 10^{-2}$	$1 \cdot 10^{-2}$		$8,1 \cdot 10^{-2}$		$5,9 \cdot 10^{-2}$								
Mn					$2,1 \cdot 10^{-2}$		$3,8 \cdot 10^{-2}$		$4,8 \cdot 10^{-2}$					
V			$8,1 \cdot 10^{-2}$		$3,8 \cdot 10^{-2}$				$5,9 \cdot 10^{-2}$		$4,8 \cdot 10^{-2}$			
Cl			$<9 \cdot 10^{-2}$		$<4 \cdot 10^{-2}$				$<4 \cdot 10^{-2}$		$<6,3 \cdot 10^{-2}$			

қасиетке ие (2-кесте). Қиыршық кварц пен дала шпаттарының көлемі 50-60 микрон (3-кесте).

Осы қыш бұйымдарын талдаудың нәтижесінде, мынандай қорытындыға келуге болады: ертедегі қыш бұйымдарын және құрылыс заттарын жасайтын шеберлер (ұсталар) технологияны мықты сақтап, балшықтан заттар соғып, оларды сапалы күйдірген. Ол үшін иленген сазды басқа заттардан мейлінше тазартып жуған. Қыш бұйымдардың химиялық құрамдарын кварц, құм құраған. Ерте кезде қыш кірпіштерді 1000°-қа дейін күйдірген. Бұл зерттеудің нәтижесін төмендегі қорытындыдан байқаймыз: «В заключение следует отметить, что долговечность и высокие физическо-механические свойства древних керамических изделий в основном зависят от структуры и минералов цементитующей массы. Изменение полевого шпата, образование муллита, кристобалита и аморфизованного вещества в цементирующей массе создает более плотную, однородную структуру. Наблюдающаяся при этом высокая прочность и долговечность изделий, по-видимому, связаны с образованием вышеприведенных минеральных фаз» [6].

Жоғарыдағы үшке бөліп зерттелген Баласағұннан табылған ертедегі қыш бұйымдардың химиялық құрамы 1-кестеде; қыш бұйымдардың физикалық-механикалық қасиеттері 2-кестеде; қыш бұйымдарды рентгенографиялық зерттеудің нәтижелері 3-кестеде; көне қыш бұйымдардың құрамындағы элементтердің сақталу дәрежесі 4-кестеде берілген. Бұл зерттеулер тек ғылыми тұрғыда ғана емес, іс жүзінде пайдалану үшін аса қажетті, археологияда өте сирек қолданылып келе жатқан тәсіл. «Мәдени мұра» бағдарламасына байланысты тарихи ескерткіштерді реставрациялау және консервациялауда бұндай зерттеулердің нәтижесін пайдалану айрықша қажет.

Әдебиеттер

1. Қазақстан тарихы. 1-т. Алматы, 1996. 467-б.
2. Ортағасырдағы Отырар керамикасы. Алматы, 1991. 10-б.
3. *Алдабергенов Н.О.* Жилища горожан на рабаде городища Актобе // История материальной культуры Казахстана. Алма-Ата, 1980. С. 39–48.
4. Қазақ совет энциклопедиясы (ҚСЭ). Т. XI. Алматы, 1977. 428-б.
5. *Такибаева С.С., Шалекенов У.Х., Құлахметова С.У., Жанкубаева Т.А., Шулгаубаева Г.И.* Анализ керамического материала Актобе // История материальной культуры Казахстана. Алма-Ата, 1980. С. 71–80.
6. Сонда. 74-б.

VI тарау. **БАЛАСАҒҰН ҚАЛАСЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ОНОМАСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР**

Тарихи, аты аңызға айналған Баласағұн қаласы жөнінде көбірек, нақты мағлұматты Махмұд Қашқаридің «Түрік сөздігі» еңбегінен кездестіруге болатынын жоғарыда айттық. Себебі оның әкесі Ыстықкөлге жақын орналасқан Барысған қаласынан шыққан. «Барсған: Афрасиабтың ұлының есімі. Барсған қаласын салдырған сол. Бұл Махмұдтың атасының шаһары. Бағзы біреулер «ұйғыр хақанның Барсған есімді ат бағары болушы еді. Осы жердің ауасы жақсы болғандықтан, жылқыны сол жерде бағушы еді, кейін келе соның есімі осы жердің атауына айналған деседі. Сөйтіп, Барсған аталып кетті» дейді» [1]. Махмұдтың өзі Қашқар қаласында туылғанмен, Баласағұнды және басқа да түркі қалаларын, елді мекендерін түгел аралап, осы еңбегін жазу үшін ғылыми деректер жинағанын аталмыш еңбегінің басында жазған. 1077 жылы Таяу Шығыс елдерін, Түркістанды тегіс аралап, өзінің өте құнды еңбегін түркі тілінде жазып қалдырған. Ол бауырлас түркі тілдес халықтардың данышпан ғалымы ретінде дүниеге белгілі. М. Қашқари заманында Баласағұн өзінің шарықтап, дәуірлеген кезеңінде жасаған. Ол қалада жиі-жиі болып, өзінің естігенін, көргенін және білгенін жазып кеткен. Оның жазғандарына дұрыс қарап, қалдырған мұрасын дәріптеуіміз қажет. Өйткені М. Қашқаридың бізге қалдырған мұрасы ертедегі ортағасырдағы тарихымызды шынайы мәнде жазуда көп мағлұмат беретінінде дау жоқ.

Енді Ақтөбе қаласының Баласағұн екенін дәлелдейтін ономастикалық және археологиялық деректерге тоқталайық.

6.1. Баласағұнның этимологиясы

М. Қашқаридың еңбегінен Баласағұн қаласының этимологиясын анықтадық: «Сағұн: Қарлұқ жұртының мықтыларына берілетін ат, лақап. Түрік тәуіптерін Ата сағұн дейді» [2]. Қаланың аты екі буыннан құралған: «Бала» – деген түркі сөзі баршаға мәлім бол-

са, «сағұн» – хақан, хан, князь. Олай болса, Бала + хақан; Бала + князь; Бала + хан болып, Баласағұн деген ұғымды құрайды, яғни жас түркеш, әйтпесе қарлұқ хақанының қаласы деген сөз. Белгілі шығыстанушы ғалым В.В. Бартольд те бұл қаланың этимологиясын «Бала + князьдың» атымен аталғанын айтқан болатын [3].

Шу мен Баласағұн қалаларының шығу тарихын Ескендір Зұлқарнайынға байланыстырып жазған хикаяны жоғарыдағы екінші тарауда толық келтіргенбіз. Содан осы жерге байланысты бір үзіндісін келтірейік: «Ол үлкен қосының иесі болған. Баласағұн жанындағы Шу қаласын (осы — А.Е.) Шу басып алғанда, өзі салдырған. Баласағұндағы сарайының алдында күн сайын бектер мәртебесіне үш жүз алпыс рет дабыл қағылып тұрған... Сонан соң өзінің атымен аталып кеткен Шу қаласын салдырады. Сол жерді ырымдап тылсымдатады. Күні бүгінге дейін ләйлектер сол тылсым сиқырлы қала маңынан асып кете алмайды. Шаһар тұсына келіп тоқтап тұрып қалады. Әрі қарай өте алмайды. Сол тылсым күні бүгінге дейін бұзылмай сақталып келеді» [4].

Ғұламаның еңбегінен келтірілген үзіндіде жас Шу атты хақанның болғанын, оның Шу және Баласағұн қалаларын салдырғанын, Баласағұнды мемлекетінің астанасына айналдырып, қол астындағы бектердің мәртебелерін құрметтегенін, бұл қаланың тылсымды (загадочный), қасиетті жерге орналасқанын баяндаған. Бұл екеуін де өзінің есімімен атап, Баласағұн және Шу деп ат қойған. М. Қашқаридың бұл айтқандарына дәлел болатын археологиялық және этнологиялық деректерді Баласағұннан таптық. Енді сол деректерге тоқталайық.

Көп жылдар бойы Баласағұн қаласын археологиялық тұрғыда зерттегенде теңгелер және теңгенің қоймасы табылды. Осы жәдігерлердің бір тобын еліміздің белгілі нумизматика маманы, ғалым Р.З. Бурнашева зерттеген болатын. Оның нәтижесін 1986 жылы мақала ретінде жариялаған [5].

Шу өңірінен табылған тохсилер мен түргештердің (түркештердің) теңгелерін зерттеген, оларға талдау жасаған нумизматик О.И. Смирнова алғашқы теңгелер бұл аймақты мекендеген тохсилардікі, онан кейін түркештердікі деген пікірге келген [6]. Бұл теңгелердің бетінде соғдыларша тохсилардың лауазымы (титул) және адамның аты УWBW, әйтпесе УWB(W) сөзі жазылып, сөздің ортасына Ү таңбасы қойылған. Қытай иероглифі бойынша бұл жазу «Шу» дегенді білдіреді [7]. Бірақ «Шу» сөзінің этимологиясын О.И. Смирнова да және басқа мамандар да біле алмай, әртүрлі жорамалдаумен шектелген. Біреулер мұны «өзен» десе, В.В. Бартольд соғдыларша су (вода) деген пікірді қолдаумен келе жатыр [8]. «Ү» таңбалы тохсы монеталары Шу өңіріндегі

Ақбешім, Красноречин және Ақтөбеден (Баласағұн) табылды. Бұл теңгелерді О.И. Смирнова үш топқа (түрге) бөлген: «Тип I на лицевой стороне имеет надпись согдийским полукурсивным письмом, как на монетах тургешей: «небесного тюргеш-хакана деньги». На обратной стороне – знак «Чу» – «Ψ» тухусов и надпись «тухусский UWBW», указывающая, что носитель этого титула является главой тухусских племен. Однако надпись на лицевой стороне этого типа указывает на зависимость этих племен от тюргешского каганата.

Тип II в отличие от 1-го имеет на лицевой стороне надпись также согдийским полукурсивом «тухусский UWBW» со знаком «Чу», а обратную сторону – гладкую» [9].

Баласағұнды (Ақтөбені) археологиялық зерттеу кезінде табылған 35 дана тохсы мен түркештердің теңгелеріне Р.З. Бурнашева талдау (анализ) жасады: «Они представлены одним металлом – бронзой. 17 экземпляров являются подъемным материалом, остальные найдены в культурных слоях рабада, шахристана и цитадели. Материал разделяется в следующих хронологических рамках: VII–VIII вв., XI–XII вв.

Монеты VII–VIII вв. лучшей сохранности и представлены чеканом тюрков – тухусов (тохсы. – У.Ш.) (7 экз) и тюргешей (туркеш. – У.Ш.) (3 экз). Известно, что тухусы в X веке представляли одно из богатейших племен, живших Чуйской долине» [10].

1978 жылы Баласағұнның цитаделінің солтүстік жағынан кесу жұмысын жүргізгенде, тохсылардың 7 дана теңгесі шықты. Р.З. Бурнашева оларды зерттеп, О.И. Смирнованың көрсеткен бірінші түріне жататынын анықтады. Оның сыртқы бетінде: «небесного тюргеш-хакана деньга» деп жазылса, ішкі бетінде «тухусский UWBW» жазудың қасында Ψ таңба лауазым (титул) UWB(W) жазуы бар. Осы жылы шахристанда стратиграфиялық қазба кезінде 12 қабаттан түркештердің 3 монеті шықты. Олардың сыртқы бетінде түркештердің Ψ таңбасы салынса, оның ішкі бетінде «небесного тюргеш-хакана деньги» жазуы бар (34-сурет). Бұл монеталардың хронологиясы VIII–IX ғғ. жатады.

Баласағұннан табылған тохсы мен түркеш теңгелерін талдаудың нәтижесі – Баласағұн қаласын салушы, оны Түркеш (Сарыүйсін) мемлекетінің астанасы еткен жас хақан Шу екенін дәлелдейтін деректердің бірі. Бұл пікір М. Қашқаридың жоғарыдағы айтқанына толық дәлел. Сөйтіп, Шудың этимологиясы – Түркеш хақанның аты. Астанасына жас хақанның, яғни «Бала-сағұн» деп ат қойса, Шу қаласына өзінің нақты есімін берген. Сол кезде Баласағұнда теңгелерді шығаратын орын болған. Ол цитадельдің оңтүстігіндегі шахристаннан табылды. Ол жерде Түркештер мен Қарахан мемлекеттері кезінде ақша шығаратын сарайдан 5000-дей

қарахандықтардың теңгесі мен мөрі табылғанына жоғарыда тоқталғанбыз.

Түркеш теңгелеріндегі Шуды білдіретін Ψ белгі (знак) салынған хұмның және құмыраның қақпақтарының сынықтары табылды. Олардың ішінен хұмның қақпағының бетінде үш тармақты (шанышқы тәрізді) белгінің қастарына ай мен жұлдыздар және мүйіз сияқты белгілер салынған.

Құмыраның қақпағының үстінде үш тармақты белгі берілген. Соған қарағанда, бұл танбалардың Шу хақанның қасиетті атымен байланысы бар деген пікір ойға келеді.

Сонымен, жоғарыдағы келтірілген жазба және археологиялық деректерге қарағанда, теңгедегі «түркеш тәңір-хақанның теңгесі» деген жазу Баласағұн мен Шу қалаларын Шу жас хақанның салдырғанын анықтайды. М. Қашқари өзінің «Түрік сөздігі» еңбегінде Түркеш (Сарыүйсіндердің) мемлекеті Іле өзенінің орта ағысынан Мойынқұмға дейінгі жерді жайлап жатқаны туралы жазғанын жоғарыда келтіргенбіз. Тарихи деректердегі Түркеш мемлекеті қуатты феодалдық мемлекет болып, оны бір басқару жүйеге салып, қарамағындағы жерлерді 20 әкімшілікке бөліп басқарып, оның әрқайсысында мың түтіндері болған болса, барлық бағынған адамдардың саны шамамен 140-150 мыңға жеткен. Осын-

34-сурет.
«Түркеш тәңір-хақанның теңгесі» және Шу хақанның есімі жазылған теңге (монета)

34а-сурет.
Қаптама құмыра және шақша

дай күшті мемлекетті басқарып тұрған әкімдердің (бектердің) құрметіне Шу хақан Баласағұндағы сарайының алдында күн сайын таңертең 360 рет дабыл қақтырып тұруы оның құдіреті күшті билеуші екенін байқататынын жоғарыда атап өткенбіз. Іле өзенінен Мойынқұмға дейінгі ұлан-байтақ жерде қазірдің өзінде де Ұлы жүздің Сарыүйсін руларының ұрпақтары жасайды. Түркеш мемлекетіне Шу өзенінің алқаптарындағы басқа да рулар кіргенге ұқсайды. Сөйтіп, бұрыннан келе жатқан тұрақты мекенді Шу хақан өзінің астанасына айналдырып, өзіне лайықты Баласағұн атын берсе, оның қасына жаңа қала салып, оны өзінің нақ есімімен Шу деп атаған. Осы күнгі Шу қаласы (станциясы) өзінің алғашқы атын сақтап келе жатқан тарихи ортағасырлық қалалардың бірі. Өкінішке қарай, бұл қаланың қалдықтары археологиялық тұрғыдан әлі зерттелген жоқ.

Біз айрықша тоқталып отырған Түркеш хақанының теңгесіндегі Ψ таңба қазіргі Сарыүйсін руының абақ-ашамай таңбасы мен Шапырашты руының Ψ таңбаларына жақын екені байқалады. Соңғы екі рудың таңбаларының бір-біріне жақын екенін С. Аманжолов өзінің «Вопросы диалектологии и истории казахского языка» атты белгілі еңбегінде және «Қазақ шежіресі» кітапшасында жазған. Біздіңше, бұндай ұқсастықтың төркінінде генеалогиялық туыстық жатқан сияқты. Сарыүйсіндер М. Қашқари жазған тохси, шігілердің ұрпақтары болса керек.

М. Қашқаридың жазуынша, Баласағұнның қасиетті орын екенін, онда аққұтан (лэйлек) келіп тұрақтайтынын еске алып, этнологиялық деректерді жергілікті тұрғындар арасынан жинадық. Баласағұн қаласына аққұтан жыл сайын ұялап, одан әрі ұшып кетпейді екен. Ақтөбе маңайын мекендеген тұрғындарынан сұрастырсақ, шындығында да, аққұтан бертінге дейін Калинин атындағы колхоздың орталығындағы биік теректердің басына ұя салып, күзде қайтатынын айтты. Бұл құсты ислам дініндегі жергілікті тұрғындар киелі құс деп білген. Оның ел арасына келуі адамдарға қуаныш, бақыт әкеледі деген сенімде болған. М. Ноғайбаев, Ж. Болатқұлов және т.б. тұрғындар «аққұтанды соңғы көруіміз 1976 жылы болды. Содан кейін келмей қойды» дейді. Оның себебін білмейді. Біздіңше, 1972 жылдары Тасөткел, 1984 жылы Ақсу су қоймалары салынып, соның нәтижесінде Ақтөбе атырабының экологиясы бүтіндей өзгеріп, жер асты сулары көтеріліп, бұрынғы шабындықты жерлер батпаққа, көпшілік жерлер қу тақырға айналып жатқанын көріп жүрміз. Міне, осыдан аққұтан тіршілігіне қолайсыз жағдайлар пайда болған соң, олар да басқа жаққа жер ауған болса керек. Ғасырлар бойы аққұтандарға жазғы мекені болған Баласағұнға олар енді келмей қойған.

6.2. Ономастикалық-тарихи жер атаулары

1989 жылдың маусымында Баласағұнның төңірегіндегі тарихи жер атауларын анықтау үшін зерттеу жұмысын ұйымдастырдым. Қасыма Шу және Талас өңірін жақсы білетін Уаж Асатов пен Ибраш Құсайыновты алып, Шу ауданын араладым. У. Асатов осы ауданның атқару комитетінде көп жыл жұмыс істеп, құрметті демалысқа шығып, аудандық мұражайдың директоры болып қызмет істейді екен. И. Құсайынов мырза Шу ауданының зооветстанциясының директоры болатын. Осы үшеуміз ел аралап, М. Қашқари айтқан Баласағұн тау (Әулиетау), Бақыртау, Юн-Арық (Жонарық) тарихи орындары Баласағұнның (Ақтөбенің) төңірегінде бар екенін анықтадық. Қатынасқан мырзаларға рақметімді айтамын. Енді соларға жеке-жеке тоқталайық.

35-сурет.
Баласағұн
тауының
(Әулиетау)
Ұлы Жібек
жолы өтетін
жері

6.3. Баласағұн тауы (Әулиетау)

Қазіргі Ақтөбенің Баласағұн екенін дәлелдейтін – осы жер аты. М. Қашқари: «Құлбақ. Түріктердің үлкен діндар, әулие адамдарының біреуінің есімі. Ол Баласағұн тауларында тіршілік етті. Айтуларға қарағанда, ол қара тасқа «Тәңірі құлы Құлбақ – Тәңірдің құлы Құлбақ» – деп жазса, ақ жазумен жазылып шығады екен, ақ тасқа жазса, қара жазумен жазылып шығады екен. Оның іздері күні бүгінге дейін сақталған деседі» [11].

М. Қашқаридың осы сөзі бойынша зерттеу жүргізсек, Баласағұн тауы (Әулиетау) жоғарыдағы аты аталған Тасөткел су қоймасының солтүстік-батыс жағына орналасқан екен. Бұл тауды қазірдің өзінде жергілікті тұрғындар «Әулиетау» десе, орыс тілдестер «Святая гора» деп атайды. Осы атпен жергілікті тұрғындар «Әулиетауды» жақсы біледі және киелі тау деп құрметтейді (35-сурет).

Әулиетау – Тасөткел су қоймасының солтүстігінде 600 метрдей жерде, Шу өзенінің сол жағасына орналасқан биік тау жотасы. Ол бірнеше биік-биік төбелерден құралған. Соның арасында Шу өзенінің сол жағына тиіп тұрған биік төбе бар. Оны жергілікті тұрғындар «Әулиетау» деп ардақтайды. Сондықтан біз ол төбені

арнайы зерттедік. Оның үстінен болжау ретінде шұңқыр қазып, оны 2 м тереңдеттік. Қазған жерден мәдени қабат шықпай, төбенің үстінде құрылыс болмағанын анықтадық. Төбенің шығысында ой жер бар. Оны қазғанда, ол да табиғи жер екенін байқадық. Соған карағанда, Әулиетаудың үстінде құрылыс болмаған. Оның үстінде қажетті уақыттарда елді басқарушылардың жиналысы және той-думан өткізіліп тұрғанға ұқсайды. Осы жиындар кезінде Әулиетаудың етегіне көптеген киіз үйлер тігіліп, той-думандардың болып жататыны жергілікті тұрғындардың естерінде әлі күнге дейін сақталған. Оның биіктігі 120-130 м, көлемі 4-5 гектар. Сол жерден Әулиетау басталып, батысқа және оңтүстікке қарай созылып жатыр. Олар ойлы-қырлы сиыр бүйректеніп, көп жерді алып жатыр. Жалпы, осы жер «Әулиетау» деген атпен аталады және оның бір шеті Ақтөбенің солтүстігіне келіп тіреледі. Әулиетаудың үстінен Ұлы Жібек жолы Тасөткел арқылы Шу өзенінің оң жағына өткен. Көптен бері сол жерді мекендеген Т. Шөмішбаев, А.Е. Хмелов, С. Битов, басқа да

36-сурет.
Жазуы бар
түйенің
жауырыны

қариялармен сөйлестік. Олар Әулиетауда М. Қашқари айтқан тасқа жазылған жазу бертінге дейін сақталғанын, 1972 жылы Тасөткел су қоймасының астына кеткенін бірауыздан растайды [12].

Әулиетауды анықтайтын тағы бір дәлел – Тасөткелдегі Тасқаладан 1962 жылы табылған түйенің жауырынына жазылған жазу [13]. Осы сүйектің екі бетіне қара сиямен жазылған жазуларды Өзбек ССР Ғылым академиясының Шығыстану институтының профессоры Бөрі Ахметовке оқытқанда, мынадай сөздердің бар екені анықталды: 1-қатардағы сөздер: «Құлұқтың қызы Мийан Қабар»; 2-қатарда – «Құлұқтың баласы Чуниси»; оның екінші бетінде – «Мұхаммед Қа-

зи»; 4-қатарда – «Бар Мұхаммед Құлұқ»; 5-қатарда – «Бар Құлұқ Әлидің ұлы»; оның екінші бетінде – «Құлұқ Махр»; 6-қатарда – «Құлұқ Әлидің бір баласы» және тағы солай жалғаса береді (36-сурет).

М. Қашқариде мынандай сөз бар:

«Айттым оған сабылма,
Құлбаққа қарай жұмылма,
Таяз суға су болма,
Қашты алып менің қойымды» [14].

Мұнда опасыздық істеген адам жайлы айтылған. Бұл жерде жарамсыз қылық Құлбаққа жақпайды дегенді меңзейді.

Осы сөздерге сүйенсек, Баласағұнда өмір сүрген, өз заманында әулие деген атты иеленген, Құлұқ деген әйгілі дербіш болған. Соған қарағанда, осы жауырында Құлұқ әулиенің тегі баян етілген деп болжауға болатын тәрізді. Құлұқтың есімі Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегінде Күлік деп дәл аталса, Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрігінде» Құлбақ деп берілген. Бұл деректердің айтуы бойынша, ол кісі Баласағұн тауларын мекендеп, сол кісінің құрметіне бұл тауды «Әулиеелі» жер деп атап кеткен. Өйткені Күліктің сүйегі Баласағұн тауына жерленген. Жергілікті тұрғындардың айтуына қарағанда, Баласағұн қаласының негізгі үлкен моласы (мүрдесі) осы Әулиетауда болған. Тұрғындардың моласы Тасөткел су қоймасының астында қалған.

Баласағұнда туған, әлемге аты кең тараған энциклопедист ғалым Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігіндегі» «Еліктің Айтолдыға айтқан жауабынан» үзінді келтірейік:

«Елік айтты: – Ұқтым енді сөзінді,
Қуант мені; ықтият бол өзің де.
Мен айтайын, жаманатты білгейсің,
Жақындамай, одан аулақ жүргейсің.
Жақтырмаймын: жалғандықты жалғанда,
Зорлық етіп, қара күшке салғанды...
– Ісі олақ, өсек-өтірік тергені,
Өзі ұшқалақ, көзі ұятсыз пендені.
Дөрекілік, қызбалық та – тағаттық –
Құлы болса қу құлқын мен шараптың.
Ондай жандар шығыса алмас менімен,
Айттым ашық: тең ғой әркім теңімен.
Адал қызмет еткің келсе, кел, біліп...
Мұндайлардан тый өзінді, ей, Күлік!

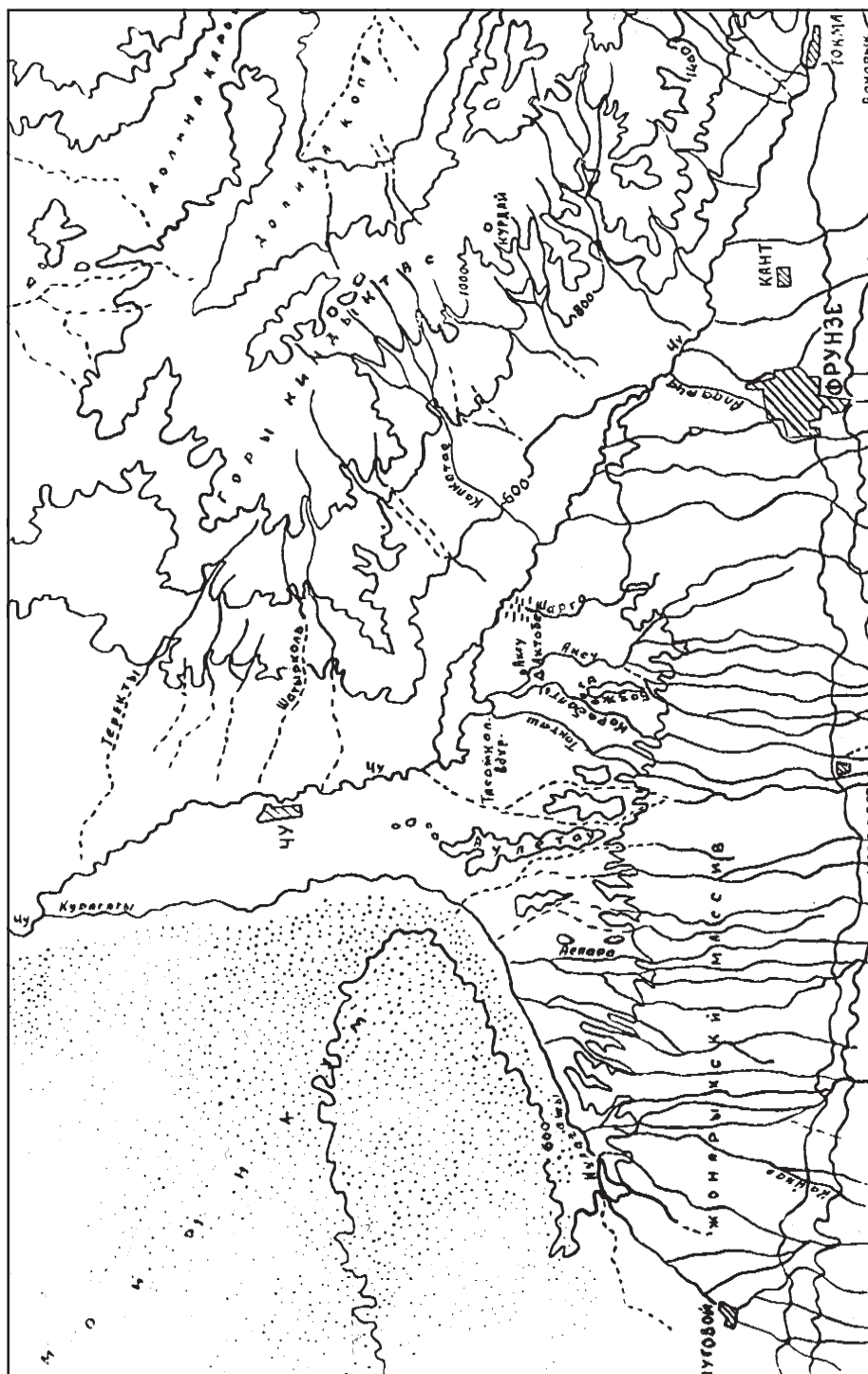
Жақын тартып, бұл көңілің тоғаяр,
Менің де ізет, ықыласым молаяр!» [15].

Бұл келтірілген шумақтан Жүсіп Баласағұнның Күлік әулиеге сиынғанын байқау қиын емес. Ж. Баласағұн – XI ғасырдың басында жасаған ғалым. Оның өмір сүрген кезінде, Күлік әулие ретінде түркі тайпаларының арасында әйгілі адам болған көрінеді. Сондықтан ғалым Күлікке өтініш ретінде адамдарды жаман әдеттен тыя көр, сонда менің де ізет-құрметім көбейеді деген пікірді білдіреді. Сөйтіп, М. Қашқаридың жазған «Құлбак әулиесі» мен Ж. Баласағұнның «Күлік қасиетті» дегені бір адам. Күлік Баласағұн тауын мекен еткен және ислам дінін уағыздаған алғашқы батыс түркілерінің бірі болған. Күліктің атымен Баласағұн тауы «Әулиетау» деп аталып кете берген. Міне, сол тау осы күнгі ортағасырлық Баласағұнның солтүстік-батысында орналасқан. Сөйтіп, Махмұд Қашқаридың жазған Баласағұн тауы бұрынғы Баласағұн, қазіргі ортағасырлық Ақтөбе қаласының қасында екені анықталды.

Біздің сөйлескен қарияларымыздың айтуынша, Әулиетау – Шу өңіріндегі қазақ және қырғыздарға белгілі жер. Барлығы бұл тауды құрметтеп, оған тәжім етеді. Керек десеңіз, ертеде қазақ пен қырғыздардың осы өңірді жайлаған тұрғын ақсақалдары жылына бір рет Әулиетауға жиналып, таудың басына шығып кеңес құрып, халықтар арасындағы шешілмей жатқан келелі мәселелерді талқылап, бір шешімге келіп отыратындары әлі күнге дейін адамдардың естерінде сақталған. Бұл тауға жиналып, үлкен мәселелерді дұрыс шешуге Әулиетау жәрдемдеседі деген сенімнен туған болса керек.

6.4. Бақырлықтау

Ақтөбенің Баласағұн екенін дәлелдейтін тағы бір дерек М. Қашқаридың еңбегінде жазылған. «Бақырлық (мысты): Бақырлық тағ – мысты тау; мысы көп тау. Бақырлық тағ: Баласағұнға жақын бір жердің атауы» [16]. Сонан кейін Бақырлықтау мыстың кені деп түсінік берген. Осы М. Қашқаридың айтуынша Бақырлықтауды да таптық. Бұл тауды қазір Жайсан тауы деп атайды. Ол үшке бөлініп аталады: Салажайсан, Ортажайсан және Қадыржайсан. Жайсан тауының шығысы Қордай тауымен жалғасып жатыр. Оның батыс түстігі Тасөткел су қоймасымен шектеседі. 1989 жылы Жайсан тауын аралап, оның бұрынғы Бақырлықтау (Мыстау) екенін анықтадық. Мұндай жұмысты іске асыруда жергілікті азаматтар

37-сурет. Баласағұн тауы (Әулиетау), Юн-Арық (Жонарық) және Бақырлықтау тарихи жерлерінің ономастикалық картасы

көп жәрдем көрсетті. Олардың осы қызметіне рақмет айтамыз (37-сурет). Баласағұн тауы (Әулиетау), Юн-Арық (Жонарық) және Бақыртау тарихи жерлерінің ономастикалық картасына назар аударыңыз.

Жайсан тауы табиғаты адамның тұрмысына қолайлы жер. Таудың ішінде Үңгірлі, Шатырқұл, Үшмайтас, Теректі, Бұқпан және Сүлікті өзендері бар. Осы өзендердің бойлары ерте заманнан қола мен темір дәуірлерінен бастап-ақ адамдардың қоныс еткен жері көрінеді. Оған дәлел, Жайсанда қола және темір замандарының ескерткіштері (шахталары) көп сақталған. Оларда таспен қоршалған обалар, биік-биік төбелер, өзеннің жағасындағы тастарға салынған таңбалар, суреттер және түркі кезеңдерінің тастан істелген мүсіндері кездеседі. Осылардың бәрі сол дәуірлерді айғақтайтын мұралар. Осы ескерткіштерді сақтауға, оларды зерттеуге ешкім көңіл бөліп, еске де алмаған.

Тарихтың жоғарыдағы аты аталған заманында Жайсан тауындағы мыстан жергілікті тайпалар өздерінің өмірлеріне керекті құралдарды, бұйымдарды істеп шығарып, ол мыс кенін ертедегі ортағасырларда кең пайдалана білген. Сондай-ақ қазіргі Ақтөбе, бұрынғы Баласағұн қаласының темір, мыс өндіретін кені осы Жайсан тауда болған. Осы тауды ортағасырда Бақырлықтау деп атаған. Ертедегі мыс қорытқан кендердің орындары Ортажайсан тауында жақсы сақталған. Олардың көлемі шамамен 5-6 шақырым жерді алып жатыр. Бұл жер қазіргі кезде «Шатырқұл кені» деп аталады.

Жергілікті қариялармен сөйлескенде, Шатырқұл туралы ел арасында сақталып қалған аңызды естідік. Ол 1723 жылдары «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» кезінде өмір сүрген. Оның анасы жоңғарлардан қалып қойған екі кісінің бірі болған. Әкесі Ботпай руынан шыққан. Ортажайсанды Шатырқұл мекендеп, сол кісінің атымен осы жер Шатырқұл мыс тауы деп аталады. Жергілікті тұрғындардың айтуынша, Шатырқұл тауынан қарахандар, қарақытайлар және жоңғарлар мыс өндіріп алған. Бұл пікірдің жаны бар. Баласағұнды мекендеген ертедегі ортағасырдағы түркілер, қарлұқтар, қараханидтер, қаракидандар және жоңғарлар Жайсандағы өте бай мыс кендерін кеңінен пайдаланған. Өйткені мыстан, күмістен және темірден істелген бұйымдар Баласағұнда мол кездеседі. Ол заттарға жоғарыда тоқталдық.

Шу өңірінде бұдан басқа ірі мыс шығатын кен орындары жоқ. Шатырқұл кенін Қазан революциясына дейін ағылшындар аздап пайдаланған. Бұл жерден алынған кенді руда күйінде түйемен Жезқазғанға жіберіп тұрған. Кеңес өкіметі жылдарында бұл кен көзі жабылып қалған. Бірақ бұл кен орнын көңілден шығармай,

Шатырқұл кенінде зерттеу жұмыстарын жүргізген. 1920–1934 жылдарда гидрогеолог Б.Г. Терлицкин, 1940 жылы геолог Н.П. Михайлов секілді мамандар Шатыркөлде (Шатырқұл) барлау жұмыстарын жүргізген. Онан кейін, 1949–1975 жылдары бірқатар геологтар кен көлемде зерттеулер жүргізіп, өздерінің пікірлерін мақалаларда жазып қалдырған [17]. Шатырқұлдан зерттеушілер қола дәуіріне жататын темір балғалар, кувалдалар, сыналар, мыс ерітінділерін, шахтыларды, мыс, темір балқытушы пештерді тапқан. Геологтар 25-30 м тереңдікке дейін қазып, жер асты суына жеткен. Мамандар солтүстіктен шығысқа қарай созылған негізгі зона тек карьерлердің көптігімен ғана емес, үзілістермен тізбек ретінде бүкіл ұзындық бойына ашылуымен ерекшеленетінін арнайы көрсеткен. Жалпы карьерлердің ұзындықтарының қосындысы 2540 м (55%). Оның орталық бөлігіндегі ең үлкен карьердің ұзындығы 200 м-ге дейін, біреуі –340 м, ені 40-45 м-ге дейін [18]. Солардың ішінде мыстың қоры мол көлемді жерді алып жатқанын анықтаған. Темір кендерін тереңнен шахта қазып алған көрінеді. Сондықтан бұл жердің кенін кейінірек пайдалануды мақұл көрген. Жайсан тауының мыс кенін өндірістік игеру қолға алынған жоқ. Біз осы жерге барғанымызда, ертедегі кен көзінің орны мен жердің бетіндегі тау-тастарына жабысып жатқан көкпенбек мыстарды көрген болатынбыз.

Жайсан тауының түсті металын Ақтөбенің тұрғындары кезінде пайдаланған. Бұл үлкен қаланың кен өндіретін орны Шатырқұл (Бақыртау) болған. Осы кеннен тек қана мыс емес, алтын, күміс, керек десеніз, шойын да өндірілген. Әртүрлі металдан жасалған бұйымдар Ақтөбедегі қазба жұмысы кездерінде жыл сайын табылуда. Мысалы, Ақтөбеден мыстан, күмістен істелген әдемі шырақтар, түрлі-түсті ыдыстар, түймелер, білезіктер, сырғалар, теңгелер, садақтардың ұштары және сол сияқты тұрмысқа керекті бұйымдар табылды. Шойыннан жасалған үлкен қазандар, темірден соғылған балғалар, кетпендер, шот балта және тағы басқа бұйымдар бар. Тек, бір бөлмені аршығанда құмыраға салынған Қарахан дәуірінің 5000 мыс теңгесі табылды деп жоғарыда айтқан едік. Оның салмағы 20 килограмнан астам. Бұлардан басқа да жыл сайын археологиялық қазба жұмысы кезінде мыс теңгелер, моншақтар табылды. Осы бұйымдардың Ақтөбеден көп табылуын кездейсоқ деп қарауға болмайды. Бұдан шығатын қорытынды: Ақтөбеде колөнер кәсібі жоғары дәрежеде дамыған. Солардың ішінде металдан тамаша бұйымдар шығаратын зергерлер, ұсталар темірді Жайсандағы Шатырқұл кенінен алған. Шатырқұл кен көзі М. Қашқаридың жазып қалдырған Бақырлықтауы екеніне күмән болмаса керек. Бұл тау қазіргі Ақтөбеден, яғни Баласағұннан 30-40 км жерге орналасқан. Сөйтіп, ол да Ақтөбенің бұрынғы

Баласағұн екеніне, бұрынғы Бақырлықтау қазіргі Жайсан тауы (Шатырқұл кені) екеніне тағы бір дәлел, куә іспетті.

6.5. Юн-Арық (Жонарық)

Махмұд Қашқари өз еңбегінде Баласағұнға жақын жерде оның «Юн-Арық деп аталатын жайлауы бар» екенін жазған. Юн-Арықтың этимологиясын әртүрлі сөздіктерден қарағанда, мынадай түйінге келеміз: «Древнетюркский словарь»: «Юн-Арик — географическое название летовки вблизи Баласагуна» (Махмұд Қашқари. III т. 145-б.); «Таджикско-русский словарь»: «Юн-бок – возвышенное место». Қазақша «Жонарық» дөңес жердің үстімен тартылған арық деген мағынаны береді. Олай болса, «Арық» сөзінің Қырғызстандағы Бұрана қаласының қасындағы Дон-Арық қонысымен байланысы жоқ. Бұрананың қасындағы Дон-Арықтың этимологиясы қырғыз тілінде Бұрана өзенінің төменгі бойына орналасқан ауыл деген түсінікті береді. Бұл қоныс Бұрана қаласымен шектесіп жатыр [19]. П.Н. Кожемяконың кітабындағы Бұрананың жоспарына қараңыз. Қырғыз археологтары, соның ішінде В.Д. Горячева өзінің еңбектерінде Юн-Арықты Дон-Арық деп бұрмалаған. Бұл зерттеушінің сондағы мақсаты, қалай болса да Бұрананы Баласағұнның баламасы деп дәлелдемекші. Бұл пікір еш қисынға келмейді. Осындай қаланың қасына орналасқан Дон-Арық сияқты шағын ауылдың жері дүниеге атағы шыққан, бірнеше ғасырлар түркілердің астанасы болған және онда мыңдаған тұрғындар мекен еткен шаһардың қалайша жайлауы бола алады? М. Қашқаридың еңбегінде және басқа ғылыми деректерде «Юн-Арық – баласағұндықтардың жайлауы» – деп ашық айтқан ғой. Олай болса, буынсыз жерге пышақ салуға бола ма! Ертедегі ғұламалардың айтқандарын жоққа шығарып, тек біздің пікір дұрыс деу ғылымға жараспайды. Сондықтан Бұрананың қасындағы Дон-Арық тек қана қоныстың аты және ол Баласағұн сияқты қаланың ғана емес, кішкентай Бұрана қаласының жайлауы да бола алмайды. Жайлау деген өте үлкен ұғым, әдейі кішірейтудің қажеті жоқ. Әсіресе, Баласағұнның жайлауы өзіне лайықты кең көлемді алып жатуы керек.

М. Қашқаридың сөзін қуалап, Юн-Арықты іздесек, ол – қазіргі археологиялық жақтан зерттеп жатқан ортағасырлық Ақтөбе қаласының батысынан Луговойға (бұрынғы Құлан) қарай созылып жатқан жазық жер. Бұл жер Баласағұн сияқты үлкен қаланың жайлауына өте лайықты. Бұл жайлау Ақтөбеден басталып, Мерке ауданының солтүстігіндегі, Луговой ауданының шығысындағы, Шу ауданының батыс-оңтүстігіндегі ұлан-ғайыр жазықты алып

жатыр. Осы жайлаудың арғы жағы Мойынқұммен жалғасады. Жері жаз жайлауға өте қолайлы. Тоқташ, Сарғау, Қорағаты, Ойранды, Аспара, Қызтуған, Ойтал, Мүнке сияқты үлкенді-кішілі бірнеше өзендер бар. Олардың барлығы Қорағаты өзеніне құяды. Қорағаты осы күнгі Кеңес ауылының тұсынан, Шу өзеніне қосылады. Суы мол, жайылымға өте қолайлы жердің Баласағұн сияқты астаналық қаланың жазғы жайылымы болуына өте лайықты екенін байқау қиын емес. Аты аталған өзендердің бойлары жылқы, қара мал өсіруге қолайлы болса, Мойынқұм – қой, ешкі және түйенің жайылымы. Мойынқұм батысқа қарай созылып, Бетпақдаламен жалғасады. Осы жерлердің бәрін қосқанда, көп халқы бар Баласағұнның жазғы жайлауы ұлан-ғайыр жерді алып жатқанын байқауға болады. Мұндай кеңістікті Қырғызстаннан табу екіталай.

Жонарықтың тарихымен тереңірек танысу үшін, Беларық ауылындағы Болатбек Имашев, Сағаш Әшілдаев сияқты қариялармен ауызба-ауыз сөйлескенімізде, олар мынадай мағлұмат берді: «Бұл жерді ерте заманнан біздердің ата-бабаларымыз жайлаған. Біздің ауылымыз Беларық – «Тәтті» совхозының бір бөлімшесі. Ол Мерке ауданына қарайды. Беларықты кейде Жонарық деп те атайды. Себебі бұл арық жонның үстімен қазылған. Біздің түсінігіміз бойынша, «жон» және «бел» сөздерінің мағынасы бір. Бұл сөздер жоталы жер деген мағынада. Жонарық өзінің басын Мерке қаласының бергі жағынан, Ойтал өзенінен алып, жотаның үстімен келіп, Қызтуған өзеніне қосылады. Жонарықтың ағысы қатты болғаны сондай, түйені де, өгізді де ағызып кететіні туралы халық арасында сөз қалған. Жонарық бұл кезде құрғап қалған. 1989 жылы біз Жонарықтың кеуіп қалған аңғарымен жүріп, оның қазіргі сақталған тереңдігі 80-100 м, ені 4 м екенінің куәгері болдық.

Жонарықтың төңірегінде жоғарыдағы аты аталған өзендерден басқа тоғандар да бар. Оның оң жағында, 5-6 шақырым жерде Бұзаутоған, Жонарықтың сол жағында Тантай тоғандары орналасқан. Бұл тоғандар Бұзау, Тантай руларының қазған су жүйелері. Олар кейінірек қазылғанға ұқсайды. Себебі сол рулар осы күнге дейін Жонарықты жайлайды. Бұл маңның тұрмысқа өте қолайлы екенін суреттеген, ел арасында мынадай өлең шумағы бар екенін жоғарыдағы аты аталған қариялар айтып берді:

«Шары, Қорағаты, Аспара еді,
Дәулеті талай жұрттан асқан еді,
Мұжықтар олардағы залал тауып,
Қарамай мал-мүлкіне қашқан еді.
Кейінгі халық не болды деп,
Көзіміз жасқа толған еді».

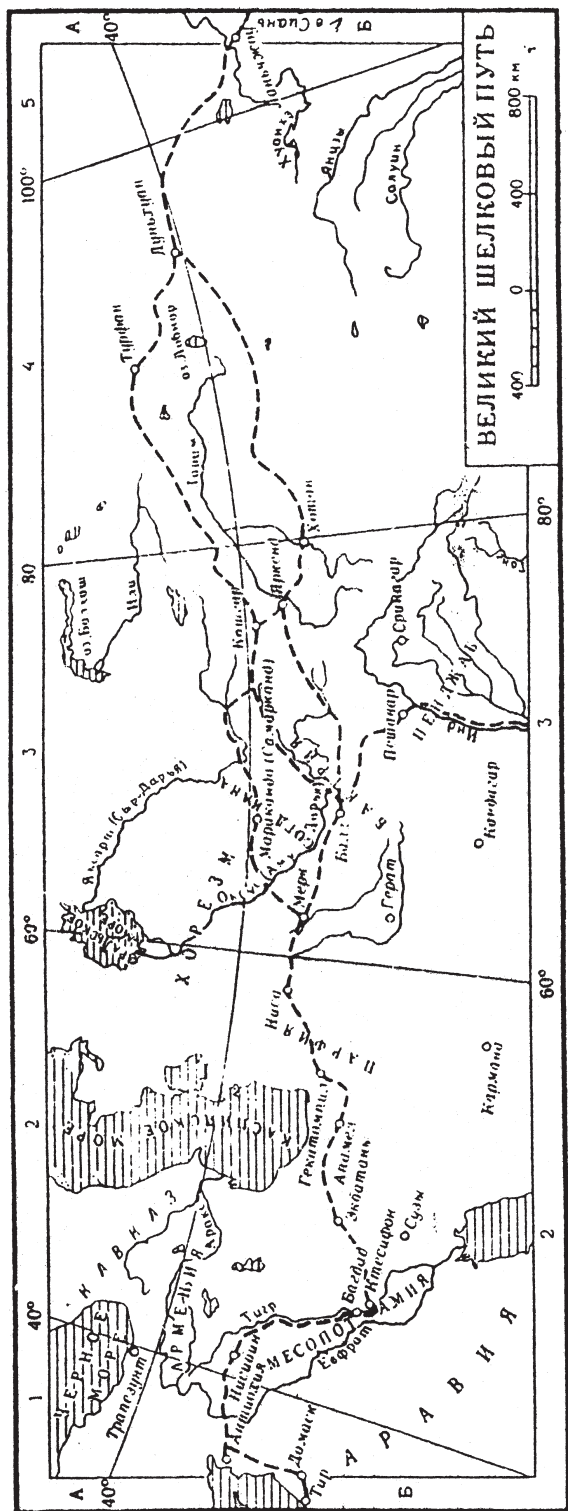

Осы келтірілген шумақта Жонарықтың бойындағы өзендердің тұрмысқа жайлы, «жері байдың – елі бай» деген сияқты бай жерлер екені, сол атамекеннен патшалық Ресейдің отаршылары жергілікті халықтарды қуып шыққаныны баяндалады. Әлбетте, патша үкіметі шұрайлы, ең жақсы жерлерді Ресейден келгендерге бергені айдан анық қой. Қазірдің өзінде, Қазан революциясына дейінгі орыс селолары суы мол, тұрмысқа қолайлы жерге орналасқаны көрініп тұрған жоқ па?! Орыстардың селолары Шу өңірінде көптеп кездеседі. Сөйтіп, М. Қашқаридың көрсеткен Жонарығы (Беларығы) қазіргі ортағасырлық Ақтөбе қаласының атырабындағы жер. XX ғ. 80-жылдарында қазір Жонарықтың бойында Мерке ауданының «Қазақстан», «Победа», «Аспара», «Мерке», «Тәтті» шаруашылықтары, Шу ауданының «Тасөткел», Абай атындағы совхоздары орналасқан. Мұндай көлемі үлкен жайлауға жарайтын жерді Ақбешім, Бурана төңірегінен табу былай тұрсын, Қырғызстаннан да табу қиын шығар [20].

6.6. Қарабалта

Қазіргі Ақтөбенің Баласағұн екенін дәлелдейтін тағы бір айғақ бар. Арабтың ортағасырда өмір сүрген ғалымы Махмуд Ибн-Валидің Баласағұн жөнінде жазып қалдырған «Бахр әл-Асрар» деген еңбегінде Баласағұнды кеңірек суреттеп, бір қашқарлық саяхатшының сөзін келтіреді: «Мен осы кітабымды Балх қаласында жазып бітірген кезде, Қашқардан келген бір саяхатшы былай деді: «Қашқарияның басшысы қалмақтарды қуып, Моғолстанға келді. Ол қалмақтарға қираған үлкен қаланың қасында жетті. Оның үйлерінің қабырғалары топырақтан 3-3,5 м шығып тұр екен. Олардың арасында минареттер, медресенің қабырғалары сорайып, 25-30 шақырымнан көрінеді. Осы ойран болған қаланың қасында қуғыншылар мен қашқандардың (қалмақтардың) арасында шайқас болып, нәтижесінде қалмақтар жеңіліп, Қарабалта өзеніне тығылды. Сол жерден оларды ұстап, қайтадан жаңағы соғыс болған қалаға айдап келдік. Қашқарлықтар қалмақтардан бұл қай қала деп сұрағанда: «Біздер білмейміз. Жергілікті тұрғындар қираған Баласағұн қаласы деп атайды» деген [21].

Бұл Махмуд Ибн-Валидің келтірген дерегі қашқарлықтардың келіп жеткен қаласы Баласағұн екеніне айқын дәлел. Себебі Қарабалта өзені осы күнгі Ақтөбенің батыс жағын қақ жарып, Ақсу өзеніне құйып жатыр. Қашқарлықтар қашқан қалмақтарды Баласағұн қаласының қасында қуып жетіп, осы жерде оларды ұстап, өздеріне бағындырған. Бұл дерек осы күнгі Ақтөбенің

38-сурет. Ұлы Жібек жолының картасы

Баласағұн екенін дәлелдеуге тілге тиек болатындай мағлұмат. Махмұд Қашқаридың еңбектерінде көрсетілген Баласағұнның төңірегіндегі жер атаулары осы күнгі Ақтөбе қаласының атырабынан табылды: Баласағұн тауы (Әулиетау), Бақыртау, Юн-Арық (Жонарық), Қарабалта өзені.

XIV ғасырда тарихи сахнадан түсіп, орналасқан жері белгісіз болып қалған Баласағұнның ертедегі ортағасырда Ұлы Жібек жолындағы түркілердің әлемге әйгілі ірі қалаларының бірі болғаны жазба деректерде сақталып қалған. Оның Түркеш (Сарыүйсін), Қарлұқ, Қарахан және Қарақытай (Қарақидан) мемлекеттерінің астанасы болғанына жоғарыда тоқталдық. Түркілердің осындай саяси, экономикалық және мәдени орталығы болғанын еске алып, шығыстанушы ғалымдар алты ғасыр бойы Баласағұнның тұрған орнын іздеумен әлектенуде. Бұл шиеленіскен мәселені шешуде осы тараудағы келтірілген деректер тілге тиек болатынына тоқталдық. Солардың ішіндегі Ақтөбеден (Баласағұннан) табылған түркеш теңгесіндегі «небесного тюргеш-хакана деньги» (аспандағы түргеш-хақан теңгесі) деген жазу мен «Ұ» Шу таңбасы М. Қашқаридың «Түрік сөздігінде» жазғанына дәлме-дәл келеді. Оның үстіне, Баласағұнды астана еткен мемлекеттердің теңгелерін жасайтын сарайының ашылғанына жоғарыда тоқталғанбыз.

Ақтөбе қаласының орналасқан жері Арғу, яғни таулардың арасына жайласқан қалалардың қатарына жататыны да М. Қашқаридың жазғанынан алшақ кетпейді. Қырғыздың Алатауының солтүстігінде Баласағұн (Әулие) және Жайсан тауларының арасында, Шу өзенінің сол жағында іздеп жүрген Баласағұн қаласы орналасқан. Қаланың солтүстік шеті Тасөткелмен жалғасқан. Тасөткел – Ақтөбе (Баласағұн) мен Шу қаласының ортасындағы Тасөткел су қоймасының қазіргі орны. Ерте замандардан бері, Ұлы Жібек жолының солтүстік тармағы осы Тасөткел арқылы Шу өзенінен керуендер, көліктер, жаяулар кешіп өтетін болған (38-сурет). Шу өзенінің осы жеріндегі судың астында табиғи тас төселген дөңестеу жерден әрлі-берлі өтетін жол болғандықтан, оны Тасөткел немесе Иткешу деп атап кеткен. 1893–1894 жж. В.В. Бартольд зерттеу жұмысымен Шу өңіріне келген кезде, осы Иткешу туралы өзінің пікірін жазған: «Значительно севернее, на правом берегу Чу, недалеко от впадения в нее реки Курагаты, находятся развалины Ит-кичу, около брода того же имени. Этот брод в прежнее время имел некоторое значение для караванных путей; в 1859 г. Венюков с русским отрядом прошел путь от Верного к Ит-кичу; ... к Ит-кичу и по пути от Аулие-Ата, мимо Ит-кичу, к Балхашу... английский ученый Ховорс (Noworth) считает развалины Ит-кичу остатками Баласагун» [22].

Ғұламаның сөз етіп отырған Иткешуі, қазіргі біздерге жеткен Тасөткелге жақын келеді. Өткелдің бұрынғы атауы оның мағынасына лайықты қойылған. Шу өзенінің бұл өтетін жері таяз болғандықтан, жаяу да, көлікті де, малдар да, иттер де өте беретін болғандықтан осылай аталып, өткелдің оң жағасына салынған қонысқа да Иткешу аты берілген. Уақыттың өтуімен бұл қоныстың аты өзгеріп, орны бұзылып, төбеге айналған. Оны қазіргі кезде Тастұмсық қалашығы дейді. Аталмыш қоныс Тасөткел су қоймасының оң жағасында орналасқан. Оның сол жағы 32 м, оңтүстік және батыс жақтары 25 м, биіктігі 1,7-2 м. Бұл ескерткішті 1980 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің археологтары зерттеді. Тоқталып отырған қоныс қирап, тарихи ескерткішке айналып, көрсетілген көлемде төбе болып жатыр. Оның көпшілік бөлігі Тасөткел су қоймасының астында қалып қойған. Қоныстың су басқан жерінен әртүрлі бұйымдардың сынықтары мен бүтіндей заттар шығуда. Жалпы ескерткішке қарағанда, бұл жерде үлкен қоныс болып, керуен-сарайлар, қолөнер кәсіп орындары, базар сияқты орындар болғаны байқалады. Бұл ескерткіш кең көлемде археологиялық жақтан зерттелген жоқ. Ол – алдағы жұмыс.

Бұрынғы Иткешу, қазіргі Тасөткелдегі Тастұмсық қалашығы – тарихи Баласағұн қаласының жалғасы. Иткешу қалашығы Шу өзенінің сол жағындағы Қырықкүй қонысы арқылы Баласағұнмен жалғасып жатқан. Қырықкүй Ақсу өзенінің Шуға құятын сағасына орналасқан [23]. Иткешу (Тасөткел) – Баласағұн мен Шу қалаларының арасына орналасқан Ұлы Жібек жолының күрделі бекеттерінің бірі. Осы тұрғыдан қарағанда, В.В. Бартольд келтірген ағылшын ғалымы Ховорстың Иткешу қонысы Баласағұн қонысының қалдығы деген пікірін біршама қуаттауға тура келеді. Өйткені Баласағұн Тасөткелмен жалғасып жатқан. Бірақ В.В. Бартольд Ховорстың бұл пікірін білдіріп, оның еңбегіне сілтеме жасаған (Noworth, Nistory of the Mongols, pt, p. 6). Біз бұл ғалымның көрсетілген еңбегімен таныс болмағанымызға өкініш білдіреміз.

Баласағұн тауы (Әулиетау) өзі аттас атаумен аталғаны даусыз екеніне жоғарыда тоқталдық. Бұл орынның «әулие» аталуы түріктің діндар адамы Құлықтың есімімен байланысты болғаны осы күнге дейін ел арасында ұмытылмаған. Сол маңды білетіндер, Шу ауданының тұрғындары ұлттарына, жынысына қарамастан Әулиетауға құрметпен қарайды және оның үстіне малдарын жаймайды. Біздер осы сезімнің талай куәгері болдық. Әулиетаудың үстінен Ұлы Жібек жолы өткен.

Әдебиеттер

1. Қашқари М. Түрік сөздігі. 3-т. Алматы, 1998. 555-б.
2. Сонда. 1-т. 462-б.
3. Бартольд В.В. Баласағун // Соч. Т. 3. М., 1965. С. 355–357.
4. Қашқари М. 3-т. 551–554-б.
5. Бурнашева Р.З. Монетные находки о городище Актобе (Чуйская долина) // Средневековые города Южного Казахстана. Алма-Ата, 1986. С. 71–87.
6. Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет. Бронза. М., 1981. С. 60.
7. Сонда.
8. Бартольд В.В. Соч. Т. IV. М., 1966. С. 47.
9. Бурнашева Р.З. Сонда. 17–78-бб.
10. Сонда. 73–74-бб.
11. Қашқари М. Түрік сөздігі. 1-т. Алматы, 1997. 534–535-б.
12. Университеттің археологиялық есебі. 1989 (Қолжазба). 1990. 7–25-бб.
13. Шәлекенов У.Х. Баласағұн //Қазақ әдебиеті. 1989. 12 мамыр.
14. Қашқари М. 3-т. 113–114-б.
15. Баласағұн Ж. Құтты білік. Алматы, 1986. 124-б.
16. Қашқари М. Түрік сөздігі. 1-т. Алматы, 1997. 553-б.
17. Южный Казахстан. Полезные ископаемые. Геология СССР. М., 1977. Т. XI. С. 118–120; Чу-Илийский рудный пояс. Рудные полезные ископаемые. Алма-Ата, 1980. С. 73–78.
18. ҚР тарих және мәдени ескерткіштер жиынтығы. Жамбыл облысы. Алматы, 2002. 323-б.
19. Кожемяко П.Н. Раннесредневековые городища и поселения Чуйской долины. Фрунзе, 1959. С. 127.
20. УАЭ. Есеп. 1990. 15–25-бб.
21. Материалы по истории Средней и Центральной Азии X–XIX вв. Ташкент, 1988. С. 241–242.
22. Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893–1894 гг. // Соч. Т. IV. М., 1966. С. 42.
23. Елеуов М. Тастұмсық қалашығы //Қазақстан Республикасының тарих және мәдени ескерткіштер жиынтығы. Жамбыл облысы. Алматы, 2002. 322-б.

VII тарау. ТҮРКІЛЕРДІҢ ОТЫРЫҚШЫЛЫҚҚА БАЙЛАНЫСТЫ КЕЙБІР ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

7.1. Орталық Азия түркілерінің құл иеленушілік дәуірі

Еуропалық тарихнамаларда: «Түркілер құл иеленушілік қоғамды бастарынан өткермей, алғашқы қоғамнан бірден феодализмге өткен» – деген «ғылыми тұжырым» осы күнге дейін үстемдік етіп келе жатыр. Олардың пікірлері бойынша, түркілер көшпелі өмір сүрген және олардың тұрақты мекендері болмаған, олардың өмірі тынымсыз көшіп-қонумен, мал шаруашылығын жүргізумен өткен, ондай жағдайда құл иеленушілік қоғамның болуы мүмкін емес.

XX ғасырда тарихи жазба деректер, археологиялық, этнологиялық, антропологиялық, жағырафиялық және тағы басқа да ғылым салалары бойынша түркілердің тарихына қатысты өте бай тарихи деректер жиналды. Осы деректерге байланысты, түркілерді көшпелі және құл иеленушілік формацияны бастарынан өткермеді деген тұжырымды қайта қараудың қажеттілігі күн тәртібіндегі өзекті мәселелердің бірі.

Түркілердің өмірі Орталық Азияның тамаша бай табиғи-жағырафиялық ерекшеліктеріне негізделіп дамыған. Орталық Азияның жер көлемі қандай үлкен болса, табиғаты да алуан түрлі. Оның адам тұрмысына жарамайтын жерлері жоқ. Отырықшылыққа қолайлы жерлерде түркілер тұрақты мекендер мен қалаларды салып, отырықшы мәдени өркениетке жетсе, шөл-шөлейттік жерлерде жартылай отырықшы және көшпелі өмір сүрген. Түркілердің тарихи дамуын олардың өмір сүрген табиғи-жағырафиялық жағдайларымен байланыстырып, өмірлеріне, соның ішінде шаруашылықтарына дифференциалдық тұрғыда (бір жақты емес, көп жақты) қарағанда ғана түркілердің тұрмысын шынайы түсіне аламыз. Осынша кең-байтақ жерді мекендеген түркілердің тарихтары, өмірлері, тұрмыс-мәдениеттері біркелкі болмаған. Дүние жүзінде, сондай-ақ Орталық Азия-

дан таза көшпелілерді табу қиын. Шөлейттік аймақтарда да тұрақты мекендердің, керек десеңіз, шағын қалалардың болғаны байқалады. Осы айтылған пікірлерді дәлелдейтін деректер топталды. Тек, сол бай мұраларды талдап, олардың мәніне тереңірек үңіліп, түркі әлемінің, соның ішінде қазақ халқының шынайы тарихын жазуымыз керек.

Ол үшін бұрынғы теріс пікірлерді қайта қарау керек. Соның бірі – «түркілер құл иеленушілік қоғамды бастарынан өткермеді» – деген концепция.

Орталық Азия алғашқы қоғамды, құл иеленушілік және феодализм қоғамдарын басынан өткерген тайпалардың және халықтардың мекені екенін соңғы ғасырларда жүргізілген археологиялық, этнологиялық, антропологиялық зерттеулер дәлелдеп отыр. Бұндай зерттеулер ХІХ ғ. аяқ кезінен басталып, ХХ ғ. кең көлемде үлкенді-кішілі экспедициялар ұйымдастырылып, зерттеу жұмыстары жүргізіледі. Ол зерттеулерге монографияның бірінші тарауында кеңірек тоқталғандықтан, бұл жерде тек ірі-ірі зерттеушілердің аттары мен экспедицияларын атап өтпекшіміз: Оңтүстік Сібір және Орталық Азияны зерттеген кеңес-моңғол археологиялық экспедициясы (А.П. Окладников, С.В. Киселев); көп кешенді Хорезм археологиялық экспедициясы (С.П. Толстов); Орталық Қазақстан экспедициясы (Ә.Х. Марғұлан); Оңтүстік Қазақстан экспедициясы (К.А. Ақышев); Оңтүстік Түрікменстан археологиялық экспедициясы (М.Е. Массон). Сондай-ақ Я.Г. Гулямов Өзбекстанда, А.П. Окладников Тәжікстанда археологиялық зерттеулерді кең көлемде жүргізді.

Бұл археологиялық зерттеулер Орталық Азияны түгел камтып, оның аймақтарында сақталған археологиялық және сәулеттік (архитектуралық) тарихи ескерткіштерді зерттеді. Олар ежелгі түркілердің алғашқы қоғамынан бастап, жаңа заманға дейінгі тарихын сәулелендіретін өте бай деректерді жинады. Олардың біразы түркі тілдес халықтардың тарихтарына енді және жеке монографиялар, экспедициялардың жинағы ретінде, мақалалар түрінде жарық көрді. Барлық табылған құнды деректер түгел жарияланды деуге болмайды. Олардың көпшілігі археологиялық институттардың архивтерінде, ғылыми қорларында, мұражайларда сақталған. Міне, осынша қолға түскен деректердің негізінде, Орталық Азия түркілерінің тарихын негізінен қайта қарауға толық мүмкіншілік туып отыр.

Осы деректерге қарамастан, Кеңес өкіметі кезінде түркі халықтарының тарихын мейлінше бұрмалап, оларға «көшпелілер» айдарын тағып, адам баласының бастарынан өткерген тарихи формацияларды түгел өтпеген деген, ғылымға жатпайтын

үстіртін тұжырымдарды жариялап келдік. Олар барлық түркілерді алғашқы қоғамнан феодализмге, одан кейін бірден социализмге өтті деп түсіндірді. Бұндай тарихи секірмелі қоғамдарды олардың маңдайына жазып қойған сияқты пікірлерді жалықпай жаздық. Жер шарындағы көптеген дамыған халықтар сияқты, түркілер де тарихи формацияларды басынан өткеріп, отырықшы өркениеттің негізін көне замандарда салып, оны эволюциялық даму заңдылығы бойынша дамытқан. Түркілер адамзат тарихын дамытуда айтарлықтай үлестерін қосып келген. Барлық өмірін түркілердің тарихын зерттеуге жұмсаған белгілі шығыстанушы Л.Н. Гумилев сияқты ғалымдар түркілердің мәдениеті зор болғанын жазып, өзінің пікірлерін білдірген: «Хош, сонымен, көне түркілердің адамзат тарихындағы маңызы орасан зор, бірақ бұл халықтың тарихы әлі күнге дейін жазылмаған. Ол жол-жөнекей, үстірт баяндалып келген, бұл бастау-тану, ономастикалық, этнонимдік, топонимикалық сыпаттағы қиындықтарды айналып өтуге жағдай жасады. Бұл қиындықтың көптігі сондай, осынау жұмыс оған тіл ғылымы тұрғысынан түсінік беруден именеді» [1].

Бұл ғұламаның пікірін қолдамауға болмайды. Түркі халықтарының шынайы тарихы әлі жазылмағандығы рас. Ол жазылса да, отаршылардың қолымен, ықпалымен, өздерінің елегінен өткеру арқылы жазылғандықтан, орыс емес халықтардың тарихы қисық айна арқылы күңгірттелген. Түркілердің тарихымен айналысқан ғалымдардың көпшілігі қалыптасып қалған пікірге (еуроцентризмге) сүйеніп, барлық түркілерді көшпелі (номадтар) деп тұжырым жасап, тарихи деректерді соған бұрмалап пайдаланған. Керек десеңіз, түркілерді Орталық Азияның оңтүстік-батысына шығыс жақтан келген, келімсек етіп көрсеткен. Сөйтіп, Орталық Азия, Тұран елі түркілердің Отаны екеніне күмән келтірген. Түркілерді жабайы көшпелі халықтар етіп көрсетіп, Орталық Азия жеріндегі заттай және рухани мәдениеттің жетістіктерін соғдыларға (иран тілдес халықтарға) жатқызған. Осылар сияқты бұрмалаушылыққа түркі халықтарының тарихы белшесінен батқан. Түркілердің тарихын шынайы зерттеген бірен-саран ғалымдарды шеттетіп, оларға саяси, моральдық қысымдар жасаған. Мысалы, Л.Н. Гумилевті, Г.А. Федоров-Давыдовты және тағы басқа ғалымдарды айтуға болады. Олар өздерінің мүмкіндігінше қолдарындағы ғылыми деректерге сүйеніп, түркілердің, моңғолдардың тарихын шынайы көрсетуге тырысқан. Өздерінің зерттеген халықтарының мәдени дәрежелерінің жоғарғы сатыда болғанын деректермен дәлелдеген. Л.Н. Гумилевтің мына бір пікірін еске түсірейік: «Міне, осын-

дай хал-ахуалға ұшыраған түркілер тек арадағы дәнекер рөлін атқарып қана қоймай, сонымен бірге өз мәдениетін де дамытып, оны Қытай, Иран, Византия, Үндістан мәдениеттеріне қарсы қоюға болады деп есептеген... Міне, сондықтан да батысевропалық ғалымдар арасында көшпелілер «адамзаттың арамтамағы» (Виолле ле-Дюк)» деген пікір пайда болған. Қазіргі таңда Оңтүстік Сібірде, Моңғолия мен Орта Азияда жүргізіліп жатқан археологиялық жұмыстар бұл пікірді жылма-жыл жоққа шығарып келеді, енді көп ұзамай-ақ көне түркілердің көркемөнері жөнінде әңгіме қозғайтын да күн туады әлі. Бірақ зерттеушіні материалдық мәдениетінен гөрі, түркілердің қоғамдық тірлігі мен әлеуметтік институттарының күрделі түрлері қайран қалдырады: ел, еншілік-таспиктық жүйесі, шендер иерархиясы, әскери тәртіп, елшілік үрдісі, сол сияқты көрші елдің идеологиялық жүйелеріне қарсы қоятын, мұқият әзірленген дүниетанымның болғандығы таң қалдырады» [2].

Ғұламаның бұл ғылыми тұжырымын қуаттай отырып, түркілердің тарихын ғылыми тұрғыдан қайта қарайтын уақыт енді келді дегенді мойындаймыз. Түркілердің ежелгі және ортағасырлардағы тарихын сәулелендіретін өте бай деректер жеткілікті. Олардың ішінде тек археологиялық мағлұматтар ғана емес, біздің бұрын қолымыз жетпеген көптеген жазба деректер жарық көрді. Осы бай деректерді негізге алып, түркілердің ежелгі замандардан бастап отырықшы өркениеттің негізін салғанына және оны үздіксіз дамытып келе жатқанына көңіл аударайық.

Алғашқы қоғамда жер шарындағы көне мәдениетті тудырған халықтар сияқты, Орталық Азияның автохтондық түркілері тарихтың барлық формациясын бастарынан өткерген. Олар осы аймақтың перзенттері болып, өздерінің мәдениетін тас (палеолит) дәуірінен бастайды. Өткен ғасырдағы археологиялық зерттеулердің барысында Орталық Азияның барлық аймақтарынан алғашқы адамдардың қоныстары мен құралдары табылды. Түрікменстан жеріндегі Красноводск жарты аралынан мустьер кезінде өмір сүрген адамдардың тастан жасалған құралдары ұшырасса, Самарқандтың қасындағы Аман-Құтан үңгірінен аңшылықпен, терімшілікпен айналысқан адамдардың құралдары табылды [3]. Тас дәуірінің ірі ескерткіштерінің бірі – Тешик-Таш (1930–1938 жж.). Ол Өзбекстанның Сухандария облысындағы Байсун тауындағы Зауталаш сайдағы үңгірден табылған [4]. Осындай тас дәуіріне жататын орындар Моңғолияның Тобий аймағынан ашылды [5]. Тас дәуірі Қазақстанда өткен ғасырдың 60-жылдарында кездескенмен, кейінгі жылдарда бұл дәуірдің қоныстары көп жерлерден табылды: Бөріқазған, Ке-

мер, Қызылтау, Токалы, Дарбаза, Қосқорған, Шоқтас (Оңтүстік Қазақстан); Құдайқол, Семізбұғы (Орталық Қазақстан); Шульбинка (Шығыс Қазақстан); Өнежек (Батыс Қазақстан) [6]. Әрбір аймақтан табылған және зерттелген тас дәуірінің ескерткіштері Орталық Азияның алғашқы адамдар өрбіген көне дүние екенін дәлелдейтін археологиялық жаңалықтар екеніне еш күмәндануға болмайды.

Қазақстан археологтарының жемісті еңбектері нәтижесінде тас дәуірі бойынша өте құнды деректер жиналды. Оған еліміздің геологтары да белгілі үлес қосты. Сан жағынан жиналған деректер 0,5 млн-нан астам. Ол деректер әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Палеолит» (2002 ж.) мұражайында сақталған. Тас дәуіріне жататын осындай мол деректерді көптеген елдерден кездестіре бермейсіз.

Алғашқы қоғамның бұдан кейінгі қола және темір дәуірлеріне жататын археологиялық ескерткіштері Орталық Азияның барлық жерлерінен ашылды. Бұл тарихи кезеңдерде адамдар осы аймақты түгел иелеп, адам баласының заттай және рухани мәдениеттердің негізін қалап, оларды белсенді дамыта білген. Б.з.б. II мыңжылдықтың ортасынан I мыңжылдықтың басына жататын көптеген қола дәуірінің қоныстары Хорезм жерінен ашылды. 1938 ж. Тазабақ [7], 1945–1946 жж. Сужарған [8], 1957 ж. Амирабад [9] мәдениет орындарын Хорезм археологиялық экспедициясы тауып, оларды жан-жақты зерттеді. Бұл археологиялық мәдениеттер Амудария мен Сырдариядан, Каспий теңізінің солтүстігінен Еділ мен Орал өңірлеріне дейін таралған. Аттары аталған аймақтардан табылған археологиялық деректердің өзара ұқсастықтары бар екені байқалды [10].

Қола және темір дәуірлерінің ескерткіштері Қазақстанның барлық аймақтарынан, әсіресе оның орталығынан, оңтүстігінен, шығысынан кең көлемде зерттелді. Сондай-ақ археологтар өткен ғасырда Батыс-Сібір, Моңғолия және Шығыс Түркістан жерлерінен көптеген қола және темір дәуірлерінің мәдениетін тапты. Моңғолияның Күйтан-Бұлақ және Тамуаг-Бұлақ төңірегінде қола мәдениетіне жататын ескерткіштерді ашып, оларды зерттеді. Хангиядың маңындағы Шатыр-Чулу, Алтай, Саян жерлерінен б.з.б. II мыңыншы жылдарға жататын қола мәдениеті ашылды. Оңтүстік Сібірден табылған осы дәуірдің мәдениеті «афанасьев» деген атпен аталды [11]. Табылған деректерге негізделіп, б.з.д. II мыңыншы жылдардың соңында, I мыңыншы жылдардың басында Моңғолияда алғашқы қола дәуірінде темірді пайдалану жоғарғы сатыға жеткен деген тұжырым жасалған. Бұл тұжырымды толық дәлелдейтін қола дәуірінің ескерткіштері

Орталық Азияның барлық жерінен табылды. Соған қарағанда, бұл аймақтың тұрғындарының мәдениеті жер шарындағы көптеген тұрғындарының мәдени даму деңгейінен кем болмағаны, кейбір жағдайда алда болғаны байқалады.

Енді Орталық Азия түркілерінің бастарынан құл иеленушілік қоғамды өткергендігін дәлелдейтін археологиялық деректерге тоқталайық.

Б.з.б. VII–IV ғғ. Орталық Азияның оңтүстік, оңтүстік-батыс аймақтарындағы тұрғындардың арасында экономикалық даму пайда болып, олар қосымша күшті қажет етіп, алғашқы қоғамнан құлшылық қоғамға өте бастады. Әсіресе, Орталық Азияның оңтүстік-батыс жақтарында диханшылықтың алға өрлеу қарқыны күшейе түсті. Қолдан суару арқылы егілетін диқаншылықтың көлемін кеңейту үшін, ірі-ірі су жүйелерін қазуға рулық қоғамның күші жетпеді. Шөл-шөлейттік аймақтарда малдарды кең көлемде өсіруде қосымша күш қажет болды. Сондықтан Орталық Азияның оңтүстік, оңтүстік-батыстарында құлдық қоғам орнады. Бұндай өзгеріс түркілердің эволюциялық даму заңдылығынан келіп шыққан.

Орталық Азияның бұл аймақтары ежелден Тұран ойпаты, Тұран елі, яғни түркілердің кір жуып, кіндік кескен жері. Оның солтүстік және шығыс бөлігі осы күнгі Қазақстан Республикасына қарайды. Олай болса, түркілердің бірі болған қазақ халқы да бастарынан құл иеленушілік қоғамды өтпей, бірден феодализм қоғамына өтті деудің қисыны келмейді.

Бұл келтірілген үзінді ертедегі Қазақстанның жерін мекендеген халықтар, яғни түркілер құл иеленушілік формацияны бастарынан өткермей, олардың арасында үй құлдары болғанын баяндайды.

Бүгінгі таңда бұл пікірді қайта қарауға тиістіміз. Өйткені ертедегі құлшылық қоғамы Амудария мен Сырдарияның алқаптарында, яғни Тұран елінде болғандығын археологиялық зерттеулер дәлелдесе, бұл аймақтың үлкен бір бөлігі Қазақстанға қарайды. Б.з.б. I мыңыншы жылдарда Амудариядан сағасын алатын ірі-ірі су жүйелері мен бекіністер құлдардың күшімен іске асырылған. Ақчадария бойында отырықшылықтың орталығы болған ірі бекіністерден Қызыл-қала, Жанбас-қалалар сияқты антикалық дәуірдің мәдени орталықтары ашылды [12]. Тұран ойпатындағы антикалық түркілер Амудария мен Сырдарияның алқаптарына үлкенді-кішілі су жүйелерін тартып, Тигр, Евфрат, Нил өзендерінің суларын жергілікті диқандар егіске қалай пайдаланса, Тұран елінің тұрғындары да сондай тәсілмен егіншілікпен айналысқан. Өзендерінің суы бармайтын жерлеріне кәрез (жер

асты суынан) шығырды пайдаланған. Ондай кәрез шығырлардың классикалық түрі Түрікменстанда және басқа аймақтарда сақталған. Керек десеніз, экспедиция кезінде Қызылорда облысынан, Түркістан қаласының төңірегінен, Қаратау атырабынан кәрездің қалдықтарын кездестірдік.

Б.з.б. II – б.з. V ғғ. ертедегі сақтардың ұрпақтары Амудария мен Сырдария алқаптарында Қаңлы, Ферғана, Тохаристан құл иеленушілік мемлекеттерін құрып, б.з. I–IV ғғ. Кушан империясы, б.з. V–VI ғғ. Эфталит мемлекеті өмір сүрген. XX ғ. осы аттары аталған құл иеленушілік мемлекеттерінің жайлаған жерлерінде кең көлемде археологиялық зерттеулер жүргізілді және өте бай деректер топталды. Енді сол жаңалықтарға көңіл аударып, осы құл иеленушілік мемлекеттерге қысқаша тоқталайық.

Қаңлы мемлекеті. Б.з.б. II ғ. Қытай деректері бойынша, Қаңлы құл иеленушілік мемлекетіне Амударияның солтүстігіндегі жерлер бағынған: Бұхара, Шахрисябз, Кушан (Қатта-қорған төңірегі), Ташкент өңірі, Хорезмнің солтүстік бөлігі, Көне Үргеніш [13].

Белгілі шығыстанушы, профессор Әбдуәли Қайдар «Қаңлы» атты монографиясын 2004 жылы баспадан шығарды [14]. Қаңлы тайпасының шығу тарихына назар аудармаған бірде-бір шығыстанушы ғалым жоқ шығар. Олардың кейбіреулері тайпаның этнониміне, шығу тегіне, тарихына тоқталғанмен, бірде-біреуінде қаңлы тайпасы туралы мұндай бай деректер кездеспейді. Сондықтан Ә. Қайдардың бұл кітабының қаңлы туралы жазылған құнды еңбек екенін еске алып, ол туралы «Қаңлы тарихына қатысты еңбек» – деген пікір жазған едім. Онда қаңлылардың тарихы туралы айтылады.

Ресей отары болмастан бұрын, қазақтар дербес ел кезінде, халқымыз өзінің шығу тарихын білуге айрықша көңіл бөліп, өздерінің тарихи шежірелерін жазған және кейінгі ұрпақтарға мұра етіп қалдырып отырған. Оның айғағы – кітапханаларда том-том болып жиналып жатқан дүниелер. Мысалы, М.Х. Дулатидың «Тарих-и-Рашиди», Қадырғали Жалайыридің «Жәмиғ-ат-тауарих» жылнамалары, Ш. Уәлихановтың «Ұлы жүз шежіресі», М. Шорманұлының, А. Ниязовтың, Ә. Бөжейұлының, Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шежірелері. 1911 жылы Шәкәрім Құдайбергелінің «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» Орынбордан басылып шықты. Осылай өз халқының тарихи шежіресін жазу ерте заманнан әдетке айналып кеткен қасиеттердің бірі. Ол шежірелер – қазақ халқының рухани байлығы.

Ресейге бағынышты болғаннан кейін, әсіресе Кеңес өкіметі кезінде халық шежіресін оқып-білуге тыйым салынды. Рудың,

тайпаның тарихи шежіресін зерттеу былай тұрсын, бұлар туралы өзара сөйлесу де күнделікті салттан шыға бастады. Шыққан тегін сұрасқан адамды «рушыл», «жікшіл адам» деген ұғым қалыптасты. Бұл ұғым жастарды тегін білуден айырды. Кеңес өкіметі кезінде туған ұрпақтардың көпшілігі жеті атасын білмей өсті, білуге де қызықпады. Бара-бара жастар жеті атадан асып үйленетін дәстүрден айырылып, халқымыздың сапасын төмендетіп жіберді. Бұл қазақты полигамиялық үйлену салтына дейін жеткізуі мүмкін.

Ә. Қайдар қаңлы тайпасы туралы жазған монографиясында «қаңлы» этнонимінің төркінін, шығу тегін, мән-мағынасын, қолдану аясын, нұсқаларын жеке-жеке айқындап, оларды былайша талдаған: «Сүйген құлдың аты көп дегендей, қаңлы тайпасының 47-ден астам туынды варианттары бар екен. Оларға баспа-бас тоқталып, қаңлы атауы және оның көптеген (40-тан астам) түбірлес, туынды варианттары – «өзен-су» мағынасындағы бір буынды «қаң» тұлғалы гидронимдік апеллятив негізінде пайда болған, «өзен адамдары», «өзен-су бойында жасайтын тайпа», «өзенді, сулы-нулы өлкеде өскен ел» деген мағынада қалыптасқан этноним және этнотопоним».

Автордың бұл көзқарасын, қаңлы тайпасының туынды этнонимдерін жан-жақты талдауының нәтижесінде туындаған ғылыми пікірін қолдаймыз. М. Қашқаридың айтуы бойынша, Қаңлы (қаңқа) – патшалықтың аты. Оның осы атауымен аталған мемлекетіне кірген тайпалар, халықтар жалпы қаңлы атымен аталған. Олар жергілікті сақ тайпаларынан өрбіген ұрпақтар болып, Амудария мен Сырдария өңірлерін мекендеген және құл иеленушілік мемлекетін құрған. Ә. Қайдар осы еңбегінде қаңлылар туралы қытай деректерін келтіреді. «Ал, қаңлылар болса, өркөкірек, айлакер, күні бүгінге дейін біздің (Қытай. – У.Ш.) елшілерімізбен амандаспай, тілдеспей қашықтап жүр. Қытай жіберген елшілер болса, бұларды үйсін сияқты елдерден барған елшілердің аяқ жағына отырғызыпты, хандармен игі-жақсылары тамақтанып болғаннан кейін ғана Қытай елшілеріне дастарқан жайыпты. Сөйтіп, біле тұра біздің елшілерге құрмет көрсетпепті».

Кезектегі екі тарауда «Қаңлы мемлекетіне» тиісті мәселелер археологиялық, тарихи, лингвистикалық, фольклорлық деректердің негізінде қаралған. Еуропалықтардың «Түркі әлемінің ежелгі Отаны – Орталық Азияда «құлдық қоғам» үстемдік етпеген» деген шындыққа жатпайтын көзқарасы осы күнге дейін өзгерген жоқ. Кейінгі кездегі археологиялық, тарихи және әдеби, тіл, т.б. ғылымдардың қол жеткізген өте бай деректері антикалық

заманда Орталық Азияда құлдық қоғамның болғанын дәлелдейді. Оның алғашқыларын құрған қаңлылар екенін автор жан-жақты айқындай түседі. Тарихтан белгілі, б.з.б. II – б.з. VI ғасырларында Тұран елінде Қаңлы, Ферғана, Тохаристан, Кушан империясы және Эфталит құл иеленушілік мемлекеттері болған, олардың негізін салушы – қаңлылар. Б.з.б. II ғасырдағы қытай деректері бойынша, қаңлы құл иеленушілік мемлекетіне Амудария мен Сырдарияның өңірлеріндегі жерлер қарағаны айтылған: Бұхара, Шахрисябз, Кушан (Қатта-қорған төңірегі), Ташкент өңірі, Хорезм өлкесі, Көне Үргеніш қаласы.

Қаңлы мемлекетінің тарихына тиісті деректердің ішінде алғашқы қытай жылнамалары мен деректерін кең пайдаланып, автор қаңлы мемлекетінің құрылымына, басқару жүйесіне, қоғамдық-саяси жағдайына, мәдениетіне, қаңлылардың тараған аймақтарына тоқталған. «Қангюи мемлекеті – түркі әлеміндегі ең көне мемлекеттердің бірі. Хүн мемлекеті, Үйсін және Қангюи мемлекеттері – бір заманда қатар жасап, дәуірлеген мемлекеттер» екенін тарихи деректермен дәлелдеген. Солардың бірі, көп жылдар бойы Амудария мен Сырдария өңірлерін кешенді зерттеген академик С.П. Толстовтың ұйымдастырған және басқарған Хорезм археологиялық-этнологиялық экспедициясының өте бай деректерінен де көп мәліметтер келтірген. Автор тіл маманы болғандықтан, қаңлы тілі мен жазуына, рухани мәдениетіне ерекше мән берген.

Орталық Азияда антикалық заманда құрылған алғашқы құл иеленуші Қаңлы мемлекеті болғанын, оның өркениетті мәдениеттің, заттық және рухани мәдениеттің іргетасын қалағанын, сондай-ақ түркі өркениетінің негізін құрушылардың бірі болғанын ғылыми дәйектілікпен дәлелдеген. Қаңлы мемлекетінің өркениеті, мәдениеті С.П. Толстовтың «Древний Хорезм» (1948), «По следам древнехорезмской цивилизации» (1948), «По древним дельтам Окса и Яксарта» (1962) монографияларында да жазылған. Осы екі ұлы өзеннің алқабы қаңлы тайпасының (халқының) отаны болғаны «Қаңлы» кітабында ашық айтылады, бұл тарихи деректерге тура келеді. «Самархан (Қаңжүй хандығы, яғни Қаңлы мемлекеті) хандығының қыстық астанасы (бұрын Люениди еді) Битян қаласы болды...» Осы мәліметтің шындығы – қазір де қаңлы руының шоғырланған аймағы Амударияның және Сырдарияның орта ағыстары екендігінде.

III–VII тарауларда қаңлы тайпасының әлем түркілерінің арасына таралуы жан-жақты талданған. Олардың басым көпшілігі ұлы екі өзеннің алқаптарындағы қазақ, өзбек, түрікмен, қарақалпақ, қырғыз және басқа түркі халықтарының арасында

көбірек кездесетіні айтылған. Қаңлылардың барша түркілердің арасына кең тарағаны туралы халық аузында осы күнге дейін сақталып келе жатқан «Қарға тамырлы қазақ» атты мақалды келтіріп, автор оны былайша түсіндіреді: «Ол сөздің мәні де барша қазаққа түсінікті, ол о баста: топ-топ болып ұшып жүретін қарғалар тәрізді, біріне-бірі өте ұқсас, түр-түсі, бет-пішінімен оларды бірден айыра қою қиын болғандығына байланысты туындап, бара-бара қазақтың алыстан, жеті атаның ар жағынан қыз беріп, қыз алысуын, құдандалықтың мың жылға созылып, сүйек жаңартып тұруынан қалыптасқан туыстық ілік-шатыстығына байланысты болса керек. Ол қалың қарғадай қаулап өсуді де аңғартатын сияқты: «сұраса келе, қойнындағы қатыны қарын бөле шығыпты» дейтіні содан».

«Қарға тамырлы қазақ» деген мақал қазақ халқының арасына кең таралған. Біздіңше, бұл сөздің мәнін Ә. Қайдар дұрыс бере алмаған. Автор айтқандай, «қойнындағы қатыны қарын бөле шығыпты» – деп мәнін өзгертіп жіберген. Ежелден қазақта жақын адамға үйленбеді өте қатты сақтаған. Қазақтар: «біздер қарға тамырлы қазақпыз ғой, сұраса келе қарын бөле болып шығамыз» деп айтатын, яғни олар өзара сұраса келе туысқан болып шығады. Олардың туыстығының алыстығы бөле болып келеді, яғни екі туысқан әйелдің балалары бір-біріне «бөле» деп аталады. Осындай туыстықты білу үшін осы мақалды қолданады. Мұндай бауырлық айқыш-ұйқыш бір-бірімен байланысып жатқан қарғаның тамырлары сияқты. Қазақтар жан-жануарлардың анатомиясын өте жетік білген. Қарғаның тамырлары бір-бірімен шиеленісіп жатады. Міне, осыны мысалға алып, қазақтың шиеленіскен туыстығын білдірген. Бұл мақалды қаңлы тайпасының барлық түркілердің арасына таралуына және көрші түркі емес халықтардың іштеріне енуіне қолданудың реті келіңкіремейтін сияқты.

Біздіңше, қаңлылардың осынша көп тарауының себебін тарихи-әлеуметтік және саяси жақтан қараған жөн. Ә. Қайдар ҚСЭ-дегі «Қаңлы» атты мақаласында: «Халық арасында сақталған» «Кәделі елде қаңлы бар, қаңлыдан хан сайла», «Қаңлы тұрғанда басқа хан болмайды» деген қанатты сөздер, сайып келгенде, қаңлы тайпасының осылайша кеңінен тарап, мұрагерлік, аталық дәстүрге ие болғандығын көрсетеді» деген пікір де айтқан болатын. Бұл жерде автор қаңлы тайпасының осынша көп таралуының себептерін айқындауда шындыққа біршама жақын келгенін байқауға болады. Түркілердің тарихында, антикалық дәуірде Амудария мен Сырдарияның алқаптарын түгелімен иеленіп, отырықшы мәдениеттің іргетасын қалап, құл иеленуші мемлекет құрған, өркениетке ерте жеткен көптеген тайпаларды

кол астына біріктірген де – қаңлы тайпасы. Олардың арасында осы қос өзенді мекендеген оғұз тайпалары да болған. Қос өзен бойындағы аттары аталған құл иеленуші мемлекеттерін билеген. Нәтижесінде қаңлы бірлестігінің арасынан ел билейтін, дарынды, ержүрек, батыл азаматтар шыққан. М. Қашқари: «Қыпшақ тайпасының жақсы-жайсаң ұлықтары қаңлылар еді» дегенді тегін айтпаған. Қытай деректерінде қаңлыларға жоғары баға бергенін әлгінде айттық. Солардың тағы бірі: «Тек қаңлы елі ғана бізге оң қабақ танытпай отырғаны анық. Ал, біз болсақ, хұн қағанының (қаңлы патшасының) қол астында тұрғандай мәміле жасап отырғандай болып көрінудеміз» деген де дерек бар.

Осы деректерге қарағанда, қаңлы бірлестігіне кірген тайпалардан елдерді басқара алатын, оны қорғаудың тәсілдерін жетік білетін жайсаң ұлдары шыққанын байқаймыз. Сондықтан да түркілердің арасында ел басқарушыларды, хандарды қаңлы бірлестігінен сайлау дәстүрге айналған. Амудария мен Сырдария, олардың атыраптары қаңлылардың ежелгі мекені болғанымен, олардың ішінен шыққан жайсаң азаматтары барлық түркілердің арасына барып, ел билеген. Сол жерде өзінің ұрпақтарын қаңлы руы бойынша санаған. Сондықтан да қаңлылар барлық түркі әлеміне, басқа көрші елдерге де осындай себеппен барған. Ә. Қайдар өзінің монографиясында түркілердің бәрінің де арасында қаңлылардың болғанын дәйекті түрде көрсеткен. Бірақ автор «қаңлылар әрбір түркілердің арасына бөлшектеніп көшіп барған» деген пікірге келеді. Біздіңше, олай болмаған. Олар өздерінің ежелгі Отанында отырған. Олардың ішінен белгілі ел билеушілер басқа руларға, тайпаларға барған. Қаңлылар өздерін барған жерінде этнонимі бойынша атап отырған. Қаңлылардан хан және тағы басқа басшыларды сайлау дәстүрі Шыңғыс хан империясын құрғанға дейін сақталып келген. Енді, қаңлылардың орнына хандарды Шыңғыс ханның әулетінен сайлайтын дәстүр түркілердің арасында кейінге дейін сақталған.

Монографияның соңғы тарауында қаңлы тайпасының адамзат өркениетіне, түркі әлеміне және қазақ болмысына қосқан үлесін бай, дәйекті деректермен қарастырған. Келтірілген мәліметтерге қарағанда, қаңлы бірлестігі түркі тарихына да айтарлықтай үлес қосқанын байқау қиын емес.

Қазақстан тарихында: «Қаңлылардың этникалық мәселелерін шешу мүмкін емес» [15] – делінген. Солай болса да, көптеген шығыстанушылар «қаңлы» сөзін әртүрлі айтып және жазып та жүр. Ю. Зуев бұл сөздің «Каменное царство расположено на реке Яоша (Яксарт). Главный город в окрестности более 10 ли... Чач – это прежнее государство Канцзюй» – деп осы күнгі Ташкент-

пен байланыстырады. Бұл пікірдің қисыны келіңкіремейді. Қаңлылардың қалалары көп болғанымен, мемлекетті «тастан соғылған қалалардың» атымен атауының шындықтан алшақтау екені байқалады.

«Қаңлы» сөзінің семантикасы әлі анықталмағандықтан, ол орыс, қазақ тілдерінде әртүрлі жазылып келе жатыр. Қазақстан тарихында (1996 ж.) бұл сөз «кангюлер» деп, орыс транскрипциясында жазылса, ал Ю. Зуевтың (2002 ж.) монографиясында «канцзюй» деп алынған. Бұл сөздің семантикасы туралы: «Для них Канка, Канг – это страна и город в Туране, под которым подразумевались территории не только от Каспийского моря до Центрального Казахстана, но и значительно дальше на Восток, иногда даже до территории Внутренней Монголии» [16] – делінеді. Сондықтан әлі де «қаңлы» сөзінің семантикасын анықтай түсу керек. Қалай болса да, қазақ және т.б. түркі тілдес халықтар бұл сөзді «қаңлы» – деп келе жатыр.

М. Қашқаридың айтуы бойынша, «Қаңлы: қыпшақтардың ұлы адамдарының бірінің есімі» (3-т. Алматы, 1998. 506-б.). Оның осы атауымен аталатын мемлекетіне кірген тайпалар, халықтар жалпы қаңлы атымен аталған. Соған қарағанда, жергілікті сақ тайпаларынан өрбіген ұрпақтар Амудария мен Сырдария өңірлерін мекендеп, осы құл иеленушілік құрамын құрған. Олардың жайылған мекендері көп жерлерді алып жатса, тұрғындардың сандары да көп болған. Олар ертедегі ортағасырда бөлшектеніп, өздерінің ертеден келе жатқан аттарымен аталып кетсе де, басым көпшілігі қаңлы есімін сақтап қалған. Кейін, түркі халықтары бөлшектеніп шыққанда, қаңлылар олардың көпшілігінің құрамына кірген: өзбек, қазақ, қырғыз, башқұрт, қарақалпақтар және т.б. Бірақ қаңлылардың басым көпшілігі бұрынғы Қаңлы мемлекетіне кірген жерлерде көбірек сақталған. Б.з.б. 329 ж. әйгілі Ескендір Сырдария бойына жеткен. Қаңлы мемлекетінің негізгі этникалық құрамы сақ нәсілді түркі тілдес тайпалардан тұрған болуы керек. Қазіргі түркі халықтарының құрамына кірген қаңлылардың антропологиялық ерекшеліктеріне байланысты сары түсті, көздері көк, жақ сүйектері ойыңқылылары көбірек кездеседі. Өздерін басқарған патшаның атымен аталуы түркілерде ертеден қалыптасқан дәстүр. Мысалы: түркеш, қарлұқ, қарахан және Осман түріктері және т.б.

Қаңлылар ұлы күш болып, шығыс көршілері Қытайға күш көрсетіп отырған. Қытай жерінде қаңлы билеушілері өздерін тәуелсіз, тіпті батыл ұстаған, бұл жөнінде б.з.б. I ғ. аяғында Қытай деректерінде кангюй, керісінше (үйсінмен салыстырғанда), өркөкірек, батыл және біздің елшілеріміз алдында бас июге

ешбір көнбейді делінген [17]. Б.з.б. 47–46 жж. (Қытай. – У.Ш.) Ферғана-Қытай соғысының барысында, қаңлылардың араласуы ғана ферғаналықтарды астанасының қиратылуынан құтқарып қалды және ферғаналықтарға тиімді бітім жасауға жәрдемдесті [18]. Сондықтан да өздерінің тәуелсіздігін бекем ұстап, үш ғасырдай күшті құл иеленуші мемлекет болған және түркілердің мәдени өркениетінің негізін салған. Аттары аталған жерлер Амудария мен Сырдарияның алқаптарында және Орталық Азияның көпшілік жеріне орналасқанын байқаймыз. Қазірде де олардың көпшілігі ежелгі аттарымен аталады. Осы жерлерден археологтар қаңлылардың дәуіріне жататын Жанбас-қала, Қорғанша-қала, Базар-қала, Өнерлі-қала, Қойқырылған-қала және т.б. ескерткіштерді ашты [19]. Бұл қалалар – құлдардың күшімен салынған үлкен бекіністер. Мысалы, Қойқырылған-қала дөңгеленіп салынған, оның жалпы диаметрі 87,5 м, тоғыз мұнарасы бар. Оның қазіргі сақталған биіктігі 8 м [20]. Осы дәуірдің басқа да аттары аталған антикалық қалалары көлемдері жағынан Қойқырылған-қаладан кем емес. Олар жан-жақты зерттеліп, Хорезм археологиялық экспедициясының еңбектерінде жарық көрген. Осы археологиялық жазба деректерге қарағанда, қаңлылардың мәдениеті құл иеленушілік қоғамда дамыған. Оның дамыған кезеңдері б.з.б. IV–V ғғ. тура келді. Осы кезде, қаңлылар Ахеменидтердің қарауынан шығып, өз алдына мемлекет болып, жеке үстемдігін жалғастырды [21].

Б.з.б. II–I ғасырларда Қаңлы құл иеленушілік мемлекетінің экономикасы өрлеп, жақын және қашықтағы елдермен саяси байланыстары кеңейген. Оған қараған жерлерде көптеген көне және жаңадан тұрғызылған тұрақты мекендер мен қалалар болған. Оларда қолөнер кәсібі дамып, сауда орталықтарына айналған. Тұрғындардың негізгі кәсібі – қолдан суару арқылы жүргізілген диқаншылық ең жайып, үлкенді-кішілі су жүйелері салынған және олар жылма-жыл тазартылып, кеңейтіліп тұрған. Қаңлы мемлекетінің арнайы шығарылған ақшасы осы зерттелген қалалардан табылған.

Әдеби деректерде «қаңлы» сөзі сол атпен аталған мемлекетті басқарған патшаның аты болып, өзінің қол астындағы халықтар «қаңлымыз» – деп аталып кеткендігі жоғарыда айтылды. Қытай деректерінің бірі «Алғашқы хан династиясының тарихында: «Самархан (Қаңжүй хандығы, яғни Қаңлы мемлекеті) хандығының қыстық астанасы (бұрын Люениди еді. – ауд.)» Ю. Битян қаласы болды. Қытай астанасынан (Чаңаннен) 12300 шақырым шалғай. Тұтық қарауыл мекемесіне қарамайды. Люенидиден атпен 7 күн жол жүргенде ханның жаздық астанасы Фаннға жетеді.

Бұл жер Қытай астанасына 9104 шақырым келеді. Түтін саны – 120000, жан саны – 600000, әскері – 120000 (Бан Гудың «Батыс өңір және Үйсін мемлекеті» атты еңбегінде «әскері 20000 деп жазылған». – ауд.). Бұған қарағанда, Самархан хандығының халқы ұлы йүзілерден әлдеқайда көп. Шығысындағы «Тұтық қарауыл мекемесі» қарауына дейінгі аралығы 5550 шақырым. Халқының әдет-ғұрпы ұлы яушылармен ұқсас, шығыс жағы хұндардың басқаруында» [22].

Бұл келтірілген деректерге қарағанда, Қаңлы мемлекетіне көп жерлер қараған. Оның қысқы және жаздағы астаналарындағы халықтарының санына қарағанда, сол кездегі Қаңлы мемлекетінің халқы замандасы йүзілерден анағұрлым көп болғанға ұқсайды. Олардың этникалық жақындықтары және әдет-ғұрыптарының жақын екендігі байқалады. Қаңлы мемлекеті Ұлы Жібек жолындағы ірі экономикалық және мәдени орталық болған.

Ішкі және сыртқы қарсылықтардың нәтижесінде бұрынғы Қаңлы мемлекеті үстемдігін тоқтатып, оның орнына бірнеше кішігірім құл иеленушілік мемлекеттер пайда болған. Оның бірі – б.з.б. II ғ. ортасындағы Ферғана (Дайуан) тәуелсіз мемлекеті. Оның астанасы – Қасан қаласы. «Қытай астанасы Чананнен 12550 шақырым шалғай. Түтін саны – 60000, жан саны – 300000, әскері – 60000. Бір орынбасар ханы және бір хан көмекшісі бар. Жер жағдайы, ауа райы қолайлы» [23]. Елінің әдет-ғұрпы ұлы йүзілер мен персиялықтарға ұқсас. Соған қарағанда, бұл мемлекеттерде түрікмен аралас парсы тілдес халықтар да жасаған. Жергілікті түркілер бұл мемлекеттің негізгі этникалық құрамын құраған.

Қаңлы мемлекеті ішкі және сыртқы қарсылықтардың нәтижесінде құлап, оның орнына бірнеше кішігірім құл иеленушілік мемлекеттер пайда болды. Б.з.б. II ғ. ортасында Ферғана (Парқын) тәуелсіз мемлекеті пайда болған.

Ферғананың жер-жерінде жүзімнен шарап жасалады. Байлар қоймаларында он мың күптен (олсек) артық шарап сақтайды. Ол неше ондаған жылдар бойы сақталса да бұзылмайды. Құл елі шарапқа өте құмар. Бұл мемлекеттің жеріне Ферғана кеңістігі ғана емес, оған оның ырайындағы елдер де қарағанға ұқсайды. Тұрғындары негізінен отырықшылық өмір сүрген. Сол кездің өзінде 70-тен астам үлкенді-кішілі қалалары болған [24].

Қытайдың «Ханнамасына» қарағанда, Қаңлы мемлекетінің орнында бірнеше мемлекеттердің пайда болғаны айтылған: «Батыс елдерімен қарым-қатынас қытай патшасы У Дидан кезінде (б.з.б. 140–86 жж.) басталып, бара-бара дами түсті. Батыс мемлекеттері алғашында 36 делінсе (Метенің хатында 26 мемлекет деп

жаңылыс жазылса керек), кейін келе өз ішінен бөлшектеніп 50 шақты мемлекетке айналды (Ян Шигудың мәліметіне қарағанда, 55 мемлекет болған)» [25]. Осынша көп санды мемлекеттердің Орталық Азияда пайда болуы жалпы түркілердің майдаланып, бөлшектенуіне алып келген. Бұл процесс Қаңлы мемлекетінің тарихи сахнадан түсе бастаған кезеңіне тура келеді.

Қалаларда қолөнер кәсібі дамыған болса, ауылдарда диқаншылық және мал шаруашылығы ен жайған. Осы антикалық дәуірде Ферғана мемлекетінде асыл тұқымды жылқылар өсірген. Жылқыларынан қан тәрізді тер шығатыны тарихи деректерде айтылған. Қытайдың патшасы У (б.з.б. 140–86 жж.) Ферғанаға жылқыларды сатып алуға елші жіберген. Ферғаналықтар сұрағандарын орындау былай тұрсын, елшілердің дөрекілігі үшін оларды өлтіріп жіберген. Сонан кейін 4 жыл бойы Ферғана және Қытай мемлекеттерінің арасында соғыс болып, нәтижесінде келісімге келіп, ферғаналықтар Қытайға 3000 жылқы береді және Ферғана ханы Қытайға әр жылы екі тұлпар беріп тұруға келісім береді. Қытай елшілері еліне осы жерден жүзім мен жоңышқаның ұрығын алып қайтқан. Қытай патшасы У жылқы түлегіне, әсіресе, оның тұқымын асылдандыруға айрықша мән берген [26].

Тарихи деректерге қарағанда, антикалық заманның өзінде-ақ түркілер көрші елдерге, сондай-ақ Қытайға өркениет әкелген. «Осыдан, түрік халқы жасап, кемелдендірген қола өнеркәсібі Солтүстік Қытай арқылы Оңтүстік және Шығыс Қытайға жетіп, өркендегені аңғарылады. Сөйтіп, Қытай жерінде қытайлық қола өнеркәсібі дамып, өркендеді. Қытайда бір жаңа деректер табылып жатса да, өзгермейтін ақиқат осы болатын» [27]. Бұл пікірді жалғастырып, автор былай дейді: «үш аяқты ыдыстар мемлекеттің символы болған. Тоғыз ыдыс – тоғыз елдің белгісі. Осы үш аяқты әсем ыдыстар бұл жерден (антикадан. – У.Ш.) Шан династиясына, одан әрі Жу династиясының астанасына жөнелтілген. Міне, бұдан Алтайдың қола бұйымдары ішкі Қытай қалаларына қалай барғанын білуге болады». Б.з.б. 138 ж. Қытай императоры Ву-Ди Қаңлы және Ферғана мемлекеттеріне Чжан Цянь бастаған елшісін жібереді. Елші Ферғана мемлекетіне жетіп, ондағы егіншілікті көріп таң қалған. Бұл мемлекеттің таулы, шөлдік аймақтарында көшпенділердің де бар екенін айтқан. Ферғанадан Қытайға анар, қияр, інжір ағаштарын апарған. Ферғана мемлекеті арқылы Ұлы Жібек жолының өтуінің бұл елдерге қолайлы әсері де айтылған. Қытай елшісі Ферғана мемлекетінің әлеуметтік өмірі мен экономикасына тоқтала келіп, Ферғана мемлекетіндегі құлдық қатынас Қаңлы мемлекетіндегідей екенін айтқан [28].

Б.з.б. III ғ. Мете (Моде) барлық Солтүстік, Шығыс Азияны өз қол астында ұстаған.

Б.з.б. II ғасырдың екінші жартысында Амударияның жоғарғы ағысының екі жағында Тохаристан құл иеленушілік мемлекеті ұйымдасқан. Б.з.б. I ғасырдағы грек мағлұматтарына қарағанда, тохар тайпалары көпшілік болып, олар Амударияның солтүстігінен Сырдарияның төменіне дейінгі жерлерге тараған. Олай болса, бұл құл иеленушілік мемлекетінің солтүстігі осы күнгі Оңтүстік Қазақстан және Қызылорда облыстарының жерлерін де өзіне қамтыған [29].

Жоғарыдағы аты аталған Қытай елшісі Чжан Цянь б.з.б. 126 жылы Тохаристанда болған. Оған осы айтылған жерлер кірген. Тұрғындары тохар тайпасы екеніне, олардың арасында матриархат үстемдік ететініне көңіл бөлген. Ерлері әйелдерінің айтқанын іске асыратынын жазған. Тохаристан да Қаңлы, Ферғана мемлекеттері сияқты құл иеленушілік мемлекет екенін атап көрсеткен.

Амудария мен Сырдарияның алқаптарындағы Қаңлы мемлекетінен кейінгі ірі құл иеленуші мемлекет – Кушан империясы (I–IV ғғ.). Оған Амудария мен Сырдария және солтүстік-батыс Үндістанға дейінгі жерлер қараған. Бұрынғы Грек-бактриялық патшасының орнында жаңадан пайда болған Кушан империясы б.з.б. I ғасырда, б.з. 78 жылдарында дәуірлеп, солтүстікке және оңтүстікке басып алушылық саясатын жүргізді. Әсіресе, бұл империя Каншике патшаның тұсында өзінің жоғарғы сатысына шықты. Бұл кезде Кушан империясына Шығыс Түркістан, Хорезм, Үндістанның солтүстігі кіріп, Пишавар қаласын астанасына айналдырды. Кушан патшасы Қытайға қауіп туғызды. Каншике Шығыс Түркістанға 60 мың әскерін жіберді. Бірақ бұл жорық сәтсіз біткенімен, патшалығының соңында, яғни 105 ж. Каншике өзіне Хотанды, Қашқарды және Жаркенді қаратады [30].

Әлеуметтік-экономикалық жақтан Кушан империясы Каншике тұсында ұлы күшке ие болған, құл иеленушілік қатынастарының шыңына шыққан. Кушан империясында құл иеленушілік қоғамның дамуы оның экономикасына және құрылысына үлкен әсерін тигізді. Тұрақты мекендер мен қалалар үлкейді. Осы дәуірге жататын ірі қалаларды, бекіністерді, су жүйелерін археологтар ашты және зерттеді: С.П. Толстов басқарған Хорезм экспедициясы; Термезде, Ферғанада (М.Е. Массон); Самарқандта (В.А. Шишкин). Хорезм археологиялық экспедициясы Амудария, Сырдария бойларынан Кушан дәуірінің ірі мәдени орталықтарын ашты: Аяз-қала, Қырық-қыз, Базар-қала, Чермен-Яб, Топырақ-

кала және т.б. Осы кезде Ұлы Жібек жолы бойында үлкен саудамәдени орталықтары өсіп шыққан [31].

III ғасырда Кушан патшалығы құлап, оның орнына екі саяси орталық пайда болды: Үндістандағы Пишаварда және Соғдыда. V ғ. ортасында Кушан империясының жерінде Эфталит мемлекеті орнайды. С.П. Толстовтың пікірі бойынша, бұл мемлекеттің этникалық құрамы Арал өңірін ертеде жайлаған сақ-массагет тайпалары, түркі тілдес халықтар болса керек. V ғ. соңында өз үстемдігін Ауғанстанға, Солтүстік Үндістанға, Шығыс Түркістанға жүргізген Эфталит мемлекетінің халықтарының негізгі шаруашылығы егіншілік болған. Үлкенді-кішілі қалалары көп болған. Бұрынғы қалалар үлкейіп, олардың ішінде сарайлар, бекіністер салынған. Ұлы Жібек жолын эфталиттер бақылап отырған. Эфталит мемлекетінің ішінде феодалдық қатынастардың кеңірек орын ала бастағаны байқалады. Нәтижеде, VI ғ. ортасында Эфталит мемлекеті өзінің ішкі күйзелісінің нәтижесінде ыдырап, бөлшектеніп, оның орнына қайта феодалдық мемлекеттер пайда болды.

Жоғарыда қысқаша тоқталып өткен құл иеленушілік мемлекеттер Орталық Азияның оңтүстік, шығыс және батысында пайда болып, олардың негізгі орталығы Амудария мен Сырдарияның алқаптарында, яғни Тұран ойпатында шоғырланған. Бұл аймақтың табиғи-жағырафиялық ерекшелігіне байланысты, аборигендер қолдан суару арқылы егіншілікті дамытқан. Б.з.б. VII–VI ғғ. Тұран ойпатындағы тұрғындардың шаруашылығы көп санды құлдарының күшімен жүргізілген. Амудария мен Сырдариядан ірі-ірі су жүйелерін (каналдарын) қазуда темірден жасалған құралдарды кең көлемде пайдаланған. Осындай жаңа еңбек құралдарының қолданылуы су жүйелерін ұзақ уақыт пайдаланатын ірі су жүйелерін кең көлемде жүргізуге әкелген. Бұндай ірі су жүйелері құлдар күшімен дүниеге келген.

Сол кездегі соғыстарда жеңген жағы жеңілген жақтың әскерлерін тұтқынға алып, олардың есебінен құлдардың санын көбейтіп отырған. Осындай үлкен күштермен қазылған су жүйелерін Хорезм археологиялық экспедициясы Амудария мен Сырдария алқаптарынан тапты және оларды зерттеді. Осы экспедицияның берген деректерінен үзінді келтірейік. Б.з.б. IV ғ. – б.з. II ғ. өмір сүрген Қаңлы және Кушан құл иеленушілік мемлекеттері тұсында су жүйелерін қазуға айрықша көңіл бөлінген және бұл жұмысты қарқындықпен дамытқан. Осы кездерде Амудария мен Сырдарияның төменгі ағыстарында қолдан суару арқылы егілетін егістің көлемі 3,5-3,8 млн га болған. Олардың 1,3 млн гектары Амударияның төменінде болса, 2,2-2,5 млн гектары

Сырдарияның орта, төменгі ағысында орналасқан [32]. Қаңлы мен Кушан мемлекеттері кезінде диқаншылықтың Тұран өлкесінде осынша ен жайылуы құл иеленушілік қоғамның айтарлықтай жетістіктері екенін тілге тиек етуіміз керек. Егіншілікке қолдары жеткен халықтар қалалар, бекіністер, мәдени орталықтар салған. Олардың осындай тамаша еңбектерінің арқасында салынған су жүйелері, қалалар мен сарайлар, тұрақты қоныстар осы күнгі Қазақстан Республикасының жерінен кездеседі. Сондықтан да түркілер, соның бір бөлігі қазақтар құл иеленушілік қоғамды басынан өткермеді деген пікір ғылыми тұрғыдан шындыққа жатпайды. Оны жоғарыда келтірілген деректер дәлелдейді.

Орталық Азияның көпшілік жерін Қаңлы және Кушан құл иеленушілік мемлекеттері өз қарамақтарына алып, шөл-шөлейттік аймақтарда мекендеген түркілердің арасында үй құлдарын пайдаланушылық кең орын алғанын бекерге шығаруға болмайды. Әсіресе, бұл жағдай ұлы Хұн империясында кең өріс алған. Ежелден Қытайдың батыс көршісі болған хұндар қытайлықтардың батысқа қарай аяқтарын бастырмаған. Соған қарамастан, Қытай империясы хұндарға қарсы талай сұрапыл соғыстар жүргізіп, олар кей кездерде уақытша табысқа жеткен, кейін хұндар оларды өздерінің шекарасына дейін қуып отырған. Екі ортадағы ұзақ антикалық дәуірде болған соғыстарда жеңген жағы жеңілгендерін тұтқындап, оларды құлға айналдырып, елдеріндегі ауыр жұмыстарды атқаруға пайдаланған. Мұндай деректер жеткілікті. Тек, солардың кейбіреулерін мысал ретінде еске түсірейік. Б.з.б. 471–444 жж. Қытайдың патшасы Ли заманында тибеттердің басшысы Вүй Ванжиен тұтқынға түседі де, құлға айналады. Соған қарағанда, Орталық Азиядағы құлшылық Қытайға да жеткенін байқатады [33]. Тұман баласының өгей шешесінің қасарыса қарсыласуы салдарынан жасы үлкен ұлы Мау Түнді (Метені) йүзілерге кепілге береді. Сөйтіп, Мау Түн йүзілердің қолында кепілдікте тұрады [34]. Б.з.б. 119 ж. Хұн-Қытай соғысы болып, бұған қатысқан қытай армиясында 140000 ат болса, соғыс аяқталғанда 30000 аттар сақталған. Ол кезде әскерлердің санын аттардың мөлшерімен есептеген. Соған қарағанда, қытайлықтар 110 мың әскерін жоғалтқан. Жалпы 119 жылы соғыста Қытай жағы 10000-нан астам әскер және 100000-нан аса атынан айрылды [35]. Қытайлықтардың осынша жоғалтқан әскерінің тірі қалғандарын хұндар қара жұмысқа пайдаланған: бекіністер салдырған, таудан өтетін туннельдер қаздырған және т.б. істерді атқарған. Қытайлықтардың батысқа ұмтылуы кейінгі жылдарда да жиі-жиі қайталанып тұрған. Мысалы, б.з.б. 119–105 жж. қытайлар батысқа әскерлер жіберген.

Бұндай жорықтарының көпшілігі сәтсіз аяқталды, қытайлықтар батысқа ұмтылуын еш уақытта қойған емес. Бірақ олар тарихта өздерінің шекарасын түркілердің жері арқылы кеңейте алмай келе жатыр. Солай болса да, бұл пікірлерінен әлі де қайтқан жоқ. Бірақ бұл аймақ өте үлкен болғандықтан, барлық түркілер бірдей нақтылы құл иеленушілік қоғамды бастарынан өткерген деуге де болмайды. Олардың ішіндегі ежелден Амудария жағасындағы жоғарыда айтылған құл иеленушілік мемлекеттерінің халықтары мен отырықшы тайпалары бұл қоғамды түгел өткерсе, жартылай отырықшы және көшпенді түркілерінде үй құлшылығы басым болған. Орталық Азияның орталық, батыс-солтүстік және шығыс аймақтарында мал шаруашылығы басым болып, егіншілік қосалқы шаруашылық қызметін атқарып, ол қардың, жаңбырдың ылғалымен өсірілген. Сондықтан суармалы егіншілік аймақтарындағыдай көптеген құлдардың күшімен атқарылатын жұмыстар бұл аймақтарда азырақ болған.

Ортағасырда түркілер енші алысқанда, антикалық заманда өз алдына құл иеленушілік мемлекетті құрған қаңлылардың басым көпшілігі өздерінің бұрынғы мекені Тұран ойпатында қалған. Олай болса, Тұран түркілері құл иеленушілік қоғамды бастарынан өткеріп, антикалық заманның мәдениетінің негізін қалап, олардың ұрпақтары **түркі халықтарын** құруда өз үлестерін қосқанын естен шығаруға болмайды.

Орталық Азия халықтары басқа да, жер шарындағы миллиондаған халықтар сияқты, б.з. V ғ. феодализм қоғамына өтіп, оны мейлінше дамытқан. Бұл қоғамда алуан санды үлкенді-кішілі мемлекеттер өмір сүрді. Олардың құрамында бұрынғы құл иеленушілік қоғамдардың халықтары көпке дейін сақталып келді. Сондай-ақ XIX ғ. Орталық Азиядағы ірі 3 феодалдық хандықтың болғаны бәрімізге мәлім. Сол ғасырдың 60–70 жж. бұл хандықтарды Ресей империясы жаулап алып, бұл мемлекеттердегі ертедегі құлшылықты жоқ ету жөнінде әдейі заң қабылдады және оны мәңгі жойды. Мысалы, 1873 жылдың мамырында Ресей империясы Хиуа хандығын алып, осы жылдың 12 тамызында Хиуа хандығы мен Ресей арасында Гандемин шарты түзіліп, оның бір тарауында Хиуа хандығында құлшылықты жою жөнінде айтылған: «Хивинский хан на вечные времена уничтожает рабство в своей стране» [36]. Сонымен, Орталық Азияда ең соңғы рет Хиуа хандығында 1873 ж. құлшылықтың қалдығы жоғарыдағы аталған шарт бойынша мәңгі жойылған. Бұның өзі арадан бірнеше ғасырлар өтсе де, феодализм қоғамында оның қалдықтары көп жылдарға дейін сақталып келгенін байқатады. Солай болса да, адам баласының тарихи эволюциялық даму жо-

лында құл иеленушілік қоғам анағұрлым алға өрлеушілікке алып келген. Ірі құл иеленушілер құлдардың күшімен экономикалық, басқару орындарының және мәдениеттің орталықтары болған қалаларды, бекіністерді салғанын көреміз. Орталық Азияның әсіресе оңтүстік, оңтүстік-батысында тұрақты қолдан суару арқылы өсірілетін егіншілік-диқаншылық мейлінше дамыған. Оның осынша алға ілгерілеуіне құлдардың күшімен қазылған ірі су жүйелері Амудария мен Сырдария алқаптарынан кең көлемде қазылғанына, оларды археология мамандарының қалай зерттегеніне жоғарыда қысқаша тоқталдық. Осынша еңбек етіп, отырықшы өркениеттің негізін салған антикалық дәуірдегі түркілердің бабалары кейінгі ұрпақтарға өмірлерінің мол тарихи тәжірибесін қалдырған. Олардың кейінгі ұрпақтарға қалдырған мұрасын феодализм кезінде де кең пайдаланып, ертеден іргетасын қалаған отырықшы өркениетті түркілер дамытқан. Бұрынғы салынған қалалар мен бекіністер үлкейген. Олар отырықшы өркениеттің орталығына айналған. Олардың табысты дамуына үстерінен өткен Ұлы Жібек жолы да қолайлы ықпалын тигізіп, шығыс пен батыстың өркениеттерін байланыстырған. Ертеден қалыптасып қалған халықтардың саяси, экономикалық және мәдени байланыстарының тәжірибесі қазіргі дербес ел болуда маңызы бар екені баршаға мәлім. Сондықтан да Ұлы Жібек жолының тарихын зерттеп білу бүгінде өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

7.2. Түркілер өркениеті

Өркениет (цивилизация) – қоғамның саяси және заттай әрі рухани мәдениетінің даму дәрежесін белгілейтін ұғым. Ол адам баласының басынан өткерген эволюциялық жолмен ілгерілеуін, дамуын суреттейді. Жер шарын мекендеген халықтардың барлығы дерлік эволюциялық жолмен дамып келе жатыр. 2005 жылдың басында жер жүзіндегі адам саны 6 миллиардқа жетті. Ертедегі халықтар өздерінің мекендеген табиғи-жағырапиялық жер жағдайына және бастарынан өткерген тарихи оқиғаларға байланысты бір деңгейде дамымаған. Кейбір халықтар алға ілгерілеп, өркениеттік деңгейге жетсе, қалғандары баяу дамыған. Бұндай табиғи құбылыстарды ертедегі адамзаттың тарихынан ақ кездестіреміз. Жерорта теңізінде ежелгі Рим мемлекеті пайда болып, біздің жыл санауымыз бойынша 200 жылға дейін Рим империясы өмір сүріп, Батыс Еуропаға, Балқан түбегіне, Солтүстік Африка мен Алдыңғы Азияға өзінің үстемдігін жүргізген және көне Қытай мен Үнді өркениетімен байланыста болған. Рим, грек

антикалық өркениеті қарауындағы және алыстағы көршілеріне де әсерін тигізгеніне бағзы тарих куә [37].

Бұл тоқталған өркениет ортағасырда да өз жалғасын тапқан. Тарихтың осы кезеңінде үш ұлы өркениет дәуірлеген: Еуропа, Ислам және Қытай. 1100 және 1350 жылдары Батыс Еуропа халықтары феодализм қоғамында жасап, мемлекеттердің басты күштері құдіретті аристократтар мен кедей шаруалар (диқандар) болған. Олардың қолдарындағы күшті құрал христиан шіркеулері, діни адамдары болып, феодализм қоғамын қуаттандыруда айрықша қызмет атқарған. Феодализм қоғамындағы өмір осы діни көзқараспен қаралған. Еуропаның феодалдық мемлекеттері көрші елдерге өздерінің заттай және рухани мәдениеттерінің жетістіктері арқылы әсерін тигізген.

979–1126 жылдары Сун дәуірінде Шығыс Азияда қарқындап дамыған Қытай өркениеті қалыптасқан. Өзінің қарқынды дамуы арқылы қытайлықтар жақын және алыстағы көршілеріне үлгілі әсерін тигізген. Кітапты басып шығару тәсілдерін тауып, кітаптар баспаханаларда басылу дәрежесіне жеткен. Мылтықтың дәрісін (порох) және қағаз ақшаны шығарған. Бұл жаңалықтар Ұлы Жібек жолы арқылы әлемге, сондай-ақ еуропалықтарға таралған. Қытайдың жібек кездемесі, шыны ыдыстары (фарфор) және тоқыма құралдары сияқты заттары кең көлемде тарқаған. Ежелгі уақытта келіп шыққан Қытай жібегінің атымен шығыс пен батысты жалғастырған Ұлы Жібек жолы б.з.б. II ғасырда дүниеге келіп, ол Орталық Азияның қалаларының үстімен жүрген [38].

Ежелгі және ортағасырлардағы Орталық Азия түркілерінің қоғамдағы, жалпы мәдениеттегі жетістіктері көрші елдермен, соның ішінде Алдыңғы Азия халықтарымен тығыз байланыста дамыған. Ислам өркениетінің өрлеуіне араб, парсы халықтарымен бірге түркілер де атсалысты. Бұл өркениеттің дамуы ислам дінінің келуімен тікелей байланысты.

Бұл дін қысқа уақыт ішінде (1100–1350 жж.) Испанияның оңтүстігінен Қытайға дейінгі мекендеген көп ұлтты халықтардың мемлекеттік дініне айналды. Ертеден буддизм мен христиан діндерінің ықпалында болғандығына қарамастан, ол діндерден бас тартып, VIII ғ. басында түркілер ислам дінін қабылдап, оны мемлекеттік дінге айналдырды. Енді ежелгі бабаларымыз хұндар (гүндер) Орталық Азия арқылы шығыс елдерге тараған буддизмге қалай қарағаны туралы мәселеге келейік. Білге қағанның (725 ж.) Тоныкөк (Тонюкук) ақылшысынан буддизмді түркілерге қабылдатсақ қайтеді деп сұрағаны туралы үзіндіге көңіл аударайық: «Білгенің тағы бір ойы Таоист пұттарын жасап, түріктердің ішінде буддизмді тарату болатын. Бірақ бұған Тоныкөк

қарсы шығып, буддизмнің адам бойындағы басшылықты және билік сезімдерін әлсірететінін, күш пен соғысу жолының бұдан келмейтінін, егер түрік халқы өмір сүрсін десең, осы дін мен ұттарды мемлекетке кіргізбеу керек деген» [39].

Келтірілген үзіндіден, Көктүрік мемлекетінің ақылгөйі Тоныкөктің елбасының буддизм дінін қабылдау туралы айтқан пікіріне қарсы тұрып, буддизмнің түркі халқының адамгершілігіне, жаратылысына тура келмейтінін дәлелдеп, оны мемлекеттік дінге айналдырудың қажеті жоқ екенін баяндағанын көреміз. Оны ақылды елбасшысы Білге қаған мақұлдаған. Сөйтіп, ислам діні келгенше көктүріктер бұрынғыша тәңірге, көп дінге сенушілігін өзгертпеген.

Ислам өркениеті, жоғарыда аттары аталған өркениеттер сияқты, өзінің негізін ежелгі заманнан алады. Ислам діні түркілердің эволюциялық дамуына өзінің қолайлы әсерін тигізген. Орталық Азияның автохтондық перзенті – түркі. Оның даму жолы көрші елдермен, соның ішінде Батыс көршісі Алдыңғы Азия халықтарымен тығыз байланысты болған. Түркілердің ертедегі және орта ғасырдағы тарихи формацияларды өздерінің басынан өткергенін тарихи, археологиялық және т.б. ғылымдардың деректері дәлелдейді [40].

Орталық Азия жерінен тас, қола және темір дәуірлерінің ескерткіштері кең көлемде ашылды. Енді сол бай мағлұматтарға сүйеніп, түркілердің бастарынан өткерген тарихи кезеңдеріне шолу жасайық.

Жер шарындағы үлкенді-кішілі халықтар алғашқы қоғамды бастарынан өткергені баршаға мәлім. Онан кейінгі құл иеленушілік қоғамдық формацияны түркілер «секіріп өтіп, бірден феодализмге барды» деген жалған пікір осы күнге дейін үстемдік етуде. Қазақ совет энциклопедиясында: «Қазақстанның ежелгі халқы дамудың құл иелену сатысына соқпай өтті. Мұнда көптеген ғасырлар бойы патриархалдық үй құлдығы болғанымен, ол қоғамдық-экономикалық формация дәрежесіне көтеріле алмады» [41] делінген. Кеңес өкіметі жылдарында жарық көрген «Қазақ ССР тарихы» бес томдығының 1996 ж. «Қазақстан тарихы» атты бірінші томында осы пікір қайталанған. Қазіргі еліміздің тарихын оқитындардың көпшілігінде осындай түсінікке сенетіндер әлі де бар. Бұл концепция шындыққа келмейді. Оны жиналған деректерге негіздеп қайта қарайтын уақыт жетті.

С.П. Толстов басқарған кешенді Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының атқарған қыруар зерттеу жұмыстарына келейік. Бұл экспедиция Амудария мен Сырдарияның орта ағысынан төменгі жерлердегі ежелгі,

антикалық және ортағасырлық түркілердің ескерткіштерін жарым ғасырдан артығырақ уақыт жан-жақты зерттеп, жоғарыдағы ғұламалардың өсиетін орындауда айтарлықтай зерттеу жұмыстарын жүргізді. Жиналған өте бай деректер жеке-жеке монографиялар мен экспедицияның еңбектері болып жарық көрді, мысалы: «Древний Хорезм» (1948); «По следам древнехорезмской цивилизации» (1948); «По древним местам Окса и Яксарта» (1962) және т.б.

Осы еңбектердің нәтижесінде ертедегі түркілердің тарихы қайта қаралып, Амудария мен Сырдария, яғни Тұран өлкесінде антикалық заманда ежелгі мемлекеттердің болғаны дәлелденді. Б.з.б. II – б.з. V ғасырларында ертедегі сақтардың ұрпақтарының Амудария мен Сырдария алқаптарында Қаңлы, Ферғана, Тохаристан мемлекеттері өмір сүрген. Б.з. I–IV ғасырларында Кушан империясы, б.з. V–VI ғғ. Эфталит мемлекеті дәурендеген. Қаңлы мемлекетінің бас астанасы Самарқанд қаласы болған [42]. Орталық Азия түркілерінің ежелгі қоғамда жасағаны туралы автордың арнайы мақаласы жарық көрді [43]. Бұл мәселе осы тарауда кеңірек айтылған.

Аттары аталған мемлекеттердің алғашқысы және түркі мемлекеттігін құруда қаңлылар ұлы күш болғанға ұқсайды. Қаңлы мемлекетіне көп жерлер қарап, сол жерлерді мекендеген түркілер қаңлы деп аталған. Қаңлы – жиынтық этноним. Түркілер енші алысқан кезде, әр тайпаның, мемлекеттің басшылары қаңлы руынан сайланған. «Кәделі елде қаңлы бар, қаңлыдан хан сайла, қаңлы тұрғанда басқа хан болмайды» [44] деген қанатты сөздер ел арасында әлі күнге дейін сақталған. Б.з.б. I ғ. аяғында Қытай деректерінде: «Кангюи, керісінше (усунмен салыстырғанда) өркөкірек, батыл және біздің елшілеріміз алдында бас июге ешбір көнбейді. Онда наместниктен жіберілген чиновниктерді усундердің елшілерінен төмен отырғызады. Тамақты әуелі солардың князьдары мен ақсақалдарына, сонан соң барып наместниктің елшілеріне тартады» [45] делінген.

Бұл сөзді қытайлықтар тегін айтпаған. Олардың қаңлыларға берген мінездемесіне қарағанда, Қаңлы мемлекетінің басқару жүйелерінің қытайлықтардан анағұрлым жоғары болғанын байқауға болады. Олар қытай елшілеріне өздерінің жоғары екенін көрсетіп келген. Түркілердің заттай мәдениетін айтпағанда, олардың қоғамды басқару жүйелері, әлеуметтік қарым-қатынастары (институттары) жоғары дәрежеге жеткеніне қайран қалуға болатынын Л.Н. Гумилев айрықша атап өткен. Елді басқару тәртіптері, әскери өнерлері, елшілердің жұмыс атқару жүйелері, тәсілдері, қоғамдық идеологияның дамуы өркениетті

халықтардың бірінен де кем емес екенін көрсетеді. Түркілердің бұндай өркениеті антикалық заманда қалыптасып, тарихтың кейінгі кезеңдерінде алға өрлеуде болған.

Антикалық дәуірде Орталық Азия түркілері оңтүстігінде йүзілер, шығысында хұндар мемлекеттеріне бөлініп жасаған. Б.з.б. II ғасырда Хұн империясы құрылып, оны Тұман (Теоман) хан [46], оның мұрагері – баласы Мау Түн (Мете) [47] басқарған кезде Хұн империясы ұлы күшке айналған. Қытайдың батыс көршісі болған хұндар жиі-жиі оларға қарсы шабуыл жасаған. Одан қорғану үшін қытайлықтар батыс шекарасына Ұлы Қытай қорғанын сала бастаған. Чин династиясының императоры Шы Хуанди құрылысты аяқтаған: «Шы Хуанди билік басына шыққаннан кейін Ұлы Қытай қорғанын салып бітіруді тездетіп аяқтау үшін еңбек күшін де, қаржыны да аямай төкті. Оның ең негізгі мақсаты – солтүстіктен келетін шапқыншы тайпаларынан шекарасын қорғау, сол арқылы империясын аман сақтап қалу болатын» [48].

Осы келтірілген үзіндіге қарағанда, саяси, әскери жақтан хұндар Қытайға ерте заманнан-ақ ұлы күш екенін іс жүзінде көрсетіп отырған. Қытай императорының батысқа жасаған талай жорықтарын сәтсіз аяқтатқан. «Хұндардың мұрагерлері көктүріктер де қытайлықтарға осындай күшті соққы беріп, олардың шекарасын батыс көршілерінің есебінен кеңейтуге мұрша бермеген. «38 жасында Білге (қаған. – У.Х.) қыс кезінде қытайларды жаулап алды. 39 жасқа келгенде, көктемде татыбтар көктүріктерге басқыншылық жасайды. Төңкер тауында басшыларының 40000 әскерінің 30 мыңын Білге өлтірді. Сол кездерде аурудан қайтыс болған үлкен ұлы үшін өлтірілген басшы Қуға арнап Білге кесене тұрғыздырды... Білге қаған ит жылының оныншы айында 26 күні (25 қараша 735 ж.) қайтыс болды... Асына Қытайдың Лисін Тау генерал басшылығымен 500 адам келді» [49].

Хұндар мен түркілердің жүргізген ішкі, сыртқы саясаттары олардың ақыл-ойларының өте жоғары дәрежеде болып, түркі халқының Отаны – Орталық Азияны қорғап, жерін, халқын сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып, түркі өркениетінің жалауын жоғары көтергенін дәлелдейді.

Білге қаған түркі халқын қатты сүйген. Бұл жөнінде Қытай деректерінде де жазылған. Өзінің жазбаларында шығыста Қытайдың Шанг-Тунг даласына, ішкі Азияда Төкуз-ерсін (Қарашар) аймағына, солтүстікте Байырку жағасына (Аны өзені) және батыста Темір есікке (Сырдария өзенінің аймағында, Самарқанд-Баях жолы бойында) дейін сапар шеккенін еске салғаннан кейін,

былай деген: «Тәңірдің бұйрығы үшін халқымның көзінің көрмегені, құлағының естімегені үшін күннің шығысына, күннің батысына, күндізге, түнге жеткіздім. Алтынның сарысын, күмістің ағын, жібектің тазасын, аттың айғырын, нәжісінің қарасын, тиынның көгін түрік халқына енгіздім» [50].

Тарихи тұлғаның бұл қалдырған мұрасы оның өз халқын шексіз сүйгендігін, барлық өмірін сол үшін жұмсап, түркілердің бұрын қолдары жетпеген жеңістерге әкелгенін, Білге қағанның кемеңгер, ақылды қолбасшы тұлға екенін көрсетіп тұр. Ол небәрі 50 жасқа келіп, 735 жылы 25 қарашада өмірден өтті [51]. Сонан бері 1270 жыл өтсе де, оның атқарған ісін, жазып кеткен өсиетін кейінгі ұрпақтар шексіз құрметтейді және үйренеді. Сондықтан да 2001 жыл Күлтегін жазба ескерткішінің нұсқасы Астанадағы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия университетіне әкеліп қойылды және сол туралы халықаралық ғылыми конференция өткізілді. Білге қаған түркілерді біріктіріп, империя құрып, оны ұлы күшке айналдырғанын көтеріңкілік тұрғыдан халқына өсиет ретінде былайша білдірген: «Төбедегі аспан айналып түскенінше, жер ойылмайынша, ешкім түркі ұлтының мемлекеті мен салт-дәстүрін жоя алмайды» [52]. Адам өмірінде, сондай-ақ отбастарында да, мемлекеттерде де бірлік шешуші күш екенін бабаларымыз ертеден ұққан және соған сүйеніп ұлы істерді атқарған. Қазақ халқының күнделікті тұрмысында «Бірлік болмай, тірлік болмайды» атты қанатты сөз жиі қолданылады. Оның сағасы әріде жатқанын Білге қағанның айтқанынан ұғуға болады. Бірлік қазіргі егеменді Қазақстан Респубикасының дамуына да ауадай қажет.

Тарихи деректерге қарағанда, антикалық заманның өзінде-ақ түркілер көрші Қытайға өркениет әкелген: «Шалғайдағы Алтай мәдениеті «Иаңшау мәдениетінің» ортаңғы кезеңінен былай қарай өз ықпалын жүргізе бастағанын көреміз. Негізі, Қытайдың солтүстігінде қола мен мыс сияқты металдар өте аз еді... осыдан түркі халқы жасап, кемелдендірген қола өнеркәсібі Солтүстік Қытай арқылы Оңтүстік және Шығыс Қытайға жетіп, өркендегені аңғартылады. Сөйтіп, Қытай жерінде қытайлық қола өнеркәсібі дамып, өркендеді».

Бұл пікірді жалғастырып, автор: «Үш аяқты ыдыстар мемлекеттің символы болатын. Тоғыз ыдыс – тоғыз елдің белгісі. Осы үш аяқты әсем ыдыстар бұл жерден Шан династиясына, одан әрі Жу династиясының астанасына жөнелтілген. Мінеки, бұдан Алтайдың қола бұйымдары ішкі Қытай қалаларына қарай барғанын білуге болады. Қытайдың солтүстігінде қола рудасы

жоқ болатын. Сондықтан мұнда Алтайдың әшекей бұйымдарына еліктеп ешнәрсе жасалмайтын» [53] дейді.

Бахаддин Өгелдің бұл пікірін дәлелдейтін археологиялық деректер Қазақстан жерінен біршама табылды. Иманғали Тасмағамбетов өзінің «Ат жалындағы өркениет» атты сүбелі еңбегінде бұндай үш аяқты қазандардың суреттерін 53–55 беттерде беріп, олардың Алматы қаласының маңынан, Шығыс Қазақстаннан, Жетісу өңірінен табылған, б.з.б. V–III ғғ. жататын жәдігерлер екенін жазған [54]. Осы ыдыстарға қарағанда, сол кездегі бабаларымыздың түсті металдарды еркін игеріп, көркем, сұлу, өрнектелген бұйымдарды жасап, оларды Ұлы Жібек жолындағы елдерге, сондай-ақ алдымен Қытай көршілеріне жеткізген. Осы антикалық дәуірде Орталық Азия жерінде кеншілер кең аймақта тау кендерін меңгеріп, осы күнгі еліміздегі түсті, кейін қара металдардың негізін салған. Біздің заманымыздың даму дәрежесіне сай үлкен зауыттар, комбинаттар жұмыс істеп тұр. Олай болса, ертедегі темір кенін игерушілердің саны да аз болмаса керек. Өйткені Қазақстанның көпшілік жерінен ертедегі кендердің орындарын археологтар, геологтар тапты және зерттеді. Осындай өркениетке жеткен бабаларымыздың білегінің күшімен, маңдайының терімен жасаған темір бұйымдары бізге археологиялық дерек ретінде сақталып келген. Олар – отырықшы кеншілердің өндірген байлықтары.

Хұндар өмірдің басқа салалары бойынша да өзінің өркениеттік әсерін Қытайға тигізіп отырған. Сол кезде Ферғана (Дайуян) мемлекетінде қан терілі аттар өсірілетін. «Аттары жоңышқа жейді. Ферғанада 70-тен артық қала бар. Асыл тұқымды жылқылары көп. Жылқыларынан қан тәрізді тер шығады. Аңыздарда айтылуынша, бұл жылқылар тұлпар тұқымынан шыққан көрінеді. Ферғанада бір тауда ерекше бір жылқылар болады-мыс...» [55]. Бұндай айрықша асыл тұқымды жылқыларды өсіретін «Дүлдүл» атанған тау – осы күнгі Қырғызстанның Ош облысының Үзген (Өзкенд) ауданының жерінде орналасқан қала. Ол Қарахан әулеттері кезінде астаналардың бірі болғанын айтқанбыз. 1952 жылы археологиялық экспедиция кезінде бұл қалада болдым. Сол ауданда Дүлдүл аталған таудың бауырында бұлақтан пайда болған көл бар. Сол көлдің жағасында биік жартасқа әдемілеп салынған аттардың суреттері сақталған. Бұл кезіндегі Ферғана тұлпарларының бейнесі болса керек.

Бұндай асыл тұқымды жылқылардың қытайлықтарды қызықтырғаны сонша, б.з.б. 140–86 жылдарда Қытайдың патшасы Ферғанаға елші Жаң Шиянды аттандырып, көптеген алтын (1000 алтын), басқа да асыл заттар беріп жіберген. Ол Ферғанадан

асыл тұқымды ат сұрады. Ферғана ханы, хан патшалығы бізден өте шалғай, қалың қол бастап мұнда келе алмайды деген оймен өздері қастерлейтін асыл тұқымды жылқыларын бергісі келмейді. Сондықтан Қытай елшісі Ферғана ханын балағаттайды. Ферғаналықтар Қытай хандығының елшілерін өлтіріп, олардың мал-мүлкін сыпырып алады [56]. Онан кейін генерал Ли Гуан Лиге 100000-нан астам әскерімен келіп, ферғаналықтармен 4 жыл соғысып, нәтижесінде әскери қолбасшы У Ганы өлтіріп, оның басына қоса 300 жылқы беріп, қытайлықтарды еліне қайырады. Қытай патшасы У осынша шығынға ұшырағанына қарамастан, Ферғанадан әкелген жылқыларға риза болып, ол жылқылардың санын көбейтуге бар күшін салады және жоңышқа тұқымын еліне алдырып, оны жылқыларына беріп, Ферғана жылқыларын өсіруді ен жайдырады. Осы жылдарда жоңышқа мен жүзім де Қытайға жеткізіледі. Сол кезде Ферғанада жүзімнен шарап жасайтын. «Ферғананың жер-жерінде жүзімнен шарап жасалады. Байлар қоймаларында он мың күптен (Qlcek) артық шарап сақтайды. Ол неше ондаған жылдар бойы сақтаса да бұзылмайды. Бұл ел шарапқа өте құмар» [57].

Бұған қосымша, хұндар (түркілер) өзінің жерін басып өтіп, шығыс пен батысты жалғастырған Ұлы Жібек жолына өздерінің билігін жүргізіп отырған. Б.з.б. 140–86 жылдары Қытай патшасы У Қытай керуендерінің осы жолмен кедергісіз өтуіне айрықша көңіл бөлген. «Қытай керуендерінің батысқа қарай бет алуы хұндарды ызаландырды. Өздеріне қарасты түркістандық қалаларға олардың жолын кесіп тастауды бұйырды... Түркістандағы осынау қалалық хандықтар хұндарға тыңшылық хабар жеткізіп те тұрушы еді. Хұндар оларға бұйрық түсіріп, қытай керуендерінің жолын кескізіп тастайтын» [58].

Осы мәліметтерге қарағанда, хұндар Ұлы Жібек жолының тұтқасын ұстап, халықаралық байланысты күшейтуге, әйтпесе әлсіретуге ықпалын жүргізген. Сондықтан хұндар мен Қытай араларында келіспеушіліктер орын алған. Қытай мемлекеттері хұндарға күш көрсетіп, жүз мыңдаған әскерлерін жиі-жиі жіберген. Олар өздерінің алға қойған мақсаттарына кейбір кезде уақытша жетсе де, бірақ ұзатпай-ақ хұндар оларды келген жағына қуып салып отырған. Қытайлықтардың саны көп болса да, батыстағы көршісі хұндардың жерінің есебінен аумағын кеңейте алмаған. Бұл тұжырымға қарағанда, хұндардың ел басқару, әскер құру және соғысты жүргізу тәсілдері қытайлықтардан жоғары тұрғанын көрсетеді. Барлық жақтан, Хұн империясы өздерінің жақын және алыс көршілерінен анағұрлым өркениетті ел болғанын көреміз.

Ортағасыр – бүкіл дүние жүзі тарихының ежелгі дүние мен жаңа тарих аралығындағы тарихи кезең. Алғашқы және құл иеленушілік қоғамнан жаңа сатыда пайда болған феодалдық қоғамдық формация б.з. V–XVII ғғ. үстемдік етті. Бұрынғы бастан өткен қоғамдарға қарағанда, өндіріс күштері мен өндіріс қатынастары анағұрлым алға өрлеген кезең. Феодализмде жерге меншік үстемдік етіп, ірі жер иелері тың жерлерді игеріп, экономика алға ілгерілеп, бұрынғы қалалар іріленіп, жаңа қалалар өсіп шығып, олар қолөнер кәсібінің және сауданың, мәдениеттің орталығына айналып, феодалдық басқару орындары орналасты.

Орта ғасырда түркілердің басқару жүйелерінде айтарлықтай алға ілгерілеушіліктің болғаны байқалады. 542 жылғы мағлұматтарға қарағанда, «Қытайлар түркілерді сюннулердің (ғұндардың) ұрпақтары деп санаған» [59]. Түркілер бұрынғы ыдыраған Хүн империясының орнына келіп, оны қайтадан біріктіріп, Ұлы Түрік империясын құру үшін қыруар жұмыстар істеген. Бұндай ұлы іске түркілер Білге қағанның кезінде қолдарын жеткізген. Білгенің ең маңызды ерекшеліктерінің бірі – мемлекетті басқарудағы тұрақтылық. Ағасы Қапан, бауыры Күлтегін сияқты дәрекі емес, халықтың тағдырын оның мүддесіне шешетіндей жұмсақ мінезді еді. Қажет болғанда соғысудан тайынбайтын еді... [60].

Келтірілген үзіндіден Білге қағанның ақылды, кемеңгер ұлы басшы екенін және барлық 50 жылдай саналы өмірін сүйікті түркі халқына жұмсағанын байқаймыз. Бұрын халқының қолы жетпеген байлыққа күні-түні қажырлы еңбегі арқылы жеткізгенінің куәгері болып отырмыз. Бөлшектеніп кеткен түркі мемлекеттерінің басын қосып, Ұлы Түрік империясын құрып, оны ұлы күшке айналдырған.

Білге қағаннан кейін бұл Түрік империясы бөлшектеніп, ортағасырда бірнеше ұсақ мемлекеттер пайда болған: Түркеш (Сарыүйсін), Қарлұқтар, Оғыздар, Қимақ қағанаты, Арабтар, Қарахандар. Аттары аталған Орталық Азия түркілерінің мемлекеттерінің ішіндегі ең күштісі – Қарахан империясы. Қарахандар – ежелгі Орталық Азияда құл иеленуші түркілердің мемлекеттерін құрған Афрасиабтың ұрпақтары [61]. Жамал Қаршидың айтуынша, Қарахан мемлекеті 955–956 жылдары құрылған [62].

Қарахандықтар жоғарыда аттары аталған мемлекеттерді біріктіріп, үлкен мемлекет құрды. 999–1089 жылдарда Қарахандар Шығыс Түркістанды, Жетісу және Мәуринахрды биледі. Бұл үлкен мемлекетті 5 астана арқылы биледі: Қашқар, Баласағұн,

Үзкенд, Самарқан және Бұхара. Олардың ішінен Баласағұн бас астана болды [63].

Қарахан әулетінің негізін салушы Сатұқ Боғра хан (915–955) ислам дінін қабылдады [64]. Бұл дін Орталық Азия түркілерінің мемлекеттік дініне айналып, орта ғасырдағы үш өркениеттің бірі – ислам өркениетінің тікелей ықпалында дамыды. Бұл халықтардың қоғамдық құқықтары, мемлекеттік басқару жүйелері, өнерлері, әдебиеттері және білімдендіру салалары, салт-дәстүрлері ислам дінінің тікелей әсерімен алға өрледі. Жаңа дін ұлы күшке айналып, ислам мәдениеті көпұлттық тайпаларды, халықтарды біріктірді. Ислам дініне кірген халықтардың көп салалы өмірлерінде алға өрлеушілік болды. Мұсылман халықтарының ішінен табиғи және гуманитарлық ғылымдардың саласынан ғалымдар шығып, олар өздерінің ғылымдағы жетістіктерімен әлемді таңқалдырды. Көптеген елдердің ғалымдары ислам елдерінің зерттеушілеріндей болуға ұмтылды. Орта ғасырда Батыс және Еуропа халықтарындағы ғылыми білім христиан діні тарапынан қуғынға ұшыраған шақта, ислам дінін қабылдаған араб, парсы, түркі халықтары ертедегі Грекияның, Римнің, Византияның ғылыми жетіскендіктерін сақтап қалды. Бұл халықтардың арасынан шыққан ғұламалар сапалы, ғылыми негізде Герадоттың, Аристотельдің, Платонның және сол сияқты ғұламалардың еңбектерін өз тілдеріне тәржімелеп, оларды ел арасына кең көлемде таратты. Солардың бірі, біздің жерлесіміз Әбу Насыр әл-Фараби «екінші Аристотель» деген атқа тегін ие болмаған.

Ислам дінінің негізі болған Құран халықтың заттай және рухани мәдениетінің дамуына үлкен әсерін тигізді. Бұрын бір дінді мойындамаған түркілер ислам дініне кіріп, оның елді, халықты өркендетуге үлкен әсер ететінін түсініп, Құрандағы діни қағидаларды орындауға және ислам дінін дәріптеуге кірісті. Бұл діннің буддизмге қарағанда түркілердің болмысына, мінез-құлқына, мәдени талаптарына, жалпы менталитетіне жақын келетінін түсініп, оны қабылдап, түркі елінің мемлекеттік діні ретінде құрметтеді. Құран білімге және ғылымға сүйіспеншілікпен қарайтыны қалың халық арасынан қолдау тауып, түркілер, басқа да халықтар сияқты, перзенттерін оқуға беруге, ислам дінінің қағидаларын үйретуге айрықша көңіл бөлді. Орталық Азияда мектеп, медресе және діни, ғылыми орындар ашылды. Тек Қарахандардың бас астанасы болған Баласағұнда Махмуд Ибн-Валидің айтуынша: «діни адамдардың жұма намазын оқитын 40 мешіті, күнделікті намаз оқитын 200-ден астам мешіті, 20 ханқа және 10 медресе болған» [65].

Бұндай діни және оқу орындары ауылдарда, үлкенді-кішілі қалаларда болған. Ұлы Жібек жолындағы әлемге белгілі Испиджабта (Сайрам) Қожа Ахмет Йассауи (XII ғ.) дүниеге келген. Осы қалада оның әкесі Ибрагим, анасы Қарашаш-ананың кесенелері сақталған. Әйгілі Қожа Ахмет Йассауидің кесенесі (XIV ғ.) Түркістан қаласында салынып, ол әулиелі жер, «екінші Медине» делінеді [66]. Бүгінде халық аузында «Мединеде – Мұхаммед, Түркістанда – Қожа Ахмет» деген қанатты сөз жиі-жиі айтылады.

Қарахан әулеттері кезінде түркілердің ислам өркениетінің жаулауын жоғары көтеріп, әлемге әйгілі ғұлама ғалымдарды Орталық Азияда дүниеге әкелген: Рудаки, Ж. Баласағұни, М. Қашқари, әл-Фараби, әл-Хорезми, әл-Бируни, Ибн-Сина, Омар Хайям, Қожа Ахмет Йассауи. Араб елдерінен жинаған деректері бойынша, Ә. Дербісәлиев Қазақстан жерінде ортағасырлық қалалардан шыққан ғұламалардың еңбектеріне тоқталған: отырарлық ғалымдар – 11, Сайрам, Түркістаннан – 11, Сыр бойынан – 10, Тараздан – 6, көміліп қалған қалалардан – 13 [67]. Бұлардың саны зерттеген сайын толығы беретініне сеніміміз мол. Өйткені түркілер – ерте заманнан перзенттеріне білім беруді дәстүрге айналдырған халық. Ислам өркениетіне негізделіп, түркілер рухани жақтан да Қарахан әулеттері кезінде айрықша дамып, шарықтап өркениеттің биігіне жеткен. XII ғ. кейін, Қарахан династиясынан кейін бұл өркениет әлсірей берген. Бірақ ұлы өркениеттің оты бірден сөнбей, оның әсері кейінгі ұрпақтардың дамуына демеуші болып отырған.

Моңғол империясы кезінде де ислам өркениеті өзінің мәнін жоғалтпай, моңғолдардың мәдени дәрежесінен жоғары екенін байқатты. Соған қарамай, еуроцентристердің жазғанын біздің тарихшылар қайталаған: «Елдің саяси және мәдени байланыстарын үзіп, шаруашылығын күйретті. Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік-шығысындағы отырықшы ауылдарының халқы қатты күйзелді. Отырар, Сауран, Сығанақ, Жент, т.б. қалалар қиратылып, Жетісу бойындағы қалалар құрып кетті» [68].

«Қазақстан тарихының» бірінші томының «Шыңғыс хан шапқыншылығы» [69] атты бөлімінде де Шыңғыс ханның шабуылын жоғарыдағы келтірілген үзіндінің мәнінде суреттеген. Бұл пікір басылымдардың бәрінде де осы тұрғыда қайталанған. Енді Шыңғыс хан, оның әулеттерінің XII–XIV ғғ. жүргізген ішкі және сыртқы саясаттарын қайтадан қарайтын уақыт жетті. Олардың жүргізген ұлы істеріне тарихи шындыққа негізделіп баға беріп, оның көлеңкелі және сәулелі жағын ашып айту қажет.

Орталық Азиядағы бытыраңқы түркі мемлекеттерін моңғол-

дар біріктіріп, өз империясын құрған. Яғни, көктүріктерден кейін ыдыраған түркілер қайта бірлескен. Түркістанның ежелден көршісі болған, түркі тілдес емес халықтар бұл империяның вассалы (бағынышты елдері) болып қалған. Моңғолдардың қол астында жасаған Таяу Азия және Қытай елдері. Моңғолдар өздері басып алған жерлерінде басқару жүйесіне айтарлықтай өзгеріс енгізген жоқ. Басқару орындарында жергілікті халықтардың уәкілдері болып, олар алым-салық жинап, ел басқару жұмыстарымен айналысты. Өйткені Моңғол империясына кірген халықтардың ел басқару, әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму дәрежелері моңғолдардан жоғары болатын. Жаугершілікпен келген моңғолдардың саны өте аз болып, жергілікті халықтар империяның негізгі тұрғындарынан құралған. Бұндай этникалық теңсіздікпен Шыңғыс хан, оның ұрпақтары санасуға тура келген. Мемлекеттік ислам діні, түркі тілдері өздерінің жұмысын атқара берген. Моңғол елшілері, басқарушылар қыпшақ тілінде сөйлеген. Қорыта келгенде, Моңғол империясына ислам өркениеті өзінің жағымды әсерін тигізген және ислам діні түркілердің діні ретінде үстемдігін тоқтатпаған. Біздің елге келген моңғолдардың ішінде ислам дінін, мәдениетін, әдет-ғұрпын қабылдағандардың түрік, қазақ болып кеткендері аз болмаған.

Моңғол империясының ішінде түркі тайпалары іріленіп, этникалық жақтан өсіп, халықтық сатыға көтеріліп келген болу керек. Бұл мәселе әлі күнге дейін түбегейлі зерттелмеген. Олардың бәрі де ислам өркениетінің негізінде алға өрлеген. Сондай-ақ Шығыс Еуропа славяндары бытыраңқылық жағдайда жасап келе жатса, оларды моңғолдар Москва князьдығына бағындырып, бірлескен Орыс мемлекетін құруға жәрдемші болғанын тарих растайды.

Моңғол империясының ел басқарудағы жағымды жақтарын пайдаланып, түркі мемлекеттері өздерінің өркениетті мәдениетін алға өрлеткен. «Өз кезінде Шыңғыс хан «Ясасының» – моңғол заңдары жинағының құрамына кірген және XVII ғасырдағы қазақ қоғамы жағдайында мағынасын жоғалтпаған халықтық ғұрыптың кейбір дәстүрлі нормалары қазақтардың заң ескерткіші «Жеті Жарғының» (Тәуке ханның «Жеті жарғысы», «Ережесі» немесе «Заңдары») бір бөлігі болуы ықтимал» [70].

Ислам өркениетінен сусындаған қазақ хандарының ішінен халқын алға өрлетуде айтарлықтай үлес қосқан перзенттері шыққан. Мәселен, Қасым хан (XVI), Тәуке хан, Абылай хан және т.б. Ондай ұлдарын халқымыз әлі күнге дейін құрметтейді. «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы», Өз Тәукенің «Жеті Жарғысы» деген қанатты сөздер ел арасында

жиі-жиі айтылып келе жатыр. Ел билеген азаматтар да аз емес. Олардың ішінде қара қылды қақ жарған шешендер мен әділ билер де аз болмаған. «Тура биде туған жоқ, туынды биде иман жоқ» деген мақал сөздер халық арасында кең қолданылады. Олардың ішінде Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би сияқтылар аз болмаған. Бұл мақалдың мәні мәңгі жасайды. Бұлардың бәрі түркі, оның бір бөлігі қазақ халықтары ертеден өркениетті болғанын, оның тарихи дамулары жер бетіндегі жоғары дамыған халықтардан кем емес екендігін дәлелдейді. Бұның бәрі ежелден түркілер өзінің Тәңірі берген өте бай жерін иеленіп, өркениеттің негізін ерте қалаған халықтар екенін айғақтайды.

I Петрдің әйгілі «Шығыс мәселесін» XVIII ғ. Ресей іс жүзіне асырып, «Ұлы қақпа» болған Қазақстан жерін отарландырып, Орталық Азияны және Қиыр Шығысқа дейінгі жерлерді қолдарына кіргізді. Отарландырған сан жағынан азды-көпті азиаттықтардың, соның ішінде қазақ халқының жерін, жер байлығын иеленіп қана қоймай, рухани жақтан да отарландырды. Ресей отар халықтардың өгей әкесі мен шешесіндей болды. Қол астындағы халықтардың бәрін өздерінен төмен тұтып, барлық жаманатты соларға жапты: тарихы жоқ, мәдениеті нашар, көшпелі, тек төрт түлік малдың иесі, оларға «туземдер» деген ат қойды. Ежелден өркениеттің тасын қалап, Тәңір берген бай Орталық Азияны мекен еткен түркі халқы терезесі тең ел болғанын Ресей империясы 300 жылға жақын уақыттың ішінде ұмыттыру үшін қолынан келгендерінің бәрін істеді. Қазақстанға келген зерттеушілер, саяхатшылар және т.б. сияқтылардың көпшілігі шындықты қисық айнамен көрсетуге тырысты. Міне, Кеңес өкіметі кезінде коммунистік идеологияның тонын жамылып, қағаз бетінде «тең», іс жүзінде бүркемелеп, отаршылықты жүргізіп келгенін халқымыз біледі. Нәтижесінде, ғасырлар бойы қалыптасып қалған асыл әдет-ғұрпымыздан айырылды, өркениетке жеткізген ислам діні бекерленді, ана тілімізден айырылып қала жаздадық, тарихымыз ақтандақтарға толды және т.б. Бұлардың бәрінің кейінгі кездерде бет пердесі ашылуға.

1986 жылдың Желтоқсан оқиғасынан кейін, 1990 жылы егеменді Қазақстан Республикасы болып, тәуелсіздікке жеткеннен бастап, коммунистік идеологияның құрсауынан шығып, еліміздің саналы азаматтары өткен тарихын шынайы сын көзбен қарап, оның ішінде ақиқаттыққа тура келмейтін уақиғалардың орын алғанын көріп, оған «ақтандақтар» деген айдар қойылды. Рухани мәдениетімізге кірген ақтандақтардың бетін ашып, оны түзетуге ұмтылған және сол жолдан таймаған азаматтар баршылық.

2003 жылдың 22–23 мамырында ҚР Ғылым академиясында: «Урбанизация и номадизм в Центральной Азии: история и проблемы» атты халықаралық ғылыми конференция өтті. Оған шетелдерден ғалымдар келді. Соның ішінде А.М. Хазанов, С.Г. Кляшторный және т.б. бұрыннан өздерін «белгілі шығыстанушылармыз» деп жүрген еуроцентристер өздерінің көзқарастарын қайталаумен болды. XX ғасырда жиналған бай тарихи, археологиялық, этнологиялық деректерге сүйеніп, түркі халықтарының шынайы тарихын жазу керектігіне көңіл бөлмейтіндіктерін тағы бір рет көрсетті. Бұндай ғылыми конференцияның біздің төл тарихымызды жазуға беретін жәрдемі шамалы. Құдайға шүкір, өзіміздің ата тарихымызды өзіміз жазатын жағдайға жеттік. Біздің тарихымызды шетелден келген еуроцентристер бұған дейін жазып, оны ақтаңдақтармен толтырды. Енді, өздеріміз төл тарихымызды жаза алатынымызға сенуіміз қажет. Шетел ғалымдарына бас июді қоятын уақыт жетті. Бірақ олардың ғылымға кіргізген жаңалықтары болса, оны басқа халықтармен қатар қабылдауымыз керек. Өйткені барлық ғылымның жетістіктері әлем халықтарына ортақ. Ол – ғылымның даму заңдылығы.

Жоғарыда келтірілген тарихи шындықтарға қарағанда, Орталық Азия аборигендері көне замандардан бастап, өркениеттің негізін салып, әлемдегі басқа да халықтар сияқты эволюциялық жолмен дамып келе жатқан, көш алдында жүрген түркілер екеніне күмәндануға болмайды. Қазіргі түркі тілдес халықтар – антикалық және орта ғасырдағы ислам өркениетін бастарынан өткерген түркі бабаларының ұрпақтары. Олар Тәңірі берген тамаша бай Орталық Азияны отанына айналдырып, оның байлығын мейлінше игеріп, бастарынан тарихи формациялардың бәрін өткеріп, өздерінің заттай және рухани мәдениеттерін дамытып, мәдени өркениетті халық болғанын дәлелдейтін тарихи деректер жеткілікті. Түркілер жақындағы және алыстағы көршілерімен ұдайы байланыста болып, олардың жетістіктерін қабылдап, өзінің тарихын дамытып, оны өркениеттік сатыға көтеріп, көптеген елдерге қолайлы әсерін тигізгеніне жоғарыда деректер келтірдік. Сол тарихи шындыққа негізделе келе, Орталық Азияда түркі өркениеті дәуірлегеніне күмән келтіруге болмайды, өйткені ол – тарихи шындық.

7.3. Қазақ халқының тарихындағы ақтаңдақтар

Орталық Азияны мекендеген түркілерді, соның бір бөлігі қазақтарды көшпелі деген тұжырымдама (концепция) бойынша

тарихымыз жазылып, оқытылып келді. Ол тұжырымдаманы осы күнге дейін көпшілігіміз қолдаймыз. Біздіңше, бұл тұжырымдама жалпы түркілерге, соның бірі қазақтарға тура келмейді. Бұл халықтар – ежелден отырықшы, жартылай отырықшы және көшпелі өмір сүріп, адамзаттың өркениетіне ерте жеткен халықтар.

Азия – жер шарының ең үлкен бөлігі және адамдардың тығыз орналасқан құрлығы. Онда әлем халқының жарымы орналасқан. Олардың этникалық құрамы да алуан түрлі. Азия құрлығы – алғашқы адамдар өрбіген көне дүниелердің бірі. Ертедегі көне заманда әлемдік өркениеттің орталықтары Қытайда, Үндістанда, Месопотамияда, Орталық Азияда, Кавказда болған. Б.з.б. IV–II мыңыншы жылдарда қолдан суару арқылы өсірілетін егіншілік пайда болып, өзендердің алқаптарында жиі-жиі қазылған үлкенді-кішілі су жүйелері салынған, таптық құл иеленушілік мемлекеттер келіп шыққан, жазу пайда болған, әдебиет, ғылым, көркем қолөнер кәсібі және сәулетті құрылыстар дамыған. Көне және ортағасырларда алға өрлеген Азия халықтарының мәдениеті Еуропа, Африка және Океания елдеріне әртүрлі жолдармен тараған және әлем халықтарының дамуына айрықша әсерін тигізген: еуропалықтар вавилондықтардың күнгізбесін, финикийлердің алфавитін, қытайдың қағазын, оқдәрісін, арабтардың, үндістердің цифрын, арабтардың ғылыми, мәдени терминдерін қабылдаған [71].

Азия өркениетінің осындай ажырамас бір бөлігі – Орталық Азия. Ол түркі әлемінің өрбіген Отаны. Ол кең-байтақ табиғи-жағырафиялық Азия құрлығының Еуропамен ұласып жатқан жеріне орналасқан. Оның батысы Шығыс Еуропамен, шығысы Қытаймен, оңтүстігі Үндістан, Ауғанстан, батысы Иран елдерімен шекараласқан. Осы көршілерімен түркілер ежелден этникалық, саяси, экономикалық, мәдени қарым-қатынаста жасаған.

Түркілердің өркениетті елге айналуында Орталық Азияның тамаша табиғи-жағырафиялық жағдайының да маңызы өте зор. Бұл – жер шарындағы адам баласының дамуына қолайлы аймақтардың бірі. Орталық Азияда ірі-ірі ойпаттар, тегістіктер, шөлдік-шөлейттік, жартылай шөлдік жерлер, биік-биік таулар, қыраттар, теңіздер мен көлдер, өзендер, бұлақтар баршылық. Табиғаттың мұндай түрлерінің болуы түркілердің жан-жақты дамуына, оларға икемделіп, көп салалы шаруашылықпен айналысуына мүмкіншілік берген. Оның үстіне, Орталық Азия тұрғындары Еуропа мен Азия құрлықтары арқылы жақын және алыс жатқан көршілерімен қарым-қатынас та жасаған. Осы қолайлы жағдайлар түркілердің мәдени өркениетке ерте жетуіне

себін тигізген және олар дүние жүзі халықтарының өркениетті мәдениетке жетуіне де айтарлықтай үлестерін қосып келген.

Андронов (кола дәуірі) мәдениетін Қазақстанның барлық жерінен, әсіресе, Орталық, Шығыс, Солтүстік Қазақстаннан археологтар кең көлемде ашты. Қазақ халқы, жер шарындағы басқа халықтар сияқты, өзінің Тәңір берген бай даласында көп салалы шаруашылықтың негізін салып, тұрақты мекендер мен қалаларды құрып, мәдени өркениетке жеткенін айта келіп, Н.Ә. Назарбаев: «Осыдан екі мың жыл дерлік бұрын біздің жерімізде дамыған мал шаруашылығы мен егін шаруашылығын бір-бірімен шебер ұштастырған өзіндік бірегей андронов мәдениеті пайда болды. Арийлер деген атпен ұлы мәдениеттер жасап, ұлы мемлекеттер құру үшін бір кезде Үндістанға қарай бет алған тайпалар тап сол андронов мәдениетінің иелері еді. Қазақстанның сақ тайпалары андронов мәдениетін жасаушы халықтың «Авестада» айтылатын арий, тур, дах және дайлардың тікелей ұрпақтары болып табылады» [72],– деп атап көрсетті.

Н.Ә. Назарбаевтың еңбегінен келтірілген бұл үзіндіде, қазақ халқы да жалпы түркілердің, ертедегі Орталық Азияны мекендеген тарихи тайпалардың ұрпақтары болып, кешенді шаруашылықты шеберлікпен жүргізгені және өркениетті ел болғаны баяндалады. Елбасының бұл пікірлерін кейінгі жылдарда табылған археологиялық деректер де растайды.

Осындай ертеден өркениетке жеткен түркілердің, соның ішінде қазақтардың тарихтарын еуроцентристер мейлінше бұрмалап жазып келе жатыр. Кеңес өкіметі жылдарында жазылған бес томдық «Қазақ ССР тарихы» ақтаңдақтарға белшесінен батқан еңбектердің бірі. Сол кездегі әдет бойынша, тарихты алдымен орысша жазып, кейін қалай болса солай қазақшаға аударып жүрді. Олардың көпшілігінің авторлары қазақ тілін шала білетіндерден құрылды. Қазақ тарихын ақтаңдақтардан арылту үшін, алдымен оны қазақ тілін, менталитетін шынайы ғылыми дәрежеде білетін мамандар ана тілінде жазулары қажет. Біздің төл тарихымызды ұлтымыздың перзенттерінің жазғаны жөн. Өйткені өзінің халқының алуан салалы тұрмысын, психологиясын, сана-сезімін жақсы біледі. Қазақтың тарихын басқа бір елдің азаматтары жазып, оны ақтаңдақтарға толтырғаны шекемізге тиетіндей болды ғой. Енді сол қателікті түзейтін уақыт жетті.

Қазақстан тарихындағы басты ақтаңдақтардың бірі – көшпелілік тұжырымдамасы (концепциясы). Бұл тұжырымдама – жалпы түркі әлемінің тарихына көп уақыттардан бері отаршылдардың, әсіресе, Ресей отаршылдарының кең көлемде қолданған көзқарасы. Қазан төңкерісіне дейінгі орыс тілінде

жазылған үлкенді-кішілі еңбектерде қазақ халқының тарихы, этнографиясы және басқа да ғылым салалары, алуан санды өмірі осы көшпелілік көзқараста жарияланған. Ондай тарихнамаларда қазақ халқы төрт түлік малдың соңында ұдайы көшіп-қонып өмір сүргендігі айтылған. Олардың тұрақты баспаналары, қалалары, бекіністері және сол сияқты ескерткіштері болмағаны баяндалған. Тап осы тұжырымдаманы негізге алып, ежелгі заманнан Қазан төңкерісіне дейінгі тарихымыз жазылған. Көшпеліліктің анықтамасы: «Кочевничество, номадизм (от греч. – кочующий) – особая форма хозяйственной деятельности и связанного с ней образа жизни, возникающая в ходе первого крупного общественного разделения труда при выделении скотоводства в самостоятельный вид хозяйства» [73]. Осы пікір «Қазақ совет энциклопедиясында» қайталанады: «Ежелгі Геродот, Қытай, Шумер, Аккад жазбаларына қарағанда, Қазақстан жерін мекен еткен сак, үйсін, дулу, шуманак, сырманак тайпалары көне заманнан-ақ көшпелі мал шаруашылығымен айналысқанын дәлелдейді. Олар қазіргі Қазақстан аумағында б.з.б. IX–VIII ғасырларда тұра бастаған» [74].

Осы пікірді Еуропаның ғалымдары ежелден бері еш жалықпай жазып келе жатыр. Олардың жалпы көшпелілерге, соның ішінде түркілерге берген мінездемесін қорытындылай келіп, А.М. Хазанов өзінің тұжырымдамасында былай дейді. Оны сол басылған күйінде келтірейік: «На мой взгляд, к числу важнейших особенностей кочевого скотоводства, определяющих его хозяйственную сущность, относятся: 1) скотоводство как преобладающий вид хозяйственной деятельности; 2) его экстенсивный характер, связанный с круглогодичным внестойловым содержанием скота на подножном корму; 3) связанная с потребностями скотоводческого хозяйства периодическая подвижность в пределах определенных пастбищных территорий или между ними (в отличие от миграций); 4) участие в перекочевках всего или большей части населения (в отличие, например, от пастушеского или отгонно-пастбищного скотоводства); 5) натуральный, т.е. направленный, в первую очередь, на удовлетворение непосредственных нужд, характер экономики (в отличие от современного капиталистического ранчо или молочного фермерства)» [75].

Бұл автордың жалпы көшпелілерге көзқарасы осындай. Соған қарағанда, ол мұхиттың ар жағында отырып алып, еуроцентристердің жазғандарын қайталаудан көзін шындыққа аша алмай келе жатқан тарихшы «маман».

Бұдан шамасы 30 ғасыр бұрын мал шаруашылығы бөлініп шығып, шаруашылықтың жеке саласына айналған болса, одан

бері табиғатта да, адамдардың қоғамында да айтарлықтай өзгерістер, алға өрлеушіліктер болған. Адам баласы үздіксіз эволюциялық заңмен алға ілгерілеуде, өсуде өмір сүрген болса, оның тарихы да бір қалыпта қатып қалмаған. Геродоттың, оның замандастарының қалдырған деректерін аксиомаға айналдырып, ертедегі түркілердің бабаларын шетінен көшпелі өмір сүрген деп қайталай берудің қажеті жоқ. Ол ғалым Орталық Азияны тегіс аралаған емес және бұл аймақтың табиғи-жағырафиялық ерекшелігімен жетерліктей таныс болмаған. Сақтар көшпелі мал шаруашылығымен айналысумен қатар, осы күнгі Қазақстан жеріндегі түсті металдарды: алтын, күміс, мыс, қорғасын және тағы басқа жұмсақ түсті металдарды кең пайдалана білген. Мысалы, Есік (Иссақ) қорғанынан, Аралтөбеден, Шілікті қорғанынан археологтардың тапқан алтын бұйымдары сол темір дәуіріне жатады. Археологтар осы дәуірге жататын түсті металдардан жасалған осы сияқты бұйымдарды көп тапты. Біздіңше, бұл бұйымдарды сақ дәуіріндегі шеберлер білегінің күшімен, маңдайының терімен жасаған, оны бабаларымыз бізге мұра етіп қалдырған.

Қола дәуірі б.з.б. 4-мың жылдықтың ақыры мен 1-мың жылдықтың басы. Әсіресе, Кеңес Одағы жылдарында археологтар қола дәуірінің ескерткіштерін Қазақстан, Сібір, Алтай жерлерінен кең көлемде ашты. «Батыс Сібір, Алтай, Қазақстан және Орталық Енисей жерінде б.з.б. 2-мың жылдықтың ортасынан андронов мәдениеті, ал Орта Азияда Хорезм жерінде тазабагьяб мәдениеті дамыды, ... б.з.б. 2-мың жылдықта Қазақстан жерінде ескі патриархалды-рулық құрылыс болды. Қазақстанның барлық жерінде – зираттарда, ежелгі мекендерде, ескі кен орындарында қола дәуірінің ескерткіштері көптеп кездеседі. Қазақстан тайпаларының осы дәуіріндегі мәдениеті андронов мәдениеті, беғазы-дәндібай мәдениеті деп аталады» [76].

Б.з.б. 2-мың жылдықта Қазақстан жерінде пайда болған қола мәдениеті кең көлемде зерттелді. Оған баға жетпейтін үлес қосқан академик Ә.Х. Марғұлан. Ол Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясын басқарып, қола мәдениетін мейлінше ашты. Ұлы ғұлама бұл дәуірдің ескерткіштерін кешенді (комплекстік) тұрғыдан зерттеді. «А.Х. Марғұлан отқрыл и описал множество памятников металлургии, рудники Джезказган, Саяк, Алабуга, Урпек, Имантау, Коунрад (Қоңырат. – V.Ш.), Шакпак, древние медеплавильные центры Джезказган, Суук-Булак, Атасу, Каркара-лы. Им обнаружены остатки гидротехнологических сооружений, плотин, запруд, огражденных искусственных водоемов» [77].

Қола дәуіріне жататын осынша ескерткіштерді Орталық

Қазақстан археологиялық экспедициясы ашқан болса, сол кездегі өмір сүрген бабаларымыз отырықшы болып, жеті қабат жер қойнауындағы кендерді тауып, одан түсті металдарды өндіріп, өркениеттің негізін қалаған болса, оларды неге «көшпелі» деп атаймыз. Көшпелілер қалай кендерді иелеп, өндірістің іргетасын қалай алады. Кеншілердің тұрақты мекендерін де Ә.Х. Марғұлан зерттеді. Оның атақты «Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана» еңбегінің 2-тарауы «Поселение эпохи бронзы Центрального Казахстана» аталады, онда Атасу-1, Бұғылы-1, Бұғылы-2, Ақкезең, Байбаса, Шортанды бұлақ, Қарқаралы тобы, Тағыбай бұлақ, Жезқазған тобы қоныстарын ашып, оларды осы еңбегінде егжей-тегжейлі жазды [78]. Оған қосымша бұл еңбектің 3-тарауы «Хозяйство и ирригация» деп аталады [79]. Бұл тарауда Орталық Қазақстанда қола дәуірінде қолдан суару арқылы егін еккенін баяндаған.

XX ғ. академик С.П. Толстов басқарған кешенді Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы жарым ғасырдан артығырақ уақыт ішінде Амудария мен Сырдарияның орта және төменгі ағыстарынан кең көлемде қола мәдениетін, яғни «таза-багьяб» мәдениетін ашты. Ол деректер ғылыми әдебиеттерде жарық көрген.

Бұл келтірілген деректерге сүйенсек, қола дәуірінде өмір сүрген бабаларымыз жер асты кендері мен егіншіліктің негізін салған. Осының өзі-ақ өндірістің іргетасын қалаған адамдардың аз болмағанын дәлелдейді.

«Қола дәуірінде адам қоғамының өндіргіш күштерінің дамуында мал шаруашылығымен және егіншілікпен қатар әртүрлі рудаларды өндіру, тас пен сүйекті ұқсату аса маңызды рөл атқарды.

Қазақстан аумағында мыстың, қалайының және алтынның бай кендері бар екендігі ежелгі уақыттан белгілі болатын. Көптеген көне кен орындары – мыс (Жезқазған, Зыряновск, Қаршыға, Жалтыр, Ащылы, Ұратөбе, Күшікбай), қалайы (Атасу тауы, Қалба және Нарым жоталары), алтын (Степняк, Қазаншұңқыр, Балажал, Ақжал, Дайбай, Майқапшағай, Ақабек) кен орындары бұл аймақтың ежелгі металлургия орталықтарының бірі болғанын көрсетеді» [80].

Осындай жер астындағы байлықтарды иелеп, ертедегі қола дәуірінде кен орындарын ашып, олардан алуан санды түрлі металдарды өндіріп, ғажайып бұйымдарды істеген кеншілерді көшпелілердің қатарына қалай жатқызуға болады?! Төрт түлік малдың соңында жүрген шаруалардың бұндай кен жұмысымен айналысуға мүмкіншіліктері жоқ қой. Бұл кен орындарын та-

уып, одан мыс, қалайы және алтын өндіріп, талай ғасырлар бойы өздерінің кәсібін атадан балаға жалғастырып келген. Қола және темір дәуірінде де кеншілердің жұмысы алға өрлегеніне археологтардың тапқан деректері дәлел бола алады. Мысалы, Есік обасы, Берел, Шілікті және т.б. [81].

Алғашқы қоғамның қола және темір дәуірлеріндегі бабаларымыз көп салалы шаруашылықты пайда етіп, кеншілік, егіншілік, мал және тағы басқа қосалқы шаруашылықтармен айналысқандарын дәлелдейтін археологиялық, этнологиялық және жазба деректер жеткілікті. Сол мәліметтерге қарағанда, тарихтың аталып отырған дәуірлерінде, жерінің табиғи ерекшеліктеріне икемделіп, көп салалы шаруашылықпен айналысқан. Кеншілерде, егіншілерде, малшыларда, балықшыларда, аңшыларда бір мезгілде өмір сүрген және өздерінің өнімдерінің игілігін бірге көрген. Олар жақындағы және алыстағы көршілерімен қарым-қатынас та жасаған.

Осы отырықшылық ортағасырдағы Түркештер, Қарлұқтар, Оғыздар, Қарахандар мемлекеттері өмір сүрген кезеңдерде кең қанат жайған. Аттары аталған түркі мемлекеттерінде отырықшылармен бір қатарда, жартылай отырықшылар да кең көлемде жайлаған. Түркі елдерін сипаттай келіп, әл-Идриси: «Олар жер өңдейді, тұқым сеуіп, егін жинайды» – дейді. Хулу әл-Аламның мәліметтері бойынша, қарлұқтар тұрған аймақтар түркілердің қарауындағы жерлердің ішіндегі халық неғұрлым көбірек қоныстанған және ең бай жерлер болды, оларда қалалар мен отырықшы мекендер көп болған. Сол деректер бойынша, қарлұқтар елінде 25 қала мен қоныс болған [82].

М. Қашқари мен Ж. Баласағұн түркілердің ерте заманнан-ақ қалалары мен тұрақты ауылдарының болғаны туралы көптеген нақтылы деректерді береді. Жүсіп Баласағұн да адам баласының тарихына диалектикалық тұрғыдан қарай келіп, әртүрлі себептермен бұрын отырықшы мәдениеттің орталығы болған көптеген қалалардың жоқ болып кеткенін, олар құлап, жермен-жексен болғанын жазған. Сол мәдениетті өрбіткен, оны дамытқан халықтардың тегіне көз жіберген. Сондай қалаларды, халықтарды, ауыл мен тайпаларды іздеудің ғылыми мәні бар екеніне айрықша көңіл бөлген және сөзімнің шындығына көз жіберіңдер, мені естеріңе сақтандар деген өсиет қалдырған.

Ж. Баласағұн кезінде, онан кейін де ортағасырдағы түркі қалаларының көпшілігі ескерткіш ретінде бізге жетті. Олар Қазақстан жерінің барлық аймақтарынан кездеседі. Бұл ескерткіштерді ғылыми негізде археологтар зерттеп, бабаларымыздың өсиетін іске асыруда. Әсіресе, Кеңес Одағы

кезінде ірі-ірі археологиялық экспедициялар ұйымдастырылып, бірнеше ортағасыр қалаларын көп жыл бойына зерттеді: ҚР Ғылым академиясының Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы (1969–2000), Хорезм кешенді археологиялық-этнографиялық экспедициясы (1934–2000) [83], әл-Фараби атындағы университеттің археологиялық экспедициясы (1974–2000) [84] және т. б. Нәтижесінде, Қазақстанның оңтүстігіндегі ортағасырлық қалалар, ескерткіштер кең көлемде зерттелді және сол кездерде өмір сүрген бабаларымыздың отырықшылық өркениетін сәулелендіретін өте бай деректерді жинады. Бірақ Қазақстанның барлық жеріндегі алуан санды ортағасырлық ескерткіштер, олардың ішінде тұрақты мекендер мен қалалар әлі зерттеуін күтіп жатыр. Тек, соңғы жылдарда ортағасырлық қалалардың орны Шығыс, Солтүстік, Орталық және Батыс Қазақстаннан ашыла бастады. Сөйтіп, ертедегі және ортағасырдағы отырықшылардың қоныстары Қазақстанның барлық жерінде бар екенін археологиялық зерттеулер дәлелдеп отыр.

Ертеден келе жатқан қазақ халқының өмірінде, Ресейге бодан болған жылдарда, өзгерістердің болғанына қарамастан, олардың арасында бұрынғы отырықшылардың ізі жоғалған жоқ. Елімізге Ресей империалистері отаршылық саясатын жүргізіп, Ресейдің түпкірлерінен жерсіз шаруаларды алып келіп, Қазақстанның шұрайлы жерлерін келімсектерге алып беріп, жергілікті халықтарды жартылай шөлдік, шөлейттік жерлерге ығыстырып шығарды. Бұл мәселе туралы көп жазылған. Солай болса да, бір мысал келтірейік. XIX ғасырдың ақырында Қазақстанда жүргізілген Ф.А. Щербинаның экспедициясының берген деректерінде: 1893–1905 жж. арасында 4074180 десятина жерді Қазақстанның Батыс, Орталық, Шығыс аймақтарынан алып, көшіп келген орыс шаруаларына берген. Олардың 2550202 дес. Ақмола ауданынан, 499566 дес. Семипалатадан, 1024412 дес. Торғай-Орал өңірінен. Барлығы 18 млн десятина жерді қазақтардан алып, келушілерге берген [85]. Қазақстанның басқа да аттары аталмаған жерлерінен көп көлемде жер жоғарыдағы келушілерге берілген. Қазірде де Қазақстанның жерінде сол кезде келген орыстардың ұрпақтары отырған селолары (деревнялар) баршылық. Олардың барлығы дерлік суы мол, шұрайлы жерлерге жайласқан. Бұл байқаған қарапайым адамдарға да түсінікті. Ресейдің басқарушылары: «Ресейден келген шаруаларға бос жатқан жерлерді бердік» – деп жалған дәлелдерді көп жазған. Осындай шұрайлы жерлер орыстар келгенше бос жатты дегенге кім нанады!

Осындай Ресейдің отаршылық саясатының нәтижесінде, қазақтар ертедегі қонысынан ығыстырып шығарылды. Олар жартылай және бүтіндей шөлдік, таулы жерлерге барып, қыста паналауға болатын жерлерге қыстау салып, жазғы жайылымға қолайлы жерлерде малын бағып, күн көрді. Қыстау және жайылым белгілі аймақта болып, оны өзгертуге жағдай болмаған. Өйткені қазақтар ру-ру болып жайласып, қарауындағы жерлерді өзара бөлісіп алған. Сондықтан олар әрқайсысы тек өздерінің қыстайтын және жаздайтын жерлерінен шыға алмаған. Қыстайтын жерінде тұрақты баспана, малдарына қора салған және қысқа шөп дайындаған. Жайлауына да кішігірім баспаналар салып, соны паналап, малдарын баққан. Бұндай шаруашылық жартылай отырықшыға жатады. Олардың қыстаулары мен жазғы мекендері жер жағдайына байланысты шашыраңқы орналасқан. Шамамен олардың аралары 5-6 км қашықта болған.

Қазақтардың басым көпшілігі Қазан төңкерісіне дейін осындай жағдайда өмір кешкен. 1929 жылдардан бастап, осы бытыраңқы орналасқан шаруаларды колхозға күшпен кіргізіп, малдарын, құрал-саймандарын ортаға салып, бытыраңқы шаруаларды ұйымдасқан колхоздың орталығына жинап, «көшіп жүрген халықтарды отырықшылыққа айналдырдық» – деген ұранды қалыптастырған. Осындай саяси бос сөздер Кеңес өкіметі кезінде көп жазылды. Негізінде олар көшпенді болмағанын жоғарыда айттық. 1939 ж. бүкіл Кеңес Одағында жүргізілген халық санағына сәйкес, Қазақ КСР бойынша шаруалардың 99,3 пайызы колхозға кіріп, 100 пайыз егістік жерлер солардың қарамағында болған [86]. Бұл деректер шындыққа жатпайтын, сол кездегі саясатқа негізделген. Бұндай деректерге өте мұқият қараған жөн.

Колхоздасудың нәтижесінде барлық ауыл шаруашылық егіншілері, балықшылары бірлесіп, ұжымдасты. Олардың ішінде ежелден отырықшы, жартылай отырықшы және көшпелілермен бір қатарда балықшылар да болды. Олардың басым көпшілігі отырықшылар мен жартылай отырықшылардан құралғанын баса айтқымыз келеді. Сондықтан Қазан төңкерісіне дейін қазақтар көшпелі өмір сүрді деген тұжырымдама тарихи шындыққа жатпайды. Ол – Ресейдің ғасырлар бойына жүргізіп келген отаршылық саясатын қуаттау үшін жазылған саяси тұжырымдама. Көшпелілердің мәдени дәрежесі төмен болатындықтан, қазақтарды артта қалып келе жатқан халықтардың қатарына жатқызу үшін айтылған сандырақ. Сондықтан да Кеңес өкіметі кезінде, «колхоздастыру арқылы көшпелі қазақтарды жаппай отырықшылыққа айналдырудың мәдениетін көтердік, соның

ішінде оларды жазуға, оқуға жұмылдырдық» және т.с.с. бос сөздерді жариялаумен жас ұрпақтардың басын айналдырды. Сол негізде тәрбиеленген ұрпақтардың көпшілігінде осы пікір қалыптасып қалған. Қазірдің өзінде де, кейбір қазақ зиялылары «Қазан төңкерісіне дейін 80-90 пайыз қазақ көшіп жүрген. Тек олар колхоздасу жылдарында жаппай отырықшылыққа айналды» деген шындыққа жатпайтын деректерге сүйенеді. Бұндай жалған әпсаналардан біздің ұрпақтарымыз арылуы керек. Көшпелі болып келген халықтар бұндай өркениетке жете алмаған. Қазақ халқы өркениетке ерте жеткен халықтардың бірі екенін дәлелдейтін деректер жеткілікті.

Жоғарыда келтірілген бай деректерге қарамастан, біздің кейбір тарихшылар отаршылық заманындағы әдет бойынша, қазақ халқы ежелден көшпелі болған деген «концепциядан» арылмай келе жатыр. Ол пікірлерін ақылға сыймайтын, қияли дәлелдермен түсіндіргісі келеді. Мысалы: «Б.з.б. II мыңжылдықтың аяғы мен I мыңжылдықтың басында, басқа далалық аудандардағы сияқты, Қазақстанда да климат өзгеріп, ол барған сайын қуаң тарта берді. Табиғи су көздері кеміді, оның өзі үлкенді-кішілі өзендердің жайылымдарында егіншіліктің өрістеуін тежеді, ал кейбір аудандарда оны күрт қысқартты. Уақыт өткен сайын малшылық-егіншілік үздіксіз дами түскен халық пен өндіруші күштердің арасында осы халықты күнкөріс құралдарымен қамтамасыз ете алмайтын үйлесімсіз деңгейі төмен арасында сәйкессіздік пісіп-жетіле бастады. Ежелгі тайпалар өз өндірісін тез жетілдіре алмады да, өріс алған жағдайдан шығудың жолы бір ғана нәрсе жер аумағын кеңейту деп білді» [87]. Бұл үзінді «Қазақстан тарихынан» алынған. Оның тілі өте ауыр және қисыны келіңкіремейтін, шындыққа жақындақырамайтын тұжырымдама екені байқалады. Баршаға мәлім, дүниеде өзгермейтін ешнәрсе жоқ. Бірақ табиғаттағы өзгеріс өте баяу болып, ол күрт өзгеріп кетпейді. Бұл пікір бұрыннан қалыптасып қалған көшпелілік тұжырымдаманы дәлелдеу үшін қияли, ойдан шығарылған деуге тура келеді. Келтірілген үзіндіде көшпелілер ұдайы жерін кеңейтуді мақсат ететіні айтылған. Бұл не деген сөз?! Яғни, олар жерін кеңейту үшін, ұдайы соғысып, жер бетіндегі мәдениетті қиратқан деген ұғымға сілтеп тұр.

Өткен ғасырдың аяғындағы мағлұматқа қарағанда, Қазақстан жерінің рельефі мен климатының әртүрлі болуына байланысты жер бетінің ағын сулары да біркелкі бөлінбеген. Шөл далаларда өзен өте аз да, солтүстік бөлігі мен биік таулы өңірлерде анағұрлым көп. Қазақстан жерінде 85 мыңға жуық өзен бар. Олардың 90-ы 10 км-ге жетпейтін кішігірім өзендер мен белгілі бір мау-

сымда ғана ағын су жүретін сай-жыралар, небәрі 228 өзеннің ғана ұзындығы 100 км-ден асады... Қазақстанда 48 мыңнан астам көл бар, олардың жалпы аумағы 45 мың км [88].

Бұл – 30 ғасырдан кейінгі мәлімет. Қола мен темір дәуірлерінде табиғат онша бүлінбеген. Енді б.з. XX ғ. ақырында өндіріс орындары бұрын болмаған дәрежеде дамып, жер бетінің экологиясы өзгерген кезде, әлде де су жүйелері бар екенін көреміз.

Еуропа ғалымдарында бұл пікір бұрыннан қалыптасқан. Олар қазірде де сол жабайылық пікірді дәріптейді.

А.М. Хазанов көшпелілерді төмендегідей суреттейді: «Борьба велась, как всегда, за пастбища, скот, добычу, за подчинение одних групп номадов другим. При этом создается впечатление, что внутренняя борьба в монгольском обществе XII в. выходила за рамки обычных междусобиц, присущих кочевникам... Их князья воинственны, предусмотрительны, тверды, справедливы и отличаются превосходными качествами: народ жесток, дик, груб и невежествен» [89]. Мұхиттың арғы жағасында отырып алып, А.М. Хазанов бұрыннан келе жатқан еуропалықтардың айтқандарын бүгінгі күні қайталаудан жалықпауда. Олардың жазғанындай, көшпелілер жайылым жерлерін ұдайы кеңейту үшін, олжа алу үшін, өзара және жақын-алыстағы көршілеріне шабуыл жасаған. Түркілер жабайы, тұрпайы, жалқау және т.б. деген сияқты жағымсыз сөздерді айтып та, жазып келе жатыр. Олардың көшпелілердің мемлекетіне берген анықтамасы: «Кочевые государства... характеризуются подчинением и завоеванием оседлого населения...» [90]. Бұл үзінді көшпелілердің мемлекеті отырықшылардың жерін, мекен-жайларын, қалаларын басып алып, олардың пайда еткен мәдениетін қиратушы деген көзқарасты уағыздауда.

2003 жылдың 22–23 мамырында Алматыда «Урбанизация и номадизм Центральной Азии» айдарымен халықаралық ғылыми конференция өтті. Бұл ғылыми жиынға жан-жақтан осы проблемамен айналысатын мамандар қатысты. Олардың басым көпшілігі – шетелдердің ғалымдары. Олар бұрыннан айтылып келе жатқан көшпелілер жөніндегі пікірлерін қайталады. Солардың ішінде Моңғолиядан келген ғалым «көшпенділер жабайы (варвар) емес» деп айқай салды. Бірақ оның және тағы басқа сол сияқты дұрыс пікір айтқандардың жасаған баяндамаларына көңіл қойған ешкім жоқ. Олай болса, бұндай атышулы «халықаралық конференцияға» сонша қаражат шығарып, уақыт кетіріп жатудың қанша қажеті бар екеніне түсінбедік. Көшпелі деп айдар тағылған халықтардың ішінен шыққан, өз халқының менталитетін білетін ғалымдарды тыңдамай, мұхиттың ар жағында өмір сүріп отырған А.М. Хаза-

нов сияқтылар түркілердің ғасырлар бойына тудырған өркениетін, жалпы менталитетін қайдан білсін. Олар қолдарына тиген деректерге сүйеніп, көшпелілердің тарихы туралы бал ашып жаза береді. Бұндай түркі тарихының «маманымыз» деп жүргендер сол халықтардың тілін де білмейді. Олай болса, түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының тарихын солар жазып бере ме? Біздіңше, әр халықтың төл тарихын өзінің ішінен шыққан перзенттері жазу керек. Түркі тілдес халықтардың шынайы тарихын жазу үшін, сол туыстардың мамандарымен бас қосып, қиын проблемалар туралы пікір алысып, бір шешімге келу керек. Түркінің тілін, менталитетін білмейтін шет елдің ғалымдары, жалпы түркілердің тарихын ақтаңдақтарға толтырды. Енді оған тыйым салып, өз халықтарының тарихын өздері жазатын уақыт келді. Тарихты жазу үшін, алдымен қай халықтың тарихын жазатынымызды анықтап алуымыз қажет. Біздіңше, ежелден көп салалы шаруашылықты пайда еткен отырықшылардың, жартылай отырықшылардың және көшпелілердің тарихын жазуымыз керек. Өйткені Орталық Азияның табиғи-жағырафиялық жағдайына икемделіп өмір сүріп, жерінің астындағы және үстіндегі байлығын үнемдеп пайдаланып, ертеден өркениетке жеткен халық – түркілер, оның бір бөлігі – қазақтар.

Әдебиеттер

1. Гумилев Л.Н. Көне түріктер. Алматы, 1994. 5-б.
2. Сонда.
3. История Узбекской ССР. Т. 1. Кн. 1. Ташкент, 1955. С. 10–11.
4. Сонда. 11–13-бб.
5. История Монгольской Народной Республики. М., 1983. С. 80–81.
6. Алпысбаев Х.А. Находки нижнего палеолита в Южном Казахстане //ТИИАЭ АН КазССР. 1959. Т. 7; Памятники нижнего палеолита Южного Казахстана. Алматы, 1979; Таймагамбетов Ж.К. Палеолитическая стоянка им. Ч.Ч.Валиханова. Алматы, 1990.
7. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962. С. 47.
8. Сонда. 60-б.
9. Сонда. 68-б.
10. История Узбекской ССР. Т. 1. Кн. II. Ташкент, 1955. С. 28.
11. Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алматы, 1998; Қазақстан тарихы. 1-т. Алматы, 1996.
12. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962. С. 91; Қайдар Ә. Қаңлы. Алматы: Дайк-Пресс, 2004; Шәлекенов У.Х. Қаңлы тарихына қатысты еңбек //Ана тілі. 2004. 5 тамыз. № 32.
13. Сонда.
14. Қайдар Ә. Қаңлы.
15. Қазақстан тарихы. 1-т. 272-б.

16. Зувев Ю.А. Ранние тюрки: Очерки истории и идеологии. Алматы, 2002. С. 94, 96.
17. Қазақстан тарихы. 1-т. 275-б.
18. Сонда. 275-б.
19. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962. С. 117.
20. Сонда. 120-б.
21. Сонда. 135-б.
22. Бахаддин Өгел. Ұлы хұн империясының тарихы. 2-кітап. Алматы, 1998. 25-б.
23. Сонда. 26-б.
24. История Узбекской ССР. Т. 1. Кн. 1. Ташкент, 1955. С. 89–90.
25. Бахаддин Өгел. 2-кітап. 11–12-бб.
26. Сонда. 26-б.
27. Сонда. 1-кітап. 17-б.
28. История Узбекской ССР. С. 90–91.
29. Сонда. 89–90-бб.
30. Сонда. 104-б.
31. Сонда. 96–97-бб.
32. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962. С. 95.
33. Бахаддин Өгел. 1-кітап. 11–12-бб.
34. Сонда. 121-б.
35. Бахаддин Өгел. 2-кітап. 42–43-бб.
36. Шалекенов У.Х. Казахи низовьев Амударьи. Ташкент, 1966. С. 56.
37. Всемирная история в иллюстрациях. Рим и древний мир. Т. 2. М., 1994. С. 9–15.
38. Там же. Средние века. Т. 4. М., 1994. С. 28–37.
39. Білге қағанның өсиеті. Түркістан, 2001. 7-б.
40. Всемирная история в иллюстрациях. Средние века. М., 1994. С. 24–27.
41. Қазақ совет энциклопедиясы. 6-т. Алматы, 1979. 258-б.
42. Шалекенов У.Х. Орталық Азия түріктеріндегі құл иеленушілік // Отан тарихы. 2003. № 2–3. 11-б.
43. Сонда. 7-15-б.
44. Шалекенов У.Х. Қаңлы тарихына қатысты еңбек // Ана тілі. 2004. 5 тамыз.
45. Қазақстан тарихы. 1-т. Алматы, 1996. 275-б.
46. Бахаддин Өгел. Ұлы хұн империясының тарихы. 1-кітап. Алматы, 1998. 71-б.
47. Сонда. 74-б.
48. Сонда. 81-б.
49. Білге қағанның өсиеті // Түркістан. 2001. 19-б.
50. Сонда. 8-б.
51. Сонда. 20-б.
52. Сонда. 18-б.

53. *Бахаддин Өгел.* Сонда. 22-б.
54. *Тасмағамбетов И.* Ат жалындағы өркениет. Алматы, 2003. 53–69-бб.
55. *Бахаддин Өгел.* 2-кітап. 26-б.
56. Сонда.
57. Сонда.
58. Сонда. 22-б.
59. Қазақстан тарихы. 1-т. Алматы, 1996. 296-б.
60. Білге қағанның өсиеті // Түркістан. 2001. 8-б.
61. *Шәлекенов У.Х.* Түріктердің отырықшы мәдениеті. Алматы, 2003. 98-б.
62. ҚСЭ. 6-т. Алматы, 1975. 510-б.
63. *Шәлекенов У.Х., Шәлекенов М.У.* Баласағұнның жұмбағы шешіледі. Алматы, 2004.
64. Қазақстан тарихы. 1-т. Алматы, 1996. 399-б.
65. *Шәлекенов У.Х., Шәлекенов М.У.* Баласағұнның жұмбағы шешіледі. Алматы, 2004. 13-б.
66. *Пылев А.И.* Ходжа Ахмад Ясави: суфийский поэт, его эпоха и творчество. Алматы, 1994.
67. *Дербісәлиев Ә.* Қазақ даласының жұлдыздары. Алматы, 1995.
68. ҚСЭ. 8-т. Алматы, 120-б.
69. Қазақстан тарихы. 1-т. Алматы, 1996. 440-б.
70. Сонда. 448-б.
71. Очерки общей этнографии (Зарубежная Азия). М., 1959. С. 5.
72. *Назарбаев Н.Ә.* Тарих толқынында. Алматы, 2003. 81-б.
73. Советская историческая энциклопедия (СИЭ). Т. 7. М., 1965.
74. ҚСЭ. 6-т. Алматы, 1975. 55-б.
75. *Хазанов А.М.* Кочевники и внешний мир. Алматы, 2000. С. 84–85.
76. *Акишев К.А.* Курган «Иссык». Искусство саков Казахстана. М., 1978; Берел. Вечная мерзлота – хранительница древностей. Алматы, 2000; *Самашев З., Төлеубаев А., Жұмабекова Г.* Дала көсемдерінің қазынасы. Алматы, 2004; *Киселев С.В.* Древняя история Южной Сибири (2-изд.). М., 1951; *Маргулан А.Х., Акишев К.А., Оразбаев А.М.* Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата, 1966; *Маргулан А.Х.* Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Соч. Т.1. Алматы, 1998; *Толстов С.П.* По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962.
77. *Маргулан А.Х.* Соч. Т. 1. Алматы, 1998. С. 6.
78. Сонда. 231–310-бб.
79. Сонда. 311–328-бб.
80. Қазақстан тарихы. 1-т. Алматы, 1996. 107-б.
81. *Акишев К.А.* Курган «Иссык». Искусство саков Казахстана. М., 1978; Берел. Вечная мерзлота – хранительница древностей. Алматы, 2000; *Самашев З., Төлеубаев А., Жұмабекова Г.* Дала көсемдерінің қазынасы (Есік, Берел, Шілікті). Альбом. Алматы, 2004.
82. Қазақстан тарихы. 2-т. Алматы, 1980. 391-б.

83. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962.
84. Шәлекенов У.Х. Түріктердің отырықшы өркениеті. Алматы, 2003;
Шәлекенов У.Х., Шәлекенов М.У. Баласағұнның жұмбағы шешіледі. Алматы, 2004.
85. Қазақстан тарихы. 3-т. Алматы, 2000. 595-б.
86. История Казахской ССР. Т. 5. Алма-Ата, 1980. С. 26.
87. Қазақстан тарихы. 1-т. Алматы, 1996. 216-б; Масанов Н.Е. Кочевая цивилизация казахов. Алматы-Москва, 1995.
88. ҚСЭ. 6-т. Алматы, 1975. 252–253-бб.
89. Хазанов А.М. С. 371, 411.
90. Сонда. 366-б.

VIII тармау. ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ

8.1. Ұлы Жібек жолының тарихы

Ұлы Жібек жолының тарихы, Қытай саяхатшысы Чжан Цяньның айтуынша, б.з.б. II ғасырынан басталады [1]. Бұл жол Сиань қаласынан Ланьчжоу арқылы Дуньхуа қаласына келіп, екі тарапқа бөлінген: солтүстік және оңтүстік. Солтүстік жол – Тұрфан, Қашқар, Алматы, Қарақастек, Баласағұн, Аспара, Мерке, Құлан, Тараз, Саудақент, Құмкент, Манкент, Испиджаб (Сайрам), Жаңабазар, Шарапхана, Ташкент, Самарқанд, Бұхара қалалары арқылы Мервке жетіп, ал оңтүстік жол – Хотан, Жаркент, Балх және Мервке жетіп, Ұлы Жібек жолының екі тармағы қосылған. Бұнан кейін Ұлы Жібек жолы Ниса, Гекотомпил, Акамез, Эқбатан, Бағдад, Ктесифан арқылы Жерорта теңізінің шығыс жағасындағы порттарға – Антиохия, Дамаск, Тирге дейін созылып жатқан [2].

Б.з.б. I ғасырдың ортасында ғана Ұлы Жібек жолы тұрақты дипломатиялық және сауда жұмыстарын жүргізу дәрежесіне дейін көтерілген. Ол арқылы Шығыс пен Батыс елдері саяси, экономикалық және мәдени байланыстық орнатқан. Өз сағасын ертеден алатын Шығыс халықтарының мәдени табыстарын Батысқа, оның жетістігін Шығысқа таратқан. Б.з.б. 138 жылы Қытайдың сол кездегі императоры У-ди өзінің астанасынан бұрын белгісіз болған Батыс елдерге Чжан-Цзиян басқарған елші жіберген. Ол Батыс саяхатында 13 жыл жүріп, Орталық Азияның шығыс, оңтүстігін аралап, Ауғанстанға дейін барған. Елші барған жеріндегі елдермен байланыс келісім сөздер жүргізіп, Ұлы Жібек жолының күшейе түсуіне қолайлы әсерін тигізген. Бұнан кейін, Қытайдан жібек тиеген сауда керуендері Батысқа бірінен кейін бірі ағылып жатқан. Жібек саудасы Жерорта теңізіне дейін жеткен. Бұл Орталық Азиядағы көптеген қалаларды, тұрақты қоныстарды басып өткен [3]. (78-суретті қараңыз).

Ұлы Жібек жолы Шығысты да, Батысты да қызықтырған. Екі

жақтың көп салалы байланысын дамыту үшін, б.з. I–II ғасырларының арасында Қытайға, Қытайдан осы сауда жолымен, керуендермен бірге дипломаттар ерсілі-қарсылы жүріп жатқан. 97 жылы Қытай саяхатшысы Гань Ин Персия қолтығына дейін барған, ал 100 жылы македондық Май Тициан Ұлы Жібек жолы басталған Ланьчжоуға жеткен. Осы Ұлы жолмен Еуропа, Алдыңғы Азия, Оңтүстік Азия және Орталық Азия дипломаттары, саудагерлері, ғалымдары мен саяхатшылары жүріп жатқан. Ертедегі ортағасырдың VII–X ғасырларында Ұлы Жібек жолының халықаралық мәнге жетуінің нәтижесінде Қытай, Византия, Иран және Араб елдері арасындағы байланыс дамыды және ол үздіксіз күшейіп отырды [4].

Ұлы Жібек жолының Византиядан Иран арқылы Орталық Азияның батысынан шығысына дейін созылып жатқан ең ұзақ бөлігі – ежелден түркі халықтарының кір жуып, кіндік кескен жері. Түркілер бұл Отанын ертеде – Тұран (Түркістан) деп атаған. Оның жалпы көлемі туралы Махмұд Қашқари: «Қазір бүкіл Түркі елінің шекарасы Абискун (Каспий) теңізінен айналып, Рұм елі мен Өзкенттен Шыңға дейін созылады. Ұзындығы сегіз мың персек (парсақ. – *У.Ш.*)» деп жазған [5].

Осы ұлан-байтақ Орталық Азияны мекендеген түркілер өз Отанының табиғи-жағырапиялық жағдайына икемделіп өмір сүрген. Жер бетіндегі басқа халықтар сияқты, түркілер отырықшылыққа қолайлы жерлерде қалалар мен тұрақты мекендер салып, отырықшы мәдениеттің іргетасын ертеден қалаған. Жартылай шөлейтті жерде жартылай отырықшы болып, егіншілікпен және мал шаруашылығымен айналысқан. Гоби, Қызылқұм, Қаракұм, Бетпақдала, Үстірт сияқты жерлерде көшпелілік басымрақ болған. Сөйтіп, барлық түркілер, соның ішінде қазақтар шетінен көшпелілік өмір сүрмеген. Олар көп салалы шаруашылықты дамытып, өркениетті мәдениетке жеткен. Ол IX–XII ғасырлардағы Афрасиабтың ұрпақтары болған қараканидтер дәуірі.

Отырықшы мәдениетінің орталықтары болған үлкенді-кішілі қалаларды түркілердің өздері ерте заманнан бастап Тұран өлкесінде салғандығы аты аңызға айналған, тегі түркі Афрасиабпен байланысты екендігі тарихи деректерде кең көлемде суреттелген. Афрасиаб туралы иран, араб, түркі тілдес әдебиеттерде кең жазылған. Шығыстың атақты ұлы ғұламаларының бірі Фирдоусидің «Шаһнамасында» Афрасиабтың аса жақсы суреттелгеніне жоғарыда тоқталғанбыз.

Енді Қазақ совет энциклопедиясындағы жібек құрты, жібек иіру, жібек көбелектері, жібек құртын өсіру, жібек мата және

жібек ширатулар туралы мамандардың пікірлерін сол күйінде беруді жөн көрдік. Себебі көпшілік оқырмандар, әсіресе жастар жібек маталардың қалай дүниеге келетінін біле бермейді. Осы жібектердің негізі ертеде салынғаны, оның дүниеге ен жайғаны туралы оқырмандардың білуі қажет. Сондықтан бұл мәселе бойынша мамандардың пікірлерімен таныссын.

8.2. Жібек

Жібек – жібек құртының пілләсынан өндіріліп, тоқыма өнеркәсібінде пайдаланылатын табиғи талшық. Әдемі жалтырлығы, жіңішкелігі, беріктігі, оңай боялуы оның ерекшелігі болып табылады. Көп еңбек тілейтіндіктен, жібек ең қымбат талшық саналады. Өндірістік жібек негізінен асыранды тұт ағашы құртынан және жабайы емен құртынан алынады. Асыранды жібек құрты барлық жібектің 97-98%-ын береді.

Жалғыз пілләдан алынған талшықтым жіңішке болатындықтан, өндірісте қолданылмай, тек жібек қасиетін зерттеу үшін пайдаланылады. Техникалық жібек жіп бірнеше пілләны қатар тарқату арқылы алынады да, өз бойындағы желіммен өзара берік жабысып қалады. Бұл шикі жібек деп аталады. Бүкіл шикі жібектің жартысынан көбі ширатылған жібек өндіруге жұмсалады. Жібек өнеркәсібінің өзге барлық қалдықтары қайта өңделіп, жібек жіп алынады. Жібек бұйымдар (өңделу, боялуға дейін), ширатылған жібектің кейбір түрлері (пайдалануға дейін) және өндіріс қалдықтары (иіруге дейін) сабынды яки басқа ерітіндіде қайнату арқылы желімінен ажыратылады. Қайнатылған жібек жұмсарып, жалтырап кетеді, оңай боялады. Шикі жібек қайнатылмайды, өйткені желімнен айрылған соң жеке талшықтарға ажырап, тарқату қиындап кетеді.

Жібектің механикалық қасиеттері жоғары. Тұт ағаш құртынан алынған жібек жіп 8-10 г салмақ көтереді, 14-18%-ға созылған соң ғана үзіледі, ал дымқыл кезінде беріктігі 10-15%-ға дейін кемиді. Бұған қарағанда емен құртынан алынған жібек жіп 1,5 есе берік, созылғыштығы да 2 есе жоғары. Жібек әрі жақсы диэлектрик, 120-130° С ыстыққа төтеп береді, тек 160-170° С-та ғана ыдырай бастайды. Жібек құртын тек Шымкент облысының кейбір оңтүстік аудандары өсіреді, сондықтан республикамызда жасанды жібек өндірісі жақсы дамыған. 1970 ж. Қазақстанда 623 мың т жасанды талшық өндірілді. Жасанды жібек өндірісі 1975 ж. 1065 мың т-ға жетпек.

Жібек иіру – жібек өндіретін өнеркәсіптердегі жібек талшығы қалдықтарынан жіп дайындаудың технологиялық процесі.

Оған шикізат ретінде піллә қалдықтары мен жібек жіптерінің қиымдары пайдаланылады. Жібек иіру шикізатты сұрыптау, кесу, желімсіздендіру, қопсыту, тарау, шүйкелеу және иіру процестерінен тұрады. Шикізат сапасына қарай сұрыпталады; кейбірі кесіледі; былғаныш қоспалардан, жабысқақ талшықтардан, майдан ажыратылады; қайнату арқылы желімсіздендіріледі. Қопсыту кезінде шатасқан талшықтардың арасы жазылып, талшық иіруге икемді, қысқа кесінділерге (орта есеппен 150-250 мм) бөлінеді. Тарағанда талшық жігі ашылып, ұзынынан сараланады. Тарау жұмысы тарағыш дөңгелек машинамен жүргізіледі. Бірінші машинада таралған неғұрлым қысқа талшықтар екінші машинаға жіберіледі, сөйтіп 3-4 рет, кейде одан да көп таралады. Таралудан шыққан талшықтар шайырдан арылту цехында сілкуден өтеді де, тарақтап тұту машинасына беріледі. Тарау процесі өңделіп отырған талшықтан 0,02-0,03 нөмірлі, ұзындығы 1,5-3 м лента алынғанға дейін жүргізіледі. Шүйкелеу және иіру белгілі жүйе бойынша және қысқа жүнді тарақтап иіру процесінде пайдаланылатын құралдарға ұқсас жабдықтармен жүзеге асырылады. Дайын жіп әбден тазаруы үшін екі ұшынан бірдей сыдырылады да, арнаулы білікке оралады. Жібек жіп өте жіңішке болып иіріледі. Ал тарау кезінде түскен талшықтар қайта өңделеді де, одан төмен нөмірлі жіп алынады.

Жібек көбелектері – қабыршақ қанаттылар отрядына біріктірілетін бірнеше көбелек тұқымдасының жалпы атауы. Бұған нағыз жібек көбелектері (*Bombycidae*), емен көбелектері (*Attacidae*), піллә түзгіштер (*Lasiocampidae*), волнянкалар (*Orgyidae*), т.б. жатады. Жібек көбелектерінің бір ерекшелігі, олар қуыршаққа айналар алдында арнаулы бездері бөлетін жібек жіпше – піллә түзеді. Тұт жібек көбелектері, қытай емен жібек көбелектері таза жібек алу үшін қолдан өсіріліп көбейтіледі. Жібек көбелектерінің кейбір түрлері бау-бақша және орман шаруашылығына өте зиянды. Сақиналы жібек көбелектері (*Malacosoma neustria*) КСРО-ның Еуропа бөлігінде, Қырымда, Кавказда, Сібірде, Қиыр Шығыста кең тараған. Олардың жұлдыз құрттары жеміс ағаштарының және жалпақ жапырақты ағаштардың бұтақтарын, жапырақтарын, гүлдерін жеп зақымдайды. Тал жібек көбелектерінің (*Leucoma salicis*) жұлдыз құрттары тал, терек, көк терек, қандыағаш, жеміс ағаштарының жапырақтарымен қоректенеді. Бұл КСРО-да, оның ішінде Қазақстанда кең тараған. Қарағай жібек көбелектері (*Dendrolimus pini*) қылқан жапырақты ормандардың бәрінде де кездеседі. Қарағай, самырсын, шырша, бал қарағайдың зиянкесі. Сыңар жібек көбелектері (*Porthetaria dispar*) КСРО-ның Еуропа бөлігінің орталық және оңтүстік аудан-

дарында, Кавказда, Қырымда, Орта Азияда, Қазақстанда, Сібірде таралған. Жеміс ағаштарының және жапырақты ормандардың аса қауіпті зиянкесі. Жібек көбелектерінің зиянды түрлеріне қарсы олардың биологиясы, экологиясы, т.б. ерекшеліктеріне байланысты түрлі агротехникалық, химиялық, биологиялық әдістер қолданылады.

Жібек құртын өсіру – ауыл шаруашылығының тұт және емен жібек көбелектерін өсіріп, жібек піллеларын алатын бір саласы. Тұт жібек көбелегін тұт шаруашылығында өсіреді; тұт ағашының жапырағы тұт жібек көбелегіне және оның жұлдыз құрттарына қорек болады. Тұт жібек көбелегін көктемде тұт ағашында 3-5 жапырақ шыққан кезде азықтандырады. Олардың жұмыртқаларын құрғақ, таза, жарық, жылы және ауа алмасып тұратын 2-3 бөлмелі инкубаторда дамытып өсіреді. Инкубаторларды 150 жұмыртқа қорабына есептеп жасайды. Жібек құртын өсіру шаруашылығында жібек көбелегінің ұрығын және оның жұлдыз құрттарын азықтандырып, оларды іріктеп піллеларды өңдейді.

КСРО-да тұт жібек көбелегін негізінен Орта Азия және Закавказьеде өсіреді. Қытайда жібек құртын өсіру өте ерте заманнан бері жүргізілуде. Дүние жүзінде жібек піллесінің 70%-ы Қытай мен Жапонияда өндіріледі. КСРО-да жібек құртын өсіретін совхоздар тікпе және екпе тұт шыбықтарын өсіреді, тұт жібек көбелектерін қоректендіретін колхоз питомниктері бар. Алдыңғы қатардағы колхоздарда орта есеппен 1 г жұмыртқадан 2,6-3 кг, озық звеноларда 4 кг-ға дейін піллә жиналады.

Жібек мата – табиғи, жасанды немесе синтетикалық жібек талшықтарынан тоқылған мата. Жібек матаға жібек жұтқызылған (арнаулы – табиғи яки жасанды жібек, өріс жібі – мақта) және штапель жібектер мен жасанды немесе синтетикалық талшықтардан тоқылған маталарды да жатқызады. Табиғи жібек мата тоқуда шикі жібек, жібек өріс, жібек арқау, муслин, креп, мооскреп, жібек жіптер пайдаланылады. Жасанды және синтетикалық талшықтардан мата өндіруде қолданылатын негізгі жіп түрлері мыналар: капрон талшық, вискозадан, мысаммиактан, ацетаттан, капроннан бос иірілген жіптер, муслин, креп, мооскреп, крепгранит, түкті, спиральді, штапель жіп, т.б.

Жібек матаның технологиялық көрсеткіштері жіптің жіңішкелігі мен құрылымына, тоқылым түрі мен жіптердің орналасу тығыздығына, салмағы мен қалыңдығына, мата еніне, т.б. қарай айқындалады. Жібек матаның қалыңдығы әр алуан: мыс., шикі жібектен тоқылған мата арқауының әр 10 см-інде 500x4 (4 жіп 1 есебінде) болса, өзге жібек матада 300-ден 1000 жіпке дейін

бар. Жібек мата салмағы да әрқалай: жеңіл 20-50 г/м²; орташа 60-150 г/м²; ауырлау 150-200 г/м² және ауыр 200-300 г/м², кейде 500 г/м².

Жібек мата өндірудің технологиясы да басқа маталар өндірісі секілді, айырмашылығы әрлеу операцияларында. Жібек мата негізінен шикізатына, жасанды талшық түріне және тоқылым ерекшелігіне қарай топқа бөлінеді. Біздің елімізде өндірілетін жібек матаның 200-ден астам артикулы бар, мұның 60-ы табиғи жібектен тоқылады. Қазақстанда көбіне жасанды жібек мата өндіріледі. Қостанайда жасанды талшық заводы, жылына 19,7 млн м мата өндіретін жібек мата комбинаты бар. 9-бесжылдықта Өскемен жасанды жібек комбинаты, Семей мауыты иіру фабрикасы құрылыстары жүргізіліп жатыр. Бұлар да жасанды жібек мата шығаратын болады.

Жібек ширату – шикі жібектен яки бос ширатылған жасанды талшықтан жіп дайындаудағы технологиялық процестер жиынтығы. Алдымен шикі жібекті сабын езілген майлы суға малып, желімін жібітеді. Бұл оны жұмсартып, созылғыштығын арттыруға және электрлену мүмкіндігі мен үйкелісін кеміту үшін керек. Кейде осы жібіту үстінде жіптер сәл боялады, өйткені ол ширатылған жібек құрамындағы жіптердің түрін және санын анықтауға мүмкіндік береді. Жібітілген жібек суы сығылып, түйіні жазылып, кептіріледі де, шөлмекке төгіледі. Шикі жібекті кейде сыдырып кедір-бұдырын тегістейді, жуандау жерлерін жіңішкертеді. Жуан жібек жіп алу үшін бірнеше шөлмекті қатар қайта төгеді де, шатысып қалмас үшін шала ширатып отырады. Осыдан кейін ол ширату машинасына жіберіледі. Ширатылған жібек қайта тарқатылып кетпес үшін ыстық бумен буланады. Бұлар тоқыма және мата өндірісінде, сондай-ақ изоляциялық және хирургиялық жібек, тігін жіптері, т.б. жасауға пайдаланылады.

Әдебиеттер

1. Советская историческая энциклопедия (СИЭ). Т.III. М., 1963. С. 146.
2. Қазақ совет энциклопедиясы (ҚСЭ). II т. Алматы, 1977. 374-б.
3. Қазақстан тарихы. I т. Алматы, 1996. 492-б.
4. СИЭ. Т.III. С. 147–148.
5. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. Алматы, 1993. 17-б.

АҚТӨБЕ ҚАЛА-ЖҰРТЫНАН ТАБЫЛҒАН БАЛАСАҒҰН АТАУЫНА ҚАТЫСТЫ ЖӘНЕ БАСҚА ДА ЖАЗУЛАРДЫҢ МАҒЫНАСЫ

Шыңғыс хан империясының құрамына кірген орыс жұртының кінйәздері (бектері) жоғары дамыған мемлекеттік құрылымның әліппесін үйрене бастады. Сонымен бірге өз қатарына түркілердің жаужүрек, алғыр ақылды ұлдарын тартып сіңіруді де іске асырып, жүйелі жолға қойды. Кінйәздерінің өздері түркілердің ақсүйек тұқымдарының қыздарына үйленіп, ұрпақтарын асылдандыруды мақсат тұтты. Бұл үрдіс XV–XVI ғасырларға дейін жалғасып, Россия мемлекетін құрғаннан соң, алдымен өздерінің түркілерден тектік жоғарылығын насихаттау және мойындату саясатын жүзеге асыруды мысық табандай жылжытып орындауға кірісті. Орыстардың түркілерден тәлім-тәрбие алуы сақтар мен хұндар дәуірінен басталған болатын. Оған бір мысал келтірейік. Оларда Шыңғыс ханға дейін бір орталықтан басқарылған мемлекет болған жоқ. Тек кішігірім, өз алдына дербес кінйәздіктер ғана болған. Олардың басшысын білдіретін **кінйәз** атауы – түркі сөзі. Бұл сөз екі түбірден тұрады: біріншісі – *кін* < *кінк* (металл, темір), екіншісі – *йәз*// *йәр*// *бәр*// *мәр* (мүйіз) [1] түбірлері. Сонда *кінйәз* сөзінің мағынасы **темір мүйіз** болып шығады. Атақты, Кир патшаның басын қанға бөктірген **Томмурйыс**, сақ патшайымының аты да сол мағынаны білдіреді. Бірақ мұнда *мүйіз* мағынасын білдіретін *мұур*//*йыс* сәйкес сөздері қабаттасып қолданылған. Оның мынадай себебі бар. *Томмур* сөзі өте ежелгі *тонқ* > *тон* (металл, темір) сөзі мен *мұур* (мүйіз) сөздерінен қалыптасқан. Бұл сөздің өзі *темір мүйіз* мағынасында жиі қолданыла келе, **темір** (том//тем мұур//мір) мәнін білдіретін сөзге, одан әрі *темір* (<томмур) сөзі жеке өзі металл мағынасын білдіретін сөзге айналған. Сөйтіп, оған *мүйіз* мағынасын білдіретін **йыс** сөзі қосылып қолданылатын болған. Бұл Томмурйыс атауы әйелге де, еркекке де қатар қойыла берген. Осы есімнің тағы бір қолданысын біз Енисей ескерткіштерінің бірінен оқыдық. Ол мәтінімен қоса жарияланатын болады. Бұған қосымша дәлел ретінде итальян тіліндегі **синьор** (синйөр – мыр-

за, бек) сөзінің *кінйәз*// *кинйөр* сөзімен сәйкесетінін айтқымыз келеді. Бұл сөз де түркілік *темір мүйіз* тіркесінің мағынасын білдіреді.

Сөйтіп, орыс кінйәздіктері қорғасын оқты адам өлтіруге пайдалана бастасымен күшейіп шыға келді. Патша сайлап, жеке мемлекет құрған соң, айналасын тұтас қоршаған түркілерді тұқырту саясатын жымысқылана жүргізе бастады. Өзінің беймәлім ежелгі тарихын жазып, түркілерді тарихсыз, мәдениеттен жұрдай етіп насихаттауға бағыт алды.

Осы насихаттың уытымен мәңгүрттенген, дүниежүзін уысында ұстаған түркі жұрты өз тарихын жазбай кетті дегенге екі қолын кеудесіне қойып, басын шұлғып, күмәнсіз сенетін қандастарымыз толып жатыр. Ал бұған қарама-қарсы: «Жоқ, түркі жұрты өз ата-бабаларының шежіресін жазып, батырлары туралы жыр тудырған, заттық та, рухани да небір жауһар мәдени жәдігерлерді жасап қалдырған» деп, түркі ұрпағы болғанына қуанатын, мақтаныш тұтатын бауырларымыз да аз емес. Солардың бірі де болса бірегейі – Уахит Хамзаұлы Шәлекенов ағамыз. Оның негізгі көтерген екі мәселесі, біріншісі, түркілердің отырықшылық мәдениетпен ежелгі заманнан айналысып келе жатқаны туралы; екіншісі, соның бір дәлелі ретінде, Орталық Азияда түркілер салған, қазір топыраққа көміліп жатқан мыңдаған қалалардың біреуі – Ақтөбенің **Баласағұн** екенін дәлелдеу болды.

Уахит аға Қазақстанға, Шымкент қаласындағы Мемлекеттік мәдениет институтына археология және этнография мамандықтары бойынша ғылым докторы дәрежесінде 1970 жылы ауысты. 1973 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетіне археология және этнография кафедрасының меңгерушісі болып жұмысқа тұрды. Келер жылдан бастап университеттің археологиялық экспедициясын ұйымдастырды. Тарих факультетінің студенттері жазғы демалыс кезінде Баласағұн қаласын қазып, анықтау үшін археологиялық тәжірибе өткізе бастады. Содан бері қанша студент археологиялық тәжірибеден өтті десеңізші! Осы тұста Уахаң өз кітабында [2] археологиялық экспедицияның өтуіне, Баласағұнды аэрофотоға түсіруге үлкен жәрдем жасаған университет ректоры Өмірбек Арыстанұлы Жолдасбековке ризашылығын білдіреді. Уахаң Кеңес Одағы Ғылым академиясының Н.Н. Миклухо-Маклай атындағы Этнография институтының аспирантурасына 1950 жылы түсіп, 1953 жылдың 1 желтоқсанында этнография мамандығы бойынша тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесіне ие болды. Атақты археолог С.П. Толстов пен ғылыми жетекшісі Т.А. Жданкодан тәлім алған.

Уахит ағаның «Құм басқан қала» [3] еңбегімен бұрыннан таныс едім. Кейінгі еңбегін [4] оқып, археологиялық қазбалардан табылған жазбалардан Баласағұн атауының шықпағанына өкінішін аңғарып, ол жазуларды зерттеуге көңілім ауды. Бұның себебі соғды жазулы ескерткішті В.А. Лившиц оқыды деген мәліметті оқығаннан кейін туды. К. Ақышевтің «Курган Иссык» атты кітабындағы [5] И.М. Дьяконов, В.А. Лившиц, С.Г. Кляшторныйлардың Есік жазуы туралы: «...Бұл жазу көне түркі күл (руна) әліпбиімен оқылуы мүмкін емес...» деген негізсіз пікірін оқығаннан соң, мен олардың түркі халықтарына деген теріс пиғылын таныдым. Содан бастап бұлардың аты аталған тұста күдік-күмән қоса жүретін болды.

Профессор У. Шәлекенов Баласағұннан табылған екі жазба ескерткішті өз еңбектерінде келтірген. Үшіншісін «Орта ғасырдағы Ақтөбе» атты альбомда [6] келтіреді. Алайда бұны жазу деп есептемегені мына пікірінен байқалады: «Түркеш теңгелеріндегі Шуды білдіретін Ψ белгі (знак) салынған хұмның және құмыраның қақпақтарының сынықтары табылды. Олардың ішінен хұмның қақпағының бетінде үш тармақты (шанышқы тәрізді) белгінің қастарына ай мен жұлдыздар және мүйіз сияқты белгілер салынған. Құмыраның қақпағының үстінде үш тармақты белгі берілген. Соған қарағанда, бұл таңбалардың Шу хақанның қасиетті атымен байланысы бар деген пікір ойға келеді» [2, 170]. Уахаң бұл пікірінде «шанышқы белгі» деп қақпақ сынығының ортасындағы «Аллаһу ақбару, лә илһә иллә Аллах, Мухаммаду ррасулу Ллах...» деген мағынаны білдіретін күрделі графеманы айтып отырса керек, «мүйіз» дегені – араб әліпбиіндегі «уау» мен «қаф» таңбалары. Ескерткіште бұл екі әріп бір таңбаға біріктірілген. Ал «ай», «жұлдыз» дегендері – көне түркі күл әліпбиінің жуан С таңбасының сол жақ бөлігі мен араб әріптерінің үстіндегі нүктелер.

Уахаң еңбектерінде М. Қашқари келтірген, А. Македонскийдің бетін қайтарған Шу қағанды (Чуң қақанк) [7] Түргеш мемлекетінің астанасын салушы «жас хақан» деп санайды. Оны М. Қашқаридың түсіндіруіндегі **сағұн** (лауазым) [2, 170] сөзіне сәйкес қорытады. Біздің еңбегімізде [7] Шу қағанның б.д.д. IV ғасырдағы сақ патшасы екендігі дәлелденді. Онда біз Шу қағанның қаласы деп Суяб (Суң+йаб – /Чуң суы/) қаласын атаған едік. Осы жерде Баласағұн атауының шығу төркініне барлау жасауды жөн көрдік. Біздің ойымызша, бұл сөздегі *бала* сөзі қазіргі қазақ тіліндегі бала (жас; сәби, жеткіншек) сөзімен сәйкеспейді. Ол сөз көне түркілік **балық** (қала) сөзінен қысқарып, бала формасына ауысқан. Бұны ғылыми еңбектердегі Гобалық (моңғол

тілінде – жақсы қала) атауынан көруге болады. Яғни, Шыңғыс хан Баласағұнның қирандыларынан өткен кезде айтқан екен делінеді. Шыңғыс ханның түркі (қият) екені ақиқат. Біздіңше, ол түркі тілінде «Құқ балық болған екен» (Үлкен, биік қала болған екен) деген болуға тиіс және бұрын да солай аталған сияқты. Ал соңғы *сағұн* сөзі, М. Қашқари түсіндіргендей, лауазым емес, сақ+ұн> сағұн (сақ+тын) сөзінен туған дейміз. Яғни, «Сақұн құқ балықы» – «сақтың ұлы қаласы» деген тіркестен қалыптасқан. Ол сақтың **бас қаласы, астанасы** деген ұғымды білдірген. Бұдан Баласағұнның сақ елінің де астанасы болғанын байқаймыз.

Жалпы ғалымдар Баласағұн қаласын Түргеш, Қарахан, Қарақытай мемлекеттерінің астанасы болған деп санайды. Яғни, археологиялық деректер әзірге осындай пікірдің қалыптасуына айғақ болуда. Келешекте, мүмкін, Баласағұннан біздің дәуірге дейінгі құрылыс қалдықтары табылып қалар. Ақтөбе-Баласағұн қала-жұртының археологиялық қазбасын өзі бастап, қазірге дейін жалғастырып келе жатқан профессор У. Шәлекенов шындығында да қаланың көне Баласағұн екенін дәлелдеп шықты. Оған негізгі дәлел қаланың географиялық координаттарының ежелгі ғалымдар әл-Хорезми, әл-Бируни қалдырып кеткен деректерімен сәйкес келуі; қаланың әскери-стратегиялық қорғанысқа сай орналасуы және астанаға лайық ауқымды көлемі; сондай-ақ М. Қашқари айтып кеткен топонимикалық деректердің қазіргі Ақтөбе аймағының сипатына сәйкестігі де бұлтартпайтын деректер. Дегенмен анық Баласағұн қаласы деген жазба деректің табылмауы көңілдің түкпірінде бір күмәнді тудыратындай болатыны да рас. Енді ол күдік жойылды, жазбада Баласағұн атауы оқылды деуге төменде келтірілетін айғақтар толық дәлел бола алады. Енді профессор Уахит Хамзаұлы Шәлекеновтің аты тарихта: «Баласағұн қаласын қазбадан аршып, дәлелдеді» деген анықтамамен жазылатыны да анықталды деуге болады. Яғни, Уахаңның жоғарыда айтқан екі мақсаты да орындалды десек қателеспейміз.

Өткен ғасырдың жетпіс төртінші жылынан бері зерттеліп келе жатқан Ақтөбе – Баласағұн қаласынан табылған заттық қазба байлықтар орасан зор. Соның бәрі де түркі халықтарының отырықшылық өркениетіне куә айғақтар болып саналады. Алайда еурокіндікшілдер (еуроцентристер) ол байлықтарды түркі тайпаларына қиғысы келмейді. «Жоқ, бұларды түркі тайпалары жасауы мүмкін емес, олар көшпелі болды ғой. Оларға отырықшылықты үйреткен иран тектестер ғой. Орталық Азиядан табылып жатқан заттық мәдени байлықтарды сол иран тектес халықтар жаратқан» деген пікірлерін айтудан танбай

келеді. Олар тіпті қытай жазбаларындағы ху атты халықты тек соғды халқына телиді. Ал қытайтанушы ғалымдар ху деп жалпы түркі-соғдыларды атағанын баса көрсетеді. Археологтардың жалпы соғдылық өркениет деп тайға таңба басқандай мәдени айғақтарды нақты ұсынғаны мәлім емес. Ал Қиыр Шығыс пен Солтүстік Қытайдан Шығыс Еуропаға дейінгі археологиялық қазбалардан табылған заттық мұралар түгелдей түркілік ентаңбаны бейнелейтіні мәлім.

Ал рухани мәдениетке келсек, олар да жеткілікті дәрежеде табылып келеді. Еурокіндікшілдер бет бақтырмай, табылған жазба мұраларды да түркі тілдерінде оқуға пейіл танытпай келе жатқаны да белгілі жайт. Сол жазулар Ақтөбе-Баласағұн қала-жұртынан да табылуда. Заттарға жазылған қысқа жазулар [6, 156] бірнеше мөлшерде табылған. Ал ірі көлемді жазбаның саны үшеу. Олардың біреуі хұм аузы ернеуіне соғды-түркі жазуымен жазылған да, екеуі – біріншісі, түйе жауырынына жазылғаны түгел араб жазуымен, ал екіншісі араб, көне түркі күл (руна), соғды-түркі әліпбилерімен тұтастандырыла жазылған. Яғни, ескерткіште бұл әліпбилер даралана жазылмай, бір-біріне сәйкестендіріле, күрделі графемаларша біріктіріліп түсірілген. Бұларға қосымша көне түркі күл жазуымен жазылған кәстірөл пішіндес шұңғыл ыдыстың бүйіріне жазылған бір қысқа жазудың да мазмұны ашылды. Ол туралы да түсінік бере кеткенді жөн санап отырмыз. Енді жазулардың әрқайсысының мазмұны жайында түсінік берейік.

Хұм қақпағына жазылған жазудың мағынасы

Қақпақ жайындағы мағлұматқа келсек, ол 2008 жылғы 18 қараша күні әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің тарих және этнология кафедрасының ұжымымен болған сұхбат кезінде алғаш рет суретке түсіріліп алынған еді. Ол күні Уахаңмен де алғаш танысып, Баласағұннан табылған жазулар жайында әңгімелестік. Содан соң кафедра музейіндегі жазу жазылған басқа заттарды да көріп, суретке түсіріп алған болатынбыз. Сонда қақпақтағы жазу жақсы түсірілген екен. Сол арқылы 2012 жылдың 10–11 ақпан күндері Уахаңмен жолығып, Баласағұн атауының шыққанын айтып қуантқан болатынмын. Ол кісі ол жаңалықты баспада жатқан кітабына енгізбекші болды. Қақпақ туралы әңгіме кезінде археолог М. Елеуов қақпақтың **Тастұмсық** елді мекенінен табылғанын айтқан болатын. Сол күндері қақпақ, хұм аузы ернеуіндегі, түйе жауырынындағы жазуларды жақсылап фотоаппаратқа түсіріп алдым. Ал хұм сынықтарын Та-

раз педагогикалық университетінің музейіне өткізген екен. Оның қызметшісі Л. Түйебаева хұмның екі сынығын ғана көрсетті. Үшінші сынығы бізде жоқ деді. Ол үшінші сынықтың (біздің қол көшірмесіздегі II сынық) қайда екені туралы ол кезде Уахаңнан сұрауға мүмкіндік болмады. Бір жерде жатқан болар, іздестіріп анықтау қажет.

Жалпы Ақтөбе-Баласағұн қала-жұртының айналасындағы топонимикалық жағдайларды Уахаң және басқа да археологтар түбегейлі зерттеген деуге болады. М. Қашқари айтып кеткен Баласағұн қаласының айналасындағы Баласағұн тауы мен Бақырлық тауы Қарабалта өзені, қазіргі Тасөткел су қоймасының солтүстік-батысында орналасқан. Тастұмсық елді мекені бұдан жүз жыл бұрын Иткешу аталған. Бұл атау өзеннің жайуат жеріне табанына тас төселіп, өткел жасалғандықтан осылай аталған. Осы жерге орналасқан мекен атауы кейде Тасқала деп те аталады.

Баласағұн қаласында мешіттер көп болған. Соның ең үлкені қаланың орталық мешіті аталған. Бұл туралы келесі әңгімеге арқау болатын түйе жауырынындағы жазуда айтылады. Қақпақ бетінде де үлкен күмбезді, мұнаралы, айқара порталды мешіт бейнесі келтірілген. Үлкен мешіттің порталының ішіне де сол мешіттің бейнесі қайта салынған. Жалпы қақпақтың бетінде мұндай бейнелер көп салынғаны байқалады. Кіші мешіт суретіне «Лә иләһә иллә Аллаһ...» тіркесі жазылған. Қақпақ сынығының ортасындағы «шанышқы» бейнесі әрі «Лә иләһә...» тіркесіне, әрі «Баласағұн балықы» жазуына ортақ оқылады. Ол әріптер қосындысы «Баласағұн» атауындағы «Ла» және «балық» сөзіндегі «лық» буындарын білдіре оқуға сәйкестендіріле бейнеленген. «Лә иләһә...» тіркесін бейнелеген күрделі графеманың үстінде «қауға» тәрізді үлкен таңба – араб әліппиіндегі Ғ әрпін және соңғы Н әріптерін бейнелей салынған лигатура. Бұның төменгі жағы көне түркі күл және араб әліпбилерінің Б таңбаларына сәйкестендіре сызылған. Сондай-ақ бұл таңба көне түркі күл әліпбиінің жуан С таңбасына да сәйкес бейнеленген. Алғашында *Баласағұн балықы* деп не себептен жазылды деген сұраққа әртүрлі болжам жасалды. Кейін мешіт суреті және *Аллаһ бірлігі* туралы сөздер ашылған соң, бұл хұм Баласағұн қаласының орталық мешітіне арналып жасалған деген ой келді. Бұл ой түйе жауырынындағы «**мәркәз мәсджід**» тіркесі ашылған соң толық бекіді деуге болады. Сонда қақпақта мешіт бетіндегі «Алла бірлігі, Мұхаммедтің (салла Аллаһ алайһи уа саллама) елшілігі» жайындағы тіркес пен «Баласағұн қаласының орталық мешіті» деген жазу келтірілген

дейміз. Өйткені «Мухаммад ар-расулу Аллах» деген жазу оқылған жерде «мәркәз мәсджиді» деген сөздер де оқыла алады. Бұл тәрізді әртүрлі таңбалар қосындысы жазылған жазуды *мәдинесі* деп те оқуға болады. Төменде қақпақтағы бейнелер мен жазудың суретін, қол көшірмесін, транскрипциясын және аудармасын келтірейік.

Сонымен қақпақтағы жазба ескерткіш – көне түркі күл әліпбиін қолданған Батыс түрік қағанаты заманынан соғды-түркі, араб жазуларын қолданған Қарахан мемлекетінің өмір сүрген уақытына дейінгі әліпбилер тоғысы дәуірін көз алдымызға алып келетін айғақ жазба деп қорытындылауға болады. Әрине, көлемі сонша үлкен, астана қызметін атқарған қалада Баласағұн атауы жазылмай қалуы мүмкін де емес. Міне, сондай жазудың бірі Баласағұн қаласының орталық мешітінің қасбетіне жазылған «Баласағұн балықы мәркәз мәсджиді» деген жазу. Бұл түркі халықтарының орта ғасырларда гүлденген қалалары болғанына бірден-бір айғақ. Түркі халықтарының отырықшылық және рухани өркениетінің куәсі ретіндегі бұл жазба мұраның бүкіл әлемге берер мәліметі осындай. Жазбада тіліміздегі қала мағынасын білдіретін түркілік **балық**, **қалға**, парсылық **шәһәр** сөздері келтірілген. Сондай-ақ *мәдинесі* деген сөз де білдіріле жазылған болуы ықтимал.

Түйе жауырынындағы жазудың мағынасы

Түйе жауырыны да Тасөткел жанындағы Тасқаладан 1982 жылы [3, 107] табылған. Оны Уахаң Өзбек КСР-ы Ғылым академиясының Шығыстану институтының профессоры Бәрі Ахметовке оқытқан. Оның оқуындағы *Мухаммед*, *Әли*, *қаз*и сөздері біздің оқуымызда да кездесті. IV жолдың соңында **күлүк** деген сөз де жазылғаны белгілі болды. Бірақ ол, біздіңше, адам аты емес, көне түркі жазба ескерткіштерінде қолданылған **даңқты** мағынасын білдіретін сөз болуы ықтимал. Б. Ахметов оқуында адам есімдері және Құлұқтың баласы, қызы пәленше, түгенше болып сипатталады. Кейбір әріптер арқылы бірер сөзді оқығаны болмаса, Б. Ахметов жазбаның мағынасын аша алмаған. Уахаңның айтуынша, түйе жауырынының екі бетінде де жазу қара бояумен жазылған. Алайда екінші бетіндегі жазулар өшіп, оқуға жарамай қалған. Сондықтан бірінші беті ғана оқылады деп санайды. Бұл сүйек қазір әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың музейінде сақталады. Бізге қолмен ұстап көруге рұқсат бермеді (шыны қораптың ішінде), ол үшін жоғарыдан рұқсат керек екен. Ондай машақатқа уақыт тар болғандықтан, біз шыны

қораптың сыртынан суретке түсіріп алдық. Төменде жазудың өз қолымызбен жазған көшірмесін, транскрипциясын және аудармасын келтірейік.

Транскрипциясы

I жол. 1-қатар. Мухаммадкә атмаққа тұрұрлар қатилмаққа.
2-қатар. Біләдірлік ‘алым мәсджідке имам аларкә әмір қылұрлар.

II жол. 877 миладии(ун), 262 хиджри (т)ақағу, фарқ(х)ат(ун) йылында һәр бір кафир кішілерні мәсджідте қа... кади (м)әсджідде (алар)ны (мусул)ман (қыл)ұр.

III жол. ...да ау ‘алым ‘Али Шер канā нāкаба ма‘а қāди.

IV жол. Хуш келішміш 879 милади лағзын йылында ‘алым намазгер Мухаммад ау Али Шер ‘алым күлүк...

V жол. Баласағұн балықы мәркәз мәсджідіке ау Мухаммад ‘Али Шер ‘алымлар біріні пір қылыб алырлымен. ‘Али Шер ‘алымны мударрис уа пір қылыб алырлымен.

VI жол. Баласағұн балықы мәркәз мәсджідіне Мухаммад ау ‘Али Шер ‘алымларны алырлымен... ..рāдаһу ‘ала хāджирин камā би маркабин.

VII жол. Али Шер уа Мухаммад мәсджідке намāз құран оқытмақкә фирман қылғалы ау ‘Али Шер Мухаммад салла Аллаһу ‘алайһи уа саллама расулу Аллаһи Хадиджа бірле ‘умри Макка...

VIII жол. Камā Мухаммадны ау ‘Али Шерні мәсджідке тамām ‘умру әл-‘Иқтисāди уа камā фи Макка уа фи Мадина нати Мухаммад (салла Аллаһу ‘алайһи уа саллама) бірле Хадиджат(ның) хамру(ль) хаййат... ау ‘Али Шер ау...

IX жол. Баласағұн мәркәз мәсджід ‘алымлары ‘Али Шер ау Мухаммад...

Аудармасы

I жол. 1-қатар. (Олар) Мұхаммедке атпаққа (оқталып) тұр, өлтірмекке. **2-қатар.** ...мешітке білетін ғалым имам алуға әмір қылып отыр.

II жол. 877 милади, 262 хиджри, тауық, фарқат (арабша *أخرف* тауық) жылында әрбір кәпір кісілерді мешітке қа... қазы оларды мешітте (мұсыл)ман (қыл)ады.

III жол. ...да немесе ғалым Әлі Шер қазымен бірге (кәпірлерді) алған бағытынан тайдырды (мұсылмандыққа) түсірді.

IV жол. Хош келіп отырған 879 милади, доңыз жылында ғалым намазгер Мұхаммед немесе Әлі Шер ғалым даңқты...

V жол. Баласағұн қаласының орталық мешітіне Мұхаммед немесе Әлі Шер ғалымдардың бірін пір қылып алайын деп отырмын. Әлі Шер ғалымды мұғалім және пір қылып алайын деп отырмын.

VI жол. Баласағұн қаласының орталық мешітіне Мұхаммед немесе Әлі Шер ғалымдарды алайын деп отырмын. Сиынушыларына жолда демалуға арналған үй сияқты жаяу жүріп те, сондай-ақ атпен жүріп те іздейді.

VII жол. Әлі Шер немесе Мұхаммед мешітке намаз, құран оқытуға пәрмен қылуға немесе Әлі Шер Мұхаммед, салла Аллаһ алайһи уа саллама, Аллаһ елшісі Хадишамен бірге өмірі Мекке...

VIII жол. Сондай-ақ Мұхаммедті немесе Әлі Шерді мешітке бүкіл өмірі, шаруашылығы-тіршілігі немесе сондай-ақ Меккедегі және Мәдинедегі Мұхаммедпен (салла Аллаһу ‘алайһи уа саллама) бірге Хадишаның сыр-сипаты, өмірі... немесе Әлі Шер немесе...

IX жол. Баласағұн орталық мешітінің ғалымдары Әлі Шер немесе Мұхаммед...

Көріп отырғандарыңыздай, түйе жауырынында 9 жол жазу жазылған. Жазулардың арасы бөлініп, жол ретінде қара сызықпен сызылған. Біз сол сызылған жолдар бойынша жазуды қол көшірмемізде де 9 жол деп танбаладық. Жалпы жауырын сүйектерін жазу құралына пайдалану түркі халықтарында өте ежелгі заманнан бері қолданылып келеді. Мысалы, Қытай аумағынан табылған қой жауырындарына жазылған жазудың уақыты б.д.д. XIX–XVIII ғасырлар деп саналады. Ол жазулар әлі толық оқылған жоқ. Қысқа мазмұнды жазулар хұн, түркі замандарында қой жауырындарына жазылып қолданылғаны туралы мәліметтер бар. Міне, енді көлемді мазмұнды жазу үшін ірі түйе жауырынын пайдалану Баласағұн қаласында орын алғанын көріп отырмыз. Жауырында Баласағұн қаласының орталық мешітіне Мұхаммед және Али Шер атты ғалым-намазгер кісілердің біреуін әрі имам, әрі мударрис (оқытушы) және пір қылып алатыны жайында сөз болады. Жазба мұра өте құнды. Себебі онда григориан календары бойынша 877-ші, хижра бойынша 262, көне түркі календары бойынша тауық жылдарындағы оқиғалар суреттеледі. Онда соғыс жағдайы да айтылған. Өйткені мұсылман болмағандарды кәпір деп санап, оларды мұсылмандыққа өткізу үшін соғыстар да болғаны тарихи құжаттардан мәлім. Бұлармен қатар григориан календары бойынша 879 жылды «хош келіп отырған» деп суреттейді. Соған қарағанда, сүйектегі жазу осы

жылы жазылған. Бұл жыл да түркі календары бойынша лағзындоңыз жылы деп анық көрсетілген. Мәтінде түркілік тауық сөзінен кейін арабша тауық мағынасын біліретін **фарх(атун)** сөзі де жазылған. Жыл сандары араб санымен күрделі графема түрінде берілген. Біз бұл календарлық көрсеткіштерді тексеріп, қазіргі таблицалармен салыстырып, дұрыстығын анықтадық. Жазбада Баласағұн сөзі жазылған, бірақ оның кейбір әріптері ғана сақталған да, көбісі өшуге айналған. Дегенмен сақталған әріптері мен атаудың жазбадағы көлемінің сәйкестігі арқылы сүйекте **Баласағұн** атының жазылғандығын анықтадық. Тарихи құжаттың мәліметіне қарай, IX ғасырда Түркүстүн елінде араб жазуына өту қалыптаса бастағаны көрінеді. Жауырын сүйегі уақыт табымен бұзылуға ұшыраған. Көп жері шірігендіктен жазбалар өшкен. Әйтсе де осы мәліметтің өзі де Түркі мемлекетінің тарихы үшін құнды саналатыны ақиқат деп білеміз.

Хұм аузы ернеуіндегі соғды-түркі жазуының мағынасы

1989 жылғы қазба жұмысы кезінде Ақтөбе-Баласағұн қалажұртының аумағында орналасқан Ақсу су қоймасының батыс жағынан үлкен хұмның сынықтары [4, 235–237] табылған. Сынықтарды құрастырғанда хұмның аузы шыққан. Оның әлі де 35-40 сантиметрдей бөлігі сол күйі табылмаған. Бұл хұмның құндылығы мыналар: оның ернеуіне түгелдей соғды-түркі жазуымен белгісіз мәтін жазылған. Ғалымдар ол жазуды оқытуға Ленинградтағы (Санкт-Петербург) соғды тілінің маманы В.А. Лившицке берген. Ол әріптерді құрастырып, соғды тіліне ыңғайлап, сол тіл бойынша мәтін құрастырып шыққан. Бірақ ол мәтінді баспа бетінде жарияламаған. Өйткені ол өзінің оқуының жасанды екенін сезетін болуы керек. Профессор У. Шәлеkenов оның қолжазбасын алып, кітаптарында жариялап жіберген. Шындығында В.А. Лившицтің оқуы қате оқу. Ол жазу ешқандай соғды тілінде жазылмаған. Мәтін соғды-түркі әріптерімен түркі тілінде жазылған өлең болып шықты. Өлең мазмұны өте құнды. Өйткені онда түркі елінің алғашқы атауы **Түрүкүстүн** болып жазылған. Өлең мазмұны осы Түркүстүн еліне арналған. Өлең 18 буынды, ұйқастарына қарай, әрі мазмұны бойынша екі жолға бөлінеді.

Сынықтар үш үлкен бөлікті [6, 26] құрайды. Ғалымдар екі сынықтың жігі анық болғандықтан, ол екеуін дұрыс біріктірген. Яғни, біз II және III деп белгілеген сынықтардың біріктірілуі дұрыс. Ал III сынықтан кейін келеді деген бөлігі өз орнында тұрмағаны анық байқалады. Яғни, біз бірінші бөлік деген сынық II мен

III бөліктің ортасына қарама-қарсы орналасуы тиіс. Өйткені бұл бөлік күрт иілген. Ондай жағдайда I сынықтың оң жағында II сыныққа дейін жалғасқан (шартты түрде IV деп аталады) тағы бір сынық болған. Сондай-ақ I сынық пен III сынықтың арасында келесі бір (шартты түрде V сынық деп атайық) болғаны анықталады. Сонда хұмның аузы бес үлкен сыныққа бөлінгені белгілі болады. Бұл, әрине, болжам, мүмкін, ол сынықтар майда бөлшектерге бөлініп кеткен болар. Олардың табылмауы соны меңзейді. Жалпы бес сынық орны бар. Оларда шамамен 10 жол өлең жазылған деп жобалауға болады. Қазіргі табылған үш сынықтың әрқайсысында екі жолдан өлең сақталған. Екінші сынықтың бірінші жолының басындағы үш буынды бір сөз жетіспейді. Ол табылмаған, біз IV сынық деп атаған бөліктің соңында қалған болуы тиіс. Біз ол сөзді [Инжудек] кейінгі сөздердің мазмұнына сәйкестендіріп өзіміз қостық. Жалпы ой қисынына салып салыстырсақ, сөздің дұрыс қосылғаны сезіледі. Араб өлеңдерінің құрылымы бойынша екі жол ұйқасты **бәйіт** деп атайды. Сол өлшем бойынша хұм ернеуінде 5 бәйіт жазылған деуге болады. Бізге жетіп отырғаны 3 бәйіт қана. I сынықтың екі жолынан кейін үшінші жолдың басқы үш сөзі жазылған. Бұл біз IV сынық деп белгілеген, табылмаған сынықта жазылған екі жолдың басқы бөлігі болып саналады. Жалпы өлең мазмұнына қарағанда, ежелгі түрік елінің атауы Түрүкүстүн сөзінен басталған сынықта өлеңнің ең басқы бәйіті жазылғаны аңғарылады. Өлеңнің көркемдігі ғажап, құндылығы өлшеусіз. Өйткені түркілердің еліне, Түрүкүстүнге, арналып отыр. Жазбаның суретін, түпнұсқасының қол көшірмесін келтірейік.

Транскрипциясы

I сынық

Түр(ү)күстүн, арымсыз, елімсіз, ебімсіз, кененлік абатым,
Абам, атам, мамам, тәтлүүүдж, джірін джүзүмүм әм наба-
тым.

3 жолдың басындағы үзік (табылмаған IV сынықтағы екі жолдың басы)

Өрмен йемішлік білік...

II сынық

[Инжудек], меруертімдек, джакұттек, дүррүү гауһарым сен,
сен, сен!!!

Күмісім ақ алтынымсыз һәм құдірет тек Түр(ү)күстүн кен,
кен, кен!!!

III сынық

Ердем, мәртлік, йігер, сұсұң, рахмат, мархамматың дәл сыр сандық,

Мақсат берші, йем, бір мәртебелік дем бірле дем уа илһамлық.

Аудармасы

I сынық

Түр(ү)күстүн, арымсыз, елімсіз, үйімсіз, кененді абатым,

Бабам, атам, мамам, тәтті, шірін жүзімім әм набатым.

3 жолдың басындағы үзік (табылмаған IV сынықтағы екі жолдың басы)

Өрмін жемісті білік...

II сынық

[Инжудей], меруертімдей, жақұттай, дүррүү гауһарым сен, сен, сен!!!

Күмісім ақ алтынымсыз һәм құдіреттей Түр(ү)күстүн кен, кен, кен!!!

III сынық

Ердем*, мәрттік, жігер, сұсың, рахмет, мархабатың дәл сыр сандық,

Мақсат берші, ием, бір мәртебелік дем бірле дем уа илһамлық**.

Түркістан атты тарихи-географиялық ел атауы туралы ҚСЭ-да [8]: «VI–VIII ғасырлардағы армян және парсы деректері мен Табари еңбектерінде Амудариядан солтүстікке, Каспий теңізі мен Оралдан Алтай мен Қытайға дейінгі аралықты алып жатқандығы айтылады» деп көрсетіледі. Содан бергі замандарда бұл алып аумақ Шығыс Түркістан, Түркістан болып аталып келеді де, кейін Орта Азия және Қазақстан болып аталғаны айтылады. Жалпы түрүк елесімі Түрүк қағанаты дәуірінен бері пайда болды десек, кейін қағанат шығыс, батыс болып екіге бөлінген соң, Шығыс Түркістан және Батыс Түркістан болып аталу қалыптаса бастаған деуге болады. Түркістан атауындағы **стан** сөзі «ел қонысы» мағынасындағы парсы сөзі деп аталып келеді. Ал бұл сөзді ең ертеде қолданған түркілер екені, ерте дәуірде түркі тілі бүкіл әлемде жетекші рөлде қызмет атқарғаны

* Ердем (көне түркі) – ердің ерлік даңқы.

** Илһам (араб) – (сенім) сіңізерлік, енгізу; ұйыту; шабыттандырарлық; шабыт. Араб сөздері мына сөздіктен алынды: Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. М.: Русский язык, 1985, С. 732.

назарға алынбайды. Сөз болып отырған жазба ескерткіштегі елесімді біз **Түрүкүстүн** деп транскрипцияладық. Себебі бұл сөзде жіңішке **Ү** таңбасы жазылғаны аңғарылды. Біз бұл сөз қазақ тіліндегі **ұстүн** сөзімен түбірлес сөз деп білеміз. Ұстүн сөзі үйдің арқалық бағанына тіреу ретінде қойылған ағашты білдіретіні мәлім. Яғни, тірек деген мәнді білдіреді. Әрине, тірек негізінен орталыққа қойылатыны өзінен-өзі белгілі. Сондықтан ұстүн сөзі орталық деген мәнді де білдірген десе болады. Ондай жағдайда *Түрүкүстүн* сөзі «түрүк елінің ұстұны» деген мағынаны білдіру үшін қолданылғаны мәлім болады. Бұл жағдайда елдің ұстұны болып орталық әкімшілік ордасы орналасқан қала аталатыны аян. Орталық қала елдің тірегі, кіндігі саналатыны да түсінікті жайт. Осы тұрғыдан алғанда, елдің әкімшілік ордасы орналасқан қала **астана** сөзі де парсы сөзі емес, төл түркілік **сап** (сөз) десек жаңылыс болмайды. Түрүкүстүннің ел атына айналу жайына зер салсақ, әрбір түрүктің үйі өз ұстұны, ошағы, шаңырақ-төбесі саналатыны секілді, барша түрүктің тұрақ мекені, аумағы да жалпы Түрүкүстүн болатыны дәлелдеуді қажет етпейді.

Жазба ескерткіште келтірілген IX–XIII ғасырлардағы Түрүкүстүн ел, жер атауы XV ғасырда Йасы [8, 217] қаласының атауына да айналды. Түркістан қаласының 1500 жылдық тойына арналған конференцияға жазылған «Түркістан – Тұранның көне астанасы» атты баяндамасында профессор У. Шәлекенов: «Тарихи деректерге қарағанда, қытайлар түріктерді сюннулердің (ғұндардың) ұрпақтары деп санаған. Бұл өлкеге түрік тайпалары мен халықтары ғасырлар бойы кір жуып, кіндік кескен Отаны болғандықтан Түркістан деп ат береді. М. Жұмабаев өзінің «Түркістан» өлеңінде былай дейді:

«Түркістан – екі дүние есігі ғой,
Түркістан – ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде туған,
Түріктің тәңірі берген несібі ғой» [9], –

деп, Мағжан ақынның отты өлеңін мысалға келтіріп, түркілердің ежелден-ақ адамзат мәдениетіне қосқан үлесінің зор болғаны туралы баян етеді. Мағжанның «Түркістан» өлеңіндегі өр рух пен сөз болып отырған жазба ескерткіштегі Түрүкүстүн туралы өлең мазмұндық жақтан неге үндесіп жатыр. Мағжан бұл өлеңді оқыған жоқ қой, бірақ түркілік өр рух Мағжанға дейін үзілместен жалғасып келді. Сондықтан да оның осындай алапат рухты өлең жазуға рухани күш-қуаты толық жетті, сондықтан да, мың

жылдық уақыт керуенінен соң да, екі ақынның өлеңдері үндесіп жатыр. Десек те, мың жыл бұрынғы беймәлім ақынның тілінің дәмі өзі тілге тиек еткендей «шырын» емес деп кім айта алады. Уахит ағаның Түркістанның 1500 жылдық тойына қатысуы, Түркістан туралы ой толғауы кездейсоқтық па? Біздіңше, мұнда, Баласағұн жазбаларынан табылған «Түрүкүстүн» өлеңі мен Мағжанның «Түркістан» өлеңі және Уаханның Түркістан туралы баяндама жасауы арасында Көк Тәңірі – Алла Тағала тарапынан жасалып жатқан бір байланыс бар сияқты көрінеді. Алла Тағала есімі мен сөздері жазылған қақпақ сынығының бізге жетуінде де бір хикмет бар ау?

Өлең түпнұсқасында келтірілген *дем бірле дем, ердем, илһамлық* сөздері қазақша аудармада өзгеріссіз қалдырылды. Өйткені көне түркілік «ердем» сөзінің қазақ тілінде сәйкес келерлік баламасы жоқ. «Дем бірле дем» тіркесі тілімізде «дем бе дем» тәрізді формалық және мағыналық өзгеріспен қолданылады, ал өлеңдегі дем сөзінің мағынасы *демеу, күш-қуат* мәнінде екені сезіледі. Араб тіліндегі «илһам» сөзі түркіліклік жұрнағымен біріктіріле, «сыр сандық» сөзіне ұйқастырыла қолданылған. Біз де солай қалдырғанды жөн көрдік.

Көне түркі күл әліпбиімен жазылған жазудың мағынасы

1. Алғашқы оқылым

Профессор У.Х. Шәлекеновтің «V–XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы» атты еңбегінің 156 бетінде 7-ші болып белгіленген, тағара деп аталған, қазіргі кәстірөлге сәйкес келетін шұңғыл ыдыстың суреті берілген. Ыдыстың жоғарғы орта тұсында ортасы ақ бөлік, оның екі жағында екі- екіден сызық түсірілген сопақша белгі бейнеленген. Бұл, біздіңше, теңдік белгісі – таразының ұғымын білдіруге арналған таңба сияқты. Бейненің сол жағына көне түркі күл әліпбиімен үш таңба жазылған. Таңбаның бірінші және үшіншісі (оң жақтан санағанда) күрделі графема ретінде түсірілген. Ыдыстың бейнесі мен жазу мағынасын келтірейік:

КГІ К - 1) К - 0; 2) У - А²; 3) К - К"У. ХЗК
 КГІІ Х - 1) Х - Д²; 2) Х - З. ЖТТТ ХХЗКУУ
 ТР: ӨЛ²К"НУ іД²ізі
 Ауд. Әліпбиімен жазылған

Жазбадағы бірінші күрделі графема үш таңбаға бөлінеді. Ортадағы НЧ таңбасымен қосып санағанда барлығы алты таңба жазылған. Ыдыстағы жазу жоғарыда көрсетілгендей **ӨЛКҮНЧ іДізі** болып оқылады. Мұндағы біздің қазіргі тіліміздегі **ыдыс** сөзі көне дәуірде, Баласағұн аймағында жіңішке дыбыстармен **ідіз** болып қолданылғанын көреміз. Ал *өлкүнч* сөзіне келсек, сөз екі морфемадан, *өлкү* түбірі мен *үнч(i)* жұрнағынан құралғанын байқаймыз. Өлкү [10] сөзі көне заманда 12 зодиактық шоқ жұлдыздар атауында таразы сөзінің орнына қолданылғаны белгілі. Қазір бұл сөз қазақ тілінде жеке қолданылмайды, бірақ *өлше* етістігінен бастау алып, түрлі формада қолданыла алады.

2. Түзетілген оқылым

Алғашқы оқылымда бірінші күрделі графемадағы жай таңбалардың саны үшеу деп тұжырымдалды және ол $\text{ӨЛ}^2\text{К}^4\text{Ү}$ болып оқылды. Кейінгі зерттеулер ондағы жай таңбалардың саны үшеу емес, төртеу екенін анықтады. Яғни, күрделі графемада төртінші **НЧ** таңбасы да жазылған. Ондай жағдайда жай таңбалар $\text{ӨЛ}^2\text{ЧҮК}^4\text{Ү}$ болып оқылады. Ал алғашқы оқылымдағы *өлкү* түбірі қазіргі оқылған *өлчүкү* сөзінен қысқарған болуы ықтимал. Қорытындыда тіліміздегі *өлше* < *өлче* сөзіндегі жетіспей тұрған дыбыс-таңба оқылып, түпнұсқадағы таңбалар да толық танылды. Енді түзетілген нұсқасын келтірейік: **XXЗКҮҮ**
Транскрипциясы: $\text{ӨЛ}^2\text{ЧҮК}^4\text{ҮНЧ}$ іД²ізі. Аудармасы: **Өлшеуіш ыдысы.**

Ыдыстың қысқа шүмекшесі бар. Соған қарағанда, ыдыс сұйық затты өлшеуге арналған сияқты. Бұндай сыртындағы неге арналғаны туралы жазулар Венгриядан табылған «Атилла қазыналары» [11] атты ыдыстарда, Дунай бойынан [12] табылған ыдыс қақпағында жазылған. Бұдан түркі халықтарының заттық мәдениет мұраларын жасауы, олардың сыртына қандай қызметке арналғаны жазыла көрсетілуі секілді озық өркениетке ие ел болғанын айғақтайтын куәлік көре аламыз.

Қорыта келгенде, көне Баласағұн қаласының салтанат құрған орнын нақтылап анықтауда шешуші рөл атқарған жазба жәдігерліктердің маңызы орасан. Ондағы келтірілген мәліметтердің тарихи, мәдени тұрғыдан алғандағы құндылығы да аса зор. Тілдік тұрғыдан алғанда, бұл жазба ескерткіштер, басқа тілдік салаларды былай қойғанда, көне түркілік төл әліпби мен соғды-араб түркілік әліпбилер тоғысын сипаттауымен ерекшеленеді. Дін тұрғысынан алғанда, ескерткіш жазбалар көне

түркілік тәңірілік дін мен ислам дінінің үндесу, тұтастану, алмасу кезеңін тың деректермен куәлендіре бейнелейтін айрықша айғақ-дерек екендігі даусыз.

Әдебиет

1. *Бекжан О.* Маңғыстау-Хун-Қаңлы жазуы. I Халықаралық түркологиялық конгресс материалдары. Қазіргі заманғы түркология ғылымының өзекті мәселелері және алдағы міндеттері. Түркістан, 2002. 96–108-бб.; Маңғыстау-Хун-Қаңлы жазуы // Ақиқат. 2004. № 12. 61–73 бб.
2. *Шәлекенов У.Х.* V–XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы. Алматы: Жібек жолы, 2006. 6, 89-бб.
3. *Шәлекенов У.* Құм басқан қала. Алматы, 1992.
4. *Шәлекенов У.Х.* Түріктердің отырықшы мәдениеті. Алматы: Қазақ университеті, 2003.
5. *Акишев К.* Курган Иссык. М., 1978. С. 59–60.
6. *Шәлекенов У., Алдабергенов Н.О.* Орта ғасырдағы Ақтөбе. Анкара, 2006. 76-б.
7. *Бекжан О.* Есік жазуына 2009 жылғы түзетпе және ондағы жаңа ұсақ жазудың мағынасы // Түркология. 2010. № 1–2.
8. Қазақ Совет Энциклопедиясы. Алматы, 1977. 11-т. 218-б.
9. *Шәлекенов У.* Түркістан – Тұранның көне астанасы // Қазақстан тарихы. 1997. № 3. 29–32-бб.
10. *Исқақов М.* Халық календары. Алматы, 1980. 238-б.
11. *Байчоров С.Я.* Древнетюркские рунические памятники Европы. Ставрополь, 1989. С. 129.
12. *Бекжан О.Д.* Есік жазуының мағынасына қосымша жаңа дәлелдер мен түзетпелер // ҚазҰУ хабаршысы, филология сериясы. 2006. № 1. 158-б.

О. Д. БЕКЖАН,

Қ.А. Йассауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті Ғылым орталығы Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты

Мына басылымдарда жарияланды:

1. Ақтөбе қала-жұртынан табылған Баласағұн атауына қатысты және басқа да мағыналы жазулар // Түркология. 2012. № 4. 9–28-бб.
2. Ақтөбе-Баласағұн қала-жұртындағы жазулар // Ана тілі. 2012. № 43 (қазан), 6–7-бб.
3. Надписи, имеющие отношение к названию Баласагун и с другими значениями, найденные в городище Актобе // Известия НАН РК. Серия археологическая. 2013. № 3. С. 256–269.

ТҮЙІН

Тарих табиғат пен қоғамның даму процесін зерттейді. Ол екіге бөлінеді: табиғаттың және қоғамның тарихы. Өткен ғасырда Құрбанғали Халид «Тауарих хамса» (Бес тарих) атты еңбегінде: «Тарих ғылымы әлемдік оқиғаларды зерттейді, ол бізге өткен қауымдардың тіршілігін жеткізумен қатар, қазіргі заман халықтарының өмір ағымын баяндайды. Ол үшін тарихтың әрбір кезеңін мазмұнына сай келтірмесе, зерттеудің құны болмайды. Айталық, грамматика тіл ғылымының тұзы болса, ал тарих – жалпы ғылым атаулының азығы. Кімде-кім тарих ғылымын қажетсіз деп білсе, ол жаны ашыған емшіден қашатын ауру адам сынды», – деп жазды.

Осындай қасиетті тарих атты ғылымды қажетсіз деп түсінетін азаматтар, әсіресе, Ресейдің Қазақстанды отар еліне айналдырғаннан кейін, тіпті Кеңес өкіметі жылдарында қазақ халқының арасында кеңінен өрісін жайды. Оның басты себептерінің бірі – Қазақстанда жүргізілген отаршылдық саясат. XVIII ғасырдың бірінші жартысынан бастап, Қазақстанды отарландыру саясатын Ресей іс жүзіне асыра бастағаны баршаға мәлім. Оның тарихына тоқталмай-ақ, Ресей империясының жүргізген саясатынан қысқаша мәлімет келтірейік. Ресейдің бұл жұмысы Қазақстан жерін басып алумен шектелмей, оның халқын экономикалық және рухани жақтан отарландырды. Нәтижесінде, қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан тарихын, рухани байлығын, менталитетін қисық айнамен бейнелеу науқанын қоса жүргізді. Отаршылар өздерін Қазақстан жерін «басып алушы емес», жергілікті тұрғындарға Батыстың мәдениетін таратушы етіп көрсетті. Осындай улы оймен қазақ халқының, оның жас ұрпақтарының басын айналдырды. Бұндай саясат жер шарындағы отаршылардың бәріне тән және олардың мақсатын орындауға өте қажетті тәсіл. Мысалы, XVI ғ. Англия империалистері мұндай саясатты Үндістанда жүргізсе, Ресей Орталық және Қиыр Шығыс Азияда оны іс жүзіне асырды. Бұндай жүргізілген жоспарлы

саясат отарландырылған халықтардың ұлттық санасына өзінің зиянын тигізіп, жергілікті жас ұрпақтардың әсіресе, орыс тілінде оқыған ұлттық зиялы қауымның менталитетін төмендетті.

Әсіресе, бұл тәсіл Кеңес өкіметі жылдарында коммунистік идеологияның көлеңкесінде, бұрынғы Ресейдің отарландырған жерлерінде құрылған «туысқан» республикаларда жүріп жатты. Қағаз жүзінде «терезесі тең, құқықты республикалар» деп айтылғанмен, іс жүзінде «туысқан халықтардың» экономикалық жетістіктерін бұрмалау былай тұрсын, олардың ғасырлар бойғы рухани байлығын жоққа шығарды. Бұл халықтардың жазу-сызуы болмаған, тек Кеңес өкіметі жылдарында пайда болған деген негіздегі «ғылыми» еңбектер аз емес. Нәтижесінде, қазақ тілінің атқаратын қызметі орыс тіліне алып берілді.

1991 жылы, Тәуелсіз Қазақстан Республикасы құрылғаннан кейін қазақ тілінің тарихындағы дағдарыс егжей-тегжейлі, жан-жақты қолға алынды. Заң түрінде қазақ тілі еліміздің мемлекеттік тіліне айналды. Осы тілде жас ұрпақтарымыз мектептерде, орта және жоғары оқу орындарында еркін білім алуларына жол ашылды. Ана тілімізде ғылыми зерттеулер кең көлемде жазыла бастады.

Қазақ халқының тілі мен тарихын бір-бірінен ажырату мүмкін емес. Екеуі де халқымыздың рухани байлығының жинақтаушысы (синтезі). Кеңес өкіметі жылдарында ана тіліміз қандай қиыншылықтарға душар болса, «Қазақстан тарихы» да сондай ауыр халде болды. Ана тілімізбен бірге тарихымыз бұрмалаушылыққа, ақтандақтарға белшесінен батты. Кеңес өкіметі жылдарында жарық көрген «Қазақ ССР тарихы» орыс тіліндегі деректерге негізделіп орыс тілінде жазылған және коммунистік идеологияның шеңберіндегі көзқараста сәулеленген.

Ресейге бодан болған жылдардан бастап Қазақстан жеріне келген саяхатшылар, саяси-ғылыми қызметкерлер, басқару жүйелері адамдарының жазғандары жеке кітап болып, арнайы журналдарда, газеттерде мақала болып жарық көрген. «Қазақ ССР тарихы» солардың деректеріне негізделіп жазылды. Ол тарихтың төл аты берілмеді. Шындығында «Қазақ халқының тарихы» деп атау керек еді. Тарихқа қатысты сонша бай деректердің ішінде шындыққа жататын да, жатпайтын да жақтары бар. Оларды бір-бірінен ажырату үшін тарихын жазып отырған халықтың басынан өткерген өмірін жетік білетін нағыз ұлттық рухтағы тарихшылар болу керек. Өйткені шет елдерден, сондай-ақ Ресейден келген авторлардың, соның ішінде арамыздан шыққан «шалақазақтардың» қазақ халқының тілі, өмірі, салты туралы жеткілікті хабарлары болмаған. Олардың қасындағы

тілмаштарының білім деңгейі айтарлықтай емес еді. Олардың ғылыми тұжырымдары қазақ халқының өмірінен алшақ жатты. Оған қосымша, отарлаушы елдің кейбір ғалымдары жергілікті халыққа үстемдік көзбен қарап, көрген-білгенін соған негіздеп жазған. Соған қарамастан, қазақ тілін білмейтін тарихшылар орыс тіліндегі деректерге аксиома ретінде қараған және қазір де солай қарайды. Бұндай соқырлық көзқарастан бас тартып, орыс деректеріне мейлінше терең қарап, олардың тек қажетті жағын пайдалануымыз керек.

Сондықтан Кеңес өкіметі жылдарында жарық көрген бес томдық «Қазақ ССР тарихы», онан бұрынғы бір томдық тарих оқулықтары қалыптасқан әдет бойынша алдымен орыс тілінде жазылды, кейін қазақ тіліне аударылды. Осы тарихтың 1–3 томдары 1996, 1998, 2000 жылдары жоғарыдағы әдет бойынша қайта басылып шықты. Бірақ бұл томдардың мазмұнының бұрынғы шыққан томдардың мазмұнынан айырмашылығы шамалы. Оны нағыз «Қазақ халқының тарихы» деуге ауыз бармайды. Өйткені бұрынғы енген ақтаңдақтардың көпшілігі сол күйінде қайталанған.

Бұрынғы тарихымызда орын алған ақтаңдақтарды түзетуде ҚР Үкіметі бірқатар шараларды іске асырды. «Қазақстан тарихы» атты пән мектептердің, орта және жоғары оқу орындарының бағдарламасына енді. Жоғары оқу орындарындағы басқа мамандықтармен қатар, барлық студент тарихты оқып, екінші курста мемлекеттік емтихан тапсыратын болды. Мектептерде оқылатын «Қазақ тарихы» жаңарып шығып жатыр. Бірақ олардың сапасы айтарлықтай емес. Тарихи оқулықты жазатын мамандар сүйенерліктей ғылыми деңгейге негізделген «Қазақ халқының тарихы» әлі жоқ. Олар да жоғарыда аталып өткен «Қазақ ССР тарихын» назарда ұстап, ондағы ақтаңдақтарды қайталайды. Оның үстіне, ҚР Білім және ғылым министрлігі бекіткен жоғары оқу орнына арналған «Қазақ халқының тарихы» бойынша оқу құралы жоқ. Бұндай тарих бойынша оқулық екеу болу керек.

Мен арнайы уақыт бөліп, ҚазҰУ-дің тарих факультетінің оқу залына барып, ондағы әдебиеттермен танысқанда, бұл басылымдардың көпшілігі Кеңес өкіметі кездеріндегі басылымдар екенін байқадым. Солардың ішінде «Қазақ ССР тарихы» да бар. Бұл еңбектердің ішінде қазақ халқының тарихын дұрыс сәулелендіретін жақтары да, қисық айнамен көрсетілетін жерлері де жеткілікті екенін жоғарыда айттық. Осыларды студенттердің барлығы дерлік ажырата беруге білімі дәрежелері, тәжірибелері жетпейді-ау деген тұжырымға келемін. Оның үстіне, қазіргі сабақ беріп жүрген оқытушылардың басым көпшілігі жастар.

Олардың арасында осындай қиыншылыққа кездесіп жүргендері баршылық.

Бұндай рухани қиыншылықтан шығу үшін қазақ халқының шынайы тарихын мемлекеттік тілде жазып шыққан жөн. Бұл оңай мәселе емес. Өйткені бұрын жарық көрген тарихымыздағы ақтаңдақтардың беттерін ашып, олардан тазарып, жиналған өте бай деректерді талдап, қазақ халқының тұрғысынан ойдың елегінен өткеріп, ана тілімізде «Қазақ халқының тарихын» жазып шығу көпшіліктің қажырлы, ұйымдасқан жемісті еңбегінің арқасында ғана іске асары сөзсіз. Өйткені тарих қазақ халқының алуан қырлы өмірін қамтиды. Осы тұрғыдан қарағанда, «Қазақ тарихын» жазу жаратылыстану және гуманитарлық ғылым салаларындағы талантты мамандарының тізе қосып еңбек етуі арқылы шешілетін күрделі мәселе. Себебі ғылымның барлық саласының өздеріне лайықты пайда болу және даму тарихының жиынтығы қазақ халқының азаматтық тарихын құрайды.

Ғылымның әр саласында халқымыздың төл тарихын жаза алатын, ұлттық менталитеттері бар мамандар баршылық. Бірақ олардың басын қосып, төл тарихымызды жазуға жұмылдыратын үлкен күш керек деген ойға қаламыз. Біздіңше, бұндай күшті Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың жемісті жүргізіп жатқан іс-қимылынан көреміз. Өзі басқарып, алға өрлетіп келе жатқан алғашқы егемен Қазақстан Республикасының төл тарихын дүниеге келтіруге Елбасының құдіретінің жететініне сенеміз. Еліміздің көне және жаңа тарихы дербес Қазақстан Республикасына лайықты алғашқы тарих болуы тиіс.

Осындай ұйымдасқан басшылықтың нәтижесінде «Қазақ тарихы» жарық көрсе, қазақ халқының рухани байлығына қосылған құнды еңбек болатыны сөзсіз. Бұқара халық, соның ішінде мектеп оқушылары, студенттер, барлық зиялы қауым төл тарихына қолдары жетіп, өздерінің ата-бабаларының атқарған тарихи еңбектеріне, ерліктеріне, рухани байлықтарына, жалпы ұлттық менталитеттеріне бағдарланып өсер еді.

Енді «V–XIII ғғ. Баласағұн қаласы» еңбегін қысқаша қорытындылайық.

Қазақстан Республикасының жеріндегі археологиялық ескерткіштердің басым көпшілігі – ертедегі қалалардың, тұрақты мекендердің және қорымдардың орындары. Мұндай тарихи ескерткіштер еуроцентристердің түркілерді көшпелілер деп жалықпай айтып келе жатқан, ғылымға жатпайтын теріс пікірлерін әшкерелейді.

Еуроцентристердің пікірлерінің жалған екенін кейінгі кездерде табылған жазба және археологиялық деректер теріске шы-

ғаруда. Түркілер антикалық замандардан бері тұрақты мекендер мен қалаларды, камалдарды салған. М. Қашқаридың (XI ғ.) «Түріктер ертеден қалалар салып, олардың атауларына «қанд» деген сөзді қосып айтады» деген пікірін жоғарыда келтірдік.

Қанд – оғыздар және оларға жақын маңда тұрған жұрт тілінде «қыстақ» деген мәнде, түркі халықтарының көпшілігінің тілінде «шаһар, қала» дегенді білдіреді. Осыған байланысты, Ферғананы Өз-кенд деп атаған. Бұл «Өз шаһарымыз» дегені. Сол сияқты үлкен қала болғандықтан, Семіз-кенд аталған шаһарды парсылар Самарқанд деп өзгертіп жіберген.

Қытай деректерінің бірінде, «Алғашқы хан династиясы тарихында»: «Самархан – Қанжүп хандығы, яғни Қаңлы мемлекеті хандығының қыстық астанасы» делінеді. Бұл дерек Қаңлы мемлекеті көп жерлерді иеленгенін және халқы да көп болғанын көрсетеді. Оның қыстық астанасы Самарқанд болса, жаздығы Фан қаласы болған. Самарқанд қаласы антикалық дәуірде де астаналық қызметін атқарып, Ұлы Жібек жолындағы ірі экономикалық және мәдени орталық болған. Қаңлы мемлекеті мен Үйсін мемлекеті бір дәуірде өмір сүріп, көрші аталғаны тарихтан мәлім. Міне, түркілердің Ұлы Жібек жолындағы осындай ірі қалаларының бірі – Баласағұн. Бұл қала ортағасырлық тарихта көп жазылған. V–XII ғғ. Баласағұн Батыс Түрік қағанатындағы Түркештердің, Қарлұқтардың, Қарахандардың және Қарақидандардың астанасы, ірі саяси, экономикалық және мәдени орталық болғанын ашық, айқын дәлелдедік. Осындай үлкен қала түркілердің өзара феодалдық соғыстарының нәтижесінде XIV ғ. тарихи сахнадан түсіп, уақыт өте келе, оның орны ұмытылып, белгісіз болып қалған. Сонан бері алты ғасыр бойына шығыстанушылар Баласағұнның орнын таба алмай келеді. Академик В.В. Бартольд бұл қала жөнінде пікір білдіріп, оны Шу бойынан іздеу керектігін айтқан. Қырғызстандағы Ақбешім мен Бұрана Баласағұнға тура келмейтінін тілге тиек еткен.

Баласағұнның ірі мәдени орталық болғаны туралы кітаптың тиісті тарауларында деректерді келтірдік.

Баласағұн – көптеген ғұлама ғалымдардың өсіп шыққан ұясының бірі. Иакут Ибн-Абдуллах ар-Румиал Хамава (XIII ғ.): «Баласағұннан бір топ ғұламалар шықты. Олардың ортасынан Абу Абдаллах Мұхаммед Ибн-Мұса әл-Баласағұн есімі ерекше аталады. Ол кісі Ат-Турк деген есіммен белгілі. Ол Бағдадтағы Абу-Абдаллах ад-Дамағани ханифатында оқыған. Одан кейін Шамға (Сирияға) барып, ол жерде Байт-ал-Мукаддас кади қызметін атқарған. Онан соң ол Дамаскіде қызмет еткен», – деп жазды.

Мырза Мұхаммед Хайдар өзінің «Тарих-и Рашиди» деген еңбегінде Баласағұн қаласы туралы айтқанына екінші тарауда тоқталғанбыз. Солай болса да, бұл құнды деректі осы қорытындыда қайталағанды жөн көрдік: «Қарақытайлар келгенге дейін Баласағұн Афрасиабтың ұрпақтарының қол астында болған. Қарақытайлық Гурхан Баласағұнды Илек ханнан тартып алған. Илек хан Афрасиабтың руынан болып, бұл қаланы өзінің астанасына айналдырған. Тоқсан бес жыл бойына Баласағұн қарақытайлардың (қаракидандардың) астанасы болған, Джейхунның төңірегіндегі және оның шығысындағы барлық елдер бұл қалаға салықтарын (харадж) төлеп тұрған. Моғолдар Баласағұнды Қаралиг деп атаған... Менің әкем Баласағұндағы Хафиздардан шыққан. Ол өзінің «Мулхакат-и сурах» («Дополнения к «Ясности языка») деген еңбегінде әр қалалардан шыққан ғалымдардың аттарын келтіре келіп, Баласағұннан шыққан көптеген ұлы адамдарды және ғалымдарды атап өтеді және олардың кейбіреулері туралы сөйлеп берді. Осынша көп ғалымдардың бір уақытта және бір қалада болғанына адамның ақыл-ойы жетпейді. Қазір Баласағұн туралы ешнәрсе жоқ. Мен Қаралиг деп аталған қоныстар туралы ешнәрсе естімедім». Әл-Макдасидің айтуынша (X ғ.): «Баласағұн сулы және халқы көп үлкен қала». Махмұд Ибн-Валиди (XIV ғ.) «Баласағұн қорғанының ені 2,5 гяза (біздіңше 5-6 м. – У.Ш.)» болғандығына куәлік етеді.

Жоғарыдағы ғалымдардың еңбектерінде Баласағұнды осынша әспеттеп жазғандарына қарағанда, ол мемлекет астанасына лайық ірі саяси, экономикалық және мәдени орталық болғанын аңғару қиын емес. Осындай «Ақтөбе» деп аталатын ортағасырлық үлкен қаланың орнын Шу өзенінің орта ағысынан әл-Фараби атындағы Ұлттық университеттің археологтары 1974 жылы тауып, осы жылдан бастап университеттің археологтары экспедиция ұйымдастырып, қаланы зерттеп келе жатыр. 2014 жылы бұл жұмыстың басталғанына 40 жыл толады. Осы жылдардың ішінде цитадельде, шахристанда және рабадта қазба жұмыстарын жүргізіп, бай деректерге қол жеткіздік. Оның нәтижелері монографияларда, көптеген мақалаларда жарық көрді. Тарих факультетінде 1983 жылы «Археология музейі» ашылды. 1980 жылы 200 метр биіктіктен ұшақпен қаланың орталығы суретке түсірілді. Сол дерек бойынша «Ақтөбенің» картасы жасалып, қаланың жалпы көлемі белгіленді. Оның орталығы 70 шаршы шақырымды алып жатыр. Орналасқан жері біркелкі тегіс, өте құнарлы жер. Қорғанның қазіргі сақталған биіктігі 6-7 метр.

Жоғарыдағы ғұламалардың айтқанындай, Баласағұн Шарғау, Ақсу, Қарабалта, Тоқташ сияқты төрт өзеннің Шуға құятын

төменгі ағыстарында орналасқан. Сондықтан да бұл аймақта құрғақшылық болмайды. Суы мол, егіншілікке, қала тұрғындарына өте қолайлы жер. Ақтөбе түгел ормен қоршалған. Оның жалпы ұзындығы 52 км, сыртында су жүретін тоған (канал) салынған. Қала тұрғындары қамалдың ішіне шоғырланған. Кейінгі зерттеулерге қарағанда, олардың сыртында да адамдардың тұрғанын көрсететін қоныстар ашылды. Бұндай бекіністердің салынуына қарағанда, Мақдасидің жазғанындай, қала тұрғындарының саны өте көп болған.

Қаланы зерттеудің барысында табылған деректерге, аэрофотоға сүйеніп, қаланың гүлденген кезінде өмір сүрген тұрғындардың санын шамамен белгіледік.

Отыз жыл ішінде Ақтөбеден (Баласағұннан) құнды бай деректер цитадельден, шахристаннан, рабадтан табылды. Цитадельден – хан тұрған сарай бөлмелері, оның алаңы, шығыс моншасы, сарайға кіретін тас жолдар, шахристаннан – қолөнер кәсіп орталығы, тұрғын үйлердің бөлмелері, ақша шығаратын зергерлер сарайы, Қарахан дәуірінің 5000 мыс теңгесі табылса, рабадтан – жер астымен құбырлар арқылы жүргізілген су жүйелері, тұрақты мекендер, хауыз (бассейн) және т.б. кезікті. Бұл табылған дүниелер Баласағұн туралы жарық көрген еңбектерде келтірілген және ҚР Орталық мұражайында, Тараздағы тарихи мұражайда, ҚазҰУ-дің археологиялық мұражайында қойылған. Олардың көпшілігі Анкарада 2006 ж. басылып шыққан «Ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн)» альбомында жарық көрді. Жоғарыдағы баяндалған деректерге сүйене отырып, ҚазҰУ-дің археологтары ғылыми тұрғыдан Ақтөбе қаласының орнын Ұлы Жібек жолындағы тарихи Баласағұн қаласы деп жан-жақты дәлелдеді.

1980 жылы ұшақпен түсірілген картаға қарағанда, Ақтөбенің алып жатқан жері ауқымды, оның қамалмен қоршалған аймағы 70 шаршы шақырым. Осыншама кең көлемді алып жатқан үлкен қала, жоғарыда тоқталып өткен ортағасырлық ғұламалардың жазып қалдырғанындай, Баласағұнға тура келеді. Оның халқы көп, ол терең ормен (қамал) қоршалған делінген. Ендеше, бұл қаланың Баласағұн екені күмәнсіз. Ұзындығы 52 км, биіктігі 8-10 м болған қамалды кіші-гірім қаланың тұрғындары сала алмайтыны баршаға мәлім.

Белгілі журналист, бірнеше тарихи кітаптардың авторы Амантай Айзахметов өзінің «Путешествие в глубь веков» кітабында Баласағұн қаласы туралы былай дейді: «...Я только сейчас понял, то, что делается на этом городище – это открытие, которое по своей значимости равноценно открытию Трои. Я только сейчас понял, что если только не игнорировать проводимые там изыскания,

не смотреть на это все сквозь пальцы, и если в данном случае, назвать все эти вещи своими именами, то это – открытие века. Только вот мы не понимали этого, или понимаем, но не хотим признать это» (Тараз, 2002. 150-б.).

Баршаға мәлім, біздердің ғылыми еңбегімізді бағалайтын көпшілік оқырмандар. Міне, солардың бірі – осы келтірілген үзіндінің иесі. Бұл – ғалымның Ақтөбе (Баласағұн) туралы шыққан мақалалар мен кітаптарды оқып, бұл ескерткішті барып көріп жасаған өзінің тұжырымы.

Баласағұнды ашуымыздың шынында Троя қаласын табумен үндестігі бар. 1868 жылы немістің бай адамы Генрих Шлиман Грекияға келіп, орналасқан жері белгісіз Баласағұн сияқты, Троя қаласын Гомердің «Илиада» поэмасы бойынша іздеп, Бунарбашы мекеніне жақын жерден топырақ астында қалған қала орнын тауып, оның Троя қаласы екенін дәлелдеген. Г. Шлиман Троя қаласын іздегенде, «Илиада» поэмасында Троя қаласының қасында бірі ыстық, екіншісі салқын екі бұлақтың бар екені және теңізге жақын орналасқандығы туралы айтылғанына назар аударған. Міне, осындай белгілерді тауып, сол жердегі қала орнын зерттеуге кіріскен. Біздің археологтар Баласағұнды іздегенде, М. Қашқаридың жазып кеткен, сол қала төңірегіндегі ономастикалық тарихи жер атауларын Ақтөбенің төңірегінен тапты: Юн-Арық, Әулиетау және Бақыртау. Оларға қоса әдеби, археологиялық, этнологиялық және т.б. бай деректердің негізінде Ақтөбенің Баласағұн қаласы екені жан-жақты дәлелденді.

Г. Шлиман Троядан алтын тапса, біз Баласағұннан теңге дайындайтын сарайды ашып, 5000 мыс теңге таптық. Бұрынғылардан Баласағұнның алтын қорын 40 есекке артып, бір жерге көмген деген сөз ел арасында сақталған. Біз ол байлыққа кездесе қойған жоқпыз. Оны кейінгі ұрпақтар таба жатар. Ал осы көзқарастан қарағанда, Амантай Айзахметовтың айтқан пікірінің жаны бар. Баласағұн да Троя сияқты тарихи сахнадан түскен қаланың бірі ғой.

Юн-Арық (Беларық)– Баласағұн қаласы тұрғындарының жаз жайлауы. Ол қазіргі Ақтөбенің батысынан Мойынқұмға қарай созылып жатқан кең жазықтық екеніне жоғарыда тоқталғанбыз. Оның ұзындығы 300 км шамасында. Бұл жайлаудың жерінде қазір Жамбыл облысының Мерке, Құллан, Мойынқұм аудандары орналасқан.

Әулиетауда түркілердің дәруіші Құлбақ мекендеген болса, ол Ақтөбе – Шу станциясы аралығында жайласқан тау жотасы. Ол Тасөткел су қоймасының батыс-солтүстігінде орналасқан. Осы жотаның бір биігі Шу өзенінің жағасында. Оны бұрын да, қазір де

Әулиетау деп атайды. Осы таудың қасымен Солтүстік Ұлы Жібек жолы өтіп, Тасөткел арқылы Шу өзенінің оң жағасына шығады.

Бақыртау – Шу станциясынан шыға Қордай тауымен ұласып жатқан тау жотасы. Қазір Жайсан (Бақыртау) аталады. Бұл таудың арасымен ағатын Шатырқұл өзені бар. Сол өзеннің бойында қола дәуірі кезінде мыс өндірген кендердің орны 7 км жерді алып жатыр. Ақтөбе мен Жайсан тауының арасы 60-70 км. Баласағұндықтар осы жерден мыс өндірген. Міне, М. Қашқаридың жазып қалдырған үш тарихи жер атаулары осы Баласағұнның төңірегінен табылып отыр.

Баласағұн Кеңес өкіметі кезінде бүліншілікке ұшырағанымен, өзінің ежелгі бейнесін сақтап қалған бірден-бір қала. Атышулы Отырар сол кезде тегістеліп, оның орнында қазір 20 га «Отырар төбе» қалған. Баласағұнның көлемі Отырардан бірнеше есе үлкен екеніне монографияның тиісті тарауларында кеңінен тоқталдық. Баласағұнды сақтау жөнінде жоғарыдағы облыс басшыларының алдында талай мәселе қойдық. Бірақ Кеңес өкіметі кезіндегі басшылар оны тыңдаған жоқ. Баласағұнның қақ ортасына 1980 жылдары Ақсу су қоймасын салды. Соның салдарынан қазір Баласағұнды су алып жатыр. Бұлай бола берсе, қала судың астында қалуы әбден мүмкін.

«Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша бұл проблема қолға алынуы керек. Егерде археологиялық ескерткіштерді бағалап, оларды сақтайтын болсақ, қаланың ортасындағы «Ақсу» су қоймасын жойып, ескерткішті сақтаған жөн. Бұл ескерткіштің бүгінгі бергенінен ертеңгі беретіні ұшан-теңіз.

Жоғарыдағы біз тоқталған ғылыми тұжырымдарға қарағанда, бұрынғы халықтың айтып жүрген Ақтөбесі әлемге әйгілі тарихи Баласағұн екеніне күмән келтіруге болмайды.

Қазіргі жағдайда Елбасы «Мәдени мұра» бағдарламасын іске асыруға үлкен мән беріп отыр. Осыдан туатын нәрсе, Баласағұнды да осы бағдарлама аясында кешенді түрде зерттеп, оны ірі мәдени орталыққа айналдыру қажет.

Монографияның соңғы VII және VIII тарауларында Орталық Азия түркілерінің жалпы отырықшылық өркениетіне байланысты тарихи проблемалар туралы пікірімізді білдіруді жөн көрдік. Өйткені Баласағұн қаласының мәселелері түркілердің отырықшы өркениетімен тікелей байланысты.

Солардың ішінде түркілер құл иеленушілік қоғамды бастарынан өткерді ме деген сұраққа тоқталдық. Себебі жалпы түркілер, соның ішінде қазақтар бұл «қоғамнан секіріп өтіп кетті» деген тұжырым әлі күнге дейін күн тәртібінен түскен жоқ. Біз кейінгі жылдардағы жиналған жаңа деректерге, әсіресе археологиялық

жаңалықтарға сүйеніп, антикалық заманда Орталық Азияда түркілердің бірнеше құл иеленушілік мемлекеттері болғанын айғақтадық. Әсіресе, мұндай классикалық мемлекеттер бұл аймақтың оңтүстігінде, Амудария мен Сырдария бойларында құрылған. Түркілердің мекенінің басқа да аймақтарында мұндай құл иеленушілік үстемдік еткен. Бірақ шөлдік, шөлейттік аймақтарда үй құлшылығының болғанын да мойындаймыз. Табиғи-жағырафиялық жағдайға байланысты бұл құл иеленушілік қоғам біркелкі болмаған.

Соңғы тарауда Ұлы Жібек жолының тарихы да Баласағұн қаласымен тікелей байланысты екені сөз болды. Өйткені ол Ұлы Жібек жолының ірі перзенттерінің бірі. Шығыс пен батысты жалғастырған бұл сауда жолы Орталық Азияның үстімен өтіп, жолында көптеген үлкенді-кішілі қалалардың өсіп шығуына өзінің үлкен әсерін тигізген. Осындай қолайлы жағдайдың нәтижесінде тарихи Баласағұн сияқты қалалар дүниеге келген. Ұлы жол бойындағы қалалар мен тұрақты мекендердің пайда болу кезеңі антикалық дәуірге жатқандықтан, олардың 2000-2500 жылдық тарихтары бар. ХХІ ғасырдың басында Тараз қаласының 2000 жылдығын тойлағанымыз халқымыздың есінде. Сондай-ақ Баласағұнның, Алматының, Испиджабтың (Сайрамның) және т.б. ортағасырлық қалалардың бәрі бір-бірімен құрдас.

Сөйтіп, Ұлы Жібек жолындағы Баласағұн қаласы – Жамбыл облысының Шу ауданындағы, бұрынғы «Калинин» колхозының жеріндегі «Ақтөбе» деп аталып келген археологиялық ескерткіш. Енді, бұл жердің бұрынғы аты өзгеріп, қазір «Баласағұн» ауылы деп аталатын болды. «Мәдени мұра» бағдарламасына еніп, Баласағұн қаласы кешенді зерттелсе, бұл ауыл ірі ғылыми және мәдени орталыққа айналып, Алматы – Тараз тас жолы бойындағы үлкен туристік орын болатынына сеніміміз мол!

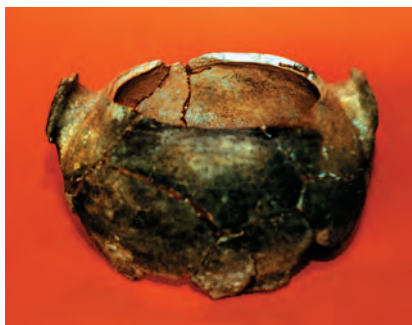
Баласағұннан табылған археологиялық деректер Археологические материалы, найденные в Баласағуне

Түркілердің тас мүсіні
Тюркское каменное изваяние

Қақпақты, екі құлақты қыш қазан
Керамический котел с крышкой
и двумя ушками

Екі құлақты қыш қазандар
Керамические казаны
с парными ушками

Бір тұтқалы ақшыл-қоңыр түсті құмыра
Двухцветный коричневый кувшин с ручкой

Таңбалы кішкене құмыралар
Маленькие кувшины с метками

Ақшыл-сары түсті шұңғыл
қыш табақ
Светло-желтая глубокая
керамическая чаша

Қара-көкшіл түсті бір
тұтқалы құмыра
Черно-зеленый кувшин
с одной ручкой

Екі тұтқалы қара-қоңыр түсті
құмыра
Темно-коричневый кувшин
с двумя ручками

Тұтқалы шыныаяқ пен кішкене
құмыра
Чайная чашка и кружка
с ручкой

Тұтқалы, ұзын мойынды қыш құмыра
Керамический кувшин с длинным горлышком

Ұзын мойынды, бүйірінде тесігі мен тұтқасы бар, сусын сақтайтын құмыра
Большой кувшин с прямым горлом, боковым отверстием и ручкой, предназначенный для хранения напитков

Тік мойынды, биік шүмекті, тұтқалы, сусын сақтайтын үлкен құман
Кувшин для хранения напитков с отверстием и ручкой на боковой поверхности

Мойны бүйірінде, тұтқасы төбесінде орнатылған құман
Кувшин с верхней ручкой и боковым горлышком

Су, дән сақтайтын тұтқасыз құмыра
Кувшин без ручки для хранения воды или зерна

Тұтқасыз, қалың шағын құмыра
Широкий горшок без ручки

Екі тұтқалы жұқа құмыра
Тонкостенный горшок с двумя
ручками

Тік мойынды, тұтқалы кішкене
жұқа құмыралар
Небольшие тонкостенные
кувшины с прямым горлышком

Екі тұтқалы қалың құмыра
Большой широкий горшок с двумя
ручками

Сүт өнімдерін сақтайтын
тұтқалы, тұтқасыз қызғылт түсті
кішкене құмыралар
Маленькие красноватые кувшин-
чики с ручкой и без ручки для
хранения молочных продуктов

Тұтқалы шыныаяқтар
Чайные чашки с ручкой

Екі тұтқалы, тік мойынды
қыш жанторсық (фляг)
Керамическая фляга с
прямым горлом и двумя
ручками

Тұтқалы тостаған және тұтқалы
кішкене құмыра
Чаша с ручкой и маленький кувшин
с ручкой

Көкшіл
түсті құмыра
Кувшин
голубовато-
зеленого цвета

Түйе мойынды қор-қор (темекі тар-
татын қыш құрал)
Керамический набор в виде верблю-
да (курильный кальян)

Сары түсті құмыра
Кувшин терракотового
цвета

Үйді жылытатын қозғалмалы қыш ошақ (сандал)
Переносной керамический очаг (сандал)
для обогрева помещения

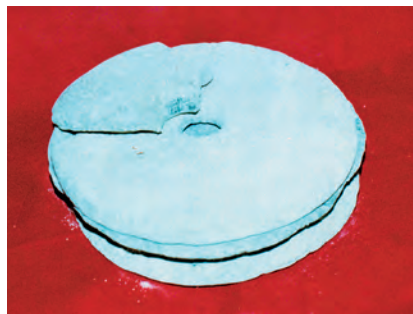
Қасапшының
қайрағы
Точило
мясника

Пайдаланған жуынды суды
сыртқа шығаратын қыш құбыр
(канализациялық труба)
Керамическая канализационная
труба

Қол диірмен
тастары
Части каменных
ручных жерновов

Қызғалдақ суреті салынған табак

Керамическое блюдо с изображением тюльпанов

Эпиграфиялық өрнекпен безелген және ортасында элем көрінісі бейнеленген өрнекті табак

Керамическое блюдо, украшенное эпиграфическим орнаментом символическим рисунком Вселенной в центре

Өрнекті шырақтар және олардың сынықтары

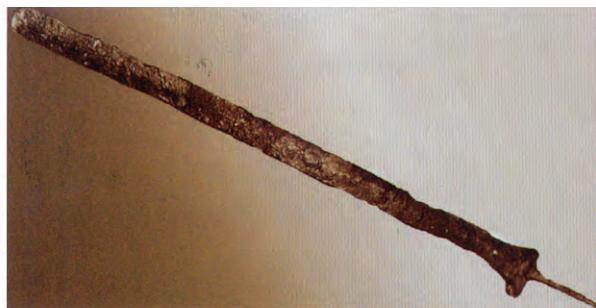
Красочно оформленные светильники и их фрагменты

Өрнекті үлкен табактардың бөліктері

Фрагменты больших орнаментированных блюдец

Сусын ішуге арналған
өрнекті қыш ыдыс
Керамический сосуд для
питья с орнаментом

Болат
кылыштар
(семсерлер).
IX–XII ғғ.
100x5 см

Булатные мечи.
IX–XII вв.
100x5 см

Қоймадан (клад)
табылған Қарахан
мемлекетінің 5000
теңгесі

Найденный в
хранилище клад
с 5000 монет
Караханидского
государства

Қарахан
теңгелеріне баса-
тын тас мөр
Печать для оттиска
на караханидских
монетах

Тазартылган
түркеш және
карахан теңгелері

Очищенные
караханидские
и тюркешские
монеты

Мыс шырақтың бөліктері
Части медного светильника

Жатаған мыс шырақ
Плоский медный светильник

Мыс құты және құман
Медный флакон и кувшин

Мыс шырақтың тұтас көрінісі
Общий вид собранного медного светильника

Екі жолбарыстың бастары түйіскен болат қанжар (ұзындығы 27 см)
 Стальной кинжал с двумя сходящимися головами барсов на рукоятке длиной 27 см

Садақтың ұшы
 Наконечник стрелы

Өрнектелген тұткалы күміс саптыаяк (9 см)
 Серебряная миска с ручкой, оформленная орнаментом (9 см)

Ер адамның белбеуін безендіретін әшекейленген қола бұйымдардың бөлшектері: дөңгелек шеңбердің ішінде гүлдер, оның төменінде бес қару (семсер, найза, балта, қанжар, садақ) бейнеленген
 Бронзовые детали, украшающие мужской ремень; в центре круга (на правой детали) изображены цветы, а в нижней части – пять видов оружия (меч, копье, топор, кинжал, лук)

Қола таразылар (веса):

а, г – таразы табақтары;

б – таразының 17 см жібінің қалдығы сақталған;

в – таразының ішкі түбінде 12 см теңгенің көлемінде дөңгелек салынған

Бронзовые веса:

а, г – чашки весов;

б – сохранился остаток нити длиной 17 см;

в – на дне весов есть изображение монеты диаметром 12 см

Шыны ыдыстардың бөліктері:

а – кесенің түбі;

б – кесенің қақпағы;

в – кесенің тұтқасы;

г – иіссу сақтайтын шыны құты

Фрагменты стеклянной посуды:

а – днище пиалы;

б – крышка для пиалы;

в – ручка кружки;

г – флакон для духов

Есепшоттың
тастары
(10 дана)
Керамические
кости от счет
(10 штук)

Қола мөр
Ручная медная
печать

Арыстан бейнелі
тас мөр
Каменная печать с
изображением льва

Өрнекті
сақа асықтар (көп
пайдаланылған)
Асыки с гравиров-
кой (многokrатно
использованные),
с орнаментом

Моншақтар (13 дана)

Бусинки (13 штук)

Піл сүйегінен істелген
аспа (ілгіш)

Вешалка из
слоновой кости

Піл сүйегінен
жасалған, Будданың
бейнесі салынған
тұмар
Оберег
с изображением Будды
из слоновой кости

Өрмелі қола
білезік
Плетеный
бронзовый
браслет

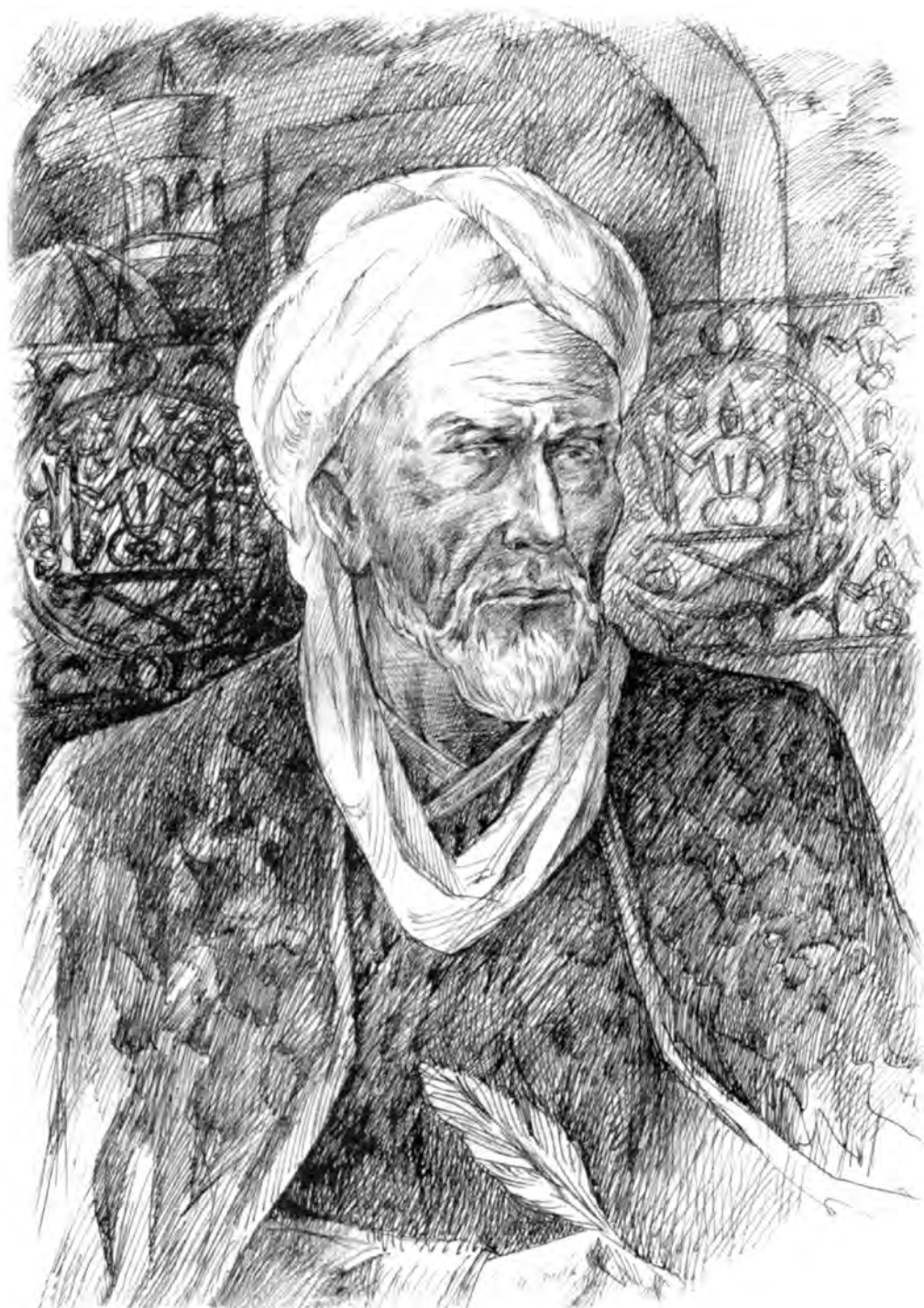
Гүл өрнекті
алтын алқаның
(подвеска) бір
бөлігі
Фрагмент золотой
подвески в виде
цветочного узора

Төрт қырлы жақұт (рубин) жүзіктің көзі
Четырехгранный рубин (глазок для кольца)

Жазуы бар жүзіктің көзі
Камень из перстня с надписью

Эскиз портрета Жусипа Баласагуна (Юсуфа Баласагуни)
(художник Е. Байкулбаев)

В Послании Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева «Казахстан-2050» уделено особое внимание роли науки в реализации плана вхождения суверенной Республики Казахстан в число развитых стран мира.

В рамках данной программы проводится энергичная работа по возрождению всех областей научного знания, в том числе и нашей собственной истории. Создание основы для научных достижений является одной из главных задач, об этом особо говорится в стратегической программе «Казахстан-2050», предусматривающей пути долговременного прогресса Республики Казахстан.

В ходе выполнения данного Главой государства поручения Министерство культуры Республики Казахстан издает трехтомное собрание научных трудов на казахском и русском языке доктора исторических наук, заслуженного деятеля РК, ветерана Великой Отечественной войны и труда, действительного члена Гуманитарной академии РК Уахита Хамзаулы Шалекенова. Он – широко известный ученый: историк, этнолог, археолог, автор более 500 научных трудов (из них свыше 30 монографий). Назовем среди них такие труды, как «Казахи низовьев Амударьи. К истории взаимоотношений народов Каракалпакии в XVIII–XX вв.» (1996), «Әлем халықтарының этнологиясы» (1994, 2002), «Түріктердің отырықшы өркениеті» (2003), «История и этнология народов Амударьи и Сырдарьи в XVIII–XX вв.» (2003), «V–XIII ғасырлардағы Баласағұн» (2006, 2007), «Город Баласагун в V–XIII вв.» (2009), «Қазақ өркениеті» (2009), «Орталық Азиядағы арийлердің өркениеті» (2011), «Цивилизация ариев Центральной Азии» (2012), «Шыңғысхан – моңғол мен түрік этностарын біріктіруші» (2014) и др. Мы отметили здесь только наиболее значимые из монографий автора, изданных в последние годы.

То, что в результате героической борьбы казахского народа за свободу, Республика Казахстан обрела суверенитет и уверенно

продвигается вперед, наполняет сердца всех сознательных граждан огромной радостью. Такой духовный подъем свойственен У.Х. Шалекенову. На протяжении более чем 40 лет он занимается преподавательской и научной деятельностью в Казахском национальном университете имени аль-Фараби. Большинство упомянутых выше его научных трудов связано с суверенной Республикой Казахстан.

Опубликованные научные статьи и монографии написаны единолично У.Х. Шалекеновым. В его трудах крайне редко встречаются соавторы. Вышедшие из-под пера ученого труды посвящены научному обоснованию, доказательству того, что населявшие Центральную Азию тюркоязычные этносы, в том числе и казахский народ, истари были цивилизованными народами.

В этой связи вспоминаются слова Н.А. Назарбаева, приведенные в предисловии «В добрый путь, «Жадигер»!» к изданной в 1997 году на казахском языке книге «Түрік сөздігі» («Словарь тюркских наречий») Махмуда Кашгари: «Для нашего молодого государства, поднявшего знамя независимости и идущего своим путем на простор суверенитета, история – это не только свидетель древних эпох, но вместе с тем ориентиры будущего для проживающего здесь народа. Именно в этом заключается особая значимость написания заново долгое время искажавшейся истории нашего народа с позиций общенациональных интересов нашей суверенной страны».

Это мнение первого Президента соотносится с требованиями сегодняшнего дня, оно нашло отражение и в стратегии «Казахстан-2050». В соответствии с поручением Главы государства все ученые, включая представителей гуманитарного знания, прикладывают усилия к глобальному пересмотру искажавшейся на протяжении длительного времени нашей истории, участвуют в создании истинной истории, основанной на подлинных, объективных фактах. Наше государство создает все условия для успешного решения данной проблемы. Свой весомый вклад в решение этой актуальной проблемы вносят специалисты-историки. Один из примеров тому – научные труды в трех томах У.Х. Шалекенова.

Первый том называется «V–XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы» («Город Баласагун в V–XIII веках»).

В XIX–XX веках археологическая наука подарила общей истории замечательные открытия. Особенно в XX веке на территории Советского Союза, включая Казахстан, широко проводились археологические исследования, организовывались крупные экспедиции, были найдены разнообразные памятники, относящиеся ко всем историческим эпохам: палеолиту, эпохе бронзы, железа,

к средним векам. В ходе исследования этих памятников были собраны очень ценные артефакты. Дополнительно к этому были накоплены и письменные сведения. На основании этих данных и появилась возможность по-новому взглянуть на многие запутанные исторические проблемы и дать им правильную научную оценку. Благодаря этим богатым сведениям был нанесен удар по концепции «кочевничества» и выявлено, что обитавшие в Центральной Азии, на Северном Кавказе и северном побережье Черного моря автохтонные тюркские этносы не вели все поголовно кочевой образ жизни, а начиная с эпохи бронзы строили постоянное место жительства. Их первые поселения появлялись в особенности по местам пролегания международных торговых путей, например, на протяжении Великого Шелкового пути возникли достаточно крупные города, ставшие центрами политической, экономической и культурной жизни. Такие города возникли в Центральной Азии в эпохи бронзы, железа и в средние века. Если опираться на труд М. Кашгари «Словарь тюркских наречий», тюрки издавна строили города, давали им названия и именовали их, добавляя в конце слово «кент» (город).

Ю. Баласагуни писал:

Немало было и городов, и народов,
Время погребло их под землей.
Немало было у нас аулов, племен,
Попробуйте теперь отыскать их следы...

Судя по записям этих ученых, в Центральной Азии и Казахстане еще в древние эпохи возникла и непрерывно развивалась городская культура. Возраст городов со времени их возникновения насчитывает более 2000 лет. Среди них Кашгар, Жаркент, Койлык, Алматы, Баласагун, Аспара, Мерке, Кулан, Тараз (Талас), Саудакент, Манкент, Испиджаб, Ташкент, Самарканд, Бухара, Балх, Мерв и др.

Археологи Казахского национального университета имени аль-Фараби под руководством У.Х. Шалекенова с 1974 года исследуют один из этих городов – город Баласагун (Ақтөбе). Площадь этого средневекового археологического памятника, лежащего в недрах земли в Шуйском районе Жамбылской области, составляет 150 кв. км, центра сосредоточения городского населения – 70 кв. км. Он был целиком огражден крепостными стенами протяженностью 52 км. Столь большой город сровнялся с землей и сохранился до наших дней в виде бесчисленных больших и малых холмов. Он состоял из трех частей: цитадели, шахристана и рабада. Этот па-

мятник стал «археологической базой» вышеназванного университета. Здесь студенты и магистранты-историки ежегодно реализуют археологические проекты, проводят исследовательские раскопочные работы. В течение этих 40 лет был собран очень богатый набор артефактов, аккумулированы письменные, этнографические сведения. Основываясь на этих богатых данных, с научной точки зрения было доказано, что этот памятник является историческим городом Баласагуном.

О городе Баласагуне в истории написано много. Он был главной столицей, политическим, экономическим и культурным центром живших в V–XIII веках тюргешей (желтых усуней), карлуков, караханидов и каракитаев, одним из самых крупных городов на Великом Шелковом пути.

В результате средневековых междоусобных феодальных войн город пришел в запустение, разрушился и остался под землей. С XIV века позабылось и место его расположения, и название. С тех пор в течение шести веков ученые-востоковеды занимались поисками этого города. Все они ограничивались высказыванием различных мнений и не могли найти точного места города. Эту многовековую загадку разрешили археологи Казахского национального университета имени аль-Фараби, они доказали, что дошедший до нас под названием «Ақтөбе» археологический памятник и есть исторический город Баласагун. Этот научный вывод в комплексном виде подтверждается документами, вошедшими в первый том.

Во второй том, который называется «Түріктердің және қазақтардың өркениеті» («Цивилизация тюрков и казахов»), вошли опубликованные труды У.Х. Шалекенова: «Түріктердің отырықшы өркениеті» («Оседлая цивилизация тюрков»), «Қазақ өркениеті» («Казахская цивилизация»), «Орталық Азиядағы арийлердің өркениеті» («Цивилизация ариев Центральной Азии»), «Цивилизация ариев Центральной Азии». В этих трудах на основании конкретных исторических, археологических, этнологических данных описывается, что проживавшие в Центральной Азии, на Северном Кавказе и в степях на севере от Черного моря тюркоязычные этносы с древних времен вели комплексное оседлое и полуоседлое хозяйство. В эпоху бронзы и железа, в средние века они в местах своего пребывания заложили и непрерывно развивали основы цивилизации, оказывали цивилизационное воздействие на своих ближних и дальних соседей. В научных трудах говорится о достаточном количестве памятников и письменных источников, доказывающих распространение первых цивилизаций человечества с Востока на Запад.

В третий том вошли научные труды У.Х. Шалекенова, посвя-

ценные политическим, экономическим, культурным связям народов Центральной Азии, в том числе казахского народа, между собой и ближними и дальними соседями. Это представляет собой особую проблему, поскольку осуществлявшиеся на протяжении веков и до настоящего времени комплексные взаимоотношения Тюркского мира с другими этносами относятся к числу актуальных проблем, не исследованных в соответствии с требованиями современности. Автор настоящего труда совместно со своими учениками уделяет внимание взаимным отношениям казахов, в целом тюрков и в своих научных работах доказывает их конкретными фактами. Это является актуальной проблемой, ибо то, что большие и малые этносы на земном шаре никогда не жили замкнуто – истина. Их жизнь проходила во взаимодействии друг с другом, и это – историческая закономерность. Такими закономерными связями характеризовалась и жизнь автохтонных этносов в Центральной Азии, а в настоящее время эти взаимоотношения приобрели широкий размах, что могут засвидетельствовать все читатели.

Уважаемые читатели!

Написанием предисловия к трехтомному собранию научных трудов, издаваемому к 90-летию юбилею нашего отца, хотим выразить свои чувства. На наше становление как личностей повлияли немало интеллигентных людей, бывших для нас примером. Одними из них являются наш отец Уахит Хамзаулы Шалекенов и наша мама Мадис Кусанкызы Шалекенова. Оба они честные и чистые люди, ученые-педагоги. Всю свою сознательную жизнь они посвятили служению своей любимой Родине, воспитанию учеников, подрастающего поколения. Они повлияли на то, что мы избрали для себя научную стезю, продолжают указывать нам верные жизненные ориентиры. Мы выросли в этой среде и трудимся на благо Отчизны. Наверное, излишне говорить о том, как наш отец и наша мама оказали влияние на то, что мы стали педагогами и занимаемся научной деятельностью. Как бы то ни было, оказывается, нелегко говорить о самом дорогом, самом родном – о родителях. Мы считаем своим долгом высказать сыновнее чувство любви к ним.

Научные труды У.Х. Шалекенова в трех томах предназначены для того, чтобы в современных условиях нашего суверенного государства заново реконструировать искажавшуюся на протяжении многих лет историю автохтонных тюркских и казахского этносов Центральной Азии. В этом издании дается отпор евроцентристским, шовинистическим взглядам, нанесшим вред нашей истории, что приводит к мысли о необходимости заново написать нашу действительную историю. В этих научных трудах излагается идея о провозглашении тюрков мира в качестве этноса, издревле зало-

Предисловие

жившего основы цивилизации. Мы уверены в том, что многолетняя педагогическая деятельность и научное наследие нашего автора – пример, достойный подражания для молодежи. А широкие круги читающей публики пусть дадут этим трудам свою справедливую оценку.

М.У. ШАЛЕКЕНОВ,
доктор исторических наук, профессор

Нынешнее суверенное развитие Казахстана, как никогда ранее, позволяет по-новому рассмотреть многогранную историю казахского народа от глубокой древности и до наших дней. При этом созданы объективные условия для научного творчества, раз и навсегда свободного от фальши и всевозможных подтасовок в угоду тем или иным прихотям власть предержащих, как это насаждалось административно-колониальным режимом на протяжении предыдущих трех веков на территории священного для нас Қазақ жұрты.

В то время был нанесен огромный ущерб этнокультурным ценностям казахского народа, национальный колорит которого развивался на его исторической родине на протяжении ряда тысячелетий, сохранившись в многочисленных археологических памятниках и в других формах – культурных традициях. В этом отношении изучение большого числа археологических памятников в рамках программы «Культурное наследие» трудно переоценить.

Как известно, на третьем заседании Национального совета Республики Казахстан 28 ноября 2008 года Президент страны Нурсултан Абишевич Назарбаев сказал: «Возрождение исторических памятников требует вдумчивого подхода. Это не строительство, а научная работа. Поэтому реставрация памятников должна происходить с участием талантливых специалистов, с применением международного опыта. То же самое касается археологических работ. Какова будет их дальнейшая судьба после окончания раскопок? Оставим под открытым небом, как Отрар? Это нужно обдумать».

В действительности программа «Культурное наследие», созданная под непосредственным патронажем Ел басы Н.А. Назарбаева не только успешно реализуется сегодня, но и продолжает широкомасштабно и в полном объеме развиваться в сфере самых разных сторон национальной культуры, традиций и ценностей.

Наконец, она стала программой национального значения, что является выражением истинных чаяний народа.

Именно в этом ключе выполнен монографический труд известного археолога-этнолога Уахита Хамзиновича Шалекенова «Город Баласагун в V–XIII веках», который вносит весомый вклад в исследование истории городов средневекового Казахстана.

Дело в том, что до середины 70-х годов XX века реальное существование и место расположения этого города оставались без каких-либо доказательств и необоснованно относились к разряду лишь догадок и предположений. И только на протяжении последних 35 лет, благодаря систематическим археологическим раскопкам под руководством проф. У.Х. Шалекенова городища Актобе в Жамбылской области, впервые было точно установлено местонахождение и время существования города Баласагуна, который на протяжении ряда веков служил главной столицей средневековых тюркских государств, таких как Тюркешский (Сарыусуньский), Карлукский каганаты, Караханидское и Каракитайское (Каракиданьское) государства.

Как видно из тщательно продуманной структуры монографии, в ней, в первую очередь, довольно подробно рассмотрены основные исторические источники, осуществлен анализ всевозможных предположений и версий относительно локализации средневекового города Баласагуна.

Самое же главное в его археологических изысканиях заключается в том, что автор осуществил весьма важные комплексные исследования не только наземных сооружений, но и довольно масштабную аэрофотосъемку той местности, где предположительно находился Баласагун, для выявления более глубоких культурных слоев. Объектом было выбрано городище Актобе Шуйского района Жамбылской области.

При этом надо отдать должное автору – участнику Великой Отечественной войны, т. к. при изучении памятника им были приложены громадные организаторские и творческие усилия для осуществления систематических археологических раскопок на протяжении 35 лет подряд в трудных условиях аридной (засушливой) зоны. К счастью, в итоге археологические поиски проф. У.Х. Шалекенова увенчались успехом, и ему удалось точно определить локализацию города Баласагуна на месте расположения городища Актобе.

В сущности, научное значение данного археологического открытия трудно переоценить, поскольку Баласагун был одним из важнейших урбанизационных центров в истории средневекового Казахстана.

В целом в монографии содержатся не только ценнейшие артефакты и приводятся важные документы, связанные с идентификацией археологического памятника – городища Актобе – с историческим городом Баласагуном, но и рассматривается целый ряд других актуальных историко-культурных вопросов и проблем социально-хозяйственной деятельности населения древнего и средневекового Казахстана, постановка которых звучит вполне своевременно в интересах развития национальной истории и национальной идеи казахского народа в современных условиях государственного суверенитета.

Несомненно, монография профессора Уахита Хамзиновича Шалекенова «Город Баласагун в V–XIII веках» расширяет круг научных разработок в области археолого-исторического изучения феномена процессов урбанизации в Казахстане и представляет собой весьма полезный источник исторической информации как для специалистов, так и для широкого круга читателей.

О. ИСМАГУЛОВ,
доктор исторических наук,
академик НАН РК,
член-корреспондент
Болонской (Италия) академии наук,
антрополог

В 1974 году археологи кафедры археологии и этнологии исторического факультета Казахского государственного университета имени С.М. Кирова (ныне Казахский национальный университет имени Абу Насыра аль-Фараби) организовали археологическую экспедицию (АЭУ) для изучения средневекового городища Актобе, расположенного на левом берегу реки Чу Чуйского района Джамбулской области¹. Экспедиция объединила свои археологические исследования с учебным процессом, с этой целью Актобе стал археологической учебно-опытной базой для студентов исторического факультета. На месте исторического памятника университет построил общежитие на сто мест, где ежегодно студенты-историки проходят практику, набираются опыта, закрепляют теоретические знания.

Археологи кафедры совместно со студентами смогли приоткрыть тайну городища Актобе, доказать, что в V–XIII веках он был самым крупным средневековым городом среди тюркских городов, расположенных на северной ветви Великого Шелкового пути. В результате непрерывных в течение тридцати с лишним лет археологических исследований доподлинно доказано, что цитадель, шахристан и рабад Актобе являются историческим памятником V–XIII веков и что город был главной столицей Тюркешского (Сарыусуньского), Карлукского, Караханидского и Каракитайского (Каракиданьского) государств. Этот вывод сделан не только на основе археологических исследований, но и на базе письменных, ономастических, этнологических источников, на чем мы подробнее остановимся в монографии.

Главная цель монографии – представить читателю в качестве культурного наследия документы, собранные по памятнику Акто-

---

¹ Здесь и местами далее, в соответствии с временным периодом, сохранены старые написания названий казахстанских городов, областей, рек и пр., употреблявшиеся в советскую эпоху.

бе, предварительно систематизировав и исследовав их с научной точки зрения. Многочисленные материалы, собранные по памятнику Актобе, убеждают, что большая часть тюрков Центральной Азии вели оседлый образ жизни, строили города, населенные пункты и привнесли оседлую культуру тюркской цивилизации в общемировую культуру. В этом регионе немало городов, возраст которых 2000-2500 лет. Подобных городов, имеющих тысячелетнюю историю, в Европе, к примеру, не так уж много.

С археологической точки зрения тщательным изучением памятника Актобе (Баласагун), являвшегося большим экономическим и культурным центром, занимались крупные специалисты и ученые. В первую очередь я хотел бы с искренней благодарностью за оказанную помощь вспомнить Умирбека Арислановича Джолдасбекова – ректора Казахского государственного университета в 70–80-е годы, ученого до мозга костей, человека с уникальными организаторскими способностями. Он приложил огромные усилия для организации комплексного изучения этого исторического памятника и способствовал преобразованию городища в базу для прохождения студентами ежегодной учебной практики. В данной книге уделено особое внимание поддержке У.А. Джолдасбековым археологических исследований в Актобе, в которых вместе со студентами принимали участие и ученые кафедры. Благодаря этим работам рос их научный потенциал, многие стали кандидатами и докторами наук.

Сердечно благодарен своим коллегам – ученым кафедры археологии и этнологии докторам исторических наук, профессорам М.Е. Елеуову, А.Т. Толеубаеву, Ж.К. Таймагамбетову, К.Н. Бурханову и С. Мадуанову, кандидату исторических наук, доценту А.М. Оразбаеву, которые на протяжении многих лет участвовали вместе со мной в археологических раскопках памятника Актобе, оказывали во всем поддержку и помощь. Выражаю признательность известному археологу, старшему преподавателю Н.О. Алдабергенову, а также Е.М. Турганбаеву, Г. Омарову и желаю им плодотворной деятельности в научных изысканиях.

Хотел бы высказать особую благодарность специалисту по нумизматике, кандидату исторических наук, доценту Р.З. Бурнашевой. Изучив образцы монет, найденных на территории памятника Актобе, она написала основательную и ценную статью о денежных знаках периода тюргшей и караханидов – «Монетные находки с городища Актобе (Чуйская долина)». Особо хочу отметить, что в их числе были выделены и монеты кагана Шу – основателя древних городов Шу и Баласагуна, и это стало ценным аргументом в определении точного их местонахождения.

Не могу не вспомнить с благодарностью и тех известных ученых, кто делился со мной своими бесценными знаниями и научным опытом. В первую очередь хотел бы назвать основателя казахской археологической науки, академика Алькея Хакановича Маргулана. Именно А.Х. Маргулан первым побывал на памятнике Актобе, поддержал необходимость его тщательного изучения, постоянно уделял внимание проводимым там раскопкам, щедро делясь мудрыми советами. Неоценимое научное руководство, которое этот великий человек осуществлял в процессе исследований, будут помнить во все времена.

Искреннюю признательность я выражаю и другим известным специалистам: археологу, доктору исторических наук, профессору В.Л. Ворониной (Москва), доктору исторических наук, профессору Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова Л.Р. Кызласову, доктору исторических наук, профессору В.А. Лившицу, видному специалисту по аэрометоду К.В. Шишкину (Москва), кандидату исторических наук, доценту Ю. Манылову – тем, кто принимал непосредственное участие в археологических исследованиях памятника Актобе.

Под руководством названных ученых на протяжении более чем тридцати лет сотни студентов исторического факультета набирались профессионального и научного опыта, внося свой вклад в раскрытие тайны города Актобе. Многие из них стали впоследствии видными археологами и теперь сами руководят научными работами в рамках программы «Культурное наследие». Желая им плодотворной научной деятельности, выражаю уверенность, что они смогут поднять археологическую науку на новую качественную ступень.

На третьем заседании Национального совета Республики Казахстан 28 ноября 2003 года глава государства Нурсултан Абишевич Назарбаев озвучил программу «Культурное наследие». В своем выступлении Президент отметил важность культурного наследия в укреплении независимости нашего государства, а также подчеркнул необходимость реализации программы: «Возрождение традиционной культуры, обращение к историческому опыту своего народа – это закономерное явление, которое имеет место при получении страной независимости. За этим стоят такие важные задачи, как становление общественного сознания, воспитание потомков. Осуществление этих задач происходит с развитием экономики.

Поэтому на реализацию программы «Культурное наследие» планируется выделение из бюджета значительных сумм. Раньше на культурные программы никогда не выделялась такая большая сумма. В любом случае все эти мероприятия готовятся в плановом порядке...

К данной программе нельзя подходить как всего лишь к очередному дежурному документу. Поэтому считаю, что программа «Культурное наследие» должна быть государственной. Мы не сможем решить всех проблем одновременно, но это будет хорошим началом.

Как говорили наши предки, наука и культура никогда не умирают, не стареют, имеют могучую силу. Значит, давайте возродим объединенными усилиями историко-культурное наследие предков». (*См. «Хранить память веков» – «Казахстанская правда», 29 ноября 2003 года*).

В своей исторической речи глава государства подчеркнул значимость программы «Культурное наследие» и необходимость ее реализации на государственном уровне. Откровенно говоря, до этого культурному наследию не уделялось столь пристальное внимание. Впервые в истории народа говорилось об охране культурного достояния и новом импульсе в его изучении, достойном независимого государства.

Руководствуясь проблемами, поднятыми главой государства, нам необходимо извлечь правильные уроки из допущенных в советский период ошибок, скорректировать и систематизировать работу по сохранению археологических и художественных памятников, оставленных нашими предками и олицетворяющих собой истинное народное достояние.

У нас есть археологические памятники, которые дают представление об истории каждой эпохи. Это свидетельства КАМЕННОГО, БРОНЗОВОГО, ЖЕЛЕЗНОГО веков, периода СРЕДНЕВЕКОВЬЯ. Исследование их с научной точки зрения – одна из важнейших и жизненно необходимых проблем. Многочисленные памятники, на протяжении веков остававшиеся в земле «точно непрочитанные книги», в советское время подверглись разрушению различной техникой; их использовали в качестве стройматериала при возведении объектов на селе, ровняли с землей. Приведу пару примеров: от известного всему миру городища Отрар, расположенного на территории Сырдарьинской долины, остался лишь небольшой участок в 20 гектаров. Крупные города Великого Шелкового пути Исфиджаб (Сайрам), Тараз, Кулан, Мерке, Алматы остались под современными новостройками, административными и жилыми зданиями. В сельской местности археологические и художественные памятники сохранились лишь в небольшом количестве. Многие из них разрушали на наших глазах во время поднятия целины и расширения поливных и пахотных земель. Советское правительство приняло закон о сохранении и изучении памятников старины, создало в этих целях ряд специализированных предприятий. Но в жизни все было иначе: памятники подвергались дальнейшему разрушению и разграблению, а порой и полному уничтожению. С выходом же программы «Культурное наследие» открылась возможность остановить существующий беспредел, исправить имеющиеся ошибки и расставить правильные акценты, чтобы оставшиеся археологические и художественные памятники сохранить для народа, тщательно изучить с научной точки зрения и сделать духовным достоянием казахского народа.

Согласно надуманному мнению «евроцентристов», тюрки Центральной Азии «были поголовно кочевниками и не строили городов и населенных пунктов». Это превратное мнение бытует до сих пор. Подобная научно не обоснованная точка зрения некоторых «псевдоученых» опровергается собранными фактическими материалами, которые доказывают, что еще в бронзовом веке в Центральной Азии существовали поселения, превратившиеся в средневековые и более поздний период в крупные города. Повсеместно на территории Казахстана археологи находят следы поселений и городов того периода, которые являлись центрами цивилизации. Причем не только непосредственно вдоль северного отрезка Великого Шелкового пути, но и в других регионах Казахстана, поскольку северная ветвь Шелкового пути проходила через наши города.

Одним из таких всемирно известных средневековых городов является Баласагун. Он дошел до нас в виде полностью погребенного под землей археологического памятника. Городище расположено в Шуйском районе Жамбылской области на территории бывшего колхоза имени Калинина (ныне село Баласагун), вдоль автотрассы Алматы – Тараз. Памятник находится на равнине, в нижнем течении Шу, где в нее вливаются реки Шаргау, Аксу, Карабалта и Токташ. Город занимал удобное географическое положение и был построен в райском уголке с комфортными природно-климатическими условиями, где достаточ-

но воды, не бывает засухи и имеются все условия для размеренной и благодатной жизни.

Стационарное археологическое изучение памятника Баласагун началось в 1974 году. Его комплексное исследование на протяжении трех десятилетий проводила археологическая экспедиция Казахского национального университета имени Абу Насыр аль-Фараби. Для археологии как науки это небольшой срок. На протяжении названного периода исследования велись в цитадели, шахристане и рабаде. Наряду с этим была изучена ономастика названий местностей, прилегающих к Баласагуну. Работы шли масштабно, в результате вышел в свет ряд научных статей и книг, основывавшихся на найденных материалах. В итоге было научно доказано, что «Актобе» исторически является Баласагуном.

Остановимся на этих трудах в хронологическом порядке:

Шалекенов У.Х. Қазіргі Ақтөбе, бұрынғы Баласағұн //Вопросы истории социалистического и коммунистического строительства в Казахстане. А-А., 1978. С. 180–191;

Шалекенов У.Х., Елеуов М.Е., Алдабергенов Н.О. Раскопки цитадели городища Актобе //Вопросы истории социалистического и коммунистического строительства в Казахстане. А-А., 1978. С. 161–179;

Алдабергенов Н.О. Жилища горожан на рабаде городища Актобе //История материальной культуры Казахстана. А-А., 1980. С. 39–48;

Елеуов М.Е. Раскопки средневековой мастерской на городище Актобе //История материальной культуры Казахстана. А-А., 1980. С. 57–61;

Елеуов М.Е. Этапы развития крепостной стены шахристана городища Актобе //История материальной культуры Казахстана. А-А., 1980. С. 48–57;

Воронина В.Л. Элементы строительной и художественной культуры городища Актобе //История материальной культуры Казахстана. А-А., 1980. С. 21–24;

Такибаева С.С., Шалекенов У.Х., Кулахметова С.У., Жанкубаева Т.А., Шулгабаева Г.И. Анализ керамического материала Актобе //История материальной культуры Казахстана. А-А., 1980. С. 71–80;

Шалекенов У.Х. Актобе – средневековый памятник //История материальной культуры Казахстана. А-А., 1980. С. 13–20;

Шалекенов У.Х., Оразбаев А.М. Некоторые данные о водопроводной системе средневекового города Актобе //История материальной культуры Казахстана. А-А., 1980. С. 24–38;

Елеуов М.Е. К изучению цитадели Актобе //Материалы республиканской научной конференции молодых ученых и специалистов по общественным наукам, посвященной 110-летию со дня рождения В.И. Ленина (17–18 апреля 1980 г.). А-А., 1981. С. 142–143;

Алдабергенов Н.О. Раскопки шахристана на городище Актобе //Средневековые города Южного Казахстана. А-А., 1986. С. 40–53.

Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (начало VI–XIII вв.). А-А., 1986. С. 31, 35, 69, 146, 154;

Бурнашева Р.З. Монетные находки с городища Актобе (Чуйская долина) //Средневековые города Южного Казахстана. А-А., 1986. С. 71–87;

Грошев В.А. Ирригация Актобе (Чуйская долина) //Средневековые города Южного Казахстана. А-А., 1986. С. 129–137;

Елеуов М.Е. К вопросу о системе обороны раннесредневековых городов и поселений Чуйской долины //Раннесредневековые города Южного Казахстана. А-А., 1986. С. 54–70;

Шалекенов У.Х. О раскопках на городище Актобе (1979–1983 гг.) // Средневековые города Южного Казахстана. А.-А., 1986. С. 15–39;

Шишкин К.В. Камеральное обследование городища Актобе с помощью аэрометода // Средневековые города Южного Казахстана. А.-А., 1986. С. 111–129;

В «Своде памятников истории и культуры Республики Казахстан», вышедшем в свет в 2002 году, памятник Баласагун дан под № 806 на с. 317 как «Руины города Актобе–Степнинское». Здесь повторилась устоявшаяся ошибка об Актобе (Баласагуне);

Елеуов М.Е. Шу мен Талас өңірлеріндегі ортағасырлық қалалар. Алматы, 1998.

Шалекенов У.Х. Түріктердің отырықшы мәдениеті. Алматы, 2003. С. 230–238;

Шалекенов У.Х., Шалекенов М.У. Баласағұнның жұмбағы шешілді. Алматы, 2004;

Шалекенов У.Х. Баласағұнның жұмбағы шешілді. Алматы: Қазақ әдебиеті – 10 июня 2005 года.

Находки, обнаруженные во время раскопок, проводившихся на протяжении многих лет в городище Баласагун, экспонируются в Центральном государственном музее Республики Казахстан, Жамбылском областном и Шуйском районном краеведческих музеях. В 1983 году на историческом факультете КазГУ открылся археологический музей средневековья. В его экспозиции демонстрируются и предметы, найденные в Баласагуне во время археологических раскопок, что оказывает благотворное влияние на процесс обучения студентов археологической специальности.

Шерхан Муртаза о Баласагуне

Широко известный в стране народный писатель Казахстана, лауреат Государственной премии Шерхан Муртаза, побывавший по собственной инициативе в 80-е годы на месте раскопок и вдохновленный увиденным, изложил свои впечатления и поделился ценными размышлениями в печати. Для того чтобы ознакомить как можно больше читателей с этой статьей, названной «Загадка Баласагуна», я посчитал целесообразным разместить ее целиком в своей книге «Город, скрытый песками» (См. *Шалекенов У.Х. Құм басқан қала. Алматы: Қазақ университеті, 1992. С. 3–15*). Предлагаю ее вниманию читателей и сейчас:

«Сколько бы ни искали исследователи, точное место расположения Баласагуна неизвестно до сих пор».
(Казахская советская энциклопедия. Том I, с. 124)

Кто только не ступал по этим великим дорогам!.. Если в древние времена по ним шествовали караваны с неторопливыми и величественными верблюдами, то сейчас мчатся с гудением всевозможные грузовые автомашины. Они снуют непрерывной длинной очередью по обеим полосам шоссе. Символы современности. Время скоростей. Поздняя весна только начала вступать в свои права. Земля пробужда-

ется, обещая хороший урожай. Ближние и дальние холмы колыхнутся весенним разнотравьем.

По этой дороге я ездил много раз. И хотя она мне знакома с детства, многое ускользало от моего взора. Это я понял только в нынешнюю поездку благодаря моему попутчику – профессору, который долгие годы руководит раскопками на древнем памятнике Баласагун.

– Вон, вон! – воскликнул он, указывая из окна машины куда-то в стелющуюся долину. Я поначалу ничего особенного не заметил.

– Вон они, непрочитанные книги!

Однако, присмотревшись внимательнее, обнаружил, что на гладкой как доска равнине есть неровности: словно окутанные миражом, в степи маячат в мареве притаившиеся семь холмов, стоящие рядком, один за другим. Практически незаметные глазу. Порядком осевшие. Давным-давно сровнялись с землей. А сколько таких курганов разворочено тракторами и засеяно зерновыми!..

В шестидесяти километрах от Алма-Аты в таком же примерно кургане был найден «Золотой человек». Когда аналогичная находка была сделана в Египте, об этом узнал весь мир. Мы же немного пошумели, когда нашли «Золотого человека», а потом напрочь стихли, будто сомневаясь в его существовании. Многократное спасибо ученым-археологам, которые сделали свое дело: обнаружили уникальное даже в мировом масштабе сокровище. А вот писатели, поэты, художники – вообще все служители муз не проявили особого рвения, чтобы во всей полноте ознакомить общественность с «Золотым человеком» и отметить важность этой находки. Зато сколько книг написано о золотом саркофаге, в котором покоилась найденная в Египте мумия Тутанхамона!

Возможно, мы до конца и не осознаем исключительную ценность «Золотого человека». Или же до сих пор не в состоянии осмыслить, что за богатство внезапно на нас свалилось. Ведь мы потомки вчерашних кочевников. А буржуазные идеологи без конца нам твердили, что «у кочевников нет и никогда не было культуры», и так своими утверждениями затуманили всем мозги, что даже те, кто думал иначе, стали к ним прислушиваться. Мода переменчива, никому не кажется неприличным, что казах, который вчера ходил в чапане, сегодня одет в европейский костюм и повязывает галстук. Постепенно меняется и сознание, а вот психология очень живуча.

Вдалеке на косогоре мирно пасутся овцы. На вершине холма, прижав ухо к портативному радиоприемнику, растянулся пастух. Антенна радиоприемника доносит в безлюдную степь новости со всего света. Чабан в курсе, что происходит в разных уголках нашей огромной планеты. Но ведает ли он, что таится у него под боком, в толще кургана? Откуда ж ему знать. Даже если под ногами будут лежать груды золота, мы и тогда по своей давней привычке будем прозябать, не замечая этого.

Если внимательно присмотреться, то комплексы курганов в большинстве своем встречаются по семь, по три либо по одному. Поэтому чего много по всему Казахстану, так это таких названий местностей, как Жеті төбе (Семь холмов) и Үш төбе (Три холма). Иногда встре-

чаются Бес төбе (Пять холмов) и Қос төбе (Два холма, сдвоенные). Число «семь» было для наших предков священным, о чем свидетельствуют и устойчивые словосочетания в нашей речи: «семи пядей во лбу», «седьмое небо», «семь святых лепешек», «семь тенге на милостыню»...

Еще одно часто встречающееся название – это Актобе (Светлый холм). Только в Джамбулской области таких Актобе, связанных с археологией, больше двадцати.

Мы направляемся в Актобе, находящийся в Чуйской долине. Кстати, даже вдоль самой Чу есть несколько Актобе. Если говорить точнее, то мы ищем Актобе в низовьях Чу, где в нее впадают реки Аксу и Карабалта, расположенный выше Тасоткельского водохранилища. Он находится на земле колхоза имени Калинина.

– Вон он, наш Актобе! – вытянув руку вперед, сказал профессор. Вдали сквозь густую зелень едва проглядывала какая-то белеющая возвышенность.

Асфальтированное шоссе осталось далеко позади. Словно истосковавшись по горожанам, пыль бездорожья окутала нас с ног до головы, стала забиваться в нос, глаза и уши.

Со всех сторон посевные поля, а в центре на площади примерно в два квадратных километра рельеф совсем иной. Поначалу кажется, что это огромное кладбище с почти сровнявшимися с землей бесчисленными холмиками могил. Как будто на песке, защищая его от ураганных ветров, разлеглись тысячи и тысячи вытянувших шею верблюдов.

– Нет, это вовсе не могилы, как вам, наверное, подумалось. Тут повсюду когда-то стояли дома и всевозможные сооружения, – сказал профессор.

Посреди холмиков было открыто большое, нисходящее уступами и похожее на курган сооружение, напоминавшее старинную кавказскую саклю, земля вокруг которого была аккуратно, послойно расчищена. Профессор назвал его цитаделью.

Подъехав вплотную к цитадели, наша машина остановилась.

Осторожно ступили на землю. На память сразу пришли стихи Омара Хайяма. Они еще не переведены на казахский язык и звучат примерно так:

И до нас всходило солнце!
И до нас мерцали звезды!
Не сияющий ли взор некой красавицы
Сокрыт в комьях глины под ногами?!¹

Глядя на то, как жизненны эти рубаи, написанные тысячу лет назад, не сомневаешься: все в мире преходяще, бессмертны лишь прекрасные стихи и великое искусство.

А иначе ведь именно здесь, где мы сейчас стоим, тоже когда-то кипела жизнь, словно бурлящие воды Чу, падающей с высокой горы. Вот эта цитадель являлась ставкой хана. Понятно, что, если был хан, существовали и подданные, визири, слуги, воины и прочие предста-

¹ Здесь и далее стихи даются в подстрочном переводе.

вители общества... И все они ступали по этой земле: кто-то шел, гордо расправив плечи, а кто-то – понуро согнувшись; кто-то спешил, ликуя от радости, а кто-то еле плелся; кто-то был весел, а кто-то пребывал в печали.

Абсолютно тихо. Холм порос гармалой. Она уже раскрыла бутоны своих белых цветков, распространяя вокруг их терпкий, кисло-горький аромат. Расщелины стен раскопанной археологами цитадели испещрены многочисленными норками. Все это гнезда ремеза и синей вороны. Как будто жители древнего города превратились в птиц.

– А вон там – шахристан. – Профессор указал вниз, где у подножия кургана копошились люди. Насколько я понял профессора, видимо, шахристан – это обиталище визирей, а говоря современным языком, комплекс зданий для министров.

Группа мальчишек раскапывает шахристан. Сверху кажется, будто они укладывают чий. Стены дома уже выше пояса. Но нет, они копают. Лопатами работают осторожно. Копать привычно, с размаху, нельзя. Таков закон археологии – нужно быть предельно внимательным с каждым сантиметром земли. Подойдя к ребятам ближе, я увидел, что некоторые и вовсе роют маленькими перочинными ножами, аккуратно сметают землю волосяными щеточками. Оказалось, нашли обожженный кирпич.

Мальчишки – это школьники из колхоза имени Калинина, которые сейчас на каникулах. Чем слоняться без дела, решили помочь ученым. Очень правильно, возможно, кто-то из этих трех десятков ребят станет когда-нибудь знаменитым ученым, исследователем Земли. Многие мальчишки мечтают быть космонавтами. Возможно, кто-нибудь из них действительно полетит в космос, ведь там еще полно тайн, которые нужно разгадать. Ну а Земля? Разве мало загадок таится под этим курганом? Неужто мы уже полностью изучили свою родную колыбель – Землю? Если уж говорить, то и вопросов много, и тайн не меньше.

Одна из них – загадка Баласагуна.

* * *

Вечереет, солнце близится к закату. Мы стоим на цитадели, она высока. Все вокруг как на ладони. К северу располагается центральная усадьба колхоза имени Калинина с цепочкой беленых домов, окруженных тальником. Юные археологи, которые недавно раскапывали шахристан, оседлав теперь свои велосипеды, коней, а кто-то и вовсе ишака, с шумом и гамом, поднимая тучи пыли, спешат по домам – на усадьбу. Их рабочий день завершен. В далекую пору войны мы тоже вот так, наперегонки, возвращались в аул с элеватора.

На востоке, точно серебряный ремешок, опоясывающий эту округу, блестит река Чу. Когда-то на всем ее протяжении стояли цветущие города. Исследователь Массон писал: «Амударья – это земля тысяч городов». Ну а Чу послужила основой десяткам городов.

На западе – река Карабалта. На ее берегах темнеют рощицы тальника и заросли пушистого камыша. Когда видишь стройную вереницу

серых журавлей, сердце готово выскочить из груди. Это хорошие знаки. У земли, на которой гнездятся гуси, где летают утки, есть будущее.

На юге – величественные вершины Алатау. Где-то там примерно посередине должен быть и пик Аспара. Слегка туманно. Кажется, будто кто-то хотел возвести прямо у его подножия еще одну вершину. Но, оказывается, это плотина. Река Аксу, которая когда-то пересекала этот древний город посередине, теперь перегорожена до слияния с Чу. Благодаря преграде из серого бетона длиной в двести метров образовалось настоящее озеро, которое здешний колхоз, видимо, использует для орошения своих земель. Время, когда каждый аул сооружает для хозяйственных нужд собственный водоем. И это правильно. Очень полезно для роста сельскохозяйственной продукции.

– Вы обратили внимание, что город построен в удобном месте, – сказал профессор так, будто видел перед собой не мертвые руины, а живой город, – реки тут со всех сторон. Тысячу лет назад, а возраст этого города значительно больше, Карабалта, Аксу и Чу были наверняка куда более многоводны, чем сейчас. Это имело огромное значение и для сельского хозяйства, и для обороноспособности. Вообще, я бы сказал, что реки – это родина городов. Какой бы город вы ни взяли, все они находятся рядом с рекой. Город, стоящий в безводной местности... большая редкость – да таких просто нет. Вот представьте себе, к примеру, берега Чу, Таласа, Сырдарьи, Амударьи... К тому же реки служили природным щитом города, – сказал профессор, расчесав пятерней свои кудрявые с проседью волосы. – Ну а рукотворную защиту видите?

Конечно, никакой китайской стены не видно, однако человек внимательный заметит следы линии укреплений, охватывавших город наподобие аркана-бельдеу, который опоясывает юрту.

– Да, нашел – вон она...

– Верно. Но только ли эта? Взгляните дальше.

– Да, просматривается второй пояс укреплений.

– А еще дальше ничего не замечаете?

Дальше сложно что-то разглядеть. Какая-то линия то появляется, то исчезает, словно мираж. К тому же вокруг колыхается на ветру, словно море, зелень посевов.

– Этот город имел тройную крепостную стену, – сказал профессор. – Было также выкопано три глубоких рва, а вырытый грунт в виде высокой насыпи тоже служил защитой.

– От кого же они так тщательно защищались?

– Война, брат, война. С востока – каракитаи, с запада – персы, межплеменные разборки, борьба за престол... Чтобы представить весь город целиком, правильнее смотреть на него с самолета. Если пожелаешь, я потом покажу тебе карту города, которую сняли наши авиаторы. Согласно карте, длина внешней крепостной стены превышает пятьдесят километров. Площадь города – около 72 квадратных километров.

По прежним меркам, город окружностью в пятьдесят километров, наверное, внушал уважение. В центре располагалась цитадель, ее опоясывал шахристан. А вокруг шахристана – рабад. В шахристане

жила городская аристократия, рабад – место проживания гончаров, сапожников, пекарей, садоводников, извозчиков и другого трудового люда.

Холм, на вершине которого мы стоим, чернеет мглой, точно прикрылся невидимым одеялом, а внизу покоится древний город – ровесник и современник Суяба, Аспары, Мерке, Кулана и Таласа (Тараза) – городов, располагавшихся в бассейне рек Чу и Талас.

– Давайте спустимся вниз, – предложил профессор, – иначе можем провалиться – чего здесь много, так это вырытых ям.

У подножия холма вытянулся длинный одноэтажный белый дом – это экспедиционная база кафедры археологии и этнографии Казахского государственного университета. А мой спутник и экскурсовод – заведующий кафедрой этого университета, доктор исторических наук, профессор Уахит Хамзинович Шалекенов.

Для того чтобы исследовать многовековую историю Казахстана, надежно скрытую от глаз в земле и камне, археологам и историкам предстоит еще трудиться до седьмого пота. В этой сфере работают такие талантливые специалисты, как Кемель Акишев, Карл Байпаков. Сколько еще у нас нераскопанных курганов, непрочитанных каменных книг, сколько еще неразгаданных тайн! Одна из них – Актобе...

– Раскопки этого города начались в 1974 году, – говорит профессор Уахит Шалекенов. – Наши студенты в течение одного-двух месяцев проходят здесь практику. Их работой руководят преподаватели кафедры Нуртаза Алдабергенов и Мадияр Елеуов. Поначалу было много трудностей – не хватало техники, рабочих рук. Средства на наши исследования выделялись Обществом охраны памятников истории и культуры Казахской ССР. Ежегодно – примерно 20-25 тысяч рублей. Ходили по инстанциям, уговаривали, просили – таким образом провели электричество, купили один трактор «Беларусь» и четыре трансформатора... За одиннадцать лет удалось раскопать лишь краешек города, но, слава богу, даже эти находки – подлинное богатство. Вы сможете увидеть их на складе и в экспозиции университетского музея...

Найденным предметам нет цены – это керамические кувшины, всевозможная посуда, двадцать один килограмм медных монет, водопровод длиной в несколько километров... Найдено немало. Тем не менее... в руки никак не попадалось то, о чем они мечтали: какой-нибудь знак с клеймом древнего города. Ведь Актобе он стал называться позднее. А мы уже упоминали выше, что одноименных городов было множество. Хотя бы обнаружилась какая-нибудь родословная с соответствующей записью. Нашелся, на худой конец, клочок бумаги... Да разве бумага за столетия не обратится в пыль – во всяком случае, поиски оказались безрезультатными. Если это не Актобе, то что?

* * *

Эта мысль не давала мне покоя, когда мы пили чай в юрте Сейткула – охранника мертвого города. С тех пор как рядом была построена плотина, по эту сторону от нее в низинах появилась грязная вода. Какой бы основательной ни была покрытая бетоном преграда, вода все равно просачивалась, вымывая грунт и находя щели. В образовавшихся-

ся болотцах обосновались лягушки, которые в этот вечер устроили шумный «концерт».

Знаменитый ученый Бартольд искал Баласагун на месте башни Бурана, расположенной рядом с Токпаком. Первоначально он решил, что это и есть Баласагун, но позднее уверился в мысли, что его нужно искать возле Акбешима. Акбешим тоже находится рядом с Токпаком. Ученый Бернштам, долгое время исследовавший побережье Чу и Таласа, также высказал предположение, что Баласагун именно в Акбешиме. Ну а хакас Л.Р. Кызласов, исследователь из Московского университета, тщательно изучив Акбешим, отверг это мнение. Тогда где же искать Баласагун?

Китайский путешественник VII века Сюань-Цзянь, своими глазами видевший Баласагун, писал, что он расположен к западу от Токпака. Расстояние между безмолвным городом, на стойбище возле которого мы сейчас пьем чай, и Токпаком примерно шестьдесят-семьдесят километров. Наш молчаливый город значительно превышает по размерам и Бурану, и Акбешим в окрестностях Токпака. Если учесть, что Баласагун был главным городом династии Караханидов (X–XII вв.), то такие внушительные размеры вполне уместны для столицы. А подобных объемов нет ни в Буране, ни в Акбешиме. Тогда...

В этот момент к нашему дастархану присоединился археолог Нуртаза Алдабергенов. В руках у него недавно найденная чаша. Керамика. С сохранившейся краской.

– Из такой чаши правители пили вино, – сказал профессор, взяв находку в руки и рассматривая со всех сторон.

«Взяв в руки чашу, всматриваюсь в нее:

А может, там застыла слеза из невинных глаз...»

(Султанмахмут)

«Испробую вина. Керамическая чаша.

Вино ли это, иль чьи-то подрагивающие губы?

Приложился устами... и вздрогнул:

Показалось, будто кто-то поцеловал меня.

(Чьи это губы, чей это прах?)»

(Омар Хайям)

Держа в руках чашу, найденную Нуртазой Алдабергеновым, правнуком прославленного акына Майлыкожи, невольно вспоминаешь эти строки Омара Хайяма и стихи более близкого нам по времени Султанмахмута Торайгырова.

Интересно, кто пил вино из этой керамической чаши тысячу, а может быть, и полторы тысячи лет назад? Как говорит Омар Хайям: плоть какой красавицы обратилась в прах? И чьими губами была когда-то эта глина? Омар вообще пробуждает воображение. Читая его, постигаешь глубь философии. В других стихах, воспевая красоту кувшина, он говорит, что в его глине смешался прах и богатых и бедных, и рабов и повелителей. Далее и так все понятно...

Неужели по этим местам, где мы сейчас сидим, проходил когда-то собрат и современник Омара Хайяма, дитя XI века Жусип Баласагуни? Возможно даже, что поэт Жусип Баласагуни, или Юсуф Баласагунский, пил вино именно из этой чаши?

Это, конечно, из мира фантазий. А что же говорят достоверные источники? Они утверждают: Жусип Баласагуни действительно родился в 1018 году. Был великолепным поэтом, первым автором художественных произведений на тюркском языке. Написание своей поэмы «Кутадгу билиг» он завершил во второй столице династии Караханидов Кашгаре и передал ее в дар «хану всех ханов» Тавгашу Кара Буграхану, который правил всеми восточными тюрками. Книга «Кутадгу билиг», а по-казахски «Құтты білім» («Благодатное знание»), поскольку не было еще типографий, была переписана вручную и распространена по всему свету. Сохранились каирская (Египет) и намаганская рукописи, написанные арабской вязью, а также гератский экземпляр, переписанный уйгурским алфавитом. На русский язык это сочинение впервые перевел известный ученый В.В. Радлов. Более того, за последние двенадцать лет книга издавалась на русском дважды. В 1971 г. – в переводе Наума Гребнева, а в 1983 г. впервые вышла полная версия в переводе С.Н. Иванова. Узбеки тоже давным-давно перевели ее.

Уже немало тех, кто читает «Кутадгу билиг» на родном языке, получая истинное наслаждение. Все, кроме нас. Сказать, что мы ленивы, обидно, а не сказать – будет и того хуже. Говоря по-русски: «Богу – богово, кесарю – кесарево». Даже при скрупулезном подходе, пусть и не родился точно в границах современного Казахстана, разве Жусип Баласагуни не близок казахскому народу, который относится к тюркоязычным?! Тогда почему мы его не переводим? Или же у нас такое множество поэтов XI века, подобных Жусипу, что мы не успеваем их читать? А может, «Благодатное знание» посредственная вещь, не достойная нашего внимания? Но почему тогда русские издают один ее перевод за другим? Жусип Баласагуни в своем обращении к читателю в книге «Кутадгу билиг» пишет:

«Невежда прочтет и не поймет, не придаст внимания,
Мудрый человек, прочтя разок, с ней не расстанется».

Академические Институт языкознания, Институт литературы! Государственный комитет по печати! Не пора ли нам вместе, всем миром, взяться и сделать сей шедевр нашим общим достоянием?!

Распространено ошибочное мнение некоторых ученых-верхоглядов, будто Жусип Баласагуни уйгурский поэт и его произведения написаны по-уйгурски. Закрепилось убеждение, что Кашгар располагался на уйгурской земле. Эти утверждения абсолютно беспочвенны. В 1970 г. прошла Всесоюзная конференция, посвященная 900-летию создания «Кутадгу билиг». Участники конференции пришли к выводу, что книга написана на книжном тюркском языке эпохи Караханидов, а его истоки берут начало в орхонской письменности. Известно, что орхонским письмом написаны «Культегин» и другие древние памятники. Иными словами, «Кутадгу билиг» – общее наследие всех тюркоязычных братьев: и казахов, и узбеков, и кыргызов, и уйгуров. Нет смысла тянуть одеяло на себя.

– Угощайтесь!

Взволнованный своими мыслями, я даже не прикоснулся к еде на

дастархане. Казалось, со стороны цитадели доносится заунывный голос кобыза, трубит керней, поет переливчато сырнай... И какой-нибудь путешествующий поэт говорит огорченно своей возлюбленной:

– Эй, красавица, что мне тебе подарить,
Нет у меня скота с бухарского базара.
Я вырвал бы и преподнес тебе свое сердце,
Но не в силах остаться без чувств и души.

Еще не так давно живший на побережье Чу акын Саутбек говорил:

«Пять семейств сидят возле пяти лачуг,
Нет в их домах младенцев, ради чего живут?
Сватается тот, у кого достаточно скота,
А мои руки связала нищета...»

Вот так перекликаются эпохи. Акын подхватывает слово своего предшественника. Как будто переговариваются звезды.

Звезды... Когда лежишь навзничь возле скромной юрты сторожа Сейткула и смотришь в небо, звезды кажутся особенно яркими, как-то сияют по-особому. Они так густо усыпали ночное небо, даже самые дальние уголки, что, наверное, и иголку невозможно будет воткнуть.

Только что радиоприемник сторожа Сейткула сообщил: отправившиеся в космос спутники «Вега-1» и «Вега-2» достигли орбиты Венеры. Выходит, мы уже открываем и тайны далекой планеты, а вот загадка города, лежащего у нас под ногами, нам все еще недоступна. Так Баласагун это или нет?

Академик Алькей Маргулан трижды приезжал на раскопки этого немого города.

– Возможно, это Баласагун, но нужны доказательства, – сказал он профессору Уахиту Шалекенову

Доказательства. А что может послужить доказательством? О чем могут рассказать найденные здесь многочисленные каменные жернова и тандырные печи? Если это небольшой заштатный городишко, то зачем в одном месте сосредоточено столько жерновов и тандыров? Скорее всего, тут находилась пекарня крупного города. Почему не подают голос кувшины для брожения вина? И не заговорит ли грот у подножия цитадели? На его стенах застыл глиняный раствор. Это был «завод» по обжигу кирпича. Судя по огромному количеству обнаруженных медных монет, здесь, видимо, существовал и свой монетный двор. А как же надпись на лопатке верблюда? Ее необходимо изучить и прочесть...

Действительно, недостатка в найденных предметах нет. Ничуть не меньше, чем обнаружено на раскопках древнего Таласа (Тараза). Только недавно Нуртаза Алдабергенов и Мадияр Елеуов нашли печать размером с крупный альчик. Печать вырезана из мрамора в виде льва. У основания – фамильный тотем. Чей он? Это еще не выяснено. Если бы нашелся такой веский «документ», тайна Баласагуна была бы разгадана.

Баласагун – одна из столиц династии Караханидов. Другая – Кашгар. При упоминании караханидов многие путаются, считая это производным от имени человека. Мавзолей в Таласе (Таразе), то есть в

нынешнем Джамбуле (статья написана в советское время – У. Ш.), привычно называют мавзолеем Карахана. Но «карахан» – это не имя, а титул, знак сословия. Он обозначает понятие «великий хан». Из этой династии, жившей в X–XI веках, вышло немало известных правителей, и все они были караханами. По мнению некоторых ученых, корни генеалогического древа династии, начало которой положили Бильге Кюль Кадыр-хан и Сатук Бугра (Бура) абд аль-Керим, уходят далеко в глубь веков и упираются в правителей «синих тюрок» и хана Тумана гуннского периода. Другие ученые полностью опровергают данное утверждение.

Для нас сейчас это не столь важно. Нам нужен Баласагун. Нам необходимы сочинения Жусипа Баласагуни и его земляка и современника Махмуда Кашгари. Судя по имени «Махмуд Кашгари», многие думают, что он родился в Кашгаре. Ну а кыргызский ученый О. Караев уверенно утверждает, что Кашгари родился в городе Барсхане на побережье Иссык-Куля. Те народы, что считают себя культурными, уже давно читают сочинение Кашгари «Диуани лугат-ит тюрк» на родном языке. На казахском языке ее название звучит как «Словарь тюркского языка». Весьма ценная книга.

По предположению профессора Шалекенова город Баласагун был основан в V веке, а разрушен в начале XIII столетия. Но уничтожили его не монголы. В начале XIII века Баласагун был в руках каракитайского правителя Гурхана. Недалеко от Таласа произошла битва между войсками Гурхана и Мухаммеда Хорезмшаха. Гурхан потерпел поражение и отступил к Баласагуну. Но жители города не впустили его, закрыв ворота, – видимо, авторитетом среди подданных он не пользовался. Тогда завоеватель проявил истинный нрав захватчика и пошел на город войной. Шесть дней длилась осада Баласагуна, ворота были разрушены, и Гурхан ворвался в город; три дня он творил разбой и вывозил награбленное, а потом поджег город, который еще вчера был его ставкой.

После случившегося Баласагун так и не смог оправиться. Большинство жителей погибли, все городские здания были разрушены. Когда через десяток лет сюда пришли войска монголов, в Баласагуне не осталось никого, кто мог бы выступить против врага. Сдавшийся без сопротивления город Чингисхан окрестил «Гобалыком», то есть «хорошим городом».

Сейчас во всех слоях безмолвного города во время раскопок обнаруживается зола, видимо, оставшаяся после того страшного пожара.

– Нашел, нашел! – разорвал тишину звонкий голос школьника Данияра.

– Что нашел? – запыхавшись, спросили мы, подбежав ближе.

Оказывается, наконечник стрелы, вонзившийся в глиняную стену. Конечно, время и влага сделали свое: металл, разъеденный ржавчиной, плотно оброс глиной, увеличившись в размерах. Возможно, это следы сражения с Гурханом. Подобные наконечники находят часто.

Будет уместно, если мы от имени всей общественности пожелаем кафедре археологии и этнографии Казахского государственного университета успеха в ее благородном труде. Наш взгляд устремлен постоянно к звездам, и в этом мы преуспели. Но наш долг – так же

пристально вглядываться в глубинные пласты земли и постигать свою историю. Незнание истории – отречение от самих себя.

Жусип Баласагуни в одном из своих двустушии сказал: «Пусть речи твои будут короткими, а жизнь – долгой».

Нам тоже пора закругляться.

В другом двустушии он писал: «Жизнь коротка, мудрые слова – вечны». Слова Баласагуни бессмертны.

Возможно, Актобе на побережье Чу и есть Баласагун.

**Ш. МУРТАЗАЕВ, писатель,
лауреат Государственной премии Казахской ССР**

* * *

В своей статье Ш. Муртаза особо остановился на ценности проводимых на средневековом памятнике Актобе археологических изысканий, отметил, что город в качестве одного из крупных узлов на Великом Шелковом пути был влиятельным политическим, экономическим и культурным центром. Дав высокую оценку повседневной работе археологов, он красиво, в литературной форме описывает, что благодаря их неутомимым стараниям памятник, осевший глубоко в землю, наконец «заговорил». По-особому емко характеризуя бессмертное сочинение всемирно известного Жусипа Баласагуни, родившегося в этом городе, писатель приходит к научному выводу, что «Кутадгу билиг» – общее достояние всех тюркских народов... И отмечает, что этот памятник особенно дорог казахам, поскольку Актобе (Баласагун) расположен на казахской земле. Свою статью Ш. Муртаза завершает словами: «Возможно, Актобе на побережье Чу и есть Баласагун». Предположение писателя ныне обосновано научными фактами: доказано, что Актобе – это исторический Баласагун.

В 2003 году во время обсуждения под непосредственным руководством главы государства программы «Культурное наследие», Ш. Муртаза, будучи депутатом Парламента Республики Казахстан, при помощи веской аргументации доказал историческую ценность памятника с научной точки зрения и заявил о необходимости включения его дальнейшего изучения в рамках программы на 2003–2006 годы. Глава государства, внимательно выслушав писателя, тут же дал задание о включении работ на памятнике в программу, но впоследствии чиновники, ссылаясь на всевозможные причины, это поручение не выполнили. Итак, поскольку средств на памятник Актобе не выделили, археологические исследования остановились. Тем не менее, мы испытываем искреннюю признательность Ш. Муртазе за то, что он поднял проблему изучения памятника Актобе, придавая ему особое значение.

Большинство специалистов, чьи имена и труды были упомянуты выше, – это ученые, которые долгие годы в составе научной экспедиции Казахского национального университета имени аль-Фараби вносили свой вклад в изучение истории памятника Баласагун с археологической точки зрения. Благодаря их упорному труду, город, на про-

тяжении веков хранивший свою тайну в толще земли, «заговорил», и подтвердилось, что это – Баласагун, один из крупных политических, экономических и духовных центров тюркского мира в период средневековья. Выражаю свою безграничную благодарность всем специалистам за усилия, которые привели к такому большому успеху. В данной книге мы широко использовали вышедшие книги и рукописные труды этих ученых, ведь наша работа принесла плоды только благодаря тому, что все мы сумели соединить свои знания и опыт.

В монографии «Город Баласагун в V–XIII веках» мы постарались осветить результаты многолетних комплексных исследований, проводившихся на памятнике Актобе (Баласагун).

Глава I.

КРАТКИЙ ОБЗОР АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Археология как одна из неотъемлемых частей исторической науки, опираясь на исследование памятников материальной культуры первобытного мира и средневековья, пишет историю человеческого общества. Во время своей исследовательской работы особое внимание археологи уделяют орудиям труда, видам вооружения, орнаментам, предметам домашнего обихода, жилищам, поселениям, структуре городских укреплений, одежде и другим всевозможным предметам, появившимся в результате умственной и физической деятельности человека. Опираясь на такие источники, мы с научных позиций осмысливаем уровень общественного развития наших далеких предков. Для объективных научных выводов археологи используют также имеющиеся достижения гуманитарных наук и естествознания.

Хотя сам термин «археология» появился в Греции еще в IV веке до н. э., процесс ее становления как самостоятельной исторической науки был долгим. Если в античный период археология пробуждала большой интерес, то в средневековье этот энтузиазм немного поутих. В XV–XVI вв., в период Великих географических открытий, интерес к археологии снова возрос. Однако до XVII века археологические изыскания ограничивались лишь сбором исторических артефактов и документов. Начиная с XVIII века в Европе стали публиковаться труды, в которых собранным материалам придавалось научное значение [1]. В России Петр I уделял особое внимание сбору и хранению предметов, найденных при археологических раскопках; с этой целью в 1718 году он издал особый указ по организации специального музея для находок и рукописей, имеющих историческую ценность [2]. Начиная с этого года в Российской империи археологические исследования постепенно обретают системный характер, регулярно ведутся раскопки с целью изучения памятников античных эпох. Однако научные археологические изыскания в Российской империи, а также в одной из ее частей – Центральной Азии, в большинстве случаев проводились лишь увлеченными археологией учеными-энтузиастами, так и не достигнув высокого уровня. Со стороны государства никакой поддержки не осуществлялось. Такое положение дел оставалось вплоть до Октябрьской революции.

Центральная Азия – одна из тех частей Земли, где зародилась человеческая цивилизация. В этом регионе сохранились археологические

памятники различных эпох: палеолита, бронзового и железного веков, а также средневековья. В связи с тем что существующие памятники не были в достаточной степени исследованы, не имелось точного представления об ареале их распространения и исторической значимости. В колониальные годы ученые не давали объективной оценки истории цивилизации народов, проживавших на этих территориях. Рассматривая наше прошлое чаще всего через призму предположений, они лишь пополнили белыми пятнами историю тюрков, обитавших в Центральной Азии с древнейших времен.

После Великой Октябрьской революции археологическим исследованиям стало уделяться особое внимание. Работы организовывались на государственном уровне. В этих условиях ученые Российской академии наук и высших учебных заведений приступили к изучению археологических памятников Средней Азии. В их числе и исследователи, занимавшиеся этой работой еще в период империи и продолжившие начатые прежде археологические изыскания. Поэтому в данной главе мы собираемся начать обзор археологических исследований с трудов ученых, вышедших в свет в конце XIX века, а затем перейти к материалам широкомасштабных археологических работ, проводившихся в советское время, поскольку и наша монография является частью этих исследований.

В 1889 году под руководством известного русского востоковеда Н.М. Ядринцева и при участии множества разных специалистов были проведены археологические раскопки в древней столице Монголии – Каракоруме [3]. В ходе этих исследований удалось обнаружить очень ценные культурные артефакты. Их описание имеется в работах Н.М. Ядринцева. Вместе с тем параллельно работала советско-монгольская археологическая экспедиция, которая изучала Монголию, Южную Сибирь и восточные районы Центральной Азии. В результате исследовательских работ в этих регионах были обнаружены стоянки первобытных людей эпохи палеолита и неолита [4]. Документы, относящиеся к палеолиту и неолиту, описанные в трудах членов данной экспедиции, в основном были найдены на территории Южной Сибири и Монголии. Археологи, руководимые С.В. Киселевым, обнаружили в Монголии порядка 50-60 шиточных захоронений, наскальные изображения людей и животных [5]. Судя по этим источникам, в восточной части Центральной Азии памятников культуры палеолита и бронзового века имеется предостаточно.

Археологи Сибири и Монголии исследовали гуннские памятники. В 1924 году П.К. Козлов вел раскопки на Ноин-ула – городище гуннского периода. В ходе работ были найдены ценные предметы, раскрывающие жизнь и быт гуннов [6]. Начиная с 1954 года монгольские археологи проводили широкомасштабное изучение гуннских памятников Ноин-ула, Хуннуй-голе и других. Был получен обстоятельный материал, давший представление о гуннской культуре, о которой до этого мало что знали.

Археологи под руководством С.В. Киселева и А.П. Окладникова открыли ряд гуннских и тюркских памятников на территории Бурятии и Хакасии. В результате были получены новые материалы, свидетель-

ствующие о социальном устройстве, хозяйственном укладе и культуре этих древних народов. Одним из наиболее ценных вкладов археологов в историческую науку стало открытие на территории Южной Сибири и Монголии очагов оседлой цивилизации. Здесь они обнаружили стационарные стоянки первобытных людей и следы средневековых городов, чем сумели изменить устоявшееся «евроцентристское» мнение о «поголовном кочевом образе жизни» тюрков и монголов Центральной Азии. Своими открытиями они доказали, что и на территории Центральной Азии оседлость была развита уже в древности. В научный оборот удалось ввести факты, свидетельствующие о том, что у аборигенов этого региона в равной степени сосуществовали оседлость, кочевое и полукочевое хозяйство. К примеру, С.В. Киселев в своем труде «Древнемонгольские города» [7] на основе новых археологических материалов доказал, что оседлая культура на востоке Центральной Азии была уже в древнейшие времена. Археологические памятники, ярко освещающие историю гуннов и тюрков, были найдены в большом объеме в Бурятии, Хакасии и Туве. Среди них имеются раннесредневековые поселения и города [8]. Опираясь на эти факты, монгольские историки пришли к следующему выводу: «В свете новых материалов роль оседлости в истории кочевничества в Монголии выглядит более значительной, чем это предполагалось ранее» [9].

Опираясь на данные проведенных археологических исследований народы Монголии, Бурятии, Хакасии и Тувы заново рассмотрели свою историю, в которой нашлось место развитой оседлости. Памятников, имеющих отношение к истории тюркских народов, обитавших здесь в древности, сохранилось немало. Самые значимые из них – это выбитые на камнях письмена, к примеру, орхон-енисейские. Этот известный всему миру памятник изучали европейские востоковеды Н.М. Ядринцев, В.В. Радлов, В. Томсен, П.М. Мелиоранский, С.Е. Малов и другие. Начатую ими работу продолжили отечественные тюркологи. Мы не будем останавливаться на их исследованиях, так как результат этого многолетнего труда был широко освещен в монографии Каржаубая Сарткожи «Орхон муралары» («Орхонские памятники») [10]. Тюркологи, в их числе и археологи, изучив имеющиеся факты, раз и навсегда доказали, что в истории цивилизации тюрков, кыргызов, уйгуров и монголов оседлость занимала заметное место [11].

Письменных источников по истории тюрков и монголов, обитавших в восточной части Центральной Азии, также предостаточно. Это записи участников или очевидцев различных исторических событий, законы и уложения времен монгольского владычества, межгосударственные соглашения. Особо можно отметить как ценный источник информации дневники Монгольской империи. Среди них особняком стоят «Сокровенное сказание», написанное в 1240 году, и «Царственная книга», где в «золотых тетрадах» описаны родословная Чингисхана и тайна его происхождения. Эти ценные источники были переведены на русский и монгольские языки, и ученые получили возможность ознакомиться с ними в полной мере. Благодаря этому было опровер-

гнуто сложившееся у европейских ученых превратное мнение о «кочевниках».

Вообще, то, что у тюрков и монголов еще в древности существовала письменность, с помощью которой они могли запечатлевать знаменательные события своей истории, является свидетельством их высокой культуры.

Однако некоторые русскоязычные историки, исследовавшие Монголию и Восточный Туркестан в XIX–XX веках, хотя и находили немало ценных источников о древней цивилизации, так и не смогли отойти от своей концепции «кочевничества». Эта концепция была выдумана в качестве идеологического оружия, как «доказательство» низкого уровня культуры колониальных народов. Пытались убедить всех, что цивилизные качества, встречавшиеся у местного населения, являются заимствованием у других народов. Ныне эту необоснованно надуманную концепцию большинство ученых ставят под сомнение. Однако, несмотря на то что в результате многочисленных исследований открыты памятники оседлой культуры, некоторые специалисты упорно продолжают писать о тюрках и монголах как о кочевниках. Точки зрения ученых по этому вопросу диаметрально расходятся.

Остановимся теперь на археологических исследованиях, проведенных в южной, западной и средней частях Центральной Азии. Республика Казахстан расположена в самом центре Азиатского континента. На широких просторах нашей родины предостаточно мест, которые ныне являются памятниками археологии и архитектуры. В их недрах сохранилось большое количество свидетельств, имеющих прямое отношение к истории тюрков, казахов. Памятники, которые не трогались столетиями, теперь находятся под пристальным вниманием исследователей. Сведения о нынешних археологических памятниках Казахстана содержатся в сочинениях средневековых ученых и историков, географов и путешественников. В этих трудах описаны уникальные предметы, виденные их глазами, события, о которых они слышали или очевидцами которых были, сведения о городах и селениях, существовавших при них или до них.

Археологические исследования в Казахстане напрямую связаны с началом колонизаторской политики России. Выше мы уже упоминали о том, что еще Петр I придавал большое значение сбору и хранению древностей. Российские ученые и путешественники, прибывавшие в те годы в Казахстан, везде, где бывали, уделяли серьезное внимание сбору предметов старины. Ряд археологических памятников, расположенных в северной части Казахстана, указал С. Ремезов в составленной им в 1701 году «Чертежной книге Сибири» [12].

После того как Западный Казахстан вошел в состав России, сюда стали стекаться один за другим российские ученые и путешественники, а также купцы. Они записывали все, что видели и слышали. В этих трудах можно встретить сведения и об археологических памятниках. Особое усердие проявлял В.В. Радлов, который в 1862 году начал в Казахстане археологические изыскания. В Северо-Восточном Казахстане и на территории Сибири Радловым были раскопаны памятники бронзового и железного веков, тем самым приоткрыты страницы

культуры тех эпох. Он разделил все памятники на три периода: эпохи бронзы, железного века и средневековья [13]. Хотя раскопки, проведенные В.В. Радловым, были небольшими по объему, начало исследований на научной археологической основе имело огромное значение.

Раскопки на Большом Берельском могильнике, расположенном в казахстанском Алтае, были начаты В.В. Радловым в 1865 году, а в 1959 году продолжены С.С. Сорокиным. В ходе археологических работ были обнаружены в хорошем состоянии одежда и различные орудия и предметы быта, принадлежащие погребенным, но самое главное, прекрасно сохранившиеся останки захороненных людей и лошадей [14]. После этого в 1866 году Радловым были вскрыты пять курганов в Семипалатинске, три кургана близ Павлодара, а в 1869 году он вел археологические раскопки в районе реки Или [15]. В 1867 году по поручению Археологической комиссии ученый объехал средневековые города Казахстана: Жанкент, Жент, Сауран и Сыганак. Во время этой поездки им были проведены небольшие археологические раскопки в Жанкенте.

Археологические работы В.В. Радлова трудно признать полноценными исследованиями. В тот период археологическая наука в Российской империи была еще на стадии зарождения. Приведем слова М. Чокая, который не раз встречался и беседовал с этим востоковедом: «В том, что Радлов был крупным тюркологом, нет никакого сомнения... С какой бы стороны ни посмотреть, Радлов не русский. Молодой немец Вильгельм Радлов приехал в Россию в 1858 году в возрасте 21 года, принял российское гражданство. Вырос до академика Российской академии наук. Однако до конца своей жизни (1918 год) он оставался немцем... Не стоит показывать Радлова радетелем тюркских народов. Радлов делил народы на сильные и слабые. И в том, что русские колонизировали нас, он видел логическую закономерность» [16]. М. Чокай критически оценивал научные работы востоковеда В.В. Радлова и открыто говорил о неточностях, допущенных ученым в своих работах. На наш взгляд, не стоит забывать о том, что аналогичные недостатки были присущи абсолютному большинству исследователей, приезжавших тогда из России.

В последующие годы Археологическая комиссия расширила свою исследовательскую деятельность в Казахстане, проводя небольшие раскопки на его территории. В 1887 году в Тургайских степях вел работы Ф.Д. Нефедов; в 1889 году З.Ю. Петрей и С.Н. Назаров – в Кустанайской области, А.Н. Харузин – в Западном Казахстане, Н.Н. Пантусов – в Семиречье, а Е.Ф. Коль – в Аулие-Атинском крае; в 1894 году в Акмолинской и Кокчетавской областях работал А.В. Селиванов.

По вышеприведенным данным мы видим, что Археологическая комиссия, организованная правительством России, с каждым годом расширяла границы своих археологических исследований. Если в 60-х годах XIX века члены комиссии делали акцент лишь на общем обследовании памятников, то с 80-х годов стали уделять внимание и археологическим раскопкам. На основе материалов, собранных в ходе

исследований, был сделан доклад на XII Всероссийском археологическом съезде [17].

Однако для памятников, расположенных на территории Казахстана, этот период стал временем, когда они впервые изучались на научной основе. Археологи еще не достигли такого уровня, чтобы оперировать обнаруженными материалами. Они не могли вести полноценные археологические раскопки на средневековых городищах и поселениях, бывших некогда центрами оседлой культуры. Найденные ими на территории Центральной Азии остатки этой культуры заставили их задуматься. Лишь начиная с 90-х годов XIX века они вплотную занялись раскопками оседлых поселений.

В эти годы энтузиасты от археологии объединились и создали «Туркестанский кружок», в который вошли В.А. Коллаур, Н.Н. Пантусов, Н.П. Остроумов, А.А. Диваев, И.В. Аничков, А.А. Семенов и другие. С каждым годом их ряды увеличивались. Однако большинство исследователей ограничивались лишь внешним осмотром археологических памятников Туркестана и высказыванием собственных гипотез, поскольку научных специалистов и археологических экспедиций такого уровня, как сегодня, в ту пору еще не было. К примеру, А. Кларе и А. Черкасов при обследовании городища Отрар ограничились лишь заложенными в нескольких местах небольшими шурфами. Все свои исследования члены «Туркестанского кружка» вели аналогичным образом, поэтому их археологические изыскания были далеки от должного научного уровня.

Известный востоковед В.В. Бартольд свой «Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью в 1893–1894 гг.» посвятил археологическим исследованиям. Он посетил развалины некоторых средневековых городов современного Южного Казахстана и Иссык-Кульской долины, собрал наземные археологические материалы и написал свой труд об этих памятниках на основе письменных литературных источников [18]. Хотя ученый и опубликовал свою работу под рубрикой «Археологические исследования», самих археологических раскопок он не вел. Тем не менее, мы относим данную работу В.В. Бартольда к разряду «археологических».

Аналогичное мнение можно высказать и по отношению к ряду других ученых. На тот момент они не могли изучить памятники на нашей земле с научно-археологической точки зрения. Описания посещенных ими памятников, их суждения и высказывания – пусть это и незначительный вклад в дело изучения истории тюрков, обитавших в Центральной Азии, но его не стоит игнорировать, и все, что заслуживает внимания, надо использовать для воссоздания нашей правдивой истории. К сожалению, археологические находки, обнаруженные в те годы, не хранились в одном месте. Большинство материалов оставалось в руках исследователей, часть сдавалась в различные музеи. Необходимо приложить немало усилий, чтобы собрать их воедино.

Археологические исследования, начавшиеся в годы колонизации, продолжились в советский период, причем их организацией занималось государство. Так, в 1919 г. была создана Академия истории материальной культуры. В 1920 г. в качестве одного из ее филиалов осно-

ван Туркестанский комитет, в задачи которого входила охрана музеев, произведений искусств, древних памятников архитектуры и природы региона. Данная организация уделяла большое внимание учету, изучению и охране древних памятников. В дальнейшем проведенные ею исследования оказали существенное влияние на формирование археологической науки в Центральной Азии.

Туркестанский комитет, руководивший исследовательскими работами в Туркестане, объединил специалистов и начал планомерное научное изучение некоторых памятников. Археологические исследования продолжили П.П. Иванов в Сайраме (Исфиджабе), В.Д. Городецкий в Семиречье, М.Е. Массон в Сайраме и на комплексе Ахмеда Яссави, М.П. Грязнов в Западном Казахстане [19].

Вышеназванные исследователи имели большие познания в области археологии, признавались специалистами, всерьез увлеченными этой областью исторической науки. Однако они работали малыми группами, разрозненно. Не организовывались в крупные экспедиции, не вели ширококомандных комплексных археологических исследований, которые способствовали бы систематизации знаний.

Большую роль в становлении археологической науки в СССР, и в Казахстане в частности, сыграл ГАИМК (Государственный академический институт материальной культуры), который с 30-х годов XX века организовывал археологические экспедиции. Начиная с того времени ряд российских археологов вел исследовательскую работу в Казахстане: П.С. Рыков, М.П. Грязнов, М.Е. Массон и другие. Они побывали во многих регионах республики, провели учет исторических памятников, на некоторых из них занимались раскопками. Итоги работ были опубликованы в виде научных отчетов и статей в различных изданиях. Некоторые сведения из этих трудов, к примеру, можно встретить в «Археологической карте Казахстана» (АКК) [20].

В этот период в Казахстан приезжали специалисты-археологи из Москвы и Ленинграда и на протяжении долгих лет вели здесь раскопки. Среди них были ученые Исторического института материальной культуры Академии наук (ИИМК АН) СССР, такие как С.С. Черников и А.Н. Бернштам. По сложившейся тогда традиции, большую часть обнаруженных при раскопках предметов они увозили на хранение в Москву и Ленинград [21]. Возможно, эти находки до сих пор хранятся там. Иными словами, все ценные материалы, приобретенные в ходе экспедиционных исследований, ныне хранятся в фондах Института археологии Российской академии или ее отделений. Среди них могут быть и такие, которые еще не введены в научный оборот. Может быть, придет время, когда увезенные ценности будут возвращены на родину, ибо это – культурное достояние и наследие казахского народа.

Судя по вышеприведенным данным, пока Казахстан был колонией Российской империи и до Великой Отечественной войны, исследование памятников в Казахстане проводилось российскими учеными. Археологов казахской национальности тогда практически не было, может быть, за редким исключением. В те годы археологические экспедиции не вели постоянных раскопок и были небольшими по составу, поскольку в них не привлекались представители смежных

наук. Исследования опирались в основном на письменные источники. Приезжие археологи не знали язык местного населения, поэтому не были собраны этнографические сведения, касающиеся древних памятников. По нашему же убеждению, быт и разнообразные традиции местных жителей могли дать обширную информацию относительно материалов, найденных в ходе раскопок. Археологи не должны упускать этот момент из виду.

Подъем археологической науки в Казахстане приходится на послевоенные годы. В 1945 году в Институте истории при Казахском филиале АН СССР открылся отдел археологии. В 1946 году была создана АН Казахской ССР, а Институт истории преобразован в Институт истории, археологии и этнологии. Открытие в Алма-Ате национальной Академии послужило мощным толчком в деле развития науки, причем во всех отраслях. С первых лет своего существования Казахская академия стала уделять повышенное внимание археологическим исследованиям. В 1946 году по инициативе А.Х. Маргулана впервые была организована Центрально-Казахстанская экспедиция. В 2006 году торжественно отметили ее шестидесятилетие. Известный казахский ученый, основатель археологии как отдельной отрасли науки в Казахстане, академик А.Х. Маргулан внес большой вклад в становление отечественной археологии и в подготовку квалифицированных специалистов в данной области. Он долгие годы, вплоть до конца своей жизни возглавлял Центрально-Казахстанскую экспедицию, которая планомерно исследовала Центральный Казахстан и обнаружила множество памятников раннего средневековья, в особенности относящихся к эпохе бронзы. Итоги этой многолетней научной деятельности опубликованы в его многочисленных трудах [22].

Однако нельзя утверждать, что все материалы – археологические, архитектурные, этнографические и фольклорные, собранные академиком А.Х. Маргуланом, уже опубликованы. У ученого была одна особенность: днем и ночью он работал над собранными в поле материалами, анализировал, подробно записывал свои научные наблюдения и выводы, а затем все эти записи аккуратно складывал в специальные папки. Как-то раз, побывав в доме Алькея Хакановича, я спросил: «Вы каждый день неустанно трудитесь над материалами, а рукописи складываете в папках. Не лучше ли их издать?» На что последовал незамедлительный ответ: «Моя цель – обработать весь собранный материал на научном уровне. Рукописи же вы сами издадите позже». Из этих слов великого ученого видно, как он верил в свой народ. В 1998–2006 годах вышли в свет 4 тома сочинений ученого. В подготовке к выпуску этого собрания большую работу проделала его дочь – Дanelь Алькеевна Маргулан. Ее усилия по популяризации научных трудов отца достойны высшей похвалы. В 1998 году было принято особое постановление по изданию сочинений академика НАН РК А.Х. Маргулана. В целях реализации этой сложной задачи создан Международный фонд имени академика Алькея Маргулана. В 1998 году издан первый том сочинений ученого «Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана». Обращаясь к читателям в предисловии к книге, Президент Н.А. Назарбаев высоко оценил его вклад в науку

и отметил присущие Маргулану завидные качества: «Колоссальная эрудиция, неустанный творческий поиск, пронизательный ум, огромное трудолюбие и любовь к своему народу позволили ученому представить историю материальной и духовной культуры кочевников и их преемников казахов в энциклопедическом объеме» [23].

В своих трудах А.Х. Маргулан практически не упоминал и не высказывал мнения, что тюрки, в том числе и казахи, вели кочевой образ жизни. Это суждение, которое в то время было в ходу и часто употреблялось, ученый использовал крайне редко и гораздо чаще отмечал, что жизнь казахов базировалась на комплексном хозяйстве. Постоянно бывая рядом с ученым, мы во многом брали с него пример, невольно становясь свидетелями подобных фактов.

Я всегда почитал А.Х. Маргулана как своего наставника, часто общался с ним, и здесь мне хотелось бы немного рассказать о его позитивном влиянии на мою судьбу. Помню, как в 1973 году я в составе Центрально-Казахстанской экспедиции, которой руководил А.Х. Маргулан, объездил вместе с ним Сарыарку и Улытау, повидал множество исторических памятников, участвовал в археологических раскопках. Кроме того, мы часто встречались в Алма-Ате, обсуждали новые находки, обменивались мнениями – все это было для меня знаменательным. В 1974 году, когда начались раскопки на городище Актобе Чуйского района Джамбулской области, к нам неожиданно приехал А.Х. Маргулан, осмотрел тщательным образом наши находки и высказал предположение, что, скорее всего, это исторический Баласагун. Позже он еще дважды побывал на раскопках и, ознакомившись с найденными артефактами, подтвердил свое мнение относительно Актобе. Впоследствии, если деятельность вышеупомянутого Международного фонда им. академика Алькея Маргулана будет успешной и неопубликованное научное наследие ученого станет достоянием казахского народа, его вклад в познание и воссоздание подлинной истории казахов будет оценен по достоинству.

В те годы археологическая экспедиция исследовала и картографировала города и поселения Отрарского оазиса, Чу-Таласского междуречья, северных склонов Каратау и долины реки Сырдарья, а собранные на местах городов материалы и богатая коллекция керамики позволили сделать научные выводы о культурных периодах в их истории, об уровне ремесла и торговли [24].

Из вышесказанного ясно, что исследованные экспедицией большие и малые города, постоянные поселения в южном регионе Казахстана являются свидетельством существовавшей здесь развитой оседлой культуры. Прежде об этих памятниках имелись лишь поверхностные археологические сведения, а до серьезных археологических раскопок, которые раскрыли бы их конкретные тайны, дело не доходило. Тем не менее, будет справедливым отметить вклад археологов А.Н. Бернштама и Е.И. Агеевой в археологическое изучение памятников оседлости. В результате проведенных ими исследований был собран и опубликован достаточный материал, доказывающий, что в Южном Казахстане

преобладала оседлая культура [25]. Однако следует также сказать, что археологи данной экспедиции не вели длительных раскопок на месте известных средневековых городов. Хотя они и вели раскопки в Таразе, в Баба-Ате, продолжили изучение городищ на юге Казахстана и вдоль реки Чу на территории Киргизстана, провести последовательное и долговременное их исследование не смогли.

В послевоенные годы в районе Усть-Каменогорска и Бухтармы вела работы Восточно-Казахстанская экспедиция под руководством С.С. Черникова, изучавшая памятники неолита и других эпох.

Илийская археологическая экспедиция во главе с К.А. Акишевым, на протяжении длительного времени, начиная с 1954 года, работавшая в Семиречье, открыла тайны множества памятников эпохи бронзы и железа. Особое внимание она уделяла древним курганам. В результате появилось достаточно трудов, написанных на основе материалов, полученных в ходе изучения памятников, относящихся к эпохе бронзы и железа [26].

Несмотря на такие достижения, экспедиция, исследуя множество сохранившихся в Семиречье курганов, не уделила внимания осмотру поселений воздвигших их людей. Ценные материалы, найденные в курганах, дают некоторое представление о мировоззрении и традициях людей, живших в тот период. Однако эти сведения особо не расширяют имеющийся багаж знаний. Поскольку в курганах находили в основном кости лошадей, конскую сбрую и предметы вооружения, археологи пришли к выводу, что здесь в древности обитали «кочевники». Это мнение устоялось в исторической науке и господствует до сих пор. На самом же деле не совсем верно, опираясь лишь на эти материалы, рассматривать данные курганы, относящиеся к эпохе бронзы и железа, как памятники «кочевников». Известно, что издревле местное население, как оседлое, так и кочевое, использовало лошадь в качестве транспорта. При раскопках курганов встречались также различная посуда, кувшины, предметы из железа, характерные для оседлого образа жизни. Судя по этому, в курганах могли также хоронить и оседлых жителей. Иными словами, оперирование некоторыми нашими археологами такими терминами, как «кочевники эпохи бронзы» и «древние кочевники», с научной точки зрения необоснованно.

В последующие годы в Семиречье казахскими археологами обнаружено множество поселений эпохи бронзы, железа и раннего средневековья. Найденные там материалы доказывают, что вышеуказанное утверждение не носит научного характера.

В крупных средневековых городах на юге Казахстана ведутся постоянные раскопки. Организованная в 1969 (1971) году Южно-Казахстанская комплексная археологическая экспедиция во главе с К.А. Акишевым проделала разностороннюю работу. Она на протяжении почти 30 лет исследовала городище Отрар и средневековые памятники в его окрестностях. Особое внимание было, конечно, уделено раскопкам Отрара [27].

«Наряду с городами и поселениями члены экспедиции изучали курганы различных эпох, среди них известные и уже обследованные Борижарский курган, Шаганы и Кок-Мардан. Были организованы ши-

рокомасштабные раскопки на городище Отрар-тобе. На уровне слоев XVI–XVIII веков были вскрыты многочисленные мастерские по изготовлению и обжигу кирпича, а также общественные сооружения: мечети, мавзолеи, бани. Масштабные раскопки велись на поселении первой половины I тыс. н. э. – Кок-Мардане. Здесь также были вскрыты жилые дома и святилища» [28].

Приведенный отрывок взят из обзора исследовательской работы, проведенной Южно-Казахстанской археологической экспедицией. В течение тридцати лет было открыто множество памятников средневековья, собраны многочисленные факты, доказывающие появление оседлой культуры в Казахстане еще в древности. Часть этих материалов вышла в свет в виде научных трудов [29].

Хотя история первобытного общества берет начало еще в каменном веке, в Казахстане она исследовалась позднее, чем другие эпохи. В 60-х годах XX века на территории Казахстана были найдены такие памятники каменного века, как стоянки Бориказган, Кемер, Кызылтау, Токалы, Дарбаза, Коскорган, Шоктас (Южный Казахстан), Кудайкол, Семиз-Шакпакты, Онежек (Западный Казахстан) [30]. В последнее время памятники этой эпохи широко исследует Ж.К. Таймагамбетов [31]. Совместно с археологами России он открыл множество памятников палеолита в Центральном, Южном и Западном Казахстане и интенсивно продолжает эту работу.

В 1991 г. из Института истории, археологии и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова выделился Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Большинство специалистов-археологов сосредоточено в этом институте. Так как в годы перестройки деньги со стороны государства уже не выделялись, как прежде, археологи всевозможными путями сами изыскивали средства и, разделившись на небольшие группы, продолжали работать практически во всех регионах Казахстана [32]. Тем не менее, эти разрозненные археологические исследования не шли ни в какое сравнение с теми, что велись в советский период. И все-таки, пусть и не в составе крупных комплексных экспедиций, а небольшими отрядами, но свою работу исследователи-археологи продолжили. Было бы правильным сосредоточить собранные ими материалы в Институте археологии, чтобы предотвратить их разбазаривание.

Начиная с 60–70-х годов прошлого столетия в высших учебных заведениях Казахстана стали готовить специалистов по археологии. В 1971 году в Казахском государственном университете открылась кафедра археологии и этнологии, а с 1974 года археологическая практика студентов регулярно проходит на средневековом городище Актобе (Баласагун). Специалисты-археологи совместно со студентами ведут здесь археологические раскопки. Баласагун – один из наиболее крупных городов, погребенных под землей. Площадь его центральной части – 70 квадратных километров. [33]. В последние годы археологические исследования здесь стали вести и другие вузы Казахстана. Мы пришли к выводу, что исследуемый на протяжении долгих лет с археологической точки зрения средневековый памятник Актобе явля-

ется городом Баласагуном, который ученые искали в течение многих веков.

Итак, археологические исследования в Казахстане стали вестись весьма интенсивно. После Великой Отечественной войны они приобрели масштабный характер и в Узбекистане, Туркмении, Таджикистане и Кыргызстане. Эти исследования особо ценны для нас, так как история наших предков, нашего народа неразрывно связана с народами и государствами Центральной Азии. Самое крупное из них по территории – Республика Узбекистан. Она занимает большую часть междуречья Амударьи и Сырдарьи. Для изучения археологических памятников, расположенных вдоль этих рек, начиная со среднего течения до низовий и включая находящиеся между ними пустыни и полупустыни, Академия наук СССР организовала в 1937 году Хорезмскую археологическую экспедицию [34]. Эта экспедиция работала под непосредственным руководством известного востоковеда С.П. Толстова. После завершения Великой Отечественной войны (1945 г.) Хорезмская комплексная археологическая экспедиция продолжила свою работу в расширенном объеме. По нашему мнению, эта была самая крупная археологическая экспедиция, проведенная СССР в XX веке. В исследовательских работах приняли участие специалисты различных отраслей: археологи, архитекторы, этнологи, географы, лингвисты, геологи, биологи и другие. Экспедиция была оснащена новой для того времени техникой, тяжелыми машинами, самолетами (АН-2, ЯК-40). В силу этого Хорезмская экспедиция уделила особое внимание изучению памятников, находящихся в песках Кызылкум, Каракум (Ингуш) и на плато Устюрт. С.П. Толстов говорил: «Так как возможности Хорезмской археологической экспедиции позволяют исследовать памятники, расположенные в труднодоступных районах, основные силы мы направляем туда. Те же памятники, что находятся в долинах, изучат местные археологи». Также он писал: «...изменился характер технической вооруженности экспедиции. Например, Хорезмская экспедиция, до войны передвигавшаяся на верблюдах, теперь использует автомашины новейших марок. Проводится механизация земляных работ...» [35]. С.П. Толстов беспрерывно руководил деятельностью этой экспедиции с 1937 по 1969 годы.

В результате многолетних исследований Хорезмская археологическая экспедиция внесла неоценимый вклад в историческую науку. В ходе изысканий был собран богатейший материал по археологии, антропологии и другим наукам. Удалось установить, что еще с древности в каждый период истории аборигены находились на уровне культурной цивилизации. На памятниках тазабагыбской, суярганской и амирабадской культур, относящихся к первобытному обществу, и представляющих античную эпоху памятниках Гюзели-гыр, Калалыкыр, Койкырылган-кала, Топырак-кала велись сложные археологические работы. Наряду с этим было также исследовано огромное количество обширных памятников средневековья и нового времени [36].

Вот что пишет «Советская историческая энциклопедия» об этом проекте: «Большие масштабы приобрела археологическая экспеди-

ция в Средней Азии. Хорезмская экспедиция под руководством С.П. Толстова открыла в низовьях Амударьи совершенно новую для науки древнюю цивилизацию» (М., 1961. С. 834). Здесь отмечен огромный вклад, внесенный в историческую науку названной экспедицией. На основе новых материалов была пересмотрена история аборигенов в первобытный, античный и средневековый периоды.

Научное наследие, где опубликованы итоги Хорезмской комплексной археолого-этнологической экспедиции, безмерно по своему значению. [37]. Это духовное богатство, ценнейший материал, который может послужить опорой для написания подлинной истории тюрков, обитавших в Центральной Азии. Это общее богатство всех аборигенов Центральной Азии. Участниками Хорезмской комплексной археолого-этнологической экспедиции издано множество разных книг и монографий. В многотомном собрании «Труды Хорезмской экспедиции», издававшемся начиная с 1952 года, есть масса сведений, касающихся истории нашего народа.

После Великой Отечественной войны кроме Хорезмской экспедиции были также организованы Южно-Туркменская археологическая экспедиция под руководством М.Е. Массона, Археологическая экспедиция Академии наук Таджикистана и другие, которые приступили к широкому изучению имеющих археологическую ценность памятников на территории Узбекистана, Таджикистана и Туркмении. В результате был собран богатейший материал по археологии, антропологии, этнологии и географии Центральной Азии, привнесший множество новых фактов в историю местных народов.

Центральная Азия является прародиной всех тюркоязычных народов. Археологические источники доказывают, что они жили здесь с древнейших времен и, подобно многим другим народам земного шара, пережили несколько исторических эпох. Найденные материалы охватывают огромный временной отрезок, начиная с палеолита и кончая поздним средневековьем. Аборигены, жившие первоначально собирательством, позднее, в период мезолита, освоив взаимное разделение труда, занялись скотоводством. В результате эволюционного развития они, адаптируясь к окружавшим природно-географическим условиям, вели оседлое и полuosедлое хозяйство, а в пустынной, засушливой зоне занимались скотоводством. Такой образ жизни был типичен для тюрков всех регионов. В таких местах Центральной Азии, как Туранская низменность, преобладающим было оседлое население, заложившее основы оседлой культуры. В развитие этой культуры до уровня цивилизации внесли свой вклад и полuosедлые, и кочевые народы. Постоянные жилища полuosедлых народов находились как в местах зимовок, так и на летних стойбищах – жайляу. Ныне остатки постоянных жилищ археологи находят во всех уголках Казахстана, поскольку кочевых в чистом виде народов, племен и родов не было. Большинство развивало комплексное хозяйство.

Таким образом, тюрки и один из крупных тюркоязычных народов – казахи, не вели поголовно кочевой образ жизни. В их бытовой жизни преобладала оседлость, еще с древних времен они строили оседлые поселения и города [38]. Эти поселения стали центрами оседлой

культуры, возведенными местными народами. Возраст большинства крупных городов Центральной Азии превышает две тысячи лет. Это Семизкент (Самарканд), Бухара, Ташкент, Отрар, Туркестан, Исфиджаб (Сайрам), Тараз, Мерке, Баласагун и многие другие.

Иными словами, достижения исторической науки и ее составной части археологии в XX веке значительны и весомы. Своими открытиями археология совершила переворот в исторической науке. Собранный археологический и исторический материал солиден. Пришло время, основываясь на этих фактах, пересмотреть бытовавшее на протяжении столетий мнение большинства историков, согласно которому все тюрки, в том числе и казахи, считались «кочевниками». На наш взгляд, истоки развития культурной цивилизации современного казахского народа лежат в древности, она сформировалась на базе оседлой культуры тюрков Центральной Азии и непрерывно развивается согласно эволюционным законам.

Литература:

1. Советская историческая энциклопедия (СИЭ). Т. 1. М., 1961. С. 828.
2. Там же. С. 831.
3. Труды Орхонской археологической экспедиции. Т. 1, 3–5, 9, 11. СПб., 1892–1899.
4. *Киселев С.В.* Монголия в древности //Известия АН СССР. Серия истории и философии. Т. 4. 1947; *Он же.* Новое в изучении древнейших культур Монголии //Советская этнография. 1962. № 1; *Он же.* О начале земледелия за Байкалом и в Монголии //Древний мир. М., 1962; *Дорж Д.* Неолит Восточной Монголии. Улан-Батор, 1971.
5. *Киселев С.В.* Монголия в древности //Изв. АН СССР. Серия истории и философии. Т. 4. 1947. № 4.
6. Краткие отчеты экспедиции по исследованию Северной Монголии в связи с Монголо-Тибетской экспедицией П.К. Козлова. Л., 1925.
7. *Киселев С.В.* Древние города. М., 1971.
8. *Кызласов Л.Р.* История Тувы в средние века. М., 1969.
9. История Монгольской Народной Республики. М., 1983. С. 23.
10. *Сартқожа Қ.* Орхон мұралары. Астана, 2003. С. 7–36.
11. *Малов С.Е.* Памятники древнетюркской письменности. М.–Л., 1951; *Он же.* Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.–Л., 1959; *Кляшторный С.* Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964.
12. Чертежная книга Сибири, составленная тобольским сыном боярским Семеном Ремезовым в 1701 г. СПб., 1882.
13. *Радлов В.В.* Сообщение о раскопках. Отчеты археологической комиссии (ОАК) за 1866 г. СПб., 1867. С. XXII–XXIV.
14. *Самашев З., Базарова Г., Жумабекова Г., Сунгатай С.* Берел. Алматы, 2000. С. 14.
15. Археологическая карта Казахстана (АКК). А-А., 1960. С. 10.
16. *Мустафа Ш.* Шығармалары. Т. 2. Алматы, 1999. С. 132–134.

17. *Пантусов Н.Н.* Археологические памятники в Семиречье и Кульджинском крае //Туркестанские ведомости. 1879. № 43; Труды XII археологического съезда. Харьков, 1902.
18. *Бартольд В.В.* Сочинения. Т. II. М., 1966. С. 21–94.
19. Археологическая карта Казахстана. А-А., 1960. С. 12–17.; *Лунин Б.В.* Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. Ташкент, 1958.
20. Археологическая карта Казахстана. А-А., 1960. С. 10–26.; Қазақстан тарихы. Т. 1. Алматы, 1996. С. 16–31.
21. *Черников С.С.* Древняя металлургия и горное дело Западного Алтая. М., 1949; *Бернштам А.Н.* Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алтая //Материалы исследования по археологии СССР МИА. М.–Л., 1952; Список основных печатных работ А.Н. Бернштама //Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Т. 80. М., 1960.
22. *Маргулан А.Х.* Археологические разведки в Центральном Казахстане (1946 г.) //Известия АН КазССР. Сер. ист. 1948. Вып. № 4; Отчет о работах Центрально-Казахстанской археологической экспедиции 1947 года //Известия АН КазССР. Сер. археологическая. 1949. Вып. 2; *Кызласов Л.Р., Маргулан А.Х.* Плиточные ограды могильника Бегазы //КСИ-ИМ. 1950. Вып. 32; *Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М.* Древняя культура Центрального Казахстана. А-А., 1966; *Маргулан А.Х.* Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Соч. Т. 1. Алматы, 1998.
23. *Назарбаев Н.А.* Дорогие читатели //Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Т. 1. Алматы, 1998. С. 5.
24. Қазақстан тарихы. Т. 1. Алматы, 1996. С. 9.
25. *Бернштам А.Н.* Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана //Изв. АН КазССР. № 67. Сер. археологическая. Вып. 2. А-А., 1950; *Пацевич Г.И.* Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана //Труды ИИАЭ. Т. 30. А-А., 1958; *Сенигова Т.Н.* Средневековой Тараз. А-А., 1972.
26. *Акишев К.А.* Памятники старины Северного Казахстана //ТИИАЭ АН КазССР. 1959. Т. 7; *Акишев К.А., Кушаев Г.А.* Древняя культура саков и усуней долины реки Или. А-А., 1963; *Акишев К.А.* Курган «Иссык». Искусство саков Казахстана. М., 1978; *Акишев К.А.* Саки азиатские и скифы европейские //Археологические исследования в Казахстане. А-А., 1973; *Агеева Е.И.* Курганские могильники ранних кочевников северо-восточной части Алма-Атинской области //Изв. АН КазССР. Сер. ист., археолог., этногр. 1959. Вып. 3 (11); *Мартынов Г.С.* Иссыкские находки //Краткие сообщения ИИМК. Вып. 59. 1955.
27. Қазақстан тарихы. Т. 1. Алматы, 1996. С. 22–23.
28. Там же. С. 22.
29. *Байпаков К.М.* Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. А-А., 1986; *Он же.* По следам древних городов Казахстана. Алматы, 1990; *Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б.* Древние города Казахстана. А-А., 1974; *Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б.* Позднесредневековый Отрар. А-А., 1981; *Их же.* Отрар в XIII–XV вв. А-А., 1987; *Байпаков К.М.* Қазақстанның ежелгі қалалары. Алматы, 2005;

Самашев З., Григорьев Ф., Жумабекова Г. Древности Алматы. Алматы, 2005.

30. *Алысбаев Х.А.* Находки нижнего палеолита в Южном Казахстане //ТИИАЭ АН КазССР. 1959. Т. 7; *Он же.* Находки памятников каменного века в хребте Каратау //ТИИАЭ АН КазССР. 1962. Т. 14; *Он же.* Памятники нижнего палеолита Южного Казахстана. А-А., 1979.

31. *Таймагамбетов Ж.К.* Палеолитическая стоянка им. Ч. Валиханова. Алматы, 1990.

32. *Самашев З.* Наскальные изображения верхнего Прииртышья. Алматы, 1992; *Самашев З., Базарбаева Г., Жумабекова Г., Сунгатай С.* Берел. Алматы, 2000.

33. *Шәлекенов У.Х.* Құм басқан қала Алматы, 1992; *Шәлекенов У.Х.* Библиографиялық көрсеткіш. Алматы, 1998; *Он же.* Түріктердің отырықшы өркениеті. Алматы, 2003; *Шәлекенов У.Х., Шәлекенов М.У.* Баласағұнның жұмбағы шешілді. Алматы, 2004; *Елеуов М.* Шу мен Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары (VI–XIII ғғ. басы). Алматы, 1998.

34. *Толстов С.П.* По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962. С. 5.

35. Там же. С. 8.

36. Там же.

37. *Толстов С.П.* Древний Хорезм. М., 1948; *Он же.* По следам древнехорезмской цивилизации. М., 1948; *Он же.* По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962; *Толстов С.П., Андрианов Б.В.* Новые материалы по истории развития ирригации в Хорезме //КСИЭ, XXVI. 1957; *Толстов С.П.* Приаральские скифы Хорезма (К истории заселения и освоения древней дельты Сырдарьи) //Советская этнография. 1961. № 4; *Толстов С.П., Кесь А.С., Жданко Т.А.* История географии и палеографии Азии. М., 1955; *Андрианов Б.В.* Древние оросительные системы Приаралья. М., 1969; *Он же.* Неоседлое население мира. М., 1985. и др.

38. *Шәлекенов У.Х.* Ертедегі және ортағасырлардағы қалалар // КазМУ. Хабаршы. Тарих сериясы. 1999. № 12; *Он же.* Ертедегі және ортағасырлардағы Әмудария мен Сырдария алқаптарындағы түркі қалалары //Ақиқат. 1999. № 6; *Он же.* Ұлы Жібек жолының дамуына ирандықтардың қосқан үлесі //КазМУ. Хабаршы. 1999. № 15; *Он же.* Орталық Азия түрік әлемінің ежелгі отаны //КазМУ. Хабаршы. Тарих сериясы. 2000. № 3; *Он же.* Орталық Азия шығысындағы түріктердің ерекшеліктері //КазМУ. Хабаршы. Тарих сериясы. 2001. № 1 (20).

Глава II.

ОПИСАНИЕ ГОРОДА БАЛАСАГУН В ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

2.1. Баласагун в раннем средневековье

С древнейших времен на территории Казахстана существовала оседлая цивилизация, причем она постоянно эволюционировала. Свидетельством тому являются многочисленные малые и большие города, остатки которых находят сегодня археологи, и об этом мы говорили выше. Среди них красивейшие города Афрасиаб (Самарканд), Бухара, Узкенд, Суяб, а также Баласагун, расположенные вдоль Великого Шелкового пути и являвшиеся столицами нескольких тюркских государств. К сожалению, определить точное местонахождение этих поселений и городов непросто. Остатки древних городов и укреплений встречаются на побережье рек Шу и Талас в виде исторических археологических памятников. С течением времени многие из них утратили свои прежние названия. Эти большие и малые города дошли до нас в основном в виде не раскрывших свои тайны небольших возвышенностей, засыпанных толстым слоем песка, глины и ила.

Одним из таких всемирно известных городов, погребенных под землей, является исторический Баласагун. Поиском его точного местонахождения востоковеды стали заниматься с XIV века. Но он не увенчался успехом. Согласно достоверным источникам, Баласагун был столицей Западно-Тюркского каганата, его экономическим, политическим и культурным центром. Понимание важной роли Баласагуна с исторической и научной точки зрения подвигло ученых попытаться максимально точно определить его местоположение. Однако до сих пор исследователи ограничивались лишь предположениями. Но это всего лишь гипотезы, до сего дня не аргументированные с научных позиций. Приведем теперь некоторые сведения о городе Баласагуне из письменных источников, оставленных разными учеными.

Записи о Баласагуне встречаются в сохранившихся средневековых документах, свидетельствах ученых и путешественников. Мухаммед Ибн-Муса аль-Хорезми, родившийся в Хорезме и живший на стыке VIII–IX веков, нанес на свою географическую карту мира города, которые существовали в пойме рек Шу, Талас и регионе Семиречья, обозначив их координаты и снабдив комментариями. Сре-

ди них он отметил и Баласагун [1]. Великий ученый Абу Райхан Бируни, живший в Хорезме в конце X века и первой половине XI века, на собственноручно составленной географической карте обозначил координаты Баласагуна на $91^{\circ} 30'$ долготы и $44^{\circ} 40'$ широты, а Талас – на $89^{\circ} 50'$ долготы и $43^{\circ} 5'$ широты [2].

Во второй половине VII века, когда Центральная Азия вошла в состав Арабского халифата, среди автохтонских тюркских народов, населявших регион, начал внедряться ислам. Для того чтобы глубже ознакомиться с природно-климатическими условиями, этническим, экономическим и культурным состоянием подчиненных территорий, произвели сбор сведений среди местного населения. Это вполне закономерно – так поступали все завоеватели. При колонизации, чтобы лучше управлять людьми, захватчики стремились собрать максимум информации о покоренных этносах. С этой целью по Великому Шелковому пути на тюркские земли стали приезжать ученые, путешественники из Арабии, Ирана, Афганистана. Собранные ими материалы сохранились в виде книг и рукописей. В трудах этих исследователей можно по крохам собрать и сведения о городе Баласагуне, уже тогда известном в мире и располагавшемся на Великом Шелковом пути. Остановимся на свидетельствах ученых того времени.

Родившийся в 820 году известный арабский географ Ибн-Абдаллах Ибн-Хордадбек в своей книге «Китаб ал-масалик ал-мамалик», написанной в 846–847 годах, описал города, расположенные на северной ветви Великого Шелкового пути и указал расстояние между ними в фарсах (1 фарсах равен 6 км – *У. Ш.*). Ученый в своем труде упоминает Самарканд (Темир-какпа, как называли его прежде), Шаш (Ташкент), Исфиджаб (Сайрам), Шарабу (Шарапхану – *У. Ш.*), Туркеш (Баласагун – *У. Ш.*), Барсхан, Навакет (Набакент – *У. Ш.*), Кубалу, Верхний Барсхан. Указаны расстояния между этими городами. Как нам показалось, ученый стремился максимально точно указать, на каком расстоянии друг от друга они находились. К примеру, он пишет, что между Шашем и Исфиджабом было 13 фарсахов, то есть выходит, нынешние 78 км между Сайрамом и Ташкентом. Если отмечать в фарсах расстояние между крупными городами и большими поселениями вдоль Великого Шелкового пути к востоку от Тараза и вплоть до Туркеша (Баласагуна – *У. Ш.*), то, сложив эти отрезки, мы получим в итоге 48 фарсахов – расстояние от Тараза до Баласагуна. При умножении на 6 выходит 288 км. Современное шоссе, проложенное от Тараза в сторону Алматы, в отрезке до предполагаемого Баласагуна примерно столько и составляет [3]. Города, названные средневековым ученым, расположены на отрезке северной ветви Великого Шелкового пути, пересекающем Тасоткель.

Арабский географ, историк начала X века Ибн ал-Факиха ал-Хамадани в своей книге «Китаб ахбар ал-булдан» практически повторяет информацию названного нами выше Ибн-Хордадбека, но

добавляет, что от Тараза до поселения Кимак всадник способен добраться за 80 дней пути [4].

Великий арабский географ X века, родившийся в Иерусалиме Мухаммед Ибн-Ахмед ал-Макдиси, объехал все мусульманские страны, в том числе и Центральную Азию. Проанализировав собранный материал, он написал ценный труд «Ахсан ат-такасим фима'рифат ал-акалим», где упоминает множество городов и поселений тюрков Центральной Азии. В числе наиболее крупных он дважды упоминает Баласагун. «Баласагун – благодатный город с многочисленным населением. В его окрестностях расположено поблизости друг от друга немало обширных по территории городов с большим количеством жителей» [5]. Особое внимание ал-Макдиси уделил Исфиджабу. Он пишет, что это большой окружной город с обширными рабадами и населенной мединой, где расположены крытые базары, рынок полотна и соборная мечеть. В городе четверо ворот со своим прилегающим рабадом: ворота Нуджакета, ворота Фарханы, ворота Шафана и ворота Бухары. Ежемесячный доход исфиджабского базара – 7000 дирхемов [6].

Вышеупомянутые ученые с Ближнего Востока, как мы отметили, не оставили глубоких наблюдений о Баласагуне. Но, описывая города Центральной Азии, расположенные на Великом Шелковом пути, всегда упоминали и Баласагун как большой и красивый город.

В числе средневековых ученых наиболее подробные сведения о Баласагуне оставил Махмуд Кашгари – великий тюркский ученый второй половины X века, к тому же наш земляк, родившийся в междуречье Шу и Таласа.

Исследователь и переводчик трудов ученого на казахский язык Аскар Егеубай пишет о нем: «Полное имя Махмуда Кашгари – Махмуд Кусаинулы, он потомок Мухаммеда. Его предки родом из Барсхана. То есть и его предки, и он сам выросли и воспитывались в районе этих древнетюркских городов, на земле Баласагуна и Барсхана. Сам он тоже родился на благодатной земле Шу и Таласа, в городе Барсхане» [7]. Барсхан расположен в верхнем течении реки Шу, выше современного кыргызского города Токпак, ныне это средневековый памятник у автострады, ведущей на Иссык-Куль. Далее А. Егеубай пишет: «Барсхан – имя сына Афрасиаба, который основал город. Это город, где родился отец Махмуда» [8].

Написанное свидетельствует, что для М. Кашгари междуречье Шу и Таласа является родным. Повзрослев, он уехал учиться в Кашгар – столицу Восточного Туркестана, обосновался здесь и творил, а название города взял как псевдоним [9].

Великий ученый дал о себе краткую информацию: «Итак, я побывал во всех уголках страны, посетил все города и селения тюрков, говорил с самыми образованными, красноречивыми и эрудированными людьми, встречался с лучшими воинами из благородных племен, издревле славившихся в военном деле. Постиг тайны и мудрость словесного творчества тюрков, туркмен, огузов, чигилов,

ягманов, кыргызов... А чтобы это бессмертное наследие не пропало, не оскудело, не было разобщено, а стало общим богатством, я, с благословения Всевышнего, изложил его в этой книге и назвал ее «Диуани лугат ит-тюрк – Түрік тілдерінің диуаны» – («Словарь тюркских языков») [10].

Несложно заметить из характеристики, данной самим М. Кашгари, что он был высокообразованным, разносторонне талантливым, эрудированным во многих областях науки человеком. Ученый постоянно изучал историю и культуру народов, проживающих на тюркской земле, собирал ценные материалы, сохранившиеся к тому времени, систематизировал все это и оставил после себя богатейший научный труд. В нем много ценных сведений о малых и больших городах и оседлых поселениях тюрков. В названном труде он указал их на собственноручно нарисованной карте мира. Обильный материал изложен и о древнем средневековом городе Баласагуне. В данной своей работе мы опирались на нарисованную нашим великим предком М. Кашгари круглую карту и его научное наследие «Диуани лугат ит-тюрк – Словарь тюркских языков (Тюркский словарь)». Старались, по возможности, максимально использовать сведения из этой книги о Баласагуне. А теперь приведем некоторые фрагменты из этого материала.

На своей карте М. Кашгари обозначил город Баласагун в седьмом климатическом поясе на севере-востоке от Таласа (Тараза). Если в старых средневековых картах мусульманского мира центром Вселенной обозначали Мекку, то М. Кашгари на своей карте изобразил центром земли Кашгар, а главным городом Западного Туркестана – Баласагун. Более поздние востоковеды признавали его карту вполне обоснованной и закономерной [11]. Расположение Баласагуна на ней совпадает с вышеприведенным мнением аль-Бируни.

В «Тюркском словаре» М. Кашгари подробно описывает города и селения вдоль северной ветви Великого Шелкового пути, кроме того, пишет: «Аргу – это то, что находится между горами. Поэтому область между Таразом (Таласом) и Баласагуном называют «Аргу», поскольку эти места расположены между горами» [12]. Даже сегодня можно заметить, что Актобе (Баласагун) лежит в междугорье. На северо-востоке возвышаются горы Жайсан, а на юге тянется хребет Кыргызского Алатау. Особенность сведений ученого в том, что в своем труде он учел и природно-географические условия.

М. Кашгари уделил отдельное внимание наименованиям Баласагуна и их этимологии. Остановимся на этом более подробно. «Улуш – город, зимовье. На языке народа, жившего в Баласагуне и поблизости в городах Аргу (Название этого рода – шигилше (чигилы). – У. Ш.), слово “uluş” означает “город”», – пишет он. Отсюда и название города Баласагуна «Kuz uluş» – Крепостной город [13]. А еще его называли «Крепостной ордой», то есть ханским городом [14]. Эти сведения заставляют невольно вспомнить казахскую пословицу: «Влюбленный раб горазд на имена». Это был один из

крупнейших тюркских полисов, и тюрки, похоже, тоже давали своему любимому городу самые разные названия.

Ценные сведения приводит М. Кашгари и по поводу этимологии наименования «Баласагун». Он считает, что название города состоит из двух слов: «бала» + «сагун». Если первое означает «молодой», то второе обозначает почетное звание человека высокого ранга, титул. По словам ученого, «сагун» – это звание, титул, который давался у карлуков людям, обладавшим большой властью. Знахарей тюрки называли «ата сагун» – «мудрый повелитель» [15]. Отсюда и этимология наименования «Баласагун», то есть «молодой повелитель, молодой хан».

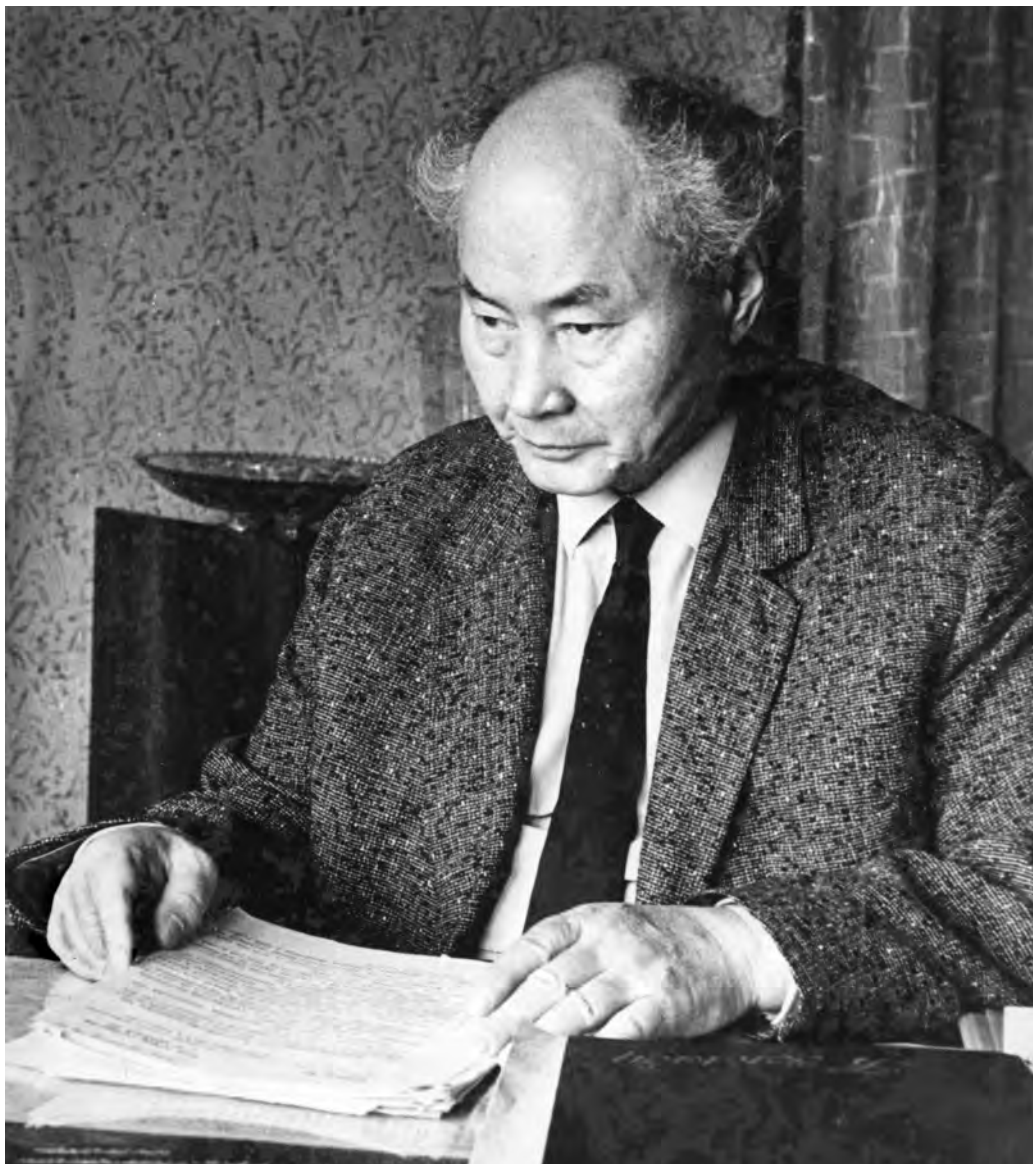
В истории известно, что этот город был столицей Тюргешского, Карлукского, Караханидского и Каракитайского (Каракиданьского) государств. Его основали местные племена тюргешей, поэтому его и называли городом тюргешей. Приведем изложенную М. Кашгари историю, которая подтверждает эту точку зрения:

«ТҮРКМЕН – туркмены. Они огузы.

По поводу их наименования «туркмен» бытует такая легенда. Когда Зулкарнаин [Так арабы и тюрки называли Александра Македонского. – У. Ш.] завоевал Самарканд и взял направление в сторону тюркских городов, у тюрков был один молодой хакан по имени «*** – Шу». У него было большое войско. Город «*** – Шу», находившийся рядом с Баласагуном, (этот самый – *Пер. А. Е.*) Шу захватил и построил. Перед дворцом Баласагуна ежедневно в честь знати били триста шестьдесят барабанов. Когда храброго хакана извещали о приближении к Шу армии Зулкарнаина, его спросили: «Зулкарнаин совсем близко, что нам делать? Будем сражаться с ним?»

Должно быть, хакан Шу загодя послал к берегу Ходжента разведывательный пост из 40 отборных воинов, чтобы они сообщили ему, когда Зулкарнаин переправится через реку. Отряд ушел скрытно, так что о выдвигении разведчиков никто из приближенных хана и в его войске не знал. В сравнении с растрезоженной свитой, хакан был в обычном настроении, совершенно спокоен. А у хана имелось больших размеров корыто, отлитое из серебра, которое он всегда брал с собой в походы. Когда корыто наполняли водой, в нем начинали резвиться, плавая и ныряя, утки да гуси. В тот момент, когда у хана спросили: «Что делать, будем сражаться с Зулкарнаином?», он, вместо ответа, указал на корыто и сказал: «Вы только посмотрите на этих уток и гусей, как они ныряют!» Неожиданные слова повелителя ввергли свиту в размышления. «Похоже, хакан и воевать с Зулкарнаином не собирается, и отступить никуда не готовится», – растерянно подумали приближенные.

Зулкарнаин переправился через реку. Поздно ночью разведчики явились к хакану и сообщили об этом. В ту же ночь хан объявил тревогу и тронулся на восток. Спешное, без обычной подготовки, отбытие хакана посеяло в народе беспокойство и суету. Те, кому удалось найти транспорт, спешно собравшись, последовали за ханом. В тревоге и страхе садились буквально друг на друга. На рассвете

Академик А.Х. Маргулан

въехали в большое ущелье. Это было время, когда еще не были построены города Тараз, Исфиджаб и Баласагун (выше упоминалось, что перед дворцом в Баласагуне били в барабаны... То ли это ошибка, то ли имело место предположение о существовании двух Баласагунов. – *Пер. А. Е.*). Все они были возведены позднее. В тех местах обитали кочевники, жившие в войлочных кибитках...

Когда хакан с войском вышел ночью в путь, двадцать два человека, не найдя подвод, не смогли последовать за ним и остались на месте вместе со своими семьями. Я назвал их имена в начале

книги, даже указал, каким тавром они клеймили скот. К примеру: «***қыпық – каныки», «***salfur: салгуры» и другие. Когда жители этих двадцати двух небольших аулов собрались, чтобы посоветоваться, как быть дальше, к ним подошли главы еще двух аулов. Их семьи и родичи также были с ними. Подняв на спины тюки с пожитками, они, видимо, двигались вслед за ушедшим войском. Уставшие, измученные дорогой и тяжелыми ношами. Присоединившись к жителям двадцати двух аулов, они завели разговор. «Эй, народ! – говорят. – Зулкарнаин тоже кочевник – он не засиживается на одном месте, и на нашей земле долго не задержится. А мы все равно здесь на родной земле». Им тогда ответили: «***Қалач – калач», то есть «оставайтесь, живите тут». Позже их так и прозвали: «***қалач – калачи». Они и стали родоначальниками народа калачей, состоящего из двух племен.

Когда пришедший следом Зулкарнаин увидел их длинные волосы, свойственные тюркам черты лица и по одному ответу на вопрос о дороге распознал язык, то сразу назвал их «***** – türk mənend: тюрк маненд», что означает «похожие на тюрков». Позже эта характеристика прижилось как название народа. В целом он состоял из двадцати четырех родов. Однако по тянущейся издревле традиции потомки двадцати двух прадедов считали себя отдельно от потомков двух других. По этой причине они не причисляли последних к огузам. В этом есть смысл.

Хакан Шу отошел к Шыну. Зулкарнаин стал его преследовать. Недалеко от земель уйгуров хакан Шу направил против Зулкарнаина часть армии. Зулкарнаин выставил против них свой полк.

Эта битва произошла рядом с горой «****Altun қап – Алтун кан». Сегодня эта гора так и называется «****Altun хан – Алтун хан». Там Зулкарнаин и хакан Шу заключили мир. Позднее Зулкарнаин построил несколько уйгурских городов и некоторое время там жил. После его отъезда хакан Шу направился в сторону Баласагуна. А потом построил недалеко от него город Шу, который назвал своим именем. Он предпринял меры, чтобы заколдовать это место. До сего дня путники не могут пересечь границы этого таинственного, заколдованного города. Поравнявшись с ним, останавливаются точно замороженные, а дальше пройти не могут. Эта мистика сохранилась в своем первоначальном виде и поныне» [16].

Мы целиком привели описанную М. Кашгари легенду, потому что в ней в избытке фактов, являющихся по сути аксиомой. Подобное содержание предания вполне естественно. Туркмены, азербайджанцы и османские турки в своих официальных историях признали, что являются потомками огузов. Не расходится с истиной и тот факт, что молодой тюркский хакан по имени Шу построил вблизи Баласагуна город и нарек его своим именем. Расстояние между этими двумя городами и ныне невелико. Похоже на то, что хакан Шу дал свое имя обоим городам. Если один носит его подлинное имя, то второй зовется Баласагуном, то есть «городом молодого хакана». Это свидетельствует о славе и авторитете, которым пользовался

правитель в народе. И триста шестьдесят барабанов, которые ежедневно били в Баласагуне перед дворцом молодого хакана в честь знати, тому доказательство. Основываясь на приведенных ученым сведениях, можно предположить, что Баласагун – это город, специально построенный в честь молодого героя, народного вождя Шу.

Александр Македонский (по-арабски, Ескендир Зулкарнаин) – историческая личность, жившая в в 356–323 годах до н. э. В 329 г. он прибыл в Центральную Азию, взял Мараканд (Самарканд) и прошелся по городам в окрестностях Сырдарьи. Местные жители оказали отчаянное сопротивление воинам Александра и не пустили их на правобережье Сырдарьи. А. Македонский провел в этих местах около трех лет, а весной 327 г. до н. э. удалился в Западную Индию. Близко к истине, что армия Македонского здесь побывала и что местное население вступило с ней в схватку. По этой причине часть населения перекочевала в Восточный Туркестан, а отдельные роды, названные М. Кашгари поименно, остались на исконных землях. Однако тот факт, что хакан Шу участвовал в этих событиях, вызывает сомнения. Шу, живший в VI–VII веках, был одним из авторитетных правителей Западно-Тюркского каганата. Тем не менее, эта легенда – один из тех ценных источников, которые проясняют проблему Баласагуна.

Махмуд Кашгари назвал наименования городов и местностей, расположенных поблизости от Баласагуна. Некоторые из них буквально граничили с Баласагуном. В их числе – Кырыкуй, Каракыршын, Таскала (Тасоткель), Токтали. Если все это лишь места бывлых городов, располагавшихся чередой севернее нынешнего Актобе (Баласагуна), то к югу от города, на землях, ныне относящихся к Кыргызстану, средневековых городищ предостаточно. В центре этого густонаселенного региона находился Баласагун. Некоторые из этих многочисленных поселений М. Кашгари упоминает в своей книге: «Шу – город поблизости от Баласагуна, Бакырлыг – местность недалеко от Баласагуна, Бадаларт – труднопроходимый горный перевал между городами Ошем и Баласагуном» [17].

Наряду с этим, ученый в своем труде дал названия известных в то время исторических мест в окрестностях Баласагуна. Поскольку эти сведения способствовали уточнению места расположения города, поэтому мы посчитали нужным их назвать: гора Баласагун (Аулиетау), Бакырлыктау и Юн-Арык. Упомянутые исторические места в труде М. Кашгари описываются следующим образом: «Кулбак. Имя крупного тюркского монаха, одного из святых. Он жил отшельником на горе Баласагун. По преданиям, когда он писал на черном камне: «Божий раб Кулбак – раб Всевышнего Кулбак», то проявлялась белая надпись, а если писал на белом камне – надпись становилась черной. Говорят, его следы сохранились до сих пор» [18]. Теперь о Бакырлыктау: «Название местности, расположенной вблизи от Баласагуна. Бакырлыг – медный, Бакырлыг таг – медная гора, гора, где много меди» [19]. Написав о ней, ученый сообщил, что у жителей города есть летнее пастбище (жайляу) под названием

Юн-Арык. Выяснилось, что упомянутые исторические места расположены в окрестностях исследованного нами города Баласагуна (Актобе). Поэтому более подробно мы остановимся на них в последующих главах данной работы.

Современник М. Кашгари Жусип Баласагун, родившийся в городе Баласагуне в XI веке, в своей поэме «Благодатное знание» (1069–1070 гг.) подробно описывает родной город. Ученый, писатель и переводчик книги с древнетюркского А. Егеубай в предисловии к ней писал: «Книга «Благодатное знание», обратившая к себе внимание всех ученых-востоковедов, была написана в 1069–1070 гг. на одном дыхании, в течение восемнадцати месяцев. Ее автор родился и вырос в одном из крупных городов Семиречья – Баласагуне (его еще называли Кузордой), расположенном в бассейне реки Шу, который издревле известен в истории. Эту социально значимую книгу, воспринимаемую как морально-этическую программу того времени, Жусип написал в возрасте 54 лет (по предположению турецкого ученого Рашида Рахматии Арата). Он начал писать ее в Баласагуне, завершил в Кашгаре и преподнес тогдашнему правителю государства Караханидов Бугра-хану. Хан высоко оценил его труд и присвоил ему звание «Хас Хаджиб». Таким образом по всему миру распространилось имя Жусипа Хас Хаджиб Баласагун» [20].

Из поэмы «Благодатное знание» можно понять, что Жусип Баласагун (Юсуф Баласагуни) был прогрессивно мыслящим ученым-энциклопедистом своего времени, философом, поэтом, тонко чувствующим мир человеческой души, знатоком восточной поэзии и культуры, мыслителем, прекрасно разбирающимся в диалектике общественно-социальной жизни, истинным просветителем. Он хорошо знал астрономию, математику, естествознание, закономерности общественных отношений.

В поэме Ж. Баласагуни его герой Элик, остановившись на бьющих среди людей неблагоприятных поступках, нравах и прочих греховных преступлениях, обращается с мольбой к святому Кулику, чтобы тот уберег от подобного:

«Элик ответил: – Я понял твои слова.
Порадуй меня и ты своим усердием.
Хочу предупредить: зная о дурной славе,
Не иди к ней, держись от нее подальше.
Не выношу, когда живут во лжи,
Когда принуждают к чему-то силой.
Не люблю неряшливых в деле и сплетников,
Легкомысленных и бесстыжих людей.
Грубость и вспыльчивость – тоже изьяны,
Не терплю рабов своего желудка и пьяниц.
Таким со мной совсем не по пути,
Говорю открыто: каждому по заслугам.
Если хочешь честно служить, приходи...
Да сохранит тебя Кулик от такого!

Примешь это близко к сердцу – обогатишься душой,
А мое уважение и любезность лишь умножатся!» [21]

Судя по приведенным строчкам, в годы жизни ученого святого Кулика (Кулбака) уже не было в живых. Однако среди тюрок он был признанным святым, люди его почитали, поклонялись его духу. Выше мы говорили, что святой жил в горах недалеко от родного города Жусипа – Баласагуна.

Мы можем в полной мере гордиться своим земляком, гениальным ученым, чье имя будет жить в веках. Думаю, всякий уважающий себя человек, особенно обремененный властью, должен внимательно прочесть поэму «Благодатное знание» и осознать ее душой.

Итак, Баласагун, который мы ищем, не просто торговый город на Великом Шелковом пути, а прежде всего один из крупных центров духовной культуры наших предков. Именно так необходимо его воспринимать. Выходцем из этого города был не только Жусип хас-Хаджиб Баласагун, но и многие другие мыслители.

В своей поэме «Благодатное знание» наш земляк, великий ученый средневековья Жусип Баласагун пишет о бурлившей в далеком прошлом жизни:

«Было много и городов, и народов –
Всё похоронило время, развеяло в прах.
Было у нас много племен и селений,
А теперь попробуйте найти их следы.
Где теперь тот кровожадный хан,
Что мечтал править всем миром?!
Теряя зрение, ночь за ночью
Я писал, адресуя свое слово вам.
Хотел, чтобы будущие потомки познали
И сохранили в памяти мой тяжкий труд» [22].

Великий ученый, рассматривая историю с диалектической точки зрения, сообщает, что множество городов, являвшихся центрами оседлой культуры, по разным причинам исчезли с лица земли. Он окидывает взглядом народы, создавшие и развивавшие эту культуру. В качестве своего завета будущим поколениям ученый говорит о научном значении поиска таких городов и народов, племен и селений, призывает обратить внимание на истинность его слов и сохранить память о нем.

Просветители, жившие после М. Кашгари и Ж. Баласагуна, также оставили свидетельства о городе Баласагуна. Один из них – наш земляк Абу Са’д Абд-ал-Керим ас-Сам’ани (1113–1169), родившийся в городе Мерве. В своей книге «Китаб ал-ансаб» он писал: «Город Баласагун граничит с тюркскими районами. Он находится на другом берегу Сырдарьи, ближе к Кашгару» [23].

Ценные сведения о Баласагуна оставил Изз-ад-дин Али Ибн-Мухаммед Ибн ал-Асир (1160–1234), житель города Мосула. В сво-

ем труде «Ал-Камиль фи-т-тарих» он изложил историю всех мусульманских народов в хронологическом порядке и особо остановился на периоде завоевания монголами Центральной Азии. Оставил ценные сведения о Караханидском государстве. Остановимся подробнее на фактах, касающихся Баласагуна. В источнике говорится, что в 992–993 годах караханидский хан Бугра Илек совершил набег на Бухарское ханство, а после того как воины правителя Бухары Ибн-Мансура разбили его армию наголо, Бугра-хан с оставшимся войском вернулся в свою столицу Баласагун. Через год, т. е. в 994 году, Бугра-хан все же завоевал Бухару, присоединил к своему государству и стал господствовать на землях Баласагуна и Кашгара, иными словами, в Западном и Восточном Туркестане. Сообщается, что Бугра-хан Илек и вышедшие из его рода властители жили в главной столице Караханидского государства Баласагуне [24].

Правитель сирийского города Хама – Абу-л-Феда Исмаил Ибн ал-Али ал-Айюби, жил в 1273–1331 годах. При написании своего географического труда «Китаб таквим ал-булдан» он основывался на письменных источниках. Давая в нем координаты городов Центральной Азии, он указал, что Баласагун находится в седьмом климатическом поясе на $91^{\circ} 35'$ – $91^{\circ} 50'$ долготы. По его сведениям, город располагается на другом берегу Сырдарьи, вблизи от Кашгарии, на землях мусульман, граничащих с тюркскими. Однако в тот период находился под властью монголов [25].

Житель Дамаска Шихаб-ад-дин Ахмед Ибн-Фадлаллах аль-Омари (умер примерно в 1348–1349 гг.) в своем труде «Масалик аль-абсар фи-мамалик ал-абсар» среди множества средневековых городов Туркестана назвал и Баласагун [26]. Арабский ученый Мухаммед Ибн-Мансур Мерверруди в книге «Тарихи Мубаракшах» писал, что земли тюркского государства на востоке граничат с Китаем, на западе – с Византией (Рум), на севере упираются в долину Гога, на юге – в Индию [27]. Он сообщил не только об огромной территории, которую занимало государство, но и о духовной культуре проживавшего здесь народа: «Тюркский язык такой же звучный и красивый, как арабский. У тюрков есть письменность. Они с древних времен знакомы с закономерностями природных явлений. Детей обучают грамоте и чтению. У них два вида письменности: согдианская и огуз-гузекская. Тюрки писали рубаи и хасида. До нас дошли философски глубокие рубаи» [28].

Заметно, что Мухаммед Ибн-Мансур Мерверруди был знатоком тюркской культуры и образа жизни тюрков. Он сообщил, что их очень богатая культура развивалась с древних времен, и уделил также особое внимание вышедшим из их среды ученым. Такого же мнения придерживался и известный арабский ученый-энциклопедист, путешественник Якут Ибн-Абдуллах Ар-Руми аль-Хамави (1179–1229 гг.). О Баласагуне он писал: «Баласагун граничит с тюркскими государствами... Отсюда родом целая группа ученых. Среди них и Абу-Абдаллах Мухаммед Ибн-Муса аль-Баласагуни, известный народу под именем Ат-Тюрк. Он получил образование в багдадском

судейском ханифе Абу-Абдаллаха ад-Дамагани. Затем уехал в Шам (Сирию) и был судьей в Байт аль-Мукаддасе. А потом работал в Дамаске» [29].

Арабский ученый Махмуд Ибн-Вали в своем труде «Бахр аль-Асрар» сообщил, что толщина крепостных стен Баласагуна составляла 2,5 гяза (по-нашему, 5-6 м – У. Ш.) [30]. О Баласагуне ученый оставил следующие сведения: «До нашествия монголов Баласагун был цветущим, развитым городом. А после него – разрушен и разорен. Когда я, находясь в Балхе, завершал эту книгу, один путник, приехавший из Кашгара, сообщил мне: “Кашгарский полководец, чтобы поработить калмыков, которые жили на земле западных тюрков, пошел на них войной. Двигаясь с востока на север, через два месяца пути мы достигли одного разрушенного города. Все вокруг занесло песком, мы видели сохранившиеся стены больших домов, высотой 4-5 зира (1 зира – 40-45 см). На расстоянии 4 фарсахов (1 фарсах – 6 км) ясно просматривались высившиеся дворцы, медресе, минареты. Близ этого города мы настигли калмыков и вступили с ними в битву. Одержав победу, мы развернули их у реки Карабалта и пригнали пленников в тот самый разрушенный город. Когда спросили у захваченных калмыков, что это за город, они ответили: насколько им известно, Баласагун. Обходя город, мы обнаружили в разрушенных домах множество предметов, необходимых в домашнем хозяйстве: котлы, всевозможную керамическую посуду, кувшины, домотканые ковры и многое другое. В некоторых комнатах лежали останки умерших людей. Прежде это был необыкновенно красивый большой город, а ныне он полностью уничтожен. Даже его название забыто”» [31].

Из приведенного материала материала видно, что город, в который пришли кашгарцы, пребывал в руинах. Место, куда они привели пленных, развернув калмыков у реки Карабалта, точно соответствует нынешнему Актобе (Баласагуну). Река Карабалта протекает через западную часть Актобе и впадает в Аксу. А кашгарцы привели пленников в подвергшийся катастрофе, полностью разрушенный Баласагун. Иными словами, это еще один факт, свидетельствующий о том, что сегодняшний Актобе и есть древний Баласагун.

По словам Махмуда Ибн-Вали: «В Баласагуне было 40 мечетей, где правоверные могли прочесть пятничный намаз, более 200 мечетей для чтения будничного намаза, 20 ханок и 10 медресе» [32]. Если верить этим сведениям, то Баласагун действительно был крупным культурным и духовным центром. По данным Махмуда Кашгари, жители междуречья Шу и Таласа приняли ислам в первой половине IX века, а одним из первых среди правителей Баласагуна стал мусульманином Сатук Бугра-хан Абд ал-Карим (умер предположительно в 955–956 гг.) [33]. Махмуд Кашгари в своей книге «Диуани лугат ит-тюрк» пишет: «Жители Баласагуна говорят на согдийском и тюркском языках... А говор населения города Харгуды, расположенного между Исфиджабом и Баласагуном, отличается мягкостью звучания» [34].

Упомянутые выше ученые раннего средневековья оставили ценные свидетельства и сведения, почерпнутые из письменных источников, о том, что стоявший на Великом Шелковом пути Баласагун почти шесть веков был столицей господствовавших здесь государств: в 704–766 гг. – Тюргешского, а в 766–940 гг. – Карлукского каганатов; в 940–1130 гг. – Караханидского, в 1130–1211 гг. – Каракитайского (Каракиданьского) государств, а в 1211–1218 гг. – центром созданного найманами Кучлукского государства. Эти сведения помогли по крупицам выяснить примерное расположение Баласагуна, сошедшего с исторической сцены, потерявшего прежнее имя и стертого с лица земли. Как мы писали выше, в 1210 году на берегу реки Талас недалеко от Тараза произошла битва между Мухаммедом Хорезмшахом и правителем Каракитайского (Каракиданьского) государства (столица Баласагун) Гурханом. Несмотря на одержанную победу, Мухаммед Хорезмшах не пошел на Баласагун, а в связи с ситуацией на родине вернулся в Самарканд.

Потерпевший поражение Гурхан, возвращаясь с остатками войска в свою столицу, разорял по пути селения и грабил людей. Однако жители Баласагуна, закрыв ворота и хорошо укрепившись, не пустили Гурхана в город. Разгневанный правитель в течение 16 дней осаждал собственную столицу, в конце концов снес западные ворота и буквально потопил жителей в крови, а своим приспешникам отдал приказ за три дня сжечь город. В результате жестокой расправы были убиты 47 тысяч жителей, а город разрушен до основания. Оставшиеся в живых, пытаясь спастись, разбежались кто куда. Оставшийся в руинах Баласагун так и не смог больше возродиться. Меньше чем через год, в 1211 г., Кучлук из рода Найман захватил Гурхана в плен и правил его страной до 1218 г. В том же году Баласагун взял без боя полководец Чингисхана Жебе-ноян и назвал его «Гобальком» («хорошим городом») [35]. Судя по этому, к приходу монголов Баласагун уже лежал в руинах, сохранив лишь свое имя. Таким образом, город Баласагун сошел с исторической сцены, а с течением времени, к XIV веку, забылось и место его нахождения, и его подлинное название. Позднее местные жители стали называть его по сохранившемуся в центре города высокому холму – Актобе (Светлый холм).

Наш земляк Мухаммед Хайдар, живший в середине XVI века, в своих сочинениях писал, что упоминание города Баласагуна (Каралига) сохранилось лишь в книгах, а точных сведений о месте его расположения уже к тому времени не было.

Почтенный Мухаммед Хайдар в своем известном труде «Тарих-и Рашиди» писал: До прихода каракитаев Баласагун был под властью потомков Афрасиаба. Каракитай отвоевал город у Илек-хана. Хан Илек, принадлежавший к роду Афрасиаба, сделал этот город своей столицей. В течение девяти лет Баласагун был столицей каракитаев. Жители всех городов и селений в окрестностях Джейхуна и на восток от него платили этому городу дань (харадж). Моголы звали Баласагун Каралигом... Мой отец – из хафизов Баласагуна. В

своей книге «Мулхакат-и сурах» [Дополнения к «Ясности языка»] он приводит имена ученых, уроженцев разных городов. Он не сумел назвать и десятка имен ученых, вышедших из Самарканда, зато назвал множество великих личностей и мыслителей из Баласагуна, а также рассказал о некоторых из них. Не укладывается в голове, как такое множество просвещенных людей могли жить в одном городе в одно и то же время. Сегодня никаких сведений о Баласагуне нет. И я ничего не слышал о городе, называвшемся Каралигом [36].

По мнению ученых, многие города в Семиречье и в междуречье Шу и Таласа, включая Баласагун, потеряв историческую значимость, с течением времени исчезли с лица земли, а их названия и места расположения стерлись из памяти местных жителей. Лишь в некоторых источниках сохранились свидетельства об их существовании.

2.2. Баласагун новой эпохи

Хотя, согласно ранним историческим сведениям, Баласагун был столицей ряда тюркских феодальных государств и крупным политическим, экономическим и культурным центром, стоило ему сойти с исторической сцены, как ушло в неизвестность даже место его расположения. Поиск затерянного города обернулся одной из сложных загадок, которой отдельные ученые стали придавать особое значение. Один из них – известный востоковед В.В. Бартольд. Он уделял пристальное внимание истории Баласагуна и тайне его местонахождения. Известно, что в первом десятилетии XIV века Баласагун носил свое исконное название. Однако в описаниях завоевательских походов Хромого Тимура он уже не упоминается. В таком случае, делает вывод ученый, такие города, как Чу, Или и Талас, в результате непрерывной междоусобной борьбы за трон были, видимо, разрушены до XIV века [37].

В мае 1893 года, для того чтобы пополнить сведения из письменных источников, В.В. Бартольд выехал в научную командировку для ознакомления с археологическими и архитектурными памятниками, расположенными в бассейне рек Чу и Или. Он продолжил исследования от Чимкента до Аулие-Аты (Тараза), где осмотрел памятники старины, собрал о них сведения среди населения и систематизировал обнаруженные находки (экспонаты). Во время осмотра памятников в районе Таласа сломал ногу и вынужден был вернуться в Ташкент. На следующий год ученый продолжил эту научную работу, объехав памятники в районе Таласа, Или, Чу, Нарына, а также в окрестностях Иссык-Куля, а в итоге написал объемный труд «Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью в 1893–1894 гг.» [38].

В своей книге он так описывает посещение городища Актобе: «Так как по прибытии на станцию Беловодская я слышал от местных жителей, что в нижнем течении реки Аксу есть руины большого города, то повернул налево и, спустившись к низовью рек Аксу и Сукулук (Соклук), дошел до городища, занимавшего обширную

территорию. Местность, где расположено городище, с географической стороны плохо исследована. А на обновленной карте генштаба российской армии реки Карабалта, Аксу и Сукулук обозначены лишь точками. В действительности же я заметил, что это очень красивые реки. Они впадают в Чу. Ближе к югу от Сукулука и Аксу находится высокий холм под названием Актейе (Актобе – У. Ш.). На этом холме и вокруг множество обломков обожженного кирпича. Судя по этому, я пришел к заключению, что город, видимо, был построен из обожженного кирпича. Однако ничего ценного здесь мы не нашли, встретилось лишь одно серебряное кольцо. Размеры видимого города впечатляющи». Тем не менее, ученый, похоже, не смог сразу собрать более полных сведений о городище, поскольку не пишет о его общих размерах и окружавших город крепостных сооружениях. Упомянул только о том, что рядом, на берегу Аксу у холма Тортколь, находится русское село Степнинское. В XIX веке до В.В. Бартольда и позднее археологические исследования в этом месте не проводились.

Далее в названном труде В.В. Бартольд опубликовал научные выводы, сделанные на основе осмотра больших и малых средневековых городов, крепостей в бассейне Чу. В том числе осветил и свое заключение относительно города Баласагуна, основанное на письменных и археологических источниках. Собрав высказанные в различных исследовательских трудах мнения по поводу города Баласагуна и сопоставив их с собственными мыслями, появившимися после осмотра средневековых городищ в районе Чу и Таласа, В.В. Бартольд пришел к предположительному выводу, что разыскиваемый Баласагун, возможно, находился на месте городища Акбешим [39]. Однако, осмотрев расположенное ближе к западу от Акбешима городище Бурана, он написал, что их общие размеры невелики, поэтому ни Акбешим, ни Бурана не могут быть эквивалентами Баласагуна. Говоря о том, что все это не дает точного представления о местонахождении Баласагуна, В.В. Бартольд пишет об огромном историческом значении выяснения этого вопроса в будущем. Он и сам предпринимал усилия для разрешения данной проблемы.

В своей «Энциклопедии ислама» ученый, сделав краткий обзор ономастики и истории средневековых городов Центральной Азии и Северного Кавказа, дал статью под названием «Баласагун» [40]. Заметно, что он, основываясь на литературных и археологических материалах, проделал титаническую работу по разрешению загадки Баласагуна. В особенности пытался определить местонахождение города, широко используя научные труды и рукописи на арабском, персидском и тюркском языках. Однако из-за недостатка сведений Бартольд ограничился лишь приблизительным указанием. Считаем уместным привести это мнение дословно: «Баласагун – город в Средней Азии, местонахождение которого не удастся точно установить... Город, по-видимому, следует искать в западной части русской области, называемой ныне Семиречье, вероятно на Чу, где и

поныне можно увидеть много городищ. На это же, кажется, указывают сведения, приводимые Абу-л-Фида» [41].

Так понемногу копились различные наблюдения, поисковые сведения и гипотезы, касающиеся города Баласагуна. Но эта загадка так и не была разрешена до Великой Октябрьской революции.

2.3. Исследования Актобе (Баласагуна) в советский период

После Октябрьской революции стало уделяться внимание работам по археологическому исследованию Центральной Азии. В 1927 году М.Е. Массон, объехав средневековые города в районе Таласа и Чу, побывал на городище Акбешим и набросал его схематический план [42].

Позже памятники Чуйского региона посетил А.И. Тереножкин и, побывав на Акбешиме, опубликовал о нем статью [43]. Эти исследователи ограничились лишь обзором средневековых памятников в бассейне Чу и Таласа.

В 1938–1939 годах ленинградский ученый А.Н. Бернштам за счет средств Научно-исследовательского института истории материальной культуры (ИИМК) организовал Семиреченскую археологическую экспедицию и исследовал средневековые археологические памятники в районе Чу и Таласа. Проведя небольшую археологическую работу в Таразе, особое внимание он уделил городищу Акбешим, ныне расположенному в Кыргызстане [44]. Все эти ученые, хотя и побывали на памятнике Актобе в среднем течении реки Чу, должного внимания его изучению не уделили.

Лишь в 1941 году местный археолог Г.И. Пацевич, прибыв на городище Актобе, провел разведывательные работы и изложил более подробные сведения о средневековом памятнике. Город расположен равнозначно ко всем четырем сторонам света: его длина с северной стороны – 265 м; на востоке – 250 м; на юге – 255 м; на западе – 208 м. Он окружен ровом глубиной 1,5–2 м. В центре памятника расположена цитадель. Длина ее северной стороны – 35 м, западной – 60 м, южной – 80 м, и восточной – 50 м. По углам цитадели стоят 4 минарета высотой от 5 до 9 м. Согласно сведениям, полученным в результате исследовательского обзора, Пацевич отнес памятник примерно к VII–XIII векам [45]. Как бы там ни было, это был ученый, который в советский период дал первую подробную информацию о данном памятнике.

Позднее, в 1951–1953 годах, средневековые города и поселения Чуйского региона изучал с точки зрения археологии П.Н. Кожемяко, а результаты экспедиции опубликовал в собственной книге [46], куда включил и подробные сведения об Актобе. Остановимся на них. Изучив памятник, он дал ему название «Степнинское городище». Так именовалось селение, расположенное в трех километрах западнее Актобе, на территории Киргизии. Сегодня оно носит на-

звание «населенный пункт Сабыр». В его центре сохранились руины небольшой средневековой стоянки. В 1941 году Г.И. Пацевич ее осматривал.

В 1989 году стоянку Сабыр изучили и описали археологи Казахского национального университета имени аль-Фараби. Она представляет собой продолговатую возвышенность с площадкой наверху, размеры нижней площадки – 170x115 м, высота – 2,5 м. С каждой стороны расположены небольшие сопки высотой 3 м, диаметром 60 м. Там были найдены обломки кувшинов и др. предметы. На основании этих артефактов памятник отнесен к X–XII векам [47].

По центру поселка протекает река Аксу, которая через Актобе впадает в Шу. В период колонизации тут обосновались русские переселенцы. Их потомки живут и поныне, перемешавшись с местным населением. Иными словами, Степнинское (Сабыр) оседлое поселение не имеет ничего общего с городищем Актобе. Его, вероятно, следует воспринимать как один из множества окрестных средневековых населенных пунктов.

Осмотрев Актобе со всех сторон, П.Н. Кожемяко по результатам проведенной разведки обозначил его в своем труде как «Степнинское городище». Скорее всего, поскольку сам автор был ученым из Киргизии, он преследовал цель представить средневековый памятник, расположенный на территории Казахстана, в качестве культурного наследия соседней республики. Как бы там ни было, он искажил истину. По сути же бесспорно, что археологический памятник Актобе находится на казахской земле и относится к культурному наследию казахского народа.

Позднее П.Н. Кожемяко сделал схематический план памятника, где указал окружающие город укрепления. По его словам, общая длина рвов достигала 15 км. Глубина сохранившихся до нашего времени составляет 3–3,5 м, а ширина между опорными стенами – 18–20 м. Снаружи проложена сеть водных каналов шириной 8–10 м и глубиной 0,6–0,8 м [48]. В трех местах окружавших город укреплений провели разведочные раскопы. Поверху внутренней крепостной стены сделали археологическую выемку на площади 4x4 м; при ее углублении на 2,5 м на основании обнаруженных свидетельств был сделан вывод, что до разрушения укреплений высота стен рвов достигала 5–6 м. Ров возводился из глины методом пахсы [49]. Хотя эти археологические работы носили разведывательный характер и не раскрыли полностью все тайны защитного щита Актобе, они доказывают размах масштабов и мощь городских укреплений.

Затем археолог, чтобы провести разведку цитадели, углубил вырытую сверху археологическую яму до 4,19 м. Базируясь на найденных артефактах, он отнес памятник Актобу к IX–XIII вв. [50]. По результатам этого беглого археологического обзора исследователь пришел к выводу, что Актобе – это поместье феодалов и военная крепость, поскольку здесь нет цитадели и шахристана [51]. Ограничившись данным предположением, П.Н. Кожемяко не стал проводить на памятнике Актобе масштабных раскопок.

После него городище Актобе никто не исследовал, и памятник оставался в прежнем состоянии. Лишь в 1967–1968 годах, когда управление водного хозяйства Джамбулской области собиралось, перегородив реку Аксу, прямо в центре памятника соорудить Аксуйское водохранилище, центральная часть городища – цитадель, и окружавший ее шахристан, были повреждены землеройной техникой. Был прорыт канал длиной 3 км и шириной 100–150 м, разрезавший рабад надвое. Во время землеройных работ были разрушены жилые постройки, где находили всевозможные предметы древности, о чем было доложено в вышестоящие инстанции, и строительство водохранилища было временно приостановлено.

Только в 1974 году археологи У.Х. Шалекенов и Н. Алдабергенов, подыскивая место для создания учебной базы, где студенты исторического факультета Казахского государственного университета им. С.М. Кирова (ныне КазНУ им. Абу Насыра аль-Фараби) могли проходить археологическую практику, приехали на памятник Актобе и посчитали его оптимальным для этой цели. В том же году первая группа студентов прошла здесь археологическую практику. С тех пор ежегодно студенты первого курса исторического факультета проходят практику на учебно-опытной базе в Актобе.

Богатейший материал, найденный во время археологических исследований, проводившихся на протяжении более чем тридцати лет на средневековом памятнике Актобе (Баласагун), нашел свое отражение в многочисленных журнальных и газетных статьях и книгах. Например, в вышедшей в 1992 г. в Алматы книге У.Х. Шалекенова «Кұм басқан қала» («Город, занесенный песком»); в статье М. Елеуова и Н. Алдабергенова «Ақтөбе – Степнинское қаласының қалдығы» («Актобе – городище Степнинское»), опубликованной в разделе по Жамбылской области Свода исторических и культурных памятников Республики Казахстан (2002).

О памятнике Баласагун издано множество других обстоятельных трудов, на которых, по мере надобности, мы будем останавливаться в данной монографии.

В 1938–1939 годах ленинградский (Санкт-Петербург) ученый А.Н. Бернштам организовал от Института истории материальной культуры Семиреченскую археологическую экспедицию, которая провела небольшие раскопки на рабаде городища Акбешим. Основываясь на артефактах, найденных в Акбешиме в ходе археологических исследований, он провозгласил данный памятник Баласагуном.

Решив, что обнаружил город, которой в течение столетий искали востоковеды, А.Н. Бернштам произвел в исторической науке «сенсацию». Согласно его «открытию», на исторических картах и в литературе городище Акбешим стали указывать как город Баласагун. Стремясь обогатить науку «новостью», А.Н. Бернштам внес в нее дезинформацию, и эта ложная точка зрения не находила опровержения. Мы пришли к заключению, что благодаря исследованиям памятника Актобе нам удалось решить загадку. Далее остановимся

подробнее на том, почему средневековые города Акбешим и Бурана не могут быть Баласагуном.

2.4. Ни Акбешим, ни Бурана не могут быть эквивалентами Баласагуна

Средневековый Акбешим – археологический памятник, расположенный в 8 километрах на юго-западе от кыргызского города Токмак. В 1894 году В.В. Бартольд, посетив это городище, написал свое заключение: «Ак-Пишин, судя по его нынешнему виду, представляет остаток обширного города. Замечательно оригинальное устройство цитадели, состоящей из трех частей; такое расположение валов нам не пришлось встретить ни в каком другом укреплении, ни раньше, ни после. В окрестностях цитадели заметны признаки планировки города или обширного поселения. И здесь враг, очевидно, ожидался со стороны степи, так что город лежит ближе к горам, и следовательно, выше, чем цитадели» [52].

Приведем предположение В.В. Бартольда, выдвинутое им после осмотра Акбешима и Бураны, дословно: «Мнение о тождестве Бураны с Баласагуном было высказано мною (в статье, на которую ссылается г-н Петровский) только в качестве предположения; несостоятельность его нельзя доказать, но сколько-нибудь существенных доказательств в его пользу пока тоже нет. Бурана и ближайšie к ней развалины занимают очень незначительное пространство, гораздо меньше, чем Ак-пишин; если Баласагун находился в этой местности, то его с большей степенью вероятности можно отождествлять с Ак-пешином, причем Бурана в таком случае могла составлять какое-нибудь загородное предместье» [53].

Мы привели мнение В.В. Бартольда полностью, чтобы читателям стал понятен ход логических предположений по отождествлению Акбешима и Бураны с Баласагуном. Ученый открыто говорит о том, что нет достоверных источников о точном местоположении Баласагуна, поэтому строит свои выводы лишь на основе собственных гипотез. Это предположение, как мы уже сказали выше, А.Н. Бернштам взял за основу и запустил дезинформацию, усложнившую и без того непростую ситуацию. В 1953–1954 гг. А.Н. Бернштам возглавил Семиреченскую археологическую экспедицию для исследования средневековых памятников в районе реки Чу и провел стационарные раскопки на городище Акбешим. Он указал, что шахристан Акбешима занимал площадь 35 га, а рабад – 60 га, отметил окружавшие город укрепления. В 1938–1939 гг. экспедиция провела в городе разведочные работы, в шести местах были вырыты шурфы. О том, к какому выводу пришел, основываясь на найденных предметах, А.Н. Бернштам, пишет главный археолог той экспедиции, ныне профессор Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова, доктор исторических наук Л.Р. Кызласов: «В 1938–1939 годах разведочную шурфовку городища, а также сравнительно небольшие раскопки в рабаде произвела

Условные обозначения:

- укрепления
- места построек

- шурфы, вырытые в 1939–1940 гг.
- места раскопок, проведенных в 1953–1958 гг.

Рис. 1. Схематический план городища Акбешим

Семиреченская археологическая экспедиция ИИМК под руководством А.Н. Бернштама. Последний, опираясь на некоторые добытые при этих работах археологические материалы, более категорично, чем В.В. Бартольд, высказался за отождествление городища Ак-Бешим с древним Баласагуном и впоследствии во всех своих работах называл это городище не иначе, как Баласагун» [54].

Известно, что в 1953 году в СССР была организована Киргизская комплексная археолого-этнографическая экспедиция и ее Чуйское археологическое отделение провело крупномасштабное археологическое изучение средневекового городища Акбешим. Это отделение возглавил Л.Р. Кызласов, который впервые в 1953–1954 годах орга-

низвал на Акбешиме обширные археологические раскопки. Если под руководством А.А. Бернштама с разведывательной целью были вырыты несколько шурфов и проведены незначительные раскопки на рабаде, то Чуйское отделение этой экспедиции вело крупные по объему стационарные раскопки в пяти точках Акбешима: на цитадели, шахристане и рабаде (См. рис. 1). В 1953–1954 гг. в местах, указанных на карте, прошли работы по археологическому изучению памятника Акбешим, благодаря которым хранившиеся веками в его недрах тайны были раскрыты.

Один раскоп сделали на цитадели – это четырехугольная часть памятника в его юго-западном углу площадью 60х60 м, высотой 8 м. Раскопки велись в две смены, было вынуто пять тысяч куб. м грунта. Установлено, что цитадель возводилась из сырцового кирпича. Холм цитадели тянется с запада на восток на 85 м, его ширина равна 35 м, высота – 4,2 м. Общая протяженность окружавшего город рва – 11 км [55]. Судя по приведенным сведениям, акбешимская цитадель – небольшое укрепление, расположенное в одном из углов памятника. Общая длина его стен – 850 м. Остальные четыре раскопа велись в шахристане, рабаде, крепости и буддийском храме. В ходе раскопок были выяснены особенности архитектуры Акбешима, использованные строительные материалы. Укрепления и городские дувалы сложены из сырцового кирпича и блоков пахсы. В процессе археологических работ найдены различные орудия из камня, фрагменты декора, украшавшего комнаты, настенные рисунки, ювелирные украшения из цветного металла, изображения Будды, керамическая посуда и т. п. Итоги двухгодичных исследований Л.Р. Кызласов изложил в пространной (86 стр.) статье. Проанализировав находки, он датировал их V–X веками и пришел к выводу, что Акбешим прекратил свое существование в период Караханидской империи [56].

Приведем новую точку зрения по поводу издавна разыскиваемого учеными Баласагуна, которую Л.Р. Кызласов изложил, опираясь на научные факты, добытые в ходе археологических раскопок, проводившихся в Акбешиме: «Как видно из вышесказанного, исследованные нами объекты располагались во всех основных частях городища, но нигде не было обнаружено ни жилых сооружений, которые относились бы ко времени позже X века, ни слоев, связанных с ними, ни построек, сооруженных из обожженных кирпичей. В особенности показательны в этом отношении результаты наших работ в центре шахристана» [57].

Исходя из этого, история Акбешима охватывает V–X вв. По мнению автора, в XI–XII вв., в период господства династии Караханидов, этот город был разрушен и сохранился лишь в виде археологического памятника. Наряду с этим, особо подчеркивается, что подавляющее большинство предметов, найденных во время раскопок Акбешима, относится к культуре тюргешей [58]. В результате исследований столь крупного масштаба Л.Р. Кызласов сделал заключение, которое мы приводим дословно: **«Все вышеизложенное**

приводит нас к выводу, что отождествление городища Акбешим с историческим Баласагуном, сделанное еще В.В. Бартольдом, а впоследствии поддержанное А.Н. Бернштамом, который при этом опирался на так называемые «каракиданьские» памятники из своих раскопок 1940 г. в рабаде, не может быть ныне принято. Исторический Баласагун – блестящую столицу караханидов XI–XII вв., город, просуществовавший, согласно письменным источникам, вплоть до XIV в., – надо искать в другом месте» [59].

С научным заключением Л.Р. Кызласова трудно не согласиться, поскольку оно сделано по итогам глубокого археологического изучения памятника Акбешим и подлинно научного анализа найденных во время раскопок материалов. Как ученый Л.Р. Кызласов не мог поступиться истиной; опираясь на собранные артефакты, он отказался от первоначального вывода относительно Баласагуна, высказанного совместно со своим учителем А.Н. Бернштамом, и признал, что в Акбешиме не найдено предметов, имеющих отношение к эпохе Караханидов. Открыто признаться в ошибочности своего прежнего мнения может только истинный ученый. Его точка зрения на Акбешим подтверждается и сведениями, приведенными в «Истории Казахстана»: «Двоюродного брата шаха Огулчака – Сатука Бугра-хана (915–955 гг.), считают основателем династии Караханидов. Приняв ислам и пользуясь поддержкой Саманидов, Сатук Бугра-хан выступил против Огулчака и, разгромив его, подчинил себе Тараз и Кашгар; в 942 году он сверг правителя Баласагуна и объявил себя верховным каганом. Если следовать истине, с этого времени и началась история государства Караханидов [60]. В первой половине XII века (1130 г. – *У. Ш.*) государство Караханидов сошло де-факто с исторической сцены». Из этого отрывка видно, что Караханидское государство существовало начиная с 942 г. То есть Л.Р. Кызласов сократил хронологический период господства Караханидского государства на полвека. Таким образом, история этого государства охватывает 942–1130 гг. Его главной столицей был Баласагун.

Династия Караханидов стояла у власти почти два века (188 лет), превратив свое государство в мощную империю, подчинила себе множество территорий, дав относительное развитие их экономике и культуре. Увеличилось число городов, получили развитие ремесла, в том числе повсюду широко распространились большие и маленькие мастерские по производству качественного обожженного глиняного кирпича и изготовлению посуды.

«IX–X века характеризуются изменением соотношения липкой керамики и сделанной на круге; доля лепной посуды снижается с 35–40 % до 15–20 %... В XI–XIII веках практически все керамические изделия изготавливаются посредством гончарного круга» [61]. Так с появлением множества изделий из обожженной глины улучшилось и их качество. Наряду с этим, повсеместно в строительстве стал использоваться обожженный кирпич. Памятники этой эпохи сохранились в верхнем слое. Во время раскопок Акбешима в верх-

нем слое не были найдены кирпичи и посуда из обожженной глины эпохи Караханидов, поэтому утверждение Л.Р. Кызласова, что город не существовал в X–XII веках можно признать научным выводом. В Актобе (Баласагуне) обнаружено огромное количество предметов и стройматериалов из обожженной глины эпохи Караханидов. Некоторые артефакты, обнаруженные во время раскопок городища Баласагун, представлены в последующих главах книги.

После данного научного заключения Л.Р. Кызласова археологи и историки Республики Кыргызстан провели аналогии Баласагуна с городищем Бурана, расположенным в пяти километрах от Акбешима. Этот памятник значительно меньше по величине Акбешима, а по исторической значимости и всемирной известности Баласагуна не идет с ним ни в какое сравнение.

Остановимся коротко на городище Бурана. Оно располагается по обе стороны неглубокой речушки с одноименным названием, в 15 км южнее города Токмак, восточнее аула Дон-Арык. С востока на запад протяженность городища 570 м, южная сторона – 600 м, восточная – 500 м. Бурана окружен крепостным валом (рвом). С восточной стороны он в два ряда, с запада – в один. Дугообразной формы. Сохранившаяся высота вала 1,5–1,7 м, ширина – 14 м, общая протяженность – 11 км. В 1954 году П.Н. Кожемяко во время раскопок Бураны прорыл в пяти местах шурфы, где обнаружил обожженные кирпичи размером 24x4 см, сырцовые кирпичи размером 30x15x10 см, керамические кувшины, посуду и их обломки. По сделанным в двух местах окружавшего город рва разрезам сверху донизу было обнаружено, что он сооружен из размятой глины методом пахсы. Сохранившаяся ширина рва – 3 м, высота – 1,85 м. Кстати, во время раскопок Бураны не были обнаружены кирпичи и посуда эпохи Караханидов, только минарет высотой 8 м датируется этим периодом [62].

Судя по обнародованным результатам исследований, данный памятник значительно меньше Акбешима, что признал и специалист Л.Р. Кызласов, непосредственно занимавшийся изучением городища. Свое мнение относительно Бураны он подвел следующим образом: «Это городище расположено в ущелье Бурана, там сохранился четырехугольный минарет XI века, построенный из обожженного кирпича. В Буране нет слоя XIII–XIV вв. Его размеры невелики...» Отметив, что его нельзя соотнести с известным в истории Баласагуном, ученый приходит к окончательному выводу относительно Акбешима и Бураны: **«Таким образом, ни городище Ак-бешим, ни городище Бурана не могут ассоциироваться с историческим Баласагуном. Их забытые имена еще предстоит установить историкам Киргизии»** [63].

В 1951–1953 годах П.Н. Кожемяко провел археологические исследования средневековых городов и поселений Чуйской долины, результатом которых стала написанная им книга [64]. В этом труде дана стратиграфия 12 городов с протяженной линией укреплений, 15 небольших поселений и укреплений. Проведены раскопки на

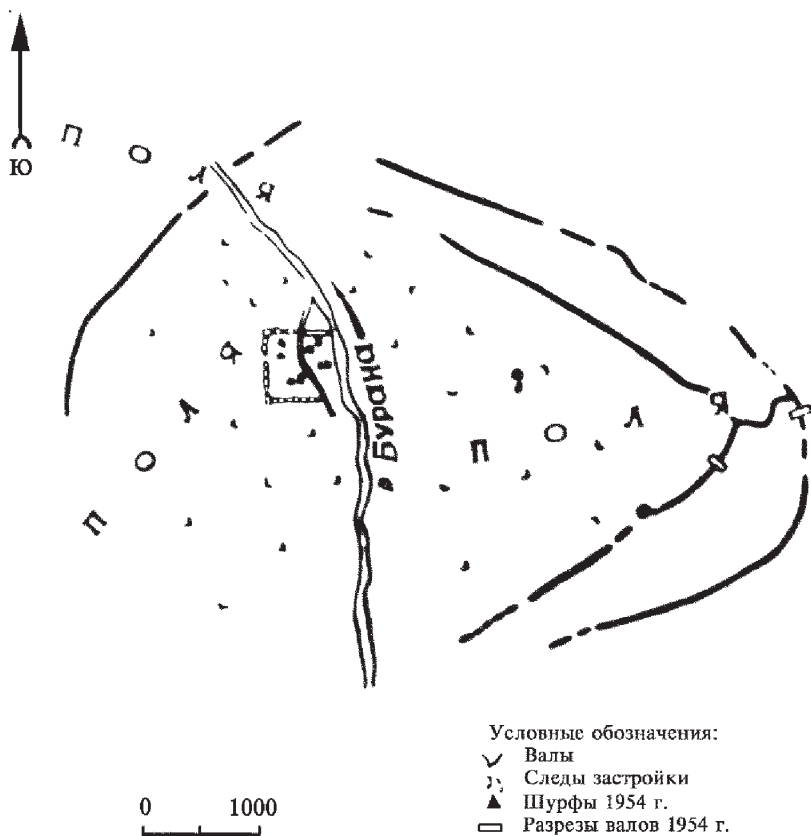

Рис. 2. Схематический план городища Бурана (П.Н. Кожемяко)

- Условные обозначения:
- ✓ Валы
  - Следы застройки
  - ▲ Шурфы 1954 г.
  - Разрезы валов 1954 г.

основе стратиграфии 56 объектов, разрушенные стены 16 поселений исследованы сверху донизу в разрезе. Во время этих исследований на базе найденных материалов были сделаны схематические планы многих поселений средневековья, среди которых Акбешим, Бурана, Актобе (Степнинское) и другие, на отдельных из них были вырыты шурфы и проведена разведка.

По сведениям П.Н. Кожемяко, культурный слой Акбешима находится на глубине 7,5 м. Западная стена шахристана длиной 400 м, северная – 600 м, восточная – 500 м, южная – 700 м. На юго-западе городища есть четырехугольная цитадель величиной 60х60 м, в верхней части – 30х30 м. Город окружен рвом протяженностью 11 км. Если принять во внимание, что восточная стена сливается со рвом, то общая протяженность укрепления – 16 км. Глубина ныне сохранившегося рва 1,2-1,5 м, ширина 12 м. Во время этих исследований установлено, что городище Акбешим состоит из двух культурных слоев. Если в нижнем слое, датированном V–VI веками, найдены посуда и монеты, изготовленные в согдианский период, то во втором найдены предметы IX–X веков. На месте раскопок восточного шахристана обнаружены развалины христианской (несторианской) церкви и останки людей. На окраине шахри-

стана вскрыт буддийский храм, относящийся к VI–VIII векам [65].

В 1954 году П.Н. Кожемяко тоже исследовал городище Бурана, изучил его структуру и начертил схематический план (См. рис. 2). Во время этих археологических исследований, для того чтобы определить составляющие памятника, в пяти местах были произведены небольшие разведочные работы. Места этих раскопок можно увидеть на плане.

После раскопок Акбешима и Бураны, проведенных в 50-е годы XX столетия вышеназванными специалистами, в период новой истории археологи Кыргызстана так и не смогли приступить к их по-настоящему широкомасштабному исследованию. Тем не менее, остановимся на отдельных увидевших свет работах об этих памятниках.

Книга под названием «Бурана» [66] состоит из 2-х частей: 1. статья М.Е. Массона «Начальные этапы изучения Бураны»; 2. статья В.Д. Горячевой «История дальнейшего изучения охраны памятников Бураны 1930–1980 гг». В первой части уделяется внимание археологическим исследованиям средневекового городища Бурана, проведенным до 1929 года. Приводятся мнения разных специалистов об этом памятнике, среди которых есть весьма ценные, раскрывающие тайны города. Кроме того, известный ученый согласился, что Бурана построена в период Караханидов, а относительно местонахождения Баласагуна поддержал мнение В.В. Бартольда. М.Е. Массон написал также, что Бурана не похожа на Баласагун, а площадь городища составляет примерно 28 га [67]. Иными словами, М.Е. Массон как ученый с аналитическим складом ума лишь подтвердил, что Бурана была основана в период Караханидов и просуществовала вплоть до XII века.

Во второй части книги приведена статья В.Д. Горячевой, которая посвящена археологическим исследованиям Бураны, проведенным в 1930–1980 годах [68]. Ученый сделала обзор проведенных на памятнике исследовательских работ, рассказала о реставрации минарета и о том, кто и в какие годы его осматривал [69]. Работы по восстановлению минарета проводились в основном в советское время. Об этом написано в статьях Д.Ф. Винника [70].

Археологическую группу «Бурана», созданную в 1975–1976 годах при Институте истории Академии наук Киргизии, возглавляла В.Д. Горячева. В свое время мы ознакомились с этими раскопками. Самыми сложными были работы на южном вале города. Тогда сообщалось, что площадь проводимых археологических раскопок на городище Бурана – 320 кв. м. На исследуемой территории встречались предметы, имеющие прямое отношение к X–XIV векам. Думаю, что в будущем удастся открыть тайну Бураны, проведя предварительно широкомасштабные археологические работы. В.Д. Горячева в своей книге, основываясь на найденных материалах, приложила максимум усилий, чтобы представить этот город как Баласагун. В ее словах превалирует не научный подход, а скорее патриотические чувства. При превосходстве эмоций над здравым

смыслом наука не получает новых знаний. Чтобы подкрепить свое мнение, В.Д. Горячева перефразировала Махмуда Ибн-Валида и нарочно умолчала о том, что кашгарцы догнали калмыков в районе реки Карабалта. Причина проста – река Карабалта протекает в верхней части Баласагуна, который ныне зовется Актобе. Не говорит она и о том, что Гурхан осаждал Баласагун 16 дней, утопил население в крови, сжег город дотла, а 47 тысяч его лучших представителей уничтожил. Несмотря на эти сведения, Горячева, предавшись эмоциям, на базе незначительных фактов пыталась доказать, что маленький городишко Бурана и есть Баласагун. Невозможно найти истину при помощи извращенных фактов и наносящих вред науке ложных сведений. Поняв, что нельзя отождествить Баласагун с Акбешимом, некоторые киргизские археологи стремились выставить за Баласагун Бурану, еще меньший по величине и значимости город. Хотя, как уже говорилось выше, В.В. Бартольд и другие востоковеды открыто утверждали, что этот город никак не может быть Баласагуном.

И в советский период во время археологических исследований городищ Акбешим и Бурана было достаточно поверхностных мнений, не подкрепленных научными сведениями. Киргизские историки представляли вначале Акбешим, а позже Бурану в качестве Баласагуна и даже успели нанести их на карты. В первом томе пятитомной «Истории Киргизской ССР» говорится: «Существуют различные мнения ученых о местонахождении Баласагуна. Тем не менее, расположенная недалеко от Токмака Бурана, скорее всего, и есть Баласагун». Это мнение нельзя представлять как гипотезу, потому что оно открыто растиражировано, а сам город нанесен на карты. Кроме того, в последние годы появилось немало научных трудов и художественной литературы, где Бурана называется Баласагуном. К примеру, известный исследователь истории Караханидского каганата О. Караев пишет: «На наш взгляд, город, бывший в прошлом центром Карлукского государства (городище Бурана в Чуйской долине), сперва завоевали караханиды» [71].

В этой монографии и многих других своих трудах О. Караев считает Баласагуном не Акбешим, он не сомневается, что Баласагун – это Бурана. В своей статье «Кыргызстан маданияты» («Кыргызская культура») он подвергает критике наше мнение. Была также опубликована статья М. Калабекова «Баласагун чей?» Сам вопрос поставлен неверно, потому что Баласагун не частная собственность какого-то одного народа. В эпоху существования города тюрки Центральной Азии еще не сформировались как нации. Баласагун – один из тех городов, что построен в период, когда они жили племенами и родами, объединившись в большие и малые государственные образования. Баласагун – культурное достояние всех тюркоязычных народов. Не присваивая его в собственность, легче решить сложнейшую задачу – определить его точное местонахождение. Подобными же статьями эту проблему разрешить невозможно. Важно научно доказать, что Баласагун построен древними тюрками и был их культурным центром. Если уж Баласагун и находился на территории ны-

нешнего Кыргызстана, то это утверждение необходимо подкрепить фактами и документами. Среди казахстанских ученых тоже есть такие, кто не сомневается, что Бурана и есть Баласагун, к примеру К. Байпаков. В своих трудах он придерживается этого не подтвержденного научно мнения [72].

Еще один приверженец этой гипотезы М. Елеуов пишет: «Средневековый Актобе также представляют как Баласагун. В ряде статей и трудов У.Х. Шалекенова городище Актобе отождествляется с историческим Баласагуном. Актобе – хорошо укрепленный город, расположенный в 45 км к северу от тюркского караванного пути, на берегах рек Аксу и Карабалта. Один из крупнейших городов Шуйской долины, где хорошо сохранилась историко-топографическая структура. Благодаря проведенным в различных частях городища Актобе стратиграфическим исследованиям и широкомасштабным археологическим раскопкам, удалось установить, что город существовал в период V–XII веков. Мы не можем присоединиться к мнению, что Актобе и есть исторический Баласагун, поскольку город расположен в 45 км севернее караванного пути, в его окрестностях нет средневековых городов и поселений, названия которых упоминаются в письменных источниках, а также учитывая то обстоятельство, что уже в начале XIII века город прекратил свое существование. Нет сомнения, что Актобе был одним из крупнейших городов Шуйской долины, его оборонительная система имела круговую организацию, и хочется верить, что в письменных источниках обнаружится его имя в качестве города, стоявшего на караванном пути, ведущем в Тасоткель» [73].

Как мы уже говорили, археологическая экспедиция исторического факультета Казахского национального университета им. аль-Фараби с 1974 года ведет раскопки на городище Актобе, и одним из активных его исследователей был М. Елеуов. Многие грани и тайны Актобе раскрылись на глазах этого ученого. Свои археологические исследования он начинал именно здесь, на Актобе, и на основе собранных материалов защитил кандидатскую и докторскую диссертации. Несмотря на это, М. Елеуов, к сожалению, не смог дать правильное научное содержание найденным артефактам. Ошибочность утверждений М. Елеуова видна по некоторым выводам: 1) Он утверждает, что Актобе расположен в 45 км от тюркского караванного пути. На городище Таскала, что в Тасоткеле, раскопки вел сам М. Елеуов. А это – исторически известная переправа на северной ветви Великого Шелкового пути и расположенный у нее город, который соприкасается с северной окраиной Актобе. В таком случае и сам Актобе находился на знаменитом торговом пути; 2) Он отмечает, что в литературе не упоминаются города, находящиеся в окрестностях указанного нами Баласагуна. Это также далеко от истины, поскольку сохранившиеся близ Барасагуна места городов, упоминавшихся в письменных источниках, мы перечисляли выше. Их также исследовал сам М. Елеуов и даже написал монографию «Средневековые города в междуречье Шу и Таласа (VI–VIII вв.)».

Данным вопросом он занимался лично, тщательно его изучал, писал об этих средневековых памятниках в своей книге, именно поэтому его утверждение, что рядом с Баласагуном нет названных в литературе городов и поселений, понять сложно. У М. Кашгари также имеются упоминания исторических мест в округе Баласагуна. О них мы подробнее расскажем позже. Даже сейчас в окрестностях Актобе на территории Кыргызстана и Казахстана сохранились остатки множества былых городов. Вот некоторые из них: Каракыршын, Кырыкуй, Соклук, Степное и др.; 3) Относя хронологию города Актобе к VI–XIII векам, он вместе с тем утверждает, что город прекратил существование в начале XIII века. Здесь возразить особо нечем. Тем не менее, даже сойдя с исторической сцены в XIII веке, Баласагун (Актобе) еще продолжать существовать. По нашему мнению, даже в разрушенном Гурханом (каракиданами) городе жизнь продолжалась. Но статус столицы он, конечно, потерял. Выше мы говорили, что в этот период каракиданей завоевал Чингисхан. В 1211–1218 годах Баласагун подчинялся власти Кучлука.

Сложно объяснить утверждения специалиста-археолога М. Елеуова, который долгие годы лично был свидетелем археологических раскопок на Актобе, а также изучал ономастические сведения, собранные у населения. Кто сможет исторические места, обнаруженные в окрестностях Актобе, «прописать» близ Бураны? Такие места на севере Кыргызстана найти вообще сомнительно. Как шило в мешке не утаишь, так и истина рано или поздно выйдет наружу. Поэтому, основываясь на имеющемся комплексе различных источников, можно утверждать, что исторический Баласагун располагался на территории нынешнего археологического памятника Актобе. И мы уверены, что уже никто не сможет изменить данной точки зрения.

На наш взгляд, Акбешим и Бурана являлись составными частями Суяба. Это соответствует историческим документам. К примеру, Кудама Ибн-Жафар в своем труде «Китаб аль-Харадж» пишет: «Суяб состоит из двух городов (поселений). Один называют Кубалом, второй – Сагур Кубалом. От Сагур Кубала до Барсхана и далее до границы Китая – на верблюде сутки пути...» Далее он сообщает: «На карте Абу Райхана Бируни город Барсхан расположен на 93° долготы и 46° 30' широты. Тогда нынешний Акбешим, прежний Суяб, находится недалеко от Барсхана» [74]. Акбешим и Бурана изначально располагались рядом. Это заметно и сегодня. Городище Барсхан виднеется по дороге из Акбешима на Иссык-Куль. Так что Кудама Ибн-Жафар правильно указал, что Суяб и Барсхан располагались не так далеко друг от друга. Если взобраться на верхнюю часть Акбешима, невооруженным взглядом можно увидеть руины двух рядом стоящих городов. Возможно, один, нынешний Акбешим, – это прежний Сагур Кубал, а второй, Бурана, – это прежний Кубал. Данное мнение еще следует уточнить с научной позиции.

Бесспорно, что главным культурно-экономическим центром и столицей империи Караханидов, считавшихся династией Аф-

расибаба, в X–XIII веках являлся Баласагун. Это подтверждается результатами археологических исследований и найденными историческими и литературными источниками. Долгие годы одной из важных исторических проблем было определение места расположения Баласагуна. На ее решение были направлены старания всех востоковедов, чему свидетель сама история. Они выдвигали свои гипотезы и предположения в соответствии с имеющимися у них сведениями, тем не менее, данная проблема так и не решена окончательно до сих пор. Более-менее приближены к истине предположения В.В. Бартольда. Он предлагал искать Баласагун северо-восточнее Тараза по побережью реки Чу. Проанализировав высказывания об идентификации Акбешима с Баласагуном, В.В. Бартольд писал, что не стоит путать Акбешим с Баласагуном.

Ну а А.Н. Бернштам, как мы говорили выше, пытаясь по-своему решить данную загадку, распространил мнение, будто Акбешим и есть Баласагун. Исследования последующих лет опровергли его заключение. А что дальше? Естественно, столь противоречивые мнения привели в замешательство читателей и еще более обострили проблему. Л.Н. Гумилев в своей монографии «Древние тюрки» в главе «Мнения и сомнения» писал: «Мало принесли пользы науке статьи и книги А.Н. Бернштама из-за слишком вольного обращения к фактам и датам» [75].

Мы поддерживаем точку зрения Л.Р. Кызласова, что Бурана не может быть Баласагуном. Поскольку ее географические координаты не совпадают по широте и долготе с сохранившимися в исторических документах координатами Баласагуна. Город должен находиться в 250 км северо-восточнее Тараза. Судя по источникам, параметры Баласагуна огромны. Выше говорилось, что в 1210 году у стен Тараза на берегу реки Талас сразились воины Мухаммеда Хорезмшаха и правителя Баласагуна Гурхана; в битве Гурхан потерпел поражение, а когда вернулся в Баласагун, жители города закрыли перед ним ворота. Напомним, что хан в течение 16 дней осаждал город, три дня огнем и мечом уничтожал все живое, убил свыше 47 тысяч наиболее известных горожан. Уже эти факты свидетельствуют о том, что Баласагун был столичным городом. Среди средневековых городищ Шуйской долины, исследованных нами, нет ни одного, равного по величине Баласагуну. В исторических источниках Баласагун – один из крупнейших тюркских городов, расположенных на Великом Шелковом пути. Он расцвел с развитием Великого торгового пути, хотя его стены, как и многих других городов, были возведены значительно раньше. В литературе, исторических документах сообщается, что наивысший расцвет в качестве столичного города Баласагун обрел в период правления династии Караханидов. Основываясь на этих сведениях, некоторые ученые датируют находки археологической культуры X–XII веками. Для того чтобы увидеть многоликость средневекового Баласагуна, необходимо вскрыть все слои архитектурного памятника. Внизу античный слой, сверху – средневековый. А в рабаде самый верхний слой является свидетельством культуры

эпохи Караханидов. Иными словами, X–XII век. Именно в этот период Баласагун достиг своего расцвета и известности. В культурном слое Баласагуна остались следы и прежних его правителей: тюркешей (сарыусуней), карлуков. И поскольку они находятся на более низком уровне, до сих пор полномасштабно не исследовались. Во-первых, верхний караханидский культурный пласт широкий, и, чтобы добраться до нижнего – V–VIII веков, необходимо много сил и времени. Во-вторых, из-за строительства плотины на реке Аксу, поднялся уровень подземных вод, поэтому ведение раскопок весьма усложнилось. В целом, Баласагун необходимо воспринимать как крупный археологический памятник, сохранивший в себе античную и средневековую культуры. Баласагун ровесник таких городов, как Самарканд, Ташкент, Исфиджаб (Сайрам), Тараз, чья история превышает два тысячелетия.

Такой большой по величине, известный всему миру своей богатой историей средневековый тюркский город территориально даже не смог бы разместиться на том участке Шуйской долины, что принадлежит Кыргызстану. Абсолютно необоснованны научно утверждения кыргызских ученых, будто Акбешим и Бурана являются Баласагуном. Неприлично и несолидно, предаваясь патриотическим чувствам и эмоциям, путать эти небольшие средневековые города с Баласагуном. Расположенные у подножия гор поселения Акбешим и Бурана по своим параметрам не соответствуют столичному городу. К этому стоит добавить, что записанные М. Кашгари исторические названия мест были обнаружены в окрестностях Актобе (Баласагуна). Позже мы более подробно остановимся на этих ономастических сведениях.

2.5. Города огузов

Выше говорилось, что к основанию Баласагуна причастны представители «Алты Алаша» – союза шести племен, в их числе были и племена огузов, издревле ведших оседлый образ жизни. Поэтому приведем свидетельства о городах огузов.

Существует достаточно исторических источников, подтверждающих оседлый образ жизни большинства тюркских народов, которые с древнейших времен строили города и поселения, развивая оседлую цивилизацию. К V–VIII векам сформировалась этническая структура тюркских народов, объединенная союзом «Алты Алаш», куда вошли шесть племен: кипчаки, тогыз-огузы, басмылы, карлуки, тюркешы, отыз-огузы. Понятие «Алты Алаш» в комментариях Бильге-кагана разъясняется следующим образом: «Только эти шесть племен. Эти шестеро – золотые столпы Тюркской иерархии (властной). Если эти шестеро будут едины и дружны, то каганат грозен и непобедим. Междоусобица между ними делает государство немощным. До союза под единым голубым тюркским флагом у каждого из них был собственный каганат» [76].

Судя по приведенной цитате, понятие «Алты Алаш» появи-

лось во время правления Бильге-кагана, Культегина и Тоньюкука (716–734 гг.). Став каганом, Бильге, его младший брат Культегин и советник Тоньюкук объединили усилия, чтобы создать мощную Тюркскую империю, и преуспели в этом, о чем гласят многочисленные источники. Достигнув намеченной цели, Бильге-каган заявил: «Во имя Всевышнего я смог создать всесильную империю, слава о которой простирается на все четыре стороны света. Все самое лучшее на этой земле мне удалось собрать в моем государстве: золото и серебро высшей пробы, тончайшие шелка и самых резвых лошадей, твердую монету и достижения науки... Эй, тюрк! Если камни не полетят с неба, если земля не содрогнется – ничто не сможет сокрушить основы твоего государства» [77]. Так сказал Бильге-каган, объединив шесть сильнейших племен под единый флаг. Более 18 лет он правил этой мощной империей, и развеялась по миру молва о непобедимости Тюркского государства. Источники последующих столетий хранят ставшие крылатыми свидетельства единства и силы тюрков, объединившихся в «Алты Алаш».

В текстах Бильге-кагана есть такое выражение: «Владельцы шести престолов». Мы стали искать, как же именовали ставку каждого из шести ханств, и были весьма поражены, когда нашли у М. Кашгари обозначение младшей орды – «алачу» (alasu). До XI века это понятие бытовало в народе, а уже в начале XI века его можно встретить и в письменных источниках. «Аласу» – младшая орда... Союз шести крупных племен сформировали шесть небольших ханств – это исторический факт.

Нам стало известно, что центр каганата тюрки именовали «ордой», а ставки ханств – «алачу». Древнее понятие «Алты Алаш» сохранилось в устах людей и дошло до наших дней. Оно стало боевым кличем кочевников Великой Евразийской степи, служило призывом единения для огузов, кипчаков, карлуков, басмылов, он-ок тюргешей, а в последующем и для всего казахского народа [78].

Семантика слов «Алты Алаш», обозначающая единение шести крупных тюркских племен, близка к истине. В исторической и лингвистической литературе прежних лет высказывались различные мнения о смысле понятия «Алты Алаш», однако научного обоснования было недостаточно. Нас приближают к истокам памятники орхонской культуры и труды М. Кашгари. Несмотря на то, что слова «алты Алаш» довольно часто употребляются казахами в обиходе, в книгах и статьях, четкого объяснения семантики этих слов практически нет. Итак, говоря «алты Алаш», мы подразумеваем единство всех тюркских народов, близких по культуре, крови и языку. Позже, единства тюрков не стало, увеличились различия, а на месте бывшего государства остались жить казахи, ставшие правопреемниками культуры и самобытности тюрков. Магжан Жумабаев писал об этом:

«...Сколько тюрков огнем озаряли Туран!
Где огни, из других занесенные стран?

Много тюрков ушло. Разбрелись кто куда,
 На туранской земле встал теперь Казахстан.
 Был Туран древней родиной рыцарей-львов,
 Он остался таким, он пребудет таков!
 Полководец и мудрый правитель Касым
 Под знамена собрал самых храбрых сынов...
 На туранской земле зародился Алаш.
 Без Турана печальный Алаш не Алаш.
 На туранской земле упокоился прах
 Аблай-хана, кто жизнь положил за Алаш!
 Если скрутит тоска, ты стремишься домой.
 Даже быстрый тулпар вдалеке сам не свой.
 О любимец степей, всем любезный Алаш,
 Знай, что только Туран – отчий дом твой родной!
 Где б ты ни был, к Турану лицом повернись,
 Вспомни реки – Дарьи, к ним скорее вернись.
 Берега этих рек не спеша обойди.
 Над могилами предков с молитвой склонись!»¹ [79]

Известный казахский поэт XX века М. Жумабаев был достаточно хорошо знаком с историей тюркского народа, глубоко осмысливал происходившие процессы. Мы привели отрывок из его стихотворения «Туркестан». Он часто использует слово «Алаш», понимая, что всех тюрков испокон веков называли «детьми Алаша», «народом Турана», жившим между реками Амударья и Сырдарья. Здесь, в междуречье, сохранились могилы предков, которые столетия назад были свидетелями великих судьбоносных событий. Он с гордостью говорит о том, что высоко поднятый флаг древних тюрков несут казахи, живущие в самом центре древней земли Туран. Крупные события, происходившие в период создания «Алты Алаша», остались в памяти казахов, в их устном народном творчестве, поэтому слово «алаш» часто употребляется даже на самом обыденном, бытовом уровне. Теперь мы разобрались в семантике этого понятия.

Племена, объединившиеся в «Алты Алаш», занимали территорию всей нынешней Центральной Азии, Северного Кавказа и северного побережья Черного моря, но не все они были кочевыми. Большая часть вела оседлый образ жизни, строила города и поселения. Каждый год археологи делают открытия, находя их руины. Среди них больше всего городищ огузов, селившихся вдоль рек, на берегах озер и морей. Остановимся коротко на описании некоторых городов.

Мы придерживаемся мнения, что расцвет тюркской цивилизации произошел благодаря сбалансированному синтезу оседлой и кочевой культур, смешанному ведению хозяйства. С древних времен тюрки гармонично приспосабливались к природно-географическим особенностям региона. На землях, где можно вести оседлый образ

¹ Перевод Б. Джилкибаева.

жизни, древние тюрки строили города, поселения, крепости, превращая все, что их окружало, в объекты духовной культуры. На полупустынных территориях вели смешанное хозяйство: оседлое и кочевое. В засушливых, пустынных районах пасли скот, развивали животноводство. На Каспии и Арале, у рек и озер занимались рыболовством. Ведя столь разнообразное хозяйство, держали между собой постоянную связь, обменивались продуктами производства и делились друг с другом своим духовным богатством. Комплексное хозяйство заложило основы цивилизационной культуры, которая совершенствовалась от поколения к поколению. Кроме того, тюрки наладили тесное сотрудничество на востоке с соседним Китаем, на юге с Индией, на западе с Передней Азией и Европой. В таких условиях тюркская цивилизация достигла наивысшего расцвета, а ее центрами стали города и оседлые поселения.

Одним из тюркских племен, строивших в Центральной Азии города и постоянные поселения еще в раннем средневековье, были огузы. «Огузы (на арабском и персидском – гуз, гузз; на древнетюркском – огуз; на казахском – оғыз) – родственные тюркские племена, жившие в раннем средневековье в Центральной и Средней Азии» [80]. То, что это были племена, признают и современные турецкие ученые: «О значении слова «огиз» высказываются различные мнения. Слово «огиз» образовано присоединением к слову «ок», обозначающим на тюркском языке того времени «племя», тюркского аффикса множественности «з» (ок+из), поэтому слово «огиз» означает «племена»» [81].

Всемирно известный тюркский ученый XI века Махмуд Кашгари, объехавший по мере своих возможностей множество тюркских племен, собравший о них сведения, чтобы сделать их вечным наследием, в своем «Тюркском словаре», бессмертном труде, оставленном будущим поколениям, пишет: «Огуз: огузы. Одно из тюркских племен. Огузы – туркмены. Это двадцать два рода, у каждого свой отличительный знак (тамга) и клеймо для скота. Глядя на тамгу и тавро, они различали роды и скот друг друга.

Для того чтобы свободно понять происхождение этих образований, я написал о каждом отдельно. Этими тамгами они помечают коней, скот и свое имущество...

Это основные племена. Каждое обитает в определенной округе. Для краткости не стал перечислять эти районы...» [82].

В приведенном отрывке М. Кашгари отмечает, что огузы – крупное племя, входящее в состав **основных тюркских племен**. Судя по всему, огузы были многочисленны и занимали значительную территорию. Несмотря на желание, он умышленно не стал указывать конкретные территории обитания огузов. Если бы он это сделал, сведения об огузах были бы полнее.

Согласно известным нам историческим источникам, огузы, видимо, населяли побережье Иссык-Куля, Сырдарья, Восточный Туркестан. У М. Кашгари: «Окус: так огузы именовали большие реки наподобие Джейхуна и Фирата (Евфрата). Если слово использу-

ется в отдельности, то на огузском наречии река обозначается как “Benegit: Бенегит”. Их родные места обустроены по берегам рек, их кочевники жили вдоль водоемов. Тюрки также называли свои реки и местности словом “Өкүз – Окуз”. Между реками “Ілэ: Или” и “Іафынш: Иафынш” расположился город под названием “Ікі өдүз: Ики огуз”. Өкүз: огиз. В статье сказано: “Чем ноги мертвого быка, лучше голова живого теленка”. Выражение несет смысл: “лучше быть самому по себе, чем кому-то в тягость”» [83].

Судя по сведениям, приведенным великим ученым, огузы расселялись группами у больших водоемов. В регионе Семиречья упоминается самая большая река Или. В труде сказано, что огузы жили не только вдоль Сырдарьи, Шу, Таласа, семиреченских рек, Иртыша, но и вдоль рек Восточного Туркестана, Тулы-Селенги, основан в 630 году свой каганат [84]. Это мнение совпадает с высказыванием М. Кашгари: «Огузы и кочевники, живущие на территории от Рима до Шына (Китай – У. Ш.), в стремлении упростить наименования местностей, слова произносят, опуская в них буквы «г» и «ґ» [85]. М. Кашгари также обращает особое внимание на слово «Шігіл» – название рода с таким звучанием встречается на тюркской земле в трех местах: в Барсхане, городе Таласе и Кашгарском регионе. Он пишет: «С огузами, проживающими в этих же местах, они не могут сосуществовать мирно. Между ними постоянно возникают междоусобицы. Состояние взаимной вражды сохраняется до сих пор» [86].

Согласно имеющимся источникам, чигилы и огузы – самые многочисленные племена, проживавшие в Фергане, на Иссык-Куле, Сырдарье, в Восточном Туркестане. Большая их часть вела оседлый образ жизни и занималась земледелием, выращивая зерновые. Судя по высказываниям М. Кашгари, в основном огузы были оседлыми, строили города и поселения. Это мнение поддерживает и Жусип Баласагун (XI век):

«Было много и городов, и народов,
Время все похоронило, развеяло в прах.
Было много племен и селений,
Но попробуйте найти их следы» [87].

В поэме «Благодатное знание», отрывок из которого мы привели, Ж. Баласагун свидетельствует, что тюрки состояли из множества племен, живущих в селениях. Они с древних времен вели и развивали сложное комплексное хозяйство, приспосабливаясь к богатым природно-климатическим особенностям региона.

Это лишний раз подтверждает псевдонаучность утверждений евроцентристов о кочевой культуре тюрков. Обратное утверждают археологические и исторические материалы исследований. Сохранились большие и малые города, свидетельствующие о высоком развитии оседлой культуры, отдельные исторические памятники, возведенные в период Турана, слагались легенды и предания, сохранилось множество исторических источников об Афрасиабе в иран-

ской, арабской, тюркоязычной литературе. Знаменитый философ Востока Фирдоуси в своей поэме «Шахнамэ» образно воспеваает Афрасиаба [88]. Афрасиаб описывается как мудрый правитель (хан, каган) Турана (всего тюркского мира) и полководец, защищающий родину от персов. Его отца звали Бешен (Бошан), брата – Перен, сыновей – Барсхан, Карахан, Шиде, Алак, а дочь – Каз [89]. М. Кашгари написал: «Афрасиаб – колосс, богатырь». И привел связанные с его смертью строки:

Умер величайший герой?
А бранный мир остался?
Время так отомстило?
Сердце вот-вот разорвется! [90]

Далее он разъясняет смысл стихов: «Афрасиаб (Алып Ер – великий герой) умер? Бранный мир остался существовать без него дальше? Судьба, время ему отомстили, и сердца, обиженные за это на время, разорвутся от горечи и сожаления» [91].

Согласно известным нам сведениям, Афрасиаб пользовался непрекаемым авторитетом и уважением у всех тюркских народов. Он правил всей Центральной Азией, растянувшейся к северу от Амударьи. Династия Афрасиаба правила этой огромной территории, строила города и возводила укрепленные ставки. В эпоху Афрасиаба несколько тюркских владений и государственных образований создали великое государство [92].

М. Кашгари в своем «Тюркском словаре» писал, что на землях Мавераннахра, Семиречья и Восточного Туркестана во время правления Афрасиаба было построено немало крупных тюркских городов, в особенности огузских: Ниса, Мерв, Термез, Самарканд (Афрасиаб), Бухара, Согдак, Мар, Пайкент, Фергана, Ахсикет, Ходжент, Узкент, Ош, Ташкент, Туркестан, Янкент, Кият, Ургенч, Исфиджаб (Сайрам), Манкент, Кумкент, Саудакент, Баба-Ата, Тараз, Кулан, Мерке, Баласагун, Аспара, Каракастек, Алматы, Койлык, Жаркент, Кашгар и др.

Он открыто признает, что большинство этих городов было построено огузами. Здесь же написано: «Орда – ханский город. Орда кент – ханская столица. Баласагун»; «Кенд: кент – на языке огузов и близких им народов означает “зимовка”, “город”. Исходя из этого, Фергану называли “Өз кенд – Узкент”, что означало “наш город”. По аналогии, большой город называли “Semiz kend: Семиз кент”. Персы именовали его “Samar kand: Самарканд”. Балык: до ислама на древнетюркском означало “большой город”. На уйгурском также. Крупнейший уйгурский город звался “Бесбалыком”» [93].

Город Афрасиаб (Самарканд) возведенный в античную эпоху, дошел до нас как археологический памятник. Его площадь 219 га. Он расположен севернее нынешнего Самарканда, в 1874–1885 гг. изучался с археологической стороны Н.И. Веселовским; в 1904 г. – В.В. Бартольд; в 1905–1931 гг. – В.Л. Вяткиным; в 1945–

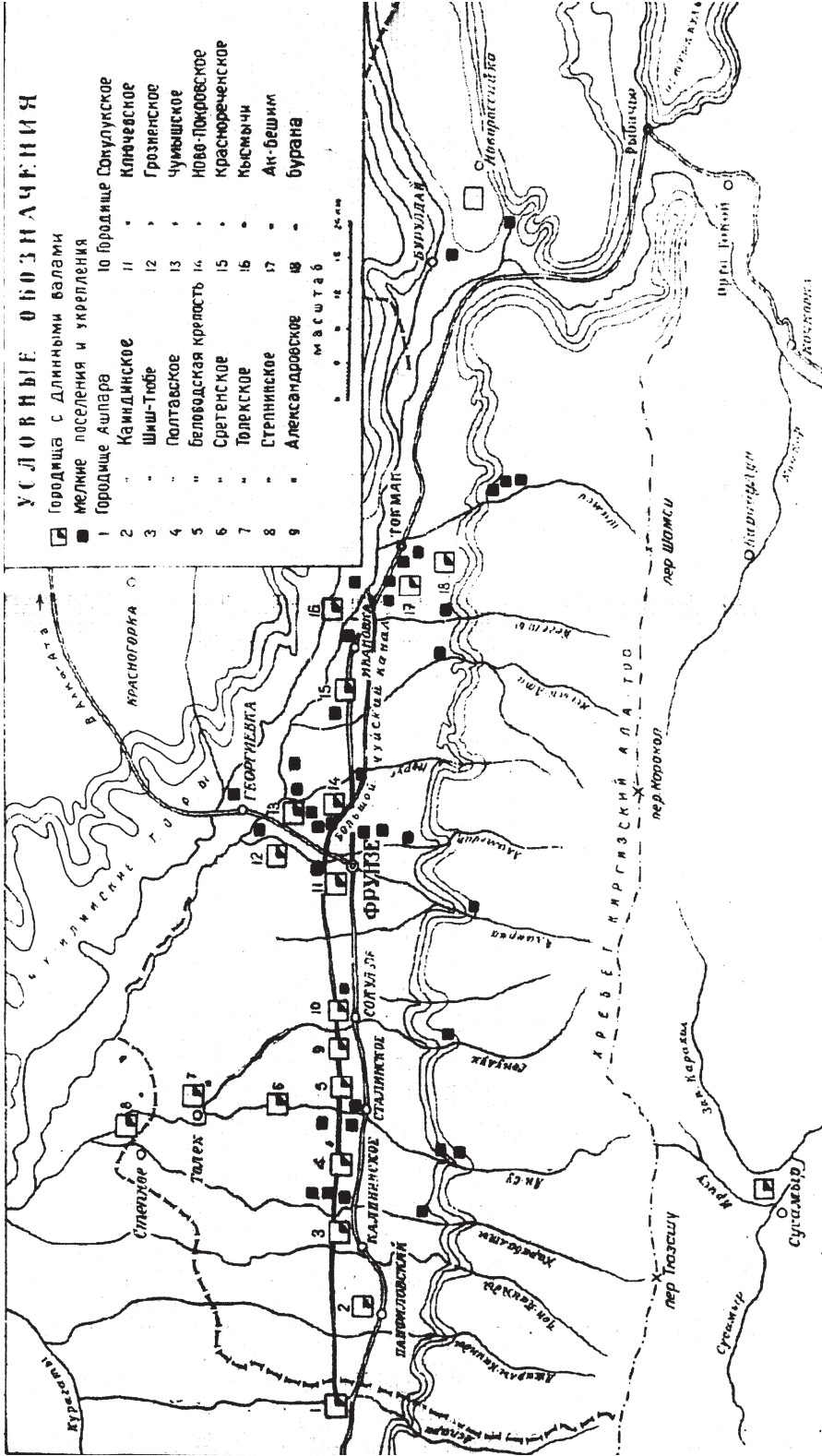

Рис. 3. Археологическая карта средневековых поселений в бассейне реки Чу. VI-XII вв. (П.Н. Кожемяко)

1948 г. – А.И. Тереножкиным. С 1958 года узбекские ученые ведут на древнем городище широкомасштабные археологические исследования. Здесь размещен Институт археологии Академии наук Узбекистана. В итоге открываются тайны многовекового города, столетиями скрытого в лоне земли. С античных времен Афрасиаб был одним из крупных столичных городов тюркского мира, седая старина помнит его как политический, культурный и экономический центр.

Таким же, как Афрасиаб, древним городом является и Бухара: «Город основан в I веке н. э. В 709 году, до завоевания арабами, был крупным торговым и культурным центром Средней Азии. В X–XI веках вошел в состав государства Саманидов, стал его столицей. В конце X века оказался под властью кочевников-караханидов, в середине XII века подчинялся каракитаям» [94]. Город Бухара расположен в нижнем течении реки Зеравшан. М. Кашгари ее основателем называл Сиявуша, зятя Афрасиаба: «Кое-кто считает весь Мавераннахр тюркской землей. Она начиналась с Янкента, который еще называли Дизроин-мысом из-за его мощных укреплений. Он рядом с Бухарой. Здесь был убит зять Афрасиаба, муж его дочери Каз – Сиявуш. Мажусы ежегодно в день его смерти собирались там, чтобы совершить жертвоприношение и окропить кровью могилу. Это стало традицией. Отсюда и пошло считать весь Мавераннахр и земли восточнее Янкента тюркскими... Ныне границы тюркских земель, огибая Абискун (Каспий), доходят до Рима, а от Узкента – до Чина (Китай). Их протяженность – восемь тысяч фарсахов» [95].

Бухара также связана с именем Афрасиаба. Нет сомнения, что это лишь один из древних крупных городов на тюркской земле. Античные авторы Страбон и Юстин писали: «На бактрийской земле есть государство из тысячи городов» [96]. Это свидетельствует о том, что у тюрков было множество городов. Бухара была одним из них, о чем пишет и В.В. Бартольд: «До мусульманства о Бухаре сохранилось мало сведений. По свидетельству Макдиси, на месте Бухары было стойбище (селение) под названием Рамисан ямаса Рийамисан. Иными словами, город был основан задолго до прихода ислама» [97].

Наряду с этим, по М. Кашгари, западная граница расселения тюрков охватывала весь регион Каспия, то есть тюрки занимали территории сегодняшнего Восточного и Северного Кавказа. Протяженность тюркских границ составляла восемь тысяч фарсахов; если 1 фарсах равен 6-7 км, то в итоге выходит 56 тысяч км. Народ, владевший столь огромной территорией и защищавший ее, безусловно, был грозным и воинственным.

Судя по историческим источникам, в районе Хорезма и Ферганы вместе с огузами жили и строили города другие тюркские племена. О Хорезме, расположенном в нижнем течении Амударьи, сохранилась информация, оставленная античными авторами, где высказывается предположение, что родиной «Авесты» был Хорезм [98]. В трудах Геродота и Гекатея, Ариана Хорезм назван местом издревле

развитой оседлой культуры. Указано, что его ранней столицей был город Кият, стоявший на правом берегу Амударьи [99]. По сведениям Якута, на языке хорезмцев название города передает значение «преграда для врага», «защита» [100]. Ибн Баттут обозначает город Кият как ол-Кат. В раннесредневековых научных материалах город известен под именем Кият. Под этим названием это городище упоминалось вплоть до недавнего времени. В 70-х годах XX века его переименовали в Бируни, потому что здесь, в Кияте, родился великий Бируни. Макдиси писал, что правитель Гурганджа – древнего Ургенча, Абу-л-Аббас свергнул с престола правящую династию Мухаммеда Хорезмшаха и вытеснил Кият с исторической сцены [101].

Место столицы Хорезмского государства после Кията займет Гургандж (древний Ургенч). Это тоже один из больших городов окрестной низменности. По мнению В.В. Бартольда: «Несомненно, город построен до прихода мусульман. В китайских источниках Гургандж упоминается в I века до н. э. под древним названием Хорезма [102]. В это время город известен как Юегянв» [103]. В 995 году эмир Гурганджа захватил Кият, сверг с престола мусульманскую династию, объединил заново Хорезм, а имя Хорезмшаха присвоил своему роду [104]. По размерам древний Ургенч был вторым по величине после Кията городом в Хорезмском государстве. В 1221 г. его разрушили монголы, в 1388 г. – завоевал эмир Тимур [105]. После этого столицей Хорезма становится Хива. Начиная с XIV века и вплоть до 1920 года существует Хивинское ханство, названное по имени своего главного города. В 50-е годы город изучала Хорезмская археологическая экспедиция под руководством С.П. Толстова, исследовавшая окрестности караван-сарая и вскрывшая базар.

Хорезмская археологическая экспедиция провела широкомащтабные раскопки огузских городов и оседлых поселений Сырдарьи: «Археологическое исследование огузских памятников северовосточных окраин средневекового Хорезма было начато Хорезмской экспедицией еще в 1946 г. на городищах и развалинах, названных нами в совокупности “болотными городищами”... это исконный район обитания огузов: ряд исторических источников свидетельствует, что находящийся в низовьях Сырдарьи город Янгикент в X–XI вв. был резиденцией царя огузов... Исследования памятников огузов значительно расширили круг сведений о хозяйстве, культуре и быте этого народа» [106].

Результаты исследований огузских городов, расположенных в среднем и нижнем течении Сырдарьи, подробно изложены С.П. Толстовым в его трудах [107]. В этих источниках говорится о высокоразвитой оседлой цивилизации огузских городов, развитии в них ремесел и духовной культуры.

Немало источников свидетельствуют о том, что в среднем и верхнем течении Сырдарьи располагались города Фергана, Ташкент, Ахишкент, Куба, Узкент, Ош [108].

На территории современного Казахстана расположены Отрар

(Карашук), Сауран, Исфиджаб (Сайрам), Манкент, Кумкент, Саудакент, Тараз (Талас), Кулан, Мерке, Аспара, Актобе (Баласагун), Каракастек, Алматы, Жаркент – большинство из этих городов также построены огузами [109]. М. Кашгари пишет: «Карашук: название города Фараба. Это наименование одного из огузских городов». О городище, расположенном рядом с нынешним Туркестаном, он сообщает: «Карнак – один из огузских городов» [110]. Во многих средневековых источниках упоминаются также города Сауран, Сыганак, Барсхан, Суяб и др., расположенные на современных территориях Казахстана и Кыргызстана.

Судя по приведенным данным, тюрки Центральной Азии еще с античных времен строили города и поселения. Среди множества тюркских племен огузы были наиболее крупным и по численности, и по широте расселения; большинство из них вели оседлый образ жизни, строили города, крепости, постоянные поселения и рано достигли собственной государственности. «В дальнейшем потомки древних обитателей низовий Сырдарьи продолжали играть значительную роль в этнической истории населения Приаралья: как известно, огузы составляли основное ядро в этногенезе туркмен, а печенеги вместе с частью огузов влились в состав формировавшегося в Приаралье каракалпакского народа» [111].

Доказанный исторически факт, что огузы внесли весомую лепту в этногенез современных туркмен, азербайджан и османских турок. В средневековье они проживали в Центральной Азии. Со временем, в силу разных обстоятельств, часть огузов мигрировала на запад. Тем не менее, они основали города, ставшие центрами оседлой культуры, особенно вдоль Великого Шелкового пути.

Двигаясь на запад, огузы продолжали возводить оседлые поселения. Во времена Сельджукской и Османской империй они основали в Передней Азии, в частности в Иране, Сирии, Византии, города, которые существуют до сих пор: Стамбул, Анкару, Измир и другие. Поэтому утверждение, что османские турки были кочевниками, не выдерживает никакой критики. Их предки были огузами, носителями оседлой культуры. Они переносили ее и на новые места расселения.

Этот научный вывод некоторые турецкие ученые объясняют посвоему: «Евразийская территория от Байкала до Балкан была удобна для кочевого образа жизни. Поэтому степная культура основалась именно на этих землях.

Степную культуру не стоит путать с кочевой. В степной цивилизации главными были лошадь, овцы и изделия из железа, а у кочевников лошадь не занимала первого места. Ну а железо в культуре кочевого общества вообще не встречалось. Исходя из этого, кочевая и степная культуры отличаются друг от друга».

Авторы данного изречения делят культуру древних тюрков на две части: кочевую и степную. Но, чем они отличаются, внятно объяснить не могут. Обширную территорию от Байкала до Балкан занимали и скотоводы, и ремесленники, и земледельцы, и рыбаки, и жи-

вотноводы. Степью мы зовем территорию всей Центральной Азии, Северного Кавказа, северное побережье Черного моря. Некоторые историки в слово «степь» вкладывают иной смысл. Это неверно. Степь – это автохтонская родина тюрков. Большинство тюрков вели оседлый и полукочевой образ жизни, формируя свою устойчивую культуру. Выше мы говорили, что в засушливых регионах жили кочевники, которые также внесли лепту в основы тюркской культуры. Итак, тюркская цивилизация состояла из многоотраслевого хозяйства. Исторических документов, подтверждающих это мнение, с лихвой. Исходя из этого, понятия «степная цивилизация» и «кочевая цивилизация» не имеют научного подкрепления.

Литература:

1. *Хасенов Х., Буреев О.* «Эл-Хорезми географиясы». Ташкент, 1983. С. 55–62.
2. *Бируни Абу Райхан Конури Масудий.* Танлаган асарлар. Книга 1. Ташкент, 1975. С. 428.
3. *Волин С.* Сведения арабских источников IX–XIV вв. о долине реки Талас и смежных районах //ТИИАЭ. Т. VIII. А-А., 1960. С. 73–74.
4. Там же. С. 75.
5. Там же. С. 82.
6. Там же. С. 80.
7. *Қаиқари М.* Түрік сөздігі. Т. I. Алматы, 1997. С. 10.
8. Там же. Т. III. Алматы, 1998. С. 555.
9. Там же. Т. I. С. 11.
10. Там же. С. 8.
11. *Крачковский И.Ю.* Избранные произведения. Т. IV. М., 1958. С. 269.
12. *Қаиқари М.* Түрік сөздігі. Т. I. С. 157.
13. Там же. С. 91.
14. Там же. С. 154.
15. Там же. С. 462.
16. Там же. Т. III. С. 551–554.
17. *Қаиқари М.* Түбі бір түркі тілі. Алматы, 1993. С. 15–16, 18.
18. Там же. Т. I. С. 534–535.
19. Там же. С. 553.
20. *Баласагун Ж.* Құтты білік. Алматы, 1986. С. 5.
21. Там же. С. 124.
22. Там же. С. 602, 605.
23. *Волин С.* Сведения арабских источников IX–XIV вв. о долине реки Талас и смежных районах //ТИИАЭ. Т. VIII. А-А., 1960. С. 86.
24. Там же. С. 87–89.
25. Там же. С. 89–90.
26. Там же. С. 90–91.
27. Материалы по истории Средней и Центральной Азии X–XIX вв. Ташкент, 1988. С. 84.
28. Там же. С. 92.
29. Там же. С. 78.
30. Там же. С. 24.
31. Там же. С. 241–242.
32. Там же.
33. *Бартольд В.В.* Соч. Т. III. М., 1965. С. 356.

34. *Волин С.* Сведения арабских источников IX–XIV вв. о долине реки Талас и смежных районах //ТИИАЭ. Т. VIII. А-А., 1960. С. 83.
35. *Бартольд В.В.* Соч. Т. III. М., 1965. С. 357.
36. *Мырза Мұхаммед Хайдар.* Тарих-и Рашиди. Ташкент, 1996. С. 458.
37. *Бартольд В.В.* Баласагун. Соч. Т. III. М., 1965. С. 357.
38. *Бартольд В.В.* Соч. Т. IV. М., 1966. С. 21–94.
39. Там же. С. 21–88.
40. *Бартольд В.В.* Соч. Т. III. С. 355–357.
41. Там же. С. 355.
42. *Массон М.Е.* Старый Сайрам //Известия Среднеазиатского комитета памятников старины. Вып. 3. Ташкент, 1928. С. 271.
43. *Тереножкин А.И.* Археологические разведки по реке Чу в 1929 г. // Проблемы истории докапиталистических обществ (ПИДО). 1935. № 5–б. С. 148–149.
44. *Бернштам А.Н.* Результаты работ экспедиций //Труды Семиреченской археологической экспедиции «Чуйская долина». Материалы и исследования по археологии СССР. № 14. М.–Л., 1950; Предварительная публикация // Археологический очерк Северной Киргизии. Фрунзе, 1941.
45. Археологическая карта Казахстана. А-А., 1960. С. 282–283.
46. *Кожемяко П.Н.* Раннесредневековые города Чуйской долины. Фрунзе, 1959.
47. *Елеуов М., Алдабергенов Н.* Сабыр елді мекені //Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштер жиынтығы. Алматы, 2002. С. 321.
48. *Кожемяко П.Н.* Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. Фрунзе, 1959. С.118.
49. Там же. С. 116.
50. Там же. С. 117.
51. Там же. С. 118.
52. *Бартольд В.В.* Путь от Таласа к Чу и Чуйская долина //Соч. Т. IV. М., 1966. С. 45-46.
53. Там же. С. 56–57.
54. *Кызласов Л.Р.* Работы Чуйского археологического отряда в 1953–1954 гг. //КСИЭ. Археологические исследования на городище Ак-Бешим. Сб. № 3. Фрунзе, 1958. С. 157.
55. Там же. С. 235.
56. *Кызласов Л.Р.* Археологические исследования на городище Ак-Бешим в 1953–1954 гг. //Труды КАЭЭ. Т. II. М.–Л., 1959. С. 156–241.
57. Там же. С. 235.
58. Там же. С. 236.
59. Там же. С. 236.
60. Қазақстан тарихы. Т. 1. Алматы, 1996. С. 399–402.
61. Там же. С. 468-469.
62. *Кызласов Л.Р.* Археологические исследования на городище Ак-Бешим в 1953–1954 гг. С. 236.
63. Там же.
64. *Кожемяко П.Н.* Раннесредневековые города Чуйской долины. Фрунзе, 1959. С. 4.
65. Там же. С.127.
66. *Массон М.Е., Горячева В.Д.* Бурана. Фрунзе, 1985.
67. Там же. С. 23.
68. *Горячева В.Д.* О локализации города Баласагуна //Страницы истории и материальной культуры Киргизстана. Фрунзе, 1975; Городские

центры и монументальная архитектура средневековой Киргизии. Фрунзе, 1988; Город золотого верблюда. Фрунзе, 1988.

69. *Винник Д.Ф.* Работы Бурагинского отряда //Археологические открытия 1972 г. М., 1973. С. 495–496.

70. История Киргизской ССР. Т. 1. Фрунзе, 1984. С. 311, 344–400.

71. *Караев О.* История Караханидского каганата. Фрунзе, 1989; О местонахождении города Баласагуна //Средневековые города Средней Азии и Казахстана. М.–Л., 1970. С. 58–60.

72. *Байпаков К.М.* Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. А.-А., 1986; О древних городах Суяб и Баласагун //ВАН КазССР. 1976. № 1; Ежелгі Қазақстандағы қалалар. Алматы, 2005.

73. *Елеуов М.* Шу мен Талас өңірлері мен ортағасырлық қалалары (VI–VIII ғ. басы). Алматы, 1998. С. 188–189.

74. *Волин С. С.* 77.

75. *Гумилев Л.Н.* Көне түріктер. Алматы, 1994. С. 93.

76. *Сартқожа Қ.* Орхон мұралары. Астана, 2003. С. 269.

77. Білге қағанның өсиеті. Туркестан, 2001. С. 8–9.

78. *Сартқожа Қ.* Там же. С. 270.

79. *Жумабаев М.* Пророк. Алматы, 2002. С. 235–236.

80. Қазақ совет энциклопедиясы (ҚСЭ). Т. 8. Алматы, 1976. С. 438.

81. *Ювалы А., Имашова Н.* Жалпы түрік тарихы. Туркестан, 2004. С. 73.

82. *Қашқари М.* Түрік сөздігі. Т. I. Алматы, 1997. С. 85–87.

83. Там же. С. 87–88.

84. *Ювалы А., Имашова Н.* См. с. 73.

85. *Қашқари М.* Т. I. С. 584.

86. Там же. С. 452.

87. *Баласагун Ж.* Құтты білік. Алматы, 1986. С. 602.

88. *Фирдоуси.* Шаһнама. Алматы, 1972. С. 168.

89. ҚСЭ. Т. I. Алматы, 1972. С. 600.

90. *Қашқари М.* Түрік сөздігі. Алматы, 1997. С. 70.

91. Там же.

92. *Шәлекенов У.Х.* Түріктердің отырықшы өркениеті. Алматы, 2003.

С. 95.

93. Там же. С. 90–103.

94. *Қашқари М.* Т. I. С. 154, 402, 436.

95. ҚСЭ. Т. II. Алматы, 1973. С. 532.

96. *Қашқари М.* Т. I. С. 210.

97. История Узбекской ССР. Т. I. Кн. I. Ташкент, 1955. С. 78.

98. *Бартольд В.В.* Хорезм. Соч. Т. III. М., 1965. С. 544.

99. Там же. С. 544.

100. Там же.

101. Там же. С. 475.

102. Там же.

103. Там же. С. 403.

104. ҚСЭ. Т. II. С. 434.

105. *Бартольд В.В.* С. 473.

106. *Толстов С.П.* По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962. С. 269–273.

107. Там же. С. 276.

108. *Толстов С.П.* Города гузов //Советская этнография (СЭ). 1947. № 3. С. 55–102; Огузы, печенегі, море Даукара //СЭ. 1950. № 4.

109. Материалы по истории Средней и Центральной Азии X–XI вв. Ташкент, 1988. С. 18–19.

110. *Қашқари М.* Т. I. С. 546.

111. *Толстов С.П.* Там же. С. 533.

Глава III. СТРУКТУРА ГОРОДИЩА БАЛАСАГУН

3.1. Стратиграфия города

Природно-географические условия местности, на которой расположен Баласагун, идеальны в качестве среды обитания. Город находится у подножия северных склонов Кыргызского Алатау, на левом берегу реки Шу, берущей начало в этих горах, в долине, где реки Шаргау, Аксу, Карабалта и Токташ вливаются в Шу. Территория здесь ровная, земля плодородная, воды в изобилии, а воздух чистый и свежий. В древних источниках оседлые поселения этого региона назывались «Аргу», что означает «поселения между двумя горами» [1]. Одно из них – это город Баласагун. С юга его окаймляют хребты Кыргызского Алатау, с северо-востока охватывают горы Жайсан. В 1930-х годах здесь были организованы колхозы «Жданов» и «Калинин». В 1957 году их объединили в совхоз «Калинин». В 1991 году в честь археологического памятника хозяйство было переименовано в «Баласагун».

Рис. 4. Вид
цитадели до
начала
раскопок

В 1941 году Г.И. Пацевич посетил Баласагун с целью проведения разведочных работ и отметил следующее: «Город Баласагун расположен на возвышенности, длина северной сторо-

ны – 265 м, восточной – 250 м, южной – 255 м, и западной – 208 м. Поднимается над окрестностями на 1,5-2 м. Окружен вырытым на возвышении рвом. В центре располагаются руины высокой цитадели неправильной четырехугольной (трапециевидной) формы. Ее размеры: с севера – 35 м, с запада – 60 м, с юга – 80 м, и с востока – 50 м. В четырех углах цитадели сохранились силуэты башен высотой 5-9 м. Вокруг шахристана на расстоянии в 2,5 км простирается рабад, окруженный рвом шириной в 10-20 м и глубиной 2,5-3 м. Г.И. Пацевич, опираясь на эти данные, пришел к выводу, что поселение Актобе датируется VII–XIII вв. [2]. (Рис. 4.)

В статье Г.И. Пацевича компактно приведены подробные сведения о городище Актобе. Он произвел замеры памятника, осмотрел местность, но раскопок не проводил. Ввиду этого не смог указать общие размеры городища, включая более полные данные о величине цитадели, шахристана, рабада и окружавшего их рва. Из-за нехватки попавших в руки материалов ему не удалось и точно датировать время существования Баласагуна.

Позже, в 1954 году, поселение Баласагун исследовал П.Н. Кожемяко, который дал ему название «Степнинское городище», о чем мы упоминали выше. Автор конкретно указывал, что это место крупного средневекового города, окруженного линией укреплений [3]. (Рис. 5.)

На схематической карте особое внимание археолог уделил оборонительному рву Актобе, снял его план и указал, что общая его протяженность составляет 39 км. По сведениям ученого, глубина сохранившейся части рва – 3-3,5 м, ширина дна – 18-20 м, ширина окаймлявшей ров сети водоканалов – 8-10 м, глубина – 0,6-0,8 м.

В целях разведки на рве было произведено три раскопа. На внутренней крепостной стене был осуществлен раскоп шириной 4,4 м и глубиной примерно 2,5 м. В результате раскопок было высказано предположение, что первоначальная высота стены рва составляла 5-6 м [4]. П.Н. Кожемяко определил, что укрепления (рвы) сооружены в нескольких рядах. Хотя археолог и не смог показать их структуру в полном объеме, обратил особое внимание на большие размеры города и мощь его оборонительных сооружений.

После этого он заложил на цитадели Актобе шурф диаметром 4,2 м, углубил его до 4,1 м и достиг верхнего культурного слоя памятника. В ходе раскопок были обнаружены три обожженных кирпича размерами 32x18x5,3 см и 22x21x3,7 см и сырцовый кирпич размером 22x20x7 см. На основе найденных артефактов он датировал памятник IX–X вв. [5]. В результате проведенного археологического обзора памятника П.Н. Кожемяко высказал мнение, что высокий холм, носящий название Актобе, является

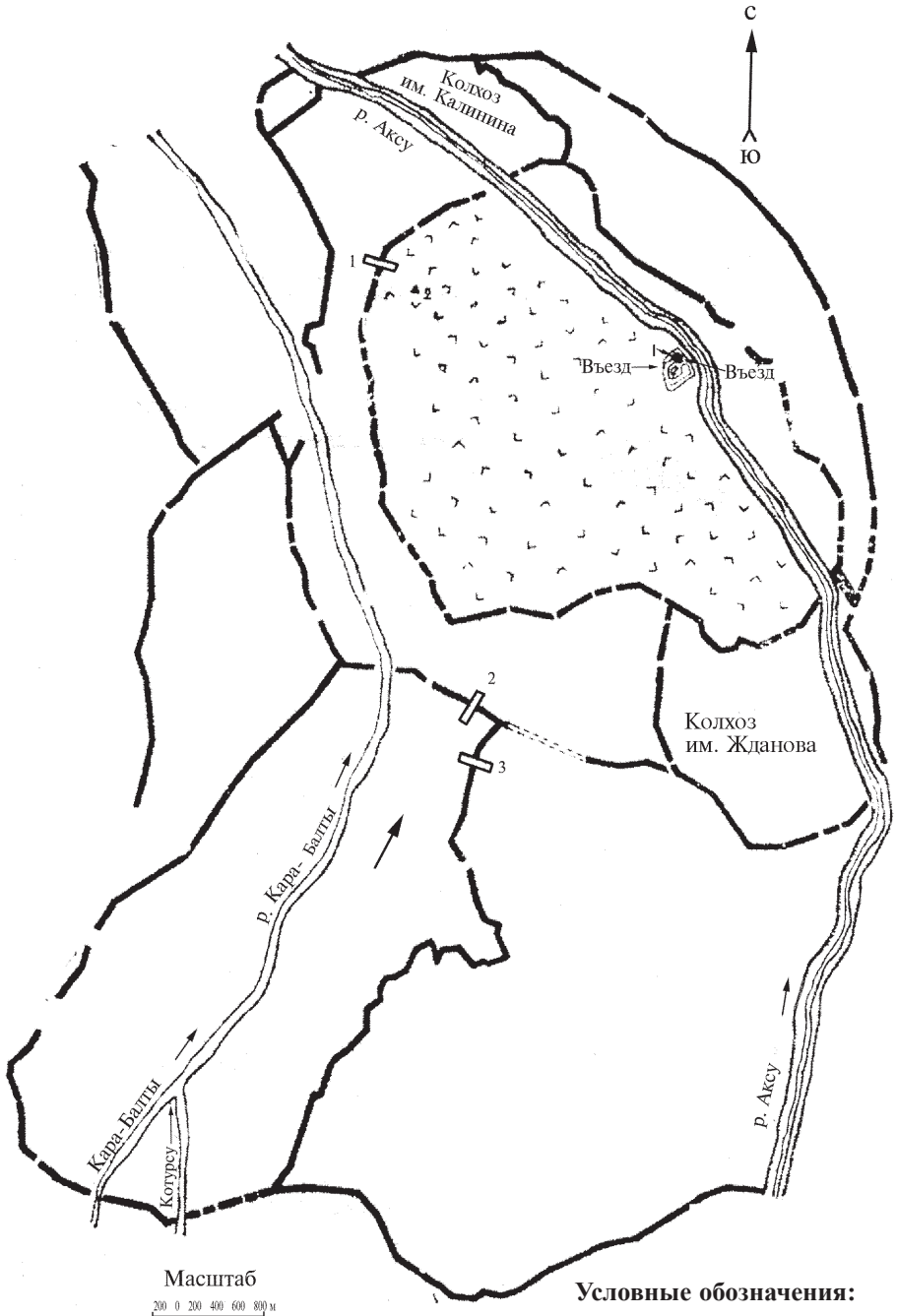

Рис. 5.
Схематическая
карта городища
Степнинское-
Актобе
(П.Н. Кожемяко)

Условные обозначения:

- — — — — укрепления
- ▲ — район скопления построек
- ▲ — шурфы, вырытые в 1954 г.
- — разрезы кургана (1954 г.)

лишь феодальным замком и военным укреплением, поскольку здесь нет цитадели и шахристана [6]. Исследователь пришел к выводам, противоречащим приведенным выше высказываниям Г.И. Пацевича и значительно уменьшил период существования города. Итак, хотя он и уделил достаточное внимание археологическому изучению памятника, полную научную картину Баласагуна представить не сумел. По мнению ученого, у всех средневековых городов цитадель и шахристан однотипны. Он даже не предполагал, что у каждого города свои особенности. Исходя из проведенных нами археологических исследований, мы убедились: цитадели и шахристаны средневековых городов строились по-разному, у каждого была своя неповторимая черта.

После П.Н. Кожемяко городище Баласагун долгое время не исследовалось. В 1967–1968 годах оросительное хозяйство Джамбулской области перекрыло реку Аксу плотиной, чтобы соорудить в центре памятника водохранилище, в результате земляных работ пострадали цитадель и окружавший ее шахристан. Бульдозером был срезан культурный слой шахристана глубиной 1 м. Разрезав рабад надвое, вырыли канал длиной 3 км, шириной 100–150 м. Поскольку в ходе этих работ стали выявляться археологические находки, руководство распорядилось приостановить строительство. Тем не менее, памятник достаточно сильно пострадал, было разрушено множество жилых построек. В таком виде и дошел до нас средневековый Баласагун.

В 1974 году У.Х. Шалекенов и Н.О. Алдабергенов, археологи Казахского государственного университета им. Кирова (ныне Казахского национального университета им. аль-Фараби), посетили Актобе и убедились, что это остатки крупного города. Для изуче-

Рис. 6.
Актобе. Вид
цитадели
после
раскопок

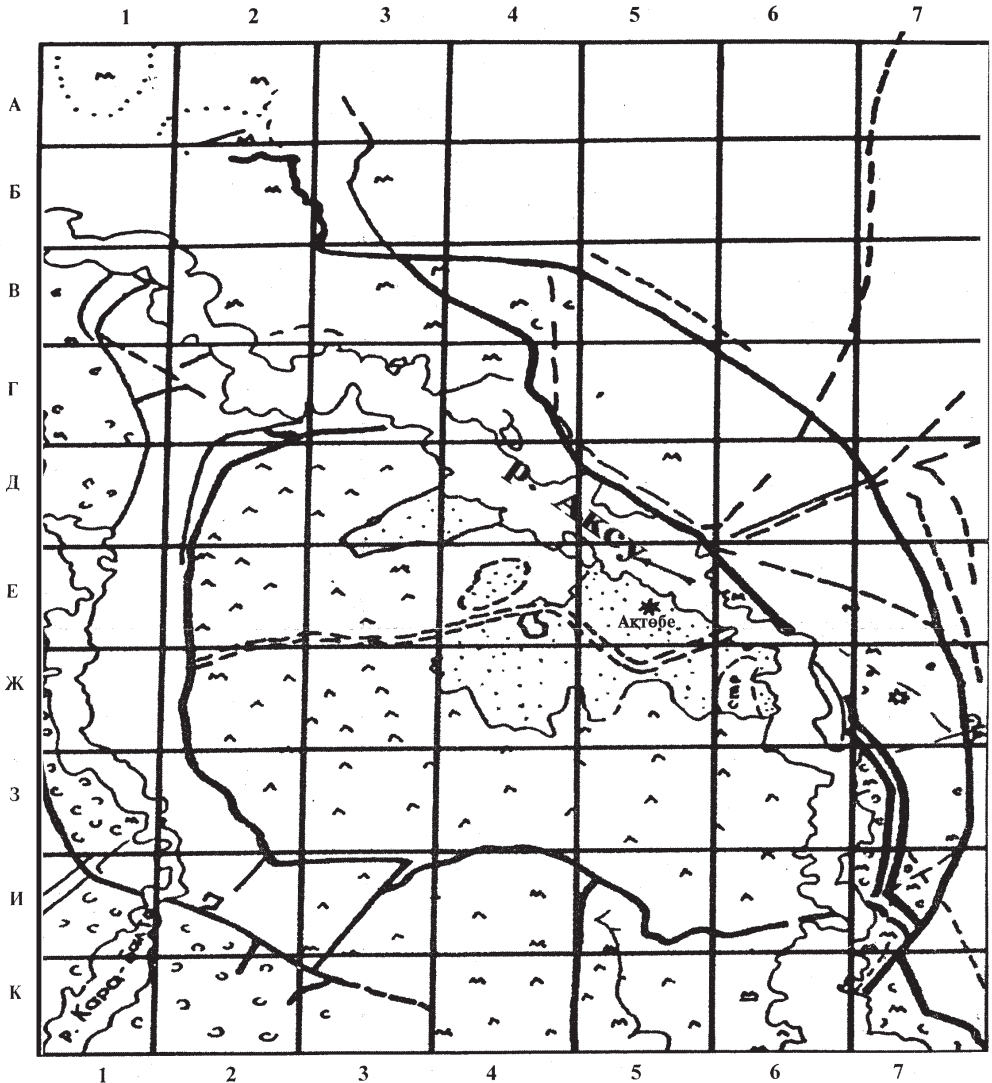

Рис. 7. Аэро-микрокарта городища Актобе (Баласагуна). 1980 г.

ния памятника с археологической точки зрения была организована археологическая экспедиция университета (АЭУ). Исследования на городище Актобе (Баласагун) начались в том же полевом сезоне. Для ведения археологических раскопок в первую очередь необходимо было выяснить стратиграфию памятника, с этой целью следовало использовать аэрометод – фотосъемку с самолета (рис. 6).

Решить эту сложную задачу помог первый заместитель на-

Условные обозначения:

- укрепления
- места с сохранившимися остатками построек
- цитадель
- шахристан

0 1 км

чальника Управления гражданской авиации Казахской ССР, почетный летчик СССР Торегали Мадигожин. Он написал прошение в Генеральный штаб Вооруженных Сил СССР и добился разрешения на аэрофотосъемку Актобе [7]. 5 мая 1980 года с самолета ИЛ-14 были сделаны аэроснимок городища Актобе в масштабе 1:1200 (рис. 7).

Я был несказанно рад, но сильно переживал: сможет ли ректор изыскать средства, чтобы оплатить эту работу? В июне 1980 года летчики принесли в спецотдел университета по два экземпляра аэрофотоснимков на планшетах, вложенных в два пакета. Один экземпляр хранится в специальном фонде Казахского национального университета. Второй экземпляр использовался в научных целях. На основе аэроснимков были составлены макро- и микрокарты городища Актобе. Они оказали огромную помощь в изучении тайн древнего города. Эту колоссальную работу г-н Мадигожин провел безвозмездно, в качестве благотворительной помощи университету. Это был огромный вклад в исследование памятника Актобе. Я выражаю искреннюю благодарность известному летчику, который ныне на заслуженном отдыхе. Он продемонстрировал достойное подражание благородство и оказал бесценную помощь науке.

3.2. Аэрофотосъемка городища Актобе (Баласагун)

В мировой практике использование аэрометода при исследовании археологических памятников – веяние нового времени [8]. И если раньше он применялся исключительно в военных целях, то ныне его используют и в археологии. Обзор памятника с большой высоты дает четкое представление о месте его расположения. Этим и другими научными методами можно решить сложные задачи. К примеру, оросительные системы, укрепления, археологические и архитектурные памятники древних цивилизаций Северной Африки, Европы, Передней и Центральной Азии были сфотографированы с высоты птичьего полета. В годы советской власти метод был впервые использован Хорезмской комплексной археологической экспедицией во главе с С.П. Толстовым. На карту были сняты оросительные системы и археологические памятники древности в долинах рек Амударья и Сырдарья [9].

Реальная структура города отображена на приведенной выше микрокарте. Он полностью окружен рвом. Если бы карта была сделана обычным способом, вручную, мы наверняка допустили бы в ней ошибки. Городище раскинулось на большой площади, его структура разнообразна, поэтому вычертить ее было крайне сложно и сделанная от руки карта вряд ли получилась бы точной. Для выяснения топографии города в его центральной части на площади 60 кв. км были проведены исследовательские рабо-

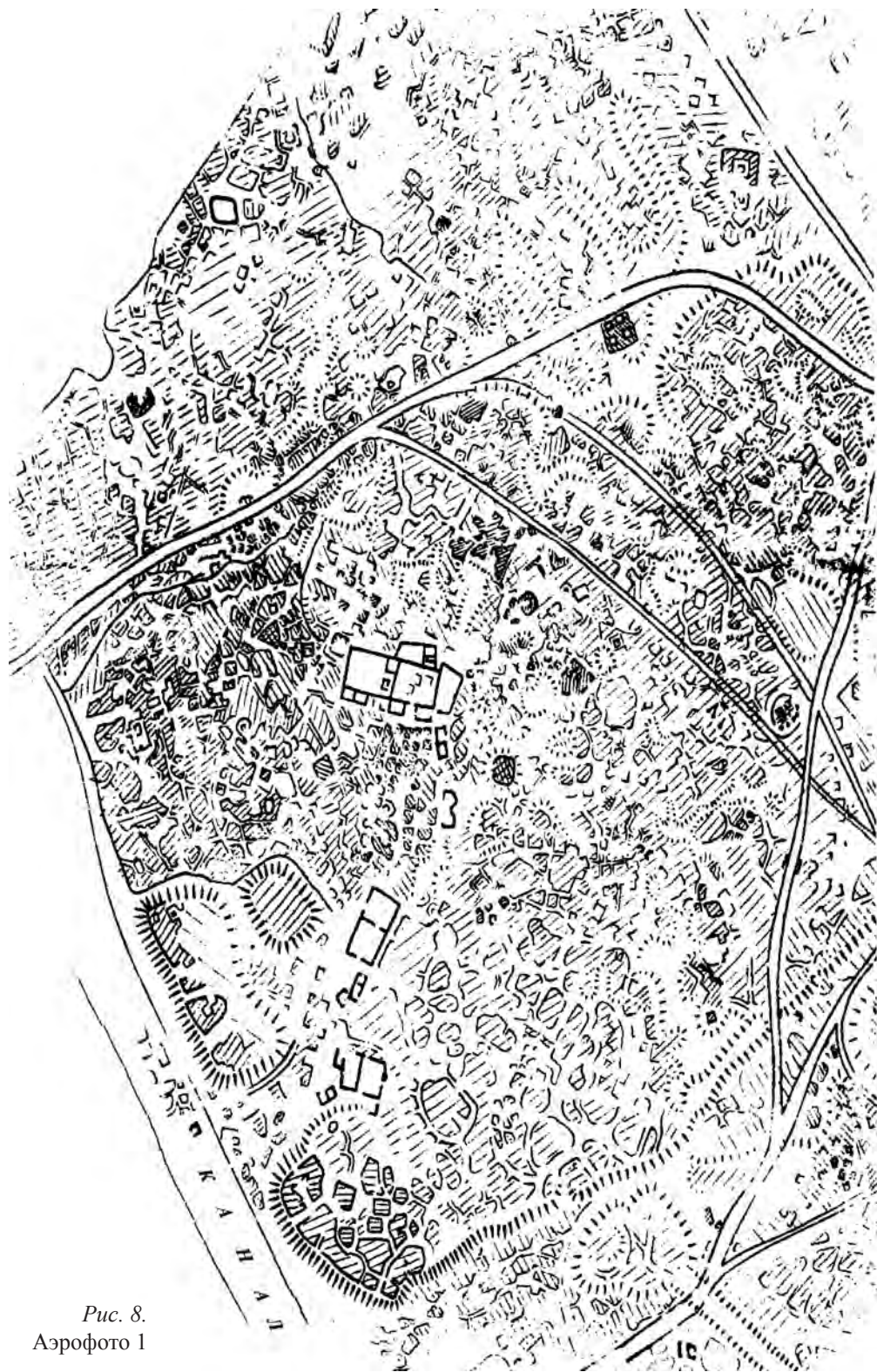

Рис. 8.
Аэрофото 1

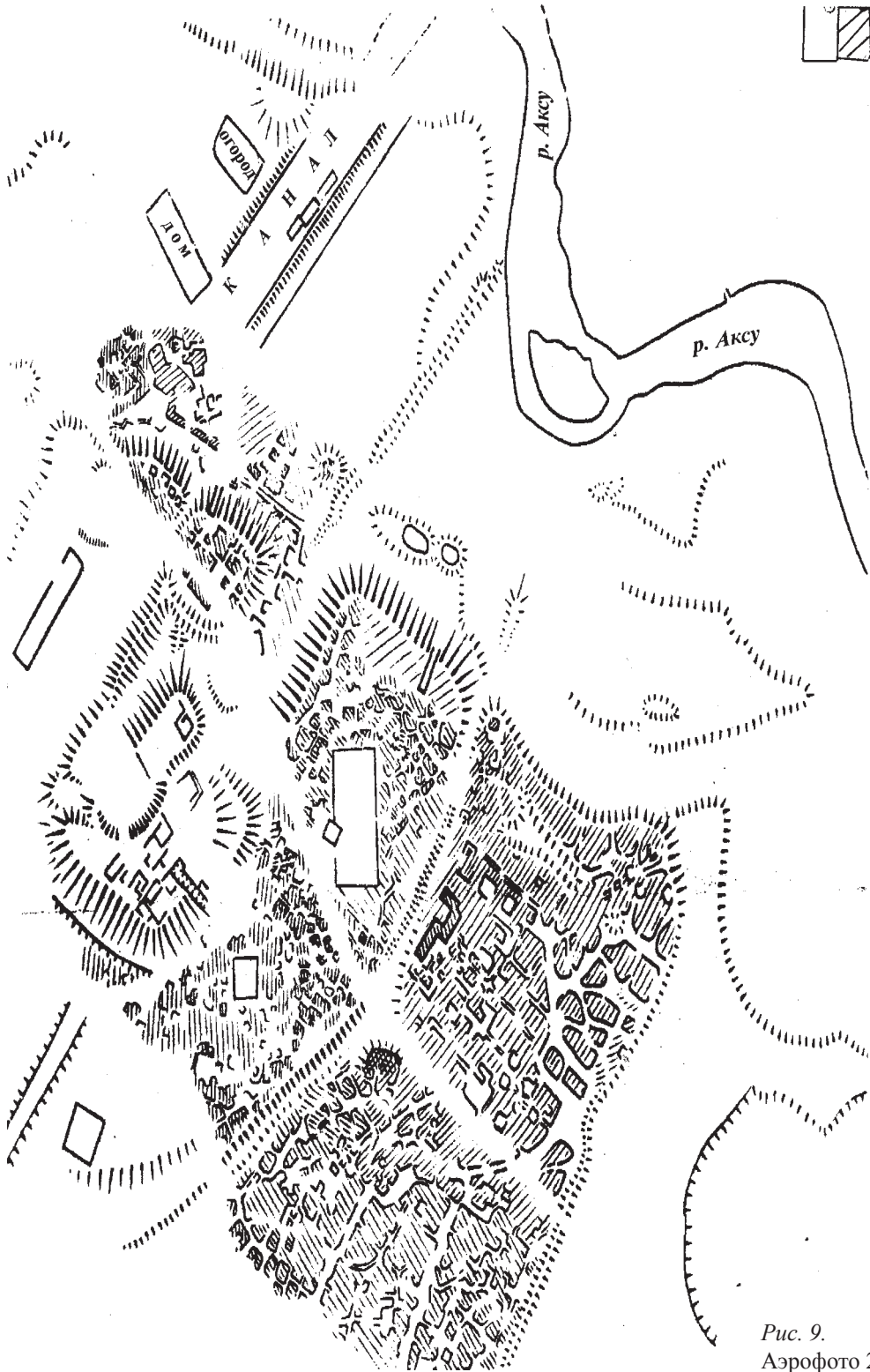

Рис. 9.
Аэрофото 2

ты. На аэрокарте хорошо просматриваются развалины ханского дворца, мавзолеев и сложных комплексных построек, водосборные хаузы, улицы, сеть водоснабжения и крепостные стены города. По сравнению с картами, сделанными прежде археологами вручную, на аэроснимке размеры города увеличились в 8 раз. В строительстве города использовались сырцовые кирпичи, поэтому со временем строения разрушались, зарастали травой и приобретали вид естественных больших и маленьких холмиков, где пасся скот. Однако на аэроснимках четко видно, что это остатки древних строений, где когда-то жили люди (рис. 8 и 9).

На новой карте, по сравнению с проведенной П.Н. Кожемяко в 1954 г. линзульной съемкой, отчетливо видна структура города: места построек, некрополь, дороги. Аэрокарта выявила, что центральная часть Актобе занимает площадь 70 кв. км, его длина с юга на север – 10 км, с запада на восток – 7 км. Хочется особо подчеркнуть, что столь точные данные были получены нами с помощью аэрометода.

3.3. Укрепления города

Нет никаких сомнений в том, что Баласагун был одним из крупных раннесредневековых тюркских городов на Великом Шелковом пути. Практика окружать центральноазиатские города оборонительной системой, по всей видимости, появилась позже самих городов. На 7-й странице небольшой книжки «Заветы Бильге-кагана», изданной в 2001 г. в Туркестане, читаем следующее: «После 725 года Бильге-каган стал проявлять к Китаю лояльность. Он хорошо принял прибывшего в это время китайского посла. Последние известия о главном визире кагана Тоньюкуке связаны именно с появлением этого посланника. Скорее всего, вскоре после этого события Тоньюкук умер. Служа при дворе с момента образования государства небесных (голубых) тюрков, Тоньюкук многое сделал для каганата за годы правления Илтериш Кутлука, Капана и Бильге. Его заслуги признавал даже враг – они описаны в китайских источниках. Однажды Бильге вдруг возжелал построить вокруг городов Тюркского каганата крепостные стены, как это делали в Китае. Тоньюкук выразил категорическое несогласие с этими планами, чем избавил Бильге от огромного риска. По его мнению, поскольку тюрков было гораздо меньше, чем китайцев, им не следовало жить в закрытых городах, окруженных крепостными стенами. Они вполне приспособились к жизни в открытой, просторной степи с обилием водоемов и тучных пастбищ. Такой образ жизни приучил тюрков быть в постоянной боевой готовности. Если сил было достаточно, они собирали войско и вступали в схватку, а если враг превосходил

по мощи, отступали в глубь степи и вели борьбу налетами. Китайские войска легко одолеют их и опустошат всю страну, если они закрепятся в замкнутом пространстве города, окруженного крепостными стенами».

По приведенному документу ясно, что при Бильге-кагане средневековые тюркские города Центральной Азии еще не обносились крепостными стенами. После кончины Бильге 25 ноября 734 года подвластные ему тюрки распались на мелкие государства и стали возводить вокруг своих городов укрепления. Эта тенденция получила повсеместное распространение. Города, окруженные оборонительными щитами, часто встречаются и в исследуемой нами Шу-Таласской долине, и в других регионах Центральной Азии. После распада империи небесных тюрков образовавшиеся на ее просторах большие и малые феодальные государства укрепляли таким образом свои столицы и крупные города. Среди них был и Баласагун.

В свое время он был неприступной крепостью, полностью, наподобие кольца, окруженный рвом (крепостным валом). Укрепления города были сооружены из блоков пахсы (глины). Ширина между опорными стенами рва составляла 16-18 м, высота стен – 7-8 м. На аэроснимке видно, что отдельные участки рва темно-коричневого цвета, а местами он светлый. Причина, видимо, в том, что в период существования города его укрепления не раз подвергались разрушению и места, подвергшиеся восстановлению, имеют более светлые оттенки. В возведенных из пахсы крепостных стенах имеется несколько ворот для входа в город. Особенно ясно видны западные ворота. Окружавшие Актобе укрепления состоят из трех частей: внешний ров имеют длину 25 км, средний – 17 км, внутренний – 10 км. Общая протяженность укреплений – 52 км. С наружной стороны первой линии укреплений выкопан канал шириной 8-10 м, который заполнялся водой. Канал соединялся с речками Карабалта и Аксу. Наряду с оборонительной функцией, он использовался для орошения полей. Кроме трехрядной системы рвов и оросительного канала, город окружала еще одна защитная стена, сооруженная из глины. Хотя город был погребен под землей и в течение 700-800 лет подвергался дальнейшему разрушению, эта стена высотой 4-6 м и шириной 18-20 м хорошо сохранилась. Жители плотно селились не только внутри крепости, но и снаружи. Остатки их жилищ дошли до нас в виде холмиков различного размера. Все всхолмления на этой территории искусственные, природных здесь нет, так что все эти большие и маленькие бугры – остатки жилья и бытовых строений. Их множество. Расстояние между ними от 25 до 80 м. Выяснилось, что эти бесчисленные холмики внутри и за стенами крепости, служившие некогда жилищами, тесно взаимосвязаны. Рядом с домами на прилегающих усадьбах строились необходи-

мые бытовые помещения, разбивались сады и огороды, причем жилье возводилось, как и ныне, по обе стороны улицы. На аэрокарте хорошо просматриваются места жилых домов, улицы, посевные поля и оросительная сеть. Город окружает множество возвышающихся в окрестностях сопок сторожевых башен, расстояние между которыми не превышает 1-2 км. В 1980-х гг. участник АЭУ М. Елеуов провел на некоторых из них археологические исследования. Приведем полученные в их результате сведения. Сторожевая башня Жетыжар относится к X–XII вв. Расположена на восточной части возвышенности Жетыжар, что на западном берегу реки Карабалта. Ее диаметр 20 м, высота 3,5 м, окружена метровой высоты дувалом прямоугольной формы (35x25 м), ширина стен которого 4 м, а также пролегающим снаружи рвом шириной 5 м и глубиной 0,5 м. В ходе раскопок Жетыжарской башни были найдены черепки глиняных горшков и кувшинов. Сторожевая башня Касымбек – укрепление X–XII вв. Находится в 8,5 км от Баласагуна и в 5,5 км от реки Аксу, на ее левом берегу. Исследована М. Елеуовым в 1980 г. Диаметр 35 м, высота 3 м, окружена по периметру рвом прямоугольной формы (60x55 м) шириной 8-10 м, глубиной 0,3-0,5 м. В северо-восточной части холма башни имеется яма вытянутой формы: длина 14 м, ширина 8 м, глубина 0,8 м. Сторожевая башня Кырыкуй – укрепление X–XII вв. Исследована М. Елеуовым в 1988 г. Расположена на высотке между реками Токаш (Токташ) и Аксу в месте их слияния, примерно в 7 км от нынешнего аула Баласагун. Сохранилась в виде округлого холма правильной формы (20x20 м) высотой 2,5 м. Окружена рвом шириной 8-10 м и глубиной 1,5 м. Город Баласагун со всех сторон окружен такими сторожевыми башнями. Все они однотипны по структуре и построены в одно время. Это исторический период бурного развития Караханидского государства [10].

Известный специалист по аэрофотосъемке К.В. Шишкин, характеризуя снятую с самолета карту городища Актобе, отметил, что по ней можно подсчитать приблизительное количество жителей города в пору его расцвета. В городах мусульманских стран Ближнего Востока на одном гектаре земли проживало тогда 500 человек, если взять за основу подсчета эту цифру и учесть, что центральная часть Актобе занимает площадь 70 га, то там проживало порядка 350 тысяч человек. Площадь орошаемых земель в Актобе составляет приблизительно 1500 га. По меркам тех же мусульманских стран, на одном гектаре орошаемого участка проживало 50 человек. Значит, население орошаемых городских земель составляло 75 000 человек. Площадь плотной жилой застройки в Актобе достигает 1000 га. А это не менее 250 тысяч жителей. В целом в Актобе проживало 675 тысяч человек. Если добавить за-

селенные пригороды, общая площадь города составит 150 тысяч га, а численность населения превысит миллион жителей. Примененный метод не противоречит общим закономерностям подсчета городского населения [11].

Многие историки считают демографический подсчет К.В. Шишкина не совсем верным. Их сомнения вполне обоснованы. До сего дня никогда еще не заострялось внимание на том, что в Средней Азии могли быть такие густонаселенные города. Сравнивая Актобе с исторически известными большими городами Передней Азии, К.В. Шишкин подсчитал количество жителей, живших здесь в XII веке. Его цифры сильно разнятся с подсчетами современных историков, исследующих средневековье. К примеру, К.М. Байпаков считает, что население крупных средневековых городов на юге Казахстана было следующим: в Таразе (Таласе) – 10 тыс.; в Отраре – 15,5 тыс.; в Исфиджабе (Сайраме) – 40 тыс.; в Баласагуне – 6 тыс.; в Чилике – 1,2 тыс.; в Сумбе – 2,2 тыс.; в Дунгене – 5,6 тыс.; в Антоновском – 13 тыс. жителей [12].

Однако и эти данные вызывают сомнения, поскольку К.М. Байпаков не указал, на какие сведения он опирался при своих подсчетах. На наш взгляд, количество жителей средневековых городов Средней Азии и Казахстана указано неверно. На аэроснимке городища Актобе видно, что общая протяженность укреплений составляет 52 км. Как же 6 тысяч жителей Баласагуна могли их воздвигнуть? Этот же вопрос можно поставить и касательно других вышеназванных городов. Поскольку большинство ученых Российской империи, прибывавших в наш регион в годы колониализма, придерживались мнения, что у местного населения не было оседлой культуры, они не уделяли внимания определению количества жителей средневековых городов. Подобная точка зрения встречается даже в работах известного ученого-востоковеда, академика В.В. Бартольда, который внес весомый вклад в изучение истории народов Средней Азии, не говоря уже о других. Да и советские ученые придерживались того же мнения, всем известно, что восприятие казахов в качестве кочевого, полуграмотного, не имевшего письменности народа стало «законным» мотивом их речей. На базе таких взглядов указать объективно число жителей средневековых городов Средней Азии невозможно. Многие историки и археологи стремятся занижить количество населения исследованных ими городов и поселений. Более того, до сих пор еще встречаются такие, кто придерживается мнения, будто все эти города построены согдийцами.

Почему в Средней Азии, имеющей богатую историю и пережившей расцвет ряда цивилизаций, не могло быть полисов с населением в десятки и сотни тысяч? Такие города как Самарканд, Бухара, Исфиджаб, Баласагун, Отрар, Тараз, – это развитые центры культуры и экономики. Количество жителей в подобных го-

родах было огромным. В истории «Первой Ханьской династии», источнике античной эпохи, указывается: «Самарканд (Кангюйское ханство, или государство Канглы) – зимняя столица ханства... Отсюда до столицы Китая 9104 км. Число семей – 120 000, число душ – 600 000, воинов – 120 000» [13]. А далее говорится: «Столица Ферганского государства – Фергана (Дайуянь), на расстоянии 12 550 км от китайской столицы Шанань. Число семей – 60 000, число душ – 300 000, воинов – 60 000» [14]. Теперь приведем пример из раннесредневекового источника: в 893 году халиф Исмаил Ибн-Ахмед взял город Тараз, пленил жену карлукского царя и захватил 10 000 человек, множество оказывавших сопротивление людей были убиты [15]. Судя по приведенным сведениям, в античный период и раннее средневековье в Средней Азии, по всей видимости, имелись города, где количество жителей исчислялось сотнями тысяч. Можно сделать вывод, что и в городах, располагавшихся в то время на земле Казахстана, было немало жителей. В связи с этим обратим внимание на мнение основателя археологической школы Узбекистана, академика Я.Г. Гулямова: «Экономические, политические и культурные связи Хорезма с различными странами Востока и Запада способствовали быстрому развитию Гурганджа (древний Ургенч – У. III.) как столицы огромного торгово-ремесленного и культурного центра. Мы располагаем данными из источников о масштабах города в 1221 году, когда он был захвачен монголами. По рассказу Джувайни, монголы в уличных боях в столице Хорезма перебили массу горожан, а остальных выгнали в поле. Из них было отобрано 100 000 ремесленников, которых угнали в Монголию. Затем отделили молодых женщин и детей и также отправили в Монголию. Остальные горожане были истреблены захватчиками. Монгольское войско насчитывало 50 000 воинов, и каждому досталось по 24 жителя Гурганджа. Таким образом, по сведениям источника, население Гурганджа превышало полтора миллиона человек. К этому можно добавить, что Ибн-Батута, прибывший в Ургенч в 1333 г., также был поражен величиной и многолюдностью города» [16].

Некоторым археологам следует поразмыслить над приведенной из работы ученого цитатой. Опираясь на письменные источники, он доказал, что Гургандж (древний Ургенч), ставший центром Хорезмского государства после его древней столицы Кията, – это большой город с многочисленным населением. В начале XIII века в древнем Ургенче проживало 1,5 млн. жителей, и таких городов в Средней Азии было немало. Некоторые из них находились вдоль Великого Шелкового пути на территории современного Казахстана. И то утверждение, что в знаменитом на весь мир городе Исфиджабе (Сайраме) проживало только 40 тысяч жителей, а в Баласагуне всего лишь 6 тысяч, не поддается никакой

логике. Подобное мнение относительно средневековых городов Казахстана доказывает, что эти памятники до сих пор плохо изучены. В последние годы археологи исследуют древние городища и поселения в широком масштабе. В ходе этих раскопок следует также выяснить площадь крупных средневековых городов Центральной Азии и количество их населения.

Древние памятники данного региона начали изучаться лишь последние 50-60 лет. Это не очень большой срок для археологии. В будущем археологические исследования, бесспорно, сделают множество открытий из истории средних веков. Часть из них, я думаю, коснется Актобе (Баласагуна). К примеру, оросительная сеть в окрестностях этого города свидетельствуют о высоком развитии культуры земледелия.

Силами горожан были построены крупные оросительные каналы. Самые большие из них – Дода, Кожай и Оразалы. Нет сомнения, что они существуют с древнейших времен, причем названы именами тех родов, чьи представители их соорудили. Потомки этих родов из Старшего жуза и ныне проживают компактными родовыми общинами в Баласагунском сельскохозяйственном объединении (бывший колхоз им. Калинина).

Канал Дода берет начало от реки Аксу и, огибая город с юго-западной стороны, впадает в Карабалту. Проходя по верхней части Актобе у подножия Бозжоргинской возвышенности, он обеспечивал водой все дома на левом берегу Аксу вплоть до реки Карабалта. Из канала Дода выводилась густая арычная сеть, которую горожане использовали для орошения посевов, полива садов и огородов, поили скот и обеспечивали себя питьевой водой. Каналы Кожай и Оразалы протекали по правому берегу Аксу и несли воду местным жителям. Эта оросительная сеть функционировала до недавнего времени. Каналы и арыки, по которым бежала вода, сохранились до сих пор. Канал Дода пролегал под углом 60-70° к реке Аксу в северном направлении и впадал в реку Карабалта. Его ширина 5 м, глубина 0,7 м, длина 1,5 км. Вырытая вдоль юго-западной окраины города, эта водная артерия выполняла и функцию естественной защиты.

Благодаря системе орошения, жители Баласагуна занимались земледелием и садоводством. Они построили большие и малые оросительные каналы. Горожане строили дороги между родовыми общинами, а вырытым каналам присваивали имена своих родов: Дода, Бесторсык и Кожай. Ирригационные системы Актобе описал и опубликовал в виде статьи археолог В.А. Грошев [17].

Как показали результаты исследования, из этих оросительных каналов жители города заполняли водосборные хаузы и колодцы, там воду отстаивали и с помощью водопроводных труб доставляли в дома. Эти однотипные трубы изготавливались из глины. Таким

же способом водой обеспечивалась и цитадель Актобе. На этом мы остановимся позднее.

Жители правого берега реки Аксу пользовались водой из каналов Оразалы и Кожай. Обе водные артерии заполнялись из запруды Карабура, построенной на Аксу, где реку пустили через тянущиеся вдоль нее каналы. Ширина Оразалы – 5 м, длина – 3 км, нынешняя глубина – 0,7 м, а высота трехметровой полосы обрушившегося грунта – 0,9 м. Длина канала Кожай – 4 км.

Вдоль всех каналов горожане ставили водяные мельницы. Каменные жернова до сих пор лежат на местах бывших мельниц. Их широкое использование – одно из доказательств, свидетельствующих о развитом земледелии в окрестностях Актобе.

Средневековые города Казахстана изучаются лишь последние полвека. Для археологической науки это незначительный отрезок времени. Некоторые исследователи этих памятников, так и не сумев избавиться от застарелых взглядов, до сих пор придерживаются мнения, будто жителей в городах вчерашних «кочевников» казахов не должно быть много, чем наносят науке определенный вред. Как бы там ни было, истина восторжествует. Мы должны верить, что в будущем археологи на основе множества новых фактов сумеют с научных позиций доказать, что наши прадеды строили на родной земле крупные города, в которых проживало многочисленное население.

3.4. Структура города

Ученые и путешественники часто посещали средневековые города Средней Азии и Казахстана, особенно те, которые располагались на Великом Шелковом пути. Выше мы уже говорили о том, что они оставили об этих городах ценные сведения. Великий арабский географ Ибн-Хаукал писал, что крупные средневековые города состояли из трех частей. Вот как он описывает структуру города Ферганы: «В центре Ферганы находится кухендиз (цитадель), ее окружает медина (шахристан), а вокруг располагается рабад. Дом правителя и тюрьма – внутри кухендиза... В Ферганской долине нет ни одного города без кухендиза» [18]. Из истории известно, что Фергана оказывала сильное влияние на соседние регионы. Структура Баласагуна так же состоит из трех частей.

Цитадель (кухендиз) расположена в самом центре города на левом берегу реки Аксу на высоте 20 м над уровнем земли. Впоследствии местные жители прозвали белеющий издали холм Актобе – Светлый холм. Этот холм и есть цитадель (кухендиз) города. Высота его северной стороны 35 м, западной – 60 м, южной – 80 м, восточной – 50 м. Общая площадь цитадели – 7-8 гектаров. Мы уже отмечали, что ранее археологи закладывали здесь небольшой разведывательный шурф. Однако структура цитадели не

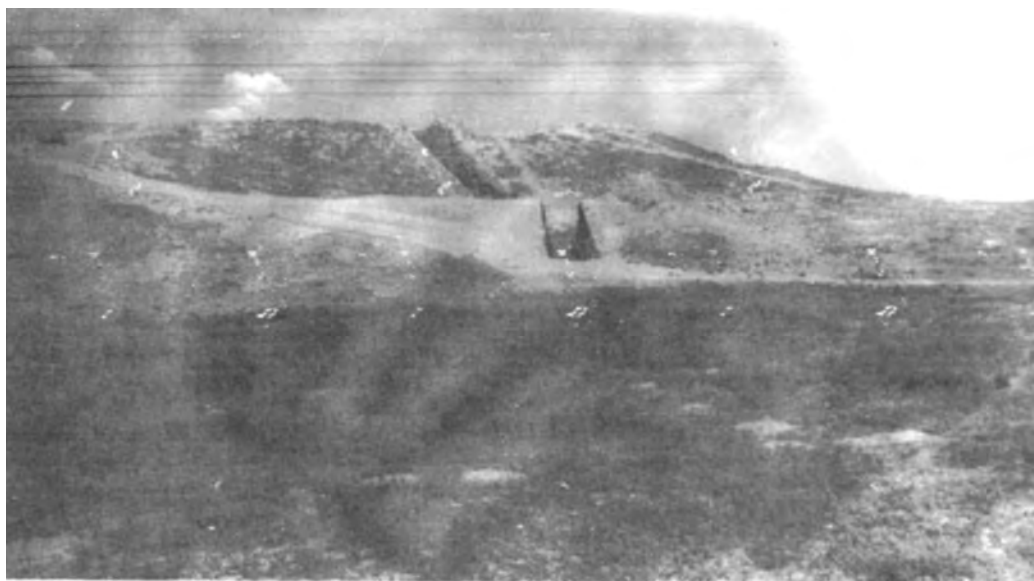

исследовалась. В 1976–1983 гг. этим занималась Археологическая экспедиция КазГУ [19]. В 1977–1980 гг. возле северо-восточной башни цитадели мы сделали сверху донизу стратиграфический раскоп, чтобы выяснить послойную структуру. Его ширина составила 7-8 м, длина – 22 м, глубина – 10-12,5 м. Раскоп разбили на 22 квадрата, счет ярусов велся сверху вниз, а реперной точкой был взят южный угол памятника (рис. 10).

В результате длившихся три года раскопок выяснилось, что строительство крепостных стен цитадели растянулось на три хронологических периода.

В первый период предназначенный для строительства участок на левом берегу реки Аксу был тщательно выровнен и специально уплотнен, а сверху построили платформу (фундамент стены) высотой 2 м. Низ стены (0,3 м) выложен пахсой, а сверху – кладка сырцового кирпича размерами 49x27x9-10, 50x27x9-10 и 50x23x10 см; ширина стены – 4 м, высота – 3 м. При раскопках этого слоя были найдены фрагменты хумов, кувшинов, ручных мельниц, светильники и керамическая посуда. Обнаруженные предметы очень схожи с пенджикентскими и отрарскими находками, относящимися к VII–XIII вв. [20]. Судя по этим артефактам, строители Актобе были, похоже, связаны с мастерами, построившими множество городов в долинах рек Сырдарьи и Амударьи. В золе 5-го слоя этого периода была найдена 5-теньговая монета тюргешской эпохи, датируемой VII–VIII вв. Исходя из обнаруженных материалов, строительство цитадели было закончено к V–VIII вв., и город превратился в крупный политический, экономический и культурный центр. Это весомый аргумент в пользу мнения, что в эти века Актобе (Баласагун) был столицей тюргешей (сарыусуней) и карлуков. Из истории известно, что у

Рис. 10.
Актобе.
Общий вид
раскопа с
северной
стороны
цитадели

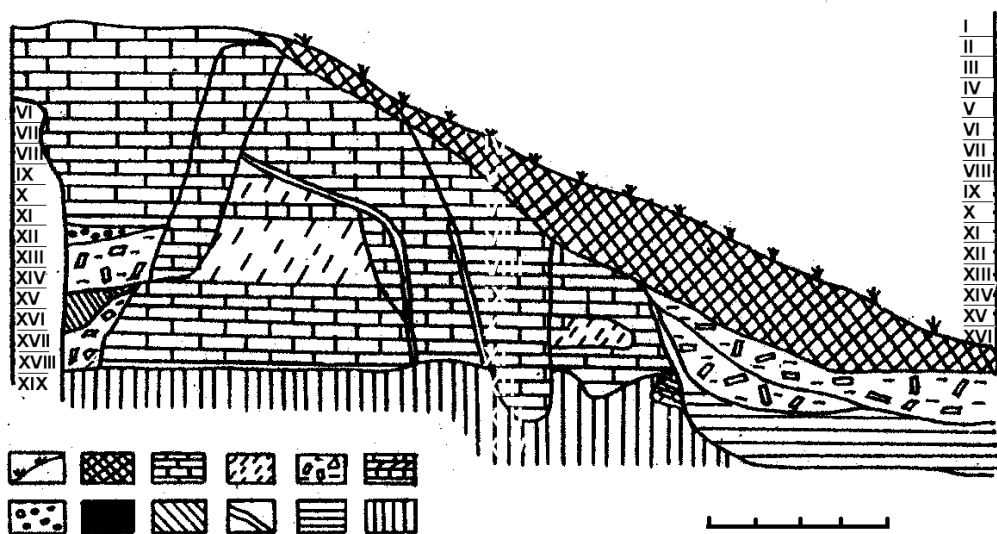
названных тюркских народов были собственные феодальные государства.

Во второй период всю цитадель охватили масштабные строительные работы, в ходе которых особое внимание было уделено усилению прочности стен и расширению площади цитадели. Высоту стен подняли до 7-8,5 м, ширина осталась прежней. В ассортименте строительных материалов и технике возведения значительных перемен не наблюдалось. В ходе раскопок найдены обломки хумов, кувшинов и глиняного котла, наконечник стрелы, глиняная фигурка человека и несколько монет. Отмечено их сходство с артефактами из Отрара, Кулана и кыргызского Сокулука [21].

В третий период были увеличены размеры цитадели, ширина и высота окружавших ее крепостных стен, и она превратилась в крупный оборонительный центр. Эти события приходятся на IX–XII вв. Наружные стены цитадели были расширены на 1,5 м обнесением их сырцовым кирпичом размерами 50x26-27x10, 45x26x10, 44x21x12 см. В итоге общая ширина стен составила 10 м. По ходу работ были обнаружены медные светильники, кувшин, подобие ступок, дастархан, глиняной котел и т. п. предметы, аналогичные находкам из других городов Шу-Таласской долины [22].

Для более полного изучения структуры цитадели в ее юго-восточной части был сделан дополнительный разрез длиной 16 м, шириной 1-1,5 м, который углубили на 5,5 м до пласта природной земли. Раскопки велись по методике, примененной на северном срезе. Выяснилось, что период строительства стен в этой части укрепления соответствует времени строительства северной части. Высота стен в первый период стройки составила 4,2 м, ширина – 3 м. В третий период высоту подняли на 2,5 м, а стены расширили на 1,7 м. По приведенным фактам можно сделать вывод, что комплексное строительство всей цитадели Актобе велось одновременно (рис. 11).

В результате археологических раскопок, предпринятых в целях выяснения стратиграфии цитадели, удалось собрать ряд сведений о структуре ее слоев, обнаружить ценные материалы, доказывающие, что в раннем средневековье это было крупное военное укрепление, главный дворец столицы государства, его экономический и культурный центр. Таким образом, мы смогли наконец внимательно изучить содержание великого памятника. Возведение цитадели, в особенности в третий период, точно приходится на те годы, когда город был столицей Караханидского государства. В регионах, вошедших в состав этого государства, не только увеличилось количество городов, но и выросло качество строительства и масштабы. В IX–XII веках, в период правления династии Караханидов, тюрки достигли высокого уровня раз-

Условные обозначения: 1. первый слой; 2. осыпавшийся грунт; 3. кирпичная кладка; 4. пахсовый дувал; 5. обломки сырцовых кирпичей; 6. многослойная кладка; 7. гумус; 8. зола; 9. шурф; 10. глиняная обмазка; 11. культурный слой; 12. природная земля

Рис. 11.
Структура
разреза
цитадели
Актобе

вития материальной культуры и цивилизации вообще. Качество строительных материалов в ту пору тоже было отменным.

Археологические материалы, полученные в ходе стратиграфического изучения цитадели, проясняют путь эволюционного развития города Баласагуна. Общая структура города, в том числе и цитадели, однотипна со средневековыми городами юга Центральной Азии. Базовая часть цитадели была заложена в V веке н.э., в этот период она была центром главного города Тюргешского и Карлукского государств. С течением времени ее размеры увеличивались, защита укреплялась. В эпоху правления Караханидов прежние постройки были обновлены, возведены новые дворцовые помещения, по качеству и прочности соответствующие времени. Строительство велось на уровне, который доказывает расцвет исламской цивилизации. Найденные археологические материалы свидетельствуют, что это Баласагун – главная столица Караханидской империи. Видно, что к этому времени преобразованная цитадель достигла пика своего развития. Среди находок, обнаруженных на раскопках цитадели, не встречалось свидетельств, относящихся к периоду господства каракиданей (каракайтаев). В эту пору на цитадели не только не велось никакого строительства, а наоборот, объект подвергся консервации. В 1210 году правитель Баласагуна каракиданьский властитель Гурхан, проиграв

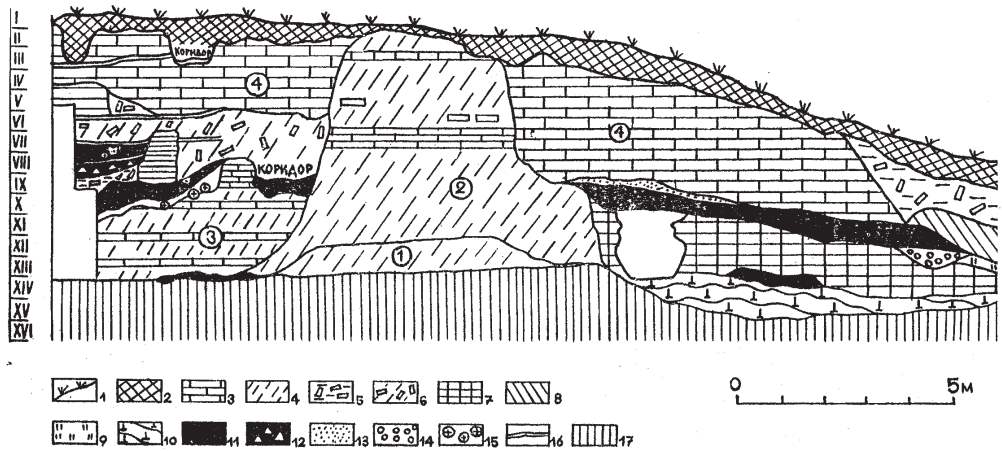

Рис. 12. Структура разреза (фрагмент), вырытого с восточной стороны шахристана городища Актобе

Условные обозначения: 1. слой с проросшей растительностью; 2. осыпавшийся грунт; 3. стена, сложенная из кирпича; 4. слой, выложенный пахсой; 5. гряда обломков сырцового кирпича; 6. обломки пахсы и сырцового кирпича; 7. уплотнившийся слой; 8. плотный глиняный слой; 9. растрескавшийся глиняный слой; 10. слой, обмазанный глиной; 11. скопление золы; 12. обломки керамики; 13. скопление песка; 14. гумус; 15. куски сгоревших бревен; 16. уровень пола; 17. природный слой земли

битву при реке Талас Мухаммеду Хорезмшаху, 16 дней осаждал собственную столицу Баласагун, где укрылись взбунтовавшиеся жители, а взяв город, подверг его разрушению и трехдневному пожару. Следы этой рукотворной катастрофы зафиксированы в верхнем слое цитадели. После нее Баласагун сошел с исторической сцены, и в 1218 году, когда его захватили монголы, город пребывал в плачевном состоянии. Читателям уже известно, что Чингисхан легко покорил Баласагун, поскольку в нем не нашлось сил, способных дать отпор, и потому монголы прозвали его «Гобальком», то есть «Хорошим городом».

Шахристан (медина). Как мы уже отмечали, шахристан подвергся разрушению современной землеройной техникой и частично потерял свой первоначальный облик. Согласно аэроснимку, его общая площадь составляет 20 га. Хотя верхний слой северо-восточной части цитадели был утрамбован бульдозером, в шахристане местами он все же сохранился. Южная часть шахристана осталась нетронутой. А вот его западную окраину разрушил, как нам кажется, экскаватор, копавший трехкилометровый канал. Особенно пострадал проложенный отсюда в цитадель центральный многорядный водопровод. Если присовокупить к шахристану связанный с ним напрямую Торткультобе, находящийся в 600 м восточнее цитадели, то его площадь увеличится в два раза.

Шахристан ведь должен был соответствовать городу, являвшемуся столь крупной столицей.

Ширина стратиграфического разреза, сделанного в северо-восточной части шахристана на берегу реки Аксу, составила 1,5 м, длина – 22 м. Западная часть раскопа была затем расширена до 7 м. Глубина культурного слоя до природного пласта земли (материка) составила 6,5 м. Раскоп разбили на 22 квадрата [23]. Его общий вид приведен на рис. 12. Укрепления шахристана, как показал раскоп, возводились в четыре строительных периода. В первый период заложили пахсовый фундамент глубиной 2 м, шириной 7,5 м и высотой 0,8-1 м. Во второй период пахсовые стены подняли до 2,5 м и расширили до 8,5 м. В третий период на расстоянии 4,5 м был сделан коридор с метровой толщины стенами, выложенными из пахсы и сырцового кирпича. В последний период строительства укреплений шахристана крепостные стены были утолщены и подняты еще на 3 м кладкой сырцового кирпича размерами 42х25х10,5, 44х22-23х9, 45х24х10-10,5, 46х8-9 см.

Судя по найденной в ходе работ на стратиграфическом разрезе керамике, первый период укрепления шахристана приходится на V–VI века. Обнаруженные кувшины схожи с находками на городищах Тараз и Отрар [24]. Второй период соответствует VI–VII вв., третий – VII–VIII вв., последний четвертый период датируется X–XI вв. Эти факты дают основание считать, что шахристан был построен раньше цитадели – в V–VI вв [25]. Если в бытность города столицей Тюргешского (Сарыусуньского), Карлукского и Караханидского государств шахристан неуклонно расширялся, то в период правления каракиданей (каракитаев) заслуживающего внимание строительства не велось, а городской комплекс в результате феодальных междоусобиц пришел в упадок. Следы катастрофы 1210 года при исследовании шахристана встречались очень часто.

Рабад. Рабад Актобе занимает площадь около 1500 га. Горожане селились компактно вокруг цитадели и шахристана, а также в районе слияния рек Аксу и Карабалта с Шу. На аэроснимке 1980 года отчетливо видна структура Актобе. Ниже мы подробнее остановимся на описании городских построек, некрополя и оросительной системы.

Крупные строительные объекты, расположенные на территории вышеописанных цитадели и шахристана, указаны на комплексной карте. К ним относятся крепостные стены, жилые дома, хозяйственные постройки, площадь, крепостной коридор, городские ворота, хаузы.

Простые постройки и объекты, находящиеся в рабаде, помечены на карте треугольниками: дома, приусадебные хозяйственные постройки, сады и огороды, водосборные хаузы, система водоснабжения, улицы и пр. Хотя большинство построек сконцентри-

рована внутри крепости, выявились жилые объекты и за городскими стенами. Так как размеры строений в рабаде были неодинаковыми, то и до нас они дошли в виде холмов разной величины. Крупные постройки сохранились в виде больших холмов, а скромные домики в виде невысоких холмиков. Практически все городские постройки были сложены из сырцового кирпича и пахсы, поэтому под воздействием дождя, снега, ветра и других природных явлений со временем обрушились, заросли травой и превратились в холмы.

К тому же в разрушении и самого города, и крепостных стен сыграли свою роль междоусобные феодальные войны, часто вспыхивавшие в раннем средневековье. Такие исторические коллизии переживали многие крупные города, подобные Баласагуну.

3.5. Некрополь

Обнаружить некрополь (могильник) средневекового города – одна из сложнейших проблем. Дело в том, что в большинстве регионов, исключая Мангистау, надмогильные сооружения не строились из прочного материала [26]. В трудах исследователей Мангистау описаны и научно обобщены уникальные могильные комплексы Мангышлака. К сожалению, в других регионах Казахстана надмогильным сооружениям, видимо, не уделялось такого особого внимания, как на Мангышлаке. Тем не менее, и там встречаются такие монументальные комплексы, как известные всем мавзолеи Алаша-хана и Джучи-хана в Карагандинской области; Карахана, Даута, Айша-биби и Бабаджи-хатун близ Тараза; Шохай-датхи в Байкадаме, Домалак-аны в Южно-Казахстанской области, Ходжи Ахмеда Яссави в Туркестане, Арыстан-баба в Отраре, Жанкожи-батыра возле Казалинска и другие, возведенные над могилами исторических личностей. Однако сооружение монументальных надгробий над могилами поголовно всех умерших людей характерно для рода Адай, обитающего на Устюрте.

Центральный некрополь (кладбище) Актобе не найден до сих пор. На аэроснимке в квадратах Г-5 и Г-6 среди зарослей травы и посевов пшеницы заметно скопление множества мелких бугорков. Это место очень напоминает некрополь. Возможно, здесь и обнаружится главное городское кладбище. Однако эта часть памятника еще не исследована. Обнаружить центральный некрополь Баласагуна, надгробия и мавзолеи которого сооружались из подверженных воздействию природных явлений недолговечных материалов, очень трудно. Однако, если их удастся найти и исследовать, мы смогли бы сделать немало открытий, касающихся вероисповедования и религиозных воззрений жителей города Баласагуна.

3.6. Оросительные системы

Жители Баласагуна широко использовали воду из протекавших здесь рек и с помощью ручного полива выращивали зерновые и технические культуры, цветы и декоративные деревья, разбивали сады. Они собирали на своих пашнях стабильный урожай. На аэроснимке видно, что площадь искусственно орошаемых угодий вокруг Актобе составляет 2000 га. На возвышенностях имелись также поля, орошаемые дождем. Город располагался в местности с чистым воздухом, где воды в обилии.

Время расцвета Баласагуна приходится на IX–XII вв. – период правления династии Караханидов. В это время материальная и духовная культура тюрков достигла высшего расцвета. Яркое свидетельство тому хотя бы тот факт, что тюрки в эту эпоху явили миру таких великих ученых, как аль-Хорезми, Ибн-Сина (Авиценна), аль-Бируни, аль-Фараби, Махмуд Кашгари, Юсуф Баласагуни, Ходжа Ахмед Яссави, М. Хайдари и многие другие. Одним из городов, откуда вышло множество ученых средневековья, является Баласагун [27].

Из вышеприведенных материалов видно, что рабад Баласагуна занимал огромную площадь, соответствующую статусу столицы. Усадьбы и дома феодалов, купцов, ремесленников, административные здания, хозяйственные и культурные постройки наряду с простыми жилищами располагались вдоль городских улиц, а между ними имелись и площади для отдыха горожан. К большим усадьбам вода подводилась с помощью водопровода, во дворах сооружались хаузы-бассейны и разбивались большие сады. Обычное же жилье ограничивалось скромным домиком и маленьким приусадебным участком. Отсюда можно понять, что социальное положение горожан не было одинаковым.

Сложным вопросом является и этническая история Баласагуна. Жители города были в основном представителями автохтонных племен. Наряду с тюрками «Алты Алаша», обитавшими в Центральной Азии, в подавляющем большинстве это были **огузы, тохсы, чигилы, кангюи и усунь**. Жили среди них и согдийцы. Тюрки называли согдийцев, т. е. ираноязычные народы, «татами». В «Тюркском словаре» М. Кашгари приведена такая пословица: «Как нет головы без шапки, так не бывает и тюрков без татов» [28]. Эта пословица дает понять, что в крупных городах тюрков обитали и таты, занимавшиеся ремеслом и торговлей. А что торговцы всегда пытаются обмануть покупателей, известно издревле. Другая пословица из книги М. Кашгари как раз и свидетельствует, что торговцы-таты часто водили тюрков за нос: «Завидишь тата – бей сразу в глаз, рвешь колючку – выдирай с корнем» [29]. В рабаде Баласагуна был найден кувшин с согдий-

ской (татской) надписью. На этом мы остановимся позднее. Также в Баласагуне имелись кварталы (махалла), где компактно проживали согдийцы. Они производили всевозможные керамические изделия и вели торговлю в городах, расположенных на Великом Шелковом пути. Кроме родного языка, согдийцы хорошо знали тюркские наречия [30].

Поскольку в рабаде Баласагуна было сконцентрировано большинство населения, то места бесчисленных жилищ горожан – это бесценный источник материалов, которые могут дать сведения об истории древних тюрков и их преемников казахов. Однако культурные слои рабада еще толком не вскрыты. В будущем следует, утя эти упущения, изучить рабад более масштабно. Проведенные нами археологические исследования охватывают лишь цитадель и шахристан Баласагуна. Найденные здесь предметы являются остатками имущества зажиточных горожан и крупных чиновников, скорее всего, среди них очень мало вещей, которыми пользовался простой люд.

Итак, в V–XII веках Баласагун был главной столицей ряда тюркских государств: Тюргешского (Сарыусуньского), Карлукского, Караханидского и Каракитайского (Каракиданьского). Это один из редких исторических памятников среди дошедших до нас средневековых городов, сохранивших свой древний облик. Выше мы уже говорили, что большинство таких городов в советский период либо уничтожили, сровняв с землей, либо навек погребли под многоэтажными современными городами. Если в нижних ярусах верхней части многослойного памятника Актобе, включающего цитадель, шахристан и рабад, лежат культурные слои, относящиеся к V–VIII векам, то культура IX–XIII веков сохранилась в верхних пластах. Поскольку Баласагун, располагаясь на северной ветви Великого Шелкового пути, являлся политическим, экономическим и культурным центром тюркских государств, он оказал заметное историческое влияние на развитие тюркского мира и способствовал его славе. В связи с этим исследование его истории, доказательство его местоположения с научной точки зрения – одна из актуальнейших проблем истории тюркских народов. Этот вопрос и рассматривается в следующих главах данной книги.

Литература:

1. *Қашқари М.* Түрік сөздігі. Т. 1. Алматы, 1997. С. 9.
2. Археологическая карта Казахстана. А-А., 1960. С. 282–283.
3. *Кожемяко П.Н.* Раннесредневековые городища и поселения Чуйской долины. Фрунзе, 1959. С. 113.
4. Там же. С. 116.
5. Там же. С. 117.

6. Там же. С. 118.
7. *Шәлекенов У.Х.* Жылдар және ғұмыр //Ғалымдар, ұстаздар, тәлімгерлер. Алматы, 2004. С. 33–39.
8. *Дойль Лео.* Полет в прошлое. М., 1979.
9. *Толстов С.П.* По древним дельтам Окса и Яксарга. М., 1962; *Андрианов Б.В.* Древние оросительные системы Приаралья. М., 1969.
10. Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштер жиынтығы. Жамбыл облысы. Алматы, 2002. С. 315–330.
11. *Шишкин К.Б.* Камеральное обследование городища Актобе с помощью аэрометода //Средневековые города Южного Казахстана. А-А., 1986. С. 111–129.
12. *Байпаков К.М.* Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. А-А., 1966. С. 159–161.
13. *Бахаддин Өгел.* Ұлы хұн империясының тарихы. 2 книга. Алматы, 1998. С. 25.
14. Там же. С. 26.
15. *Волин С.* Сведения арабских источников IX–XIV вв. о долине реки Талас и смежных районах //ГИИАЭ. Т. VIII. А-А., 1960. С. 76.
16. *Гулямов Я.Г.* Эпоха Абу Райхана Беруни //Беруни и гуманитарные науки. Ташкент, 1972. С. 31.
17. *Грошев В.А.* Ирригация Актобе (Чуйская долина) //Средневековые города Южного Казахстана. А-А., 1986. С. 129–137.
18. Материалы по истории Средней и Центральной Азии X–XIX вв. Ташкент, 1988. С. 18–19.
19. *Шәлекенов У.Х.* О раскопках на городище Актобе (1979–1983 гг.) //Средневековые города Южного Казахстана. А-А., 1986. С. 15–39.
20. *Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б.* Древний Отрар. А-А., 1972. С. 88. Рис. 11, 42.
21. Научный отчет (АЭУ) 1977–1979 гг.; *Байпаков К.М.* Раскопки раннесредневекового замка в Семиречье //Вестник АН КазССР. № 8. А-А., 1966. С. 64.
22. *Сенигова Т.Н.* Средневековый Тараз. А-А., 1972. Таблица XI. С. 152.; *Она же.* Красная речка и Бурана. Фрунзе, 1989. С. 96–97.
23. *Елеуов М.* Этапы развития крепостной стены шахристана городища Актобе //История материальной культуры Казахстана. А-А., 1980. С. 48–57.
24. *Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б.* Древний Отрар. А-А., 1972. С. 87.; *Макимова А.Г., Мершеев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М.* Древности Чардары. А-А., 1968. С. 40.
25. *Елеуов М.* Этапы развития крепостной стены шахристана городища Актобе //История материальной культуры Казахстана. А-А., 1980.
26. *Тасмағамбетов И.* Құлпытас. Астана, 2001.; *Он же.* История и культура Арало-Каспия. Алматы, 2001.
27. *Мирза Мухаммад Хайдар.* Тарих-и Рашиди. Ташкент, 1996. С. 458.
28. *Қаишқари М.* Түрік сөздігі. Т. 1. Алматы, 1997.
29. Там же.
30. Там же.

Глава IV.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В БАЛАСАГУНЕ

4.1. Цитадель

С 1974 года на городище Актобе (Баласагун) археологами и студентами исторического факультета Казахского государственного университета, а также наемными рабочими, привлеченными на временные работы, проводятся археологические исследования. Ведутся раскопки шахристана, цитадели и рабада (рис. 13).

В третьей главе монографии, где говорилось о стратиграфии и структуре Баласагуна, мы подробно останавливались на исследованиях в разрезе, сделанном сверху вниз на северо-восточной стороне цитадели, чтобы лучше изучить ее внутреннюю структуру. В ходе этих работ были выяснены слои цитадели, и раскопки в ее верхней части уже велись в соответствии с полученными результатами. Иначе, при раскопках сверху вниз без стратиграфического анализа, можно было допустить массу ошибок. Избежать их и помогла работа по научно обоснованному послойному разрезу (рис. 6).

Рис. 13. Вид юго-западной крепостной стены цитадели Актобе

По завершении данного исследования, в 1976–1983 годах на верхней части цитадели были развернуты широкомасштабные археологические раскопки [1]. В предшествующие три года во время изучения верхнего слоя цитадели были вскрыты 13 объектов: зал торжеств, гостиные, столовые, молельные комнаты, айван, прихожая, большая просторная площадь, ворота и многое другое (рис. 13 а).

Внешняя крепостная стена дворцового комплекса имеет ширину 1-1,5 м, а внутренняя – 0,25-1 м. Стены построены из сырцового кирпича размерами 42х20х11 см, 45х21х17-18 см, 48х21-22х17-21 см [2]. При возведении же дворцового комплекса использовался очень качественный обожженный кирпич размером 22х22х4-5 см. Такой кирпич частично применялся и при сооружении крепостной стены, а также для выстилки полов в отдельных комнатах.

Среди 13 обнаруженных объектов цитадели стоит особо остановиться на помещениях №№ 4 и 11. Во ходе раскопок коридора 4-й комнаты и комнаты № 11 обнаружались орнаментальные фризы. Разно-цветным узором были украшены стены и потолки жилых помещений. На фризы нанесен разнообразный орнамент, в основном растительного характера: цветы, листья, лепестки. Сначала из материала, подобного алебастру, изготавливался сам фриз, на него с помощью трафарета вручную наносился рисунок, который затем разукрашивали; фриз сушили и только после этого клеили на стены и потолки. Оформление дворцов, минаретов, мечетей, мавзолеев и других общественных сооружений подобным способом было широко распространено на территории Центральной Азии в IX–XII веках [3]. Толщина больших четырехугольных украшенных узором плит – 1,5-3 см. Этот красивый орнамент был использован нами при оформлении входа и в интерьере созданного в 1983 году археологического музея исторического факультета Казахского национального университета им. аль-Фараби и при оформлении входа в музей этнологии. Части орнамента на обнаруженных плитах фриза выставлены в экспозиции этого музея.

Известный археолог, доктор исторических наук, исследователь памятников средневековья В.Л. Воронина принимала активное участие в раскопках Актобе и уделяла особое внимание структуре и оформлению памятника (рис. 14). Считаю уместным

Рис. 13 а.
Вскрытые восточные ворота цитадели Актобе

привести мнение ученого дословно: «Актобе был обширным и богатым средневековым городом. В XI–XII вв., на которые падает его расцвет, город находился в пределах государства Караханидов. Естественно поэтому ждать общих для того времени признаков в пределах материальной культуры и строительной техники на городище Актобе» [4].

В.Л. Воронина, в течение года участвовавшая в археологических раскопках городища Актобе, по-настоящему осознав гигантские размеры памятника и увидев множество обнаруживающихся артефактов культуры эпохи господства династии Караханидов, согласилась с указанной хронологией существования памятника и высказала мнение, что его история началась примерно на век раньше. Известно, что династия Караханидов правила в X–XII веках. Особенно заинтересовали В.Л. Воронину найденные на городище образцы резного орнамента, которые она подвергла тщательному научному анализу в своей известной статье, где пишет: «Что касается резного по глине орнамента в помещениях дворца, его узор воспроизводит в основном мотивы, хорошо известные

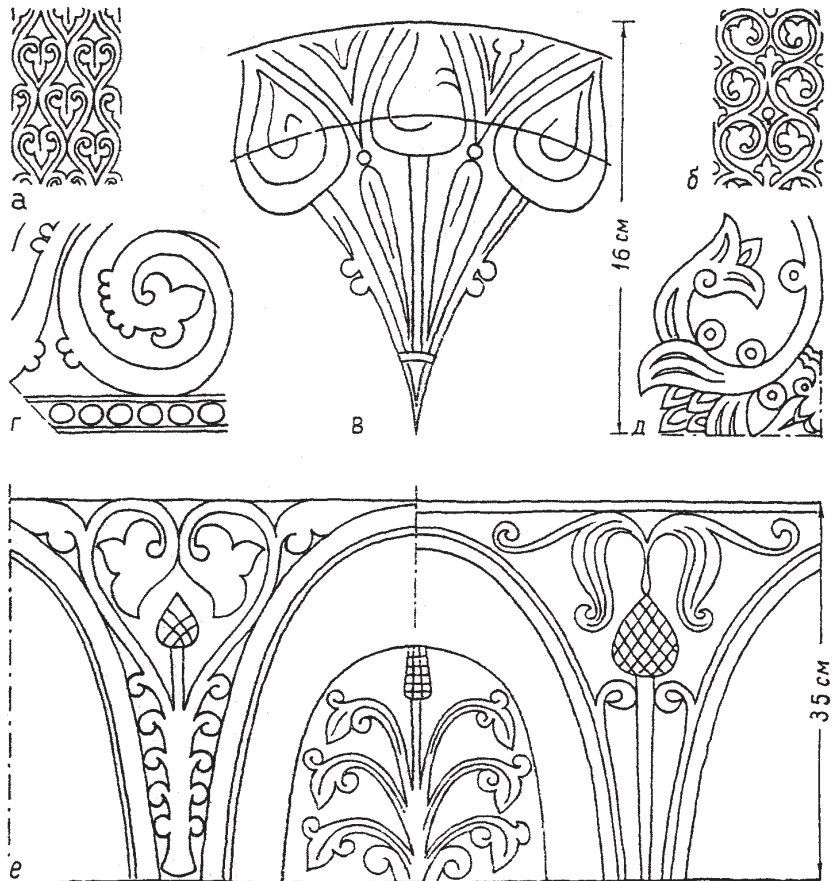

Рис. 14. Разновидности орнамента, обнаруженного в помещениях цитадели Актобе (В.Л. Воронина)

именно для XI–XII вв. Ниша помещения № 2 была окаймлена выпуклым бордюром с сеткой из трилистников, как на внешней раме деревянного искодарского михраба (рис. 14, а). Фоном надписи в помещении № 11 служили завитки растительного узора, как на резных колоннах II стиля хивинской соборной мечети (рис. б). Узор ограничивали цепочки перлов, распространенных в резном штурке и терракоте вплоть до XV в.

Поскольку речь зашла об орнаменте, следует затронуть один из сюжетов узора, не связанного с архитектурой. А именно – росписи поливного керамического блюда с объекта № 2. По краю блюда четырежды повторяется букет, где внимание привлекают бутоны, или скорее цветы, в форме нераскрывшегося тюльпана; собранные по три, стебли их сходятся к центру блюда (рис. а). Цвет «тюльпанов» слишком темный, марганцево-коричневый, но сходство подчеркнуто процарапанными линиями, повторяющими контур цветка. Форма его напоминает шишечку, украшавшую деревянные фризы VII–VIII вв. (рис. е) – **может быть, то был стилизованный вариант тюльпана с косой насечкой.** На желтоватом стебле цветка видны круглые парные наросты, аналогичные таким же в росписях древнего Пенджикента (рис. г). Отчетливое сходство этих деталей не оставляет сомнений в повторе более раннего мотива. Происхождение кружков прослеживается на стебле между арок пенджикентского фриза (рис. е, слева) – это свернувшиеся листочки. Схематизированный вариант кружков-наростов оказался настолько жизнеспособным, что оживает в хивинской резьбе по дереву XIX–XX вв., где стебли растительного узора усеяны кружочками «маргуля»».

Мы привели мнение автора об орнаментах в оригинале, чтобы не исказить смысла встречающихся в отрывке специфических терминов.

Были вскрыты два навеса, охватывающие южные стены этих помещений. В центре навесов был устроен вход в комнаты, ведущий из коридора шириной 2,5 м. Слева от входа в комнату с левой стороны установлен длинный подиум (суфа) шириной 0,5 м. По-видимому, здесь располагалась вооруженная охрана, которая отслеживала и контролировала входящих и выходящих. Сохранилась четырехугольная керамическая плита размером 55x55x5 см, которая удерживала опорные колонны в углах навеса. Ее внутренняя часть являлась продолжением комнат, а на внешнюю часть поверх колонн укладывались поперек бревна, служившие остовом крыши. Пол под навесами выстлан обожженным кирпичом размером 22x22x4-5 см. Что интересно, все эти кирпичи расколоты посередине. В таком виде и лежат на своих местах. Мы не смогли найти ни одного целого. Судя по всему, видимо, во время войны захватчики, разрушая город, специально его раз-

бывали, чтобы особо ценный строительный материал не мог использоваться вторично. Во вскрытых помещениях цитадели было найдено большое количество различных предметов быта: нерасписанная столовая керамическая посуда, дастарханы, переносные круглые печи для согрева жилища, украшенная орнаментом керамика, наконечники стрел, нефрит с нанесенным на него изображением человека и др. Все эти предметы относятся к эпохе Караханидов.

В 1978–1979 годах с северной стороны цитадели был произведен разрез сверху донизу размером 22x10x7 м, где во время раскопок наряду с различными бытовыми и хозяйственными предметами из расписной и не украшенной орнаментом керамики в 15-м слое были обнаружены 5 тюргешских монет, датируемых VII–VIII вв. **Во второй главе мы говорили, что тюргешские монеты** – это монеты первых основателей города Баласагуна тюргешей. Монеты, найденные в цитадели, отличаются от тюргешских монет, ранее описанных в исторических трудах. Мы упоминали об их особенности – наличии надписи и герба (тамги), что придает им необычайную ценность. На монетах изображена тамга в виде трезубца и отчеканено имя хакана (кагана) – основателя Баласагуна. На этом мы еще остановимся отдельно. Прежде такие символы на тюргешских монетах ученым не встречались. По-видимому, в VI–VII веках, во времена Тюргешского государства, в Баласагуне был монетный двор, где чеканили собственные монеты.

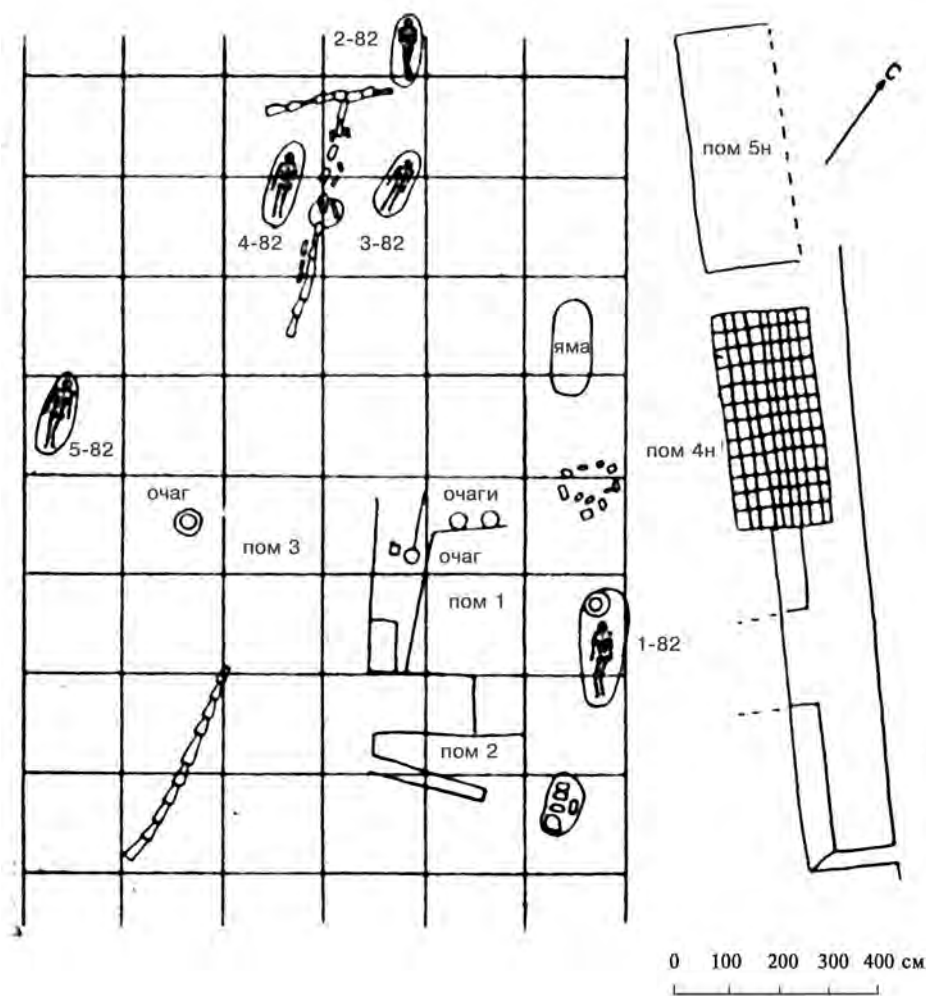
После раскопок верхнего слоя в центре цитадели археологические работы велись в ее юго-западной, северо-восточной и южной частях. Далее проведем обзор результатов этих исследований.

В юго-западной части цитадели были обнаружены северный и южный минареты, большой зал с михрабом для чтения намаза, а также многочисленные комнаты разной величины. На юго-западной стороне цитадели найдено помещение размером 4x3x0,8 м, ширина входной двери 1,05 м. Высота сохранившихся стен 0,4–0,5 м. Юго-восточная утолщенная стена сложена из сырцового кирпича. Здесь найдены тандыр, печь, кости животных, керамическая посуда, а рядом груды песка. Из археологических трудов мы знаем, что при раскопках многих средневековых городов обнаруживаются подобные помещения [5].

С юго-восточной стороны первой комнаты была вскрыта вторая – размером 3x0,8x9,6–0,8 м. Ее стены сохранились плохо. В помещении найдены дастархан, крышка кувшина и половинка хума (кувшин без ручки), датируемые IX–XII веками.

Особое внимание стоит обратить на третью комнату. Она расположена в 8 м от упомянутых выше помещений. В ней найдены

две керамические канализационные трубы для вывода использованной воды наружу. Их общая длина 16 метров. Трубы качественно обожжены, изготовлены на круглом вращающемся станке, напоминающем веретено, на котором изготавливались кувшины. Один конец труб уже, второй – шире, то есть одна труба надевалась на другую, продолжая трубопровод. С обеих сторон каждой секции трубопровода устанавливали в вертикальном положении обожженные кирпичи размером 22x21x3-4 см. Так что канализационные трубы были прочно укреплены. Их изготовление относится к X–XI векам, к эпохе Караханидов.

Во время раскопок юго-западной части цитадели были вскрыты могилы с останками пяти захороненных людей. На рис. 15 эти объекты пронумерованы: 1-82, 2-82, 3-82, 4-82, 5-82. Первая циф-

Рис. 15. План раскопок, проведенных в юго-западной части цитадели Актобе

ра – номер скелета (могилы), вторая – год обнаружения. Каждый человек погребен в отдельной яме длиной 2 м, шириной 1 м. Тела захоронены вдоль длины ямы, головой на северо-запад, лица повернуты на юго-запад. Подобный порядок погребения умершего человека свойствен мусульманским народам и соблюдается до сих пор. Тюрки на юге Центральной Азии приняли ислам в IX веке.

Как показано на рисунке, рядом с первым скелетом стоял кувшин высотой 61,5 см, диаметром вверху – 19,2 см, внизу – 0,42 метра. Дно плоское, отверстие закрыто круглым камнем. В ходе раскопок южных средневековых городов часто находили рядом с захоронениями подобную керамическую посуду, постоянно используемую в быту [6]. На уровне поясной части скелета обнаружена каменная бусинка длиной 14 мм, шириной 13 мм, в середине отверстие диаметром 2 мм. На лицевой стороне прочерчены линии. Подобные бусинки в большом количестве встречались в некрополях средневековых городищ Шу-Таласской долины [7]. Судя по найденной в могиле бусинке, здесь, скорее всего, была захоронена женщина. Рядом с другими скелетами (2, 3, 4, 5) ничего не обнаружено.

Рис. 16. Вид одной из комнат цитадели Актобе, пол которой вымощен сырцовым кирпичом

Археологи заметили небольшие различия в церемонии погребения. В первом захоронении рядом с останками человека найдены различные предметы, что напоминает порядок погребения человека в эпоху бронзы и железа, а возле других скелетов ничего не обнаружено. Тем не менее, в целом способ захоронения говорит о том, что все пятеро приняли ислам. Слой цитадели с их могилами относится к IX–XII векам. Мы предполагаем, что это

люди, которых предали земле в тот период, когда Баласагун уже сошел с исторической сцены и, разоренный и разрушенный, был постепенно погребен под слоем земли, превратившись в археологический памятник. К тому времени его бывшее имя было уже забыто, окрестные жители присвоили ему надуманное название «Актобе» и превратили в «святое» место. Это подтверждают и этнологические сведения, собранные у местного населения. В памяти жителей сохранилось поверье, что заночевавшие у городища люди излечиваются от всевозможных болезней, и до последнего времени в Актобе был даже свой хранитель – шыракшы.

В ходе раскопок юго-западной части цитадели исследования были расширены по направлению к северо-востоку, и вскрыты еще четыре помещения размерами 4,38x1,9 м. Их стены сложены из сырцового кирпича, а пол выстлан обожженным кирпичом размерами 35x35,5x17 см, 5x3-3,5 см. На стенах по периметру пола один ряд выложен таким же кирпичом, установленном в вертикальном положении (рис. 16). По всей вероятности, это сделано для того, чтобы защитить сидящих на полу людей от холода. Вдоль юго-восточных стен обнаруженных помещений сооружены суфы из сырцового кирпича высотой 0,35-0,37 м, шириной 0,22-0,27 м. Верхний слой суф сложен из обожженного кирпича. Такие суфы в качестве скамей для отдыха очень удобны, поскольку обожженный кирпич не пропускает холод. Сохранившиеся стены высотой 1,6-1,9 м неоднократно штукатурились и белились. Видимо, эти комнаты долгое время эксплуатировались [8].

При раскопках западной части цитадели вскрыта юго-западная башня, ее длина с юга на восток 8,2 метра, с юга на запад 7,7 метра. Крепостная стена башни, выложенная сырцовым кирпичом размерами 42-44x21,5-23x9-10 см, поначалу возвышалась на высоте 3,35 м. Согласно старинной традиции, она была наклонена под углом в 74°. Затем вокруг башни из пахсы и сырцового кирпича были возведены дополнительные пристройки высотой 0,2 м, 0,5 м, 0,6 м и 0,75 м, причем сырцовый кирпич размерами 42-44x19,5-20x9-10 см выкладывался поверх пахсы. Если учесть нижние слои стены, то откос теперь составлял примерно 87° [9].

В результате археологических раскопок юго-западной части цитадели удалось выяснить, что крепостные стены Баласагуна возводились в виде прочного оборонительного укрепления. Его юго-западная башня, построенная из пахсы и сырцового кирпича, была высокой и очень мощной. Найденный в этом месте очень богатый материал, а также другие предметы, обнаруженные при раскопках в других частях цитадели, – артефакты, относящиеся к X–XII векам.

При проведении широкомасштабных работ в северо-восточной части цитадели в 1982 году вскрыто 5 помещений. Их стены сло-

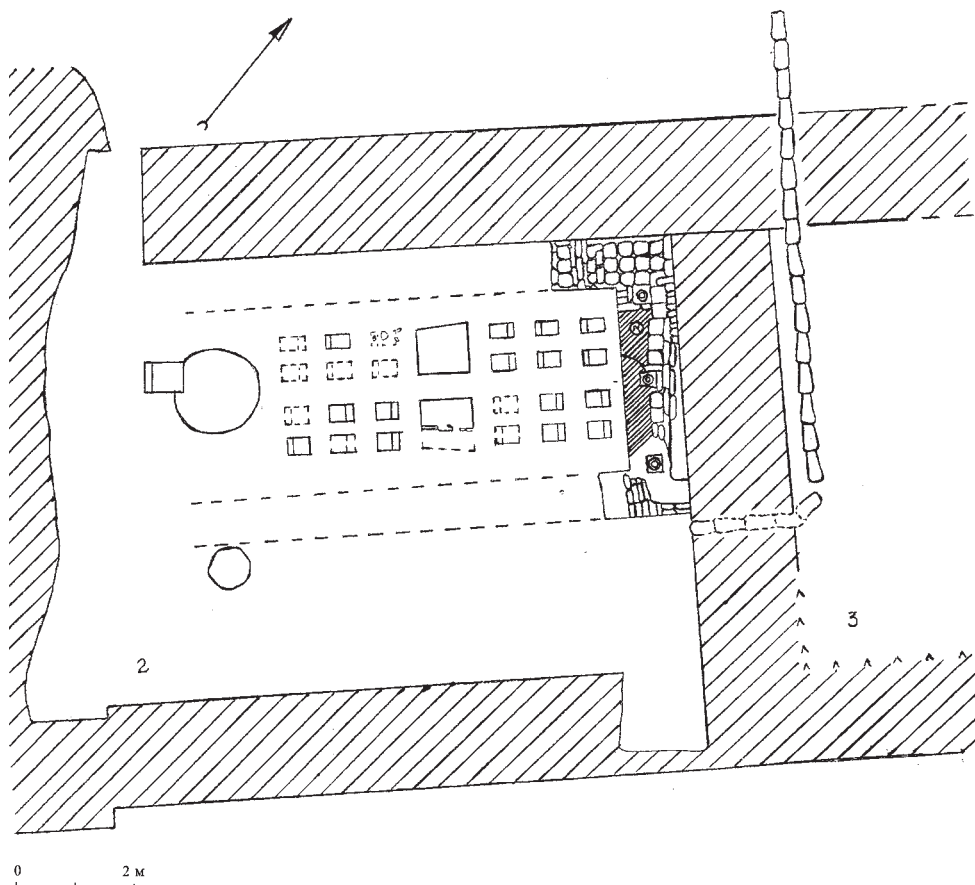

жены из сырцового кирпича размерами 41-42x21-22x8-9 см. Ширина первой комнаты 2,4 м, длина – 10 м, пол двухслойный. Пол первой комнаты находится ниже на 2,2 м, выстлан обожженным кирпичом размерами 32-33x16-17x3-4 см. Сверху находилось скопление древесного угля, золы и грунта толщиной 0,04-0,1 метр. Всё это доказательства сильного пожара, происшедшего в помещении. Эта комната соединена с 5-м помещением дверным проемом в виде арки высотой 1,5 м и шириной 0,85 м, которая выложена сырцовым кирпичом. К первой комнате с восточной стороны прилегает вторая размерами 7,4x1,95 м, где пол выстлан обожженным кирпичом размерами 35-35,5 x18-19x33,5 см. Его

Рис. 17.
Медная тюргешская (сарыусуньская) монета с четырехугольным отверстием в середине

также покрывают следы пожара. Полы по периметру обрамлены рядом вертикально уложенного обожженного кирпича. Размеры третьей комнаты 8,3x1,8 м, четвертой – 11,25x1,9 м, пятое помещение – это пристройка-прихожая длиной 6,3 м и шириной 1,6 м. Заметно, что на втором этаже этих помещений были полы, то есть полы второго этажа цитадели. Похоже, в процессе раскопок они были срезаны. В ходе исследовательских работ, наряду с многочисленными предметами из керамики, в золе пятой комнаты обнаружены пять монет с четырехугольным отверстием посередине. Похоже, их чеканили в период правления тюргешей (рис. 17). На восточном краю цитадели найден небольшой заком размерами 1,7x1,1 м, глубиной 0,5 м, сложенный из обожженного кирпича 32-33x16-17x3-4 см. Возможно, это хранилище для зерна, правда, небольшое по габаритам. Были вскрыты пять входов в эти помещения, выложенные в виде арок из сырцового кирпича [10]. Перед комнатами имеются пристроенные прихожие со входом, но без окон. Скорее всего, они освещались сверху. Эти три комнаты находятся с восточной стороны площади, с левой стороны от ворот. Планировка помещений, их расположение и обнаружение хранилища для зерна дают основание предположить, что они служили для хранения провизии.

В 1983 году проводились раскопки на площади 33x21-24 м, с севера на восток и до восточных ворот. Во время исследования найдены три комнаты. Первая – самая большая: 20x13,5-14 м. Ее дувал был расчищен до глубины 1-1,5 м. Дверь открывалась с фасада дворца с юга на запад. Кладка выполнена сырцовым кирпичом 40x42x20-21x7-8 см. Западный дувал соединяется с центром цитадели. Во время раскопок в этих комнатах найдены сырцовые кирпичи размером 24x24x4,5-5 см, кувшины, подсвечники и другие предметы. При входе в комнату с левой стороны обнаружили канализационную трубу. Она была на глубине 4 м и сложена из 6 секций. Каждая секция длиной 70 см, в узкой части диаметр 27 см, в широкой – 40 см [11]. Все трубы качественно обожжены и сохранились практически в первоначальном состоянии.

Судя по величине комнаты и найденным в ней предметам, скорее всего, она служила мехманом. Здесь люди осуществляли омовение, а использованная вода по канализационным трубам уходила наружу. В этой комнате не найдено предметов в боль-

Рис. 18. План бани, обнаруженной в восточной части цитадели Актобе

шом количестве, как в других помещениях. Возможно, это была одна из комнат, где правитель принимал своих гостей. Но для того, чтобы подтвердить предположения, необходимо в ближайшее время продолжить раскопки.

Баня. Раскопки второго помещения оказались результативными. Его величина $10 \times 7,1$ м, вытянуто с запада на восток. Западная стена упирается в северную башню, остальные являются смежными с первой и третьей комнатами. Во время раскопок удалось установить, что данное помещение являлось баней. Ее ширина 3 м, длина 9 м. Стены бани возведены из обожженного кирпича размерами $37 \times 25 \times 4,5-5$ см и $25 \times 25 \times 4,55$ см. Северная стена толщиной 0,8 м, восточная – 0,9 м, южная – 0,75 м. Их сохранившаяся высота 0,7 м-1,25 м (рис.18).

Баня построена с теплыми полами, согласно правилам строительства бань в средние века. У входа около северной стены находилась печь, на которой сохранилось место, где стоял огромный котел. Печь размером $50 \times 50 \times 4,5-5$ см выложена обожженным кирпичом. Ее диаметр 1,25 м, а глубина 0,5 м, печь заполнена золой. Вдоль бани на 6 м в длину установлены в четыре ряда колонны высотой 0,5 м, шириной 25 см, расстояние между которыми 37 см. Для них использовался обожженный кирпич размерами $25 \times 25 \times 4,5-5$ см и $37 \times 25 \times 4,5-5$ см. В хорошем состоянии сохранились 15 колонн, остальные разрушены или полуразрушены. Между ними смонтированы три канала труб, по которым выходил огонь и дым. В центре между колоннами установлены две большие плиты размером $87,5 \times 87,5 \times 77,4$ м. Они, по-видимому,

Рис. 19.
Вид бани
после
расчистки

служили для укрепления прочности бани (рис. 19). Ведь люди в бане большей частью находились в центре моечной. Место для мытья возвышается над уровнем пола на 0,5 м. Верхняя часть колонн покрыта слоем обожженного кирпича размером 50x50x5 см, 25x12x5 см. Пол бани имеет небольшой скос к востоку. А вдоль восточной стены проложена канализационная труба, по которой уходит наружу весь смыв (рис. 20). Эти трубы проходили вдоль западных стен всех трех комнат. Во 2-й и 3-й комнатах они были протянуты по центру стен, выложенных из обожженного кирпича. Места трубопроводов четко сохранились. Длина труб составляет 7,2 м [12].

3-я комната соединена с восточной стороны со вторым помещением – баней. Вскрыта лишь ее верхняя часть, а в центре обнаружен колодец. До сих пор ни само помещение, ни колодец не исследованы до конца. Между комнатами сохранился дверной проем. Скорее всего, колодец был глубоким, поскольку вода использовалась для бани и в качестве питья.

Во время раскопок бани были найдены декоры с различным орнаментом. Поверх стен нанесена штукатурка, затем слой алебаstra в 1-1,5 см, на котором вырезан орнамент глубиной 0,3-0,4 см. Орнамент разнообразен: геометрические фигуры, цветы, ли-

Рис. 20. Вид канализационной трубы, выводящей использованную в бане воду наружу

стья, другие растительные мотивы. Исходя из найденных материалов видно, что баню старались украсить всеми возможными средствами. Декор выполнен черными, синими и желтыми красками [13].

Обилие растительного орнамента свидетельствует о высоком уровне культуры людей, возводивших эти постройки. Сведения о строительстве бань и особом способе их оформления можно встретить у археологов, исследовавших средневековый период. С.П. Толстов описал в научных трудах орнамент, которым украшали фасады домов в городах Хорезма – Тешиккале и Топыраккале. [14]. Декоративную отделку интерьера бани города Тараз XI века отметил А.Н. Бернштам. [15]. А.А. Хакимов писал, что оформление дворцов, домов, бань красочным орнаментом было свойственно Центральной Азии IX–XIII веков [16]. Г.А. Пугаченкова описала орнамент на михрабе мазара Мухаммеда Бошоро в Таджикистане, относящегося к IX–X векам [17]. Археологи сообщали в своих научных трудах и об орнаменте по глине, встречающемся в поселениях вдоль Шу на территории Кыргызстана [18].

Согласно приведенным источникам, в период правления Караханидов в IX–XII веках уделяли особое внимание оформлению различным орнаментом домов, дворцов, укреплений, мавзолеев, медресе, мечетей. Этот период характеризуется также временем проникновения ислама. Строительство общественных зданий, бань, их оформление достигли наивысшего расцвета. Посещение бани стало традицией среди населения, всем были известны правила пребывания в ней. Наш земляк, всемирно известный средневековый врачеватель Авиценна в своем медицинском труде «Каноны» подробно осветил важность посещения бани и ее полезность для здоровья человека. Он написал, какой должна быть температура воды при помывке в бане, какая требуется влажность воздуха, а также сколько времени следует пребывать в парной. Великий ученый считал, что эти положения должны быть усвоены взрослыми и тщательным образом переданы их детям. (См. *Абуали Ибн-Сина (Авиценна) «Канон врачебной науки»*. Кн.1. Изд-е 2-е. Ташкент, 1981. С. VII). У тюрков средневековья посещение бани переросло в праздничную церемонию.

Дворцовая площадь. До раскопок цитадель представляла собой загадочную возвышенность. Лишь с южной ее стороны сохранилась большая яма. Отсюда и начались археологические раскопки. Для того чтобы расчистить возвышенность, использовали транспортеры и огромный объем земли вытащили в отвал. В результате удалось определить, что это была дворцовая площадь. Ее основание размером 18x15 м уложено качественным обожженным кирпичом размерами 40x40x5 см, 30x20x5 см. На эту площадь открывались все входные двери во дворец. С тыльной стороны пло-

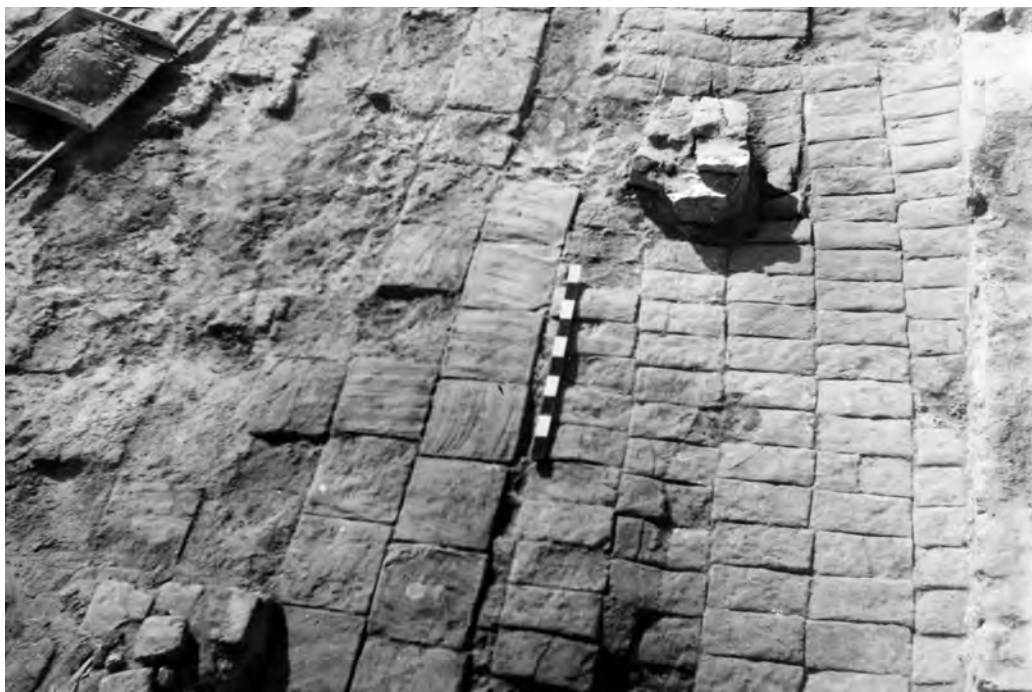
щади было заметно подобие колодца. Но он пока не расчищен. На площадь можно попасть с двух сторон: с востока и юга. При входе с восточной стороны из брусчатки выложен тротуар шириной 0,75 м. По левой его стороне оставлено свободное пространство. Видимо, эти ворота чаще использовались в повседневной жизни. Второй вход во дворец расположен с южной стороны площади. Перед ним ступеньки из обожженного кирпича размером 30x20x5 см. Большинство кирпичей остались на своих местах. Некоторые перемещены, сломаны. Похоже, этот вход предназначался для почетных гостей, правителей, уважаемых людей.

Много сил и средств было потрачено на раскопки дворцовой площади. К счастью, мы достигли результата и смогли добраться до обожженных кирпичей эпохи Караханидов, которые так и лежат в первозданном виде (рис. 21).

Итак, на протяжении долгих лет велись археологические раскопки верхних слоев цитадели, благодаря которым была немного приоткрыта их тайна. С северной ее стороны был сделан разрез до самого пола и тем самым уточнена этажность памятника. Во время раскопок обнаружено множество предметов. Найденные археологические материалы IX–XIII веков – свидетельства эпохи Караханидов, которые дают представление о расцвете страны и высоком уровне цивилизации.

Выше мы отмечали, что существует несколько мнений о дате строительства Актобе. Но, для того чтобы подтвердить любое предположение, необходимо в цитадели и шахристане произведе-

Рис. 21. Вид мощенной брусчаткой площади в цитадели Актобе

сти продольный разрез сверху вниз и провести тщательное исследование. Опираясь на найденные предметы, следует сделать соответствующий вывод о времени существования памятника. С этой целью у северо-восточной башни Актобе был сделан разрез шириной 7-8 м, глубиной 10-12,5 м, длиной 22 м. Эта работа длилась три года. Разрез был поделен на 22 слоя. Обнаруженные предметы описывались в увязке с соответствующим слоем. Раскопки на цитадели велись до достижения природного слоя земли [19].

В результате проведенных исследований удалось выяснить многослойность цитадели. Ее внешняя крепостная стена строилась в три разные эпохи. Разровняв землю, утрамбовав песок, на котором на высоте 2 м установили платформу, пол которой выстлан слоем размятой глины толщиной 0,3 м. Затем из необожженного кирпича размерами 49х27х9-10 см, 50х27х9-10 см, 50х23х10 см возвели крепостную стену. В верхнем слое земли найдено множество предметов из глины: большие и маленькие кувшины, посуда, светильники и многое другое. Вся посуда изготовлена ремесленниками и использовалась в быту, в повседневной жизни. Мы обнаружили сходство с глиняной посудой, найденной в Пенджикенте (Центральная Азия), Отраре (Казахстан) и датируемой VII–VIII веками [20]. Если так, то жители Актобе тесно общались с народами Средней Азии. В пятом слое цитадели в золе обнаружены пять медных монет периода тюргешей, т. е. примерно VII–VIII вв. По краям монет есть тамга в виде трезубца. В ранее найденных тюргешских монетах таких знаков не было. По-видимому, тюрки считали Актобе своей столицей и оттого чеканили здесь свои монеты. Из истории известно, что в V–VI вв. н. э. в долинах рек Семиречья, Шу и Таласа господствовал Тюргешский (Сарыусуньский) каганат [21]. До 603 года, т. е. до разделения тюрков на восточных и западных, в этом регионе жили разные тюркоязычные племена.

Затем были проведены большие строительные работы, построена вторая очередь крепостной стены толщиной до 4 м, высотой 7-8,5 м. Строительство полностью охватило весь комплекс цитадели. Сам строительный процесс не претерпел особых изменений. При раскопках этого слоя также были найдены предметы материальной культуры: кувшины, чайники, котлы, наконечники стрел и др. Эти находки похожи на те, что найдены в Отраре и Кулане. Судя по обнаруженным археологическим материалам, вторая очередь цитадели приходится на VII–IX века. В этот период тюрками правили карлуки. Тем не менее, культура тюрков особо не изменилась, напротив, в цитадели были проведены большие строительные работы, в результате которых она стала мощной крепостью.

В третий раз цитадель снова перестраивали, изменив ее внешний облик и размеры. Крепостная стена была выложена сырцовым кирпичом 49х27х9-10 см, 50х27х9-10 см, 50х23х10 см, построена дополнительная стена, и общая ширина укреплений достигла 10 м. Цитадель превратилась в настоящую крепость. Во время раскопок стены найдены глиняная посуда, кувшины, чайники, котлы, подсвечники... Все эти предметы идентичны тем, что находили на средневековых городищах Центральной Азии. Вместе с тем можно говорить о том, что третья очередь цитадели относится к IX–XII векам. Строительство цитадели относится к периоду правления каракитаев (каракиданей) и шаха Карахана. Третья очередь – к эпохе достигшего своего пика в развитии культуры Караханидского каганата. В этот период Актобе (Баласагун) достиг наивысшего расцвета. Затем здесь в течение 90 лет правили каракитаи (каракидане), народ, схожий с монголами. Они ничего не сделали для процветания Баласагуна, наоборот, в 1210 году сожгли и разорили город, что и стало причиной его схода с исторической сцены.

Для того чтобы глубже изучить комплекс цитадели, в ее юго-восточной части сделали разрез длиной 16 м, шириной 1-1,5 м, глубиной 5,5 м до природного слоя земли. Эти раскопки велись по описанному выше способу. Найденные предметы идентичны тем, что были обнаружены у северо-восточной башни. В этой части также прослеживаются три временных периода. В первый период высота стены составляла 4,2 м, ширина 3 м; во второй период снаружи первой стены сооружена вторая до высоты 4 м и длиннее на 2,3 м. С внешней стороны была сложена третья стена до уровня 2,5 м и шириной 1,7 м. Во время раскопок найдено множество археологических источников. Они похожи на те, что обнаружены при прежних полевых работах. Скорее всего, комплекс цитадели строился в одно время, но затем претерпевал ремонт и реконструкцию.

Стоит отдельно остановиться на эпохе Караханидов. В этот период они завоевали юго-восточную часть Казахстана и всю Среднюю Азию, превратив эту огромную территорию в процветающее государство. В истории не раз писалось, что то было время культурного, экономического и духовного расцвета народа. Столицами этой империи были Самарканд, Кашгар и Баласагун. Самый главный правитель династии Караханидов жил в Баласагуне. Предметы, найденные в верхнем слое цитадели нынешнего Актобе, принадлежат к периоду караханидской культуры. Ну а эпоха каракитаев характеризуется постоянными междоусобицами и распрями, что привело в итоге к падению культурного и экономического уровня города.

4.2. Шахристан

По окончании археологических исследований на верхнем комплексе цитадели мы приступили к изучению шахристана. Его северная сторона 265 м, южная – 255 м, западная – 208 м, высота над землей примерно 9 м. В 1974 году здесь начались раскопки одновременно в пяти местах [22]. Это шахристан-1 и 2, а также система трубопроводов Торткольтобе. Коротко остановимся на каждом объекте.

Шахристан-1. В 40 м севернее цитадели проводились раскопки на площади 10x10 м, при углублении на 1-1,5 м был достигнут культурный слой. Во время раскопок вскрыты две комнаты. Первая величиной 3x2,5 м, вторая – 2,5x2 м. Их стены толщиной 0,8-1 м выложены сырцовым кирпичом 21x20x7 см, 22x20x7 см. Стены высотой всего 20-25 см, поскольку во время строительства плотины на реке Аксу в 1968 году культурный слой шахристана был срезан почти на 1 м. Там, где проводились исследования, обнаружили бадраб (яму для мусора), 2 колодца, печь, надгробный камень, а также место для навеса. Печь размером 85x70 см сложена из глины, печная труба-дымоход величиной 60x65 см. По форме печь похожа на те, что используют ремесленники при изготовлении ювелирных изделий.

Особо остановимся на предметах материальной культуры, изготовленных из обожженной глины, поскольку в тот период эта отрасль достигла наивысшего расцвета. Печь вытянута по форме с юга на восток. Ее длина 4,45-4,50 м, ширина 2,9 м, внутри 6 куполообразных камер диаметром 40-55 см, высотой 2,16 м. Купол размером 35x18x8 см выложен из сырцового кирпича. В камерах высококачественно обжигались глиняные кувшины, чайники, трубы, посуда, подсвечники и другие предметы, необходимые в быту. По стенкам печи налип шлак толщиной 4-6 см. Огонь разжигался внизу, который вместе с дымом по дымоходу выходил наружу. Удалось выяснить, что печь ремонтировалась дважды: в первом случае шлак был толщиной 0,2-0,3 см, во втором – 4-5 см. Внешние стенки печи выложены сырцовым кирпичом 35x18x8 см. С восточной стороны печи найдены два тандыра: диаметр одного 50 см, глубина 20 см; диаметр второго 48 см, глубина 38 см. На этом месте раскопок обнаружено большое количество керамики: трубы, чайники, кувшины, дастарханы, крышки чайников, посуда, подсвечники (светильники), украшенные блюда и др.

Судя по найденным археологическим материалам, шахристан-1 был местом для производства различных предметов материальной культуры мастерами ремесленного и гончарного искусства того времени. О предметах, найденных на средневековых

городища Центральной Азии, не раз писали ученые в своих научных трудах:

А.С. Писарчик. Строительные материалы и конструктивные приемы народных мастеров Ферганской долины в XIX –XX вв. //Труды Института этнографии. Т. XXI. М., 1954. С. 230–234;

М.Е. Массон. Городища старого Термеза и их изучение //Труды АН Узб. ССР. Серия 1. Вып. 2. Ташкент, 1940. С. 102; *И. Ахраров.* Кирпичеобжигательная печь XI века на старом городище Куве //ИМКУ. Вып. 3. Ташкент, 1962. С. 80;

Е.Б. Пругер. Кирпичеобжигательное производство средневекового Мерва //Труды ЮТАКЭ. Т. XI. Ашхабад, 1969. С. 238;

Ш. Шакеримов Кирпичеобжигательная печь средневекового Самарканда (Афрасиаба). Вып. 3. Ташкент, 1974. С. 84.

Все эти труды рассказывают о том, что на территории Центральной Азии тюрками с древних времен было освоено производство сырцового и обожженного кирпича, который успешно применялся при строительстве городов.

Шахристан-2. В 25 м на северо-запад от цитадели на площади 140 кв. м на глубине 60-80 см культурного слоя были вскрыты 8 помещений. Их дувалы размером 20-21x10x40 см выложены из сырцового кирпича, основание из пахсы 0,9-1,2 м. Такие кирпичи встречались во время раскопок средневековых памятников IX–XII веков в Ферганской долине (Карабулак, Ана-Кызыл), в бассейне рек Шу и Талас и в Семиречье [22].

Для пола, порогов и печи в этих комнатах использовался обожженный кирпич размерами 22x22x3-4 см, 23x23x5 см, 21x7x7 см, 22x9x10 см и 13x30x4-6 см. [23]. Обожженные кирпичи подобного размера в эпоху Караханидов широко применялись при строительстве средневековых городов в Семиречье, в долинах рек Шу и Таласа, в Южном Казахстане, а также в Ташкенте [24]. Обнаруженные комнаты разных размеров: 18 кв. м, 43 кв. м, третья – 22,7 кв. м, остальные совсем маленькие; 6-я, 7-я, 8-я комнаты раскопаны только с краю. Во всех помещениях встроены разные по величине суфы. Самая большая суфа находится в первой комнате: ширина 2,9 м, длина 3,9 м; сверху кладка обожженным кирпичом 22-23x22(23)x4(5) см. По-видимому, 1-я комната служила столовой или гостиной. В 3-й комнате у самой стены сооружены три тандыра, заполненные золой; их диаметр 50 см, основание 40 см, диаметр нижнего воздуходува 16 см. Подобные тандыры часто встречались во время раскопок (рис. 22).

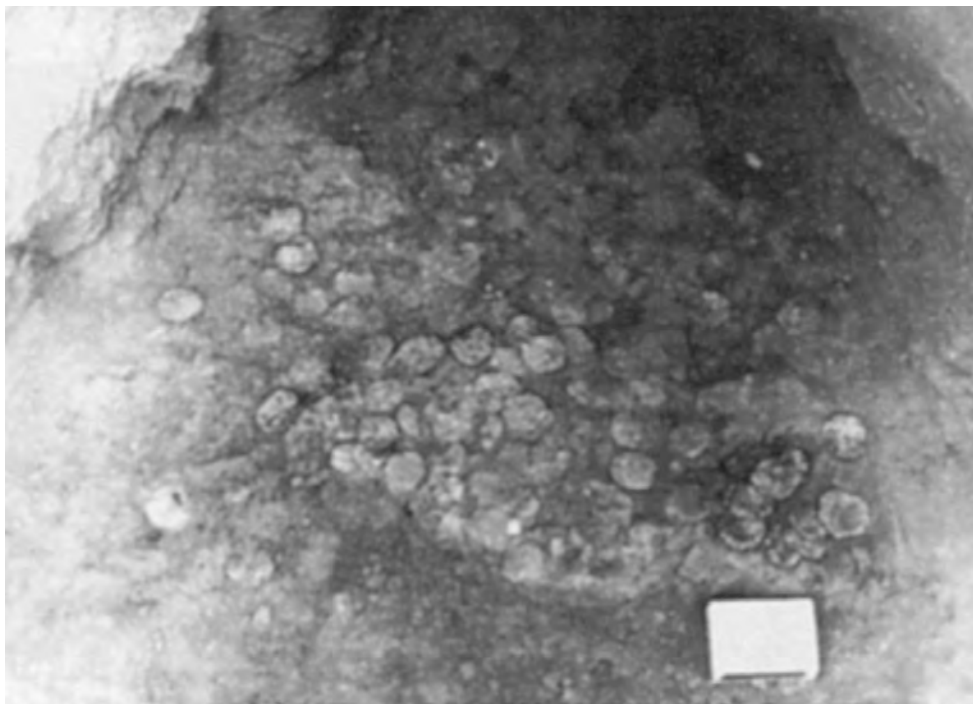
В шахристане-2 также были обнаружены различные археологические предметы. Большая часть изготовлена из поливной и неполивной керамики. Посуды из поливной керамики не так много. Все изготовлено на гончарном круге и украшено растительным

Рис. 22.
Актобе.
Вид комнат,
вскрытых в
шахристане-2

орнаментом. К примеру, круглая пиала с диаметром доньшка 4,5 см, высотой 6-7 см и окружностью 12 см. Чаша для горячего диаметром 28 см. Подобным образом оформленная посуда обнаруживалась прежде в долинах Шу и Таласа, а также в Семиречье и датировалась IX–XII веками. **В большом количестве были найдены** предметы материальной культуры эпохи Караханидов, изготовленные из неполивной керамики на гончарном круге: кувшины, чайники, ступы, тагоры, подсвечники, секции трубопровода, котлы, чаши для горячих блюд и другие предметы быта.

В верхнем слое шахристана-2 вскрыты жилые дома. Во время раскопок обнаружены различные материалы: тандыры, кувшины, кетмени, бронзовые подсвечники, чугунные котлы... В одном из помещений найдены около 5 тысяч медных монет эпохи Караханидов. Вместе с монетами обнаружены маленькие медные весы, печати из меди и мрамора (рис. 23). Кроме того, на земле вместе с монетами лежали и медяки, изготовленные наполовину. Скорее всего, шахристан-2 служил монетным двором (рис. 24). Подобные деньги периода правления Караханидов находили и в других регионах Средней Азии. Но такой большой клад, как в Актобе, обнаружен впервые. На территории цитадели, шахристана, рабада Актобе также встречались монеты из меди и серебра. Среди них 35 образцов тщательно изучила и описала с научной точки зрения археолог-нумизмат Р.З. Бурнашева [25]. По ее мнению,

все монеты отчеканены из бронзы и датируются VII–VIII веками, 7 монет относятся к тюрко-тохсинскому роду, а 3 монеты – тюркешские. Доказано, что монеты тюркешей широко распространились в долинах Шу и Таласа в начале VIII века. Оставшиеся 25 монет – дирхемы эпохи Караханидов. По словам Р.З. Бурнашевой, в X–XII веках в Барсхане и Таразе существовали монетные дворы. В последующие пять лет на территории Актобе также были обнаружены монеты. Однако этот ценный археологический материал до сих пор достаточно не изучен. Это работа впереди. В настоящее время монеты проходят процедуру очистки. Среди найденных образцов есть такие, на аверсе и реверсе которых отчеканены надписи и гербы, на других какие-либо знаки полностью отсутствуют. Отсюда можно предположить, что помещение, где были найдены монеты, служило для династии Караханидов монетным двором. Все найденные здесь археологические материалы относятся к культуре тюрков, живших в VI–XII веках.

Шахристан-2А расположен в южной части Актобе. Здесь также были раскопаны 13 соединенных между собой комнат. Похоже, это место обитания большой патриархальной династии.

Во время раскопок удалось установить, что шахристан-2А представляет собой трехэтажное жилище. В ходе глубокого исследования 3-й, 4-й и 5-й комнат был раскопан фундамент. Это жилье пережило две эпохи: нижняя часть относится к культуре

Рис. 23. Актобе. Клад, найденный в шахристане-2. Медные монеты эпохи Караханидов

Рис. 24. Вид печати из камня, использованной при чеканке медных монет эпохи Караханидов

В комнатах шахристана обнаружен древесный уголь и другие следы крупного пожара. Часто встречались наконечники стрел, воткнутые в стены и дувалы. Нет сомнения в том, что город был сожжен и буквально стерт с лица земли, так и не сумев впоследствии восстановиться. В шахристане немало мест, которые ждут своего исследователя. Раскопки проводятся согласно плану.

VI–VII вв., а верхняя появилась в IX–XII вв. В остальных комнатах (с 6-й по 13-ю) после изучения верхних этажей приступили к исследованию нижних. Но на самом нижнем провести раскопки не удалось, поскольку подземные воды подступили очень близко. Во время этих работ обнаружено большое количество всевозможной утвари из глины и железа, тандыры, счеты, человеческие кости и многое другое.

4.3. Рабад

О рабаде Баласагуна мы упоминали немного в третьей главе книги. Большая часть города размещена здесь. Рабад состоит из жилых домов и укреплений. Они четко видны на аэрофотоснимке. Но тысячи жилищ так и лежат до сих пор в виде холмиков. Остановимся лишь на некоторых результатах раскопок, проведенных в этой части города, приоткрыв некоторые тайны памятника, скрытые от глаз пеленой веков. Речь пойдет об исследованиях Торткольтобе, Жетыжара, системы водоснабжения города на раскопах 1, 2 и 3. Остановимся на каждом объекте в отдельности.

Торткольтобе. Этот памятник не соединен с шахристаном, стоит обособленно в отдалении. Расположен с восточной стороны цитадели, в 600 м от правого берега реки Аксу вдоль котлована Кожай, в форме четырехугольной возвышенности. Его общий размер 50x70 м, высота 8-9 м. В течение трех лет здесь проводились археологические раскопки. Памятник окружен укреплением из пахсы. Ширина крепостной стены 4 м, ее высота была прорыта на глубину 1,5 м, и вдоль протянувшегося с севера на юг укрепления были вскрыты 8 помещений. Их восточная стена сложена блоками из пахсы, выходящих наружу окон нет. Помещения шириной 1x0,5 м, стены сложены из пахсы. В них сделаны ниши для посуды и других бытовых принадлежностей. Полы везде выстланы обожженным кирпичом эпохи Караханидов. Двери смотрят на запад, внутрь укрепления. Перед ними тянется коридор шириной

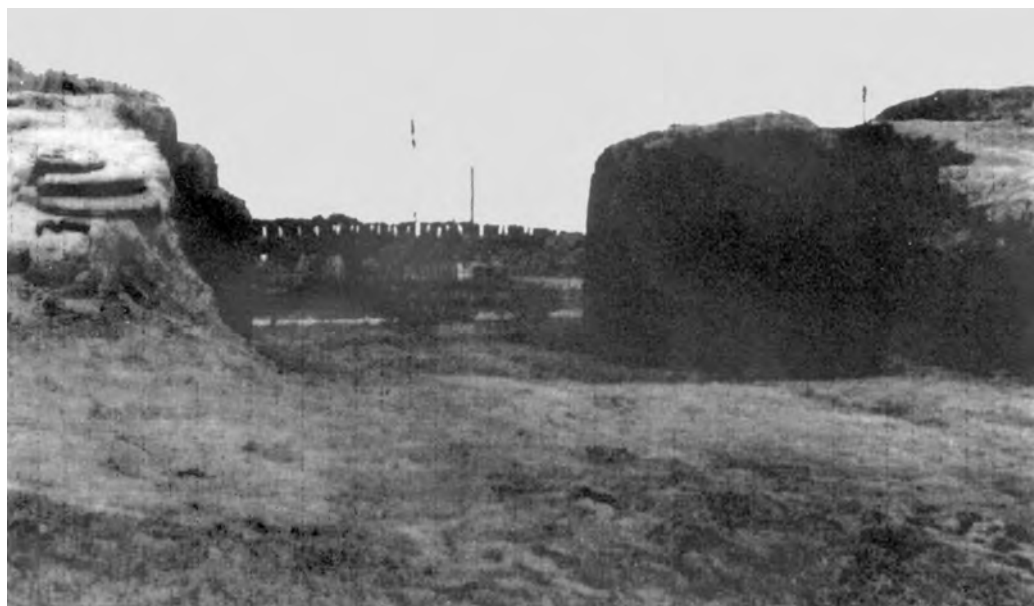

3 м, длиной 20 м, стены которого толщиной 0,5 м из сырцового кирпича. Двери всех комнат выходят сюда. С внешней стороны коридора найдены в большом количестве обломки тандыров и жерновов, суфа, печь, горн и туалет. Ворота укрепления находятся с восточной стороны. Крепостная стена снаружи выложена обожженным кирпичом, внутренняя сторона – сырцовым. На дувалах остались воткнутые наконечники стрел. В юго-западном углу Торткольтобе во время раскопок на площади 40 кв. м обнаружены три комнаты. Судя по утвари, найденной в них, можно предположить, что здесь производили вино. Эти комнаты, по сравнению с ранее обнаруженными, представляют собой мощные укрепления: двери смотрят внутрь, толстые стены, нет окон, свет падает сверху. Найденные жернова дают возможность считать, что здесь располагалась пекарня, обеспечивавшая провизией цитадель. В одной из четырех комнат, обнаруженных в этой части рабада, найден кальян для курения анаши, изготовленный из керамики. Исходя из всего этого, напрашивается вывод, что Торткольтобе служил в качестве хозяйственного двора для обеспечения жизнедеятельности цитадели. В восточной крепостной стене встроены большие ворота – дарбаза (рис. 25). Похоже, Торткольтобе тоже был разрушен во время военных действий. Судя по найденным здесь предметам, есть основание предполагать, что Торткольтобе в VI–XII веках был для жителей дворца крупным хозяйственным, военным, экономическим центром.

Городская система водоснабжения. Актобе располагается по оба берега Аксу в нижнем течении реки. Левый берег значительно выше правого, поэтому его не подмыло водой. Он был гуще заселен, цитадель и шахристан также располагаются здесь. Оро-

Рис. 25. Актобе. Восточные ворота (дарбаза) Торткольтобе

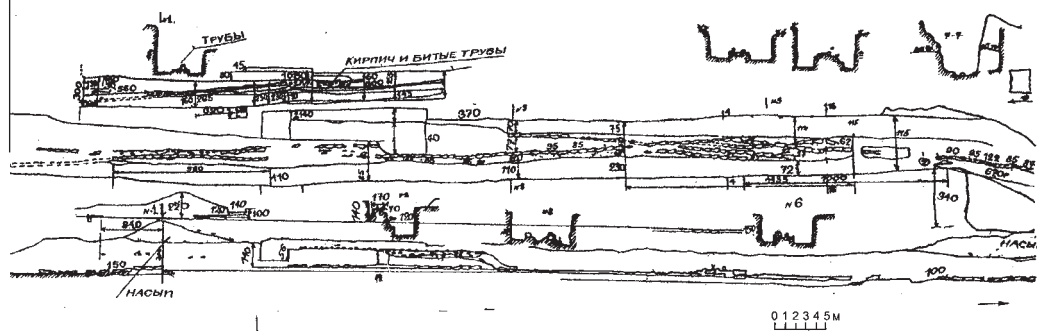

Рис. 26. Проект водопроводной системы, обеспечивавшей питьевой водой жителей цитадели и шахристана (1974–1977 гг.)

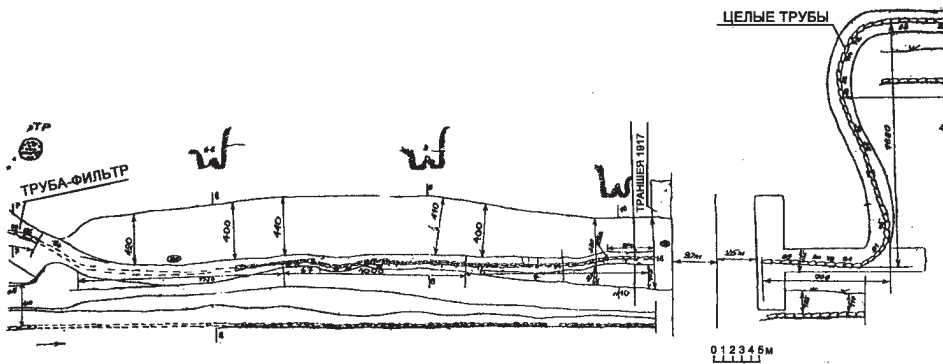
сительная сеть, жилые дома сохранились в лучшем состоянии, чем на правом берегу. Там жилища горожан разрушены современной техникой, а вся территория превращена в пашни нынешнего крестьянского хозяйства «Баласагун» (в прошлом колхоза имени Калинина). Посевное поле неровное, есть всхолмления в разных местах. Но при поливе посевов вода быстро просачивается в почву. По-видимому, на этом берегу тоже существовала система водоснабжения, был проведен водопровод. Это лишь предположение. Говорим так, потому что на правом берегу сохранились лишь большие строения, но они пока не исследованы.

Скорее всего, жители города и правый берег обеспечивали водой по каналам и трубопроводам, проведенным от реки Аксу. Эти каналы, с одной стороны, служили защитным щитом города, с другой – обеспечивали горожан водой.

Позже на берегу Аксу были построены водохранилища Кожай и Оразалы. Название первого исходит от рода Кожай, который когда-то жил в этих местах и рыл эти каналы и котлованы. В наше время этими водоемами пользовались жители уже нынешнего крестьянского хозяйства «Баласагун» (колхоза имени Калинина).

Водоохранилище Оразалы берет свое начало в 4,5 км от Аксу, проходит по правому берегу реки, и его воды попадают на центральную усадьбу крестьянского хозяйства «Баласагун». В наши дни его ширина 5 м, глубина 0,7 м [26]. В последние 5-6 лет водоканал заброшен, люди параллельно отстроили новую водопроводную систему. Каналы Оразалы и Кожай по обе стороны реки существуют до сих пор. Жилые дома и скотные дворы на правом берегу и поныне пребывают в виде холмов.

Жителей левого берега Аксу обеспечивала водой оросительная сеть канала Дода. Он начинался в 5 км от реки Аксу, проходил по внешней стороне крепости и нес воду в реку Карабалта, находящуюся в низине. Сохранившаяся ширина канала Дода 5 м, глубина 0,7 м. Этот канал был полноводным, поскольку обеспе-

чивал водой площадь в 50-55 кв. км. Жители большого города тянули большие и малые водопроводы к домам, обеспечивая улицы водой. По водопроводной системе вода поступала в котлованы, где отстаивалась, а затем по подземным трубам поступала для нужд цитадели, шахристана и некоторых крупных строений рабада.

Трубопроводы. Во время археологических раскопок 1974–1977 гг. в городище Актобе обнаружена внушительная по длине городская водопроводная система, на которую мы обратили пристальное внимание [27]. В начале настоящей монографии мы знакомили читателя с источниками о водопроводной системе Актобе, собранными за три года исследований. Теперь хотим более подробно остановиться на этих материалах.

Водопроводная система впервые была обнаружена в 1974 году. Из археологической литературы известно, что в средневековых городах Центральной Азии существовали водопроводы для обеспечения жителей питьевой водой. Тюрки с древних времен при строительстве городов под землей прокладывали глиняные трубы для обеспечения домов водой. Такие трубопроводы встречались в Отраре, Таразе, Баба-Ате, Парфии, Афрасиабе и других больших городах, что свидетельствует о богатом опыте тюрков в возведении городов. Однако в вышеназванных городах, ввиду незавершенности раскопок, были найдены лишь отдельные фрагменты труб, в Баласагуне же удалось обнаружить мощную канализационную и водопроводную системы. Мало того, здесь трубопроводы оказались большой протяженности.

В последующие годы открыли их тайну. Водопроводы подразделялись на однорядные и многорядные [28]. Многорядная система водопроводов протянута по верхней части шахристана с запада на восток в сторону цитадели и являлась основной. Она обеспечивала питьевой водой жителей шахристана и цитадели. С западного края шахристана был котлован для сбора воды. В этот котлован вода поступала по малым арыкам от канала Дода. Со-

Рис. 27.
Продолжение
рисунка 26

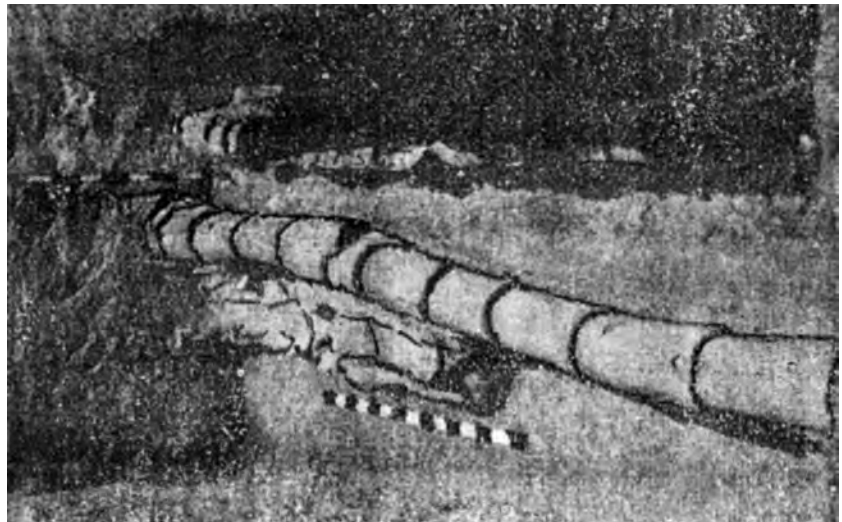

хранившаяся ширина арыков 1,5 м, глубина 0,7 м. Обнаружены и две ямы площадью 2000-2500 кв. м и 500-600 кв. м. Водопроводы, направленные в сторону цитадели, качали воду из искусственного водоема. Сюда вода попадала по малому каналу водопроводной системы Дода длиной 2025 м. С северной стороны искусственного водоема отходила труба, направленная в цитадель, один конец которой был закреплен материалом в виде глины, а в другой вмонтирована крышка. Она могла открываться и закрываться (рис. 26-27).

Отсюда вода попадала в центральную трубопроводную систему, а затем текла в сторону цитадели. По дороге от водохранилища на восток сохранилось место от большого поселения. Его территория занимает примерно 2-3 га. В 1968 году при строительстве плотины на реке Аксу строители практически полностью разрушили этот памятник, пройдясь по нему бульдозерами. В то время был нанесен ущерб и трубопроводу, проходившему через это поселение в сторону цитадели. По-видимому, здесь жил мираб, который контролировал центральную водопроводную систему и регулировал поступление воды в город.

Там, где прошел бульдозер, были найдены монеты эпохи Караханидов, фрагменты разрушенной водопроводной системы. Трубопроводы, проходившие под землей, были проложены с большим мастерством, с учетом наклона поверхности земли. Вода самотеком, без давления, доставлялась в дома, в частности в цитадель. Головная часть трубопровода находилась на глубине 0,8 м, и чем дальше уходила труба, тем больше становился угол уклона. Протяженность центрального водопровода, открытого исследователями, составляет 500 м. Для того, чтобы вода спокойно доставлялась на столь большие расстояния, через каждые 100 м

Рис. 28. Вид центральной водопроводной системы, проведенной в три ряда

трубу углубляли в землю на один метр [29]. Нетрудно заметить, что в Центральной Азии с древнейших времен строительство трубопроводной системы основывалось на тщательной инженерной работе, также широко использовался опыт конструирования из отдельных секций.

В эпоху Караханидов трубопроводы укладывались в 3-4 ряда. Секции длиной по 50-60 см были изготовлены из водостойкой керамики. С одной стороны секция была диаметром 16-20,5 см, а с другой – 10-16 см. Узкую часть вставляли в широкую, а место стыковки смазывали желтоватой глиной (рис. 28). Во время раскопок было видно, что трубопроводы подвергались неоднократной реставрации. И причина поломок не случайна, поскольку заметно, что на двух крайних трубах применена сила. Если так, то этот большой средневековый город вследствие феодальных междоусобиц не раз менял своего правителя, переходил из рук в руки. В то время враг, пришедший в город, в первую очередь стремился нарушить водообеспечение населения. Поэтому система разрушалась, а затем снова восстанавливалась (рис. 29).

В водопроводных трубах были сделаны фильтры, тоже из керамики, чтобы процеживать воду. Судя по виду, вначале конец трубы полностью закрывался слоем глины, а затем в нем проделывались отверстия. У керамического фильтра 19 отверстий, размеры которых 2x2,8 см, 2,8x2,5 см, 1,6x2,2 см, 1,2x1 см, 1x1 см, 1,2x1 см. По центру – отверстие размером 1,5x1,5 см. Длина секции с ситом 51 см, диаметр в широком месте 19,5 см, в узком – 12, 5 см. По краю нанесен орнамент. В этом сите задерживались сопутствующие инородные предметы типа камней и травы. У основания сделана специальная яма, куда сбрасывали все, что приходило с водой. Периодически яму чистили (рис. 30).

В середине трубопровода обнаружен большой кувшин, направляющий воду в разные стороны. От большого кувшина начинались две трубы, одна из которых напрямую обеспечивала водой цитадель, вторая шла напрямик в шахристан. В кувшине объемом 30-40 литров вода немного отстаивалась. Так центральная водопроводная система обеспечивала водой жителей цитадели и расположенный рядом шахристан. Параллельно водопроводу проходила дорога шириной 1,5 м, вымощенная

Рис. 29. Размещение четырехрядной центральной водопроводной системы

Рис. 30. Глиняное сито, процеживающее воду в центральной водопроводной системе

камнем. По нашему мнению, она служила для удобства контролирования исправности водопровода, а также в качестве обычной прогулочной дорожки.

От ямы отведено несколько труб в южную сторону. Через 200 м труба поворачивает на юго-восток, чтобы доставлять воду жителям юго-западной части шахристана. На разных участках трубопровода проводились раскопки, чтобы исследовать его направление. Эти водопроводы ничем не отличаются от тех, о которых говорилось выше. И они сохранились в своем первоначальном виде. Похоже на то, что противник во время военных действий стремился вывести из строя центральную систему водоснабжения, чтобы оставить жителей цитадели без воды, но второстепенные трубопроводы не разрушал. Водопроводы в данном направлении так и остались лежать под землей нетронутыми.

В 500-600 м от упомянутых двух водохранилищ во время раскопок обнаружено **жилище-1**, рядом с домом по дороге проходит трубопровод. Была раскопана лишь малая часть, остальное оставили как есть. Исходя из этого, можно предположить, что водой обеспечивались не только жители цитадели, шахристана, но и рабада. Насколько верно наше предположение, покажут дальнейшие археологические раскопки.

От рабада Баласагуна к цитадели и шахристану были раскопаны две трубы протяженностью 1,5 км. Одна, длиной в километр, шла в цитадель; по второй, в 0,5 км, воду получали жители южной части шахристана. Участок в 200 м трубопровода, ведущего в цитадель, разрушен. При раскопках других средневековых городов подобных мощных и протяженных трубопроводных систем не находили. В Баласагуне они были построены по высоким инженерным технологиям. Трубы, протянутые к югу шахристана, сохранились в хорошем состоянии. Их можно раскопать и законсервировать. Одну часть трубопровода, ведущего в цитадель, оставили под дамбой. Можно провести ее консервацию (рис. 31).

Сосуды для хранения масла. Расскажем читателем еще об одном интересном открытии. Летом 1975 года, когда сельчане колхоза имени Калинина (ныне крестьянского хозяйства «Баласагун») на территории тогдашнего отделения «Октябрь» рыли новый арык для орошения посевов, то наткнулись на небольшую сопку. На глубине 2,5-3 м они обнаружили глиняный кувшин. Рас-

копав его полностью, увидели, что он заполнен каким-то белым веществом, напоминающим сыворотку. Пораженные колхозники вытащили белое вещество из кувшина, и оно под воздействием воздуха стало темнеть. Сельчане восприняли это как святой знак свыше – разбили кувшин, а кусочки растащили по домам. Один кусочек кувшина с белым веществом принесли председателю колхоза Айтжану Абишеву. Он положил его в поллитровую банку, закрыл плотно крышку и поставил в сейф. Вскоре руководитель хозяйства связался с нами и передал находку. Позже при поддержке главы хозяйства мы смогли собрать остальные кусочки кувшина и восстановить его. У всех жителей вещество из кувшина стало черным и вязким, как смола. Только у А. Абишева, поскольку он сразу закрыл крышку, вещество сохранилось светлым, каким было найдено.

Для проведения анализа обнаруженное вещество направили на кафедру органической и биологической химии Алма-Атинского зооветеринарного института. Под непосредственным руководством профессора З. Сеитова, заведующего кафедрой, доктора биологических наук, был проведен его структурный анализ в лабораторных условиях. В результате анализа удалось определить, что вещество – это органическое натуральное сливочное масло. В его составе обнаружены углерод и водород. В воде не растворяется, но хорошо расщепляется в бензине и хлороформе. В этом органическом соединении оказалось азотистого глицерина 0,112 %, примерно 150 окиси органической кислоты. Галогеновых элементов в составе нет. Вещество белое по цвету, но при соединении с воздухом чернеет, имеет сильный специфический запах, легко размазывается. В итоге убедились, что в кувшине сливочное масло.

Неизвестно, сколько времени под землей, на глубине почти трех метров, пролежал кувшин с маслом. Сам кувшин, его форма относится к X–XII векам. Можно лишь предположить, сколько времени масло пролежало в сосуде.

Факт сохранности сливочного масла столь длительное время в науке довольно редко встречающийся-

Рис. 31. Система размещения труб центральной керамической водопроводной системы

ся. По мнению ученых, какими бы ни были условия хранения, через год сливочное масло меняет свою структуру. Скорее всего, масло было высокого качества; положив в чистый сосуд, закрыв плотно отверстие, его поместили на глубину трех метров. И на протяжении веков оно находилось в первоначальном состоянии. По-видимому, уже тогда наши предки знали секреты длительного хранения продуктов, часто применяя их в быту. Об этой находке 27 апреля 1975 года газета «Лениншил жас» опубликовала статью под названием «Мың жыл сақталған сары май» («Сливочное масло, хранившееся тысячу лет»). Один американский ученый, узнав об этом, в беседе со мной проявил большой интерес к находке.

Раскоп 1. При поведении раскопок в 800 м западнее цитадели на возвышенности высотой 2,5 м, площадью 30х60 м (1800 кв. м) были найдены 6 комнат. Обнаружены две входные двери. Дверь шириной 2,7 м сделана в южной стене и выводила наружу, ширина западной двери 1,3 м. С южной стороны дома проложена дорога, вдоль которой с востока на запад проходил водопровод. Он брал свое начало в искусственном водоеме – хаузе, расположенном в 150 м. Это строение еще не исследовано, трубопроводы так и лежат, как были проложены когда-то. Работа по окончательным раскопкам и консервации еще предстоит. Стены дома возведены из пахсы и сырцового кирпича. Их юго-западный дувал из пахсы шириной 1-1,5 м. Остальные стены сложены из сырцового кирпича размерами 37-38х9-20х8-9 см, 55х19-20х8-9 см. Внутренние стены комнат оштукатурены глиной, перемешанной с саманной соломой. Комнаты разных размеров: первая – 5,75 х 4,4 м, вторая шириной 6 м, а длину уточнить не удалось, третья – 4,17х 4,6 м, четвертая – 4х4,5 м, пятая – 3,75х2 м [30]. В этих комнатах найдено большое количество посуды из поливной и неполивной керамики: блюда с орнаментом, чаши, пиалы, подсвечники. А кроме этого, большие и маленькие кувшины, хумы, дастарханы, глиняные котлы и многое другое.

В результате проведенных исследований удалось установить, что данный комплекс принадлежал зажиточному человеку. Предметы, найденные здесь, принадлежат к культуре эпохи Караханидов – X–XII вв. В научной литературе есть описания подобных поселений средневековья в Шу-Таласской долине [31]. Стройматериалы и методы строительства в этом регионе идентичны. Поскольку люди, с одной стороны, тесно общались друг с другом, с другой – находились в одной природно-климатической зоне.

Раскоп 2. В 800-900 м юго-восточнее цитадели обнаружена возвышенность (курган) высотой 9 м, площадью 50х40 м; во время раскопок ее восточной части площадью 22х20 м (40 кв. м) найдены три комнаты. Их стены были расчищены на глубину 0,3-0,5 м. Здесь обнаружены такие же предметы домашней утвари,

что и при раскопках предыдущего строения. Поэтому не станем подробно останавливаться на их повторном перечислении. Внешние дувалы размером 1х0,5 м, сделаны из пахсы. Стены комнат – из сырцового кирпича размером 40х20х10 см. Двери выведены в коридор длиной 20 м, шириной 3 м.

Судя по структуре строения, это большой дом феодала. Правда, широкомасштабных исследований не проводилось. С восточной стороны дома просматривается ровная площадка, на наш взгляд, здесь был разбит сад. С его южной стороны обнаружено ограждение высотой 0,5 м. Рядом что-то напоминающее площадку для парковки транспорта, на котором прибывали гости. Между двумя возвышенностями заметен ров, возможно, это был коридор, посредством которого попадали в помещение. С западной стороны этих двух курганов есть яма, наверно, она соединяла трубопровод Дода с арыком. На наш взгляд, это было искусственное водохранилище, откуда вода по водопроводам направлялась к домам. Судя по всему, здесь была мечеть или культурное учреждение типа медресе. При тщательном исследовании, возможно, будут внесены коррективы в наши предположения.

Раскоп 3. В 2,5 км от цитадели по левому берегу Аксу исследовался курган размером 10х8 м, высотой 0,9 м. Во время раскопок было найдено жилище, ширина ограждения которого 0,9 м, сохранившаяся высота 0,5-0,6 м, сложено из пахсы. Жилище из 4 комнат разного размера: первая – 5,1х4,1 м, вторая – 3,2 х 1,5 м, третья – 4,1х2,6 м, четвертая длиной 3 м, шириной 0,5 м. В самом центре первых трех комнат был найден большой хум диаметром 49 см, высотой 94 см, суфа диаметром 13,4 см, длиной 0,33 м, в четвертой комнате обнаружены три обожженных кирпича размерами 32х20х3-3,3; ???х19,5х4; 33х???х3,5 см. Стены комнат побелены алебастром толщиной 0,8-1 см. Кроме того, найдены котел диаметром 2 см, крышка 23 см, подсвечник 8 см [32].

Изучив найденные предметы, структуру строения, археологи пришли к выводу, что это помещение служило кухней, где готовилась еда. Можно предположить, что во второй комнате выжимали виноград, сок по трубам отправляли в хум, что в третьей комнате. В нем вино настаивалось, доводилось до нужной кондиции. Затем его разливали в сосуды, которые ставили на суфу и хранили необходимое время [33]. Правдивость этих предположений могут подтвердить или опровергнуть будущие исследования. Найденные предметы относятся к культуре X–XII веков. Ранее были обнаружены документы, подтверждающие, что в Шу-Таласской долине уже в древние времена производили вино [34].

Жетыжар. Между реками Карабалта и Токташ с юга на север растянулся хребет с плоской поверхностью. С восточной сторо-

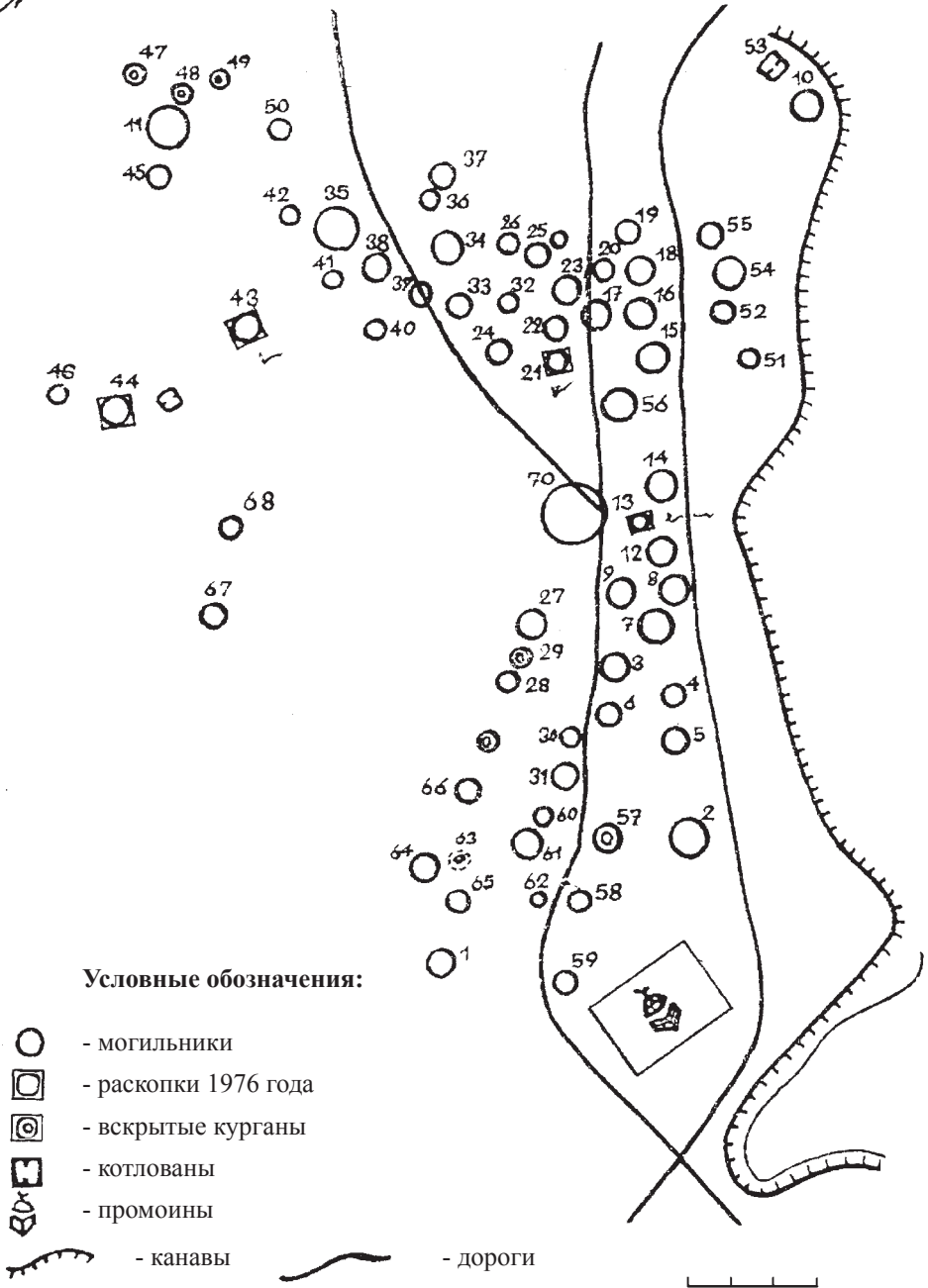

Рис. 32. Общий план размещения захоронений Жетыжара (А. Оразбаев)

ны, точнее со стороны реки Карабалта, находится крутая скала. При внимательном изучении видно, что скала состоит из семи частей. Отсюда и название места – Жетыжар. От этого места реки Карабалта и Аксу несут свои воды на север и в районе поселения Кырыкуй впадают в Шу. Между реками Карабалта и Аксу расположены малые и большие курганы. Через них на север тянутся две дороги. Западная в конце раздваивается.

В 1978 году археологическая экспедиция Казахского государственного университета под руководством А.М. Оразбаева исследовала курганы Жетыжара и подготовила общий план памятника [35]. (Рис. 32.) Площадь, занимаемая курганами, составляет 400х320 м. Из них 70 были взяты на учет, в трех (13, 21, 43) велись раскопки. Сохранившийся на поверхности земли диаметр кургана 10-12 м, высота 50-70 см. При раскопках кургана № 13 диаметром 12 м ничего знаменательного не найдено. Курган № 43 диаметром 8,5 м, самая высокая точка на отметке 70 см. В этом могильнике найден скелет человека длиной 1,8 м, лежащего на спине и головой на северо-запад. Специалисты предположили, что это скелет женщины европеоидной внешности. В юго-западном углу захоронения найден кувшин диаметром 8 см (рис. 33).

Курган № 21 с севера на юг в диаметре составляет 11,6 м, с востока на запад – 10,8 м. Во время раскопок в яме длиной 2,2 м, шириной 1 м найден скелет человека 1,8 м. Рядом с ним ничего не было найдено. Судя по тому, что рядом со скелетами в курганах № 21 и 43 не найдены какие-либо предметы, захоронения принадлежат простым людям. Исследование могильника позволяет сказать, что скелеты относятся к сакско-усуньскому периоду, V-III вв. до н. э. [36]. Скученность захоронений на небольшом участке говорит о том, что в этом регионе жили оседло племена савков и усуней. У кочевников редко встречается, чтобы большое число могил находилось в одном месте. В таком благодатном месте, где много воды и солнца, люди могли вести оседлый образ жизни, а не кочевой, как принято считать до сих пор [37]. Найденные курганы подтверждают версию, что наши предки обосновались в районе города Баласагуна еще в V-III веках до н. э. Основываясь на источниках, с большой долей вероятности можно предположить, что город Баласагун был построен на месте поселения, основанного в эпоху бронзы и железа, и его возраст исчисляется 2000-2500 лет, как и средневекового Тараза (Таласа).

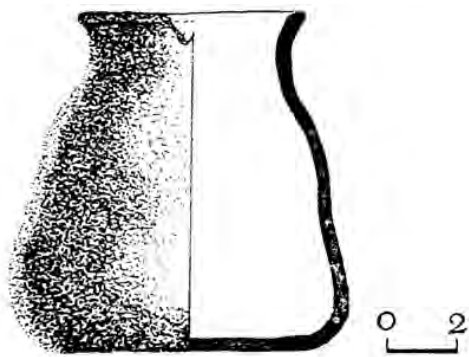

Рис. 33.
Кувшин,
найденный
в кургане
Жетыжара

Сторожевые башни. В 1980–1984 годах археологическая экспедиция Казахского государственного университета исследовала сторожевые башни средневековых городищ, расположенных в казахстанской части бассейна реки Шу. Их всего 20: в Актобе (Баласагуне) – 6 сторожевых башен, в Тасоткеле – 9, в «Новом пути» – 5. В третьей главе мы подробно писали о сторожевых башнях, охраняющих Баласагун. Здесь мы хотим остановиться лишь на башне Камысбек и поселении Жетыжар.

Башня Камысбек. Она расположена в 55 км на юг от цитадели, на левом берегу Аксу. Ее диаметр 35 м, высота 3 м. Размер возвышенности 60-55 м, окружена рвом. Его ширина 8-10 м, глубина 0,3-0,5 м.

Поселение Жетыжар находится в семи километрах на северо-запад от цитадели. Его диаметр 20 м, высота 3,5 м. Огорожен рвом размером 35x25 м, шириной 4 м, высотой 1 м. В 8 км от цитадели Кырыкуй, на правом берегу Аксу. Городище **Кырыкуй** размером 50x50 м, шириной 10 м, высотой 1-1,2 м окружено рвом длиной 7-8 м. Возвышенности **Тастумсык**, **Токтас**, **Сабыр** не исследованы до конца. Видно, что полностью и в два этапа археологические раскопки были проведены на Токтасе. Во время первого этапа вынута груда песка диаметром 7,8 м, высотой 1,2 м. Городище огорожено рвом, днище которого шириной 2 м, глубина 0,5 м. По-видимому, груда песка в центре вынута как раз из этого рва. Во время второго этапа раскопана башня из пахсы диаметром 6 м, сохранившаяся высота 1,7 м. Ров, окружавший ее, шириной уже 5 м, глубиной 2 м. Другие сторожевые башни тоже возводились в два этапа и строились из местных строительных материалов.

Наибольшую опасность жители Баласагуна ждали, по-видимому, с западной стороны, потому что сторожевые башни окружают Баласагун с севера-запада к югу. Мы выше упоминали о том, что крепостная стена в три ряда окаймляла Баласагун с запада. Во время раскопок были найдены посуда, кувшины, подсвечники (светильники) из керамики и монеты эпохи Караханидов. Это подтверждает, что башни были построены в X–XII веках. В выемках скопилось много золы, поскольку приближение опасности оповещали разжиганием костров. Подобные сторожевые башни часто встречаются археологами во время раскопок в долинах рек Сырдарья, Таласа, Шу и Семиречья, о чем свидетельствуют документы и материалы [38]. Огромное множество таких сторожевых башен на территории Центральной Азии говорит о частых феодальных войнах в регионе и постоянной готовности населения к боевым действиям.

Поселение Жетыжар расположено у въезда в город Баласагун, на ровном пространстве между реками Аксу и Карабалта.

Оно было исследовано в 1978 году под руководством археолога А.М. Оразбаева, доцента, кандидата исторических наук, члена университетской археологической экспедиции. Этому памятнику было присвоено имя Жетыжар-1, и проведены археологические раскопки [38]. В настоящее время он находится в 1,5 км западнее Баласагуна. Здесь обнаружено свыше 70 курганов. Занимаемая ими площадь составляет с юга на восток 400 м, с запада на север 320 м. Расположение курганов изображено на рис. 32. Курганы в среднем диаметром 10-12 м, высотой 50-70 см. Большими по величине являются курганы 11, 27, 34, 35 и особенно 70. Раскопки проводились на 13, 21 и 43 кургане, где были найдены скелеты людей, кости животных, осколки кувшинов и другие предметы, показанные на рис. 33. Раскопки проводились на юго-западе Жетыжара-1 и на ряде курганов Жетыжара-2. Диаметры памятников примерно 30-40 м, высота 3-4 м, и они значительно больше, чем на территории Жетыжара-1. Все курганы не исследованы, для этого необходимо длительное время проводить археологические раскопки. Основываясь на источниках, можно предположить, что могильники относятся к V–III векам до н. э., когда на этой территории проживали древние тюркские племена саков, усуней и др. Культурные памятники этих этнических племен региона Семиречья, Шу и Таласа были довольно тщательно исследованы археологами. Исходя из этого, можно предположить, что на месте Актобе (Баласауна) в бронзовый и железный века проживали оседлые племена, а в средние века на Великом Шелковом пути обосновался величественный Баласагун как центр экономики, культуры и политики.

4.4. Согдийские письмена, найденные в Баласагуне

Согдиана (Согда) – государство, расположенное у берегов рек Зеравшан и Кашгария. (В настоящее время это территория республик Узбекистан и Таджикистан.) О Согдиане впервые упомянуто в летописях Авесты, до нас дошли надписи персидских царей на камнях, а также письмена царя Дария I (522–486 гг. до н. э.). Позже о Согдиане писали античные, средневековые арабские, китайские и персидские авторы. Согдиана до VI–IV веков до н. э. находилась под властью сильного персидского государства (Ахеменидов). Согласно материалам, оставленным Геродотом, Согдиана, Парфия, Хорезм являлись XI сатрапией Арийской Персии, ежегодно платили Ахеменидам дань в сумме 300 талантов серебром [39].

В IV–III веках до н. э. вошли в состав Греко-Бактрийского царства и до I–IV веков н. э. подчинялись крупному государ-

ству Кушан. В IV–V веках Согдиана была в составе государства Хионито–Эфталия. А в VI–VII веках Согдиана стала частью Тюркского каганата. С VII века Центральную Азию завоевали арабы. В этот период согдийцы существовали, распавшись на несколько небольших княжеств. Есть предположения, что центром Согдианы с древних времен был город Самарканд.

Коренное население Согдианы с древних времен было этнической группой Центральной Азии, состоящей из народностей и племен, проживавших на этой территории. В основном бытовали персидский, индоевропейский, а также тюркский языки общения. Между государствами существовали политические, экономические и культурные связи.

Предки согдийцев до сих пор живут на территории Таджикистана, Узбекистана. С древних времен между согдийцами и тюрками существовали крепкие торговые отношения.

Согдийцы изначально контролировали межгосударственный Великий Шелковый торговый путь, оказывая благотворное влияние на соседние тюркоязычные государства, а также вели торговлю на международном уровне. Некоторых согдианских купцов, специалистов торгового дела, правители Тюркского каганата использовали для успешного ведения международной торговли.

В Центральной Азии образовался Тюркский каганат, который в конце VI века разделился на две части: восточную и западную. Восточным Тюркским каганатом правил Тумын, западным – Истем (Дизавул). В Западный каганат территориально входили долины рек Семиречья, Шу и Таласа. Во время правления Истема торговые отношения между Ираном и Западным Тюркским каганатом ухудшились, поэтому по распоряжению правителя в Иран было направлено посольство во главе с согдийским купцом Маниахом, знавшим тонкости ведения торговли с Ираном. Но вояж посольства Маниаха оказался безрезультатным, потому что не были разрешены противоречия между государствами. После этого Истем прервал торговые связи с Ираном и, минуя Ирак, направил в 568–569 годах в Константинополь делегацию во главе с известным нам купцом Маниахом, чтобы вести торговлю с Византией. Так через Каспийское море, реки Волгу, Урал, Сырдарью, через Кавказ и Западный Тюркский каганат наладили торговые отношения с Византией. Западный Тюркский каганат в середине VI века захватил государство Эфталит, занимавшее территорию от Западного Тюркского каганата и Северной Индии до западной части Каспия, включил его в свой состав. Одержав победу над эфталитами тюркам помогли иранцы. Затем тюрки и иранцы стали соседями с общей границей. Но между государствами были противоречия. В 30-е годы VII века китайский буддист Сюань Цзянь, путешествуя по городам Великого Шелкового пути, оста-

вил ценные сведения о народах и племенах Западного Тюркского каганата.

Основываясь на имеющихся документах, можно предположить: для того чтобы улучшить жизнь населения страны, правители Западного Тюркского каганата с умом использовали знания и опыт согдийских купцов, живших по соседству. И раньше, и сейчас ни один народ не может долго существовать обособленно. Поэтому вполне закономерно, что между странами налаживаются экономические, политические и культурные связи. Тюркские правители знали об этом с древних времен.

В связи с тем, что Великий Шелковый путь вышел на международный уровень, согдийские купцы стали проникать в долины рек Талас, Шу и Семиречья, тем самым способствуя развитию торговли в городах Южного Казахстана. Торговые караваны проходили по крупным городам: Мерв – Чаржуй – Бухара – Самарканд – Чач – Исфиджаб – Талас – Суяб – Жаркент, далее в Восточный Туркестан к озеру Лоб-Нор, а затем по территории Китая. Караваны, заходившие в города на данном направлении, встречали согдийские купцы [40].

Благодаря развитию торговли на Великом Шелковом пути, согдийцы проникли во все города Южного Казахстана, долины рек Семиречья и Восточного Туркестана. Большинство из них занимались торговлей, ремеслами и земледелием. Однако по всей территории Казахстана согдийцы не расселялись, в основном они проживали в долинах рек Шу и Талас [41].

В XI веке глубоко изучал и знал тюркский язык, географию, историю, обычаи и традиции известный ученый того времени Махмуд Ибн аль-Мухаммед аль-Кашгари (Махмуд Кашгари). Один из величайших гениев средневековья, Махмуд Кашгари написал бессмертное творение «Словарь тюркских языков» («Диуани лугат ат-тюрк»), состоящее из трех книг [42].

Труды М. Кашгари позволяют нам глубже узнать особенности быта, истории, языка, этнографии народов, населявших территорию средневекового Казахстана. Он пишет, что эти книги могут оказать неоценимую помощь и другим тюркским народам в познании самих себя. «Изучение тюркского языка – требование времени. Я постарался раскрыть секреты языков и углубить этимологию слов и словосочетаний тюрков, туркмен, огузов, чигилов, ягманов, кыргызов. Выполняя эту работу, стремился к тому, чтобы люди научились чувствовать тонкие отличия между языками. Каждый из этих языков мне одинаково дорог. Тщательно систематизировав, привел их в порядок, создав четкую систему», – отметил ученый [43].

Из его творения можно понять, какой титанический труд был проделан ученым. Он без усталы изучал нюансы языков народов,

проживавших в этом регионе, ездил по городам и весям, общался с людьми, собирал материалы о традициях и обычаях, группировал, структурировал найденную информацию.

Отмечая язык населения больших городов Аргу, он пишет: «Жители Баласагуна говорят на согдианском и тюркском языках, так же как и население Тараза и Байзы. Язык жителей Исфиджаба (Сайрама – У. Ш.) до появления Баласагуна, как и других городов Аргу, был пестрым. В Кашгарии есть аулы, говорящие на кянжакском языке. Внутри большого города люди общаются тюркизмами Хакании» [44].

В период жизни ученого в городах Южного Казахстана, стоявших на Великом Шелковом пути, согдийцы (персидская группа языков) тесно общались с тюрками. Большинство из них занимались ремеслами, торговлей и земледелием. В городе Актобе (Баласагуне), исследуемом нами с 1974 года с археологической точки зрения, двуязычие превалировало над другими наречиями. Жители разговаривали на согдийском и тюркском языках. И занимались крупной торговлей.

Основываясь на письменных и археологических источниках, известный востоковед А.Н. Бернштам считает, что согдийцы в основном расселялись в городах Южного Казахстана, в долинах рек Семиречья в III–V веках и особенно в VII–X веках [45]. По сведениям А.Н. Бернштама и В.А. Лившица, многие средневековые города Южного Казахстана строили согдийцы, а правили в них тюрки [46].

Это мнение широко распространено в современной историографии. Большинство ученых Российской империи придерживалось позиции, что тюрки, в частности казахи, были кочевниками и поэтому не умели строить города. К сожалению, ими приложен максимум усилий, чтобы данные взгляды стали превалирующими среди ученых. Тиражировалось мнение, что города на территории Казахстана были построены согдийцами и другими оседлыми племенами. И оно повторялось учеными в советский период.

На наш взгляд, утверждать такое, основываясь на науке, невозможно. Тюрки занимали огромную территорию, приспособившись к разным природно-климатическим условиям, развивали подсобное хозяйство. Среди них были оседлые, полуоседлые и кочевые племена. Оседлые племена, начиная со средних веков, строили города: Исфиджаб (Сайрам), Отрар, Тараз (Талас), Кулан, Мерке, Баласагун, Аспара, Жаркент. В разных регионах Казахстана можно встретить остатки древних оседлых поселений. Необходимо искать особенности оседлого быта в каждом отдельном регионе [47].

По нашему мнению, на территории Казахстана в античные, средние века и в позднее время архитектурные памятники строи-

ли те племена, которые оседло жили в том или ином конкретном регионе. Они вкладывали в них свой опыт, силы, энергию. Возможно, средневековые города, особенно те, что стояли на Великом Шелковом пути, строили согдийцы. Но среди населения они составляли малую часть, в основном жили тюрки, поэтому согдийцы осваивали тюркский язык и традиции. М. Кашгари писал, что согдийцы Баласагуна одевались как тюрки, соблюдали их традиции и обычаи. Если так, то за тысячу лет согдийцы настолько хорошо ассимилировались, что стали тюрками. В нынешнем этническом составе казахов сложно выделить потомков согдийцев.

Выше упомянуты слова М. Кашгари, что в средневековых городах Южного Казахстана согдийцы жили вместе с тюрками. В Шу-Таласской долине сохранилось немало руин средневековых городов. Некоторые средневековые археологические памятники исследуются с советских времен.

Во время археологических раскопок на этих городищах обнаруживаются источники с согдийской письменностью. Эти материалы В.А. Лившиц делит на две группы: посуда из глины и настенные росписи [48]. Надписи на глиняной посуде по периметру горловины и тела сосуда В.А. Лившиц относит к IX–XI векам. Эти предметы были обнаружены в 1941 году во время археологических исследований городищ Красная речка, Акбешим, Покровка, Якалыч, Тараз (Талас) и других средневековых городов. Надписей не так много, но ценность их для истории, языка колоссальна.

В 1989 году во время археологических раскопок Актобе (Баласагуна) западнее водохранилища Аксу были найдены осколки хума. Внимательнее рассмотрев, обнаружили надписи. Почистив осколки, соединили их – получились пять частей горловины. Не смогли найти один обломок размером 35–40 см, где было начало словосочетания. Позже собранные кусочки отправили в Ленинград профессору В.А. Лившицу для изучения. Он один из специалистов, читающих на согдийском языке. Исследовав надпись, он сообщил: «Надпись имеет дату, отличаясь по этому признаку от всех известных до сих пор согдийских надписей на керамике, в том числе от надписей на венчиках хумов, найденных ранее на памятниках Чуйской долины. Следует также отметить, что надпись из Актобе, хотя и сохранилась не полностью, по объему превосходит все ранее известные согдийские надписи на керамике» [49].

Судя по надписи, этот большой хум был специально изготовлен и подарен согдийскому гражданину Худтаку. Но ничего не сказано о статусе, должности, звании человека, которому был преподнесен хум. Возможно, эта информация – на потерянном

кусочке, но он до сих пор не найден, несмотря на наши неутомимые поиски.

Пытаясь определить, кто такой Худтак, мы встретили комментарии известного востоковеда академика В.В. Бартольда: «В языческую эпоху слово *баг* или *фаг* (диалектически также *фуг*), подобно слову *худа* (или местному *худат*), употреблялось в Иране и иранской Средней Азии также в смысле “царь”, в связи с установленным со времен Александра Македонского обожествлением царской власти... так, в Хорезме термином, сложным с *фаг*, обозначался переход царя из летнего местопребывания в зимнее» [50].

Выше мы упоминали о том, что в 630 году китайский путешественник, буддист Сюань Цзянь во время своего пребывания в Центральной Азии и Индии оставил заметки о встречах, о посещенных им местах. Этот путешественник побывал у согдийцев Бухары и Зеравшана, написал, что правителей небольших княжеств бухарцы называли «худтак». Эти правители подчинялись тюркскому кагану и платили ему налог [51].

Мы писали о том, что согдийцы Центральной Азии жили во всех городах Южного Казахстана, в долинах рек Семиречья. Сюань Цзянь писал: «Западнее Суяба есть несколько городов. У каждого есть независимый правитель, но подчиненный тюркам. От Шу до Гешуанга (Кушания) государство называют Сули (Сулиг, Согды). Половина населения занимается земледелием, вторая – торговлей» [52].

Судя по приведенным выше документам, согдийцы на земле Казахстана, так же как и бухарцы, жили независимо в отдельных городах под правлением своего худата, который политически и экономически подчинялся тюркскому правителю. Иными словами, хум, найденный в Актобе (Баласагуне), был специально изготовлен и преподнесен в подарок своему худату (великому худату). Несмотря на то что в труде В.А. Лившица говорится о «худтаке», слова «худат» и «худтак» имеют один смысл. Возможно, мастер хума допустил ошибку в написании. Этот хум оказался подарком правителю, преподнесенному согдийцами Баласагуна.

Надпись на хуме профессор В.А. Лившиц перевел на русский язык. Чтобы читателям было понятно, мы приводим его комментарий полностью и без изменений: «Таким образом, возможные даты надписи – 776/777 или 812/813. Транслитерация надписи: [53]. [около 40-50 букв р]. (I фрагмент) rst' ty 'kty dymy=dnz' ux zwbt' k pr prnxwnty srd (II фрагмент) mynk' yrwtуb (myw) [54]. <xr wsy> [55]. Srb sn'=xnt' m'xw pnc smpb (III фрагмент) myb r'm gw (c) (IV фрагмент) [n]. (p)yst'y Iymxn [56]. p's' 100 20+20+20 srd brz'z = w'txwy(w) [.???) [57]. (V фрагмент) x(s'???)m(.) [.]. k 'skw't xs'n» [58].

«[... ..Этот сосуд] был изготовлен этому великому Худтаку в благословенном году, знак которого (?) – год Зайца, в месяце Малый ханда, в четверг, в день Рам-роу. Написал (А)лим-хан Аббас (?) 160 год. Да живет (Худтак) возвышенным, да пребывает питье (?) его счастливым!» [59].

На горловине хума написано, что он изготовлен специально из глины, чтобы преподнести в подарок Худтаку, правителю Баласагуна, примерно в 776 (777) или 812 (813) году от имени согдийцев. В имеющихся документах сказано, что жители большого города занимались торговлей и различными ремеслами. Это подарок, изготовленный с особым мастерством. По свидетельству Сюань Цзяня, алфавит согдийцев состоит из 25 букв, и читают слева направо [60]. Надписи на хуме написаны именно в этом порядке. Сказано, что они дарят хум своему уважаемому правителю, желают ему благоденствия, счастья, достижения высот. На нем указана дата преподнесения подарка.

Итак, надпись на сосуде средневекового города Актобе (Баласагуна) имеет большое этническое, этнографическое, эстетическое, экономическое и языковое значение. В средние века согдийцы, пришедшие из Средней Азии в долину рек Шу и Таласа, вместе с тюрками развивали материальную и духовную культуру. По истечении времени ираноязычные согдийцы полностью ассимилировались, освоив тюркский язык, приняв культуру, традиции и обычаи тюрков. Свидетельством тесных взаимоотношений между народами является согдийская надпись на хуме, имеющая огромное научное значение.

Приведенные выше материалы как результат многолетних исследований Актобе (Баласагуна) кратко рассказывают об истории и жизни средневекового города. Предметы материальной и духовной культуры, найденные на территории цитадели, шахристана и рабада, по нашему летосчислению датируются **V–XII веками**. Баласагун на протяжении длительного времени был столицей тюркских государств. В XIV веке он сошел с политической сцены, и до последнего времени его местоположение оставалось тайной. Опираясь на исторические, археологические, этнографические документы, можно предположить, что город пал вследствие феодальных войн задолго до монголо-татарского нашествия. Жители города не смогли оказать сопротивление воинам Чингисхана и сами сдали город. Об этом известно из истории. Имеющиеся у нас материалы подтверждают, что городище с искусственным именем Актобе и есть средневековый Баласагун.

Литература:

1. Шалекенов У.Х. О раскопках на городище Актобе (1979–1983 гг.) // Средневековые города Южного Казахстана. А-А., 1986. С. 15–29.

2. *Шалекенов У.Х.* Актобе – средневековый памятник //История материальной культуры Казахстана. А-А., 1980. С. 13–20.
3. *Кожмяко П.Н.* К вопросу о топографии средневековых поселений Чуйской долины //Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии (29 октября – 4 ноября 1956 г.). Сталинабад–М.–Л., 1959. С. 56.
4. *Воронина В.Л.* Элементы строительной и художественной культуры городища Актобе //История материальной культуры Казахстана. А-А., 1980. С. 21–24.
5. *Сенигова Т.Н.* Средневековый Тараз. А-А., 1972; Материальная культура Казахстана. А-А., 1980; *Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б.* Жилище позднесредневекового Отрара (XVI–XVIII вв.) //Жилище народов Средней Азии и Казахстана. М., 1962. С. 121–130.
6. *Елеуов М.* Раскопки средневековой мастерской на городище Актобе //Материальная культура Казахстана. А-А., 1980. С. 60; *Байпаков К.М.* Керамика с городища Кулан //Поиски и раскопки в Казахстане. А-А., 1972. С. 95.
7. Труды Семиреченской археологической экспедиции. Чуйская долина //Материалы и исследования по археологии СССР. М.–Л., 1950. № 14. С. 46–47.
8. Отчет АЭУ. 1982. С. 1–17.
9. Там же.
10. Там же. С. 18–26.
11. Отчет АЭУ. 1983. С. 7–8.
12. Там же. С. 9–22.
13. Там же.
14. *Толстов С.П.* Древний Хорезм. М., 1948. С. 139–141. Таб. 40–41.
15. *Бернштам А.Н.* Памятники старины Таласской долины. А-А., 1941. С. 54–57.
16. *Хакимов А.А.* Из мира образов и мотивов искусства Мавераннахра IX–XIII вв. //Общественные науки в Узбекистане. № 6–7, 1975. С. 63–72.
17. *Пугаченкова Г.А.* Мавзолеем Араб-Ата //Искусство зодчих Узбекистана. Ташкент, 1967. С. 48–62.
18. *Гаврющенко П.П., Заурова Е.З., Кожмяко П.Н., Кожамбердиев И.К.* Археологические исследования Института истории АН Киргизской ССР //Археологические открытия 1966 года. М., 1967. С. 341–342.
19. *Шалекенов У.Х.* О раскопках на городище Актобе (1979–1983 гг.) // Средневековые города Южного Казахстана. А-А., 1986. С. 15–18.
20. *Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б.* Древний Отрар. А-А., 1972. С. 88.
21. *Шалекенов У.Х.* Там же. С. 16.
22. *Алдабергенов Н.О.* Раскопки шахристана на городище Актобе // Средневековые города Южного Казахстана. А-А., 1986. С. 40–53; *Брыкина Г.А.* Карабулак. М., 1974. С. 37; *Бернштам А.Н.* Чуйская долина //МИА. № 14, 1950. С. 39, 43; *Кожмяко П.Н.* Раскопки жилищ горожан X–XII вв. на Краснореченском городище //Древняя и средневековая культура Киргизстана. Фрунзе, 1967. С. 56–57.
23. Научный отчет АЭУ.
24. *Бернштам А.Н.* Чуйская долина... С. 37; *Пацевич Г.И.* Раскопки на территории Тараза в 1940 г. //ИИАЭ АН КазССР. Т. 1. Археология. С. 82; *Максимова А.Г., Мершиев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М.* Древности Чардары. А-А., 1968. С. 146.
25. *Бурнашева Р.З.* Монетные находки о городище Актобе (Чуйская долина) // Средневековые города Южного Казахстана. А-А., 1986. С. 71–87.
26. *Грошев В.А.* Там же. С. 136.

27. Шалекенов У.Х., Оразбаев А.М. Некоторые данные о водопроводной системе средневекового Актобе // История материальной культуры Казахстана. А-А., 1980. С. 24–38.
28. Там же.
29. Там же. С. 36–37.
30. Алдабергенов Н.О. Жилища горожан на рабаде городища Актобе // История материальной культуры Казахстана. А-А., 1980. С. 39–48.
31. Кожемьяко П.Н. Там же. С. 55; Оседлые поселения Таласской долины. С. 160–166.
32. Елеуов М. Раскопки средневековой мастерской на городище Актобе // Материальная культура Казахстана. А-А., 1980. С. 57–61.
33. Там же. С. 59–60.
34. Бернитам А.Н. Чуйская долина // МИА. № 14. 1950. С. 73; Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. А-А., 1972. С. 108; Байпаков К.М. Раскопки средневековой мастерской в Семиречье // Вестник АН КазССР. № 7. 1964. С. 88–91.
35. Оразбаев А.М. Могильник Жетыжар // История материальной культуры Казахстана. А-А., 1980. С. 62–70.
36. Максимова А.Г. Курганы сакского времени могильника Джуван-тобе // КСИИМ. Вып. 80. С. 60–64; Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. А-А., 1963. С. 91, 98.
37. Толстов С.П. По следам древнехорезмской цивилизации. М.–Л., 1948. С. 249; Воронина В.Л. Раннесредневековый город Средней Азии // СА. 1959. № 1. С. 97; Маргулан А.Х. Оседлые поселения VIII–XIII вв. на северных склонах Каратау // Изв. АН КазССР. Сер. археологии. Вып. 1. А-А., 1948. С. 109–110.
38. Оразбаев А.М. Там же. С. 70.
39. История народов Узбекистана. Т. 1. Ташкент, 1950. С. 143.
40. Там же. С. 147.
41. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. Алматы, 1993. С. 5.
42. Қашқари М. Түрік сөздігі. Т. I. Алматы, 1997. С. 10.
43. Там же. Т. I. С. 31.
44. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. Алматы, 1993. С. 14.
45. Ливищ В.А. Согдийцы в Семиречье. Лингвистические и эпиграфические свидетельства Красной речки и Бурана. Фрунзе, 1989. С. 79.
46. Там же.
47. Шалекенов У.Х. Қазақ... көшпенді ме? // Жұлдыз. 1990. № 10.
48. Ливищ В.А. Согдийцы в Семиречье. Лингвистические и эпиграфические свидетельства Красной речки и Бурана. Фрунзе, 1989. С. 81.
49. Ливищ В.А. Согдийская надпись на венчике хума Актобе. Чуйская долина. Рукопись. С. 1.
50. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Соч. Т. 2. Ч. 1. М., 1963. С. 215.
51. История народов Узбекистана. Т. 1. Ташкент, 1950. С. 144–145.
52. Қазақ ССР тарихы. Т. 2. Алматы, 1980. С. 346.
53. Система транслитерации – обычная для согдийских текстов. Круглые скобки указывают на частично разрушенные буквы, квадратные – на полностью уничтоженные; дефис обозначает отсутствие соединения с последующей буквой.
54. «Зачеркнуто» – резчик попытался деформировать слово, причудливо соединив буквы, чтобы показать, что слово нанесено по ошибке.
55. Добавлено под строкой.
56. Или s'n, xsn' и т. д.
57. Или s'n, xsn', s'n, xsnp и т. д.
58. Первоначально ошибочно было «тигра».
59. Ливищ В. Рукопись. Ленинград. 20 ноября 1990 г.
60. История народов Узбекистана. Т. 1. Ташкент, 1950. С. 148.

5.1. Содержание археологических материалов

В середине первого тысячелетия среди населения Западного Тюркского каганата установились феодальные отношения, уровень экономического и культурного развития значительно опережал соседние государства. В тюркских городах, в том числе в Баласагуне, были высоко развиты различные ремесла. В этом городе работали гончары, кузнецы, ткачи, а также мастера-резчики по камню и кости. Они производили различные предметы, необходимые в повседневной жизни. В Баласагуне в **V–IX веках** изделия из глины производились вручную, методом лепки, а затем люди освоили обжиг. Появились керамические изделия. Вначале им вручную придавали нужную форму, сушили, а потом обжигали в специальных печах. Две печи были обнаружены на северо-западе от цитадели в шахристане, одна печь – на западе рабада. Это место было центром ремесел по изготовлению керамических изделий, во время раскопок обнаружены два колодца, а также мастерские и комнаты отдыха мастеров. Здесь найдены хумы, котлы, тандыры, гончарный дастархан, кувшины, подсвечники, прялки, косточки счетов и многое другое. Большая их часть находилась в нижнем слое города Баласагуна. Судя по всему, город основали правители Тюркешского (Сарыусуньского) каганата, а затем на их место пришли карлуки. Выше мы говорили о том, что на территории цитадели и шахристана находили тюркешские монеты с четырехугольным отверстием в середине.

Этот период отмечен развитием экономики Западного Туркестана, в городах наивысшего расцвета достигли ремесла. «Количество городов росло, расширялись их границы, развивались ремесла и торговля... Изменился качественный состав потребителей. Если раньше, в VII–VIII веках, изделия ремесленников приобретали только купцы и зажиточные дехкане, то теперь ря-

довые горожане могли купить необходимое для дома» [1]. Спрос на различные глиняные изделия подвигнул развитие ремесел в городах, стали повышаться мастерство и открываться новые специализированные, хорошо оборудованные мастерские гончаров, кузнецов, ювелиров, плотников. Во время раскопок Баласагуна на северо-востоке цитадели была найдена гончарная мастерская. С развитием ремесел в X–XIII веках здесь была построена большая многокамерная печь по обжигу глиняных изделий. В этих печах при очень высокой температуре обжигали хумы, большие кувшины, чайники, водопроводные трубы. В западной части цитадели и в рабаде были найдены такие печи, где обжигали кувшины, кирпичи. По-видимому, подобные мастерские по изготовлению высококачественных керамических изделий в Баласагуне были открыты в нескольких точках.

Видим, что в этот период истории изделия из глины более качественные, чем обнаруженные ранее. Если в V–VIII веках преобладала глиняная посуда ручной лепки, то в IX–XII веках использовался гончарный круг, на котором изготавливались посуда, большие и маленькие кувшины, трубы и другие изделия. Они становились качественными и красивыми. Тот гончарный станок и в настоящее время взят за основу при изготовлении фарфоровой посуды наряду с высокотехнологичным оборудованием. Постепенно красивая керамическая посуда вытеснила простую глиняную лепнину.

Все глиняные изделия проходили процесс обжига при высокой температуре. В качестве топлива использовался саксаул, который в большом количестве произрастал в Шуйской долине. Саксаул сжигали, а затем древесный уголь применяли для обжига при нужной температуре. Температура горения саксаула очень высока – мы были свидетелями того, как расплавились глиняные кирпичи, превратившись в шлак. Найденные в этом городе шлаковые кирпичи синего цвета настолько прочные, что их невозможно ничем разрубить. Это говорит о высоком мастерстве ремесленников того времени.

Глиняные изделия, украшенные орнаментом, свидетельствуют о развитии ремесел. В Южном Казахстане, в Отраре в IX–XIII веках стали появляться блестящая, отполированная посуда и другие керамические изделия. Тесное культурно-экономическое сотрудничество между Центральной Азией и Ближним Востоком способствовало повышению развития ремесел, внедрению новых технологий по изготовлению изделий из глины. Красиво оформленная керамическая посуда соответствовала высоким требованиям средневекового общества [2].

Истории известны факты обмена опытом и новейшими достижениями в тех или иных областях между ближайшими и дальними соседями. Это законы жизни. Как бы то ни было, керамические изделия, покрытые глазурью, широко распространились по территории Казахстана в IX–XIII веках. В тюркских городах высоко развились ремесла, в мастерских изготавливались в достаточном объеме различные изделия, необходимые в повседневной жизни. Тюрки построили и подняли города Самарканд, Бухару, Ташкент, Сауран, Отрар, Исфиджаб, Тараз и другие, которые стали крупными культурными и экономическими центрами. Тюрки Центральной Азии тесно сотрудничали между собой. Поэтому красивая керамическая посуда здесь появилась намного раньше, чем в соседних государствах. В каждом регионе были свои особенности, связанные с отличными природно-климатическими условиями.

На этой территории в большом количестве встречаются разнообразно оформленная, отполированная керамическая посуда: блюда, пиалы, подсвечники, кувшины, чайники. По внешней форме они делятся на несколько видов. Особое распространение получила посуда цвета расплавленной бронзы, разукрашенная белым ангобпеном. В Баласагуне встретилась посуда, красочно оформленная изображениями различных цветов. На некоторых чашках и блюдцах нанесена арабская вязь. Часто попадались красиво оформленные глиняные подсвечники.

Во время раскопок Баласагуна нередко обнаруживались маленькие и большие тандыры, большинство из них идентичны – по-видимому, существовал некий стандарт. Похоже на то, что среди тюрков были мастера, специализирующиеся на строительстве тандыров, впрочем, как и сейчас. Традиция готовить еду и печь хлеб в тандырах у тюркоязычных народов сохранилась до сих пор. К примеру, у узбеков, казахов. В раскопанных комнатах практически везде были тандыры. Скорее всего, хлеб пекли в них. На некоторых тандырах снаружи нанесен рисунок: орнаменты, тотемы. Несколько видов ручных жерновов обнаружены во время раскопок Торткольтобе.

Во время раскопок Баласагуна был найден красивый вращающийся гончарный станок, отдаленно напоминающий глиняную прялку. Глиняные изделия, обнаруженные во время раскопок на территории Центральной Азии, в силу своей схожести, изготовлены, скорее всего, на подобных станках. Кроме того, тюрки Центральной Азии благодаря тесному общению создавали объекты материальной и духовной культуры совместно.

Влияние оказывало и соседство с разными странами, поскольку

ку Тюркский каганат занимал большую территорию. К примеру, с южной стороны граничил с Малой Азией и Индией, с востока соседом был Китай. Тюрки тоже оказывали влияние на своих соседей, поскольку тесно общались и сотрудничали со всеми. Этнические взаимоотношения наложили отпечаток на предметы материальной культуры. Подобные отношения между народами редко наблюдаются в других регионах.

Выше мы писали о том, что в северной части цитадели был центр гончаров. Железную руду баласагунцы добывали в Бакыртау (ныне Жайсан). У кузнецов Баласагуна был накоплен большой опыт плавки железа при высокой температуре, который позволял производить всевозможные металлические изделия, инструменты, нужные в быту.

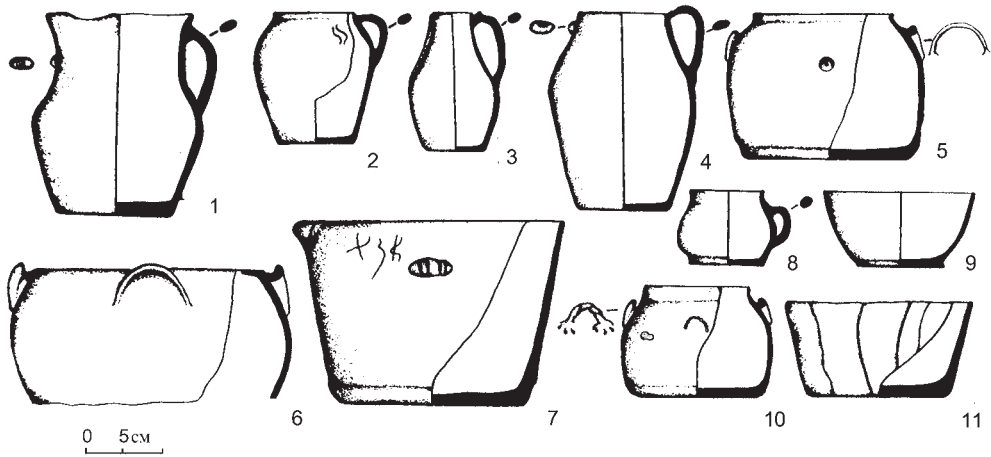
Археологические источники, найденные во время археологических исследований Баласагуна, позволяют судить о том, что уровень общей и материальной культуры, в частности Западного Тюркского каганата, в средние века был высок. С каждым этапом, с античных времен и до позднего средневековья, изделия из керамики улучшаются по качеству исполнения. На смену примитивной лепнине пришел гончарный станок, благодаря которому стали появляться красивые и разнообразные предметы. Гончары научились наносить на изделия различный орнамент и изображать всевозможные цветы и листья. Оформление керамической посуды фрагментами растительности свидетельствует о достойном цивилизационном уровне материальной культуры народа. В этот период тюрки мастерски работали с черными и цветными металлами, производя различные предметы быта, ювелирные украшения и монеты, а также оружие в виде мечей, кинжалов, наконечников для стрел. Наивысшего расцвета развитие ремесел тюрков достигло в период правления Караханидов. Поэтому об эпохе Караханидов можно говорить как о времени расцвета тюркской культуры.

5.2. Предметы, изготовленные в V–IX веках

Предметы материальной культуры, найденные в Баласагуне, исходя из имеющихся особенностей, можно разделить на два периода. Первый – это Западно-Тюркский каганат V–IX веков: эпоха тюркешской (сарыусуньской), карлукской и огузской культур. Второй – правление караханидов и каракитаев в X–XIII века. В V–IX веках глиняные изделия изготавливались вручную, путем лепки, как это и было принято до тех пор. Позже научились тщательно сушить глину и обжигать в специальных печах. Как было

Коллекция I. Керамические изделия Баласагуна в V–IX вв.

1,2,3,4 – кувшины

5, 6 – котлы

7 – чан с тамгой на краю

8 – чашка с ручкой

9 – чашка без ручки

10 – котел

11 – чан

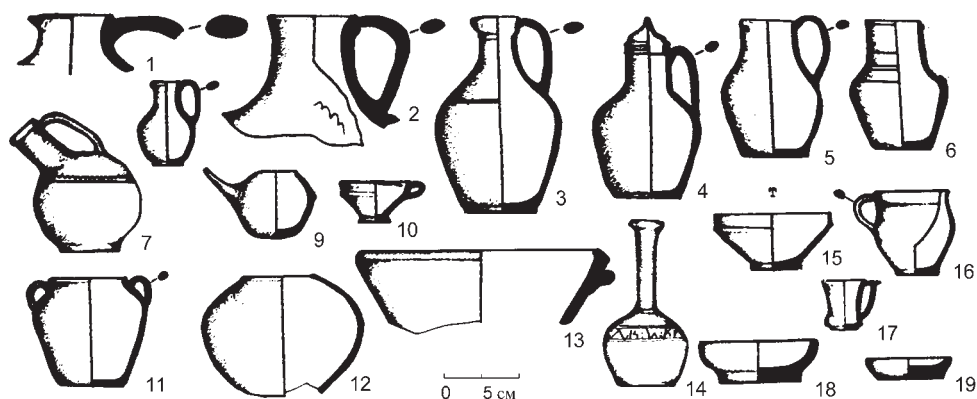
выше упомянуто, две такие печи были найдены на северо-востоке цитадели и в шахристане, одна – на территории рабада. По всей вероятности, здесь был центр ремесленников и гончаров, производящих различные керамические изделия. Кроме печей, были обнаружены два колодца, а также комнаты для отдыха мастеровых. В них находились кувшины, тандыры, дастарханы, прялки, подсвечники, счеты и многое другое. Большинство предметов находились в нижнем слое Баласагуна. Исходя из этого, можно предположить, что город основали тюргеши и карлуки. Об уровне их культуры можно судить по найденным предметам.

5.3. Керамические изделия без орнамента, датированные IX–XII веками

В этот период экономика Западно-Тюркского каганата активно поднималась, в городах развивались различные ремесла. Если в VII–IX веках продукцию мастеров в основном приобретали купцы и дехкане, то потом и простые граждане стали ее потребителями. С повышением спроса в городах стали появляться специально оборудованные мастерские: гончарные, производящие кувшины, ювелирные, мастеров-жестянщиков, плотницкие и т. д. Во

Коллекция 2. Глиняные изделия Баласагуна IX–XII вв.

1, 2, 3 – кувшины	12 – котел
4 – кувшин с крышкой	13 – чан
5, 6, 8 – кувшины	14 – кувшин с длинным горлышком и с рисунком на боках
7 – чайник	15, 17, 18 – чашки
9 – лейка	16 – кувшин
10 – чашка	19 – подсвечник
11 – кувшин с двумя ручками	

время археологических исследований мастерская гончаров была раскопана на северо-востоке цитадели и в шахристане. Прежняя мастерская была расширена и усовершенствована в соответствии с требованиями X–XIII веков, в ней построена многокамерная печь для обжига глиняной посуды и различных изделий. В этой печи при очень высокой температуре изготавливались хумы, большие кувшины, водопроводные трубы. С западной стороны цитадели на уровне рабада найдена печь, где обжигали кирпичи, кувшины. Мы смогли заметить, что в Баласагуне в нескольких местах были построены мастерские по производству строительных кирпичей и различных керамических изделий.

5.4. Художественно оформленные керамические изделия

В IX–XIII веках тесное культурно-экономическое сотрудничество между Средней Азией, Ближним Востоком и Казахстаном подвигло не только к скорому распространению художественного оформления керамических изделий, но и к обмену новыми технологическими методами в изготовлении предметов быта. Высоко-

качественное оформление посуды соответствовало требованиям развитого средневекового общества.

Керамические изделия, найденные в Баласагуне и изготовленные на гончарном круге (станке), были схожи с теми, что обнаружены ранее в других городах региона. Это вполне закономерно. Тюрки Центральной Азии совместно создавали предметы материальной и духовной культуры. Кроме того, влияние оказывали и ближайшие соседи, с которыми тюрки поддерживали торговые и дипломатические отношения. К примеру, с юга соседями тюрков были Ближний Восток и Индия, на востоке – Китай. На соседей тюрки также оказывали влияние. Общение на этническом уровне наложило отпечаток на предметах материальной культуры того времени. Ни один народ не мог существовать без взаимного сотрудничества. На рисунке можно увидеть предметы, найденные в Баласагуне [3].

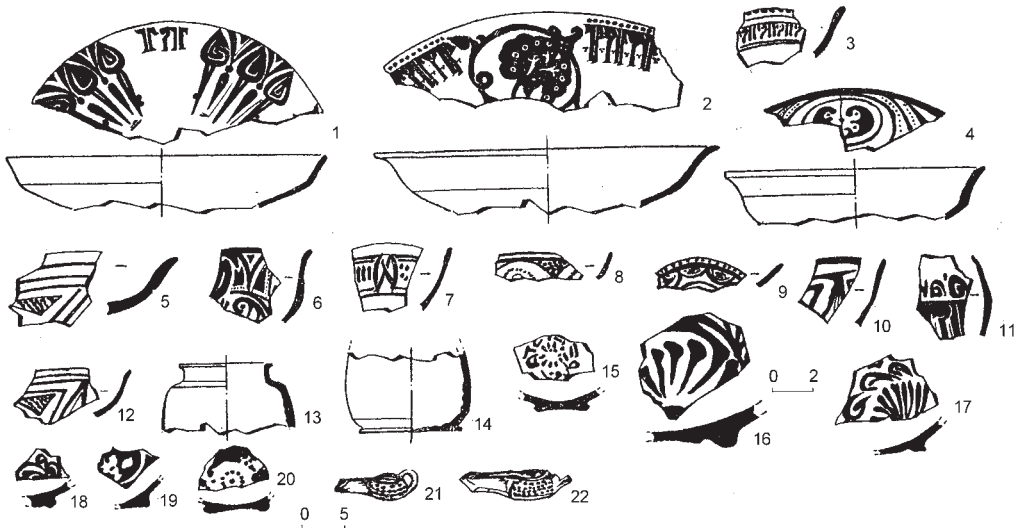
5.5. Ремесленные изделия из камня, стекла, железа, кости

Во время археологических раскопок в цитадели и шахристане были обнаружены различные изделия из бронзы и железа: бронзовые, серебряные монеты, разнообразная цветная посуда, браслеты, серьги, наконечники стрел, а также предметы быта. Большая часть металлических предметов найдена на юге цитадели и в шахристане-2А: подсвечники из бронзы, 5000 бронзовых монет эпохи Караханидов, печать для них, железный кетмень, булатный меч, короткий топор, чугунный котел, нож и многое другое. Возможно, что на месте шахристана-2 находилась большая мастерская жестянщиков, кузнецов и ювелиров. Похоже, что баласагунцы добывали железную руду в Бакыртау (ныне Жайсан). Городские металлурги настолько освоили технику работы с железом и управления высокой температурой, что могли производить различные изделия из чугуна, стали, железа, необходимые в быту и повседневной жизни.

Предметы, найденные в Баласагуне и вошедшие в книгу, свидетельствуют о высокой материальной культуре Западно-Тюркского каганата. Керамические изделия стали более разнообразными и красивыми. Простую примитивную лепнину сменили сложные изделия из керамики, изготовленные на гончарном станке и обожженные в специальных печах. Посуда стала оформляться орнаментом, а также растительными мотивами. В этот период тюрки освоили цветные и черные металлы, научились изготавливать высококачественные изделия как для дома, так и для

Коллекция 3. Керамические изделия Баласагуна IX–XII вв.

- 1 – керамическое блюдо с изображением цветов
- 2 – фрагмент блюда с эпиграфическим орнаментом по краям и изображением Вселенной в центре
- 3 – фрагмент оформления подсвечника
- 4 – большой фрагмент блюда, оформленного орнаментом
- 5–20 – обломки керамической посуды, предназначенной для питья
- 21, 22 – подсвечники, украшенные узором

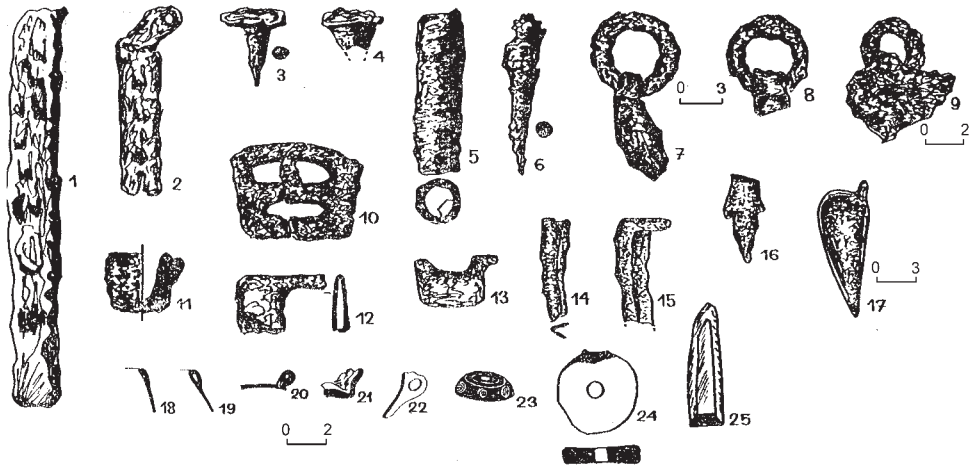
войны: мечи, кинжалы, наконечники для стрел, а также монеты и ювелирные изделия. Наивысшего расцвета ремесла получили в период правления Караханидов. Изделия из камня, стекла, кости датируются этим периодом. Некоторые из них можно увидеть на рисунке ниже.

Изделия, найденные в Баласагуне во время многолетних археологических раскопок, свидетельствуют об эволюционном развитии материальной культуры V–XII веков. С древних времен строились города, крепости, дворцы как центры оседлой культуры, постоянно и непрерывно развиваясь. Пик расцвета пришелся на период правления караханидов и эпоху распространения ислама, куда свою весомую лепту внесли тюрки. Свидетельствами развития материальной культуры стали предметы, о которых мы рассказали выше. Свидетельства влияния тюрков на развитие соседних государств можно найти в исторической литературе.

Приведем пример из истории архитектурных памятников Индии: в конце XII века и начале XIII-го Индию завоевали мусульманские феодалы, что способствовало проникновению исламско-

Коллекция 4. Образцы металлических изделий,
найденных в Баласагуне

3,4 – гвозди с шапками	16 – ручка ножа
5 – металлическая трубка	12, 18 – фрагменты разбитой посуды
6 – наконечник стрелы	17 – кончик ножа
1,7, 9 – металлические детали для двери	19-22 – фрагменты разбитой посуды
10 – пряжка подпруги	23 – засов из кости
11 – язычок подпруги	24 – шарик, похожий на бусинку
	25 – точилка

го искусства в индийскую культуру. В городах были построены мечети, минареты, мавзолеи, дворцы. В XIII–XIV веках рядом с Дели и Деканом поднялись города Сири, Джаханьянах, Фирозабад, Даулатабад. В период империи Великих Моголов (1526 год) Индия стала развиваться, во времена Акбара были построены крепость Фатихпур-Сикри (1569–1584), Аджмер (1570), Аллахабадская крепость, мавзолей Хумаюн в Дели (1565).

В период правления Жахан-шаха придавалось особое значение архитектурным памятникам, поэтому в Агре был построен мавзолей Тадж-Махал. В строительство всемирно известных памятников Индии весомую лепту внесли турки. На развитие ремесел в Индии турки также оказали заметное влияние. Материальную и духовную культуру этой страны распространили в странах Центральной Азии. Столь тесные межгосударственные отношения требует особого скрупулезного исследования [4].

Свидетельством того, что турки строили с античных времен, являются архитектурные памятники Индии, а также средневековые города Центральной Азии и возведенные здесь мечети, ми-

нареты, обсерватории, медресе. В сооружение центров культуры особую лепту внесли огузские турки. Они селились вдоль рек Центральной Азии и строили города, ставшие центрами оседлой культуры. Об этом писали М. Кашгари и Ж. Баласагун, о чем мы отмечали во второй главе книги. Превратности истории вынудили часть огузов уйти на запад, где на землях Передней Азии, позже в Византии они стали возводить города, уделяя особое внимание художественному оформлению архитектурных зданий.

Другая часть огузов основала современную Турцию. В начале XIV века на завоеванной земле Византии появилась Османская империя. Константинополь был переименован в Стамбул (1453), и османские турки, согласно традициям своих предков, стали строить здесь мечети, медресе, мавзолеи, бани с куполами, фонтаны, минареты. Здания, построенные в то время, до сих пор являются украшением и достопримечательностями Стамбула. То есть можно утверждать, что османские турки и их предки огузы были оседлыми, а не кочевниками. Они строили и украшали города. Восточные ученые древности писали в своих рукописях, что в Баласагуне было множество минаретов, мечетей, дворцов. Среди строителей этого города были и огузы.

5.6. Анализ керамических изделий, найденных в Баласагуне

Для нас, потомков, важно знать структуру, состав и технологию изготовления строительных материалов, использовавшихся нашими предками при возведении жилья и государственных зданий. Досконально в этом можно разобраться лишь посредством химического, петрографического, рентгеновского, инструментального, нейтронно-активационного анализов. Глина, стекло и шлак, найденные в Баласагуне, были исследованы лабораторным путем под непосредственным руководством кандидата технических наук, доцента С.С. Такибаевой. Был проведен анализ обожженных кирпичей размером 220x220x50 мм, черного и голубоватого шлаков, обломков посуды, ручек кувшинов, кусков водопроводной трубы, подставок для кувшинов, кувшинов с узким горлышком, пластинок, чайника голубого цвета и др. керамических изделий [5].

Результаты химического анализа керамических изделий даны в таблице 1, где указаны 11 элементов и их количество. Все четыре таблицы представлены в оригинале. Качественный состав керамических изделий таков: окись глинозема 50,04–67,60 %, окись алюминия 10,21–22,50 %, окись железа 4,29–8,58 %, окись

Таблица 1. Химический состав керамических изделий древней эпохи

Обозначение и наименование изделий	ЭЛЕМЕНТЫ									
	SiO ₂	Al ₂ O ₃	TiO ₂	Fe ₂ O ₃	CaO	MgO	Na ₂ O	SO ₄	K ₂ O	n.n.n.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Шахристан-шлаковидный материал черного цвета	56,16	11,22	0,64	6,86	11,2	2,82	2,43	0,66	0,49	2,08
Шахристан-шлак серого цвета	59,40	14,28	0,75	8,58	9,8	2,61	2,22	0,74	0,46	0,34
Актобе РШ-3, кв. 3 № 3 осколок керамики в виде 4-х угольника	59,40	16,32	0,68	8,58	4,2	4,42	0,58	0,74	1,87	4,00
Актобе-79 РШ-1 № 4 ручка керамического сосуда-кувшина	61,52	15,30	0,79	8,58	2,8	4,42	0,95	0,55	1,26	1,90
Актобе-74 РШ-3 № 5 осколок водопроводной трубы	57,98	16,32	0,75	7,72	6,2	3,01	1,02	0,94	0,94	1,68
Актобе-74 РШ-3 № 6 в виде подставки кувшина	59,72	16,32	0,75	8,58	3,64	3,61	0,82	0,81	1,87	1,96
Строительный кирпич, размером 220x220x50	60,22	12,75	0,68	5,00	9,24	2,41	2,02	0,50	0,27	2,60
Актобе-74 РУ/Г2 № 8 бесформенной обломок	60,94	13,30	0,75	7,72	5,04	3,81	1,60	0,50	1,33	1,92
АЭУ-76 Ц П я П кв 3 г Круглый сосуд-кувшин с узкой горловиной, диам. 9 мм.	56,84	13,77	0,68	6,86	13,44	2,81	2,02	0,61	0,37	0,82
Актобе, РШ-3, кв. 5-3 часть ручки большого кувшина	57,22	15,55	0,77	6,86	7,28	3,21	0,95	1,17	1,17	1,94
Актобе, РШ-1, кв. 4 трапециевидная пластинка, толщиной 18-20 мм	60,82	17,85	0,75	8,58	3,36	3,42	2,22	0,41	0,42	1,18
Актобе (силикат-глыба) обломки кирпича	50,04	11,09	0,45	6,18	12,33	3,62	2,10	0,54	1,57	9,30
Сосуд серый кувшин	54,0	22,50		55,58	11,20	4,63		0,81	0,78	0,98
Включение (в силикатной глыбе) в виде конгломерата в обломках кирпича	67,60	10,21	0,48	4,29	6,60	1,41	1,77	0,25	0,57	4,16

Таблица 2. Физико-механическая характеристика керамических изделий, найденных в Баласагуне

Обозначение и наименование изделий	Кислото-стойкость (в H ₂ S ₄)	Твердость (кг-мм ²)	Водопоглощение (%)	Объемный вес (кг/м ³)	Предел прочности на сжатие (кг/см ²)
Шахристан-шлако-водный материал	97,3	600	8,21		200
То же, шлак черный	96,8	684	0,32		346
РШ-3 кв. 3		348	14,8		–
Осколки 4-х угольника	98,1	–	–		405
РШ-1	97,3	–	–		411,76
РШ-3 № 6	98,3	302	–		390-434
РШ-1	97,3	–	–		1166
РШ-3	97,3				
РШ-3 труба	–	500	–		1250
					390
Азу сосуд	98,3	602	0,58		625-791,66
РШ-3 кувшин	97,8	627	–		434
№ 13 сосуд-серый	98,2	454	0,04		447,91
№ 7 строительный кирпич, размером 220x200x50 мм	97,6	578	17,1		399
№ 12 силикат-глыба	97,3	348			
Силикат-глыба № 11 Актобе-79	97,6	312	–		223
РШ-1, кв. 4	97,3	–	10,3		–

Таблица 3. Результаты рентгенографического исследования керамических изделий, найденных в Баласагуне

№1		№5		№9		№14	
I	d	I	d	I	d	I	d
1	2	3	4	5	6	7	8
–	–	0,35	6,33	–	–	0,37	6,33
0,2	4,23	2	4,23	2	4,23	2,5	4,23
0,2	3,74	–	–	3	3,96	0,4	3,96
0,3	3,96	0,4	3,96	2	3,74	–	–
–	–	1	3,64	–	–	1,25	3,64
0,2	3,62	–	–	1,8	3,62	–	–
–	–	–	–	–	–	0,6	3,42
10	3,35	10	3,35	10	3,35	10	3,35
8	3,18	6	3,18	10	3,18	5	3,18
8	2,98	2	2,98	6	2,98	–	–
–	–	–	–	–	–	2	2,92
–	–	0,35	2,68	–	–	0,7	2,68
–	–	3	2,50	6	2,50	–	–
–	–	–	–	–	–	2	2,49
–	–	1	2,45	–	–	2	2,45
0,15	2,28	–	–	–	–	–	–
–	–	0,7	2,27	1,9	2,27	0,7	2,27
–	–	–	–	–	–	0,35	2,22
0,15	2,20	–	–	–	–	–	–
0,25	2,12	–	–	3	2,12	–	–
–	–	1	–	–	–	1,25	2,11
0,2	2,00	–	–	1,8	2,00	–	–
–	–	0,35	1,97	–	–	0,5	1,97
0,15	1,83	–	–	–	–	–	–
–	–	1,4	1,81	2	1,81	1,30	1,81
0,15	1,77	–	–	–	–	–	–
–	–	0,25	1,66	–	–	0,7	1,66
0,25	1,62	–	–	2	1,62	–	–
–	–	1	1,53	–	–	0,8	1,53

Таблица 4. Уровень сохранности элементов, входящих в состав керамических изделий, найденных в Баласагуне

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
A														
Pb		<1,5	<1,5	<1,4	<1,6	1,5	1,8		1,2		<1,2			
Na		1,8	1,7	1,45	1,4	<1,3	<0,9		<1,1	1,4		1,3	1,2	2,3
Sn	<10 ⁻²	<10 ⁻²	<2·10 ⁻²	<2·10 ⁻²	<2·10 ⁻²	<2·10 ⁻²	<10 ⁻²	<2·10 ⁻²	<10 ⁻²	<10 ⁻²	<2·10 ⁻²	<2·10 ⁻²	<2·10 ⁻²	<10 ⁻²
Ba	0,094	0,096	0,1	0,115	0,11	0,1	0,087	0,13	0,102	0,077	0,11	0,1	0,1	0,077
Fe	3,9	4,0	4,91	5,04	5,68	5,25	3,23		3,8	4,1		3,77	3,9	2,7
Co	3,0·10 ⁻³	3,1·10 ⁻³		3,8·10 ⁻³		3,8·10 ⁻³	2,6·10 ⁻²	4,1·10 ⁻³	3,7·10 ⁻³	3,0·10 ⁻³		3,3·10 ⁻³		2,1·10 ⁻³
Co				4,4·10 ⁻³		4,4·10 ⁻³		2,6·10 ⁻³		3,7·10 ⁻³		4,6·10 ⁻³	3,3·10 ⁻³	
Sb	1,10·10 ⁻⁴		1,8·10 ⁻⁴		3,1·10 ⁻⁴		2,2·10 ⁻⁴		2,1·10 ⁻⁴		1,9·10 ⁻⁴		2,0·10 ⁻⁴	
Sb		1,9·10 ⁻⁴		2,6·10 ⁻⁴		2,7·10 ⁻⁴		1,9·10 ⁻⁴		2,0·10 ⁻⁴		2,0·10 ⁻⁴		2,1·10 ⁻⁴
Br	2,4·10 ⁻⁴		2,0·10 ⁻⁴		4,5·10 ⁻⁴	10 ⁻⁴	2,8·10 ⁻⁴		2,4·10 ⁻⁴		1,7·10 ⁻⁴		1,1·10 ⁻⁴	
Br		1,5·10 ⁻⁴		9,4·10 ⁻⁴				4,6·10 ⁻⁴		4,0·10 ⁻⁴		9,2·10 ⁻⁴		2,4·10 ⁻⁴
As	2,8·10 ⁻³		3,1·10 ⁻³		3,4·10 ⁻³		<10 ⁻⁴		6,2·10 ⁻⁴		2,2·10 ⁻⁴		4,7·10 ⁻⁴	
As			3,0·10 ⁻³		<10 ⁻⁴		<10 ⁻⁴		2,0·10 ⁻³		5,7·10 ⁻⁴		1,9·10 ⁻³	2,1·10 ⁻³
La		4,6·10 ⁻³		4,4·10 ⁻³		4,0·10 ⁻³			3,9·10 ⁻³		3,1·10 ⁻³			3,2·10 ⁻³
La					4,4·10 ⁻³		5,3·10 ⁻³		3,4·10 ⁻³		5,2·10 ⁻³		4,5·10 ⁻³	
Cs	6,4·10 ⁻⁴		9,3·10 ⁻⁴		8,2·10 ⁻⁴		6,6·10 ⁻⁴		6,7·10 ⁻⁴		1,0·10 ⁻³		7,2·10 ⁻⁴	
Cs		8,0·10 ⁻⁴		1,1·10 ⁻³		1,1·10 ⁻³		9,4·10 ⁻⁴		7,7·10 ⁻⁴		7,4·10 ⁻⁴		2,6·10 ⁻⁴

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
A	1													
Rb	$1,6 \cdot 10^{-2}$		$1,8 \cdot 10^{-2}$		$2,4 \cdot 10^{-2}$			$1,7 \cdot 10^{-2}$		$1,5 \cdot 10^{-2}$		$1,9 \cdot 10^{-2}$		$1,2 \cdot 10^{-2}$
Rb			$1,3 \cdot 10^{-2}$		$1,9 \cdot 10^{-2}$		$1,9 \cdot 10^{-2}$		$1,7 \cdot 10^{-2}$		$1,3 \cdot 10^{-2}$		$1,4 \cdot 10^{-2}$	$7,6 \cdot 10^{-3}$
Cr ₂	10^{-2}	$<10^{-2}$	$1,3 \cdot 10^{-2}$	$<10^{-2}$	$1,1 \cdot 10^{-2}$		$<10^{-2}$	$<10^{-2}$	$1 \cdot 10^{-2}$	$<10^{-2}$	$<10^{-2}$	$<10^{-2}$	$<10^{-2}$	$4,3 \cdot 10^{-3}$
Cr											$9,1 \cdot 10^{-3}$			
Ag	$<10^{-4}$	$<10^{-4}$	$<2 \cdot 10^{-4}$	$<10^{-4}$	$<2 \cdot 10^{-4}$	$<2 \cdot 10^{-4}$	$<10^{-4}$	$<10^{-4}$	$<10^{-4}$	$<10^{-4}$	$<2 \cdot 10^{-4}$	$<2 \cdot 10^{-4}$	$<2 \cdot 10^{-4}$	$<10^{-4}$
Au	$5,4 \cdot 10^{-6}$		$1,5 \cdot 10^{-6}$		$5,0 \cdot 10^{-6}$		$2,1 \cdot 10^{-6}$		$2,0 \cdot 10^{-5}$		$2,2 \cdot 10^{-6}$		$2,1 \cdot 10^{-6}$	
Au		$3,7 \cdot 10^{-6}$		$2,1 \cdot 10^{-6}$		$4,2 \cdot 10^{-6}$		$3,4 \cdot 10^{-6}$		$1 \cdot 10^{-4}$		$1,7 \cdot 10^{-6}$		$1,7 \cdot 10^{-6}$
Sc	$2,9 \cdot 10^{-4}$		$6,3 \cdot 10^{-4}$		$6,2 \cdot 10^{-4}$		$3,6 \cdot 10^{-4}$		$4,3 \cdot 10^{-4}$		$5,9 \cdot 10^{-4}$		$4,3 \cdot 10^{-4}$	
Sc		$3,8 \cdot 10^{-4}$		$5,8 \cdot 10^{-4}$		$6,1 \cdot 10^{-4}$		$5,5 \cdot 10^{-4}$		$2,7 \cdot 10^{-4}$		$3,8 \cdot 10^{-4}$		$2,7 \cdot 10^{-4}$
Zn	$<6 \cdot 10^{-3}$	$<6 \cdot 10^{-3}$	$<6 \cdot 10^{-3}$	$<6 \cdot 10^{-3}$		$<6 \cdot 10^{-3}$	$<6 \cdot 10^{-3}$	$<6 \cdot 10^{-3}$		$3,2 \cdot 10^{-2}$		$<5 \cdot 10^{-3}$		$4,0 \cdot 10^{-2}$
Zn							$5,4 \cdot 10^{-2}$					$1,5 \cdot 10^{-2}$	$<7,0 \cdot 10^{-2}$	$2,6 \cdot 10^{-2}$
Hg	$<10^{-3}$	$<10^{-3}$		$<10^{-3}$	$8 \cdot 10^{-4}$		$<10^{-3}$	$<10^{-3}$	$8,4 \cdot 10^{-4}$	$<10^{-3}$	$<10^{-3}$	$<10^{-3}$	$<10^{-3}$	$8,4 \cdot 10^{-4}$
Hg				$1,8 \cdot 10^{-3}$					$9,4 \cdot 10^{-4}$					
Mn	$3,0 \cdot 10^{-2}$	$1 \cdot 10^{-2}$		$8,1 \cdot 10^{-2}$		$5,9 \cdot 10^{-2}$								
Mn					$2,1 \cdot 10^{-2}$		$3,8 \cdot 10^{-2}$		$4,8 \cdot 10^{-2}$					
V			$8,1 \cdot 10^{-2}$		$3,8 \cdot 10^{-2}$				$5,9 \cdot 10^{-2}$		$4,8 \cdot 10^{-2}$			
Cl			$<9 \cdot 10^{-2}$		$<4 \cdot 10^{-2}$				$<4 \cdot 10^{-2}$		$<6,3 \cdot 10^{-2}$			

кальция 2,8–13,44 %, окись магния 1,41–4,63 %. Остальные окиси – TiO_2 , SO_4 , K_2O , Na_2O – сохранились на уровне лессовидных суглинистых вкраплений. Был проведен инструментальный нейтронно-актовационный анализ, результаты которого подробно представлены в таблице 4. Химический анализ строительных материалов позволил определить, что древние зодчие при изготовлении материалов в местный лессовидный суглинистый грунт добавляли высококачественную глину.

Виды изделий из керамики по методу исполнения можно поделить на три группы: грубые керамические изделия, изящные керамические изделия, сильно обожженные черные и темно-синие шлаки.

I. Грубые керамические изделия: обломки строительных кирпичей, светло-желтые кирпичи размером 220x220x50 мм из зернистой глины диаметром 0,3 мм. Они высокого физико-механического качества. Выдерживают давление 399 кг/см². Проведен анализ обломка тандыра 7-8x1-1,2 см. Он светло-терракотового цвета, состоит из нескольких слоев, между которыми имеется светлая полоска толщиной 0,1 мм. В составе тандырного обломка обнаружены кварц и халцедон. Их размеры около 2 мм.

Описание керамических изделий представлено в таблице 2. Ручка кувшина цвета красного кирпича изготовлена из зернистой глины. В ее составе обнаружены кварц и шпат размером 2 мм. При рассмотрении под микроскопом можно заметить крупинки одинакового размера. В составе имеются и другие минералы.

Результаты рентгеноструктурных исследований и изучения поляризационным микроскопом представлены в таблице 3. Глинистый песок был промыт в течение трех минут плавиковой кислотой (1:8), в итоге получен чистый муллит. В результате исследований удалось определить, что уровень светопроходимости изделий из керамики – 1,600-1,630, реже – 1,65. Видимо, глиняные изделия обжигали неравномерно, поэтому и был обнаружен чистый муллит. (См. таблицы 2 и 3.)

II. Изящные керамические изделия. К ним можно отнести посуду, в том числе кувшины. В их составе при рассмотрении под микроскопом найдены мелкие крупинки, в том числе кварцевые – 1,56. Изделия обжигались при очень высокой температуре.

III. Сильно обожженные черные и темно-синие шлаки. Их размеры разные (5-6 см). Шлаки отличаются большой прочностью (табл. 2). Размеры крупинки кварца и полевого шпата около 50-60 микрон (табл. 3). В результате проведенных исследований можно утверждать, что древние мастера были посвящены в се-

креты мастерства по изготовлению изделий из глины, они сохраняли технологию, качественно и тщательно их обжигали. Прежде чем приступить к изготовлению различных изделий, мыли глину, освобождая ее от сопутствующих веществ. В составе глины обнаружены кварц и песок. В те времена обжиг осуществлялся при температуре 1000°. Результаты исследований описаны ниже: «В заключение следует отметить, что долговечность и высокие физико-химические свойства древних керамических изделий в основном зависят от структуры и минералов цементирующей массы. Изменение полевого шпата, образование муллита, кристобалита и аморфизованного вещества в цементирующей массе создают более плотную однородную структуру. Наблюдающаяся при этом высокая прочность и долговечность изделий, по-видимому, связаны с образованием вышеприведенных минеральных фаз» [6].

Химический состав керамических изделий, найденных в Баласагуне и поделенных выше на три группы, показан в таблице 1. Физико-механическая характеристика – в таблице 2. Результаты рентгенографического анализа – в таблице 3. Уровень сохранности элементов в древних керамических изделиях – в таблице 4. Эти исследования интересны не только с научной, но и с практической точки зрения. Они редко встречаются в археологии. Результаты подобных исследований необходимо использовать при реставрации и консервации исторических памятников в рамках программы «Культурное наследие».

Литература:

1. Қазақстан тарихы. Том 1. Алматы, 1996. С. 467.
2. Ортағасырдағы Отырар керамикасы. Алматы, 1991. С. 10.
3. Алдабергенов Н.О. Жилища горожан на рабаде городища Актобе // История материальной культуры Казахстана. А-А., 1980. С. 39–48.
4. Қазақ совет энциклопедиясы (ҚСЭ). Т. XI. Алматы, 1977. С. 428.
5. Такибаева С.С., Шалекенов У.Х., Құлахметов С.У., Жанкубаева Т.А., Шулгаубаева Г.И. Анализ керамического материала Актобе // История материальной культуры Казахстана. А-А., 1980. С. 71–80.
6. Там же. С. 74.

Глава VI. **ОНОМАСТИЧЕСКИЕ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ, СВЯЗАННЫЕ С ГОРОДОМ БАЛАСАГУН**

Выше мы уже говорили о том, что подробные сведения об историческом городе Баласагуна, имя которого стало легендой, можно встретить в сочинении Махмуда Кашгари «Тюркский словарь».

Его отец был выходцем из города Барсхана, что неподалеку от озера Иссык-Куль. «Барсхан – имя сына Афрасиаба. Он и построил город Барсхан. Это город отца Махмуда. Некоторые старцы говорят, что у уйгурского хакана был конюх по имени Барсхан. Прекрасный свежий воздух способствовал тому, что здесь пасли лошадей. Позже эти земли были прозваны его именем» [1].

Хоть и родился Махмуд в Кашгаре, чтобы собрать сведения для написания своего труда, он объездил многие тюркские города и поселения. Об этом сказано в начале его сочинения. В 1077 году, посетив ближневосточные страны и весь Туркестан, Махмуд написал свой ценный труд на тюркском языке. Всему миру он известен как великий ученый всех тюркоязычных народов. М. Кашгари жил в период расцвета Баласагуна. Он часто бывал в этом городе и описал то, что видел и о чем слышал.

Мы должны ценить и славить написанное им. Потому что нет никакого сомнения в том, что труд М. Кашгари дает много сведений для исследователей средневековой истории.

Теперь остановимся на ономастических и археологических источниках, идентифицирующих Баласагун с городищем Актобе.

6.1. Этимология Баласагуна

Из трудов М. Кашгари мы выяснили этимологию названия города Баласагуна. «Сагун – это звание, чин, который присваивается высокопоставленным карлукам. Тюркских знахарей называли Ата-сагун (повелитель)» [2]. Наименование города состоит из двух частей: «бала» (дитя) – понятно всем, а «сагун» – хакан, хан, князь. Значит, Баласагун передает смысл слов Бала+хакан,

Бала+хан, Бала+князь, то есть город молодого тюргешского или карлукского князя.

Известный ученый-востоковед В.В. Бартольд также отметил, что этимологию этого названия надо рассматривать как «Молодой+князь» [3].

Выше, во второй главе, мы приводили рассказ об истории происхождения названий городов Шу и Баласагун, связанных с именем Александра Македонского. Приведем небольшой отрывок из него: «Он был хозяином большого поместья. Завоевал территорию около Баласагуна и построил город Шу. В честь беков перед дворцом Баласагуна каждый день били триста шестьдесят барабанов... Затем он построил город Шу, который прозвали его именем. Эту местность считают святой, потому что ее облюбовали аисты. Они останавливаются рядом, не пролетая над городом, будто не могут что-то преодолеть. Это необычное явление сохранилось, не претерпев никаких изменений, до наших дней» [4].

Из приведенного отрывка можно понять, что был молодой хакан по имени Шу, который построил города Шу и Баласагун. Он превратил Баласагун в столицу государства, но высоко ценил достоинства богатых беков и почитал их. Город этот расположен в загадочном и благодатном месте. Он назвал эти города своими именами Шу и Баласагун.

Археологические и этнологические сведения в доказательство этих сказаний мы нашли в самом городище Баласагун. Итак, остановимся на этих сведениях.

За долгие годы археологических исследований города Баласагуна было найдено множество монет и раскопан монетный двор. Часть этих артефактов исследована известным в нашей стране специалистом по нумизматике Р.З. Бурнашевой. Результаты изысканий опубликованы в ее статье в 1986 году [5].

Исследовавшая найденные в округе Шу монеты О.И. Смирнова пришла к выводу, что первая группа монет принадлежит тухусам (тохсам – У. Ш.), а вторая – тюргешам [6]. На лицевой стороне монет были указаны тухусский титул, имя человека УWBW, или слово УWB(W), а между ними вставлен символ «ψ». Согласно китайскому иероглифу, это – обозначение слова «Шу» [7]. Но этимологию слова «Шу» не дали ни О.И. Смирнова, ни другие специалисты, ограничившись лишь догадками. Некоторые говорят, что это «река», а Бартольд придерживается мнения, что по-согдийски слово означает «вода» [8]. В окрестностях Шу монеты с символом «ψ» были найдены в Акбешиме, Красноречинске и Актобе.

О.И. Смирнова разделила их на три типа: «Тип I на лицевой стороне имеет надпись согдийским полукурсивным письмом, как на монетах тюргешей: “небесного тюргеш-хакана деньги”. На

Рис. 34.
Монета,
на которой
есть имя
Шу-хакана
и надпись:
«небесного
тюргеш-
хакана
деньги»

УWBW”, со знаком “Чу”, а оборотную сторону – гладкую» [9].
Р.З. Бурнашева сделала анализ 33 монет, найденных во время археологических исследований Баласагуна: «Они представлены одним металлом – бронзой, 17 экземпляров являются подъемным материалом, остальные найдены в культурных слоях рабада, шахристана и цитадели. Материал разделяется в следующих хронологических рамках: VII–VIII вв. и XI–XII вв.

Монеты VII–VIII вв. лучшей сохранности и представлены чеканом тюрков – тухусов (7 экз.) и тюргешей (3 экз.). Известно, что тухусы в X веке представляли одно из богатейших племен, живших Чуйской долине» [10].

В 1978 году при проведении раскопок на северной стороне цитадели Баласагуна найдено 7 монет тухусов. Р.З. Бурнашева, исследовав их, определила, что они относятся к первому типу, указанному О.И. Смирновой. На оборотной стороне монеты надпись: «небесного тюргеш-хакана деньги», а на внутренней стороне – титул «тухусский УWB(W)». **В том же году на стратиграфических раскопках шахристана в 12-м слое были найдены 3**

оборотной стороне – знак “Чу” – “ψ” тухусов и надпись “тухусский УWBW”, указывающая, что носитель этого титула является главой тухусских племен. Однако, надпись на лицевой стороне этого типа указывает на зависимость этих племен от Тюргешского каганата.

Тип II в отличие от 1-го, имеет на лицевой стороне надпись также согдийским полукурсивом: “тухусский

Рис. 34 а.
Поливной
кувшин и
рожок
(табакерка)

монеты, принадлежавшие тюргешам. На обратной стороне монет был знак «ψ», а на внутренней стороне – надпись: «небесного тюргеш-хакана деньги» (рис. 34). Монеты датируются VIII–IX веками.

Результаты анализа монет тухусов и тюргешей, найденных в Баласагуне – это доказательство того, что создание города Баласагуна и возведение его в ранг столицы Тюргешского (Сарыусуньского) государства связано с именем молодого хакана Шу. Этот вывод полное доказательство тому, что сказал М. Кашгари. Значит, этимология Шу – это имя тюргешского хакана. Дав столице имя «молодой хакан» – «Баласагун», городу Шу он присвоил свое имя. В те времена в Баласагуне был монетный двор, где чеканились монеты. Он найден в той части шахристана, которая расположена южнее цитадели. Выше мы уже отмечали, что в монетном дворе, работавшем при тюргешах и караханидах, было найдено более 5000 караханидских монет, печать и весы.

Знак «ψ», который на тюргешских монетах являлся гербом Шу, часто встречается на черепках крышек хумов и кувшинов. Кроме того, на поверхности крышек хумов нарисованы луна и звезды, а также рогообразные знаки, на крышках кувшинов изображены трилистники. Исходя из этого, можно сделать вывод, что эти знаки имеют связь со святым именем Шу-хакана.

Итак, учитывая вышеуказанные письменные источники и археологические материалы, можно не сомневаться, что надпись на монетах «небесного тюргеш-хакана деньги» указывает на то, что города Баласагун и Шу были созданы молодым Шу-хаканом. М. Кашгари отметил в своем труде «Тюркский словарь», что государство тюргешей располагалось от среднего течения реки Или до Моинкума.

Каганат тюргешей было сильным феодальным государством с централизованной системой управления. В нем было 20 административных единиц, в каждой по тысяче домов и по 140–150 тысяч жителей. В честь беков (акимов), которые управляли государством, по приказу Шу-хакана каждое утро перед дворцом Баласагуна били 360 барабанов. Из этого можно понять, что он был могущественным правителем.

От реки Или до Моинкума и по сей день продолжают жить потомки рода Сарыусун из Старшего жуза. Похоже, что к государству тюргешей примкнули и другие рода, обитавшие в окрестностях Шу.

Итак, мы видим, что Шу-хакан превратил эту благодатную землю в свою столицу и дал ей достойное имя – Баласагун, а построенный рядом новый город назвал своим именем – Шу.

Сегодняшний город (станция) Шу – единственный исторический средневековый город, который сохранил свое первоначаль-

ное название. Но, к сожалению, на руинах средневекового городища еще не велись археологические исследования.

Знак «ψ» на монетах тюргешского хакана, на котором мы так подробно остановились, близок тамгам сегодняшних родов Сарыуйсун и Шапрашты. Сходство родовых знаков последних в свое время отмечал и С. Аманжолов в своем труде «Вопросы диалектологии и истории казахского языка», а также в книге «Родословная казахов». По нашему мнению, в корне этого сходства лежит генеалогическое родство. Сарыуйсуне могут быть потомками тохсов и чигилов, упоминаемых М. Кашгари.

По мнению М. Кашгари, Баласагун – место особенное. Памятуя, что здесь обитают аисты, мы собрали среди жителей этих краев соответствующие этнологические сведения.

Оказывается, в Баласагуне аисты вьют свои гнезда ежегодно. Жители близ Актобе рассказали, что в центре колхоза имени Калинина они гнездятся на высоких тополях и улетают лишь к осени. В исламе эту птицу почитают как священную. Считается, там, где она пребывает, к людям приходят счастье и благополучие. Местные жители беззаветно верят этому. М. Ногайбаев, Ж. Болаткулов и другие говорили, что видели их в последний раз в 1976 году. После этого аисты здесь не появлялись.

В 1972 году было построено Тасоткельское водохранилище, а в 1984 году – плотина на Аксу, в результате чего экология Актобе полностью изменилась, на посевных полях образовались болота, а на многих участках нет никакой растительности. В результате проявления негативных факторов и изменения окружающей среды птицы поменяли место своего обитания. Теперь они не прилетают в Баласагун, который веками служил им местом летнего гнездовья.

6.2. Ономастико-исторические топонимы местности

В июне 1989 года, чтобы определить исторические названия местностей, мной были организованы специальные исследовательские работы. Взяв с собой У. Асатова и И. Кусаинова, которые хорошо знают окрестности рек Шу и Таласа, я объездил с ними весь Шуйский район.

У. Асатов долгие годы работал в районном исполкоме, а выйдя на заслуженный отдых, работал директором районного музея. А И. Кусаинов возглавлял районную зооветстанцию.

Втроем объехав местность, мы убедились, что действительно вокруг Баласагуна существуют исторические места, упомянутые в труде М. Кашгари: гора Баласагун (Аулиетау, или Священная гора), Бакыртау, Юн-Арык (Жонарык). Благодарю этих уважаемых людей за участие в наших исследованиях.

А теперь хочу по отдельности остановиться на каждом топониме.

6.3. Гора Баласагун (Священная гора)

Данное название доказывает, что сегодняшний Актобе и есть исторический Баласагун. «Кулбак – это один из великих богомольцев, святой человек, почитаемый тюрками, – писал М. Кашгари. – Он жил на горе Баласагун. Судя по молве, если он писал на черном камне «Раб Всевышнего Кулбак – Всевышнему раб Кулбак», то надпись становилась белой, а если писал на белом – становилась черной. Говорят, следы этих надписей сохранились до наших дней» [11].

Когда мы проводили исследования, ориентируясь на слова М. Кашгари, то узнали, что гора Баласагун находится северо-западнее Тасоткельского водохранилища. Эту гору местные жители зовут сегодня «Аулиетау», что по-русски означает «Священная гора». Местные жители знакомы с Аулиетау и почитают ее как святое место (рис. 35).

Аулиетау находится в 600 м севернее Тасоткельского водохранилища на левом берегу реки Шу. Она состоит из нескольких высоких холмов. Между ними высится тот, что примыкает к реке Шу. Вот его местные жители и почитают как «святую гору». Именно поэтому мы ее и исследовали.

С целью разведки наверху горы заложили шурф глубиной около 2 м. Здесь не было культурного слоя, а значит, не было и никаких сооружений. В восточной части холма имеется углубле-

Рис. 35.
Место, где Великий Шелковый путь вел через гору Баласагун (Аулиетау)

ние. Раскопки показали, что это природное явление. Выходит, на вершине Аулиетау не было никаких построек, видимо, здесь проводились собрания правителей и устраивались сабантуи. Местные жители до сих пор вспоминают, что у подножия горы издавна ставились юрты и проводились праздники.

Ее высота составляет 120-130 м, а площадь 4-5 га. Отсюда начинается и горная гряда Аулиетау, которая тянется на запад и на юг. В общем, эта местность зовется Аулиетау, и один ее конец доходит до северной границы Актобе. Мимо Аулиетау проходил Великий Шелковый путь – через переправу Тасоткель на правый берег реки Шу.

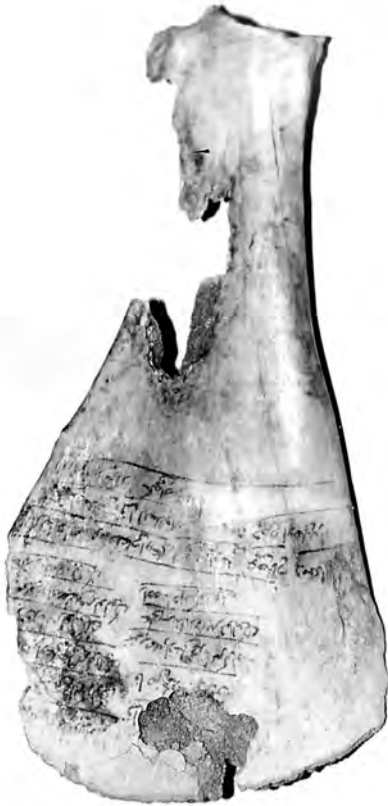

Рис. 36. Верблюжья лопатка с арабскими надписями

Мы пообщались со старожилами Т. Шомишбаевым, А.Е. Хмеловым, С. Битовым и другими. Они в один голос утверждают, что камень с надписью святого старца, о котором писал М. Кашгари, действительно был, только в 1972 году он ушел под воду Тасоткельского водохранилища [12].

И еще одно доказательство: в 1962 году в Таскале, что на Тасоткеле, была найдена лопатка верблюда с надписями [13]. Мы показали расписанную черными чернилами кость профессору Института востоковедения АН Узбекской ССР Бори Ахметову, он распознал на ней следующие слова:

1-й ряд: «Дочь Кулука Миян Хабар»; 2-й ряд: «Сын Кулука Чунис», а на 2-й стороне – «Мухаммед Кази»; 4-й ряд: «Бар Мухаммед Кулук»; 5-й ряд: «Сын Бар Кулука Али», а на 2-й стороне – «Кулук Махр»; 6-й ряд: «Один сын Кулука Али» – и дальше в таком же духе (рис. 36).

У М. Кашгари есть такие слова:

«Сказал я ему: не напрасничай,
На Кулбака зло не таи,
Не будь низким человеком,
Хотя и украл у меня барана» [14].

Здесь говорится о человек, совершившем преступление. Имеется в виду, что плохие поступки и намерения не для Кулбака.

Из этих слов ясно, что в Баласагуне в свое время жил святой,

известный под именем дервиша Кулука. Можно предположить, что на лопатке приводится происхождение святого Кулука. Если имя Кулука в труде Жусипа Баласагуни «Благодатное знание» приводится как «Кулик», то в «Тюркском словаре» М. Кашгари – как «Кулбак». По приведенным сведениям, он проживал на горе Баласагун, и ее в честь святого стали называть «Священной», поскольку именно там Кулик и захоронен.

По словам местных жителей, главный некрополь Баласагуна находился в Аулиетау. Он остался под Тасоткельским водохранилищем.

Приведем отрывок из «Ответа Элика Айтолу» в поэме «Благодатное знание», написанной великим ученым-энциклопедистом, родившимся в Баласагуне, имя которого известно всему миру: Жусип Баласагуни, или Юсуф Баласагунский:

«Элик ответил: – Я понял твои слова.
Порадуй меня и ты своим усердием.
Хочу предупредить: зная о дурной славе,
Не иди к ней, держись от нее подальше.
Не выношу, когда живут во лжи,
Когда принуждают к чему-то силой.
Не люблю неряшливых в деле и сплетников,
Легкомысленных и бесстыжих людей.
Грубость и вспыльчивость – тоже изъяны,
Не терплю рабов своего желудка и пьяниц.
Таким со мной совсем не по пути,
Говорю открыто: каждому по заслугам.
Если хочешь честно служить, приходи...
Эй, Кулик, сохрани нас от такого!
Прими это близко к сердцу – проникнись душой,
А мое уважение и почтение лишь умножатся!» [15].

Из этого отрывка нетрудно понять, что Жусип Баласагуни преклонялся перед Куликом. Ученый жил в начале XI века. Кулик был известным человеком из тюркского рода, причисленным к лику святых. Поэтому автор в своем обращении к Кулику молит, чтобы тот уберег людей от плохих привычек, и тогда у поэта появится больше почтения к нему. «Кулбак» М. Кашгари и «Кулик» Ж. Баласагуни – одно и то же лицо. Он был первым западным тюрком, проповедовавшим ислам. То, что гору Баласагун прозвали «Священной», связано с именем Кулика. Эта гора располагалась на северо-западе от средневекового Баласагуна. Этим мы и определили, что гора Баласагун, описанная у М. Кашгари, – это Аулиетау, находящаяся рядом с сегодняшним средневековым городищем Актобе.

По рассказам старейшин, с которыми мы беседовали, Аулиетау хорошо известна казахам и кыргызам Шуйского региона. Все почитают эту гору и поклоняются ей. До сих пор помнят, как давным-давно местные старики казахи и кыргызы собирались раз в году на Аулиетау, совещались и обсуждали важные проблемы, которым нужно было найти правильное решение. И это случилось потому, что они верили: Аулиетау поможет им справиться с проблемами и найти достойный ответ на сложные вопросы.

6.4. Гора Бакырлык

В сочинении М. Кашгари приведено еще одно доказательство в пользу того, что нынешний Актобе и есть средневековый Баласагун: «Бакырлыг (медный): Бакырлыг таг – Медная гора; гора, где много меди. Бакырлыг таг: название местности близ Баласагуна» [16]. Потом приведено пояснение, что Бакырлык – это медный рудник.

Мы нашли Бакырлык, описываемый у М. Кашгари. Сейчас – это горы Жайсан. Вернее, разделяя на три гряды: Салажайсан, Ортажайсан и Кадыржайсан. Восточная сторона Жайсана соединяется с Курдаем, а западная – граничит с Тасоткельским водохранилищем. В 1989 году, осмотрев Жайсан, мы определили, что это и есть Бакырлыктау (Медная гора). Большую помощь нам оказали местные жители. Мы благодарим их за это. Обратите внимание на ономастическую карту исторических топонимов: гора Баласагун (Священная гора), Юн-Арык (Жонарык) и Бакыр-тау (рис. 37).

Природные условия у подножия Жайсанских гор комфортны для проживания людей. В горах протекают реки Унгирли, Шатыркул, Ушмайтас, Теректи, Букпан и Суликти. В глубокой древности, начиная с бронзового и железного веков, на побережье этих рек селились люди. Доказательство тому – сохранившееся в Жайсане множество памятников (шахт) эпохи бронзы и железа. Встречаются окруженные камнем курганы, а на берегах рек – знаки и рисунки, оставленные на камнях, и каменные изваяния тюркского периода. Все эти находки являются наследием ушедших эпох. Никто и не думал о том, чтобы сохранить и изучить эти памятники.

В вышеуказанные исторические времена местные жители делали из жайсанской меди инструменты и предметы быта, использовали медные рудники и в средневековье. В Жайсане располагалось месторождение, где жители древнего Баласагуна (нынешнего Актобе) добывали медь и железо. В средние века эти горы называли Бакырлыктау. Рудные места, где раньше выплавляли медь, хорошо сохранились в Среднем – Ортажайсане. Они занимают примерно 5-6 км. Сейчас это месторождение Шатыркул.

Беседуя с местными аксакалами, мы слышали предание о Шатыркуле, которое сохранилось среди людей. Он жил приблизительно в 1723 г., во времена, которые казахи называют «Великой смутой». Его мать была одной из тех, кому удалось спастись от джунгар. Отец же – выходец из племени Ботпай. Местом пребывания Шатыркула стал Средний Жайсан, поэтому и прозвали это место «Медной горой Шатыркула».

По рассказам местных жителей, в горах Жайсана добывали медь караханиды, каракитай и джунгары. В этих преданиях есть доля правды. Тюрки, карлуки, караханиды, каракидане и джунгары средних веков, проживавшие в Баласагуне, и вправду использовали богатые медные рудники Жайсана. Поэтому изделия из меди, серебра и железа здесь встречаются довольно часто и в большом количестве. Выше мы на них останавливались.

В Шуйском регионе таких мест больше нет. До Октябрьской революции этими рудниками пользовались и англичане. Добываемая руда на верблюдах напрямую перевозилась в Жезказган. В годы советской власти рудники закрыли, но не оставили без внимания – время от времени здесь проводились геологические исследования. В 1920–1934 гг. гидрогеолог Б.Г. Терлицкин, в 1940 г. геолог Н.П. Михайлов проводили разведку в Шатыркуле (Шатыркуле). В 1949–1975 гг. несколько геологов, изучив рудники, высказались относительно них в своих трудах [17]. Исследователи нашли металлические молотки, кувалды, клинья, остатки меди, шахты, печи, где плавил медь и железо примерно в эпоху бронзы. Под землей, на глубине 25-30 м, геологи обнаружили воду. Специалисты особо отметили, что основная зона растянута с севера на восток не только из-за множества карьеров, но и в связи с периодичностью рудников по всему периметру. Общая длина карьеров составляет 2540 м (55%). Длина самого большого карьера в центральной части рудника – 200 м, длина второго – 340 м, ширина – 40-45 м [18].

Геологи сумели определить место, где залегают самые большие запасы меди. Видно, что руду добывали на большой глубине, поэтому освоение ее залежей решили отложить на некоторое время. Запасы меди в Жайсанских горах еще не начали добывать в промышленных масштабах. Когда мы посетили эти места, то своими глазами видели прилипшие к камням синеватого цвета медные крапинки.

Жители Актобе использовали цветные металлы Жайсана. Шатыркул (Бакыртау) является месторождением, где добывали руду для большого города. Из руды производили не только медь, но и золото, серебро, чугун.

Каждый год во время раскопок в Актобе находят предметы из металла, к примеру, светильники из меди и серебра, различную

посуду, пуговицы, браслеты, серьги, монеты, наконечники стрел и многие другие предметы быта. Также обнаружены большие чугунные котлы, молотки, мотыги, топоры и другие металлические изделия. Мы уже говорили, что только в одном помещении при раскопках было найдено 5000 медных монет караханидской эпохи, собранных в кувшине. Вес их превысил 20 кг. Кроме этого, ежегодно в период раскопок археологи находят медные монеты и бусы.

Не случайно, эти предметы обнаруживаются в Актобе. Можно сделать вывод: здесь на высоком уровне были развиты ремесла. Сырье для великолепной ручной работы ювелиры и кузнецы брали из Шатыркульского рудника в Жайсане. Нет сомнения, что Шатыркул – это и есть Бакырлык, упоминаемый у М. Кашгари. Эта гора расположена в 30-40 км от Актобе, а значит, от Баласагуна.

Итак, перед нами еще одно свидетельство того, что древний Баласагун соответствует нынешнему городищу Актобе, а гора Бакырлык – сегодняшнему Жайсану.

6.5. Юн-Арык (Жонарык)

М. Кашгари писал в своих трудах, что вблизи Баласагуна есть пастбище с названием Юн-Арык. Сопоставим материалы по этимологии Юн-Арыка из разных источников. «Древнетюркский словарь»: «Юн-Арик – географическое название летовки вблизи Баласагуна» (М. Кашгари. Т. III. С. 145); «Таджикско-русский словарь»: «Юн-бок – возвышенное место»; на казахском языке «Жонарык» означает «арык, прорытый по возвышенному месту». Исходя из этого, можно говорить о том, что Жонарык не имеет никакого отношения к поселению Дон-Арык, расположенному возле городища Бурана. Этимология буранинского Дон-Арыка на кыргызском языке обозначает поселение, расположенное в нижнем течении реки Бурана. Это поселение граничит с городищем Бурана [19].

Взгляните на план Бураны в книге П.Н. Кожемяко. Кыргызские археологи, в их числе В.Д. Горячева, в своих работах выдают Дон-Арык за Юн-Арык. Их цель – во что бы то ни стало доказать, что Бурана эквивалентна Баласагуну. Но это не соответствует действительности. Как может маленькое поселение быть эквивалентом летовки знаменитого на весь мир города с многотысячным населением, который в течение многих столетий был столицей тюрков? В работе М. Кашгари и других источниках прямо сказано: «Юн-Арык – летовка баласагунцев». Игнорирование имеющихся материалов древних авторов не совсем соответствует научному подходу. Поэтому мы считаем, что Дон-Арык, распо-

ложенный около Бураны, является лишь местом средневекового поселения и никак не может соответствовать не то что летовке Баласагуна, но даже и Бураны. Летовка имеет большое значение, не стоит умышленно умять его. Особенно, если она летнее место отдыха жителей Баласагуна, которое должно соответствовать высокому статусу города.

Если искать Юн-Арык, следуя словам М. Кашгари, то он похож на ту равнину, которая протянулась на запад от ныне исследуемого средневекового городища Актобе в сторону Лугового (прежний средневековый Кулан). Эта местность хорошо подходит для летовки такого крупного города, как Баласагун. Она начинается от Актобе и располагается на просторной равнине, часть которой занимает север Меркенского района, восточную часть Луговского района и юго-западную часть Шуйского района. На севере летовка примыкает к Моинкумским пескам. Место вполне подходит для летовки. Здесь протекают большие и малые реки Токташ, Саргау, Корагаты, Ойранды, Аспара, Кызтуган, Ойтал и Мунке. Все они вливаются в Корагаты. Корагаты же впадает в Шу в районе нынешнего села Кенес.

Нетрудно заметить, что такая благодатная земля, изобилующая водой и растительностью, с тучными пастбищами, – достойная летовка для города со столичным статусом, такого как Баласагун. Если пастбища вдоль вышеназванных рек удобны для разведения лошадей и крупного рогатого скота, то Моинкум пригоден для выпаса овец и верблюдов. Моинкум на западе граничит с Бетпакдалой, иными словами, летовка Баласагуна с многочисленным населением занимала внушительную территорию. Трудно найти такую равнину в Кыргызстане.

Для более глубокого ознакомления с историей Жонарыка мы беседовали со старейшинами аула Бельарык Б. Имашевым и С. Ашилдаевым. Они нам поведали: «В этой местности издревле летовали наши предки. Наш аул Бельарык – одно из отделений совхоза «Татти». Административно он относится к Меркенскому району. Бельарык иногда называют Жонарыком». В нашем понимании слова «жон» и «бель» имеют общее значение: возвышенное место.

Канал Жонарык берет начало у реки Ойтал возле городища Мерке и, пройдя по возвышенной местности, впадает в реку Кызтуган. Среди народа сохранились легенды о том, что своим сильным течением Жонарык часто сбивал с ног и уносил верблюдов и быков. Ныне его русло высохло. В 1989 году мы прошлись по нему: сохранившаяся ширина русла 80-100 м, глубина – 4 м.

Возле Жонарыка, помимо вышеназванных рек, имеются и арыки длиной 5-6 км: по правому берегу Бузаутоган, на левом – Тантай. Они были выкопаны родами Бузау и Тантай. Похоже, в

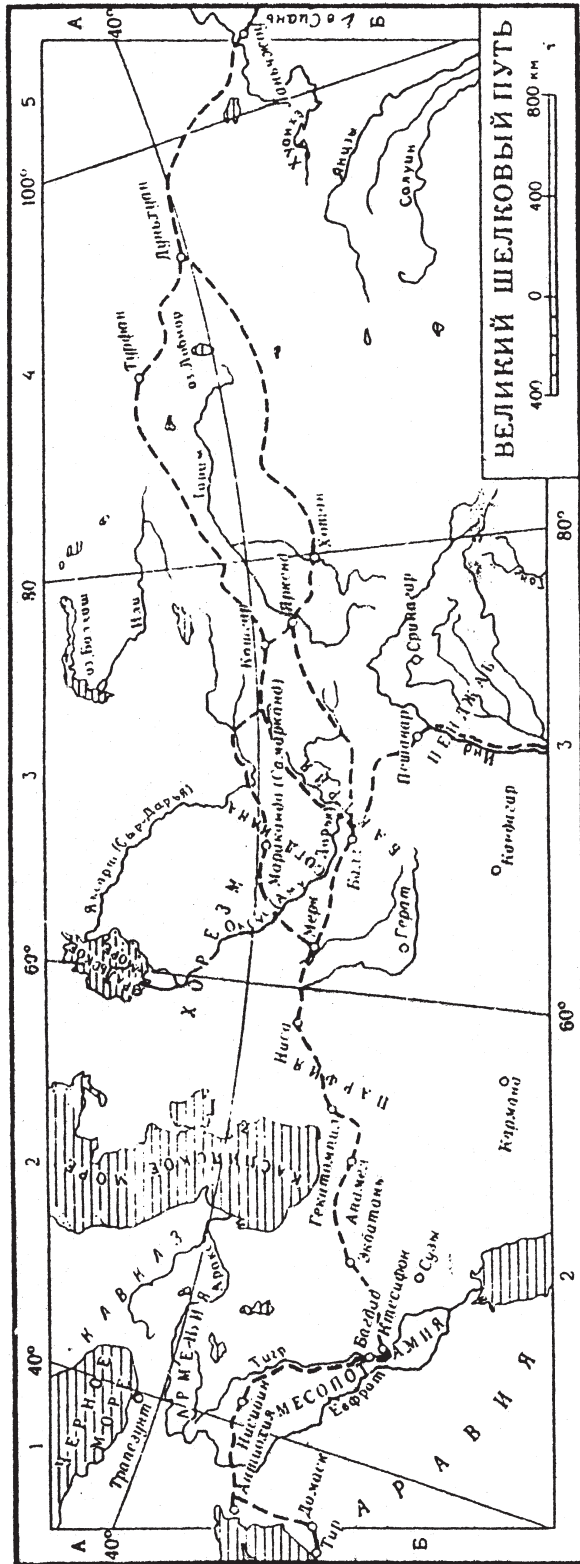

Рис. 38. Карта Великого Шелкового пути

довольно позднее время, поскольку у этих родов до сих пор летние пастбища находятся вдоль Жонарыка. У стариков мы записали строки стихотворения, в котором описывается комфортность этих мест для человеческого обитания:

«Шары, Корагаты, Аспара...
Было трудно найти места лучше.
Мужики пришли, начали нас выгонять –
И бросились мы бежать, побросав скот, имущество.
Глаза наши наполнялись слезами,
Когда думали о том, что станет с народом в будущем».

Из этого отрывка понятно, что берега Жонарыка были благодатны для обитания и что из этих мест народ был изгнан колонизаторами. Конечно, царское правительство старалось для своих переселенцев выделять самые благоприятные для жизни земли. Ведь даже ныне мы видим, что все дореволюционные села с русским населением расположены на самых плодородных угодьях. Русских сел вдоль берегов реки Шу очень много.

Итак, Жонарык (Бельарык), упомянутый в книге М. Кашгари, соответствует местности возле нынешнего городища Актобе. В 80-х годах XX века вдоль Жонарыка были созданы хозяйства «Казахстан», «Победа», «Аспара», «Мерке» и «Татти» Меркенского района, совхозы «Тасоткель» и «Абай» Шуйского района. Такое место, по своей площади подходящее для большого летнего пастбища, трудно найти не то что возле Акбешима или Бураны, но и во всем Кыргызстане [20].

6.6. Карабалта

Есть еще одно свидетельство, идентифицирующее нынешний Актобе с Баласагуном. Средневековый арабский ученый Махмуд Ибн-Валиди в своем сочинении «Бахр аль-Асрар» описывает подробно Баласагун и приводит слова кашгарского путешественника: «Когда я закончил писать эту книгу в Балхе, один из путешественников, прибывший из Балха, поведал мне следующее: “Правитель Кашгарии, преследуя калмыков, прибыл в Моголистан. Он нагнал калмыков вблизи развалин большого города. Стены его домов возвышались на 3-3,5 м. Среди них стены минаретов и медресе, которые были видны за 25-30 км. Возле руин этого города между преследователями и преследуемыми (калмыками) произошло сражение, калмыки потерпели поражение и бежали к реке Карабалта. Здесь они были пленены, и мы снова вернулись в город. Когда кашгарцы спросили у калмыков, что это за город, то те ответили: “Мы не знаем. Местные жители говорят, что это развалины Баласагуна”» [21].

Данные сведения Махмуда Ибн-Валиди – еще одно свидетельство, что город, до которого дошли кашгарцы, является Баласагуном, поскольку река Карабалта протекает западнее нынешнего Актобе и впадает в Аксу. Кашгарцы догнали калмыков и пленили их именно у города Баласагуна. Эти сведения достойны внимания, они доказывают, что Актобе соответствует средневековому Баласагуну. Указанные у Махмуда Кашгари географические объекты, расположенные возле Баласагуна, найдены около нынешнего Актобе: это гора Баласагун (Аулиетау), Бакыртау, Юн-Арык (Жонарык), река Карабалта.

Баласагун сошел с исторической сцены в XIV веке, и его точное местоположение неизвестно, в раннее средневековье он был одним из известных всему миру крупных городов тюрков на Великом Шелковом пути. Об этом свидетельствуют письменные источники. Выше мы уже отмечали, что он был столицей Тюргешского (Сарыусуньского), Карлукского, Караханидского и Каракиданьского (Каракитайского) государств. Учитывая, что Баласагун был политическим, экономическим и культурным центром тюрков, ученые в течение шести веков ищут его местоположение. Для решения данного запутанного вопроса должны помочь сведения, приведенные в данной главе. Среди них и надпись «небесного тюргеш-хакана деньги», а также тамга Шу – Ψ на тюргешской монете, найденной в Актобе (Баласагуне), которые в точности соответствуют сведениям, приведенным в «Тюркском словаре» Махмуда Кашгари. Кроме того, мы уже останавливались на том, что на городище был найден монетный двор Баласагуна.

Городище Актобе относится к городам, место расположения которых называется Аргу, или межгорье, – это очень близко к тому, что описывается у М. Кашгари. Предполагаемый нами Баласагун располагается на северном склоне Кыргызского Алатау, между горами Баласагун (Аулиетау) и Жайсан, на левом берегу реки Шу. Северная часть города граничит с Тасоткелем. Тасоткель ныне соответствует одноименному водохранилищу, расположенному между Актобе (Баласагуном) и городом Шу.

Здесь пролегал маршрут Великого Шелкового пути, с древних времен по Тасоткелю через реку Шу переправлялись караваны, другие средства передвижения и пешие путники (рис. 38). В этом месте природа выстелила дно реки Шу камнями, что создало благоприятные условия для переправы, поэтому это место и прозвали Тасоткелем (Каменной переправой), или Иткешу (Собачий брод).

В 1893–1894 гг. при посещении Чуйской долины с исследовательской целью В.В. Бартольд высказал свое мнение относительно Иткешу: «Значительно севернее, на правом берегу Чу, недалеко от впадения в нее речки Курагаты, находятся развалины Ит-кичу, около брода того же имени. Этот брод в прежние вре-

мена имел некоторое значение для караванных путей. В 1859 г. Венюков с русским отрядом прошел путь от Верного к Ит-кичу... и по пути от Аулие-ата, мимо Ит-кичу, к Балхашу... английский ученый Ховорс (Howorth) считает развалины Ит-кичу остатками Баласагуна» [22].

Переправа Иткешу, о которой говорит ученый, соответствует нынешнему Тасоткелю. Прежнее название переправы точно подходит ее характеристике, так как в данном месте река Шу была мелководной, здесь могли переправляться пешие путники, транспорт, скот и даже собаки, поэтому переправу называли Иткешу – Собачим бродом. Поселение же, возникшее на правом берегу, тоже получило название Иткешу. Со временем оно изменилось, а само поселение пришло в запустение и ныне превратилось в холм – нынешнее городище Тастумсык, расположенное на правом берегу Тасоткельского водохранилища. Длина ее левой стороны 32 м, южной и западной – 25 м, высота 1,7-2 м.

В 1980 году этот исторический памятник исследован археологами Казахского государственного университета. Большую его часть затопило Тасоткельское водохранилище. Иногда там находят различные бытовые предметы и их фрагменты. При общем осмотре памятника видно, что здесь было большое поселение с караван-сараями, ремесленными центрами, базаром. Памятник еще не исследован с археологической точки зрения на должном уровне. Это дело будущего.

Бывший Иткешу, а ныне городище Тастумсык на Тасоткеле – это часть исторического Баласагуна. Городище Иткешу связано с Баласагуном через поселение Кырыкуй, которое расположено на левом берегу Шу. Кырыкуй находится на месте впадения речки Аксу в Шу [23].

Иткешу являлся крепостью на Великом Шелковом пути со сложной оборонительной системой, возведенной между городами Баласагун и Шу. Если исходить из этого, то следует заметить, что мнение английского ученого Ховорса, приводимое В.В. Бартольдом, что поселение Иткешу является остатками Баласагуна, заслуживает пристального внимания, поскольку Баласагун граничит с Тасоткелем. В.В. Бартольд дает ссылку: *Howorth. History of the Mongols. Pt. p. 6.* К сожалению, мы не сумели ознакомиться с указанной работой.

Второе имя горы Баласагун – Аулиетау (Священная гора), связано с тем, что здесь жил святой и набожный человек по имени Кулик. Предание о нем до сих пор живет в памяти народа. Знающие об этом, невзирая на национальность, пол и возраст, относятся к горе Аулиетау с почтением и в знак этого не пасут там скот. Мы нередко становились свидетелями этого почтительного отношения. Через Аулиетау проходил Великий Шелковый путь.

Литература:

1. Қашқари М. Түрік сөздігі. Т. 3. Алматы, 1998. С. 555.
2. Там же. Т. 1. С. 462.
3. Бартольд В.В. Баласагун //Соч. Т. 3. М., 1965. С. 355–357.
4. Қашқари М. Түрік сөздігі. Т. 3. С. 551–554.
5. Бурнашева Р.З. Монетные находки о городище Актобе (Чуйская долина) //Средневековые города Южного Казахстана. А-А., 1986. С. 71–87.
6. Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет. Бронза. М., 1981. С. 60.
7. Там же.
8. Бартольд В.В. Соч. Т. IV. М., 1966. С. 47.
9. Бурнашева Р.З. Там же. С. 77–78.
10. Там же. С. 73–74.
11. Қашқари М. Түрік сөздігі. Т. 1. С. 534–535.
12. Университеттің археологиялық есебі. 1989 (Қолжазба). 1990. С. 7–25.
13. Шәлекенов У.Х. Баласағұн //Қазақ әдебиеті. 12 мая 1989.
14. Қашқари М. Т. 3. С. 113–114.
15. Баласағұн Ж. Құтты білік. Алматы, 1986. С. 124.
16. Қашқари М. Түрік сөздігі. Т. 1. С. 553.
17. Южный Казахстан. Полезные ископаемые. Геология СССР. М., 1977. Т. XI. С. 118–120; Чу-Илийский рудный пояс. Рудные полезные ископаемые. А-А., 1980. С. 73–78.
18. ҚР тарих және мәдени ескерткіштер жиынтығы. Жамбыл облысы. Алматы, 2002. С. 323.
19. Кожемяко П.Н. Раннесредневековые городища и поселения Чуйской долины. Фрунзе, 1959. С. 127.
20. УАЭ. Есеп. 1990. С. 15–25.
21. Материалы по истории Средней и Центральной Азии X–XIX вв. Ташкент, 1988. С. 241–242.
22. Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью в 1893–1894 гг. //Соч. Т. IV. М., 1966. С. 42.
23. Елеуов М.Е. Тастұмсық қалашығы //Қазақстан Республикасының тарих және мәдени ескерткіштер жиынтығы. Жамбыл облысы. Алматы, 2002. С. 322.

Глава VII. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОСЕДЛОСТИ ТЮРКОВ

7.1. Рабовладельческий период в истории тюрков Центральной Азии

В европейской историографии и по сей день преобладает «научная точка зрения», по которой «тюрки, минуя рабовладельческий строй, от первобытного сразу перешли к феодализму». По мнению этих ученых, тюрки вели кочевой образ жизни со скотоводческим хозяйством и не имели оседлых поселений, их жизнь проходила в непрерывных перекочевках, а в таких условиях не может быть места рабовладельческому обществу.

В XX веке был собран богатейший материал по истории тюрков из письменных источников по археологии, этнологии, антропологии, географии и другим областям науки. В связи с этим на повестке дня остро стоит вопрос о пересмотре концепции кочевничества тюрков и минования ими рабовладельческой формации.

Жизнь тюрков развивалась в соответствии с природно-географическими особенностями Центральной Азии, поэтому была удивительно богатой и разнообразной. В местах, приспособленных для оседлости, тюрки строили города и поселения, достигая высочайшей культуры цивилизации. В местах же пустынных и полупустынных вели полуоседлый и кочевой образ жизни. Быт тюрков можно понять, если мы взглянем на их историю, жизнедеятельность и особенно на формы ведения хозяйства с дифференциальной позиции, то есть с разноплановой, а не однобокой точки зрения. История, жизнь, быт и культура тюрков, обитавших на широких степных просторах, отличаются в зависимости от природно-климатических условий. Во всем мире, в том числе и в Центральной Азии, сложно отыскать кочевников в чистом виде. Заметно, что и в пустынных зонах были поселения, и даже маленькие города. Источники, подтверждающие это мнение, собраны и систематизированы. Теперь только осталось написать объективную историю тюркского мира, в том числе и казахского народа, анализируя этот богатый материал, глубже проникая в его суть. Для этого необходимо пересмотреть старые неверные

взгляды. Один из них – концепция «минования тюрками стадии рабовладельческого общества».

Археологические, этнологические, антропологические исследования, проведенные за последние столетия, доказали, что Центральная Азия была местом обитания племен и народов, которые последовательно прошли стадии первобытного общества, рабовладельческой и феодальной формаций. Исследования такого рода начались в конце XIX века, в XX веке стали организовываться большие и малые экспедиции, велись научные исследования. Так как в первой главе монографии мы подробно осветили этот вопрос, здесь хотим просто перечислить названия значимых экспедиций и имена крупных исследователей, принимавших в них участие: Советско-монгольская археологическая экспедиция, исследовавшая Южную Сибирь и Центральную Азию (А.П. Окладников, С.В. Киселев); Хорезмская комплексная археолого-этнографическая экспедиция (С.П. Толстов); Центрально-Казахстанская экспедиция (А.Х. Маргулан); Южно-Казахстанская экспедиция (К.А. Акишев); Южно-Туркменская археологическая экспедиция (М.Е. Массон). Кроме того, широко-масштабные археологические исследования велись в Узбекистане Я.Г. Гулямовым, в Таджикистане – А.П. Окладниковым.

Эти исследования полностью охватили сохранившиеся в отдельных регионах археологические и архитектурные памятники Центральной Азии. Специалистами собран богатейший материал, освещающий историю древних тюрков от первобытного общества до нового времени. Некоторая часть их была введена в историю тюркоязычных народов, часть опубликована в виде монографий, экспедиционных сборников и статей. Нельзя сказать, что были обнародованы все найденные ценные материалы. Большинство хранится в архивах, научных фондах и музеях институтов археологии. Таким образом, на основе имеющихся сведений появилась возможность полностью пересмотреть историю тюрков Центральной Азии.

Несмотря на все эти источники, в советский период историю тюрков писали субъективно и делали поверхностные выводы, навесив на них ярлык «кочевников» и утверждая, что они не прошли все исторические формации, подобно другим народам мира. Ученые считали, что тюрки от первобытного общества сразу перешли к феодализму, а затем, минуя капитализм, вошли в социализм. Неустанно писалось, будто тюркам судьбой предписано перескакивать от одной формации к другой. Однако тюрки, как и другие народы мира, прошли все ступени исторического развития. Еще в древности они заложили основы оседлой цивилизации и развивали ее по законам эволюционного прогресса, постоянно внося свой вклад в развитие мировой истории. Известный востоковед Л.Н. Гумилев, посвятивший жизнь изучению истории

тюрков, высказывая свою точку зрения по этому вопросу, писал: «Итак, значение древних тюрков в истории человечества было огромным, но история этого народа до сих пор не написана. Она излагалась попутно и сокращенно, что позволяло обходить трудности источниковедческого, ономастического, этнологического и топонимического характера. Трудности эти столь велики, что данная работа не претендует на построение дефиниций. Автор надеется лишь на то, что она послужит ступенью к решению проблемы» [1].

Нельзя не согласиться с ним. Объективная и правдивая история тюркских народов еще не написана. Та, что существует на сегодняшний день, – это история нерусских народов, искаженная имперской политикой, как отражение в кривом зеркале. Большинство ученых, занимавшихся историей тюрков, основывались на сложившихся взглядах евроцентризма, повторяя заключение о номадизме всех тюрков, и подводили все факты под эту концепцию. Некоторые даже утверждали, что тюрки в юго-западную часть Центральной Азии переселились с востока, т. е. представляли их пришлым народом. Таким образом, они подвергли сомнению тот неоспоримый факт, что Центральная Азия, Туран являются изначальной родиной тюрков. Выставляя тюрков в качестве диких кочевых племен, все достижения материальной и духовной культуры на территории Центральной Азии они приписывали согдийцам (ираноязычным народам). Вся история тюрков полна такими искажениями. Те немногочисленные ученые, которые изучали историю тюрков с объективных позиций, подвергались гонениям, на них оказывалось политическое и моральное давление. К примеру, можно назвать Л.Н. Гумилева, Г.А. Федорова-Давыдова и других ученых. Они, опираясь по возможности на имеющиеся материалы, пытались правдиво обозреть историю тюрков и монголов, доказать, что эти народы стояли на высоком культурном уровне развития. Вспомним одно из высказываний Л.Н. Гумилева: «В этой ситуации тюрки не только играли роль посредников, но и одновременно развивали собственную культуру, которую они считали возможным противопоставить культуре Китая, Ирана, Византии и Индии. Это особенная степная культура имела древние традиции и глубокие корни, но известна нам в значительно меньшей степени, чем культура оседлых стран. Причина, конечно, не в том, что тюрки и другие кочевые племена были менее одарены, чем их соседи, а в том, что остатки их материальной культуры – войлок, кожа, дерево и меха – сохраняются хуже, чем камень, а потому, что среди западноевропейских ученых возникло ошибочное мнение, что кочевники были «трутнями человечества» (Виолле ле-Дюк). Ныне археологические работы, проводимые в Южной Сибири, Монголии и Средней Азии, ежегодно опровергают это мнение, и вскоре наступит время, когда

мы сможем говорить об искусстве древних тюрков. Но еще более, чем материальная культура, поражают исследователя сложные формы общественного бытия и социальные институты тюрков: эль, удельно-лестничная система, иерархия чинов, военная дисциплина, дипломатия, а также восхищает наличие четко отработанного мировоззрения, противопоставляемого идеологическим системам соседних стран» [2].

Полностью поддерживая данный научный вывод, мы признаем, что только теперь настало время пересмотреть с научных позиций историю тюрков. Источников, освещающих древнюю и средневековую тюркскую историю, предостаточно. Среди них вышедшие в свет не только археологические, но и многие другие письменные источники, которые ранее были нам недоступны. Взяв за основу эти материалы, обратим теперь пристальное внимание на историю народа, еще в древности заложившего основы оседлой цивилизации, которая в дальнейшем развивалась непрерывно.

Как все народы, начиная с первобытного общества создававшие древнюю культуру, автохтоны Центральной Азии – тюрки, в своей истории также прошли все исторические формации. Они являются уроженцами этого региона, и их культура берет начало с каменного века (палеолита). В ходе археологических исследований прошлого столетия во всех регионах Центральной Азии были найдены стоянки и орудия первобытных людей. В Туркменистане в районе Красноводска обнаружены каменные орудия эпохи мустье, а возле Самарканда, в пещере Аман-Кутан, найдены различные приспособления, необходимые для охоты и сбора ягод и трав [3]. Один из крупнейших памятников каменного века Тешик-Таш обнаружен (1938 г.) в ущелье Зауталаш Байсунских гор Сурхандарьинской области (Узбекистан) [4]. Памятники, относящиеся к каменному веку, были также открыты в Монголии в округе Тоби [5]. В Казахстане в 60-х годах XIX века памятники палеолита встречались нечасто, большинство из них найдены в последние годы: Бориказган, Кемер, Кызылтау, Токалы, Дарбаза, Кошкурган, Шоктас (Южный Казахстан), Кудайкол, Семизбугу (Центральный Казахстан), Шульбинка (Восточный Казахстан), Онежек (Западный Казахстан) [6]. Исследованные памятники каменного века в различных регионах не оставляют сомнений, что Центральная Азия является одной из частей света, где расселялся древнейший человек. Археологические материалы ярко свидетельствуют об этом.

В результате плодотворных работ казахстанских археологов был собран ценный материал по каменному веку. Свой вклад в это дело внесли отечественные геологи. Количество собранных артефактов превышает 0,5 млн. единиц. Эти материалы хранятся в музее «Палеолит» (основан в 2002 г.) Казахского национального

университета им. аль-Фараби. Такую большую коллекцию, относящуюся к каменному веку, можно встретить не во всех странах.

Археологические памятники, относящиеся к бронзовой и железной эпохам первобытного общества, были открыты во всех уголках Центральной Азии. В эти исторические периоды люди полностью освоили регион, заложили основы материальной и духовной культуры, сумели ее в дальнейшем развить. Многочисленные поселения эпохи бронзы, датируемые серединой II – началом I тыс. до н. э. были открыты в Хорезме. Хорезмская археологическая экспедиция обнаружила и всесторонне исследовала памятники тазабадской культуры в 1938 году [7], сужарганской – в 1945–1946 годах [8], и амирабадской – в 1957 году [9]. Ареал распространения этих культур охватывает территорию от Амударьи и Сырдарьи до северного побережья Каспийского моря, Приволжья и Приуралья. Было отмечено сходство археологических материалов, найденных в указанных регионах [10].

Памятники эпохи бронзы и железного века хорошо исследованы по всему Казахстану, в особенности в его центральной, южной и восточной частях. Также археологами в прошлом столетии было найдено множество памятников эпохи бронзы и железа в Западной Сибири, Монголии и Восточном Туркестане. В Монголии в окрестностях Куйтан-Булака и Тамуаг-Булака были открыты и исследованы памятники, относящиеся к бронзовой эпохе. Возле Хангия, в Шатыр-Чулу, на Алтае и Саянах была открыта бронзовая культура, датируемая II тыс. до н. э. Открытая в Южной Сибири, она получила название «афанасьевской» [11]. На основе найденного материала было сделано заключение, что в конце II-го – начале I тыс. до н. э. в Монголии в ранний период эпохи бронзы использование металла достигло высокой степени развития. Памятники эпохи бронзы, полностью подтверждающие это заключение, были обнаружены и во всех регионах Центральной Азии. По ним видно, что культура обитателей этого региона была не ниже, чем у обитателей других частей земного шара, а местами по развитию даже опережала.

Остановимся теперь на археологических материалах, доказывающих, что тюрки Центральной Азии в своем историческом развитии тоже прошли ступень рабовладельческого общества.

В VII–IV вв. до н. э. среди жителей южной, юго-западной частей Центральной Азии начался экономический подъем, потребовавший вливания дополнительных сил, в результате чего начался переход от первобытнообщинного строя к рабовладельческому. Особенно бурное развитие получило декханство в юго-западной части Центральной Азии. Сил родового общества было недостаточно для расширения посевных площадей с ручным орошением и строительства крупных оросительных систем. Необходимы были дополнительные силы и для расширения скотоводства

в пустынных и полупустынных регионах, поэтому в южных и юго-западных районах Центральной Азии установился рабовладельческий строй. Это изменение произошло закономерно, ввиду эволюционного развития тюрков.

Вышеназванный регион Центральной Азии – Туранская низменность, страна Туран – является колыбелью и родиной тюрков. В наши дни ее северная и восточная части относятся к Республике Казахстан. В таком случае не совсем логичен вывод, что казахский народ, являющийся одним из тюркских, перешел к феодализму, минуя рабовладельческий строй.

Все вышесказанное свидетельствует о том, что древние обитатели Казахстана – тюрки, прошли рабовладельческую формацию, включая и существовавшее в некоторых местах домашнее рабство.

Ныне мы просто обязаны пересмотреть прежнюю концепцию, ведь археологические исследования неоспоримо доказали о существовании в долинах Амударьи и Сырдарьи рабовладельческого общества, а большая часть этого региона относится к Казахстану. Строительство крупных оросительных систем и крепостей в бассейне Амударьи в I тыс. до н. э. осуществлялось именно рабами. Были исследованы такие культурные центры античной эпохи, как крепости Кызыл-кала и Джамбас-кала, являвшиеся крупными очагами оседлости в районе Акчадарьи [12]. Античные тюрки Туранской низменности в долинах Амударьи и Сырдарьи протягивали большие и малые оросительные каналы, занимались земледелием, причем тем же способом, что и земледельцы в бассейнах Тигра, Евфрата и Нила. Там, куда невозможно было дотянуть через оросительную сеть речную воду, использовались каризы (артезианские скважины). Классические образцы таких каризов сохранились в Туркменистане и других регионах. В ходе экспедиций мы обнаружили остатки каризов и на территории Казахстана: в Кызылординской области, в окрестностях г. Туркестана и в предгорьях Каратау.

Потомки древних саков во II в. до н. э. – V в. н. э. создали в долинах рек Амударьи и Сырдарьи государства Канлы (Канглы, Кангюй), Фергану и Тохаристан; в I–IV вв. н. э. существовала Кушанская империя, в V–VI веках – Эфталитское государство. Во всех этих государственных образованиях господствовал рабовладельческий строй. В XX веке на их территориях проводились широкомасштабные археологические исследования, и был собран богатейший материал. А теперь уделим внимание сделанным открытиям и коротко остановимся на истории этих государств.

Канлы (канглы), или Кангюйское государство. По китайским источникам во II в. до н. э. этому рабовладельческому государству подчинялись территории, расположенные севернее Амударьи: Бу-

хара, Шахрисябз, Кушан (окрестности Катта-кургана), Ташкентский оазис, северная часть Хорезма, древний Ургенч [13].

Известный востоковед профессор Абдуали Кайдар свою монографию «Канлы» издал в 2004 году [14]. Нет, наверное, ни одного ученого-востоковеда, кто бы ни обращался к истории племени канлы. Хотя некоторые из них останавливались на этимологии этнонима, происхождении и истории канлы, ни у одного из них не встретишь такого богатого материала. Поскольку книга А. Кайдара явилась ценным научным исследованием об этом древнем народе, я подготовил рецензию под названием «Труд, посвященный истории канлы», которая была опубликована в газете «Ана тілі» 4 августа 2004 г.

Прежде, до российской колонизации, когда казахи были независимым государством, наш народ уделял особое внимание истории своего происхождения; появлялись исторические сочинения, обернувшиеся для потомков бесценным наследием. Среди книг и рукописей, бережно хранящихся в фондах библиотек, можно, к примеру, назвать летописи «Тарих-и-Рашиди» М.Х. Дулати и «Джамиг-ат-тауарих» К. Жалаири, «Генеалогию Старшего жуза» Ч. Валиханова, родословные М. Шормаулы, А. Ниязова, А. Божейулы, М-Ж. Копеева. В 1911 году в Оренбурге был издан труд Ш. Кудайбердиева «Генеалогия тюрков, кыргызов, казахов и ханов». Изучение и обнародование исторической генеалогии своего народа – одна из присущих казахам прекрасных традиций, уходящая корнями в глубокую древность. Эти родословные – шежере – духовное наследие нашего народа.

После подчинения Казахстана России, и особенно в советский период, изучение происхождения народа и составляющих его родов было, по сути, запрещено. Не только изучение исторической генеалогии родов и племен, но даже частные беседы на эту тему были вытеснены из повседневного обихода. Люди, интересовавшиеся историей своего происхождения, попадали под ярлык «трайбалистов», «сеющих рознь по родовому признаку». Эти определения дистанцировали молодежь от знания своей родословной. Многие поколения, родившиеся в Советском Союзе, не знали имен семи колен своего рода (жеті ата), и даже не хотели знать, хотя в прежние времена это было обязательным. С годами молодежь перестала соблюдать неписаное правило женитьбы через семь колен, что повлекло качественное снижение генофонда нации, а в будущем это может и вовсе довести до полигамии в брачных отношениях.

В своей монографии о племени канлы А. Кайдар рассмотрел этимологию этнонима, область его применения, варианты написания, встречающиеся в литературе, и пришел к заключению: «В источниках имеется более 47 производных вариантов названия племени канлы. Разбирая их по отдельности, можно заметить,

что большинство произошли от апеллятива гидронима “қаң” и являются этнонимом и этнотопонимом, означающим “речные люди”, “племя, живущее на берегу реки”, “народ, проживающий в речном месте”».

Мы полностью согласны с мнением автора, родившимся в результате всестороннего анализа производных этнонимов племени *қаңлы*. По словам М. Кашгари, *Қаңлы (қаңқа)* – название царства. Племена и народы, входившие в состав одноименного государства, назывались общим именем *қаңлы*. Они, являясь потомками местных сакских племен, обитали в долинах междуречья Амударьи и Сырдарьи и создали рабовладельческое государство. В своей работе А. Кайдар приводит и китайские источники: «Кангюй, напротив, горды, дерзки и никак не соглашаются выражать поклонение нашим (китайским – У. Ш.) посланникам. Чиновников, посылаемых к ним от наместника, сажают ниже усуньских послов. Их князьям и старейшинам подают кушанье прежде, чем посланникам от наместника».

В следующих двух главах книги А. Кайдар на основе археологических, исторических, лингвистических и фольклорных источников рассматривает проблемы, относящиеся к государству Канлы. Не соответствующая истине точка зрения европейцев о том, что «на древней родине тюркского мира – в Центральной Азии, не было рабовладельческого строя» не изменилась до сих пор. Многочисленные материалы, собранные археологией, историей, языкознанием и другими науками, доказывают обратное – о существовании в Центральной Азии в античный период рабовладельческих государств. И автор, аргументируя свое мнение с разных сторон, пишет, что одно из первых таких государственных образований среди тюркских племен создали канлы. Более того, из истории известно, что во II в. до н. э. – VI в. н. э. на территории Турана существовало несколько рабовладельческих государств: Канлы, Фергана, Тохаристан, Кушанская империя и Эфталитское государство, – и все они созданы племенами канлы. Китайские источники II века до н. э. сообщают, что в состав Кангюйского государства входили территории в бассейне рек Амударьи и Сырдарьи: Бухара, Шахрисябз, Кушан (окрестности Каттакургана), Ташкентский оазис, район Хорезма, древний Ургенч.

Широко используя источники, относящиеся к истории государства Канлы, включая древние китайские рукописи и летописи, автор останавливается на структуре, системе управления, социально-политической ситуации, культуре государства Канлы, сообщает о территории, которую оно занимало, и приходит к выводу: «Государство Канлы – одно из древнейших государств тюркского мира. Государства гуннов, усуней и канлы существовали практически в одно и то же время». В числе изученных автором источников и материалы Хорезмской археолого-этнологической экспедиции под

руководством С.П. Толстова, на протяжении многих лет комплексно исследовавшей долины рек Амударьи и Сырдарьи. Являясь специалистом по языкознанию, автор обратил особое внимание на язык и письменность, духовную культуру канлы.

Он с научной скрупулезностью доказал, что Канлы было одним из первых рабовладельческих государств Центральной Азии, созданных в античную эпоху. Канлы наряду с другими народами региона создали тюркскую цивилизацию, основанную на материальной и духовной культуре высокого уровня, о чем свидетельствуют и монографии С.П. Толстова «Древний Хорезм» (1948), «По следам древнехорезмской цивилизации» (1948), «По древним дельтам Окса и Яксарта» (1962). В книге А. Кайдара открыто пишется, что долины этих двух великих рек были родиной канлы, и это подтверждается историческими источниками: «Зимней столицей Самаркандского ханства (Канжуйского, т. е. государства Канлы) стал город Битян (раньше столицей был Люениди). Свидетельство правдивости этих данных – концентрация нынешнего рода Канлы в долинах рек Амударьи и Сырдарьи.

В III–VII главах книги А. Кайдара детально рассматривается вопрос о распространении племени канлы среди народов тюркского мира. Говорится, что в большинстве своем они встречаются среди казахов, узбеков, туркмен, каракалпаков, кыргызов и других тюркоязычных народов, проживающих в бассейне двух великих рек. Приводя пословицу «Қарға тамырлы казак» (дословно: «Казахи с вороньими жилами»), сохранившуюся в народе до сих пор, автор следующим образом трактует распространение племени канлы среди тюрков: «Смысл этих слов понятен любому казаху, суть их в первую очередь в том, что казахи напоминают ворон, которые всегда летают стаями, очень похожи друг на друга и различить их по внешнему виду трудно, поскольку казахи, ради обновления крови, берут в невесты девушек за пределами семи колен своих родичей, а сватовство поддерживают в течение тысячи лет, отчего практически все связаны между собой запутанной сетью родственных отношений. Отсюда и пошло присловье: “сұраса келе, қойныңдағы қатыны қарын бөле шығыпты” (“расспроси, и выяснится, что жена в твоих объятьях – это дочка родной сестры твоей матери”)).

Пословица «қарға тамырлы казак» широко распространилась в среде казахов. На наш взгляд, А. Кайдар дает ей неверное толкование, несколько переиначив ее суть словами: «қойныңдағы қатыны қарын бөле шығыпты». Казахи с древних времен строго соблюдали традицию не жениться на близких родственниках, коими считались родичи из семи колен. Казахи говорили: «біздер қарға тамырлы қазақпыз ғой, сұраса келе қарын бөле болып шығамыз» («мы, казахи, словно вороньи жилы, расспроси, и выяснится, что являемся детьми родных сестер»), т. е. при знаком-

стве казахов могло обнаружиться, что они приходится друг другу родственниками. А в родстве, которое ведется по мужской линии, самыми дальними родственниками считаются дети двух родных сестер. Чтобы обозначить дальнейшее родство, используется эта поговорка. Подобная перекрестная братская связь и ассоциируется с жилами вороны. Казахи прекрасно знали анатомию животных и птиц. А у ворон вены тесно переплетены. Взяв их в качестве примера, казахи и обозначали густую сеть своих родственных связей, близость друг к другу. Поэтому использовать данную поговорку по отношению к распространению племени канлы среди тюрков и соседних нетюркоязычных народов не совсем верно.

По нашему мнению, причину такого широкого распространения канлы следует искать в историко-социальной и политической сфере. В своей статье «Канлы» в Казахской энциклопедии А. Кайдар высказывает также и такое мнение: «Сохранившиеся в памяти народа крылатые слова: “Кәделі елде қаңлы бар, қаңлыдан хан сайла” (“В благовоспитанном народе всегда есть канлы, из них и выбирай хана”); “Қаңлы тұрғанда басқа хан болмайды” (“Пока живут канлы, других ханов и быть не может”), – по сути обозначают широкое распространение канлы, традиционно претендующих на наследование трона и старшинство в иерархии родов». Здесь автор очень близок к объяснению причины широкого распространения племени. В истории тюрков племена канлы, обитавшие в античную эпоху в междуречье Амударьи и Сырдарьи, заложили основы оседлой культуры и создали рабовладельческое государство, подчинив и объединив множество племен, еще в древности достигших уровня цивилизации. В их числе были и огузские племена, также обитавшие в долинах этих рек. Канлы правили упоминавшимися выше рабовладельческими государствами, существовавшими в междуречье Амударьи и Сырдарьи. Поэтому в итоге из среды канлы выходили наиболее талантливые, бесстрашные и мудрые правители. М. Кашгари не зря писал: «Лучшие предводители среди кипчакских племен – это канлы». Выше мы уже отмечали, что высоко отзывались о канлы и в китайских источниках. Приведем еще одну цитату из них: «Только кангюи не желают нас уважать. Мы же, будто являемся подданными гуннского кагана (царя кангюев), вынуждены во всем с ними соглашаться».

Судя по этим источникам, канлы возглавляли союз объединившихся племен и хорошо знали методы его защиты, поэтому среди тюрков издавна сложилась традиция выбирать правителей и ханов именно из канлы. Хотя их древней родиной было междуречье Амударьи и Сырдарьи, потомки канлы в качестве правящего сословия укоренились во всех тюркских народах и там считали себя как род Канлы. Вот в этом и заключается причина распространенности потомков канлы во всем тюркском мире и

соседних государствах. В своей монографии А. Кайдар последовательно доказал, что в среде всех тюркских народов были представители канлы. Однако он приходит к заключению, что «канлы входили в каждый тюркский народ, откочевывая туда отдельными группами». На наш взгляд, дело обстояло иначе. Племя канлы продолжало обитать на своей древней родине. А в другие рода и племена уходили лишь вышедшие из их среды знаменитые правители, которые на новом месте называли себя по своему этнониму, сохранявшемуся и для их потомства. Традиция избирать ханов и других администраторов из представителей рода Канлы сохранялась у тюрков до основания империи Чингисхана. Впоследствии и до последнего времени ханов избирали уже из числа чингизидов.

В последней главе монографии ученый на основе богатого и обширного материала рассматривает вопрос о весомом вкладе племени канлы в культуру человечества, тюркского мира и казахов в частности.

В «Истории Казахстана» сказано: «Этнический вопрос канлы решить невозможно» [15]. Тем не менее, многие востоковеды по-разному толкуют и пишут этноним «канлы». Ю. Зуев связывает его с нынешним Ташкентом: «Каменное царство расположено на реке Яоша (Яксарт). Главный город в окружности более 10 ли... Чач – это прежнее государство Канцзюй». Данное мнение не совсем верно. У канлы было множество городов, поэтому называть их государство «каменным царством», то есть страной «каменных городов», а именно так переводится «Ташкент», далеко от истины.

Ввиду того что семантика этнонима «канлы» еще не выяснена, на русском и казахском языках он пишется и звучит по-разному. В «Истории Казахстана» (1996 г.) в русской транскрипции он дается как «кангюй», употребляется также написание «канглы», а в монографии Ю. Зуева (2002 г.) этот этноним приводится как «канцзюй». О семантике слова у Зуева сказано: «Для них Канка, Канг – это страна и город в Туране, под которым подразумевались территории не только от Каспийского моря до Центрального Казахстана, но и значительно дальше на Восток, иногда даже до территории Внутренней Монголии» [16]. Так что семантику этнонима «канлы» еще предстоит определить. Казахи и другие тюркоязычные народы произносят его как «қаңлы».

По словам М. Кашгари: «Канлы – имя одного из достойнейших кипчаков» (Т. 3, Алматы, 1998. С. 506). Народы и племена, входившие в состав одноименного государства носили общий этноним «канлы». Судя по этому, отдаленные потомки местных сакских племен жили в долинах рек Амударья и Сырдарья и создали здесь рабовладельческий строй. Ареал их обитания включает обширные территории, да и численность населения была вну-

шительной. Хотя в раннем средневековье эта общность распалась и составлявшие ее племена стали именоваться своими древними названиями, подавляющее большинство все же сохранило за собой этноним «канлы». Позднее, когда стали формироваться тюркские этносы, в состав многих из них вошли как род и канлы; они есть среди узбеков, казахов, кыргызов, башкиров, каракалпаков и др. Однако большая часть канлы осталась на тех землях, которые некогда входили в состав их государства. В 329 г. до н. э. Александр Македонский дошел до берегов Сырдарьи. Этнический состав государства Канлы, по всей видимости, состоял из тюркоязычных сакских племен. Называться же именем правящего рода – древняя традиция тюрков. К примеру, так было с государствами, где правили тюргеши, карлуки, караханиды, османские турки и т. д. Среди представителей рода Канлы, входящего в состав современных тюркских народов, по антропологическим признакам, чаще встречаются люди русоволосые, с зелеными глазами и продолговатыми скулами.

Канлы были мощной силой и стремились продемонстрировать свое превосходство восточному соседу – Китаю. Их правители держались в отношениях с Китаем независимо, даже вызывая, о чем упоминается в китайских источниках конца I в. до н. э.: «Кангюи, напротив, горды, дерзки и никак не соглашаются выразить поклонение нашим посланникам. Чиновников, посылаемых к ним от наместника, они сажают ниже усуньских послов» [17]. В войне между Ферганой и Китаем 47–46 гг. до н. э. лишь вмешательство канлы спасло столицу ферганцев от разрушения и позволило им заключить выгодный мирный договор [18].

Канлы твердо отстаивали свою независимость в течение почти трех веков, основали мощное рабовладельческое государство и заложили основы высокоразвитой цивилизации тюрков. Они обитали в междуречье Амударьи и Сырдарьи и некоторых других районах Центральной Азии. В этих местах археологи открыли памятники, относящиеся к периоду государства Канлы: Жанбаскала, Курганша-кала, Базар-кала, Онерли-кала, Койкырылган-кала и др [19]. Эти города являются крепостями, построенными силами рабов. К примеру, крепость Койкырылган-кала построена в форме круга, ее общий диаметр составляет 87,5 м, есть девять башен, ныне сохранившаяся высота 8 м [20]. Другие названные античные города не меньше городища Койкырылган-кала. Они всесторонне изучены, а результаты исследований опубликованы в трудах Хорезмской археологической экспедиции. Судя по этим материалам, культура канлы развивалась при рабовладельческом строе и приходится на IV–I века до н. э. В это время канлы вышли из-под власти ахеменидов, создали независимое государство и продолжали развиваться самостоятельно [21].

В II–I веках до н. э. экономика рабовладельческого государства Канлы была на подъеме, расширились политические отношения с ближними и дальними соседями. На подвластных им территориях было множество древних и вновь построенных оседлых поселений и городов, где развивались ремесла, торговля и основное занятие жителей – поливное земледелие. Строились малые и большие оросительные сети, которые ежегодно очищались и расширялись. В исследованных городах были найдены монеты, выпущенные государством Канлы.

Выше упоминалось, что по одному из письменных источников, Канлы – имя правителя, управляющего одноименным государством. Подвластные ему народы стали также называться канлы. В китайском источнике «История первой Ханьской династии» сообщается: «Зимней столицей Самарханского ханства (Канжуйское ханство, т. е. государство Канлы) был город Ю. Битян (раньше назывался Люениди – *Пер.*)». Это за 12 300 км от китайской столицы Чанань. Он не зависит от наместника. От Люениди на лошади семь дней пути до летней столицы ханства Фанн. Это место в 9104 км от китайской столицы. Количество дворов – 120 000, число душ – 600 000, воинов – 120 000 (в труде Бан Гу «Западный край и Усуньское государство» число воинов обозначено 20 000 чел. – *Пер.*). Судя по этому, население Самарханского ханства значительно больше, чем у великих юечжи. На восток до местопребывания наместника 5 500 км (ли). Обычаи и традиции народа схожи с великими юечжи, восточная часть находится под управлением хуннов» [22].

Эти данные говорят, что под властью государства Канлы находилась огромная территория. Если исходить из числа жителей зимней и летней столиц, население Канлы было куда больше, чем у их современников юечжи. Заметна их этническая близость, схожесть в традициях и обрядах. Государство Канлы было крупным экономическим и культурным центром на Великом Шелковом пути.

В результате внутренних противоречий и влияния извне оно со временем ослабло, на его месте появилось несколько мелких рабовладельческих государств. Одно из них – Ферганское (Дайуянь), образовавшееся в середине II в. до н. э. Столица – город Касан. «От китайской столицы Чанань в 12 550 км (ли). Число дворов – 60 000, количество душ – 300 000, воинов – 60 000. У хана есть один заместитель и один помощник. Почва и климат очень благоприятны.» [23]. Обычаи и обряды схожи с великими юечжи и персами. Судя по сообщению, в этом государстве тюрки жили вместе с ираноязычными народами и составляли этническое большинство.

На землях Ферганы всюду делают виноградное вино. Богатые дома запасают его по десять тысяч бочонков, и оно хранится не-

сколько десятков лет без порчи. Весь народ любит вино. В состав этого государства, похоже, входили земли не только самой Ферганы, но и подвластные ей. Жители в основном вели оседлый образ жизни. Уже в ту пору у них было более 70 городов [24].

По данным той же «Истории Ханьской династии», на месте Кангюйского государства образовалось множество других: «Отношения с западными странами начались в эпоху Дидань при китайском императоре У (140–86 гг. до н. э.) и со временем лишь укреплялись. Если первоначально говорится о 36 западных государствах (в письме Мете, видимо, ошибочно указано 26 государств), то со временем они раздробились на 50 государств (по сведениям Ян Шигу, на 55 государств)» [25]. Появление стольких государств в Центральной Азии привело к раздробленности тюрков. Этот процесс совпадает с периодом, когда государство Канлы стало уходить с исторической сцены.

В городах Ферганы развивались ремесла, в сельской местности – земледелие и скотоводство. В античный период здесь разводились высокопородистые лошади. В источниках говорится, что пот у этих коней напоминал кровь. Китайский император У (140–86 гг. до н. э.) отправил послов в Фергану для покупки благородных коней. Ферганцы не выполнили просьбу, более того, за грубость, проявленную послом, убили его. В результате началась четырехлетняя война между Ферганой и Китаем, после окончания которой ферганцы выдали китайцам 300 породистых лошадей, а правитель Ферганы взял обязательство ежегодно отправлять в Китай еще двух тулпаров. Китайские послы в обратный путь прихватили с собой черенки винограда и семена клевера. Император Китая У уделял особое внимание улучшению породы этих коней [26].

Судя по источникам, тюрки уже в античную эпоху распространяли свои культурные достижения в соседние страны, в том числе и в Китай: «...бронзовая индустрия, разработанная и усовершенствованная тюркскими народами, через Северный Китай дойдя до Южного и Восточного Китая, достигла расцвета. Таким образом в Китае стала развиваться и процветать местная бронзовая индустрия. Даже если в Китае найдутся новые материалы, этот факт является неоспоримой истиной» [27]. Продолжая свою мысль, автор пишет, что «треногие сосуды» стали государственным символом. Девять сосудов – символ девяти стран. Эти красивые треногие котлы отсюда (с античности – У. Ш.) отправлялись в столицу династии Шань, а позднее в столицу династии Жу. Теперь понятно, каким образом бронзовые изделия с Алтая попадали в города внутреннего Китая. В 138 году до н. э. император Китая У Ди отправил в государства Канлы и Фергану посольство во главе с Чжан Цянем. Посол достиг Ферганы и был поражен здешним земледелием. Он писал, что в горных и пустынных рай-

онах живут и кочевники. Из Ферганы в Китай он привез саженцы граната, огурцов и инжира. В его записках говорится и о благоприятном влиянии, которое оказывает на эти страны Великий Шелковый путь, проходящий через Фергану. Остановившись на социальной жизни и экономике Ферганского государства, китайский посол отметил, что рабовладельческие отношения в Фергане такие же, как в государстве Канлы [28]. В III веке до н. э. всю Северную и Восточную Азию держал под своей властью Мете (Модэ).

Во второй половине II века до н. э. в верхнем течении Амударьи появилось рабовладельческое государство Тохаристан. Судя по греческим источникам начала I века до н. э., тохарские племена были многочисленны и занимали земли от севера Амударьи до низовьев Сырдарьи. Выходит, северная часть Тохаристана охватывала территорию нынешних Южно-Казахстанской и Кызылординской областей [29].

Вышеназванный посол Чжан Цянь в 126 году до н. э. побывал в Тохаристане. Он пишет, что население его составляют тохарские племена, где господствует матриархат и мужчины повинуются женщинам. Он также указывает, что Тохаристан был таким же рабовладельческим государством, как Канлы и Фергана.

Следующее крупное рабовладельческое государство, возникшее в междуречье Амударьи и Сырдарьи после распада государства Канлы, – это Кушанская империя. Ей подчинялись земли от Амударьи и Сырдарьи до Северо-Западной Индии. Появившаяся на месте бывшего Греко-Бактрийского царства Кушанская империя процветала с I в. до н. э. по 78 год н. э. и вела захватническую политику в северном и южном направлениях. Зенита своего могущества империя достигла при правлении Каншике. В этот период в состав Кушанской империи входили Восточный Туркестан, Хорезм, северная часть Индии. Столицей был город Пешавар. Кушанский правитель начал угрожать Китаю. Он отправил в Восточный Туркестан 60-тысячное войско. Хотя этот поход оказался неудачным, к концу своего правления, в 105 году, Каншике подчинил себе Хотан, Кашгар и Жаркент [30].

Кушанская империя при Каншике была мощной в социально-экономическом отношении страной, рабовладельческие отношения достигли пика своего развития и оказали большое влияние на экономику и структуру империи. Расширялись оседлые поселения и города. Археологами Хорезмской экспедиции под руководством С.П. Толстова, М.Е. Массоном в Термезе и Фергане, В.А. Шишкиным в Самарканде были открыты и исследованы большие города, крепости, оросительные сети, относящиеся к этому периоду. Хорезмская археологическая экспедиция в бассейне Амударьи и Сырдарьи открыла такие крупные центры кушанской культуры, как Аяз-кала, Кырык-кыз, Базар-кала, Чермен-яб, Топырак-кала и

др. В эту эпоху вдоль Великого Шелкового пути выросло множество крупных торгово-культурных караванных узлов [31].

В III веке Кушанская империя пала, уступив место двум политическим центрам: в Пешаваре (Индия) и Согде. В середине V века на территории бывшей Кушанской империи появилось Эфталитское государство. По мнению С.П. Толстова, этнический состав этого государства состоял из сако-массагетских племен, обитавших в древности в Приаралье, видимо, тюркоязычных. Основным занятием населения нового государства, которое в конце V века правил Афганистаном, Северной Индией и Восточным Туркестаном, было земледелие. В государстве было много больших и малых городов, они расширялись, в них возводились дворцы и крепости. Эфталиты держали под контролем Великий Шелковый путь. Со временем все большее место в Эфталитском государстве начинают занимать феодальные отношения, которые приводят его к внутреннему кризису; в середине VI века оно распадается, и на его месте возникают новые феодальные государственные образования.

Рабовладельческие государства, о которых мы коротко рассказали, появились в южной, восточной и западной частях Центральной Азии. Их главный центр располагался в междуречье Амударьи и Сырдарьи, то есть на Туранской низменности. В связи с природно-географическими особенностями этого региона, аборигены развивали поливное земледелие. Хозяйство жителей Туранской низменности в VII–VI веках до н. э. велось силами многочисленных рабов. При строительстве выводных каналов из Амударьи и Сырдарьи широко использовались новые орудия труда из железа, что дало возможность строить оросительные системы долговременного пользования. Такие сети строились рабами.

Во время войн того периода победители брали в плен воинов поверженного врага, увеличивая за счет них количество рабов. Хорезмская археологическая экспедиция нашла и исследовала подобные оросительные сети, построенные рабами в долинах Амударьи и Сырдарьи. Приведем данные из ее материалов. В рабовладельческих государствах Канлы и Кушанской империи, существовавших в IV в. до н. э. – II в. н. э., строительству оросительных систем уделялось особое внимание. Работы такого рода развивались стремительно. Общая площадь орошаемых вручную полей в долинах Амударьи и Сырдарьи составляла 3,5–3,8 млн. га. Из них 1,3 млн. га располагалось в низовьях Амударьи, а 2,2–2,5 млн. га – в среднем и нижнем течении Сырдарьи [32]. Следует отметить, что такое бурное развитие земледелия на Туранской низменности в эпоху государства Канлы и Кушанской империи – итог существенных достижений рабовладельческого строя. Народы, освоившие земледелие, возводили города, крепости, центры культуры. На территории Казахстана можно встретить множество

оросительных сетей, дворцов, оседлых поселений, построенных тяжким трудом рабов. Так что утверждение о том, будто тюрки, включая казахов, миновали стадию рабовладельческого строя, не соответствует научной истине, о чем и свидетельствуют вышеприведенные материалы.

Нельзя упускать из виду и то, что, когда рабовладельческие государства Канлы и Кушанская империя взяли под свою власть большую часть территории Центральной Азии, среди тюрков, живших в пустынных и полупустынных регионах, широко использовалось рабство в домашнем хозяйстве. Это явление особенно сильно распространилось в великой Гуннской империи. Гунны, издревле бывшие соседями Китая, не позволяли им продвинуться на запад. Хотя Китай вел бесконечные войны против гуннов и временами достигал успехов, в конце концов гунны снова отбрасывали китайцев к их границам. В этих войнах, долгое время продолжавшихся в античный период, победители пленили побежденных и использовали в своей стране для тяжелых работ. Источников, сообщающих об этом, предостаточно. Для примера приведем лишь некоторые. В 471–444 гг. до н. э., при правлении китайского императора Ли, предводитель тибетцев Вуй Ванжиен попал в плен и стал рабом. Судя по всему, рабство, распространившееся в Центральной Азии, коснулось и Китая [33]. Вследствие интриг мачехи, Мау Тун (Моде), старший сын Тумана, был отдан в заложники юечжи. Таким образом, Моде был в плену у юечжи [34]. В 119 году до н. э. началась гунно-китайская война, в которой участвовала 140-тысячная конная армия китайцев, в конце войны от нее осталось всего 30 000 коней. В это время армия исчислялась по количеству лошадей. Таким образом, Китай потерял 110-тысячное войско. В целом в войне 119 года до н. э. китайская сторона потеряла более 100 000 воинов и свыше 100 000 лошадей [35]. Многочисленных пленных из этой огромной потери китайского войска хунны использовали на тяжелых работах: в строительстве укреплений, тоннелей через горы и т. д. Стремление Китая продвинуться на запад не ослабевало и в последующие годы. К примеру, в 119–105 гг. до н. э. Он предпринял несколько военных походов на запад. Большинство из них завершилось неудачно, но китайцы не прекращали попыток продвинуться. Из истории известно, что им так и не удалось расширить свои границы за счет тюркских земель. Тем не менее, и в дальнейшем они не отказались от давних намерений.

Центрально-Азиатский регион очень обширен, поэтому нельзя утверждать, что абсолютно все тюрки прошли стадию рабовладельческих отношений. Если народы и племена вышеупомянутых древних рабовладельческих государств в долине Амударьи прошли эту формацию полностью, то у полуоседлых и кочевых тюрков преобладало домашнее рабство. В центральной, северо-

западной и восточной части Центральной Азии господствовало скотоводство, а земледелие являлось лишь придаточным занятием, причем было неполивным, поэтому сил множества рабов для выполнения масштабных и изнурительных работ, как в регионах с орошаемым земледелием, здесь не требовалось.

Народы Центральной Азии, как и многие другие народы земного шара, в V в. н. э. перешли к феодализму и максимально его развили. При этом общественном строе существовало множество больших и маленьких государств. Некоторые народы в их составе еще долгое время сохраняли рабовладельческие отношения. Всем известно, что в XIX веке в Центральной Азии были три крупных феодальных государства: Кокандский, Хивинский и Бухарский эмираты, завоеванные в 60–70-х годах Российской империей, которая после их колонизации приняла специальный закон об уничтожении рабства на этих территориях. К примеру, в мае 1873 года Россия подчинила себе Хивинское ханство, а уже 12 августа того же года между Хивой и Россией был заключен Гандеминский договор, в одном из пунктов которого говорилось: «Хивинский хан на вечные времена уничтожает рабство в своей стране» [36].

Таким образом, рабовладельческие отношения в последнем очаге рабства в Центральной Азии – Хивинском ханстве, были уничтожены лишь во второй половине XIX столетия. Данный факт свидетельствует, что даже через несколько столетий в феодальном обществе сохранялись пережитки рабовладельческих отношений. Как бы то ни было, в эволюционное развитие человечества рабовладельческое общество привнесло прогрессивное начало. Силами рабов были построены многочисленные города, крепости, ставшие административно-политическими, экономическими и культурными центрами. В южном и юго-западном регионах Центральной Азии бурному развитию поливного земледелия способствовало строительство густой сети оросительных каналов в долинах Амударьи и Сырдарьи, проложенных трудом рабов. Предки тюрков античного периода, основавшие оседлую цивилизацию, оставили богатый исторический опыт своим потомкам. Тюрки, используя это наследие, в период феодализма вывели оседлую цивилизацию на более высокий уровень. Стали крупнее и мощнее возведенные ранее города, поселения и крепости, превратившиеся в развитые центры оседлой культуры. Благотворное влияние на их расцвет оказал Великий Шелковый путь, связывавший цивилизации Востока и Запада. Для нас ценен опыт политических, экономических и культурных взаимоотношений, сложившийся в древности, поэтому вопрос изучения истории Великого Шелкового пути и сегодня остается одной из актуальнейших проблем.

7.2. Тюркская цивилизация

Цивилизация – понятие, определяющее уровень развития политической, материальной и духовной культуры общества. Она иллюстрирует путь эволюционного продвижения и развития человечества. Все народы, обитающие на земном шаре, развиваются эволюционным путем. К началу 2005 года численность жителей планеты достигла 6 млрд. человек. Древние народы, в зависимости от природно-географических условий обитания и участия в тех или иных исторических событиях, развивались неравномерно. Одни народы продвигались вперед и достигали высокого уровня цивилизации, другие двигались медленнее или вовсе замирали в своем развитии на некоторое время. Этот естественный ход событий был присущ уже древнему периоду истории человечества. В бассейне Средиземного моря появилась Римская империя, которая до 200 года н. э. доминировала на территории Западной Европы, Балкан, Северной Африки и Передней Азии, выстроив равноправные отношения с цивилизациями древнего Китая и Индии. История свидетельствует, что греко-римская античная цивилизация оказала влияние на все подвластные и соседние территории [37].

Сильные цивилизации получили свое развитие и в средневековье. В этот исторический период процветали три великих культуры: Европы, Исламского мира и Китая. В 1100–1350 гг. народы Западной Европы жили в феодальном обществе, где основными общественными силами были влиятельные аристократы и бедные крестьяне. Мощным орудием в руках правящей верхушки стали христианские церкви, духовенство, игравшие особую роль в укреплении феодального общества. Феодальные государства Европы приносили прогресс в соседние страны посредством своих достижений в материальной и духовной культурах.

В 979–1126 годах в эпоху Сун в Восточной Азии сложилась быстро развивавшаяся китайская цивилизация. Благодаря своему бурному развитию, Китай оказывал благотворное влияние не только на ближние страны, но и на государства в других частях света. В Китае придумали бумагу и технику выпуска печатных книг, доведя ее до уровня типографии. Здесь изобрели ткацкий станок и порох, сделавший революцию в производстве огнестрельного оружия, научились делать фарфор и прясть шелк, впервые в мире выпустили бумажные деньги. Все эти новшества через Великий Шелковый путь, получивший свое название от китайского шелка, распространились по всему миру, в том числе среди европейцев. Великий Шелковый путь – торговая артерия, связывавшая Восток и Запад, появилась во II в. до н. э. и проходила через множество крупных городов и оседлых поселений Центральной Азии [38].

Достижения в общественном развитии и культуре тюрков

древней и средневековой Центральной Азии были тесно связаны с соседними странами, в особенности с народами Передней Азии. В расцвет исламской цивилизации наряду с арабами и персами внесли свой вклад и тюрки. Развитие этой цивилизации на тюркской земле началось с приходом мусульманской религии.

Ислам за короткий отрезок времени (1100–1350 гг.) стал государственной религией множества народов, обитавших на территориях от юга Испании до Китая. Хотя с древности тюркские племена находились под влиянием буддизма и христианства, в начале VIII века практически все приняли ислам и возвели его в ранг государственной веры. Рассмотрим вопрос о том, как наши древние предки хунны (гунны) относились к буддизму, который через Центральную Азию распространился в восточные страны. Обратимся к отрывку из книги о заветах Бильге-кагана (725 г.), где говорится о мнении Бильге и его советника Тоньюкука о возможном принятии тюрками буддизма: «Одной из мыслей Бильге было создание идолов Таоиста и распространение буддизма среди тюрков. Однако против выступил Тоньюкук, который сказал: эта религия притупляет в человеке такие качества, как способность управлять, стремиться к власти, силе и военному делу; если ты хочешь, чтобы тюрки существовали и дальше, не допускай эту веру и ее идолов в нашу страну» [39].

Мы видим, что государственный советник коктюрков Тоньюкук выступил против идеи правителя принять буддизм и сумел доказать, что он не соответствует естеству и индивидуальным качествам тюркского народа, поэтому не стоит провозглашать его государственной религией. Мудрый правитель Бильге-каган внял доводам советника. Таким образом, до прихода ислама коктюрки, как и раньше, веровали в Тенгри, не изменив своему политеизму.

Исламская цивилизация, как и культуры вышеуказанных религий, берет свое начало с древних времен. Ислам оказал благоприятное влияние на эволюционное развитие тюрков. Исторические, археологические источники, данные других наук доказывают, что тюрки прошли все исторические формации древности и средневековья [40]. Опираясь на этот богатый материал, сделаем краткий обзор исторических периодов, которые пережили тюрки.

Как и все малые и большие народы земного шара, племена пратюрков прошли сначала через первобытнообщинный строй. Затем основали рабовладельческие государства, о которых мы вели речь выше. Однако ошибочное мнение, будто тюрки, «перепрыгнув» через формацию рабовладельческого общества, «сразу перешли к феодализму», господствует до сих пор. В Казахской советской энциклопедии сказано: «Древний народ Казахстана в своем развитии не проходил рабовладельческий строй. Хотя здесь на протяжении многих столетий практиковалось патриархальное домашнее рабство, оно не смогло подняться до уровня

общественно-экономической формации» [41]. В I томе пятитомной «Истории Казахской ССР», изданной в советское время, и в I томе «Истории Казахстана» 1996 года выпуска это мнение повторяется. Большинство людей, обращающихся к истории нашей страны, до сих пор верят этой заскорузлой точке зрения, которая противоречит истине. Пришло время раз и навсегда пересмотреть ее, а не предаваться инерции мышления.

Хорезмская комплексная археолого-этнографическая экспедиция под руководством С.П. Толстова в течение полувека комплексно исследовала древние античные и средневековые памятники нижнего течения Амударьи и Сырдарьи. Собранный богатейший материал нашел отражение в отдельных монографиях и сборниках экспедиционных трудов: «Древний Хорезм» (1948); «По следам древне-хорезмской цивилизации» (1948); «По древним дельтам Окса и Яксарта» (1962) и др.

В результате этих исследований была пересмотрена история древних тюрков, и доказано существование тюркских государств в античный период в долинах Амударьи и Сырдарьи. Во II в. до н. э. – V в. н. э. в Туране существовали государства Канлы (Канглы), Фергана, Тохаристан, где жили потомки древних саков. В I–IV вв. н. э. процветала Кушанская империя, а в V–VI вв. н. э. – Эфталитское государство. Главной столицей государства Канлы был город Самарканд [42]. На эту тему имеется также публикация автора [43].

Племена канлы были ведущей силой в становлении и упрочении тюркской государственности. Государству Канлы принадлежали обширные территории, а тюркские племена, обитавшие на них, были объединены под собирательным этнонимом канлы. Представители этого племени были талантливыми государственными деятелями, поэтому при образовании новых государств и племенных союзов тюрков их избирали в качестве правителей, о чем свидетельствует и память народа, сохранившая крылатые слова: «В благовоспитанном народе всегда есть канлы, из них и выбирай хана, пока живут канлы, других ханов и быть не может» [44]. Независимость и достоинство канлы поражали китайских соседей: «Кангюи, напротив, горды, дерзки и никак не соглашались выражать смирение перед нашими посланниками» [45].

Судя по этой характеристике, можно предположить, что государственная система управления в Канлы была выше, чем у соседей, если они могли демонстрировать китайским послам свое превосходство. Л.Н. Гумилев особо отмечал, что система управления обществом у тюрков, высокий уровень социальных отношений, не говоря уже об их материальной культуре, вызывали лишь восхищение. Порядок управления страной, военное искусство, система и методы работы послов, развитие общественной идеологии показывают, что тюрки ни в чем не уступали другим

цивилизированным народам своего времени, причем их цивилизация сложилась еще в древности и последовательно развивалась в последующие исторические этапы.

В античный период древние тюрки основали в Центральной Азии два отдельных государства: на юге – юечжи, на востоке – гунны (хунны). Во II веке до н. э. образовалась Гуннская империя, которая во время правления хана Тумана (Теомана) [46] и его наследника Мау Туна (Мете, Моде) [47] превратилась в мощное государство. Являясь западными соседями Китая, гунны часто нападали на него. Для защиты от их набегов на западной границе Поднебесной началось строительство Великой китайской стены, которое закончил император Ши Хуанди из династии Чин: «Придя к власти, Ши Хуанди не жалел ни рабочей силы, ни финансов для быстрого завершения строительства Великой китайской стены. Его основная цель – защитить границу от набегов северных племен и благодаря этому сохранить в покое свою империю» [48].

Судя по источнику, гунны с древних времен демонстрировали Китаю свое политическое и военное превосходство. Не раз нападали сами и удачно пресекали предпринимаемые китайским императором походы на запад.

Преемники гуннов коктюрки также успешно отражали военные действия китайцев и не давали им возможности расширить границы за счет западных соседей. «В 38 лет Бильге (каган коктюрков – У. Ш.) в зимнюю пору совершил набег и подчинил китайцев. Весной, когда ему исполнилось 39 лет, татибы напали на коктюрков. У горы Тонкер Бильге убил их предводителя и 30 тысяч из 40-тысячного войска. В память о своем умершем в это время от болезни старшем сыне Бильге велел воздвигнуть над могилой убитого предводителя Ку мавзoley... Бильге-каган скончался 26 дня десятого месяца года Собаки (25 ноября 735 г.)... На его похороны из Китая прибыло 500 человек во главе с генералом Лисин Тау» [49].

Высокий уровень проводимой гуннами и тюрками внутренней и внешней политики, мудрость и широта их сознания позволили тюркам сохранить свою Родину – Центральную Азию, сберечь свой народ и обширную территорию и, передавая ее из поколения в поколение, высоко нести знамя тюркской цивилизации.

Бильге-каган очень любил свой народ. Об этом сказано даже в китайских источниках. Ради улучшения благосостояния своего народа он совершил множество походов во все стороны света: на восток – до равнины Шанг-Тунг в Китае, во Внутренней Азии – до региона Тогуз-ерсин (Карашар), на север – до берегов Байырку (река Лена), на запад – до Железных ворот (в бассейне реки Сырдарья, вдоль дороги Самарканд–Балх). Напоминая о них в своих знаменитых письменах, Бильге пишет: «По велению

Тенгри, чтобы народ мой познал все богатства мира, ходил я на восток и на запад, на север и на юг. Чистейшим золотом и серебром, тончайшим шелком и лучшими жеребцами, обильной едой и блеском монет обеспечил я тюркский народ» [50].

Это наследие, оставленное исторической личностью, показывает, что Бильге-каган был мудрым правителем и талантливым полководцем, который безгранично любил свой народ, посвятил ему всю свою жизнь и привел тюрков к невиданным ранее победам. Он умер 25 ноября 735 года, прожив всего 50 лет [51]. Хотя с тех пор прошло больше 1270 лет, потомки бесконечно почитают его деяния и изучают его заветы. В 2001 году копия письменного памятника Культегина была установлена в Евразийском университете имени Л.Н. Гумилева и прошла посвященная ему международная конференция. Бильге-каган, объединивший тюрков в великую силу и создавший мощную империю, в пору могущества так выразил свой завет народу: «Пока не обрушится небо и не провалится земля, никто не сможет уничтожить государство и традиции тюркского народа» [52]. Наши предки еще в древности осознали, что решающим фактором в жизни человека, семьи и государства является единство, и, помня об этом, вершили великие дела. В повседневной жизни казахского народа часто употребляются крылатые слова: «Бірлік болмай, тірлік болмайды» – «Без единства нет процветания». Из слов Бильге-кагана можно понять, что ее истоки лежат в древности. Единство как воздух необходимо и в развитии современного независимого Казахстана.

Судя по историческим источникам, уже в античную эпоху тюрки приносили свои культурные достижения в соседний Китай: «Мы видим, что начиная со среднего этапа “культуры Ианьшу” на нее начинает оказывать влияние культура далекого Алтая. Вообще, на севере Китая было очень мало таких металлов, как бронза и медь... отсюда ясно, что бронзовая индустрия, созданная и усовершенствованная тюрками, через Северный Китай проникла в Южный и Восточный Китай, где достигла своего расцвета. Вот так на земле Китая стала развиваться и процветать китайская бронзовая индустрия».

Продолжая свою мысль, автор пишет о доставлявшихся в Китай треногих бронзовых сосудах, которые стали символами тюркских государств, а также об изящных бронзовых алтайских изделиях, проникавших в города внутреннего Китая. «На севере Китая не было залежей руды, поэтому здесь не могли производить даже подделки алтайских украшений» [53].

На территории Казахстана было найдено немало археологических материалов, доказывающих слова Бахаддина Огея. В книге И. Тасмагамбетова «Степная цивилизация» даны рисунки треногих котлов, датированных V–III веками до н. э. и найденных

в окрестностях Алматы, в других районах Семиречья и на территории Восточного Казахстана [54]. Судя по ним, наши древние предки уже тогда освоили плавку цветных металлов, изготовление красивых орнаментированных изделий и доставляли их в страны, расположенные по Великому Шелковому пути, прежде всего в соседний Китай. То есть еще в античный период горняки Центральной Азии освоили разработку горных пород и заложили основы современной цветной, а потом и черной металлургии нашей страны. Число людей, занятых разработкой железной руды в древности, было, видимо, немалым, поскольку археологами и геологами во многих уголках Казахстана были найдены и исследованы места древних рудников. Железные изделия, сделанные руками наших предков, достигших такой высокой цивилизации, дошли до нас в виде археологических материалов. Это – богатство, произведенное оседлыми горняками.

Влияние гуннской цивилизации на Китай происходило и в других сферах жизни. Мы уже говорили, что в те времена в Фергане (Дайуянь) разводили высокопородистых лошадей. В китайских источниках сообщается: «Лошади их любят траву му-су (клевер – У. III.). В Дайуяни насчитывается более 70 городов. Много коней благородной породы. Пот у них точно кровавый. Говорят, что они потомки небесных лошадей. Такие особенные лошади в Фергане обитают на одной горе...» [55]. Гора, где выращивали лошадей особой благородной породы, называлась «Дулдул» – она расположена в нынешнем Узгендском районе Ошской области Кыргызстана. Узгенд был одной из столиц династии Караханидов. В 1952 году во время археологической экспедиции мне удалось побывать там. У подножия горы Дулдул есть озеро, образованное источником. На прибрежных скалах у этого озера сохранились красивые изображения лошадей. Должно быть, это образы ферганских аргамаков.

Лошади этой породы настолько заинтересовали китайцев, что император отправил за ними посла с 1000 золотых и дорогими подарками. Правитель Ферганы решил, что вряд ли император далекой страны доберется до них во главе большого войска, и отказал посланникам, не желая расставаться со своими породистыми лошадьми. И тогда китайский посол обругал ферганского хана. В ответ ферганцы убили китайских посланников и растащили их имущество [56]. После этого к обидчикам прибыл генерал Ли Гуан со сотысячным войском и четыре года воевал с ферганцами. В итоге правитель Ферганы убил полководца императора У, подарил китайцам за его голову 300 лошадей и отправил назад. Китайский император У, несмотря на большие потери, остался доволен приведенными из Ферганы лошадьми и приложил все усилия для их размножения, выписав в страну семена клевера. Упоминается в источнике и о ферганском вине: «В Дайуяни де-

лают вино из винограда. Богатые хранят его в погребах по 10000 кюфов (мера). Оно хранится годами и не портится. Жители этой страны питают страсть к вину» [57].

Кроме этого, гунны (тюрки) держали под контролем Великий Шелковый путь, который, проходя по их землям, связывал Восток с Западом. В период правления императора У, в 140–86 гг. до н. э., Китай стал уделять особое внимание беспрепятственному прохождению своих торговых караванов, что разозлило гуннов. Они велели всем подвластным туркестанским городам отрезать китайцам путь... Туркестанские города-ханства снабжали также гуннов разведывательными сведениями, основываясь на которых, гунны спускали приказ перекрыть дорогу китайскому каравану» [58].

Эти данные свидетельствуют о том, что гунны действительно контролировали Великий Шелковый путь и влияли на усиление или ослабление международных связей, из-за чего между гуннами и китайцами часто возникали разногласия. Китайская империя, демонстрируя силу, нередко направляла против гуннов сотысячные войска. Иногда на короткое время китайцам удавалось добиться превосходства, но в конечном итоге гунны всегда прогоняли их обратно. Хотя в количественном отношении китайцев было намного больше, они так и не смогли расширить свою территорию за счет западных соседей. Похоже, гунны были на более высоком уровне, чем китайцы, в политике государственного управления, военном деле и тактике ведения войн. По многим параметрам Гуннская империя опережала ближних и дальних соседей.

Средневековье – это промежуточный исторический период между древней и новейшей всемирной историей. Последовавшая после первобытного и рабовладельческого строя, новая формация феодального общества господствовала в V–XVII вв. н. э. Производительные силы и производственные отношения продвинулись далеко вперед. Преобладало право собственности на землю, крупные землевладельцы осваивали целинные земли, развивалась экономика, строились новые города, становившиеся ремесленными, торговыми и культурными центрами, где размещались и органы феодального управления.

В средневековье в системе управления тюрков заметны существенные сдвиги вперед. По источникам 542 года, китайцы считали их потомками сюнну (хунну) [59]. Тюрки объединили распавшуюся империю гуннов и проделали большую работу для создания Тюркской империи. Особенно впечатляющих свершений они достигли при Бильге-кагане, одним из важнейших отличительных качеств которого было постоянство в делах государственного управления. Он не был так груб, как его старший брат Капан, а проявлял гибкость при решении жизненных вопросов своего на-

рода, всегда действовал в его интересах и в случае необходимости применял военную силу [60]...

Бильге-каган был мудрым и проницательным правителем и всю свою сознательную жизнь посвятил любимому народу, который привел к невиданному процветанию. Он объединил мелкие, разрозненные тюркские ханства и создал мощную державу – Великую Тюркскую империю.

После смерти его младшего брата Культегина империя вновь распалась на мелкие государства: Тюркешское (Сарыусуньское), Карлукское, Огузское, Кимакское, Караханидское. Среди названных центральноазиатских тюркских государств самым мощным было последнее. Караханиды – потомки Афрасиаба, некогда создавшего в Центральной Азии тюркское рабовладельческое государство [61]. По данным Джамала Карши, государство Караханидов было основано в 955–956 годах [62].

Караханиды объединили упомянутые выше ханства и создали крупный каганат. В 999–1089 гг. они правили Восточным Туркестаном, Семиречьем и Мавереннахром. Этой огромной империей они управляли из пяти столиц: Кашгара, Баласагуна, Узкента, Самарканда и Бухары. Баласагун был их главной столицей [63].

Основатель династии Сатук Бугра-хан (915–955) принял ислам [64], который стал государственной религией тюрков Центральной Азии. Их дальнейшая жизнь, общественное право, система государственного управления, искусство, литература и сфера образования, обычаи и традиции развивались под непосредственным влиянием одной из трех крупнейших средневековых цивилизаций – исламской. Новая вера стала великой силой, объединившей различные племена и народы и способствовавшей бурному развитию всех отраслей жизнедеятельности. Из среды мусульманских народов вышли выдающиеся ученые по естественным и гуманитарным наукам, удивившие весь мир своими достижениями. В средневековье, когда наука в Европе подвергалась гонениям со стороны христианской церкви, арабы, персы и тюрки, принявшие ислам, сохранили научные достижения древней Греции, Рима и Византии. Труды Геродота, Аристотеля, Платона и других ученых были переведены на языки исламского мира и распространялись среди населения. Одной из заметных фигур в этой гениальной плеяде исламских ученых был наш земляк Абу Насыр аль-Фараби, прозванный «вторым Аристотелем».

Коран – основа ислама, он оказал большое влияние на развитие материальной и духовной культуры народа. Тюрки, ранее не признававшие до конца ни одну религию, оценили пользу ислама для процветания своего народа и страны и приняли все религиозные предписания Корана. Они поняли, что новая вера, в сравнении с буддизмом и христианством, намного ближе их образу мыслей, быту, характеру и культурным запросам, поэтому возве-

ли ее в ранг государственной. Коран нашел поддержку у всего тюркского населения, которое с большим почтением относилось к образованию и науке. Тюрки, как и все цивилизованные народы, уделяли пристальное внимание обучению своих детей, поэтому сразу организовали для них изучение основ ислама. В Центральной Азии стали открываться мусульманские школы, медресе и научно-религиозные центры. По словам Махмуда Ибн-Валиди, только в Баласагуне, главной столице караханидов, «было 20 ханак, 10 медресе, 40 мечетей, куда набожные люди ходили читать пятничную молитву (жума намаз), и более 200 мечетей для будничного намаза» [65]. Такие религиозные учебные центры были в каждом ауле, во всех больших и малых городах.

В известном на весь мир Исфиджабе (Сайраме), расположенном на Великом Шелковом пути, родился великий суфийский проповедник Ходжа Ахмед Яссави (XII в). Здесь сохранились мазары его отца Ибрагим-аты и матери Карашаш-аны. Знаменитый мавзолей Ходжи Ахмеда Яссави построен (XIV в.) в городе Туркестане, это святое для тюрков всего мира место, «вторая Медина» [66]. Ныне в народе часто говорят: «Мединеде – Мұхаммед, Түркістанда – Қожа Ахмет» («В Медине – Мухаммед, в Туркестане – Ходжа Ахмед»).

В эпоху Караханидов тюрки высоко держали флаг исламской цивилизации. В Центральной Азии появились всемирно известные ученые и поэты: Рудаки, Ю. Баласагуни, М. Кашгари, аль-Хорезми, аль-Бируни, Ибн-Сина, Омар Хайям, Х. Ахмед Яссави. По арабским источникам А. Дербисалиев подсчитал количество ученых и культурных деятелей мирового масштаба, вышедших из городов Казахстана: из Отрара – 11, из Сайрама и Туркестана – 11, из Тараза – 6, из Сырдарьинского региона – 10, из других городов – 13 человек [67]. Мы уверены, что это число будет увеличиваться в ходе дальнейших изысканий, так как тюрки с древних времен вели традицию давать хорошее образование своим детям. Восприняв полезное влияние исламской цивилизации, тюрки в эпоху Караханидов достигли особенно высокого развития в духовном и культурном отношении. После XII века, когда ушла со сцены династия Караханидов, великая тюркская цивилизация стала приходить в упадок, однако ее свет угас не сразу и служил опорой для развития следующих поколений.

В эпоху Монгольской империи тюркская исламская цивилизация не сдала своих позиций и показала, что по уровню развития она выше монгольской культуры. Несмотря на это, наши историки повторяют мнение евроцентристов: «Были оборваны политические и культурные связи страны, разрушено хозяйство. Сильно пострадало население оседлых поселений Южного и Юго-Восточного Казахстана. Подверглись разрушению Отрар,

Сауран, Сыганак, Жент и др. города, были уничтожены города Семиречья» [68].

В первой главе I тома «Истории Казахстана» – «Нашествие Чингисхана» [69], поход монголов описан в духе вышеприведенного отрывка. Данная точка зрения в том же духе повторяется во всех изданиях. Ныне пришло время пересмотреть позицию относительно внутренней и внешней политики, проводившейся Чингисханом и его потомками в XII–XIV вв. Необходимо дать ей оценку, основываясь на исторической объективности, не скрывая ни светлых, ни темных ее сторон.

Монголы создали империю, собрав под своей властью разрозненные тюркские государства Центральной Азии, то есть вновь объединили тюрков, распавшихся после ухода Культегина. Нетюркоязычные народы, издревле являвшиеся соседями Туркестана, стали вассалами этой империи. Под властью монголов находились также страны Ближнего Востока и Китай. Монголы не вносили существенных изменений в систему управления покоренных стран. В административных органах работали выходцы из местных народов, собиравшие дань и налоги и занимавшиеся управлением на местах, поскольку уровень государственного управления, социально-экономического и культурного развития народов, вошедших в состав Монгольской империи, был выше, чем у завоевателей. Самых монголов было немного, большую часть населения империи составляли завоеванные народы, поэтому Чингисхану и его потомкам приходилось считаться с этой этнической ситуацией. Продолжали функционировать в ранге государственных ислам и тюркский язык. Все монгольские послы и наместники прекрасно говорили на кипчакском наречии. Так что ислам оказывал благотворное влияние уже на Монгольскую империю и не утратил своей господствующей позиции. Среди монголов, осевших на земле тюрков, многие приняли мусульманство, его культуру, традиции и освоили тюркский язык.

По всей видимости, внутри Монгольской империи тюркские племена объединялись, шел процесс этнического развития и возвышения племен до уровня народов. Это проблема до сих пор не исследована с должным вниманием. Кроме того, история доказала, что живших разрозненно славян Восточной Европы именно монголы объединили под властью Московского княжества и способствовали образованию Русского государства.

Переняв все передовое из системы государственного управления Монгольской империи, появившиеся вслед за ней тюркские государства продолжали развивать культуру своей цивилизации. «Некоторые традиционные нормы народного права, не потерявшие актуальности в казахском обществе XVII века и в свое время входившие в сборник монгольского права – Яса Чингисхана, вполне могут быть частью законодательного памятника

«Жеті жарғы» («Семь установлений», или Свод законов Таукехана) [70].

Среди казахских ханов, почитавших духовность ислама, было немало тех, кто внес значительный вклад в развитие своего народа. К примеру, ханы Касым, Тауке, Аблай и другие. Народ почитает своих предков и хранит в памяти такие крылатые слова, как: «Қасым ханның қасқа жолы» («Ясный путь, указанный Касым-ханом»), «Есім ханның ескі жолы» («Путь, проторенный Есим-ханом»), «Әз Таукенің “Жеті жарғысы”» («“Семь установлений” Аз Тауке»). Среди правителей народа было немало справедливых биев и красноречивых ораторов, острых и точных на язык. В народе широко бытует пословица: «Тура биде туған жоқ, туынды биде иман жоқ» («Истину порождает не бий, а бий, порождающий ее, бесчестен»). У казахов были такие великие бии, как Толе, Казыбек и Айтеке, чьи имена бережно хранит народная память. Смысл этой пословицы будет понятен во все времена. Всё это доказывает, что тюрки, в том числе и казахи, с древних времен были цивилизованным народом, и их историческое развитие ничем не отличалось от других цивилизованных народов земного шара. Иными словами, тюрки успешно управляли богатой землей, данной им Всевышним, и были в числе тех народов, что создавали основы современной цивилизации.

Известный «восточный вопрос» Петра I Россия решила в XVIII веке, вначале колонизировав Казахстан, являвшийся «великими воротами», а затем без труда покорила Среднюю Азия и весь Дальний Восток. Она не только овладела землями и богатствами недр больших и малых азиатских народов, но и пыталась поработить их духовно. Для подвластных народов Россия стала своеобразной мачехой, считала их ниже себя по развитию, унижительно окрестила «туземцами» и приклеивала им унижительные ярлыки: народы без истории, кочевники с низкой культурой, умеющие обращаться лишь со скотом. В течение почти 300 лет Российская империя старалась сделать все возможное, чтобы носители древней цивилизации – тюркские народы, обитавшие в Центральной Азии, забыли свое историческое прошлое. Большинство исследователей и путешественников, приезжавших в этот регион, старались исказить истину, поддерживая проводимую царскую политику. Ныне наш народ знает, что и в советские времена принципы колонизации, прикрытые коммунистической идеологией и «равноправием» на бумаге, на деле продолжали осуществляться. В итоге мы утратили многие сложившиеся веками традиции и обычаи, был низвергнут ислам, едва не потерял родной язык, а наша история покрылась «белыми пятнами»... В последнее время эти вопросы, к счастью, обсуждаются открыто.

После декабрьских событий 1986 года, с обретением независимости и становлением суверенной Республики Казахстан, со-

знательные граждане нашей страны освободились от оков коммунистической идеологии и стали критически относиться к созданной в недавнем прошлом нашей «истории», где множество сведений и событий, не соответствующих действительности. Людей, начавших исправлять «белые пятна», появившиеся в нашей духовной культуре, и продолжающих работу в этом направлении, предостаточно. 22–23 мая 2003 года в Академии наук Казахстана прошла международная конференция на тему «Урбанизация и номадизм в Центральной Азии: история и проблемы». На ней такие ученые-евроцентристы, как А.М. Хазанов, С.Г. Кляшторный и другие, называющие себя «известными востоковедами», повторяли свои прежние взгляды, еще раз продемонстрировав полное нежелание объективно подойти к написанию истории тюркских народов, основываясь на собранном в XX веке богатейшем историческом, археологическом и этнологическом материале. Подобные научные взгляды вряд ли окажут помощь в исследовании нашей истории. Слава богу, мы достигли такого уровня, что можем вполне самостоятельно изучать и писать собственную истинную историю. Необходимо только верить в себя и прекратить оглядываться на зарубежных ученых, используя лишь новые объективные концепции, которые являются общим достоянием всех народов мира.

Нынешние тюркоязычные народы – потомки тех тюрков, которые в античный период и средневековые участвовали в создании и развитии передовой исламской цивилизации. Исторических материалов, свидетельствующих о том, что они не только сохранили для будущих поколений свою Родину – благодатную Центральную Азию, сумев освоить ее богатства, но и прошли на своем историческом пути все общественные формации, прогрессивно развивали свою духовную и материальную культуру и были культурным, цивилизованным народом, предостаточно. Выше, основываясь на источниках, мы показали, что тюрки всегда были в тесном контакте со своими ближними и дальними соседями, перенимая их передовые достижения, и сами оказывали благотворное влияние на многие страны. Базируясь на исторических фактах, нельзя сомневаться в расцвете тюркской цивилизации в Центральной Азии, поскольку это – историческая реальность.

7.3. «Белые пятна» в истории казахского народа

Наша история писалась и преподавалась, основываясь на концепции кочевничества тюрков и казахов как их части, обитавших в Центральной Азии. Многие из нас до сих пор ее поддерживают. На наш взгляд, она не соответствует истине, поскольку тюркские

народы наряду с кочевым вели оседлый и полуоседлый образ жизни и рано достигли высот цивилизации.

Азия – самый большой и густонаселенный материк земного шара. Здесь проживает половина населения планеты. Ее этнический состав разнообразен. Азия – одна из тех частей света, где появился и обитал древнейший человек. В античный период в Китае, Индии, Месопотамии, Центральной Азии и на Кавказе были центры мировых цивилизаций. В IV–II тыс. до н. э. в Азии зародилось поливное земледелие, в долинах рек строились большие и малые оросительные сети, появились классовые рабовладельческие государства, возникли письменность, литература, науки, художественные ремесла и архитектурное искусство. Культура народов Азии, развивавшаяся в древности и в средневековье, разными путями распространялась в страны Европы, Африки и Океании и оказала существенное влияние на развитие народов мира: европейцы переняли вавилонский календарь, финикийский алфавит, китайскую бумагу и порох, арабские и индийские цифры, арабские научные и культурные термины [71].

Центральная Азия – одна из неразрывных частей азиатской цивилизации. Это прародина тюркского мира. Она расположена в природно-географическом районе, который находится между Азией и Европой. Ее западная часть граничит с Восточной Европой, восточная – с Китаем, южная – с Индией и Афганистаном, юго-западная – с Ираном. Со всеми соседями тюрки с древности были в тесных этнических, политических, экономических и культурных отношениях.

В превращении тюркских земель в мир высокой цивилизации значительную роль сыграли природно-географические условия Центральной Азии – одного из благоприятных районов земного шара. Здесь много плодородных обширных низменностей, степей, пустынь и полупустынь, высоких гор и возвышенностей, морей и озер, рек и родников. Богатство природных условий позволило тюркам развиваться разносторонне и заниматься многоотраслевым хозяйством. К тому же Центральная Азия была мостом, связующим народы Европейского и Азиатского континентов. Все эти благоприятные обстоятельства позволили тюркам достичь высокого уровня цивилизации уже в древности и вместе с другими народами вносить свой вклад в развитие мировой культуры.

Андроновская культура (бронзовый век) зафиксирована археологами по всему Казахстану, особенно много ее памятников найдено в Центральном, Восточном и Северном Казахстане. Президент Н.А. Назарбаев в своей книге «В потоке истории» пишет: «Почти две тысячи лет назад на нашей земле возникла своеобразная андроновская культура, сочетавшая развитое животноводство и земледелие. Именно эти племена некогда двинулись в Индостан, чтобы под именем ариев создать великие культуры и госу-

дарства. Сакские племена Казахстана были прямыми потомками андроновского населения – ариев и туров, дахов и данов Авесты» [72]. Точку зрения главы государства подтверждают и археологические материалы, найденные в последние годы.

Однако официальная история тюрков, в том числе и казахов, искажена евроцентристами. Пяти томная «История Казахской ССР», изданная в советское время, пестрит «белыми пятнами». Как тогда было принято, она писалась вначале на русском языке, а потом на довольно посредственном уровне переводилась на казахский. Чтобы избавить ее от извращений, историю казахского народа должны писать специалисты должного научного уровня, знающие казахский язык и национальную культуру, психологию и менталитет казахского народа. Пора переписать учебники истории, исправив это упущение.

Одна из главных ошибок в официальной истории Казахстана все та же концепция кочевничества, долгое время применявшаяся российскими колонизаторами относительно тюркских народов. Во всех больших и малых исторических исследованиях, написанных на русском языке до Октябрьской революции, история, этнография и другие сферы жизнедеятельности казахского народа рассмотрены именно с этой точки зрения. В этих трудах говорится, что тюрки всю жизнь занимались лишь скотоводством, у них не было оседлых поселений, городов и других архитектурных памятников. Вся наша история, начиная с древних времен и вплоть до Октябрьской революции, писалась на основе этой концепции: «Кочевничество, номадизм (от греч. – кочующий) – особая форма хозяйственной деятельности и связанного с ней образа жизни, возникшая в ходе первого крупного общественного разделения труда при выделении скотоводства в самостоятельный вид хозяйства» [73]. Это мнение нашло отражение и в «Казахской советской энциклопедии»: «Судя по древним источникам Геродота, Китая, Шумера, Аккада, племена саков, усуней, дулу, шуманаков и сырманаков с древних времен занимались кочевым скотоводством. Они начали обитать на территории Казахстана начиная с IX–VIII вв. до н. э.» [74].

Ученые Европы издавна на протяжении долгого времени неустанно повторяют данную точку зрения. Подытоживая характеристику кочевников, в том числе и тюрков, А.М. Хазанов пишет: «На мой взгляд, к числу важнейших особенностей кочевого скотоводства, определяющих его хозяйственную сущность, относятся: 1) скотоводство как преобладающий вид хозяйственной деятельности; 2) его экстенсивный характер, связанный с круглогодичным внестойловым содержанием скота на подножном корму; 3) связанная с потребностями скотоводческого хозяйства периодическая подвижность в пределах определенных пастбищных территорий или между ними (в отличие от миграций); 4) участие

в перекочевках всего или большей части населения (в отличие, например, от пастушеского или отгонно-пастбищного скотоводства); 5) натуральный, т. е. направленный, в первую очередь, на удовлетворение непосредственных нужд, характер экономики (в отличие от современного капиталистического ранчо или молочного фермерства)» [75]. Таковы, например, взгляды живущего за океаном «специалиста-историка», повторяющего концепцию евроцентристов и не способного узреть историческую правду.

Примерно 30 веков назад скотоводство стало отдельной отраслью хозяйства, с тех пор и в природе, и в обществе произошли значительные прогрессивные изменения. Если человечество при стабильном росте непрерывно развивалось эволюционным путем, то и его история не стояла на месте. Нет необходимости превращать в аксиому сведения, оставленные Геродотом и его современниками, что все предки древних тюрков вели сплошь кочевую жизнь. Он не посещал все уголки Центральной Азии и не был достаточно знаком с природно-географическими особенностями региона. Саки, наряду с занятием кочевым скотоводством, умели добывать и плавить цветные металлы: золото, серебро, медь, свинец и другие. К примеру, найденные археологами золотые изделия из Иссыкского, Аралтюбинского и Чиликтинского курганов, относятся к железному веку. Их обнаружено очень много. Умельцы сакского периода были искусными мастерами таких изделий, ставших нашим наследием.

Эпоха бронзы охватывает период с конца 40-го по начало 1-го тыс. до н. э. Особенно много памятников эпохи бронзы советские археологи открыли в Казахстане, Сибири и на Алтае. «С середины 2-го тыс. до н. э. на территории Западной Сибири, Алтая, Казахстана и Среднего Енисея развивалась андроновская культура, а в Центральной Азии в районе Хорезма – тазабагьябская культура... во 2-м тыс. до н. э. на территории Казахстана существовал патриархально-родовой строй. По всему Казахстану в могильниках, древних поселениях, старых рудниках встречаются памятники эпохи бронзы. Культуру племен Казахстана данного периода называют андроновской и бегазы-дандыбаевской» [76].

Бронзовая культура, появившаяся на территории Казахстана во 2-м тыс. до н. э. исследована достаточно широко. Большой вклад в это внес академик А.Х. Маргулан, возглавлявший Центрально-Казахстанскую экспедицию: «А.Х. Маргулан открыл и описал множество памятников металлургии, рудники Джезказган, Саяк, Алабуга, Урпек, Имантау, Коунрад (Конырат – У. III), Шакпак, древние медеплавильные центры Джезказган, Суук-Булак, Атасу, Каркаралы. Им обнаружены остатки гидротехнологических сооружений, плотин, запруд, огражденных искусственных водоемов» [77].

Центрально-Казахстанская археологическая экспедиция обна-

ружила десятки памятников эпохи бронзы, свидетельствующих об оседлости наших предков, которые открывали и разрабатывали залежи цветного металла. Как могут кочевники разрабатывать рудники на производственном уровне?! А.Х. Маргулан исследовал также поселения добытчиков металла. Вторая глава его знаменитого труда «Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана» называется «Поселения эпохи бронзы Центрального Казахстана». В ней подробно описываются открытые ученым поселения Атасу-1, Бугылы-1, Бугылы-2, Аккезен, Байбаса, Шортанды-булак, группа поселений Каркаралы, Тагыбай-булак, группа Джекказган [78]. Вдобавок к этому, в третьей главе «Хозяйство и ирригация» он пишет, что в Центральном Казахстане в эпоху бронзы занимались поливным земледелием [79].

В XX веке Хорезмская комплексная археолого-этнографическая экспедиция, возглавляемая С.П. Толстовым, в течение более полувека широкомасштабно исследовала районы среднего и нижнего течения Амударьи и Сырдарьи и открыла бронзовую «тазабагыбскую культуру».

Если исходить из этих сведений, наши предки, жившие в эпоху бронзы, заложили основы горного дела и земледелия. «В эпоху бронзы в развитии производительных сил человеческого общества, наряду со скотоводством и земледелием, большую роль играли разработка различных месторождений полезных ископаемых, обработка камня и кости.

Было известно уже с древних времен, что на территории Казахстана имелись богатые залежи меди, олова и золота. Многочисленные древние места разработок меди (Джекказган, Зыряновск, Каршыга, Жалтыр, Ашылы, Уратобе, Кушикбай), олова (горы Атасу, хребты Калба и Нарым), золота (Степняк, Казаншункыр, Балажал, Акжал, Дайбай, Майкапчагай, Акабек) свидетельствуют о том, что этот регион был одним из древних центров металлургии» [80].

Как можно причислять к кочевникам тех, кто мог обнаружить залежи полезных ископаемых, разрабатывать месторождения различных руд, добывать из них металл и производить уникальные изделия?! Ведь у кочевников, всюду следовавших за своим скотом, такой возможности не было. Значит, здесь жили и те, кто находил эти залежи, добывал из них медь, олово, золото и из поколения в поколение передавал свое ремесло. О развитии металлургии в эпоху бронзы, а также в раннем железном веке свидетельствуют материалы, найденные археологами, к примеру, в Иссыкском, Берельском и Чиликтинском курганах [81].

Археологических, этнологических и письменных источников, доказывающих, что наши предки в эпоху бронзы и ранний период эпохи железа освоили горное дело, земледелие, скотоводство и другие сферы хозяйства, имеется предостаточно. То есть люди,

приспосабливаясь к природно-климатическим условиям конкретного региона, создавали комплексное многоотраслевое хозяйство. Металлурги, земледельцы, скотоводы, рыбаки, охотники – все они жили вместе и совместно использовали продукты своего производства, вступая в производственные и торговые отношения с соседями.

Особенно широко распространилась оседлость в средневековье, в период существования Тюркешского, Карлукского, Огузского и Караханидского государств, где наряду с оседлостью широко бытовал и полuosедлый образ жизни. Аль-Идриси, описывая тюркские государства, писал: «Они возделывают землю, сеют семена и собирают урожай». По сведениям Хулу аль-Алама, районы обитания карлуков были самыми густонаселенными и богатыми землями, находившимися во владениях тюрков, там было много оседлых поселений и городов. По сведениям данных источников, в стране карлуков насчитывалось 25 городов и оседлых поселений [82].

М. Кашгари и Ю. Баласагуни также приводят множество точных сведений о том, что у тюрков уже в древности были города и оседлые поселения. Юсуф Баласагуни, рассматривая историю человечества с диалектической позиции, пишет, что ранее существовавшие города, бывшие центрами оседлой культуры, исчезли с лица земли. Он отмечал необходимость поиска исчезнувших городов, народов, селений и племен и завещал, чтобы потомки обратили внимание на его слова.

Большинство средневековых тюркских городов времен Ю. Баласагуни и последующих периодов дошли до нас в виде археологических памятников. Они встречаются во всех районах Казахстана. Ныне археологи изучают их с научной точки зрения и реализуют заветы наших предков.

Широкомасштабные археологические экспедиции особенно часто организовывались в советский период и в течение долгих лет исследовали ряд средневековых городов, продолжив исследования и в новейшее время: Южно-Казахстанская археологическая экспедиция Академии наук РК (1969–2000); Хорезмская комплексная археолого-этнологическая экспедиция (1934–2000) [83]; Археологическая экспедиция университета имени аль-Фараби (1974–2000) [84] и многие другие. В результате были широко изучены средневековые памятники юга Казахстана и собран богатейший материал, освещающий оседлую культуру наших предков. Однако множество других средневековых памятников, включая городища и места оседлых поселений, встречающиеся во всех уголках Казахстана, еще ждут своих исследователей. В Восточном, Центральном и Западном Казахстане такие памятники открыты в последние годы, и это доказывает, что древние и средневековые оседлые поселения существовали во всех регионах Казахстана.

Несмотря на все изменения, происшедшие в годы зависимости от России, в древнем образе жизни казахского народа не исчезли следы оседлости, существовавшие у них с древности. Российская империя вела в нашей стране колониальную политику, переселяла из глубинки России крестьян, отдавая плодородные земли Казахстана пришлому населению и вытесняя местное в пустынные и полупустынные земли. Об этой проблеме писалось много. Как бы то ни было, приведем один пример. В материалах экспедиции Ф.А. Щербины, проведенной в конце XIX века в Казахстане, имеются сведения, что в 1893–1905 годы в Западном, Центральном и Восточном регионах изъяли 4 074 180 десятин земли и передали русским крестьянам. В том числе: 2 550 202 десятины в Акмолинской области, 499 566 десятин в Семипалатинской и 1 024 412 десятины в Тургайском и Уральском краях. Всего было изъято у казахов и передано переселенцам 18 млн. десятин земли [85].

И в других районах Казахстана, здесь не названных, изымались большие территории земли и передавались переселенцам. В нынешнее время предостаточно сел (деревень), где живут потомки переселенцев. Все они расположены в плодородных местах с обильной водой. Это понятно любому простому человеку. Российская администрация много раз лживо заявляла, что «крестьянам из России были переданы бесхозно лежащие земли». Кто поверит в то, что до прихода русских эти плодородные земли лежали бесхозно?

В результате этой колониальной политики России казахи были вытеснены из обжитых с древних времен земель. Они переселились в пустынные и полупустынные места, в горные районы, строили зимовки и пасли там скот. Места зимовок и летовок были привязаны к определенной территории, и не было возможности их изменить. Потому что казахи расселялись родами, имевшими определенные границы, оставшиеся в их ведении. Поэтому они не могли выходить за рамки своих строго обозначенных территорий.

На зимних пастбищах строили жилища, загоны для скота и помещения для хранения кормов. На летовках тоже строились небольшие жилища, а на окрестных лугах люди пасли свой скот. Такой способ ведения хозяйства относится к полуоседлому виду. Места их зимовок и летовок располагались вдали друг от друга, исходя из условий имеющихся земель. Расстояние между ними составляло, примерно 5–6 км.

Таковым был образ жизни большинства казахов до Октябрьской революции. Начиная с 1929 года все они, а также весь их скот и орудия труда были насильно коллективизированы, и появился лозунг, что будто бы они «приучили к оседлости кочевой народ». Такие пустые по содержанию политические слова при

советской власти писались очень часто. Мы уже говорили, что в основном казахи не были кочевниками.

По материалам переписи населения, проведенной в Советском Союзе в 1939 году, в КазССР 99,3 процента сельского населения вошли в колхозы, в управление которых были переданы все 100 процентов посевных земель [86]. Эти источники не соответствуют действительности, они были подведены под тогда существующую политику. К источникам такого рода надо относиться критически.

В результате коллективизации все земледельцы и скотоводы объединились в колхозы. Среди них, наряду с оседлыми, полуоседлыми земледельцами и кочевыми казахами-скотоводами, были и рыбаки. Мы хотим подчеркнуть, что большинство членов колхозов состояло из оседлых и полуоседлых казахов. Поэтому концепция о кочевом образе жизни казахов до Октябрьской революции не соответствует исторической действительности. Эта концепция была разработана для оправдания проводимой веками колониальной политики России. Это бред, придуманный для того, чтобы казахов причислить к отсталым народам, потому что по этой концепции уровень культурного развития кочевников считался низким. Поэтому в советский период, публикуя такие пустые слова, как «благодаря коллективизации кочевые казахи стали оседлыми, этим мы подняли их культуру, в том числе научили их грамоте, стали обучать», промывали мозги молодому поколению. Это мнение сложилось у многих представителей того времени.

И сегодня отдельные представители казахской интеллигенции придерживаются мнения, что «80-90 процентов казахов до Октябрьской революции были кочевниками. Оседлыми они стали только в годы коллективизации», что не соответствует действительности. Нам необходимо избавиться от таких ложных легенд. Кочевые народы не могли достичь уровня такой культуры.

Несмотря на приведенный выше богатейший материал, отдельные наши историки в силу привычки, оставшейся от колониальной эпохи, никак не могут выйти за рамки «концепции» кочевничества казахского народа. Свое мнение они пытаются доказать нереальными, порой фантастическими аргументами. К примеру: «В конце II и начале I тыс. до н. э. в Казахстане, как и в других степных районах, менялся климат, он становился все более засушливым. Уменьшались площади естественных водоемов, что, в свою очередь, ограничило, а в некоторых районах и резко сократило распространение земледелия в поймах больших и малых рек. С течением времени в среде скотоводческо-земледельческих племен назревало несоответствие между непрерывно растущим населением и непропорционально низким уровнем производительных сил, не обеспечивающих это население средствами к существованию. Первобытное население не могло быстро совершенствоваться

свое производство и видело выход из создавшегося положения только в одном – расширении занимаемой территории» [87]. Это цитата из «Истории Казахстана». Всем известно, что в мире нет ничего вечного. Однако изменения в природе протекают медленно. Приходится констатировать, что данное утверждение просто придумано для доказательства ранее сложившейся концепции. А как понимать слова о выходе из положения за счет расширения своих земель? Намек на то, что кочевники якобы вели непрерывные войны и разрушали все культурное?!

Судя по сведениям конца XIX века, в связи с неоднородностью рельефа земли и климата Казахстана водные ресурсы здесь были распределены неравномерно. В пустынных зонах воды было крайне мало, а в северных и горных регионах – обилие. На территории Казахстана порядка 85 тыс. рек. Из них 90% реки длиной не более 10 км и небольшие сезонные речки и ручьи, только 228 рек имеют протяженность более 100 км... В Казахстане более 48 тыс. озер, общая площадь которых составляет 45 тыс. кв. км [88].

Это – спустя почти тридцать веков. В эпоху бронзы и раннего железа природа была совсем другой. Даже сейчас, в начале XXI века, когда производство поднялось на невиданный уровень и изменилась экология, у нас еще есть ресурсы воды.

Позиция европейских ученых, прокраившаяся в «Историю Казахстана», сложилась давно. Они и сейчас проповедуют теорию о дикости кочевников. Вот как их, например, характеризует А.М. Хазанов: «Борьба велась, как всегда, за пастбища, скот, добычу, за подчинение одних групп номадов другим. При этом создается впечатление, что внутренняя борьба в монгольском обществе XII века выходила за рамки обычных междоусобиц, присущих кочевникам... Их князья воинственны, предусмотрительны, тверды, справедливы и отличаются превосходными качествами: народ жесток, дик, груб и невежествен» [89].

Заокеанский ученый неустанно повторяет прежние высказывания евроцентристов, которые писали, что для расширения своих пастбищных угодий и захвата добычи кочевники воевали между собой и совершали набеги на соседей. Они приписывали тюркам дикость, грубость, лень и прочие нелестные качества, а их государства определяли как кочевые государства, характеризующиеся подчинением и завоеванием оседлого населения [90], приписывая им разрушение культурных ценностей оседлой цивилизации.

На уже упоминавшейся выше международной конференции в Алматы «Урбанизация и номадизм Центральной Азии» выступало множество зарубежных исследователей, продолжающих отстаивать эту позицию. На протест монгольского ученого, возразившего, что «кочевники не варвары», и объективные высказы-

вания других ученых никто из именитых евроцентристов даже не обратил внимания.

Так стоило ли тратить столько денег и времени на проведение подобного форума? Откуда могут знать менталитет и культуру тюрков, формировавшиеся на протяжении многих веков, такие ученые как А.М. Хазанов, живущие за многие тысячи километров от Центральной Азии? Они пренебрегают мнением тех, кто является выходцем из народа с ярлыком «кочевника». Опираясь на случайные источники, они буквально «стряпают» историю тюрков, гадая на кофейной гуще. Неужели такие «специалисты» по тюркской истории, даже не знающие языков исследуемых ими народов, будут писать их историю?!

Историю любого народа должны писать его коренные представители. Для создания объективной истории тюркоязычных народов необходимо собираться специалистам самих этих родственных народов, обмениваться мнениями по сложным вопросам и искать общее решение. А зарубежные историки, не ведающие тюркского языка, не понимающие менталитета тюрков, лишь заполнили их историю «белыми пятнами».

Настало время положить конец такой практике. Мы сами должны писать свою историю – историю оседлых, полуседлых и кочевых тюркских народов, которые с древности вели многоотраслевое хозяйство и достигли высокого уровня цивилизационного развития.

Литература

1. Гумилев Л. Н. Древние тюрки. Москва, 1996. С. 6.
2. Там же. С. 5.
3. История Узбекской ССР. Т. 1. Кн. 1. Ташкент, 1955. С. 10–11.
4. Там же. С. 11–13.
5. История Монгольской Народной Республики. М., 1983. С. 80–81.
6. Алтысбаев Х.А. Находки нижнего палеолита в Южном Казахстане //ТИИАЭ АН КазССР. 1959. Т. 7; Памятники нижнего палеолита Южного Казахстана. А-А., 1979; Таймагамбетов Ж.К. Палеолитическая стоянка им. Ч.Ч. Валиханова. Алматы, 1990.
7. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962. С. 47.
8. Там же. С. 60.
9. Там же. С. 68.
10. История Узбекской ССР. Т. 1. Кн. II. Ташкент, 1955. С. 28.
11. Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алматы, 1998; Қазақстан тарихы. Т. 1. Алматы, 1996.
12. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962. С. 91; Қайдар Ә. Қаңлы. Алматы: Дайк-Пресс, 2004; Шәлекенов У.Х. Қаңлы тарихына қатысты еңбек //Ана тілі. 2004, 5 августа. № 32.

13. Там же.
14. *Қайдар Ә.* Қаңлы. Алматы, 2004.
15. Қазақстан тарихы. Т. 1. С. 272
16. *Зуев Ю.А.* Ранние тюрки: Очерки истории и идеологии. Алматы, 2002. С. 94, 96.
17. Қазақстан тарихы. Т. 1. С. 275.
18. Там же. С. 275.
19. *Толстов С.П.* По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962. С. 117.
20. Там же. С. 120.
21. Там же. С. 135.
22. *Бахаддин Өгел.* Ұлы хұн империясының тарихы. Кн. 2. Алматы, 1998. С. 25.
23. Там же. С. 26.
24. История Узбекской ССР. Т. 1. Кн. 1. Ташкент, 1955. С. 89–90.
25. *Бахаддин Өгел.* Кн. 2. С. 11–12.
26. Там же. С. 26.
27. Там же. Кн. 1. С. 17.
28. История Узбекской ССР. С. 90–91.
29. Там же. С. 89–90.
30. Там же. С. 104.
31. Там же. С. 96–97.
32. *Толстов С.П.* По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962. С. 95.
33. *Бахаддин Өгел.* Кн. 1. С. 11–12.
34. Там же. С. 121.
35. *Бахаддин Өгел.* Кн. 2. С. 42–43.
36. *Шәлекенов У.Х.* Казахи низовьев Амударьи. Ташкент, 1966. С. 56.
37. Всемирная история в иллюстрациях. Рим и древний мир. Т. 2. М., 1994. С. 9–15.
38. Там же. Средние века. Т. 4. М., 1994. С. 28–37.
39. Білге қағанның өсиеті. Туркестан, 2001. С. 7.
40. Всемирная история в иллюстрациях. Средние века. М., 1994. С. 24–27.
41. Қазақ совет энциклопедиясы. Т. 6. Алматы, 1979. С. 258.
42. *Шәлекенов У.Х.* Орталық Азия түріктеріндегі құл иеленушілік // Отан тарихы. 2003. № 2–3. С. 11.
43. Там же. С. 7–15.
44. *Шәлекенов У.Х.* Қаңлы тарихына қатысты еңбек // Ана тілі. 2004, 5 августа.
45. Қазақстан тарихы. Т. 1. Алматы, 1996. С. 275.
46. *Бахаддин Өгел.* Ұлы хұн империясының тарихы. Кн. 1. Алматы, 1998. С. 71.
47. Там же. С. 74.
48. Там же. С. 81.
49. Білге қағанның өсиеті. Туркестан, 2001. С. 19.

50. Там же. С. 8.
51. Там же. С. 20.
52. Там же. С. 18.
53. *Бахаддин Өгел*. Там же. С. 22.
54. *Тасмағамбетов И.* Ат жалындағы өркениет. Алматы, 2003. С. 53–69.
55. *Бахаддин Өгел*. Кн. 2. С. 26.
56. Там же.
57. Там же.
58. Там же. С. 22.
59. Қазақстан тарихы. Т. 1. Алматы, 1996. С. 296.
60. Білге қағанның өсиеті. С. 8.
61. *Шәлекенов У.Х.* Түріктердің отырықшы мәдениеті. Алматы, 2003. С. 98.
62. ҚСЭ. Т. 6. Алматы, 1975. С. 510.
63. *Шәлекенов У.Х., Шәлеконов М.У.* Баласағұнның жұмбағы шешіледі. Алматы, 2004.
64. Қазақстан тарихы. Т. 1. Алматы, 1996. С. 399.
65. *Шәлекенов У.Х., Шәлекенов М.У.* Там же. С. 13.
66. *Пылев А.И.* Ходжа Ахмад Ясави: суфийский поэт, его эпоха и творчество. Алматы, 1994.
67. *Дербісәлиев Ә.* Қазақ даласының жұлдыздары. Алматы, 1995.
68. ҚСЭ. Т. 8. С. 120.
69. Қазақстан тарихы. Т. 1. Алматы, 1996. С. 440.
70. Там же. С. 448.
71. Очерки общей этнографии (Зарубежная Азия). М., 1959. С. 5.
72. *Назарбаев Н.Ә.* Тарих толқынында. Алматы, 2003. С. 81.
73. Советская историческая энциклопедия (СИЭ). Т. 7. М., 1965.
74. ҚСЭ. Т. 6. Алматы, 1975. С. 55.
75. *Хазанов А.М.* Кочевники и внешний мир. Алматы, 2000. С. 84–85.
76. *Акишев К.А.* Курган «Иссык». Искусство саков Казахстана. М., 1978; Берел. Вечная мерзлота – хранительница древностей. Алматы, 2000; *Самашев З., Төлеубаев А., Жұмабекова Г.* Дала көсемдерінің қазынасы. Алматы, 2004; *Киселев С.В.* Древняя история Южной Сибири (2-е изд.). М., 1951; *Маргулан А.Х., Акишев К.А., Оразбаев А.М.* Древняя культура Центрального Казахстана. А-А., 1966; *Маргулан А.Х.* Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Соч. Т. 1. Алматы, 1998; *Толстов С.П.* По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962.
77. *Маргулан А.Х.* Соч. Т. 1. Алматы, 1998. С. 6.
78. Там же. С. 231–310.
79. Там же. С. 311–328.
80. Қазақстан тарихы. Т. 1. Алматы, 1996. С. 107.
81. *Акишев К.А.* Курган «Иссык». Искусство саков Казахстана. М., 1978; Берел. Вечная мерзлота – хранительница древностей. Алматы, 2000; *Самашев З., Төлеубаев А., Жұмабекова Г.* Дала көсемдерінің қазынасы (Есік, Берел, Шілікті). Альбом. Алматы, 2004.

82. Қазақстан тарихы. Т. 2. Алматы, 1980. С. 391.
83. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962.
84. Шәлекенов У.Х. Түріктердің отырықшы өркениеті. Алматы, 2003;
Шәлекенов У.Х. Шәлекенов М.У. Баласағұнның жұмбағы шешіледі. Алматы, 2004.
85. Қазақстан тарихы. Т. 3. Алматы, 2000. С. 595.
86. История Казахской ССР. Т. 5. А-А., 1980. С. 26.
87. Қазақстан тарихы. Т. 1. Алматы, 1996. С. 216; Масанов Н.Е. Кочевая цивилизация казахов. Алматы–Москва, 1995.
88. ҚСЭ. Т. 6. Алматы, 1975. С. 252–253.
89. Хазанов А.М. С. 371, 411.
90. Там же. С. 366.

Глава VIII. ВЕЛИКИЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ

8.1. История Великого Шелкового пути

История Великого Шелкового пути, по словам китайского путешественника Чжан Цзяня, начинается со II в. до н. э. [1]. Этот путь от города Сиань через Ланьчжоу вел к городу Дуньхуа и здесь разделялся на две ветви: северная шла через города Турфан, Кашгар, Алматы, Каракастек, Баласагун, Аспару, Мерке, Кулан, Тараз, Саудакент, Кумкент, Манкент, Исфиджаб (Сайрам), Жанабазар, Шарапхану, Ташкент, Самарканд, Бухару и достигала Мерва, а южная – через Хотан, Жаркент, Балх тоже вела в Мерв, где обе ветви вновь соединялись. Затем Великий Шелковый путь через Нису, Гекотомпил, Акамец, Экбатан, Багдад, Ктесифан доходил до Антиохии, Дамаска, Тира – портовых городов на восточном побережье Средиземного моря [2].

Великий Шелковый путь лишь в середине I в. до н. э. поднялся на уровень постоянных дипломатических и торговых отношений. Через него страны Востока и Запада осуществляли политические, экономические и культурные связи. Этот путь распространял достижения народов Востока на Запад, а достижения Запада на Восток. В 138 году до н. э. китайский император У-ди из своей столицы отправил в неизвестные тогда Китаю страны Запада посольство во главе с Чжан Цзянем. Посол пробыл в этом путешествии 13 лет, объездил восточную и южную части Центральной Азии и добрался до Афганистана. Во всех странах, где бывал, он устанавливал дипломатические отношения, вел переговоры, что благоприятно сказалось на развитии Великого Шелкового пути. Вскоре из Китая один за другим пошли торговые караваны, груженные шелком. Торговля шелком дошла до Средиземноморья. А торговый путь проходил через многие города и оседлые поселения Центральной Азии [3]. (Рис. 78.)

В такой торговой артерии были заинтересованы и Восток, и Запад. В I–II века н. э. для развития всесторонних связей между двумя частями света, по Шелковому пути, наряду с торговыми караванами в Китай и из Китая, отправились дипломаты. В 99 г. китайский путешественник Гань Инь достиг Персидского залива, а в 100 г. македонец Май Тициан прибыл в Ланьчжоу – отправной пункт караванной дороги. Вскоре по Шелковому пути зачастили и другие дипломаты, купцы, ученые и путешественники Европы, Передней, Южной и Центральной Азии. В раннем средневековье – VII–X веках, Великий Шелковый путь достиг международной значимости, бурно развивая связи между Китаем, Византией, Ираном и странами Арабского мира, которые стали непрерывными и стабильными [4].

Самый длинный отрезок Великого Шелкового пути, протянувшегося от Византии через Иран и с запада на восток по Центральной Азии и далее по Китаю – это земли, на которых издревле обитали тюркские народы, называвшие свою родину Тураном (Туркестан). О ее общей площади М. Кашгари писал: «Сейчас граница Тюркского мира огибает Абискунское (Каспийское) море и от страны Рума и Узгента протягивается до Чина. Общая ее протяженность 8000 фарсахов» [5].

Тюрки, проживавшие на широких просторах Центральной Азии, возводили города и поселения в удобных для оседлой жизни местах и уже с древних времен развивали оседлую культуру. В полупустынных регионах вели полуоседлый образ жизни, занимаясь земледелием и скотоводством, а в таких районах, как Гоби, Кызылкумы, Каракумы, Бетпакдала, Устюрт, преобладало кочевничество.

В исторических источниках широко описано, что строительство тюрками в древности на просторах Турана очагов оседлой культуры связано с именем Афрасиаба, тюрка по происхождению. Его деяния хорошо описаны в «Шахнамэ» Фирдоуси – одного из великих поэтов Востока.

Ниже мы решили привести дословно сведения специалистов о гусенице шелкопряда, их выращивании, шелкопрядении и шелкокручении из Казахской советской энциклопедии. Ведь многие читатели, особенно молодежь, могут и не знать, как производится шелковая ткань. На наш взгляд, они должны знать, что шелк был изобретен еще в древности и именно его распространение по свету стало первопричиной появления знаменитого Великого Шелкового пути.

8.2. Шелк

Шелк – натуральная текстильная нить животного происхождения, продукт выделения шелкоотделительных желез гусеницы шелкопряда при завивке коконов. Шелк отличается тонкостью, прочностью, большой гигроскопичностью, легкой окрашиваемостью и приятным умеренным блеском. Получение шелка связано с большими трудовыми затратами, что делает его одним из наиболее дорогих текстильных материалов. Промышленный шелк берется в основном из специально разводимого тутового шелкопряда или диких дубовых гусениц. Разводимые в инкубаторах, шелкопряды дают 97-98 % всего мирового шелка.

Однако коконные нити, получаемые размоткой одиночных коконов, слишком тонки и поэтому в промышленности не применяются. Технический шелк производят путем разматывания нескольких коконов одновременно. Тонкие нити крепко слипаются друг с другом посредством желе. Это – шелк-сырец. Неразмотанные коконы (бракованные, оставшиеся после выхода бабочки), а также отходы всех процессов шелкового производства нарезаются на части; эти волокна перерабатываются в шелкопрядении. Мотки шелка-сырца замачивают в мыльно-жировой эмульсии для размягчения, что способствует лучшему разъединению нитей при сматывании, придает им гладкость, гибкость и легкую окрашиваемость. Шелк-сырец не варится, так как при отсутствии клея его трудно размотать на отдельные нити.

Механические свойства шелка очень высоки. Шелк, полученный от тутового шелкопряда, поднимает 8-10 кг груза, разрывное удлинение 14-18%. Во влажном состоянии грузоподъемность снижается на 10%, а разрывное удлинение наоборот возрастает. По сравнению с ним, более прочным является шелк, полученный от дубовой гусеницы, он прочнее в 1,5 раза, а разрывное удлинение – в 2 раза. Шелк также является хорошим диэлектриком, может перенести температуру +120-130° по Цельсию и лишь при +160-170° начинает разрушаться. Шелкопряд выращивается в нашей стране в некоторых районах на юге Южно-Казахстанской области, поэтому в республике хорошо развито шелководство. В 1970 г. в Казахстане было произведено 623 тыс. тонн искусственного шелка. А в 1975 г. его производство достигло 1065 тыс. тонн.

Шелкопрядение – совокупность технологических процессов, используемых при переработке в пряжу шелковых отходов, полученных в шелководстве и в различных производствах шелковой промышленности. В качестве сырья используют остатки

коконов и обрывки шелковой нити. Шелкопрядение состоит из таких процессов, как сортировка сырья, разрезка, обесклеивание (освобождение от клея), разрыхление, расческа, прядение. Для этого исходное сырье сортируется, отваривается с целью обесклеивания и обезжиривания, разрыхляется и штабелируется, после чего подвергается чесанию на круглых чесальных машинах. При разрыхлении скрученные нити разматываются и делятся на короткие отрезки (150-200 мм), удобные для прядения. Расческа производится на чесальной машине. Прочес с чесальных машин подается на раскладочную машину, где вытягивается и формируется в ленту (№ 0,02-0,03 длиной 1,5-3 м), которая наматывается на барабан. Далее лента подвергается вытягиванию и сложению на нескольких переходах двупольных ленточных машин, после чего поступает на ровничные машины, где вырабатывается сученая ровница, перерабатываемая в крученую ровницу на ровничных машинах с веретеном. Шелковая нить прядется очень тонко. Нити, оставшиеся после очеса, заново перерабатываются, и из них выпускают нити более низких номеров.

Шелкопряды – общее название бабочек, относящихся к отряду чешуйчатокрылых. К ним относятся настоящий шелкопряд (*Bombycidae*), дубовый шелкопряд (*Attaciadae*), коконопряды (*Lasiocampidae*), волнянка (*Lymantriidae*) и другие. Особенность шелкопрядов – развитие в шелковичном коконе. Для получения природного шелка разводятся одомашненный тутовый шелкопряд, китайский и дубовые шелкопряды. Некоторые виды шелкопряда являются вредителями сельского и лесного хозяйства. Кольчатый шелкопряд (*Malacosoma Neustria*) широко распространен в Европейской части бывшего СССР, в Крыму, на Кавказе, в Сибири и на Дальнем Востоке. Их гусеницы наносят вред, поедая ветки, листья и цветы плодовых и лиственных деревьев. Гусеницы тополиного шелкопряда (*Leucoma salicis*) питаются листьями тополя, пирамидального тополя, карагача и плодовых деревьев. Он широко распространен в СССР, в особенности в Казахстане. Сосновый шелкопряд (*Dendrolimus pini*) встречается во всех хвойных лесах. Является вредителем сосны, пихты, ели, кедра. Парный шелкопряд (*Porthetaria dispar*) встречается в центральном и южном регионах Европейской части СССР, на Кавказе, в Крыму, Средней Азии, Казахстане, Сибири. Опасный вредитель плодовых деревьев и лиственных лесов. Против шелкопрядов-вредителей, исходя из их биологических, экологических и других особенностей, используются различные агротехнические, химические, биологические способы борьбы.

Шелководство – отрасль сельского хозяйства, занимающая-

ся выращиванием шелковичных коконов путем разведения тутовых и дубовых шелкопрядов. Тутового шелкопряда разводят в тутовых хозяйствах; листья тутового дерева являются пищей для шелкопряда и его гусеницы. Тутового шелкопряда начинают кормить весной, когда на тутовом дереве (шелковице) появляются первые 5-6 листьев. Отложенные ими яйца содержат в 2-3-х секционных проветриваемых светлых инкубаторах. Инкубацию проводят в инкубаториях, рассчитанных на 150-200 коробок грены. Производственные процессы в шелководстве: выращивание шелковицы, производство грены, инкубация грены – оживление яиц шелкопряда, выкормка гусениц, первичная обработка коконов – морение и сушка.

На постсоветском пространстве шелководством занимаются в основном на Кавказе и в Средней Азии. В Китае разведение шелкопряда для получения шелка началось уже в древности. До 70% коконов шелкопряда получают в Китае и Японии. В СССР были шелководческие совхозы, выращивавшие кусты тутового дерева, и колхозы с питомниками по откармливанию шелкопряда. В передовых колхозах, в среднем, с 1 грамма яиц получали 2,6-3 кг кокона, в лучших звеньях собирали до 4 кг кокона.

Шелковая ткань – текстильная ткань из натурального шелка, или синтетически – из химических волокон. К шелковым тканям также относятся обычные ткани с вставками шелка, штапельный шелк и скрученные из синтетических и искусственных ниток шелка. При прядении натурального шелка используются нити шелка-сырца, муслина, крепа, мооскрепа. Из искусственных и синтетических волокон в ткацком производстве используются следующие основные виды: капроновая нить, вискозная, медноаммиачная, ацетатная, свободно сплетенный капрон, муслин, креп, мооскреп, крепгранит, ворсовая, спиральная, штапельная и другие.

Технологические показатели шелковой ткани определяются тонкостью и структурой нитки, многообразием ткацких переплетений, плотностью расположения ниток, весом и толщиной, шириной ткани и др. Толщина шелковой нити разнообразна: к примеру, если в каждых 10 см ткани, спряденной из шелка-сырца, бывает 500х4 круток нитей, то в других шелковых тканях – от 300 до 1000. Вес шелковой ткани тоже различен: легкий – 20-50 г/м²; средний – 60-150 г/м²; тяжелый – 150-200 г/м², и очень тяжелый – 200-300 г/м², иногда доходит до 500 г/м².

Технология производства шелковой ткани схожа с производством других тканей, различие состоит лишь в отделке. Шелковая ткань сортируется, исходя из производного сырья, видов искус-

ственных нитей и особенностью прядения. В нашей стране имеется более 200 артикулов производимой шелковой ткани, из них 60 видов прядутся из натурального шелка. В Казахстане производится в основном искусственный шелк. В Костанайе имеется завод искусственного волокна и комбинат, производящий ежегодно 19,7 млн. м шелковой ткани. В IX пятилетке в Усть-Каменогорске строился комбинат искусственного шелка, в Семипалатинске – шелкопрядильная фабрика. Они должны были производить искусственный шелк.

Шелкокручение – совокупность технологических процессов, посредством которых шелк-сырец или некрученые химические нити перерабатывают в крученые. Первоначально мотки шелка-сырца замачивают в мыльно-жировой эмульсии, что способствует лучшему разъединению нитей при сматывании, придает им гибкость и гладкость. Одновременно повышается гигроскопичность нитей и снижается способность их к электризации. Иногда в процессе замачивания нити слегка подкрашиваются, что позволяет определить их тип и количество. После замачивания мотки шелка-сырца отжимают, расправляют и сушат. Шелк-сырец иногда также разглаживают, толстые места подравнивают. Для получения более толстой нити производят трощение (соединение нескольких нитей в одну), чаще всего на тростильно-крутильных машинах, с одновременным слабым скручиванием. Для придания крученым нитям равномерности, т. е. уменьшения способности их раскручиваться, нити обрабатывают паром в специальных камерах. Готовой сырец идет в ткацкую промышленность на изготовление плательных тканей, швейных ниток, изоляционных и хирургических ниток и др.

Литература:

1. Советская историческая энциклопедия (СИЭ). Т. III. М., 1963. С. 146.
2. Қазақ совет энциклопедиясы (ҚСЭ). Т. II. Алматы, 1977. С. 374.
3. Қазақстан тарихы. Т. I. Алматы, 1996. С. 492.
4. СИЭ. Т. III. С. 147–148.
5. М. Қашқари. Түбі бір түркі тілі. Алматы, 1993. С. 17.

ЗНАКОВЫЕ НАДПИСИ, ИМЕЮЩИЕ ОТНОШЕНИЕ К НАЗВАНИЮ БАЛАСАГУН, НАЙДЕННЫЕ В ГОРОДИЩЕ АКТОБЕ

Русские князья (беки), вошедшие в состав империи Чингисхана, начали осваивать азы государственного устройства высокоразвитой цивилизации. И наряду с этим, они старались привлечь в свою вотчину сильных, мужественных и умных тюрок, активно и системно используя их таланты и возможности. Сами же князья, с целью облагораживания собственного потомства, стремились жениться на девушках из богатых и благородных семей. Так продолжалось вплоть до XV–XVI веков, а с созданием российского государства начала формироваться иная идеология, выстраивалась четкая политика превосходства над тюрками. Русские воспитывались и получали образование у тюрок еще с времен саков и хуннов(гуннов). Приведем один пример. У них до эпохи Чингисхана не было единого, управляемого из одного центра, государства. Были лишь небольшие, разрозненные самостоятельные княжества. Правили ими князья, а слово «князь» имеет тюркские корни. Оно состоит из двух корней: первое *kin*<*кінк* (металл, темір), второе – *йэз//йэр//бэр//мэр* (мүйіз)[1]. Тогда получается, что слово «князь» буквально означает Железный рог(Металлический рог). Имя великой сакской царицы Томмирис(Томмурйыс), которая утопила в крови голову царя Кира, тоже несет тот же смысл. Однако параллельно *мүйіз(рог)* применяются слова *мұур//йыс*. Объяснением тому следующая причина. Слово «томмур» очень древнее и состоит из двух тонқ-тон (металл, темір) и мұур (мүйіз – рог). Словосочетание «темір мүйіз»-«железный рог» все реже употреблялось вместе, чаще встречалось просто темір -железный (том//тем мұур//мір), а со временем слово темір (томмур) стало самостоятельным и означало «металл». А слово *мүйіз(рог)* трансформировалось в «йыс». Так образовалось слово «Томмурйыс», которое в качестве имени присваивалось как женщинам, так и мужчинам. Еще одно применение данного имени мы обнаружили на памятнике в районе сибирского Енисея. Оно употреблялось в конкретном контексте. Также хотим сказать об единой этимологии слов итальянского «синьор» (синйөр – мырза, бек (господин) и тюркского «кїніэз // кинйөр» (князь). С другой стороны, они связаны с тюркским «Темір мүйіз».

Русские князья с изобретением стальных пуль стали уничтожать тысячи людей, набирая силу и мощь. После избрания царя, создав отдельное самостоятельное государство, они начали колонизацию тюркских народов. Переписав на свое усмотрение историю страны, избрали политику стерилизации тюркских государств: мол, они без истории и самобытной культуры.

Результатом долгой пропаганды стало появление поколения манкуртов (тюрков, которые когда-то правили половиной мира), готовых в позе раболепия со склоненной головой и сложенными на груди руками, исполнять любые указания и приказы. И напротив, немало тех, кто пытается воспроизвести и восстановить древнейшую историю тюрков, биографии великих предков, чтобы подрастающие поколения гордились подвигами батыров, сумевших уберечь огромную территорию от притязаний. Один из них известный и уважаемый профессор Уахит Хамзаулы Шалекенов. Среди многочисленных вопросов, поднятых им, можно выделить два. Один из них: об оседлости тюркских народов, имевшей место с древнейших времен. Второй: в подтверждение первого утверждения – многочисленные города на территории Центральной Азии, один из которых ныне погребенный в песках городище Актобе, названный им на основе научных изысканий, средневековым городом Баласагуном.

Читая биографию Уахита ага, узнал, что его руководителем кандидатской диссертации был известный ученый-тюрколог Губайдолла Айдаров. Оба уроженцы других республик (Туркменистана, Каракалпакстана), прошли по дорогам Великой Отечественной войны с первого до последнего дня, получали тяжелые ранения, но несмотря ни на что занялись наукой и подняли ее до определенных высот. Возможно, есть и другие ученые, родившиеся вне Казахстана, посвятившие свою жизнь укреплению казахстанской науки, изучению тюркологии, но надо отметить, что вклад этих двух человек трудно переоценить.

В 1970 году Уахит ага перевелся в Государственный институт археологии и этнографии города Шымкента, приехал в Казахстан будучи доктором исторических наук. А в 1973 году его назначили заведующим кафедрой археологии и этнографии исторического факультета Казахского государственного университета имени С.М. Кирова (сейчас Казахский национальный университет имени Абу Насыр аль-Фараби). В тот же год он организовал археологические экспедиции. Студенты исторического факультета каждое лето во время студенческой практики участвуют вместе с учеными в археологических раскопках городища древнего Баласагуна. За эти годы десятки студентов набрались профессионального практического опыта! В одной из своих книг [2] Уахан выразил искреннюю благодарность ректору университета Омирбеку Арыслановичу Жолдасбекову за возможность, предоставленную студентам, ездить в экспедиции и проводить аэрофотосъемку городища Баласагун.

В 1950 году Уахан поступил в аспирантуру института Этнографии Академии наук СССР имени Н.Н. Миклухо-Маклая, а в 1953 году 1 декабря после успешной защиты получил ученую степень кандидата исторических наук. Обучался у крупных ученых того времени, к примеру, известного археолога С.П. Толстова, а руководителем научной работы был сам Т.А. Жданко.

С работой Уахана «Құм басқан қала» – «Город, погребенный в песках» [3] знаком я был давно. Из более поздних работ [4] с огорчением узнал, что не удалось убедительно доказать, что найденный город является Баласагуном. Тогда я взялся изучать древние надписи. Это решение принял после того, как выяснил, что согдийские памятники расшифровал В.А. Лившиц. Прочитав в книге К. Акишева «Курган Иссык» [5] мнение И.М. Дьяконова, В.А. Лившица, С.Г. Кляшторного об иссыкском памятнике: «...Эти древние тюркские надписи невозможно прочесть на основе рунического алфавита», то понял их истинное превратное отношение к тюркским народам. С того времени, стал сомневаться во всем, где фигурировали фамилии названных русских ученых.

Профессор У. Шалекенов в своей книге приводит два письменных памятника, обнаруженные на территории городища Баласагун. Третий памятник упоминает в альбоме «Орта ғасырдағы Ақтөбе»-«Средневековый Актөбе» [6]. То, что эти знаки не воспринимали, как древнюю письменность, можно понять из следующего мнения: «Знак Ψ с турецких монет, означающий кагана Шу, обнаружен также на фрагментах крышек хумов и кувшинов (құмыра). На найденных крышках хумов рядом со знаком, похожим на трезубец, изображены звезды и месяц. На крышках кувшинов также обнаружили знак, похожий на трезубец. Отсюда создается мнение, что этот знак (танба) связан со священным именем хакана Шу». [2, 170] Уахан иначе трактует найденные знаки. По его мнению «трезубец» на обломках центральной части крышки кувшина означает сложные графемы из Корана «Аллаһу акбару, лә иләһә иллә Аллах, Мухаммаду расулу Ллах...», а «мүйіз» – «рог» означает буквы арабского алфавита «уау» и «каф». На историческом памятнике эти две буквы объединены в один знак. Ну а «ай» – «месяц», «звезды» – «жұлдыз» в древнем тюркском руническом алфавите обозначена левая часть твердой литеры «С» и точками над арабскими буквами.

В своих трудах Уахан ссылается на М. Кашгари, который утверждает, что каган Шу (Чуң қақанк) [7], повергший всемогущего А. Македонского, являлся молодым каганом, основателем столицы Тургешского государства. В разъяснениях М. Кашгари соответствует слову сағун (лауазым-чиновник) [2, 170]. В нашей работе подтверждается, что каган Шу в IV веке до нашей эры был сакским правителем. Тогда мы называли городом кагана Шу – *Суяб* (*Суң+йаб* – /*Чуң суы*/). Мы решили сначала исследовать название города Баласагун. На наш

взгляд слово *бала* не соответствует нынешнему смыслу слову «ребенок» – (жас, сәби, жеткіншек). Это слово от усеченной формы слова «балық (кала)» – город. Тому подтверждением могут быть научные труды, где название Гоби (с монгольского языка означает «хороший город»). Говорят, что Чингисхан идя по руинам Баласагуна, назвал его хорошим городом. Известно, что Чингисхан был тюрком (киятом). По нашему мнению, он произнес на тюркском языке «Құқ балық болған екен» (Үлкен, биік қала болған екен – Был большим и высоким городом). А вторая часть слова – сағұн означает не должностное лицо. Как разъясняет М.Кашгари, а сақ+ұн> сағұн (сақ+тың) – сакский. Иными словами, «сақұн құқ балықы» – «сақтың ұлы қаласы» – большой сакский город. Означает, что это большой сакский город, столица. Оттого, думаем, что Баласагун был столицей саков, большим сакским городом.

В целом ученые считают, что город Баласагун был столицей Тургешского, Караханидского, Каракитайского государств. Найденные до настоящего времени археологические памятники являются тому подтверждением. В будущем, возможно, удастся обнаружить развалины древнего города Баласагуна. Профессор У. Шалекенов сам начал и до сих пор ведет археологические раскопки на городище Актобе-Баласагун, благодаря найденным артефактам убедительно доказывает, что они имеют отношение к средневековому городу Баласагуну. Основанием тому являются также географические координаты, оставленные в документах Аль-Хорезми, Аль-Бируни; город расположен удачно в военно-стратегическом смысле, а также масштабы вполне соответствуют столичному мегаполису; кроме того, топонимические сведения, оставленные М. Кашгари, гармонично дополняют научные гипотезы. До настоящего времени, сомнения вызывало то, что не могли обнаружить письменное доказательство, что найденные развалины и обломки посуды принадлежат древнему Баласагуну. Теперь эти сомнения рассеялись, ниже мы приводим письменное подтверждение, потому что смогли прочесть найденные на камнях фрагменты древних надписей. Отныне имя профессора Уахита Хамзаулы Шалекенова останется в истории: «Проведя археологические раскопки, ему удалось обнаружить и доказать существование древнего города Баласагуна». Не ошибемся, если скажем, что обе цели Уахана, о которых говорили выше, достигнуты.

Начиная с 1974 года на городище Актобе-Баласагун, во время археологических раскопок, найдено огромное количество бесценных артефактов. Все они являются свидетелями оседлой цивилизации тюркских народов. Конечно же, евроцентристы никогда не признают эти богатства собственностью тюркских народов и этносов. Они неустанно твердят: «Тюрки – кочевые племена, оттого они не могут создавать подобное. Оседлости мол их научили родственные иранские народы. Предметы материальной культуры, найденные на терри-

тории Центральной Азии, созданы иранскими племенами». Народы, носящие название ху, в китайских письменных источниках были ими идентифицированы с согдийскими этносами. А ученые-китаеведы названием ху объединяют все тюркско-согдийские народы. Археологи не могут твердо и с уверенностью утверждать, что культурные находки являются творениями согдийской цивилизации. А археологические материальные артефакты, обнаруженные на территории Дальнего Востока, Северного Китая и Восточной Европы, однозначно являются тюркскими символами.

Если говорить о духовной культуре, то она достигла достаточно высокого уровня. Евроцентристы пытаются прочесть обнаруживаемые во время раскопок письменные памятники, хотя и стараются не признавать их древнетюркского происхождения. Надо отметить, что подобные надписи найдены и на территории городища Актобе-Баласагун. Короткие надписи разной величины найдены на различных предметах [6, 156]. Ну а объемных надписей пока три. Одна из них расположена на горловине большого хума с использованием тюркско-согдийского алфавита, а две следующие на верблюжьей лопатке одна на арабском, вторая скорее на древнетюркском (руническом). Иными словами, алфавит писался не крупными буквами, а приводился в соответствие объединенными сложными графемами. Кроме этого, удалось прочесть короткие надписи, нанесенные графитом на кастрюлях, другой посуде, использованной тогда в хозяйстве. Считаю правильным дать подробное пояснение и об этом. Теперь поговорим о каждой надписи в отдельности.

Смысл надписи, нанесенной на крышку хума

Если говорить о надписи на крышке, то впервые фотографии были представлены во время беседы 18 ноября 2008 года с коллективом кафедры истории и этнологии Казахского Национального университета имени Абу Насыр аль-Фараби. В тот день я впервые познакомился с Уахан, многое узнал о надписях, найденных на городище Баласагун. Затем мы прошли в музей кафедры, где познакомился с другими письменными памятниками, сделали соответствующие снимки. Примерно 10-11 февраля 2012 года встретился с Уахан, чтобы обрадовать его подтверждением названия Баласагун. Он решил эту новость включить в свою книгу, которая находилась в тот момент в издательстве. В свое время археолог М. Елеуов говорил об обнаружении древней надписи на крышке в местности Тастумсык (Тастұмсық). В тот период смог сделать качественные фотографии надписей на крышке хума и на верблюжьей лопатке. Отдельные обломки хума разместили, оказывается, в экспозиции музея Таразского педагогического университета. Сотрудница этого музея Л. Туйебаева показала мне лишь два кусочка сосуда. А где находится третий обломок (в наших рукописных копиях

два черепка) в тот момент не имел возможности спросить у Уахана. Возможно, где-то лежит, необходимо поискать.

Можно сказать, что Уахан и другие археологи практически полностью исследовали топонимику вокруг городища Актобе-Баласагун. М. Кашгари в своих книгах оставил описание местности вокруг города Баласагун, он упоминал о горах Баласагун и Бакырлык, о реке Карабалта, которая и в настоящее время расположена к северо-западу от водоема Тасоткел. Населенный пункт Тастумсык сто лет назад назывался Иткешу. Новое название появилось из-за того, что у устья реки оказался камень, который изменил ее русло. Иногда это поселение называют Таскала.

В городе Баласагун было много мечетей. Самую крупную из них называли центральной мечетью города. Об этом более подробно поговорим в следующей части, где остановимся на надписи, нанесенной на верблюжьей лопатке. Да и на крышке хума нарисована мечеть с довольно большим куполом и высоким порталом. Внутри портала мечети также нанесен рисунок этой же мечети. В целом, на крышках подобные рисунки встречаются довольно часто. На рисунке малой мечети написаны канонические слова: «Лә иләһә иллә Аллах...». В центре сломанной части крышки, где нарисован трезубец и написано одно за другим: «Лә иләһә...», «Баласағун балықы». В слове «Баласагун» слог «-ла», а в «балык» – «-лык» приведены в соответствие и помогают прочесть словосочетание. Фраза «Лә иләһә...» оформлена сложными графемами, а также присутствуют крупные лигатуры Ғ, как в слове «кауға», а также Н. В нижней части на руническом и арабском нарисована буква, соответствующая печатной «Б». А также видны очертания жирной буквы «С» древнего тюркского алфавита. Поначалу приводились различные предположения на вопрос: почему написано *Баласагун балықы*. Позже пришло понимание, что рисунок мечети, слова о единстве бога

Аллаһ бірлігі на хуме, который располагался в центральной мечети города Баласагун. Эта мысль озарила после того, как удалось прочесть слова «мәркәз мәсджид» на верблюжьей лопатке. Думаем, что на крышке написано об единстве бога «Аллаһ бірлігі, Мухаммед (салла Аллаһ алайһи уа саллама) елшілігі» – «Аллах един, а Мухаммед (да благословит его Аллах) пророк его», а также «центральная мечеть города Баласагун». Поскольку после слов «Мухаммад ар-расулу Аллаһ» прочитывается фраза «мәркәз мәсджиді». Наряду с этим прочитывается и слово *мәдинесі*. Ниже мы приведем очертания, нанесенные на крышку, их рукописные копии, транскрипцию и их перевод.

Наряду с этим можно сделать вывод, что тюрко-согдийские, арабские письмена, представленные перед нашим взором, сделаны на основе алфавита, которым пользовались с периода Западно-Тюркского каганата и до конца существования государства Караханидов. Конечно же, надпись настолько велика, что название города, имевшего статус столицы, не могло быть незафиксированным в письменных памятниках. Одна из таких надписей, оставленных на фасаде центральной мечети Баласагуна, гласит: «Баласағұн балықы мәркәз мәсджиді». Она означает, что это был цветущий, высокоразвитый средневековый город тюркских народов. Это письменное достояние является подтверждением для мировой общественности, что тюркские этносы обладали высочайшей оседлой цивилизацией и культурой. В оставленных надписях слова «балық, қалға», персидское «шәһәр» в нынешнем языке означает «қала» – «город». А также возможно слово *мәдинесі* несет вполне понятный смысл (скорее «культура»).

Смысл надписей, оставленных на верблюжьей лопатке

Верблюжья лопатка найдена в 1982 году в Таскала, что недалеко от Тасоткель [3, 107]. Надписи на ней Уахан просил прочесть Берика Ахметова, профессора института Востоковедения Академии наук Узбекской ССР. Расшифрованные им слова *Мухаммед, Эли, қази* удалось прочесть и нам. Стало известно, что в конце IV строчки написано слово «**күлүк**». Однако, на наш взгляд, это не имя человека, а скорее означает то же, что и слово «даңқты»-«славный». В прочтении Б.Ахметова много человеческих имен, Кулука (Күлүка) и его сына, дана характеристика дочери и другим людям. Благодаря отдельным буквам, Б. Ахметову удалось прочесть некоторые обрывки фраз, но целиком расшифровать не получилось. По словам Уахана надписи, нанесенные черной краской, имелись с обеих сторон лопатки. К сожалению, на второй стороне лопатки надписи стерлись и практически не пригодны к прочтению. Оттого он считает, что можно прочесть лишь одну сторону. Эта кость хранится в настоящее время в музее КазНУ имени Абу Насыр аль-Фараби. Нам не позволили взять кость в руки и рассмотреть (помещена была в специальную коробку), раз-

5 строчка

Handwritten text in Arabic script, likely a religious or commemorative inscription. The text is written in a cursive style and includes the name 'Ali Sher' (علي شير) and mentions of 'Balasagun' (بالاساغون).

6 строчка

Handwritten text in Arabic script, continuing the inscription. It includes the name 'Ali Sher' (علي شير) and mentions of 'Balasagun' (بالاساغون).

7 строчка

Handwritten text in Arabic script, continuing the inscription. It includes the name 'Ali Sher' (علي شير) and mentions of 'Balasagun' (بالاساغون).

8 строчка

Handwritten text in Arabic script, continuing the inscription. It includes the name 'Ali Sher' (علي شير) and mentions of 'Balasagun' (بالاساغون).

9 строчка

Handwritten text in Arabic script, continuing the inscription. It includes the name 'Ali Sher' (علي شير) and mentions of 'Balasagun' (بالاساغون).

Транскрипция

I строчка. 1 ряд. Мухаммадкэ атмакка тұрұрлар қатилмакка

2 ряд. Біләдірлік ‘алым мәсджідке имам аларкэ әмір қылұрлар.

II строчка. 877 миладии(ун), 262 хиджри (т)ақағу, фаркат(ун) йылында һәр бір кафир кішілерні мәсджідте қа... кади (м)әсджідде (алар) ны (мукул)ман (қыл)ұр.

III строчка. ...да ау ‘алым ‘Али Шер канә нәкаба ма‘а қәди

IV строчка. Хуш келішмiш 879 милади лағзын йылында ‘алым намазгер Мухаммад ау Али Шер ‘алым күлүк...

V строчка. Баласағұн балықы мәркәз мәсджідіке ау Мухаммад ‘Али Шер ‘алымлар біріні пір қылыб алырлымен. ‘Али Шер ‘алымны мударрис уа пір қылыб алырлымен.

VI строчка. Баласағұн балықы мәркәз мәсджідіне Мухаммад ау ‘Али Шер ‘алымларны алырлымен... ..rādaḥy ‘ала хәджирин камә би маркабин.

VII строчка. Али Шер уа Мухаммад мәсджідке намәз құран оқытмаккэ фирман қылғалы ау ‘Али Шер Мухаммад салла Аллаһу ‘алайһи уа саллама расулу Аллаһи Хадиджа бірле ‘умри Макка...

VIII строчка. Камā Мухаммадны ау ‘Али Шерні мәсджідке тамām ‘умру эл-‘Иктисāди уа камā фи Макка уа фи Мадинати Мухаммад (салла Аллаху ‘алайһи уа саллама) бірле Хадиджат(нын) хамру(ль) хаййат... ау ‘Али Шер ау...

IX строчка. Баласағұн мәркәз мәсджид ‘алымлары ‘Али Шер ау Мухаммад...

Перевод

I строчка. 1 ряд. (Они) стоят напротив Мухаммада вооруженные, готовые убить

2 ряд. ... известный ученый намерен распорядиться взять имамам в мечеть.

II строчка. В год 877 милади, 262 хиджри, курицы, фаркат (с арабского – курица) (мусульм)анне совершают ка...казы в мечети над грешниками и еретиками.

III строчка. ...да или ученый Али Шер вместе с дочерью (грешниц) сбили с правильного пути, переманив в (мусульманство).

IV строчка. Благополучно наступивший 879 милади, в год свиньи читающий намаз Мухаммед или Али Шер, славный ученый...

V строчка. В центральной мечети города Баласагун одного из ученых Мухаммеда или Али Шера думаю возвести в ранг святых. Ученого Али Шера хотел бы сделать учителем и посвященным.

VI строчка. В центральной мечети города Баласагун намерен взять одного из ученых Мухаммеда или Али Шера... По пути паломникам ищет дом, где они могли бы передохнуть и набраться сил...

VII строчка. Али Шер или Мухаммед приходят в мечеть читать намаз, суры корана, совершать священнодействие или Али Шер Мухаммед, во имя Аллаха всемилостивого (салла Аллах алайһи уа саллама, Аллах), посла Аллаха вместе со своей Хадишой жизнь в Мекке...

VIII строчка. А также Мухеммеда или Али Шера всю жизнь в мечети, хозяйственная деятельность, также как Хадиша вместе с Мухаммедом(Да благословит его Аллах – салла Аллаху ‘алайһи уа саллама) в Мекке и Медине, жизнь ... или Али Шер или ...

IX строчка. Ученые центральной мечети города Баласагун Мухаммед или Али Шер...

Как вы видите, на верблюжьей лопатке написано девять строк. Между строчками сделаны интервалы и разделены черными линиями. При копировании строчек, мы предположили, что линии их разделяют на группы предложений. Писать на лопатке животных – один из древнейших способов передачи информации. К примеру, бараньи лопатки с письменами, найденные на территории современного Китая, датируются XIX-XVIII веками до нашей эры. Но они, к сожалению, до сих пор не прочитаны полностью. Есть сведения, что короткие значимые надписи на бараньих лопатках, активно использовались во время гуннов и древних тюрков. Теперь мы видим, что для объ-

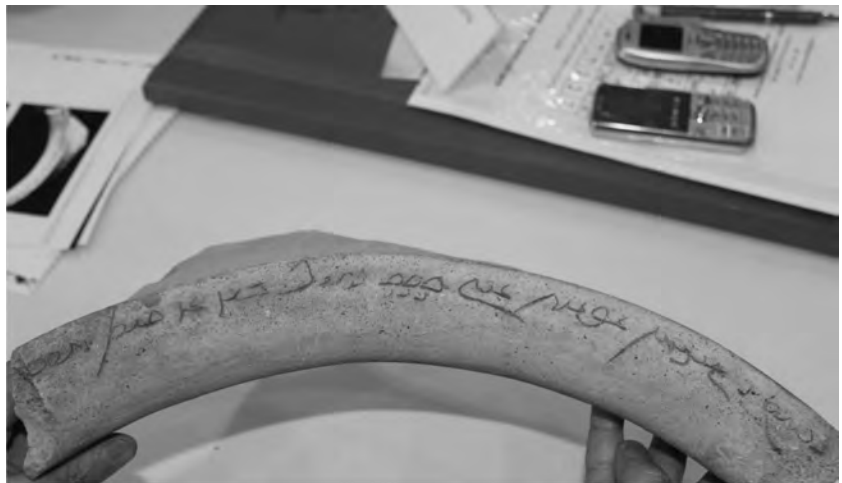
емных надписей использовались верблюжьи лопатки, которые были обнаружены в городище Баласагун. На одной из лопаток сказано, что на службу имамом центральной мечети города Баласагун приняли Мухаммеда и ученого, читающего намаз, по имени Али Шер в качестве мударриса (учителя) и священнослужителя. Надпись является бесценным наследием. Поскольку описаны события, датированные 877 годом по григорианскому календарю, 262 годом по хижре и годом курицы по древнетюркскому календарю. Говорится, что шла война. Огнем и мечом обращали неверных в мусульманство. Об этом свидетельствуют и другие исторические документы. Наряду с этим, 879 год по григорианскому календарю обозначают, как год начала приятного пришествия. Этот год и в древнетюркском календаре четко обозначен, как особый год свиньи. Летоисчисление показано в сложной арабской графеме. Мы исследовали календарные показатели, сравнили с современными показателями, выявили неточности. Среди надписей обнаружено слово «Баласагун», но отдельные фрагменты стерлись, некоторые плохо просматриваются. Тем не менее, из отдельных букв на лопатке удалось прочесть, что речь идет о Баласагуне. Согласно историческим документам, в IX веке тюркские народы (народы Тукурустуна) начали переходить на арабскую графику. По истечении времени кость лопатки начала крошиться. Истлевшие участки уничтожили некоторые надписи. Но, вместе с тем, эта находка является неоценимым артефактом для истории Тюркского государства.

Смысл тюркско-согдийских надписей на горловине хума

Во время археологических раскопок в районе городища Актобе-Баласагун в 1989 году в западной части водоема Аксу были найдены обломки большого [4, 235-237] хума. Когда собрали найденные черепки, то сложилась верхняя часть хума. До сегодняшнего дня не обнаружен фрагмент в 35-40 сантиметров. Ценность данного хума заключается в следующем: вокруг отверстия по периметру нанесен тюркско-согдийский текст неизвестного нам содержания. Ученые отправили текст в город Ленинград (Санкт-Петербург) В.А.Лившицу, как специалисту согдийского языка. Он, разобравшись с буквами, смог сложить их в слова и предложения, сформировав тем самым текст. Однако не опубликовал результаты исследования в печати. По-видимому, он чувствовал неуверенность в правильности прочтения древнего текста. Профессор У.Шалекенов запросил расшифрованные им тексты и опубликовал их в своей книге. Действительно, В.А.Лившиц неверно прочитал текст. Поскольку текст оказался песней, изложенной не на согдийском языке, а тюркско-согдийскими буквами на тюркском языке. Смысл песни бесценен, потому что в ней говорится, что первоначально тюркская земля носила название Тукурустун (Түрүкүстүн). Песня посвящена народу Тур(у)кустуна. Песня состоит из 18 двустиший.

Черепки собраны в три большие фрагментарные части [6, 26]. Поскольку два обломка с четкими очертаниями, ученым удалось правильно сложить. А III черепок явно не вписался в общую композицию. Поскольку I фрагмент должен был находиться напротив II и III частей, как бы между ними. Поскольку эта часть иначе изготовлена. В таком случае с правой стороны I кусочка в продолжение второго фрагмента (согласно положению эта часть отмечена –IV) должен быть еще один обломок. Таким образом, выяснилось, что между I и III кусочками должен быть еще один (его условно обозначили цифрой V). Получается, что горловина хума распалась на пять больших обломков. Это конечно, предположение, потому что недостающие фрагменты могли рассыпаться на более мелкие части. В целом определены пять найденных фрагментов. На них, опять можно предположить, были написаны около 10 строчек песни. На каждом из найденных ныне трех кусочках написаны по две строчки стихотворения. На втором кусочке в первой строчке не хватает слова, состоящего из трех слогов. Оно не найдено, возможно, осталось на фрагменте, обозначенный нами, как IV. По смыслу, самое подходящее на наш взгляд слово [Инжудек]. Когда в целом прочитываешь текст, то смысл вполне ясен. В арабском стихосложении двустишия называют – бэйит (бьяит). Тогда, можно говорить, что вокруг горловины хума написано 5 бьяитов. До нас дошли пока лишь 3 бьяита. На первом фрагменте после двух строчек в третьей строчке написаны три слова. Их мы поместили, как IV фрагмент. На найденном кусочке написаны, как считается, начальные две строчки. Если внимательно изучать содержание стихотворения, то обращает внимание тот факт, что на кусочке, где надпись начинается со слова Тур(у)кустун, написаны самые первые бьяиты. Ценность стихотворения еще и в том, что оно изложено красивым и образным языком. Кроме того, оно посвящено народу Тур(у)кустуна. Покажем рукописные и рисованные копии.

*Рисунок 1
фрагмента*

Рисунок II
фрагмента

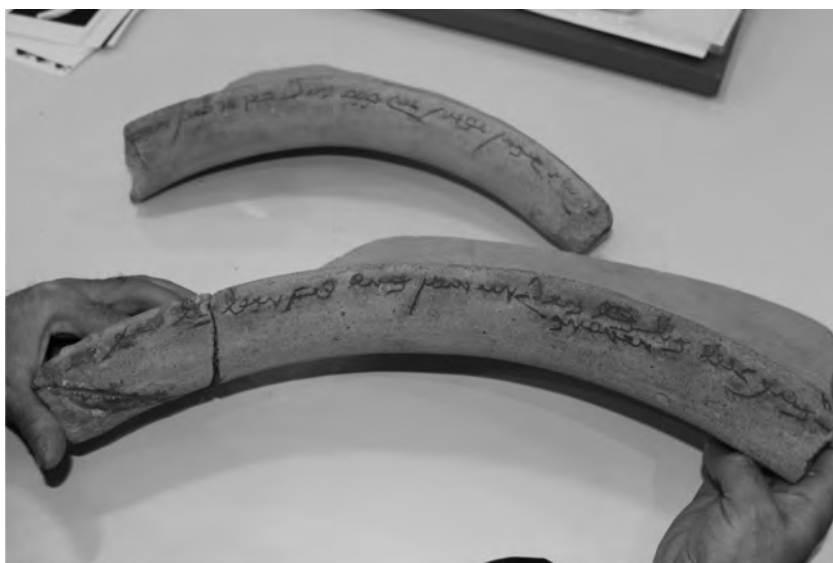

Рисунок III
фрагмента

*Рисунок
собранный
археологами
горловины*

Транскрипция

На I обломке написано

Түр(ү)күстүн, арымсыз, елімсіз, ебімсіз, кененлік абатым,
Абам, атам, мамам, тәтлүүүдүз, джирин джүзүмүм эм набатым.

В начале третьей строчки существует пробел (скорей всего это начало двух строчек с IV найденного фрагмента). Өрмен йемішлік білік...

На втором фрагменте написано

[Инжудек], меруертимдек, джакүттөк, дүррүү гауһарым сен, сен,
сен!!!

Күмісім ақ алтынымсыз һәм күдірет тек Түр(ү)күстүн кен, кен,
кен!!!

На III фрагменте написано

Ердем, мәртлік, йигер, сұсұң, рахмат, мархамматың дәл сыр
сандық,

Максат берчи, йем, бір мәртебелік дем бірле дем уа илһамлық.

Перевод:

I черепок:

Түр(ү)күстүн, арымсыз, елімсіз, үйімсіз, кененді абатым,

Бабам, атам, мамам, тәтті, ширин жүзімим эм набатым.

Турк(у)стун, непрерывно, ненародно, неколлективно, достаточно
благоустроенный,

Предок, дед, мама, сладкий, виноградный сок, сладкий словно на-
ват.

В начале третьей строчки существует пробел (скорей всего это начало двух строчек с IV найденного фрагмента). Единая плодотворная власть...

II черепок

Точно [жемчужный], мой жемчуг, несравненная, бриллиант чистейшей пробы ты, ты, ты!!!

Серебро мое, белое золото мое, а также таинственный Турукустун, неиссякаемый источник счастья!!!

III черепок

Храбрый муж, решительный, грозный, благодарный, благородный точно сундук тайн.

Всевышний, помоги определиться с целью, бесконечная благодарность и вдохновение.

В Казахской советской энциклопедии об историко-географическом народе Туркестана говорится [8]: «В армянских и персидских документах VI–VIII веков и трудах Табари описана огромная территория, расположенная от северной части Аму-Дарьи, восточной стороны Каспийского моря и подножий гор Урала до Алтая и Китая». В последующие столетия этот гигантский регион стали называть Восточный Туркестан, Туркестан, позже известна как Центральная Азия и Казахстан. Если предположить, что тюркский народ начал формироваться с эпохи Тюркского каганата, после разделения его на западную и восточную части, образовались два государства – Восточный Туркестан и Западный Туркестан. В названии Туркестан – слог «стан» с персидского языка означает «поселение, населенный пункт». К сожалению, не берется во внимание, что это слово еще раньше использовалось в древнетюркском языке, именно тюркский язык выполнял лидирующую роль в формировании языков в мире. В письменном памятнике, о котором идет речь в настоящем повествовании, мы расшифровали транскрипцию название поселения **Турукустун**. Поскольку в данном слове прочитывается гласная **У**. Мы предполагаем, что данное слово однокоренное казахскому **ұстұн**. Словом «**ұстұн**» называют жердь, которой подпирают балку (матицу) дома. Одним словом, несет смысл «опора, подпорка». Само собой ясно, что опора устанавливается в центре. Оттого, можно предположить, что слово «**ұстұн**» может идентифицироваться с понятием «центр». Если это так, то слово *Турукустун* – *Турукустун* означает как «центр тюркских народов». В такой ситуации «**ұстұн**» народов считается административная резиденция, давшая название большому городу. И понятно, что центральный город является опорой народов, считается его сердцем (пуповиной). Если рассматривать с этой позиции, то этимология слова «астана – столица», где располагается главная административная резиденция, имеет

не персидские корни, а от древнетюркского **сап**(слово). При рассмотрении трансформации названия «турукустун» в народ, то нет необходимости объяснять, что каждый дом тюрка считался опорой, очагом, шаныраком, а вместе составляли постоянное крупное поселение, которое в целом было Турукустун.

Согласно приведенным письменным источникам, местность, называемая в IX–XIII веках Турукустун, в XV веке это имя перешло к городу Яссы [8, 217]. На международной конференции, посвященной 1500-летию города Туркестана «Туркестан – древняя столица Турана» в своем докладе профессор У. Шалекенов сказал следующее: «Согласно древним источникам, китайцы считали тюрков потомками гуннов (сюнну). Поскольку на этой территории с древнейших времен проживали тюркские племена и этносы, то и свою родную землю, свою родину они назвали Туркестан. М. Жумабаев в своей поэме «Туркестан» так пишет:

Түркістан екі дүние есігі ғой,
Түркістан ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде туған,
Түріктің тәңірі берген несібі ғой». [9]
(Туркестан – дверь в два мира,
Туркестан – колыбель тюрков,
Прекрасно родиться на такой земле, как Туркестан,
И эта благодать ниспослана тюркам). [9]

Приведенные пламенные поэтические строчки Магжана свидетельствуют о большом вкладе древних тюрков в мировую культуру и цивилизацию. По духовному содержанию и смысловому наполнению стихотворение Магжана «Туркестан» прекрасно коррелируется с письменными памятниками Турукустуна. Магжан наверняка не читал древних надписей, но возвышенный непрерывающийся дух тюрков коснулся и Магжана, отразившись в его творчестве. Оттого даже через тысячелетие совпадает ритм, тональность и колоссальная духовность двух поэтов. Кто может отрицать, что сочность, колоритность языка поэта древности не ощущается и в наш век. Случайность ли участие Уахана в праздновании 1500-летия Туркестана с обстоятельным докладом об его истории? На наш взгляд прослеживается четкая линия, соединяющая стихотворение «Турукустун», найден в древнем городище Баласагун, произведение Магжана «Туркестан» и доклад Уахана об истории Туркестана. Это было предопределено Всевышним. Наверняка существует великая тайна в том, что в наши дни обнаружены обломки крышки сосуда со стихами, где упомянуто имя Аллаха?

Слова, употребленные в стихотворения, *дем бірле дем, ердем, ильамлық* приведены в казахском переводе без изменений. Поскольку древнетюркское слово «ердем» не имеет идентичной аналогии в со-

временном казахском языке. Выражение «дем бірле дем» соответствует в казахском языке примерно форме «дем бе дем» и употребляется с измененным смыслом, ну а в песне слов «дем» скорей всего означает «демеу, күш-куат» – «поддержка, подмога». Арабское слово «илхам» употребляется с тюркским суффиксом «лык» и видимо соответствует по значению «сыр сандык» – «сундук с секретом».

Значение древнетюркской надписи, написанной руническим алфавитом

В книге профессора У.Х. Шалекенова «Город Баласагун в V–XIII веках» на странице 156 под номером 7 обозначен сосуд, названный *тагара*, сферической формы, напоминающий современную кастрюлю. В верхней части сосуда по центру нарисована овальная форма с обеих сторон двумя поперечными линиями. На наш взгляд, этот символ, рисунок означает равнозначность, равновесие, точно старинные весы. С левой стороны рисунка изображены три древних рунических символа. Первый и третий символы (если смотреть справа) нанесены в виде сложных графем. Более подробно расскажем о значении данного сосуда и надписи на ней.

КГІ К - 1) К - 0; 2) У - л²; 3) К - К⁴У. ХЗК
 КГІІ Х - 1) Х - д²; 2) Х - з. ЖТТТ ХХЗКУУ
 ТР: ӨЛ²К⁴НЧ іД²ізі
 Ауд. Әлмеушім ыдысы

Первая сложная графема надписи делится на три символа. Если считать две буквы **НЧ** в центре, то в целом шесть символов. Как показано на рисунке, первая строчка прочитывается как: **ӨЛКҮНЧ іДізі**. Видим, что наше современное слово **ыдыс** – **посуда** в древние времена, в регионе Баласагуна звучала мягче, как **ідіз**. Если остановиться на слове *өлкүнч*, то можно сказать, что оно состоит из корня *өлкү* и суффикса *үнч(i)*. Слово *өлкү* [10] в древние времена означало созвездие Весы среди 12 знаков зодиака. В современном казахском языке слово «өлше – взвешивай» самостоятельно не употребляется, но имеет применение в виде различных морфем.

У сосуда есть небольшой мысик. Судя по всему, сосуд предназначен для измерения или замера холодных продуктов. Для чего она предназначена написано на внешней стороне посуды на выставке «Достояние Атиллы» [11] в Венгрии, а также на крышках посуды, найденных на побережье Дуная [12]. Создание высочайшей материальной

культуры, причем предусмотрительно написать снаружи предназначение каждого артефакта, свидетельствует о высокой цивилизации, созданной древними тюркскими народами.

В заключение стоит сказать о бесценном значении и величайшей роли письменных артефактов по определению места крупного кургана в городище древнего Баласагуна. Приведенные сведения бесценны также с исторической, культурной точки зрения. Эти письменные источники особенно интересны и в языковом плане, демонстрируя нам древнетюркский и арабо-согдийский алфавиты. Нет сомнения и в том, что древние надписи документально убеждают нас в идентичности религии тюрков, поклонявшихся Тенгри и ислама, их единство и преемственность.

Литература

1. *Бекжан О.* Маңғыстау-Хун-Қаңлы жазуы. Материалы I-Международного тюркологического конгресса: «Современная тюркологическая наука: особые проблемы и будущие задачи. Туркестан, 2002, 96–108 стр.; Надписи Маңғыстау-Хун-Қаңлы // «Акикат», 2004, № 12, 61–73 стр.
2. *Шалекенов У.Х.* «V–XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы». Алматы, «Жибек жолы», 2006, 6, 89-бб.
3. *Шалекенов У.* Құм басқан қала. Алматы, 1992.
4. *Шалекенов У.Х.* Түріктердің отырықшы мәдениеті. Алматы, «Қазақ университеті», 2003.
5. *Акишев К.* Курган Иссык. М., 1978, С. 59-60.
6. *Шалекенов У., Алдабергенов Н.О.* Орта ғасырдағы Ақтөбе. Анкара, 2006, 76 стр.
7. *Бекжан О.* Есік жазуына 2009 жылғы түзетпе және ондағы жаңа ұсақ жазудың мағынасы // «Тюркология», 2010, № 1-2.
8. Казахская Советская энциклопедия. Алматы, 11 т., 1977, 218 стр.
9. *Шалекенов У.* Түркістан – Тұранның көне астанасы // «Қазақстан тарихы», 1997, № 3, 29–32 стр.
10. *Исқақов М.* Халық календары. Алматы, 1980, 238 стр.
11. *Байчоров С.Я.* Древнетюркские рунические памятники Европы. Ставрополь, 1989, С. 129.
12. *Бекжан О.Д.* Есік жазуының мағынасына қосымша жаңа дәлелдер мен түзетпелер // «Вестник КазНУ, серия филология, 2006, № 1, 158 стр.

О.Д. БЕКЖАН,

Старший научный сотрудник Тюркологического научно-исследовательского института Научного центра Международного Казахско-Турецкого университета им. Х.А. Яссави, кандидат филологических наук

История исследует процессы развития природы и общества. Она делится на две части: история природы и история общества. В прошлом веке Курбангали Халид в своем труде «Тауарих хамса» («Пять историй») писал: «Историческая наука изучает мировые процессы, она доносит до нас прошлое общества, а также объясняет современные события. Ценность исследования теряется, если не будет соответствующего каждой эпохе содержания. К примеру, если грамматика – соль языкознания, то история – плоть всей науки. Тот, кто считает историческую науку никчемной, похож на больного, бегающего от лекаря, который страждет ему помочь».

Немало еще людей, считающих ненужным знание собственной истории. Подобное мнение стало внедряться массово, когда Казахстан был колонией царской России и в советский период. А суть в том, что при таких настроениях легче проводить колониальную политику. Колонизация Казахстана Россией началась с первой половины XVIII века. Не останавливаясь на ней подробно, приведем лишь один факт. Россия не ограничилась захватом территории, она попыталась завладеть экономической и духовной сферами. На протяжении трех столетий велась умышленная политика искажения многовековой истории, культуры и духовного богатства казахского народа. Колонизаторы объясняли свои действия не желанием завладеть умами и сердцами, а привести на «отсталую окраину передовую западную культуру». Эта «великая» идея оказала влияние на умы и мировосприятие молодого поколения.

Политика колонизации идентична во всех порабощенных странах. К примеру, в XVI веке Британская монархия вела такую же политику в Индии, как позднее Россия – в Центральной Азии и на Дальнем Востоке. Эта планомерно внедряемая идеология пагубно отразилась на подрастающем поколении, в особенности изменив ментальность детей, обучавшихся на русском языке.

Старый испытанный метод использовался советской властью под маской коммунистической идеологии построения светлого будущего во всех «братских республиках», фактически являвшихся колониями России. Практиковалась и политика двойных стандартов: «равноправие республик» на бумаге, а на деле – политическое и экономическое бесправие и извращение истории тысячелетних достижений и духовного богатства народов – «младших братьев» русского. Появилось немало «научных трудов», где утверждалось, что у народов Средней Азии и Казахстана не было своей письменности, обретенной лишь с приходом советской власти. Во всех сферах жизни стал превалировать русский язык.

Только с 1991 года, с обретением государственной независимости, в Республике Казахстан стал возрождаться родной язык, началось восстановление истинной истории нации. Казахский язык обрел статус государственного. А молодое поколение получило реальную возможность учиться в школах и вузах на родном языке. Появились и научные исследования на казахском языке.

Невозможно разделить историю народа и его язык. Это синтез духовного богатства нации. В советский период язык и история казахского народа были в плачевном состоянии: практически на грани полного исчезновения. Прошлое древнего народа искажалось в угоду политическим целям. «История Казахской ССР», изданная в то время, полностью базируется на русскоязычных документах и преподносится с позиций тогдашней идеологии.

Материалы, написанные путешественниками, научно-общественными деятелями, представителями административных структур, приезжавшими в Казахстан начиная с периода российской колонизации, выходили отдельными книгами, публиковались в газетах и журналах, а приведенные в них сведения стали основой «Истории Казахской ССР», которой даже не дали правильного названия. Оно должно звучать иначе: «История казахского народа». Среди этого богатого и объемного материала есть и правдивые, и искусно завуалированные ложные факты. Различить их могут лишь специалисты, хорошо знающие и тонко понимающие истинную национальную историю. Среди авторов названных публикаций в числе русских и зарубежных исследователей встречаются и казахские специалисты, также не знающие языка и плохо ориентирующиеся в культуре, обычаях и традициях, в бытовых устоях своего народа. Их выводы были далеки от истины. Кроме того, заезжие ученые писали о Казахстане с имперским высокомерием, свойственным колонизаторам. Нам предстоит отобрать в этом наследии действительно ценное и рациональное, раз и навсегда избавившись от традиции слепо переписывать чужие надуманные заключения по нашей истории.

Первые три тома «Истории Казахской ССР» были переизданы с доработками в 1996, 1998, 2000 гг., но значимых отличий от прежнего пятитомника в них нет, поэтому даже с большой натяжкой обновленное издание нельзя считать настоящей «Историей казахского народа».

Чтобы устранить перекосы в преподавании истории, правительством Республики Казахстан принято решение о введении в учебную программу школ и высших учебных заведений обязательного предмета «История казахского народа». Во всех вузах, независимо от специальности, студенты первого курса сдают государственный экзамен по этому предмету. Школьные учебники по истории Казахстана переизданы в обновленном виде, однако их качество не выдерживает критики. Нет пока специалистов, которые могли бы на должном научном уровне написать действительно хороший учебник. Нынешние составители берут за основу упомянутую «Историю Казахской ССР» и повторяют имеющиеся в ней искажения. Кроме того, нет учебных и методических пособий по истории казахов для высших учебных заведений, утвержденных Министерством науки и образования РК. Их должно быть, как минимум, два.

Выделив время, я специально зашел в библиотеку Казахского национального университета, где обнаружил в книжном фонде в основном учебники советского периода, включая пресловутую «Историю КазССР». На мой взгляд, студенты, в силу недостатка знаний и опыта, не смогут различить в них «зерна от плевел», как, впрочем, и сами преподаватели, в большинстве своем молодые люди.

Для того чтобы преодолеть духовные проблемы, нужно прежде всего написать добротную книгу по истории на казахском языке. Это непросто. В нее необходимо вложить труд многих специалистов, хорошо знающих предмет, быт, культуру и традиции народа, умеющих анализировать и просеивать огромные залежи существующей информации. Эту сложную задачу могут решить лишь талантливые ученые. Подлинная «История казахского народа», отражающая многогранную и многоликую деятельность наших прадедов на протяжении тысячелетий, необходима нам как воздух. Ее следует писать и с позиций гуманитарной науки, и с позиций естествознания, а для этого надо собрать специалистов по разным отраслям, поскольку в каждой отдельной сфере наш народ проявлял себя на высоком культурном уровне. На наш взгляд, народ Республики Казахстан, набирающей обороты в экономике благодаря инициативам и огромному вкладу Президента Н.А. Назарбаева, достоин знать истинную историю титульной нации. Древнее прошлое и современное развитие независимого

Казахстана должны найти отражение в добротной и правдивой книге. И если такая книга выйдет в свет, она станет неоценимым вкладом в духовное богатство нашего народа, а широкие слои населения, в том числе школьники, студенты, интеллигенция, смогут узнать о многих доселе им неизвестных великих делах и подвигах наших предков, что укрепит общенациональный менталитет в нужном русле.

А теперь коротко подытожим материал, изложенный в данной монографии «Город Баласагун в V–XIII веках».

Большинство археологических памятников на территории Казахстана представляют собой остатки древних городов, поселений и крепостей. Эти исторические памятники начисто опровергают утверждение евроцентристов, что тюрки были «чистыми» кочевниками. Кроме того, найденные в последние годы археологические материалы и письменные источники доказывают оседлый и полуседлый образ жизни большей части тюркских народов, с древних времен создававших очаги оседлой культуры. Мы приводили слова М. Кашгари (XI век) о том, что тюрки, возводя крупные города, нарекали их, добавляя к названию приставку «канд», которая на огузском и родственных ему языках означает «зимовка». Большинство тюркоязычных народов именовали так крупные и столичные города. Столицу Ферганы назвали «Уз+кэнд», то есть «мой город». «Самарканд» – это переименованное персами «Семиз+канд» («Тучный, богатый город»). В китайском источнике об истории Ханьской династии о нем говорится: «Самархан – ханство Канжуй», иными словами «Зимняя ставка государства Канлы». А его летней резиденцией являлся город Фан. Самарканд уже в античные времена был столицей большого государства и экономическим и культурным центром на Великом Шелковом пути. Государства Канлы и Усунь существовали в один и тот же период, исторически считались соседями.

Одним из крупнейших городов Великого Шелкового пути был Баласагун. О нем немало сведений в средневековых источниках. Мы постарались доказать, что Баласагун, расположенный в Западном Туркестане, в V–XIII веках являлся столицей Тюркешского, Карлукского, Караханидского и Каракиданьского государств, выполняя роль крупного политического, экономического и культурного центра. Вследствие феодальных раздоров и войн, в XIV веке он сошел с политической сцены, и со временем его местоположение было забыто. В течение шести веков востоковеды всего мира пытались найти этот некогда величественный город. Академик В.В. Бартольд считал, что его необходимо искать на берегах реки Шу, и отметил при этом, что ни городище Акбешим, ни Бу-

рана, находящиеся в Кыргызстане, не могут идентифицироваться с Баласагуном.

В книге мы привели документы, свидетельствующие о культурном уровне и значении Баласагуна. Здесь родились и работали известные ученые, поэты и философы Востока. Якут Ибн-Абдуллах ар-Румиал Хамава (XIII век) писал: «Уроженцами Баласагуна являются многие выдающиеся ученые, среди которых Абу Абдаллах Мухаммед Ибн-Муса аль-Баласагун, известный под именем Ат-Тюрк, получивший судейское образование в багдадском ханифате Абу-Абдаллаха ад-Дамагани, а затем работавшего в Сирии.

Во второй главе мы останавливались на высказываниях Мухаммеда Хайдара, приведенных в его книге «Тарих-и Рашиди». Считаю важным их повторить: «До прихода каракитаев Баласагун был под властью потомков Афрасиаба. Каракитай Гурхан отвоевал город у Илек-хана, выходца из рода Афрасиаба и объявил Баласагун своей столицей. В течение девяти лет Баласагун был столицей каракитаев.

Жители всех окрестных городов около Джейхуна и на востоке платили дань (харадж) этому городу. Мой отец из хафизов Баласагуна. В своей книге «Мулхакат-и сурах» («Дополнения к «Ясности языка»») он называет имена ученых, уроженцев городов региона. Он сумел вспомнить только с десятков ученых из Самарканда, а вот выходцев из Баласагуна среди ученых, философов и просветителей оказалось огромное множество, и о многих он подробно рассказывает. Просто не укладывается в голове, как столько просвещенных людей могли жить в одном и том же городе в одно и то же время. Сегодня о Баласагуне практически ничего не известно. И я не слышал о городе, который именовали Каралигом». По словам аль-Макдиси (X век), «Баласагун – большой, красивый и густонаселенный город». Махмуд Ибн-Валиди (XIV век) как очевидец того времени пишет: «Ширина крепостной стены Баласагуна составляет 2,5 гяза (5-6 метров – У. Ш.)».

Судя по лестным отзывам ученых средневековья, Баласагун был крупным политическим, экономическим и культурным центром, достойным статуса столицы государства. Большое средневековое городище в среднем течении реки Шу, называемое «Актобе», в 1974 году было выбрано археологами Казахского государственного университета для организации учебно-опытной базы и с тех пор регулярно исследуется археологическими экспедициями в составе студентов исторического факультета и ученых-археологов, преподавателей КазНУ. В 2004 году исполнилось 30 лет с начала этих исследований, на протяжении которых проводились обширные раскопки цитадели, шахристана, рабада и

крепостных укреплений города. Были найдены бесценные археологические материалы. Написано несколько монографий и множество научных статей. В 1983 году на историческом факультете университета был открыт археологический музей, где экспонируются обнаруженные в Актобе артефакты. В 1980 году с высоты 200 м впервые была осуществлена панорамная аэрофотосъемка городища, благодаря чему удалось определить истинные параметры городища и сделать его точную карту. Центр Актобе занимает площадь около 70 га и расположен на ровном и удобном месте. Сохранившаяся высота крепостных стен составляет 6-7 м.

В окрестностях и через городище протекают четыре реки – Шыргау, Аксу, Карабалта и Токташ, впадающие в Шу в ее нижнем течении, поэтому в прилегающем регионе никогда не было засухи, а воды хватало и на орошение полей, и для нужд населения города. Во всех отношениях место, где располагался некогда средневековый город, было благодатным. Городище Актобе окружено укрепленным рвом, общая протяженность которого 52 км, с его внешней стороны проходил параллельно оросительный канал, служивший одновременно для защиты и водоснабжения города. Как было принято считать ранее, большая часть жителей города проживала внутри крепости, однако в ходе последних экспедиций было обнаружено и множество поселений за пределами укреплений.

Мощный, тройной пояс внушительных укреплений говорит о том, что в городе и его окрестностях проживало огромное количество жителей. Приблизительную численность населения Актобе в период его расцвета удалось вычислить на основе найденных материалов, письменных источников и аэрофотосъемки городища.

Цитадель Актобе представляет собой ханскую ставку: ханский дворец с большим количеством помещений, просторная городская площадь, восточная баня, мощенные брусчаткой тротуары. Шахристан – центр ремесел: жилые дома городской знати, монетный двор, где обнаружено 5000 монет эпохи Караханидов, ряд ремесленных мастерских. Рабад – основной жилой район: множество жилых помещений, густая водопроводная сеть, проведенная под землей, хаузы (водосборники) и множество других примечательных находок. Большая часть обнаруженных во время раскопок артефактов ныне украшает экспозиции Центрального государственного музея Республики Казахстан, Таразского исторического музея и археологического музея Казахского национального университета имени аль-Фараби. Материалы экспедиций опубликованы в многочисленных статьях и книгах, монографиях, а также в альбоме «Средневековый Актобе (Баласагун)», изданном в 2006 году в Анкаре. На основе сделанных открытий ар-

хеологи КазНУ им. аль-Фараби сделали убедительный вывод, что городище Актобе и есть исторический город Баласагун, некогда стоявший на Великом Шелковом пути.

Аэрофотосъемка 1980 года выявила, что центральная часть средневекового городища занимает 70 кв. км. Судя по описаниям средневековых ученых и философов, такую огромную территорию с большим количеством населения, окруженную тройной линией глубоких рвов длиной 52 км и крепостными стенами высотой 8-10 м, мог, без сомнения, занимать Баласагун.

Известный журналист, автор нескольких исторических книг Амантай Айзахметов в своем «Путешествии в глубь веков» пишет: «Я только сейчас понял: то, что делается на этом городище, – открытие, которое по своей значимости равноценно открытию Трои. Я только сейчас понял, если не игнорировать проводимые там изыскания, не смотреть на происходящее сквозь пальцы и называть все вещи своими именами, то это – открытие века. Однако мы пока не понимаем этого, или понимаем, но не хотим признать» (Тараз, 2002. С. 150).

Это вывод человека, который побывал на городище и своими глазами видел раскопанный Актобе (Баласагун), читал множество источников об этом средневековом городе.

В 1868 году богатый немец Генрих Шлиман приехал в Турцию, основываясь на поэме Гомера «Илиада», начал раскопки недалеко от города Бунарбашы и доказал, что найденное городище и есть Троя. Читая «Илиаду», он обратил внимание, что Троя, по описанию Гомера, располагалась между холодным и горячим источниками недалеко от моря. Найдя эти природные метки, он приступил к исследованию находящегося в тех местах городища.

Наши археологи в поисках Баласагуна опирались на книгу Махмуда Кашгари, ономастические названия мест, упомянутых великим ученым (Юн-Арык, Аулиетау и Бақыртау), которые идентифицируют со средневековым Баласагуном исследованный нами Актобе. Это же всесторонне подтверждают археологические, этнологические и другие источники.

Если Г. Шлиман нашел в Трое золото, то мы обнаружили в Баласагуне монетный двор и пять тысяч караханидских монет. Сохранилась легенда, будто все золото Баласагуна было вывезено на 40 ишаках и где-то зарыто. Мы не наткнулись на эти несметные богатства, их, возможно, обнаружат будущие поколения. В словах Амантая Айзахметова есть рациональное зерно. Действительно, открытие знаменитого Баласагуна, который ученые-востоковеды мира искали на протяжении нескольких столетий, равноценно обнаружению Трои. Так же, как и Троя, Баласагун был низвергнут с исторической сцены.

Юн-Арык (Бельарык) – летнее пастбище жителей Баласагуна. Оно растянулось от западной стороны нынешнего Актобе до Моинкумов. Благодатная равнина длиной 300 км. На территории этого жайляу расположились ныне Меркенский, Куланский, Моинкумский районы Жамбылской области.

Аулиетау – это горный хребет между Актобе и станцией Шу, где, согласно источникам, жил святой тюркский дервиш Кулбак. Расположен на северо-западе от Тасоткельского водохранилища. Одну из вершин этого хребта на берегу реки Шу и сейчас, как в далеком прошлом, называют Аулиетау (Священной горой). Рядом с нею проходила северная ветвь Великого Шелкового пути – через Тасоткель на правый берег Шу.

Бакыртау – горный хребет, что ведет от станции Шу к Курдайскому перевалу. В настоящее время его называют Жайсан. Между этими горами протекает речка Шатыркул. Вдоль нее на 7 км тянутся остатки медных рудников эпохи бронзы. Именно здесь баласагунцы добывали медь. Между Актобе и горами Жайсан – 60-70 километров.

Таким образом, три географических объекта, упомянутых М. Кашгари, найдены рядом с Актобе (Баласагуном).

Хотя в советский период городище частично подверглось разрушению, вместе с тем, это один из немногих древних городов, сохранивших свой первоначальный облик. Всемирно известный Отрар практически полностью уничтожен, в настоящее время городище Отрартобе занимает лишь 20 га. Баласагун значительно больше и внушительнее сохранившегося Отрара, и мы в соответствующих главах монографии это отмечали. Неоднократно на областном уровне нами поднимался вопрос о необходимости сохранности исторического памятника, но, как говорится, воз и ныне там. Прямо в центре Баласагуна в 1980 году начали строительство Аксуйского водохранилища, из-за чего часть городища была затоплена. Хотя строительство было приостановлено, природный водный баланс нарушен. Если не будут приняты меры, весь исторический памятник затопят грунтовые воды. Эту проблему следует взять на вооружение в рамках программы «Культурное наследие». Если мы хотим сберечь древний памятник нашей истории, необходимо убрать водохранилище из центра городища.

В настоящее время глава государства уделяет особое внимание реализации программы «Культурное наследие». Мы считаем, что в рамках этой программы необходимо продолжить обширное комплексное исследование Баласагуна и превратить его в крупный историко-культурный центр.

В VII и VIII главах монографии мы приводили высказывания

ученых и свое мнение относительно исторических проблем, связанных с вопросами оседлой цивилизации тюрков Центральной Азии, поскольку тема изучения Баласагуна напрямую связана с тюркской оседлой культурой.

Мы подробно остановились на продолжающем муссироваться вопросе, прошли ли тюрки, в том числе и казахи, все стадии исторического развития общества или, как утверждает ряд ученых с евроцентристскими взглядами, «миновали рабовладельческий строй, перешагнув из первобытного общества сразу в эпоху феодализма». На основе собранного и исторического материала мы постарались убедить читателя, что тюрки пережили все исторические формации и основали на юге Центральной Азии, в междуречье Амударьи и Сырдарьи, ряд классических рабовладельческих государств, а в пустынных и полупустынных регионах использовали домашнее рабство. То есть разнообразие природно-климатических условий повлекло за собой и неоднородное развитие рабовладельческого строя на землях тюркских народов.

Последняя глава посвящена рассказу о Великом Шелковом пути и его непосредственном влиянии на развитие Баласагуна. Торговый путь, проходивший по территории Центральной Азии и соединявший Восток и Запад, способствовал интенсивному развитию малых и больших городов, в том числе и бурному расцвету таких крупных центров, как Баласагун. Города и оседлые поселения вдоль Великого Шелкового пути относятся к античной эпохе и имеют 2000–2500-летнюю историю. В начале XXI века отмечалось 2000-летие города Тараза. Его ровесниками, свидетелями древней эпохи и средневековья являются города Баласагун, Алматы, Исфиджаб (Сайрам) и многие другие, расположенные на территории Казахстана.

Итак, знаменитый Баласагун, стоявший на Великом Шелковом пути, сейчас является историческим археологическим памятником, именуемым городище Актобе. Он расположен на территории бывшего колхоза им. Калинина в Шуйском районе Жамбылской области. Сегодня это хозяйство носит свое прежнее название – аул Баласагун. Если в рамках программы «Культурное наследие» завершить комплексное археологическое исследование Баласагуна, мы твердо верим, что этот аул вместе с историческим памятником станет крупным культурным и туристическим центром на автостраде Алматы–Тараз.

The Turks are the earthborn creatures of Central Asia, North Caucasus and North Shore of Alack Sea. Settling on that vast territory they created their statehood, material and spiritual cultures. Already in the antique epoch and early middle ages the Turks had settlements and towns situated along the Great Silk Road. Studied by us Balasagun town is among them.

In the works of early medieval Arab, Turkic, Chinese and European authors Balasagun was enlightened widely as the large political, economical and cultural center of Turkic world. It was the main capital of Turgesh, Karluk, Karachanid, Karakytai (Karakidan) states in the V–XIII cc. But Balasagun town was destroyed in the result of endless interintestine wars, which took place in early middle ages in the west Turkic khanate, particularly, under Karakhanids and Karakitais. And in the first quarter of the XIV c its name already felt into oblivion. The town remained destroyed. During Mongols invasion in 1219 it surrendered without resistance. So, the town was not restored by anybody and was transferred into archaeological object.

As the result its location and its former name were forgotten. Local inhabitants called it conventionally Aktobe (White Hill). The monument has reached our time with that name.

Only in the XIX c some orientalists, getting to know on the existence of the historical Balasagun, tried to localize the town. Particularly, academician V.V.Bartold wrote the following: «Balasagun is the town in Central Asia, the location of which is not a success to define exactly» (Balasagun || works, V3. M, 1965. p 357).

That problem was also studied by Soviet orientalists. Studying in the 50-es of the XX c the medieval towns of Chu and Talas valleys, A.N. Bernshtam identified Balasagun with the town Akbeshim, situated near Tormak in Kirgizstan. The same view was of the opinion by L.K. Kyzlasov, who was engaged in excavations in that town during some years. But further he refused of his initial hypothesis. By his view Akbeshim stopped its existence in the X c. He made the following conclusion, being guided by the results of archeological researches

Carried out in the towns Akbeshim and Burana: Historical Balasagun – the bright capital of Karakhanids of the XI–XII cc, the town existed, by written sources, right up to the XIV c is necessary to look for in another place.

So, either Akbeshim site or Burana site can not be connected with the historical Balasagun. Their forgotten names will be to be defined by the historians of Kirgizia. (Archaeological researches on Ak-Beshim site in 1953–1954. || Works of Kirgiz archaeological – ethnographical expedition. V II. M.-JL, 1959. P. 236).

So, the problem of localization of Balasagun remained yet opened. In 1974 archaeologists of the Kazakh National University named after Al-Farabi started excavations on the place of the medieval town Aktobe, situated on the left bank of Shu river in the abundant place in the low reaches of four rivers: Aksu, Karabalta, Shargau and Toktash flowing into Shu river. It knew having one meaning, that Aktobe was the remains of a big medieval town. In 1980 was carried out air photo shooting of a monument given the precise definition of Aktobe territory. Archaeological monument occupies the total square amounting 150 thousand hectares including central part in 70 sq. km.

As it is seen by the occupied territory Aktobe was rather big town situated in the northern branch of Silk Road. The map of town with the observed remains of numerous town constructions, defense constructions, irrigational systems, water collecting settling precipitation tanks, guard towers, blocks, adjoining the farm sections, etc was drawn up on the basis of air photo shooting. The total extent of defense banks' lines in the frames of hooted square amounts 52 km. Square of irrigated agriculture in the limits of air photo shooting amounts 2000 hectares.

The site of ancient settlement consists of citadel, shakhristan and rabad. In that parts from 1974 to 2005 were carried out archaeological excavations and rich findings were collected, which let to say, that medieval town Aktobe Survived two stages: V–VII and IX–XIII cc. These chronological data correspond to the period of functioning of the historical Balasagun. It's necessary to note, that Karakhanidian materials are situated on the upper layer of monument.

More than 30 years work on Aktobe gave a very rich, various material, characterizing the life and activity of Balasagun town.

Another weighty argument in favor our localization of Balasagun is toponymy data from the look «Turkic vocabulary» of M. Kashgarsky. He enumerates the important places (known), situated around Balasagun. They are: Balasagun towns (Aulie tau), Bakyrlygtau and Yun-Aryk (Balasagun) have been discovered and studied by us.

So, in the monograph of U.Kh. Shalekenov: «Balasagun Town of the V–XIII cc» by the literary, archaeological and ethnographical data the historical town Balasagun in localized on the place of Aktobe site of ancient settlement.

_____

_____

О КНИГЕ
У.Х. Шалекенова
«Город Баласагун
в V–XIII веках»

ШАЛЕКЕНОВ У.Х.
«ГОРОД БАЛАСАГУН В V–XIII ВВ.»
(Алматы: Жибек жолы, 2006)

В 2006 году издательство «Жибек жолы» выпустило книгу профессора Казахского национального университета, доктора исторических наук, археолога-этнолога Уахита Хамзиновича Шалекенова «Город Баласагун в V–XIII вв.»

Свыше тридцати лет назад была организована археологическая экспедиция КазГУ (ныне КазНУ им. аль-Фараби) для проведения раскопок в городище Актобе. На протяжении всего этого времени студенты исторического факультета проходят здесь археологическую практику. На месте городища, превратившегося в степную лабораторию университета, за многие годы ее существования были найдены и включены в научный оборот бесчисленные археологические материалы, многие из которых дают ценное представление о быте, общественной жизни города, а также об истории других городов, расположенных на Великом Шелковом пути. Монетный склад, найденный в процессе раскопок, подтверждает предположение ученых о том, что данное городище было крупным политическим и торговым центром. Автор труда У.Х. Шалекенов сопоставляет городище Актобе с прославленным городом Баласагуном. Результаты экспертизы по определению химического состава обнаруженных материалов, их физико-механическая характеристика, исследование археологических находок, особенно керамики, рентгенографическим способом, определение уровня сохранности в них химических элементов и другие научные методы дали исследователям возможность доказать, что городище развивалось в два периода: V–IX вв. и X–XIII вв.

В данном труде приведен ценнейший материал, полученный в результате аэрофотосъемки памятника, благодаря которому ученые смогли создать топографическую характеристику Актобе (Баласагуна). Согласно аэроснимкам, только центральная часть городища Актобе занимает более 70 км².

В результате археологических раскопок было обнаружено, что городище со всех сторон окружено рвом и укреплениями. Высота крепостных стен составляет примерно 7-8 м, а ширина 16-18 м. Город был снабжен системой орошения, благодаря которой развивалось поливное земледелие. Раскопки, проведенные в цитадели, вскрыли ряд жилых дворцовых комнат и подсобных помещений. Ученые проявили интерес к тому, что в одном из больших залов был вскрыт михраб. Простейшая система канализации доказывает высокий уровень развития городской культуры. Была также обнаружена баня, пол в которой, видимо, утеплялся.

Несомненно, археологи почерпнут ценную информацию из данной книги. Мы затронули лишь археологическую часть, хотя в ней имеется анализ исследований по истории тюркских государств.

На основе собранных материалов, письменных и иных источников автор доказывает, что городище Актобе является ничем иным, как древним городом Баласагуном. Для доказательства приводятся множественные факты.

Когда племена, населявшие бескрайние степи, объединялись в союзы и создавали государства, такие города, как Баласагун, расположенные вдоль рек Шу, Или, Талас и других, обретали огромное значение.

Исследование древнетюркских городов тюргешей, карлуков и караханидов, упоминаемых в источниках, и через это исследование познание нашей подлинной истории и ее донесение до широкого круга читателей являются главной задачей сегодняшнего дня.

С 2006 года исследование городища Актобе (Баласагун) было включено в государственную программу «Культурное наследие».

Пытливому исследователю известного средневекового города, ветерану труда и войны, Ученому с большой буквы Уахиту Хамзиновичу мы желаем успехов и ждем его новых научных трудов.

К.М. БАЙПАКОВ,
академик, доктор исторических наук,
профессор, директор Института археологии РК
имени А.Х. Маргулана

ТАЙНА ГОРОДА БАЛАСАГУН, ИЛИ ВЕРСИЯ ПРОФЕССОРА ШАЛЕКЕНОВА¹

Это было несколько лет тому назад. В командировку в Курдайский район я выехал тогда совсем по другому вопросу. Я слышал, что в этом районе есть такой аул, жители которого являются прямыми потомками батыра Утегена, сподвижника хана Аблая. Вот тогда я встретился с представителем пятого колена родословного древа батыра Утегена из рода Дулат, старейшиной этого аула, девяностолетним аксакалом Омиркулом Кульчуковым.

Аксакал Омиркул, обыкновенный объездчик, оказался не просто гостеприимным хозяином дома, но и необыкновенным и очень интересным собеседником, человеком с поразительным жизненным опытом и познаниями разного рода наук. Он показал мне тогда свои старинные книги в вековых кожаных переплетах. Это и «Хисая ангиме тарихи» Абдрахмана Смагула Хамари, и «Хауми турки» Хасан-аты, и сборники хикматов Ходжи Ахмеда Ясави, отрывки из которых аксакал читал мне на древнетюркском языке. Старинных книг у него много. «Здесь у меня гостили и читали эти книги академик Алькей Маргулан и писатель Ильяс Есенберлин, – говорил мне тогда аксакал Омиркул. – Алькей Маргулан просил даже, чтобы я эти книги подарил или продал Академии наук. Но я отказал ему. Ведь они перешли ко мне по наследству, это достояние и реликвия нашей семьи».

Я попросил аксакала Омиркула проехать вместе со мной к могиле батыра Утегена и прочесть там Коран. И вот мы на окраине аула Кенес, на возвышенном берегу речки Майбулак у памятника батыру Утегену. Прочитав молитву, аксакал Омиркул проводит старческой рукой по белой, словно снег, бороде, поднимается с колен и показывает в сторону:

– Видишь, сынок, вон ту сопку? Там бывал аль-Фараби, там Махмуд Кашгари написал свои четыре книги.

– Простите, аксакал, а с чего это вы взяли, что там бывали аль-Фараби и Кашгари?

– А там, под этой сопкой, которая называется Актобе, был древний город Баласагун.

---

¹ Из книги: Путешествие в глубь веков. Тараз, 2002. С. 141–150.

Я ему тогда возразил и сказал, что раскопки Баласагуна, насколько это известно, ведутся совсем в другом месте, на что он мне ответил: видимо, они там раскапывают другой город. «Баласагун здесь», – с твердой уверенностью сказал он.

И вот мы на той самой сопке. Аксакал водит меня по ней и показывает своей палкой, где под землей находятся главные городские ворота, где шахристан, где рабад, где были крепостные стены. Неужто у нас под ногами действительно древний город? Кто знает... Ведь многие среднеазиатские города, погибшие из-за опустошительных войн, превратились в заброшенные, безлюдные руины. А вдруг и в самом деле мы стоим над развалинами знаменитого города? Я невольно задаюсь вопросом: «А отчего мы стоим?» Может, я неправильно и не там делаю ударение? Ведь еще Марк Аврелий говорил: каждый стоит столько, сколько стоит то, о чем он хлопочет. А ведь вопрос, которым задаемся мы в данный момент, именно сейчас, сию минуту, как никогда, обнажает, обнаруживает и выражает не только обыкновенную потребность, присущую каждому человеку, занять место в физическом пространстве, но и его идеальную потребность познания Истины и своего Я, а если сказать конкретнее, познания Сути бытия. А она, Суть-то эта, как ни парадоксально, сокрыта в двух вещах: в Пространстве и во Времени. Пространство – это наша материальная и духовная культура, а Время – это наше Прошлое, Настоящее, Будущее. И все здесь взаимосвязано. Без прошлого нет Настоящего, без Настоящего нет Будущего. Какие только пророки не говорили об этом: если мы не будем знать своего Прошлого, все худшее, что было в нем, мы обречены пережить заново.

Несколько лет назад в статье «Священная Отюкенская чернь, или Тайны запредельного мира» я уже затрагивал данную тему и рассказывал о том, как аксакал Омиркул показывал мне в горах «Пещеру предков», которая, по его предположению, являлась местом поклонения или жертвоприношения, а может, и хранилищем святынь древних карлуков, пришедших сюда в начале нашей эры с гор Алтая и Тарбагатай и основавших здесь Карлукское государство со столицей в Баласагуне.

Какие только тайны не хранит в себе эта земля! Не говоря уже о всей Великой Степи. И даже если это была бы лишь территория нашей Жамбылской области. Загадочный край. Край, где, как никогда и нигде, тесно переплетена история тюркских племен и народов. И этот клубок истории не распутать одним махом, не разрубить, как гордиев узел, в мгновение ока. Его не изучить и не описать на полном скаку, мимоходом, мельком, поверхностно. Одних только сакских курганов тут тысячи. А сколько здесь было древних городов: Тараз, Алташ, Нижний Барсхан, Хамукет, Джикиль, Адехкет, Дех-Нуджикет, Касрас-Бас, Кулан, Мирки, Аспара, Саудакент, Нузкет, Харран-Джуван, Джуль, Сарыг, Невакет, Баласагун... Сколько было царств и государств!.. Еще в VI в. до н. э. здесь было государ-

ство саков-массагетов, здесь царствовали знаменитые Зарина, Аморга, Томирис, Скунха... В начале нашей эры процветал Тюркский каганат, потом Восточно-Тюркский и Западно-Тюркский каганаты, Тюргешское, Карлукское, Караханидское государства. Да и истоки Казахского ханства находятся здесь, на территории этой области, в Шуйской долине.

В данный момент нас интересует тайна Баласагуна. Что это за город? Почему он так назывался и где находится? Из истории мы знаем, что в Шуйской долине располагался центр расселения карлуков город Баласагун. Тогда кто такие карлуки? Углубившись в историю, мы узнаем, что это тюркские племена, обитавшие на Алтае, Тарбагатае и в районе Хангая. Карлуки упоминаются в древних тюркских рунических памятниках, где отмечены места их обитания и в степях Центральной Азии. В мусульманской историографии Ибн аль-Факих констатирует, что карлуки – древние тюрки. Из истории тюркских народов мы с вами знаем, что карлуки поклонялись Солнцу, Огню, Воде, богу подземного царства Эрглику, богине земли Умай и великому богу неба Тенгри. А еще у них был культ священных гор (ыдык баш), а именно священной Отюкенской черни. Другими словами, они поклонялись «Пещере предков». Аль-Марвази пишет, что карлуки прежде жили на горе Тулис (Алтай) и были рабами тогуз-огузов. Затем восстали против своих господ и завоевали страну тюргешей. Таким образом, в 766 году в руки карлукского джабгу перешло все Семиречье. Образованное здесь Карлукское государство было обширным. Арабский путешественник Абу Дулаф сообщает, что ему пришлось ехать по земле карлуков 25 дней. По данным же Ибн Хаукаля, требовалось даже 30 дней, чтобы пройти земли карлуков с запада на восток. У карлуков были города Демиртаг, Исфиджаб, Тараз, Атракана, Барак, Салуния, Джинкар, Карлукия, Барсхан, Талхиз, Каялык, Мирки, Кулан и, конечно же, Баласагун. Но почему этот город называется именно так – Баласагун? В этом отношении профессор К.М. Байпаков берет за основу мнение С.П. Толстого, по анализу которого слово «баласагун» имеет монгольскую форму «балгасун» – город, происшедшую от тюркского «балык» – город. Что же касается монгольского слова «балык», то тут нам с вами излишне вспомнить эпоху вторжения туменов Чингисхана в Семиречье. Хорезмшах Мухаммед отказался выдать Чингисхану владельца Отрара Иналчика, разграбившего его караван и убившего сопровождавших караван монгольских купцов. Мало того, Хорезмшах Мухаммед еще и унижил послов Чингисхана, отрезав им бороды. Поход Чингисхана стал неизбежен, но прежде ему надо было покончить с предводителем найманов Кучлуком, скрывавшимся от него за горами Тянь-Шань. В отношении Кучлука у Чингисхана были свои счеты.

Я почему-то снова вспоминаю девяностолетнего аксакала Омиркула, который спрашивал у меня:

– Скажи, сынок, а почему эти горы называются Тянь-Шанем?

– И сам же отвечал: – А потому, что Таян-хан, сын Кырыкбай-хана, – хозяин селения в сорок тысяч юрт, или аула сорока дочерей Кырыкбая-хана, женился на дочери правителя Уйгурского каганата Шын-Темирхана. И тогда цепь гор, разделявшая породнившиеся ханства, была названа Таян-Шын.

По всей видимости, аксакал Омиркул имел в виду Таян-хана – предводителя большого тюркского племени найманов, выступившего против Чингисхана на стороне Джамухи и потерпевшего поражение. Когда Таян-хан погиб, его сын Кучлук бежал за горы Тянь-Шань в Семиречье.

Итак, Чингисхан, прежде чем идти войной на Хорезмшаха Мухаммеда, решил покончить с Кучлуком, не пожелавшим подчиниться и скрывавшимся от него. К тому времени Кучлук успел подчинить себе многие города Семиречья и своей столицей сделал город Баласагун. Чтобы покончить с ним, Чингисхан направил Чжэбэ-нойона. Одной из важных причин его шага было еще и то, что Кучлук захватил в плен и убил мусульманского правителя Алмалыка Бузара, как раз женившегося на дочери сына Чингисхана Джучи и в знак своей преданности отославшего к Чингисхану своего сына Сукнак-тегина и дочь Улук-хатун, за что Чингисхан даровал ему титул Тогрул-хана. Вдове Бузара Сельбек-туркан удалось отстоять от Кучлука город Алмалык до похода Чжэбэ-нойона. Кучлук бежал от монголов не принимая сражения. Столица Семиречья Баласагун была взята Чжэбэ-нойоном без всякого сопротивления, за что получила от монголов название Гобалык, что означает «хороший город».

Профессор К.М. Байпаков приводит и другое толкование ойконима Баласагун. Он считает, что это составное слово, где «бала» является усеченной формой «балык, боклиг», а «сагун» («сенкун», «сянгун») – военно-административный титул, распространенный среди знати как у тюрков, так и у других народов Центральной и Средней Азии. По всей видимости, именно эта версия профессора К. Байпакова больше ближе к истине. «Сенгун» – воин, а раз слово имеет и значение военного титула, значит, это не просто воин, а великий воин, полководец, предводитель, вождь. В таком случае Баласагун – «город Великого воина». Считать так мы имеем немало оснований. По сообщениям аль-Масуди, из среды карлуков происходит «каган каганов». Он имеет власть над всеми тюркскими племенами, а его предками были Афрасиаб и Ашина. Первым таким карлукским ябгу, принявшим титул кагана над всеми каганами, был Бильге Кюль Кадыр-хан. Именно его историки считают родоначальником династии караханидов. Бильге Кюль Кадыр-хан был «правителем десяти стрел» («он ок будун»). Иными словами, ему принадлежала власть над десятью уделами. Он был властителем Исфиджаба. Тогда кто же правил в Баласагуне? В книге Алишера Акишева «Искусство и мифология саков» (Наука: А-А., 1984) читаем: «Иссыкский вождь был похоронен на берегу реки Иссык, у подножия

гор под сферическим курганом с насыпью из слоев камня и земли, в бревенчатой прямоугольной камере, ориентированной сторонами строго по «углам света». Покойник лежал головой на запад. У правой руки находился длинный меч, инкрустированный золотом, с привязью, украшенной пронизями. Среди них пронизь в виде крылатого тигра. Одет Золотой человек был в сшитую из алой замши одежду, украшенную золотыми пластинами». Так кем же был этот исыкский вождь, прозванный Золотым человеком? На главной площади южной столицы нашей республики имеется высокая каменная стела, над вершиной которой возвышается бронзовая скульптура Золотого человека в доспехах и с мечом, у ног которого лежит крылатый тигр. Эта скульптура – символ государственности Великой Степи, символ могущественного духа предков тюрков. Кто этот человек? Мы можем только предполагать, что он, возможно, был сыном Бильге Кюль Кадыр-хана, которому «каган каганов» подарил корону из пяти стрел и отдал во владение пять уделов со столицей в городе Баласагуне. А сам Бильге Кюль Кадыр-хан оставался властителем десяти уделов, царствовал в Исфиджабе и имел корону из десяти стрел.

В мусульманских и других исторических источниках говорится, что карлукские племена жили не только в районах Исфиджаба, Отрара и Баласагуна, но и в Таласской долине. Они зимовали на пастбищах в местности Касри-Бас, в пяти фарсах южнее Тараза. Тараз же еще в первой половине VIII века был назван городом «славных и благопристойных тюрок-чаруков». Ведь мог же получить подобного рода название и город Баласагун. Однажды монголы уже дали ему название «Гобалык» – «хороший город». Монгольское слово «гое» означает «красивый». В самом деле, если о городе Таразе говорили в те времена как о городе славных и благопристойных людей, почему о Баласагуне не могли бы говорить как о городе красивых людей. Карлуки относились к европеоидному антропологическому типу с незначительной примесью монголоидных черт. В своем труде «Мурдж азахаб» аль-Масуди среди других тюркских племен выделяет карлуков, указывая, что они «наиболее красивые по виду, высокие ростом и приятные лицом». Побывавший среди карлуков арабский путешественник Абу Дулаф в своих мешхедских рукописях свидетельствует: «Они (джикили) имеют красивые лица – все окружающие племена похищают их». В таком случае в поисках истины стоит, наверное, исходить из монгольского языка, если считать, что и казахский язык, и монгольский имели некогда один древнетюркский корень. Об этом красноречиво говорит общность многих слов: мал – скот, ат – конь, куда – сват, кунашын – лошадь, мылкау – немой, кайшы – ножницы, хаир – милость. Значит, может иметь право на существование и другая версия топонима древнего города. Монгольское слово «балгас» означает город, «сайн» – красивый, «хун» – человек, люди. Тогда название составного слова «Балгас-сайн-хун» будет означать «город красивых людей». И можно предположить, что

со временем на данное словосочетание оказали влияние транскрипция, палатализация гласных и, в соответствии с законами тюркского сингармонизма, появилось слово «баласагун».

Так где же находился Баласагун? В.В. Баргольд отождествлял город с городищем Бурана, затем с развалинами городища Акбешим. Раскопками Акбешима было установлено, что город возник в V–VI веках н. э. и существовал до X века. Тожество Акбешим–Баласагун было поколеблено. Что касается географического положения Баласагуна, С.Г. Кляшторный и Т.И. Султанов в книге «Казахстан. Летопись трех тысячелетий» (Рауан: Алматы, 1992) пишут, что в государстве Караханидов «верховным считался восточный каган, имевший ставки в Кашгаре и Баласагуне (городище Бурана близ г. Токмак в Кыргызстане)». Этому же мнению придерживается и профессор К.М. Байпаков в своей книге «Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья»: «Недавние открытия монументальных мусульманских архитектурных сооружений на городище Бурана явились дополнительным аргументом в пользу сопоставления Баласагуна именно с этим городищем».

Казалось бы, после таких авторитетных высказываний в отношении местоположения города Баласагун, вообще-то, можно было бы поставить на этом вопросе точку, считая, что он решен окончательно, бесповоротно, раз и навсегда и что теперь это – непоколебимая догма, что тайна Баласагуна раскрыта и сделанное открытие имеет при этом только один смысл.

Но в том то и дело, что догма-то шаткая и зиждется на песке. И С. Кляшторный, и Т. Султанов, и К. Байпаков высказали свою точку зрения, видимо опираясь на аргументы В.Д. Горячевой, изложенные в труде «О локализации города Баласагуна». Но ведь есть более убедительные аргументы, противоречащие им. Имеется в виду версия профессора Шалекенова. Вот уже более тридцати лет на территории бывшего колхоза им. Калинина Шуйского района нашей области на городище Актобе ведутся раскопки древнего города. Размеры городища в десятки раз превышают размеры широкоизвестного городища Отрар. Один месяц в году более ста студентов исторического факультета Казахского национального университета им. аль-Фараби в обязательном порядке проходят здесь археологическую практику. Раскопки ведутся планомерно, из года в год. Руководит ими доктор исторических наук, заведующий кафедрой этнографии исторического факультета университета профессор Уахит Хамзинович Шалекенов. Он утверждает, что именно на месте городища Актобе находился некогда Баласагун. Эту версию профессор обосновывает вескими доказательствами.

Начнем с топографии. Пр-р Шалекенов считает, что с точки зрения физической географии город Баласагун должен быть на левом берегу реки Шу, в низине ее четырех рукавов, как указывают на то исторические источники. И городище Актобе расположено именно

на левом берегу реки Шу в низовье ее четырех больших притоков: Аксу, Карабалта, Токташ и Ойтал. Кроме того, пр-р Шалекенов приводит следующий довод в пользу идентичности расположения городища Актобе и города Баласагуна, мотивируя это тем, что у Махмуда Кашгари имеются топонимические сведения, указывающие на наличие близ Баласагуна огромного жайляу под названием Бельарык. Возле городища Бурана нет такого большого пространства, на которое можно было бы указать как на жайляу баласагунцев. А вот рядом с городищем Актобе раскинулась равнинная территория протяженностью более ста километров, на которой в настоящее время находятся более 20 хозяйств Луговского и Шуйского районов. От речки Ойтал берет начало канал Бельарык. Кроме того, здесь имеется аул под названием Бельарык. Неподалеку от городища Актобе пр-р Шалекенов отыскал и священную гору Аулиетау, которая была местом поклонения древних карлуков (ыдык баш) и гору Бакыртау, где баласагунцы добывали и плавил металл.

Произведенные на территории городища Актобе раскопки показывают, что только центральная часть обнаруженного города занимает 70 кв. км. Раскопаны стены дворцовых комнат, хозяйственные помещения, восточная баня и монетный двор с заготовками и приспособлениями для изготовления металлических денег. В разных слоях городища были найдены, соответственно, монеты эпохи тюргешей, Карлукского и Караханидского государств. Только монет одной эпохи караханидов было найдено более 5000 штук. Обнаружена и широкая система водопроводов и канализации из гончарных труб. Найдено большое количество поливной и неполивной керамики. Все эти извлеченные из недр городища археологические материалы стали ценнейшими экспонатами организованного при университете этнографического музея. Главная археологическая ценность предметов, найденных в городище Актобе в течение тридцати лет, заключается в том, что они датируются V–XIII вв. н. э. Таким образом, этот древний город, расположенный на Великом Шелковом пути, по своим параметрам и находкам, выявленным на городище, был не только крупным торговым, но и важнейшим административным центром, а вернее, столицей Тюргешского, Карлукского и Караханидского государств. Все данные свидетельствуют о том, что на месте городища был, несомненно, Баласагун. Более того, город, бывший на территории городища Актобе, располагался на площади свыше 700 га. Естественно, по тем временам это площадь, достойная столицы. Если же сопоставить городища Актобе и Бурана, сам по себе напрашивается вывод, что делать этого и вовсе не стоило. Ну как мог разместиться такой огромный город, как Баласагун, на территории городища с площадью всего лишь 4 га? То, что на городище Бурана обнаружен минарет мусульманской мечети караханидской эпохи пр-р Шалекенов не признает как важный аргумент. «Это еще не доказательство, – говорит он, – мало ли где караханиды строили мечети. И в Самарканде, и в Таразе, и во многих других городах...»

Доказательства же профессора Шалекенова в отношении дислокации города Баласагуна основательны и бесспорны. Это результаты многолетней и кропотливой исследовательской работы. Для выявления основных элементов древней топографии городища было использовано камеральное обследование с помощью аэрометода. Надо сказать, что вклад, внесенный воздушной разведкой в археологию, сравним, пожалуй, с изобретением телескопа в астрономии. Методом аэросъемки на городище Актобе площадь городской застройки была определена в 700 га. Исходя из общепринятых демографических оценок плотности населения мусульманских ближневосточных городов – из расчета 500 человек на 1 га, получается 350 тысяч человек. По данным аэросъемки в пределах отснятой площади общая протяженность оборонительных линий города составила 52 км. На сегодняшний день сохранились фрагменты крепостной стены Баласагуна высотой 5-6 м и шириной 10-12 м. Шалекенов утверждает, что тысячу лет назад высота этой стены наверняка была не менее 10 м.

Несколько лет назад автору этих строк пришлось однажды побывать на городище Актобе. Я тогда проходил под аркой ворот этого некогда огромного, шумного города. Бродил вдоль раскопанных стен по каменным тротуарам его бывших улиц. Стоял на его широкой площади, вымощенной обожженным кирпичом. Прошли годы. И я понял только сейчас, что то, что я увидел тогда, было неповторимым. Я очень сожалею, что не было видеокамеры, чтобы запечатлеть все для истории. Я только сейчас понял: то, что делается на этом городище, – открытие, которое по своей значимости равноценно открытию Трои. Я только сейчас понял, если не игнорировать проводимые там изыскания, не смотреть на происходящее сквозь пальцы и называть все вещи своими именами, то это – открытие века. Однако мы пока не понимаем этого, или понимаем, но не хотим признать.

И вот я снова стою над развалинами городища Актобе. Стою и не знаю что делать. Вот уже двадцать лет здесь, у нас у всех на глазах, как птица Феникс, заново возрождается из пепла целый город и снова гибнет. И на этот раз уже раз и навсегда, без следа, безвозвратно. Уже нет той арки, нет той самой улицы, нет раскопанных стен дворца. Они тоже превратились в руины. Их размыло дождями, их иссушило солнцем, их развеяло ветром. Неужели великий Баласагун переживает свою вторую гибель и рушится у нас на глазах? Неужели мы такие слепые, что не видим этого, или делаем вид, что не видим? А ведь это – наше прошлое, это же страница нашей с вами истории и притом страница немаловажная. Ведь это – наше ценнейшее достояние, его же мы обязаны осторожно и бережно сохранить и донести до потомков. А мы не можем сделать даже шага, чтобы спасти его.

А. АЙЗАХМЕТОВ

ЮСУФ БАЛАСАГУНИ И ЕГО ГОРОД ¹

*Познањям учишь, и познаешь почет,
Познањя – твердыня и силы оплот.
Без знаний бесплодны и разум, и речь,
А зная – что влага живительных вод.
Кичащийся знаньем от знаний далек,
Признайся в незнание – достигнешь высот.*

Юсуф Баласагуни

«Влага живительных вод» легендарной реки Шу и ее притоков Аксу, Карабалты, Шаргау и Токташа испокон веков несла не только благодатную прохладу окружающему оазису, но и великую тайну об исчезнувшем городе в песках Шуйской долины.

В трудах раннесредневековых тюркских, арабских, китайских и европейских авторов город Баласагун широко освещался как крупный политический, экономический и культурный центр тюркского мира. Он был главной столицей Тюркешского, Карлукского, Караханидского, Каракитайского (Каракиданьского) государств в V–XIII вв. Однако город Баласагун был разрушен в результате бесконечных междоусобных феодальных войн, имевших место в раннем средневековье в Западном Тюркском каганате, особенно при караханидах и каракитаях. А в первой четверти XIV века название его уже кануло в Лету. Город оставался разрушенным. Монголам в 1218 году он сдался без сопротивления. Таким образом, город никем не восстановливался и постепенно превратился в археологический объект. В результате его местонахождение и прежнее название были забыты.

Баласагун был одним из самых больших городов, крупным торгово-ремесленным центром Караханидского государства, которое в этнографическом плане представляло собой объединение ряда тюркских племен, возвысившихся в X–XII веках, и просуществовало в течение нескольких столетий. Специфическое соединение кочевого и оседлого хозяйства стало социально-экономической основой данного каганата.

В этой среде рос и воспитывался автор великой поэмы «Кутадгу билиг» («Благодатное знание») Юсуф Баласагуни. Он был выходцем из определенной культурной среды и политического региона, охватывавшего Отрар (Фараб), Шаш (Ташкент), Тараз, Шуйскую долину, Прииссыккулье, Фергану, Кашгар. В культурно-языковом отношении

¹ Журнал «Туған өлке». 2008. № 1–2.

Юсуф Баласагуни является общим предком тюркоязычных народов, а в географическом – близок и к казахам, и к кыргызам.

Образование Юсуф получил в признанных культурных центрах того времени – Фарабе, Кашгаре, Бухаре. В совершенстве владея арабским и персидским языками, он проработал философские и научные сочинения по различным отраслям знания. Светские люди того времени отличались многосторонностью интересов, увлекаясь, наряду с философией и наукой, поэзией и политикой, игрой в шахматы.

Широкообразованный, умудренный жизненным опытом, он прибыл в Кашгар и здесь в течение восемнадцати месяцев напряженной работы написал большое поэтическое произведение. По сведениям турецкого философа Р.Р. Арата, автору к моменту завершения поэмы было около 54 лет. Исходя из этого, Юсуф Баласагуни родился в 1015–1016 годах н. э. По мнению другого исследователя тюркоязычной поэзии А. Дильачара, дата его рождения определяется 1018 годом. Свое знаменитое произведение он посвятил Табгач-Богра-Кара-Хакан-Али Хасану из династии Караханидов, за что поэту было пожаловано звание хасс-хаджиба – «министра двора».

Поэма «Кутадгу билиг» стала известной западному миру через австрийского востоковеда фон Хаммер-Пургшталя, к которому данная рукопись попала в 1796 году в Стамбуле, а он подарил ее Венской библиотеке. Первое издание на немецком языке было осуществлено известным востоковедом Г. Вамбери. В научный оборот текст поэмы был введен в полном объеме В.В. Радловым в 1891–1900 годах, представившим наряду с оригиналом его перевод на немецкий язык. На русский язык отрывки из поэмы впервые перевел С.Е. Малов. Вольный перевод под названием «Наука быть счастливым» был осуществлен в 1971 году Н. Гребневым. Р.Р. Арат провел большую работу по критическому осмыслению текстов всех трех имеющихся рукописей (венской, каирской, наманганской) и представил в 1947 году научно достоверный свод поэмы. Под названием «Благодатное знание» полный текст «Кутадгу билиг» перевел на русский язык С.Н. Иванов (М., 1983). В 1986 году известный казахский поэт и ученый Аскар Егеубаев представил сочинения Юсуфа Баласагуни на казахском языке.

Одна из первых попыток рассмотреть творчество Баласагуни в контексте обширного культурного региона, связанного первоначально с образованием халифата, принадлежит немецкому ученому Отто Альбертсу. Он выдвинул концепцию о наличии преемственной связи между учением Ибн-Сины, в частности его этикой, и аналогичными взглядами Юсуфа Баласагуни. Более того, О. Альбертс предпринял попытку сопоставить этические взгляды Аристотеля и Юсуфа Баласагуни.

Исследование творчества Баласагуни, эпохи создания его произведения было успешно продолжено выдающимися русскими востоковедами В.В. Бартольдом и С.Е. Маловым, известными советскими историками и литературоведами Е.Э. Бертельсом, А.Н. Самойловичем, А.Н. Кононовым и другими.

Современная наука, таким образом, располагает определенным объемом исследований по творчеству Баласагуни. Однако следует отметить, что научный интерес к произведению мыслителя проявлялся преимущественно в историко-филологическом плане, хотя подчеркивалось, что «значение этого памятника в лингвистическом, литературоведческом, историческом и культурно-историческом отношениях весьма велико, а потому крайне необходимо обеспечить расширение масштабов и углубления его исследования».¹

«Кутадгу билиг» Юсуфа Баласагуни, – утверждает профессор Агын Хайруллович Касымжанов, – является первым энциклопедическим произведением не на официальном литературном языке, каким являлся арабский язык в то время, а на родном языке тюрков. Факт сам по себе очень значительный, что свидетельствует о патриотизме и любви к родному языку. Вместе с этим, им руководили политические мотивы, стремление научить среднеазиатскую династию караканидов, еще не оторвавшуюся от кочевой среды, управлять страной с высокоразвитыми оседлыми областями (Мавераннахр, Восточный Туркестан). А чтобы его назидания были поняты и кочевниками-караханидами, необходимо было написать по-тюркски. Но «Кутадгу билиг» не только политический трактат, он является суммой знаний по различным областям науки и культуры своей эпохи, в нем собран и обобщен материал с философским осмыслением жизненных позиций самого автора, в частности, рассмотрены мировоззренческие проблемы смысла жизни, предназначения человека, его места и роли в общественном и природном универсуме. В целом произведение Баласагуни представляет обширную систему, в которой выдвигаются как проблемы общефилософского характера, так и жизненно-практического, этического и эстетического плана. Стремление к энциклопедичности, универсальности, охвату общемировоззренческих проблем было присуще самому характеру философствования в культурном плане региона, к которому принадлежал Юсуф Баласагуни. Мировоззрение Юсуфа Баласагуни имеет тройские корни – философские, шаманистские, исламские».²

Далее ученый и патриот А.Х. Касымжанов утверждает, что Юсуф Баласагуни вписывается в общий процесс Ренессанса и на Востоке в частности, совершенно явственными в его творчестве отпечатки философии восточного перипатетизма. Речь идет о мощной культурно-философской традиции, идущей от Аристотеля и продолженной аль-Фараби и Ибн-Синой. Ее влияние на автора «Кутадгу билиг» впервые отметил упоминавшийся выше немецкий востоковед О. Альбертс. Идейная парадигма восточного средневековья не исчерпывается только мыслительной деятельностью профессиональных философов. Она также представлена промежуточным «непрофессиональным» философским творчеством таких поэтов, как Рудаки, Фирдоуси, Юсуф Баласагуни, Омар Хайям, Низами, Навои, Насими.

¹ Кононов А.Н. Слово о Юсуфе Баласагуни и его поэме «Кутадгу билиг» // Советская тюркология. 1970. № 4. С. 12.

² Касымжанов А.Х. Портреты. Алматы, 1995. С. 30.

Но способ существования поэзии этого времени имеет характерные особенности и черты: с одной стороны, в творчестве поэтов преобладает ярко выраженный рационализм художественного мышления, с другой – рационализм, облеченный в символические покровы суфизма. Усложнение поэтических форм, образов, приемов не меняло основного содержания поэзии, направленной на жизненные реалии, поиск реализации гуманистических принципов истины, добра, счастья. В сущности, поэзия средневековья занималась разработкой самых общемировоззренческих, нравственных и социальных проблем, что и философия. И многие поэтические произведения можно отнести к сочинениям философского жанра, в силу чего они могут и должны быть включены в процесс историко-философского развития.

«Литература и поэзия вместе с философией выполняли определенные мировоззренческо-ценностные функции. Выражение философии через поэзию было древней и наиболее живучей традицией идеологического развития. Крупнейших поэтов средневекового Востока можно смело отнести к представителям философской мысли, а не рассматривать их как чистых литераторов».¹

Научно-философским пластом, определяющим мировоззрение Юсуфа Баласагуни, по утверждению А.Х. Касымжанова, являются разнородные доисламские верования – зороастризм, манихейство, буддизм, христианство, распространенные среди кочевых и оседлых народов Центральной Азии до проникновения ислама. Среди этих верований наиболее сильным источником, пробивающимся в контексте «Кутадгу билиг», являются языческие, шаманистские представления.

Шаманистские, собственно тюркские истоки творчества Юсуфа Баласагуни позволяют вскрыть древний доисламский зороастрийский, или тенгрианский по имени главного божества, мировоззренческий пласт верований, который, несмотря на исламские, царские, советские гонения, еще жив в языке и сознании казахов. Есть смысл в период потери основополагающих ценностей и эйфории по поводу возрождения ислама, а также, к сожалению, признания распространения других конфессий, насаждаемых миссионерами, почувствовавшими духовный вакуум, восстановить великое историческое прошлое, в котором народ самостоятельно выработал ценности гордого самоутверждения. Интересно, что и в «Благодатном знании» Юсуфа Баласагуни, и в «Тюркском словаре» («Дивани лугат-ат-тюрк») Махмуда аль-Кашгари есть единое бессмертное тюркское начало, которое вбирает «принципы благой мысли, благого слова, благого дела, почитание огня, веру в аруахов, культ неба (тэнир) как высшего божества».

В статье «Три советника»² Мурат Ауэзов подчеркивает доминирующую роль Махмуда аль-Кашгари и Юсуфа Баласагуни в святом

¹ Касымжанов А.Х. Портреты. Алматы, 1995. С. 31.

² Ауэзов М.М. Три советника // В кн. Орхонские надписи. Кюль-тегин. Бильгекаган. Тоньюк // Семей: Международный клуб Абая, 2001. С. 221.

деле возрождения тюркского литературного языка: «Работу над поэмой «Благодатное знание», состоящей из 6520 бейтов (двустихий), Юсуф Баласагуни завершил в 1069 году, по истечении восемнадцати месяцев со времени ее начала. Как и Алишер Навои, он подчеркивает стремительность, с которой складывались в текст его слова, и так же, как поэт XV века, горделиво заявляет о своем приоритете в извлечении из литературного небытия родного языка:

Паслось слово тюрков оленем нагорным,
А я приручил его, сделал покорным.
Я ласков к нему был – оно покорялось,
Но было пугливым еще и задорным.
Но я неустанно обхаживал слово,
И мускус дохнул ветерком животворным.

Владея, по свидетельству А.Н. Кононова, «всеми тонкостями арабской и персидской поэзии», он глубоко освоил тюркский фольклор, о чем свидетельствуют и его собственные многократные ссылки на «тюркские присловия», и созвучие ряда мест его текста с образцами тюркского художественного слова, собранными его современником, выдающимся филологом Махмудом аль-Кашгари.

Исходя из точки отсчета середины XI века, когда были созданы «Благодатное знание» и «Тюркский словарь», автор статьи проецирует векторы восприятия литературы тюрков, с одной стороны, в глубь веков, к клинописи Тоньюкука, а с другой – с перспективой понимания творческой позиции Алишера Навои: «Алишер Навои, с несомненным на то основанием, считал, что выполнил стоявшую перед ним грандиозную задачу:

Пусть Низами победоносный ум
Завоевал Берда, Гянджу и Рум;
Пусть такой язык Хосрову дан,
Что он завоевал весь Индостан;
Пусть на весь Иран поет Джамии,
Но тюрки всех племен, любой страны,
Все тюрки мной одним покорены.

Великий поэт, творчеством которого триумфально увенчался выход тюркской литературы из ее персоязычного «инобытия», имел полное право на подобную самооценку.

Ученый и культуролог Мурат Ауэзов отмечает: «Образцы тюркской поэзии, собранные аль-Кашгари, свидетельствуют о том, что Юсуф Баласагуни не был одинок в своем умонастроении. В них широко представлен арсенал средств суфийского противостояния обстоятельствам, даны описания героических сражений предков, явлен многообразный мир, освоенный самыми разными – от бытовых до любовной лирики – жанрами тюркского художественного слова. Письменная тюркоязычная поэзия XI века вызвана к жизни ситуацией, требовавшей деяний патриотического толка, с опорой на на-

род, его язык и его историческую память. И это, разумеется, другой тип выхода из «инобытия», чем тот, который мы видим в XV веке. Эпоха Юсуфа и Махмуда, осуществившая преемственную связь с предшествующей культурой, в частности с поэзией времен каганата (VI–VIII вв.), выводит нас к тюркским письменным памятникам, высеченным в камне. Нас, естественно, прежде всего интересует личность Тоньюкука, человека, получившего “табгачское” воспитание, но свои силы и талант отдавшего “тюркскому элю”».

Творения Юсуфа Баласагуни дают возможность судить о связях конгломерата тюркских народов с так называемой арабоязычной культурой, о внесении им, как прежде аль-Фараби, Ибн-Синою и другими мыслителями, позитивного вклада в мировую культуру.

Влияние творений Баласагуни, например, на Омара Хайяма (1048–1131 гг.) или на более позднего нашего Асана Кайгы, а также поэтическая традиция и мотивы сожаления о прожитом, идущие от ранних Фирдоуси и Рудаки к автору «Благодатного знания», поэту-мудрецу многих тюркских народов, прослеживаются и подкрепляются следующими строками:

«– Что жизнь и что смерть, если вдуматься строго. Откуда иду я, куда мне дорога? Зачем я рожден, если смерть мне дана? Зачем я был весел? – мне скорбь суждена. Что в мире страшнее, чем жизни кончина? Но все, кто рожден, умирают едино.

– Книга жизни моей перелистана – жаль. От весны, от веселья осталась печаль. Юность – птица: не помню, когда прилетела и когда унеслась, легкокрылая, вдали.

– Были бы добрые в силе, а злые слабы – мы б от тяжких раздумий не хмурили лбы. Если б в мире законом была справедливость – не роптали бы мы на превратность судьбы.

– Я речь предназначаю не для всех: нет у меня советов для невежд. Что толку говорить с глухой толпой, ведь все равно не переучишь всех. Я лишь к разумному с надеждой обращаюсь, что будет слушать, суть понять пытаюсь. К нему с моей я обращаюсь речью, чтоб пользу из него сумел извлечь он. Все добрые дела, все в мире блага произошли от ясного ума. Незнания дух и нездоровье наше лечивают мудрые слова. И потому прислушивайся к мудрым, и будет к небесам твой путь открыт. От человека человек отличен мерой, знай, эта мера – разум и язык. Мудрец без языка подобен морю, где жемчуг знания под водой лежит. Благодаря словам в своем величье, подобен небу может стать он вмиг. Жемчужина на дне – прекрасный камень, но ничего не значит для людей. Так золото лишь найденное станет достойным украшения царей. Мудрец, не будь безмолвным – жемчуг слова вынь из глубин души своей скорей».¹

II

В XIX веке некоторые востоковеды, узнав о существовании исторического Баласагуна, пытались локализовать этот древний город.

¹ Баласагун // Соч. Т. 3. М., 1965. С. 357.

В частности, академик В.В. Бартольд писал: «Баласагун – город в Средней Азии, местонахождение которого не удастся точно установить».

Этой проблемой занимались и советские востоковеды. Изучая в 50-е годы XX в. средневековые города Шуйской и Таласской долин, А.Н. Бернштам отождествлял Баласагун с городом Акбешимом, расположенным около Токмака в Кыргызстане. Такого же мнения в начале придерживался и Л.Р. Кызласов, в течение нескольких лет занимавшийся раскопками на этом городище. Но впоследствии он отказался от своей первоначальной гипотезы. По его мнению, Акбешим прекратил существование в X в. Опираясь на результаты археологических исследований, проводившихся в городах Акбешим и Бурана, он сделал следующий вывод: «Исторический Баласагун – блестящую столицу Караханидов XI–XII веков, город, просуществовавший, согласно письменным источникам, вплоть до XIV века, надо искать в другом месте. Таким образом, ни городище Акбешим, ни городище Бурана не могут связываться с историческим Баласагуном. Их забытые имена еще предстоит установить историкам Киргизии».¹

Итак, проблема локализации Баласагуна все еще оставалась открытой.

В 1974 году археологи Казахского государственного университета начали раскопки на месте средневекового городища Актобе, расположенного на левом берегу реки Шу в благодатной местности, в низовьях четырех рек: Аксу, Карабалта, Шаргау и Токташ, – которые вливаются в Шу. Было однозначно известно, что Актобе является остатком большого средневекового города. В 1980 году была проведена аэрофотосъемка памятника, давшая четкое определение территории Актобе. Археологический памятник занимает общую площадь 150 тыс. гектаров, а его центральная часть – 70 кв. км.

Как видно по занимаемой территории, Актобе был весьма крупным городом, расположенным на северной ветви Шелкового пути. На основе аэрофотосъемки составлена карта городища, на которой прослеживаются остатки многочисленных городских построек, оборонительных сооружений, оросительных систем, водосборных отстойников, сторожевых башен, кварталов, приусадебных участков. Общая протяженность линий оборонительных валов в пределах отснятой площади составляет 52 км. Площадь орошаемого земледелия в пределах аэрофотосъемки – 2000 гектаров.

Городище Актобе состоит из цитадели, шахристана и рабада. В этих частях в 1974–2005 гг. проводились археологические раскопки и был накоплен богатый исторический материал, который позволяет говорить о том, что средневековый город Актобе пережил два этапа: V–VIII и IX–XIII вв. Эти хронологические данные соответствуют периоду функционирования исторического Баласагуна. Следует подчеркнуть, что караханидские материалы находятся в верхнем слое памятника.

¹ Археологические исследования на городище Ак-Бешим в 1953–1954 гг. //Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. Т. II. М.–Л., 1959. С. 236.

Более чем 30-летняя работа на Актобе дала очень богатый, разнообразный материал, характеризующий жизнь и деятельность города Баласагуна. Другим веским доводом в пользу версии его расположения именно в этой местности являются топонимические данные из словаря «Дивани лугат-ат-тюрк» Махмуда Кашгари. В нем перечисляются важнейшие известные местности, находящиеся вокруг Баласагуна. Это: Баласагунские горы (Аулиетау), Бакырлыгтау и Юн-Арык (Жонарык). Эти географические объекты были обнаружены близ городища Актобе (Баласагуна) и изучены археологической экспедицией во главе с известным ученым, археологом-этнологом У.Х. Шалекеновым.

III

Издательство «Жибек жолы» имело честь издать двумя тиражами уникальный труд профессора У.Х. Шалекенова «V–XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы» («Город Баласагун в V–XIII веках»). Первое издание было осуществлено в 2006 г. пробным тиражом 500 экз. на средства спонсоров (О. Смагулов, Б. Шалекенов, Е. Канапьянов); благодаря изданию, монография была включена в Государственную программу «Культурное наследие» и выпущена тиражом 2000 экз. для пополнения сети библиотек Казахстана.

Работая над выходом этой книги, которая является, на мой взгляд, главной книгой жизни известного ученого и патриота суверенного Казахстана Уахита Хамзиновича Шалекенова, я не раз вспоминал годы своей юности, когда в середине 70-х годов часто бывал на раскопках городища Актобе. За тридцать лет археологических экспедиций в них приняла существенное участие целая плеяда археологов Казахстана, включая патриарха казахской археологии Алькея Хакановича Маргулана.

Версия о возможном местоположении города Баласагуна в Актобе впервые была опубликована народным писателем Казахстана Шерханом Муртазой. Им же спустя тридцать лет был поставлен вопрос о включении результатов этих раскопок в Государственную программу «Культурное наследие».

Зачастую научные открытия, в данном случае археологические, берут отсчет от одной найденной при раскопках древней монеты с выбитым на ней профилем правителя или названием города, где она была отчеканена. Это только начало, влекущее за собой многолетний научный труд и поиск последующих доказательств.

Результатом такого многолетнего научного поиска и является книга У.Х. Шалекенова о Баласагуне, где по литературным, археологическим и этнографическим данным исторический средневековый Баласагун идентифицируется с городищем Актобе.

Б. КАНАПЬЯНОВ,
поэт, писатель, издатель,
заслуженный деятель РК

ОШИБКА БЕРНШТАМА¹

Профессор У.Х. Шалекенов в своей монографии, основываясь на исторических данных, точнее на ценных археологических материалах, собранных на протяжении более тридцати лет, определил месторасположение средневекового исторического города Баласагуна и доказал, что он был социально-политическим, экономическим и культурным центром средневековых тюркских государств. По утверждению доктора исторических наук, профессора, академика О. Исмагулова, написавшего предисловие к монографии, У.Х. Шалекенов в своем труде всесторонне рассмотрел историю города Баласагуна, расположенного на северной ветви Великого Шелкового пути, бывшей столицы Тюркешского (Сарыусуньского), Карлукского, Караханидского и Каракитайского (Каракиданьского) государств.

Монография У.Х. Шалекенова состоит из 8 глав. Первая глава посвящена обзору литературы, где упоминается город Баласагун. В монографии с огромным сожалением отмечено, что в 1938–1939 годах ленинградским ученым А.Н. Бернштамом на основании малочисленных доказательств и раскопок городища Акбешим, расположенного в 8 км к юго-западу от города Токмак (Кыргызстан), он был объявлен Баласагуном. Таким образом, А.Н. Бернштам произвел «сенсацию» в исторической среде, решив многовековую загадку востоковедов и ошибочно признав Акбешим за Баласагун.

Принцип избегания «сенсаций» в науке, особенно в археологии, хорошо известен У.Х. Шалекенову от академика А.Х. Маргулана. Доказательством этому является то, что, как замечено У.Х. Шалекеновым, академик свои научные концепции записывал, тщательно собирал в папки. А когда его спрашивали: «Почему бы вам не опубликовать эти рукописи?», Маргулан отвечал: «Моя задача – научное обоснование собранных материалов. А рукописи вы издадите потом сами».

¹ Из газеты: Түркістан газеті. 2007 г. 12 апреля. № 15 (665).

Когда в 1974 году под руководством У.Х. Шалекенова начались археологические раскопки в местности Актобе Шуйского района Жамбылской области, первым, кто основательно ознакомившись с памятником, сделал предположение, что это может быть Баласагун, был сам А.Х. Маргулан. В том же году при поддержке бывшего ректора У. Джолдасбекова специалисты-археологи кафедры археологии и этнологии КазГУ совместно со студентами провели первые раскопки в средневековом городище Актобе (Баласагун). С целью создания археологической базы для студентов исторического факультета близ памятника было построено общежитие на сто мест. С тех пор каждый год на протяжении 30 лет студенты и археологи проводят там археологические исследования. Их начинание нашло поддержку со стороны многих специалистов и граждан. В их числе У.Х. Шалекенов с глубокой признательностью называет известного ученого, бывшего ректора Казахского государственного университета У.А. Джолдасбекова, писателя, лауреата Государственной премии Шерхана Муртазу, который в 80-х годах специально приезжал в Актобе, отмечал важность и необходимость продолжения археологических исследований, проводимых на городище.

В результате более тридцати лет археологического изучения и проведения раскопок в шахристане, цитадели и рабаде получен богатый материал, на основе которого было научно доказано, что Актобе является древним Баласагуном. Монография У.Х. Шалекенова «Город Баласагун в V–XIII вв.» является подтверждением этой версии и отличается от предыдущих его трудов.

Профессор У.Х. Шалекенов в своей монографии отмечает недостаточность научного исследования семантики слова «алты алаш», делает предположение о связи этого понятия с временами правления Бильге-кагана, Культегина и Тоньюкука.

В монографии изучены названия орд шести малых ханств, или «владельцев шести престолов». О малых ордах «алачу» (alasu) упомянуто в словаре М. Кашгари. Согласно историческим данным, тюрки центр канаганата называли «ордой», а ставки ханов – «алачу». Таким образом, утверждает У.Х. Шалекенов, эти шесть племен древних тюрков впоследствии стали именоваться «алты алаш», и именно это название стало девизом кочевников Великой евразийской степи, распространилось и запомнилось народу.

В результате тщательного изучения истории городов огузских племен автор наметил путь к открытиям. Широко распространенное и долгие годы господствовавшее евроцентристское мнение о тюрках он с помощью письменных источников и археологических материалов разбивает в пух и прах: «Тюрки с древнейших

времен не были полностью кочевыми, – пишет автор. – У них были малые и большие города, ставшие культурными и торговыми центрами».

В монографии упоминается о том, что город Баласагун был крупным культурным центром и родиной многих ученых и великих просветителей. Среди них автор особенно отмечает Абу Абдаллаха Мухаммеда Ибн-Мусу аль-Баласагуна, известного по источникам как Ат-Тюрк, который получил образование в Багдаде, а затем работал в Сирии.

Профессор У.Х. Шалекенов, опираясь на известные сведения, доказывает, что Афрасиаб был почитаемым всеми тюрками вождем. К городам, построенным Афрасиабом, относятся Ниса, Мерв, Термез, Самарканд (Афрасиаб), Бухара, Согда, Мар, Пайкент, Фергана, Ахсикент, Ходжент, Узкент, Ош, Ташкент, Туркестан, Янкент, Кият, Ургенч, Исфиджаб (Сайрам), Манкент, Кумкент, Саудакент, Баба-Ата, Тараз, Кулан, Мерке, Баласагун, Аспара, Каракастек, Алматы, Койлык, Жаркент, Кашгар и др. Многие из них были построены огузскими племенами на территории Казахстана. «Исторически доказано, что огузские племена внесли огромный вклад в этногенез туркмен, азербайжан, османских турок. Огузы в древнем средневековье населяли Центральную Азию. Затем в результате исторических перепетий разделились, и одна половина двинулась на запад осваивать новые земли. Огузы были основателями крупных городов вдоль Великого Шелкового пути.

VII главу монографии автор посвятил изучению истории тюрков Центральной Азии в период рабовладения и раннего феодализма. Автор смело критикует научный посыл, распространенный в европейских исторических летописях: «Тюрки миновали период рабовладения и из первобытного общества сразу перешли к феодализму». Он выражает полную солидарность с мнением Л.Н. Гумилева, посвятившего изучению истории тюрков всю свою жизнь. В монографии приведены данные, что Тохаристан, Фергана, Канлы во II в. до н. э. и в V в. н. э. были рабовладельческими государствами. Например, оросительные сети в долинах Амударьи и Сырдарьи были построены силами рабов. Особенно много говорится о племенах канлы в III–VII веках. Необходимо сказать, что исследование У.Х. Шалекенова – это огромный вклад ученого в формирование нового взгляда на национальную историю.

В последней главе монографии описывается прямая связь истории Великого Шелкового пути с историей города Баласагуна.

В целом монография посвящена идее написания национальной истории. В связи с этим автор выдвигает несколько предложений, в частности о том, что история должна быть написана на государственном языке и называться «Историей казахского народа». Это, по мнению автора, непростая задача, для воплощения которой необходимо сплотить силы специалистов гуманитарной сферы и естественнознания с национальным менталитетом. Ведь в период гуманизации всех сфер науки восстановление собственной истории – требование времени.

Учитывая вышесказанное, выход в свет монографии профессора У.Х. Шалекенова должен быть оценен как весомый вклад в историю казахского народа и обрести должное внимание со стороны ученых и широкого круга читателей. Искренне надеемся, что данная монография найдет свое продолжение в будущих трудах талантливой ученого.

А.Х. АЙДОСОВ,
профессор Кызылординского государственного
университета имени Коркыта Аты

КРАТКИЕ СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Народ всегда уважал и почитал своих сыновей и дочерей достойные дела которых всегда были примером для подрастающего поколения.

Такие люди были во всех сферах жизни и их пример широко пропагандировался среди молодого поколения. И поэтому молодым всегда было к чему стремиться и у кого брать пример.

И такой семьей достойных примера является семья Шалекеновых. Немного об их семейной биографии.

До октябрьской революции отец Хамза Шалекенович (1890–1942) хотя и был простым крестьянином, но всегда стремился к тому, чтобы дети получили образование. Его первенец Кабира Хамзиновна Шалекенова (1918–1989) кандидат биологических наук, доцент, долгие годы работала и преподавала биологию в КазГосЖенПИ. Отличник просвещения Каракалпакии; Набира Хамзиновна Шалекенова (1927–1974) физик-математик. Проработала в консерватории имени Курмангазы. Обе дочери Хамзы занимались преподавательской деятельностью.

Уахит Хамзинович Шалекенов (1924) доктор исторических наук, профессор продолжает работать по сей день. Со своей семьей посвящает науке всю сознательную жизнь. Его супруга Мадис Кусановна Шалекенова (1928) кандидат филологических наук, доцент, долгие годы преподавала в АЗВИ, сейчас на заслуженном отдыхе. Старший сын Булат Уахитович Шалекенов (1955) доктор медицинских наук, видный уролог, профессор, проректор Казахского Государственного Института усовершенствования врачей. Его супруга Бахыт Амануловна Рамазанова доктор медицинских наук, профессор, заведующая кафедрой в Медицинском университете имени С.Асфендиярова. Младший сын Шалекенов Мурат Уахитович (1958) доктор исторических наук, преподает в Казахском национальном педагогическом университете имени Абая. Его супруга Гульшат Нуралыевна Султангалиева тоже занимается преподавательской деятельностью. Каждый из них ведет активную научную, педагогическую деятельность.

У.Х. Шалекенов с супругой имеет пятерых внуков. Дети стар-

шего сына Булата: Санжар, Бауржан и дочь Айкер. Второго – Мурата: сын Жангир и дочь Жулдыз.

Уахит Хамзинович Шалекенов видный ученый, педагог. Всю свою сознательную жизнь он продолжает заниматься любимым делом, пишет историю родного и соседних братских народов, воспитывает плеяду ученых, преданных своему делу. Он родился в 1924 году в Астраханской области. Как известно, личность человека формируется и развивается в той среде, в которой он растет и живет. Такой средой является семья и круг общения. Уахит Хамзинович, ценности которые усвоил в своей семье, имел честь приумножить в средних и высших учебных заведениях и научных учреждениях.

По семейным обстоятельствам он переехал 1938 году в 3-й аул Урга Мойнакского района Каракалпакии. В 1942 г. Уахит Хамзинович был призван в ряды Красной Армии. После 6 месячного обучения в Харьковском пехотном училище, переехавшем из Украины в город Наманган Узбекистана, получил звание младшего лейтенанта и в феврале 1943 года был отправлен на фронт. В 1943 году будучи командиром взвода принимал участие в «Курско-Орловской» битве и освобождал города Старый Оскол, Новый Оскол, Дергачи и Харьков от немецко-фашистских захватчиков. Во время битвы он получил тяжелое ранение и в конце того же года вернулся в Каракалпакстан. После лечения в госпитале стал преподавать военное дело для молодежи. Военное звание У.Х. Шалекенова – полковник. Награжден орденами «Красной звезды», «Великой Отечественной» I-II степени, и 15 медалями.

Также награжден почетными грамотами Республики Казахстан, Республики Узбекистан, Республики Каракалпакстан и города Алматы.

В 1944–1948 годах У.Х. Шалекенов обучался на историческом факультете Каракалпакского государственного педагогического института (ныне Нукусский Государственный университет имени Т.Г. Шевченко), который блестяще окончил. По окончании института, работал лектором областной компартии Каракалпакстана. В конце 1950 года был принят в аспирантуру Института этнографии СССР имени Н.Н. Миклухо-Маклая и в 1953 году 1 декабря защитил кандидатскую диссертацию по специальности этнография. Со времени обучения в аспирантуре у него началась научно-педагогическая деятельность.

После аспирантуры свою научную деятельность в 1953–1970 годах У.Х. Шалекенов продолжил заведующим сектором археологии и этнологии в Каракалпакском филиале Академии наук Узбекистана. В эти годы он возглавлял комплексные экспедиции, они были плодотворными для науки. В 1967 году защитил докторскую диссертацию по монографии «Казахи низовьев Амударьи (К истории взаимоотношений народов Каракалпакстана в XVIII–XX вв.)».

Имеет научные звания: «Старший научный сотрудник» (1956), доцент (1959), профессор (1972).

У.Х. Шалекенов постоянно с глубоким уважением и особой признательностью вспоминает своих друзей и коллег по Каракалпакстану: С.К. Камалова (академик); М.К. Нурмухамедова (академик); Р.К. Косбергенова (профессор); Д.С. Насырова (профессор); Ж.Базарбаева (академик). Об их вкладе в науку говорят их научные достижения. Один из близких друзей Сабыр Камалов, с которым они вместе были на фронте, после войны закончили институт и поступили вместе в аспирантуру после окончания которой продолжили работать в Каракалпакском филиале. И поэтому Уахит Хамзинович с особым уважением вспоминает своего друга.

Одной из особенностей научной деятельности У.Х.Шалекенова является то, что его научный поиск был посвящен ранее неисследованной теме, актуальным проблемам истории Центральной Азии, этнологии и археологии. В начале 50 годов прошедшего века в Институте этнографии имени Н.Н. Миклухо-Маклая Академии наук СССР была разработана программа «Преобразование домашнего быта и культуры колхозного крестьянства» и все ученые начали активную исследовательскую деятельность. В них активное участие принял и У.Х. Шалекенов, что подтверждается защищенной им кандидатской диссертацией на тему «Быт каракалпакского крестьянства Чимбайского района в прошлом и настоящем», которая вышла в сборнике «Труды Хорезмской экспедиции АН СССР». М.: Наука, 1958. 270–370 с. В этом сложном научном труде отражены изменения культуры и быта многонационального народа Каракалпакии в годы Советской власти. Это было первым этнографическим трудом о жителях колхозного крестьянства по Советскому союзу, который был издан в III томе «Труды Хорезмской экспедиции».

Одной из актуальных тем, которой занялся в 60–70 гг. XX века Институт этнографии имени Н.Н. Миклухо-Маклая была посвящена созданию и изданию «Этнографического атласа» народов Советского Союза. В этом исследовании У.Х. Шалекенов тоже принял активное участие и в результате, в 1972 году в Ташкенте в издательстве «Фан» под редакцией Т.А. Жданко вышла в свет монография, посвященная проблемам «Атласа» на тему «Хозяйство Каракалпакии в XIX – нач. XX вв.», где основные главы были написаны У.Х. Шалекеновым. В этом труде можно найти очень ценные сведения о быте, хозяйстве, духовной культуре многонационального народа Каракалпакии.

В 60 годах XX века при участии историков Республики Каракалпакстан, Института этнографии имени Н.Н. Миклухо-Маклая и специалистов Института истории Узбекской Республики были написаны и изданы в 1964 году I, II тома «Очерки истории Каракалпакской АССР». Эта была первая написанная история ККАССР. Этот труд вышел в свет под редакцией академика

С.П. Толстова и профессора Т.А. Жданко. Во втором томе несколько глав написано профессором У.Х. Шалекеновым.

Во время работы в Каракалпакском филиале Академии наук Узбекистана У.Х. Шалекенов наряду с вышеуказанными исследованиями также активно начал изучать, собирать и издавать материалы по этнографии, истории, культуре казахского народа, составлявшем одну треть жителей Каракалпакстана. Несмотря на материальные и другие трудности возникшие на пути в 1966 году в Ташкенте издательством «Фан» была выпущена в свет монография под названием «Казахи низовьев Амударии. К истории взаимоотношений народов Каракалпакии в XVIII–XX вв.» Эта был первый весомый труд о казахской диаспоре (336 с). Монография была вынесена на защиту докторской диссертации, после чего в 1967 году 17 мая была защищена на большом ученом Совете Академии наук Узбекистана. Официальными оппонентами диссертации были академики А.Х. Маргулан и Я.Г. Гулямов, которые единогласно дали высокую оценку научному труду. У.Х. Шалекенов стал глубже изучать историю народов Центральной Азии, покрытую белыми пятнами. Эта тема посвящена истории и этнографии казахов живших в низовьях Амударии.

Кроме вышеописанных работ вышли в свет такие монографии как: «30 лет Каракалпакской АССР» (1954); «Каракалпакская социалистическая культура за годы советской власти» (1957); «Очерки истории культуры Советской Каракалпакии 1917–1940 гг.» (1960); «К вопросу о взаимоотношениях казахских племен с оседлым и полукочевым населением Хорезма в XVIII–XX вв.» М.: Наука, (1964) и др. О них можно узнать в библиографическом указателе.

На протяжении 20 лет работы в Каракалпакском филиале Академии наук Узбекистана, где он возглавлял сектор «Археологии и этнологии», со своими коллегами организовывались археологические и этнологические исследовательские работы на территории Каракалпакии. По археологии велись комплексные исследования исторических памятников, таких как: «Токтау» (Токкала), «Мехтеркала», «Куаныш кала», «Мавзолей Мыздахан», «Мавзолей красавицы Назым», «Султануздаг», «Каракумишан», «Дауит ата» и др. Во время обучения в аспирантуре он участвовал в комплексной Хорезмской археологической и этнографической экспедициях под руководством виднейших ученых, таких как С.П. Толстов, Т.А. Жданко, за это время он набрал огромный опыт и практику ведения и организации комплексных экспедиций, что плодотворно сказалось на дальнейших исследовательских работах в Каракалпакстане и Казахстане.

У.Х. Шалекенов внес вклад в исследование этнографии многонационального народа Каракалпакии. Каждый год организовывались этнографические экспедиции, и по запланированным районам собирался материал, их результаты были видны в научных

отчетах: «Научный отчет (НО) – 1956» – (420 с. рукописью); «НО – 1957» – 360 с; «НО – 1958» – 100 с; «НО – 1960» – 450 с; «НО – 1961» – 195 с; «НО – 1962» – 226 с; «НО – 1963» – 115 с и др. Научные отчеты ныне хранятся в фонде библиотеки Каракалпакского филиала Академии наук Узбекистана.

В указанных научных отчетах и архивных материалах собраны очень ценные этнографические данные о культуре, экономическом и политическом наследии многонационального населения Хорезмской впадины. Многие из этих данных до сих пор не отражены в научных трудах. Поэтому мы надеемся на молодое поколение ученых. Если раньше в 50-60 годы среди населения можно было встретить остатки древних культур, то сейчас многие из них потеряны, поскольку Аральское море повлияло на это неблагоприятным образом.

20 летний труд У.Х. Шалекенова в Каракалпакии был отмечен, и в 1984 году на его 60 летний юбилей ему было присвоено почетное звание «Заслуженный деятель науки ККАССР», о чем он вспоминает с особой гордостью.

Профессор У.Х. Шалекенов более пятидесяти лет своей жизни посвятил и продолжает посвящать науке и педагогической деятельности, изучению тюркской, а в особенности казахской истории, археологии и этнографии. Его основными научными направлениями являются: история тюркских народов, быт, традиции, культура и также их многогранные взаимоотношения.

Но несмотря на плодотворную работу в Каракалпакии, его тяга к родной земле взяла верх, и в 1970 году он по конкурсу проходит в Чимкентский педагогический Институт культуры Казахской ССР. Здесь его родные земляки приняли с особой теплотой и по возможности создали все условия для плодотворной работы. Особенное внимание он отмечает и щедрость души ректора института Садуакаса Темирбекова, академика С.Т. Сулейменова. В институте он будучи профессором, заведует кафедрой, читает лекции и воспитывает молодежь.

После двух лет (1970–1973), в августе 1973 года он по конкурсу проходит профессором в Казахский Государственный Университет имени С.М.Кирова (ныне КазНУ им. Аль-Фараби) во вновь организованную кафедру «Археологии и этнологии». И опять с новой силой приступает к активной научной и педагогической деятельности по своей специальности. Если в Каракалпакистане Уахит Хамзинович в основном занимался наукой, то в Казахстане на первую очередь выдвинулась педагогическая деятельность и одновременно он настойчиво занимался наукой, т.е. умело сочетал преподавательскую деятельность с наукой. И в 1973–1986 годы профессор У.Х. Шалекенов сначала был заведующим кафедрой, а потом деканом исторического факультета. На этом посту он проводил большую организаторскую, научную и педагогическую работу.

За годы руководства факультетом (1977–1985) несмотря на ряд трудностей он поднял авторитет, престиж факультета, и в процессе

обучения были проведены новшества. После переезда в КазГуград (1981) все кафедры стали организовывать свои учебные кабинеты, оснащать их необходимыми техническими, наглядными и методическими материалами. Многие кабинеты до сих пор сохранили свой облик. В 1983 году впервые в истории исторического факультета открылись «Археологический музей», в 1984 году «Этнографический музей». Выставленные экспонаты помогают студентам в учебном процессе. Уахит Хамзинович возглавлял кафедру «Археологии и этнографии» более 25 лет, это одна из кафедр, которая ведет параллельно научную и преподавательскую работу. И эта заслуга была оценена КазНУ по достоинству, ему было присуждено почетное звание «Заслуженный деятель Республики Казахстана» (1984), «Почетный заведующий кафедрой университета» (2000).

Профессор У.Х. Шалекенов внес огромный вклад в развитие университетских предметов как археология и этнология. Если до 1974 г. студентов ограничивали теоретической учебной работой, то с этого года была организована впервые «Археологическая база» на средневековом городище Актобе (Баласагун), где студенты по три недели могли проходить археологическую практику. С тех пор прошло 30 лет. Все эти годы У.Х. Шалекенов возглавляет «Археологическую экспедицию». Результаты археологических исследований освещаются в научных статьях и монографиях (смотрите в библиографическом указателе).

В процессе исследований на городище Актобе, было найдено место расположения средневекового города Баласагун, датированного IV в. Научно доказано, что это город, ныне больше известный как городище Актобе был столицей нескольких тюркских государств V–XII вв.

История открытия города Баласагун, чем то похожа на историю поиска Трои. Троя была открыта немецким купцом Генрихом Шлиманом в 1868 году. Приехав в Византию он начал искать затерянный город Трою по произведению Гомера «Илиада», после долгих исканий он нашел и доказал что этот город и есть Троя. И когда искали город Баласагун тоже полагались на труд великого ученого средневековья М. Кашгари, и по ономастическим указаниям как Аулиетау, Бакыртау, Юн-Арык нашли город Актобе (Баласагун).

Если Г. Шлиман в Трое нашел золотой клад, то археологи КазНУ в Баласагунах нашли монетный двор с кладом 5000 бронзовых монет. В народе есть быль, что «...все золото Баласагуна погрузили на 40 ослов и закопали». На данный момент еще не найден этот клад, но это сделают молодые ученые.

За 30 лет исследования Баласагуна, были собраны очень богатые археологические данные, которые освещали жизнь за период времени существования с V–XII вв.

Теперь, профессор У.Х. Шалекенов продолжает освещать общую историю, а особенно историю Казахстана с правдивой точки

зрения, что подтверждается такими крупными монографиями как: «Түріктерді» отырықшы өркениеті» (2003), «История и этнология народов Амударьи и Сырдарьи в XVIII–XX вв.» (2003).

В этих трудах ученый проявляет новый взгляд на многие, имевшие места белые пятна в истории, а особенно на концепцию кочевников. Доказывает научно, что тюрки Центральной Азии не были полностью кочевниками. Они в силу широкой природно-географической особенности региона жили адаптируясь где оседло, где вели полукочевой и кочевой образ жизни. Но конечно же, первые два вида ведения хозяйства преобладали. Такое комплексное ведение хозяйства оказало плодотворное влияние тюркам, а в особенности на казахов иметь высокоразвитую культурную цивилизацию.

За свою еще продолжающуюся научную деятельность Уахит Хамзинович выпустил около 300 научных трудов и статей. 30 из них в виде монографий и отдельных сборников, статей в журналах, и учебников. Он подготовил более 20 аспирантов и докторов наук. У.Х. Шалекенов постоянно вспоминает своих наставников, которые указывали и правильно направляли его в научно-исследовательском пути. Это были всемирно известные сотрудники института этнографии имени Н.Н. Миклухо-Маклая такие как С.П. Толстов, М.О. Косвен, С.А. Токарев, Т.А. Жданко и др. профессионалы своего дела.

Профессора С.П. Толстов и Т.А. Жданко в особенности оказали огромную роль в становлении и росте У.Х. Шалекенова как ученого и исследователя. Он участвовал в организованной ими Хорезмской самой крупномасштабной, комплексной археологической и этнографической экспедиции в Советском Союзе, и изучал впервые историю казахов низовьев Амударьи и Сырдарьи.

Велико было влияние на археологическое исследование в Казахстане известного ученого-археолога, академика Алькея Хакановича Маргулана. В организации и становлении Археологической экспедиции университета, Алькей Хаканович оказал огромную помощь и постоянно помогал в ведении археологических работ на «Актобе». В 1973 году У.Х. Шалекенов участвовал в Центрально-Казахстанской археологической экспедиции, под руководством А.Х. Маргулана. Своих наставников Уахит Хамзинович высоко ценит и с особой благодарностью чтит их память.

Профессор У.Х. Шалекенов участник многих научных конференций бывшего Советского Союза, в Республике Казахстан и Международных, где выступал с актуальными темами. Это: «VII антропологический и этнографический всемирный конгресс»; (Москва, 1964); «II-ая Всесоюзная конференция тюркологов» (Алматы, 1976); «Великий Шелковый путь»; «История и историография национально-освободительных движений во второй половине XIX – начале XX вв. в Средней Азии и Казахстане» (Ташкент, 1989) и др.

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

<i>М.У. Шәлекенов. Алғы сөз</i>	6
<i>О. Смағұлұлы. «Халқымыздың ғасырлар бойы...»</i>	11
Автордан	12
Кіріспе	15

I тарау

Орталық Азиядағы жүргізілген археологиялық зерттеулерге қысқаша шолу	30
---	----

II тарау

Баласағұн қаласының тарихи әдебиеттерде сәулеленуі	49
2.1. Ертедегі ортағасырдағы Баласағұн	49
2.2. Жаңа дәуірдегі Баласағұн	64
2.3. Кеңес өкіметі жылдарындағы Ақтөбенің (Баласағұнның) зерттелуі	66
2.4. Ақбешім мен Бұрана Баласағұн қаласының баламасы бола алмайды	69
2.5. Оғыздардың қалалары	82

III тарау

Баласағұн қаласының құрылымы	98
3.1. Қаланың стратиграфиясы	98
3.2. Ақтөбе (Баласағұн) қаласын аэрофотоға түсіру	105
3.3. Қаланың бекінісі	107
3.4. Құрылымы	113
3.5. Молалар	119
3.6. Суару жүйелері	120

IV тарау

Баласағұндағы археологиялық зерттеулер	124
4.1. Цитадель	124
4.2. Шахристан	141
4.3. Рабад	146
4.4. Баласағұннан табылған соғды жазуы	161

V тарау

Баласағұн қаласынан табылған деректер	171
5.1. Археологиялық деректердің мазмұны	171
5.2. V–IX ғасырлардағы жасалған бұйымдар	175
5.3. IX–XII ғасырларға жататын қыштан жасалған өрнексіз бұйымдар	176
5.4. Көркем өрнекті қыш бұйымдар	176
5.5. Қолөнер кәсібiнiң темiрден, тастан, сүйектен, шыныдан жасалған бұйымдары	177
5.6. Баласағұннан табылған қыш бұйымдарды талдау	181

VI тарау

Баласағұн қаласына байланысты ономастикалық және археологиялық деректер	188
--	-----

6.1. Баласағұнның этимологиясы	188
6.2. Ономастикалық-тарихи жер атаулары	193
6.3. Баласағұн тауы (Әулиетау)	193
6.4. Бақырлықтау	196
6.5. Юн-Арық (Жонарық)	200
6.6. Қарабалта	202

VII тарау

Түркілердің отырықшылыққа байланысты кейбір

өзекті мәселелері	207
7.1. Орталық Азия түркілерінің құл иеленушілік дәуірі	207
7.2. Түркілер өркениеті	226
7.3. Қазақ халқының тарихындағы ақтандақтар	239

VIII тарау

Ұлы Жібек жолы	254
8.1. Ұлы Жібек жолының тарихы	254
8.2. Жібек	256

<i>О.Д. Бекжан. Ақтөбе қала-жұртынан табылған Баласағұн атауына қатысты және басқа да жазулардың мағынасы .....</i>	260
---	------------

Түйін	276
-------------	-----

<i>М.У. Шалекенов. Предисловие .....</i>	287
<i>О. Исмагулов. Научная вселенная ученого У.Х. Шалекенова .....</i>	293
От автора	296
Введение	299

Глава I. Краткий обзор археологических исследований в Центральной Азии	314
---	------------

Глава II. Описание города Баласагун в исторической литературе	330
2.1. Баласагун в раннем средневековье	330
2.2. Баласагун новой эпохи	343
2.3. Исследования Актобе (Баласагуна) в советский период	345
2.4. Ни Акбешим, ни Бурана не могут быть эквивалентами Баласагуна	348
2.5. Города огузов	359

Глава III. Структура городища Баласагун	372
3.1. Стратиграфия города	372
3.2. Аэрофотосъемка городища Актобе (Баласагун)	377
3.3. Укрепления города	380
3.4. Структура города	386
3.5. Некрополь	392
3.6. Оросительные системы	393

Глава IV. Археологические исследования в Баласагуне	396
--	------------

4.1. Цитадель.....	396
4.2. Шахристан.....	412
4.3. Рабад.....	416
4.4. Согдийские письма, найденные в Баласагуне.....	429
Глава V. Артефакты, найденные в Баласагуне.....	438
5.1. Содержание археологических материалов.....	438
5.2. Предметы, изготовленные в V–IX веках.....	441
5.3. Керамические изделия без орнамента, датированные IX–XII веками.....	442
5.4. Художественно оформленные керамические изделия.....	443
5.5. Ремесленные изделия из камня, стекла, железа, кости.....	444
5.6. Анализ керамических изделий, найденных в Баласагуне.....	447
Глава VI. Ономастические и археологические сведения, связанные с городом Баласагун.....	454
6.1. Этимология Баласагуна.....	454
6.2. Ономастико-исторические топонимы местности.....	458
6.3. Гора Баласагун (Священная гора).....	459
6.4. Гора Бакырлык.....	463
6.5. Юн-Арык (Жонарык).....	465
6.6. Карабалта.....	468
Глава VII. Актуальные проблемы оседлости тюрков.....	472
7.1. Рабовладельческий период в истории тюрков Центральной Азии.....	472
7.2. Тюркская цивилизация.....	490
7.3. «Белые пятна» в истории казахского народа.....	501
Глава VIII. Великий Шелковый путь.....	514
8.1. История Великого Шелкового пути.....	514
8.2. Шелк.....	516
<i>О.Д. Бекжан.</i> Знаковые надписи, имеющие отношение к названию Баласагун, найденные в городище Актобе.....	520
Заключение.....	539
Summary.....	548
О КНИГЕ	
<i>К.М. Байпаков.</i> Шалекенов У.Х. «Город Баласагун в V–XIII вв.».....	552
<i>А. Айзахметов.</i> Тайна города Баласагун, или версия профессора Шалекенова.....	554
<i>Б. Канатьянов.</i> Юсуф Баласагуни и его город.....	562
<i>А.Х. Айдосов.</i> Ошибка Бернштама.....	570
Краткие сведения об авторе.....	574

Қысқартылған сөздердің тізімі

АТ – аэротәсіл
ВАН КазССР – Вестник Академии наук Казахской ССР
ИИМК – Институт истории материальной культуры
ИСЭ – Историческая советская энциклопедия
ҚСЭ – Қазақ совет энциклопедиясы
МИА – материалы Института археологии
ПИДО – проблема истории докапиталистических обществ
СА – Среднеазиатская археология
СЭ – Советская этнография
ТКАЭЭ – труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции
ТИИАЭ – труды Института истории, археологии, этнографии
УАЭ – Университеттің археологиялық экспедициясы
ХАЭКЭ – Хорезмская археолого-этнографическая комплексная экспедиция
ЦКАЭ – Центрально-казахстанская археологическая экспедиция
ЮКАЭ – Южноказахстанская археологическая экспедиция

УАХИТ ХАМЗАҰЛЫ ШӘЛЕКЕНОВ

ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕР

Бірінші том

V–XIII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ БАЛАСАҒҰН ҚАЛАСЫ

Қазақ және орыс тілдерінде

Редакторлары: *Б. Хабдина, Б. Қанатиянов*
Компьютерде беттеген *И. Селиванова*

Басуға 18.07.2014 қол қойылды.
Пішімі 70 x 100 ¹/₁₆, Офсеттік қағаз. Қаріп түрі “Times”.
Шартты баспа табағы 47,4 + 1,3 қосарбет.
Таралымы 2000 + 30 дана.

“Жібек жолы” баспа үйі
050000, Алматы қаласы, Қазыбек би көшесі, 50.
Тел.: 272-65-01, 261-11-09.

ISBN 978-601-294-200-2

9

7 8 6 0 1 2 9 4 2 0 0 2